KISTÂSU'L-EFKÂR

Düşüncenin Kıstası

ŞEMSÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 34

Bilim ve Felsefe Serisi	:	13
Kitabın Adı	:	KISTÂSU'L-EFKÂR FÎ TAHKÎKİ'L-ESRÂR Düşüncenin Kıstası
Müellifi	:	Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî (ö. 722/1322)
Özgün Dili	:	Arapça
Eleştirmeli Metin - Çeviri	:	Yrd. Doç. Dr. Necmettin Pehlivan Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü (Mantık), Öğretim Üyesi
Editör	:	Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı
İnceleme	:	Yakup Kara
Tashih	:	Zehra Gökgöz
Arşiv Kayıt	:	Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, No. 1673, 1674
Kitap Tasarım	:	AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti. Çatalçeşme Sk. No. 15/1, 34110 Cağaloğlu-İstanbul Tel: 0212 513 39 90 / info@asbook.org
Baskı	:	Pasifik Ofset Ltd. Şti., Cihangir Mah. Güvercin Cd. No: 3/1 Baha İş Mrk. A Blok 34310 Haramidere/İstanbul Tel: 0212 412 17 77 / Sertifika No. 12027
Baskı Yeri ve Yılı	:	İstanbul 2014
Baskı Miktarı	:	1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Şemsüddîn es-Semerkandî
Düşüncenin Kıstası, *Kıstâsu'l-Efkâr*

1. Mantık, 2. İslâm Mantık Düşüncesi, 3. Şemsüddîn es-Semerkandî, 4. İslâm Felsefesi, 5. Kıstâs, 6. XIII. Yüzyıl Düşüncesi

ISBN: 978-975-17-3717-5

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

KISTÂSU'L-EFKÂR

DÜŞÜNCENİN KISTASI

(ELEŞTİRMELİ METİN – ÇEVİRİ)

ŞEMSÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ
(ö. 1322)

Eleştirmeli Metin - Çeviri
Necmettin Pehlivan

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
T. C.
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

ÖNSÖZ 11

GİRİŞ 15

I. ŞEMSÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ: HAYATI, MANTIK KİTAPLARI VE MANTIK İLMİNDEKİ YERİ 15

A. Hayatı 15

B. *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr* ve Mantıkla İlgili Diğer Eserleri 20

1. *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr* 20

a. Tasnifi 20

b. Kaynakları 26

c. *Kıstâs*'ın İçeriği 30

2. *Şerhu'l-Kıstâs* 38

3. *Beşâretü'l-İşârât* 39

4. *el-Mu'tekadât* 40

5. *Risâle fî Âdâbi'l-Bahs* 41

6. *Aynu'n-Nazar* 44

7. *el-Envâru'l-İlâhiyye* 44

8. *Şerhu'l- Envâri'l-İlâhiyye* 45

9. *Şerhu'l-Lem'ati'r-Rabi'a min Envâri'l-İlâhiyye* 45

10. *Miftâhu'n-Nazar/Şerhu'l-Fusûl/Şerhu'l-Mukaddime* 45

C. Mantık İlmindeki Yeri 47

II. TAHKİK VE TERCÜME HAKKINDA 50

A. Tahkikte Kullanılan Metod 50

1. Ayasofya Nüshası 50

2. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı Nüshası 51

3. Manisa İl Halk Kütüphanesi Nüshası 51

4. Atıf Efendi Nüshası-II 52

5. Atıf Efendi Nüshası-I 53

B. Tercümede Kullanılan Metod 55

KAYNAKLAR 57

KISTÂSU'L-EFKÂR FÎ TAHKÎKİ'L-ESRÂR

GİRİŞ 64
Birinci Fasıl: Mantığın Mahiyeti ve Ona Olan İhtiyaç 64
İkinci Fasıl: Mantığın Konusu 76

BİRİNCİ BÖLÜM: TASAVVURLARIN ELDE EDİLMESİ 84
Birinci Fasıl: Lafızların Delâleti 84
İkinci Fasıl: Tümel ve Tikel 102
Üçüncü Fasıl: Mahiyet ve Cüzleri 110
Dördüncü Fasıl: Tümellerin Taksimi ve Tümellerle İlgili Başka Hususlar 116
Beşinci Fasıl: Cins 126
Altıncı Fasıl: Tür (Nev') 134
Yedinci Fasıl: Fasıl (Ayrım) 138
Sekizinci Fasıl: Hâssa (Özellik) 144
Dokuzuncu Fasıl: Araz (İlinek) 148
Onuncu Fasıl: Amaçlar: Tanımlar, Betimler ve Onların Ekleri 150

İKİNCİ BÖLÜM: TASDİKLERİN ELDE EDİLMESİ 170

BİRİNCİ BÂB: ÖNERMENİN KISIMLARI, CÜZLERİ VE HÜKÜMLERİ 170
Birinci Fasıl: Önermenin Kısımları 170
İkinci Fasıl: Önermenin Cüzleri 172
Üçüncü Fasıl: Niceliği Tekil, Belirsiz ve Belirli Olan Önermeler 182
Dördüncü Fasıl: Udûl ve Tahsîl 196
Beşinci Fasıl: Cihet [Kipli Önerme] 204
Altıncı Fasıl: Önermenin Tekliği ve Çokluğu 224
Yedinci Fasıl: Çelişki 226
Sekizinci Fasıl: Düz Döndürme ve Onunla İlgili Şeyler 238
Dokuzuncu Fasıl: Ters Döndürme 252
Onuncu Fasıl: Şartlı Önerme ve Tarafları 270
On Birinci Fasıl: Şartlıların Birbirini Gerektirmesi ve Birbirinden Uzaklaşması 298

İKİNCİ BÂB: KIYAS 308
Birinci Fasıl: Tarifi 308
İkinci Fasıl: Kıyasın Kısımları 322
Kıyasın Birinci Kısmı: İktirânî 322
Birinci Kısım: Yüklemli Kıyaslar 324
Birinci Bahis: Öncüller 324
İkinci Bahis: [Ciheti Olmaksızın] Öncüllerin Niceliği ve Niteliği Bakımından Dört Şeklin Sonuç Vermesinin Şartları 328
Üçüncü Bahis: Öncüllerin Ciheti Bakımından Sonuç Vermesinin Şartları ve Cihetlerden Oluşan Kıyasın Sonucunun Ciheti Hakkında Açıklama 346
İkinci Kısım: İktirânî Şartlı Kıyaslar 384
Birinci Kısım: İki Bitişik Şartlıdan Oluşan Kıyas 386
İkinci Kısım: İki Ayrık Şartlıdan Oluşan Şartlı Kıyas 408
Üçüncü Kısım: Bir Yüklemliyle Bir Bitişik Şartlıdan Oluşan Şartlı Kıyas 422
Dördüncü Kısım: Bir Yüklemli ve Bir Ayrık Şartlıdan Oluşan Kıyas 432
Beşinci Kısım: Bir Bitişik Şartlı Ve Bir Ayrık Şartlıdan Oluşan Kıyas 444
Kıyasın İkinci Kısmı: Seçmeli Kıyas 464

ÜÇÜNCÜ BÂB: KIYASIN TÂBİLERİ 470
Birinci Meslek: Basit ve Bileşik Kıyas 470
İkinci Meslek: Hulfî Kıyas 472
Üçüncü Meslek: Öncüllerin Elde Edilmesi 474
Dördüncü Meslek: Tahlîl 474
Beşinci Meslek: Tümevarım (İstikrâ) 474
Altıncı Meslek: Analoji (Temsîl) 476
Yedinci Meslek: Burhân 476
Sekizinci Meslek: İlimlerin Cüzleri 488
Dokuzuncu Meslek: İlimlerin Birbiriyle Tedâhulleri, Münasebetleri ve Ayrılıkları 490
Onuncu Meslek: Tanım Burhân İle Elde Edilmez 494

On Birinci Meslek: Bilimsel Sorular (Metâlib) 496
On İkinci Meslek: Araştırma ve Tartışma Metodolojisi 500
Birinci Kısım: Araştırmaya Giriş ve Âdâb 500
Giriş: İlimlerin Kısımları ve Araştırmanın Niteliği 500
Birinci Yol: Araştırmanın Düzeni, Soruların ve Cevapların Yönlendirilmesi 502
İkinci Yol: Araştırmanın Kısımları ve Hatadan Kaçınmak İçin Onlara Uyma 514
İkinci Kısım: Yanlış ve Sebepleri 530

DİZİN 567

ÖNSÖZ

Van Ess bir makalesinde İslâm dünyasına ait Arapça ve Farsça iki milyon elyazmasının yarısından fazlasının Türkiye'deki kütüphanelerde bulunduğunu; Türkiye'de bulunanlardan da 500.000'den fazlasının sadece İstanbul kütüphanelerinde olduğunu ve nihayet iki milyon elyazmasından sadece yüzde altı veya yedisinin basılmış ve bilinmekte olduğunu söylemektedir. Van Ess'in bu tespitleri genel olarak ve ülkemiz açısından, bilimsel çalışmalarımızda devasa bir imkân alanına sahip olduğumuza işaret etmesi bakımından sevindiricidir. Diğer taraftan bu imkân alanının sadece çok çok küçük bir kısmının kütüphanelerin karanlık odalarından dışarı çıktığını, kıyası kabil olmayan büyük bir kısmının ise bir şeyler üretme iştiyakında olan bilim insanlarını beklediğine işaret etmesi bakımından da üzücüdür. Bu imkân alanının tamamının orijinal olduğu, bütün bilimsel problemlerimizin cevabının burada bulunduğu iddia edilmemektedir; burada söz konusu olan bu kültürü ortaya çıkaran bilim insanlarının itibarlarının, yine bilimsel nitelikteki çalışmalarla iadesinden ibarettir. Bu itibar iadesi, onların çalışmalarını, buna bağlı olarak fikirlerini bilim insanlarının tartışma ortamına sokarak mümkün olacaktır. Bu da en temelde onların yazma halinde bulunan eserlerini tahkik ve tercüme ile gerçekleşecektir. Elinizdeki tahkik ve tercüme, bu sorumluluk bilinci ile "Şemsüddîn es-Semerkandî'nin *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr* Adlı Eserinin Tahkîki, Tercümesi ve Değerlendirmesi (Ankara 2011)" şeklinde yapılmış doktora tezimizin birinci ve ikinci cildidir. Daha önce Prof. Dr. Abdulkuddüs Bingöl, "Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandi (ö. 1302) ve Kıstasu'l-Efkâr'ı" ve "Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandi'nin (ö. 1302) Kıstas'ında Kıyas Teorisi" adlı makaleleri ile es-Semerkandî'nin mantık ilmindeki yetkinliği hakkında bilgi vermişti. Biz de bu önemli eserin tahkikini ve tercümesini bilim dünyasına, faydalı olur ümidiyle arz etmeye çalıştık. Umulur ki, bir nebzecik katkımız olsun. Tahkik ve tercümeyi; öncelikle hatalarımızın tashihi konusunda yardımcı olması, sonra da ona yeni anlamların açılması ve faydalı olması konusundaki dileğimiz ile okuyucunun önüne bırakıyoruz. Eğer okuyucu, müellifin görüşleri hak-

kında ayrıntılı bilgiye ihtiyaç duyarsa doktora tezimizin üçüncü cildi olan "Değerlendirme" bölümüne bakabilir.

Tahkik çalışmamızı beş nüshaya dayanarak yaptık. Bu beş nüshanın dışında ülkemiz kütüphanelerinde başka nüshalar bulunsa da, onlara tahkikte yer vermedik. Bu beş nüshayla yetinmemizin sebebi ise, aralarında birbirlerini nakzedecek büyük farklılıkların olmaması ve yine bizzat müellife ait altı ayrı koleksiyondaki şerhi ile metni kontrol etmiş olmamızdır. Hatta bu da tahkik esnasında metne müdahalemizi ortadan kaldırdı. Elden geldiğince metinde noktalama işaretlerini kullandık. Konuların değişmesine, itiraz noktalarına göre kolay anlaşılması için metni paragraflandırdık. Müellifin atıflarının kaynaklarını bulmaya çalıştık. Bunu tamamıyla olmasa bile büyük oranda gerçekleştirmeye çalıştık. Tercüme ile eş-güdümü sağlamak ve herhangi bir konuya ulaşımı kolaylaştırmak için paragraf numarası da verdik. Tercümede kapalı olduğunu düşündüğümüz yerler için *bizzat müellif tarafından yapılan şerhten köşeli parantezlerle alıntılar yaptık.* Bütün titizliğimize rağmen bu çalışma, hatalardan ve eksikliklerden müstağni değildir. Okuyucu tarafından tespit edilen hatalar ve eksiklikler, mümkün olursa sonraki baskılarda tashih edilecektir.

Çalışmamız oldukça yorucu, fakat hiç şüphesiz sonucu düşünüldüğünde yorgunluğu sevince tahvil edilebilecek bir çalışmanın ürünüdür. Bu vesile ile burada, hem elinizdeki eserin ortaya çıkmasına, hem de tahsil hayatıma farklı açılardan katkıları olan hocalarımı, arkadaşlarımı ve bazı kurumları burada özellikle zikretmeyi bir gönül borcu kabul ediyorum. İlerleyen yaşına rağmen doktora döneminde bize ders verme lütfunda bulunan ve yaptığımız istişarede, arz ettiğimiz üç konudan en uygununun, tefekkür tarihine daha fazla katkısı olacağı gerekçesiyle Semerkandî'nin *Kıstâs*'ı olduğunu belirtip bize cesaret veren sayın hocam Prof. Dr. Necati ÖNER'e; böylesine onurlu bir görevi tarafıma tevdi eden, çalışmamın her aşamasında yardımlarını ve cesaretlendirmelerini yanımda bulduğum tez danışmanı hocam sayın Prof. Dr. İsmail KÖZ'e; *Kıstâs*'ı bize tanıtarak elinizdeki şekli alması konusundaki teşvik ve yardımlarından dolayı değerli hocam Prof. Dr. Abdülkuddüs BİNGÖL'e; bazı tashihlerde bulunan ve odasını benimle paylaşarak kesintisiz çalışma ortamı sağlayan sayın hocam Prof. Dr. M. Tahir

YAREN'e; çalışmamın her aşamasında her türlü yardım talebime sabır ve özveri ile cevap veren arkadaşım Yard. Doç. Dr. Ahmet YILDIZ'a; Arapça metni kendisine okuduğum ve bu vesileyle tashihlerinden ziyadesiyle müstefid olduğum arkadaşım Ercan AYGÜN'e; gerek tahkik, gerekse de tercüme esnasında yardım taleplerimi hiçbir zaman geri çevirmeyen Yard. Doç. Dr. Zekeriya YILMAZ, Yard. Doç. Dr. Necâti AVCI, Yard. Doç. Dr. Ömer ACAR ve Süleyman BAYBARA hocalarıma; beni Arapça'ya karşı sürekli yüreklendiren ve bana *Kitâbu'n-Necât*'ı okutan arkadaşım Yard. Doç. Dr. İsmail HANOĞLU'na; tahkik kısmının tamamını okuyarak tashih yapan değerli hocam Prof. Dr. Ali DURUSOY'a; öğrenci evinin bütün zorluklarını ve güzelliklerini paylaştığım ve çalışma azmimi her daim canlı tutan, beni yüreklendiren arkadaşım Ar. Gör. Ümit Toru'ya; tahkik ve tercümeyi satır satır okuyarak hatalarımızı tashih eden Yazma Eser Uzmanları Zehra GÖKGÖZ'e, Mehmet ARIKAN'a, Arafat AYDIN'a ve Ar. Gör. Yakup KARA'ya; çalışmayı okuyarak çok değerli tashihlerde bulunan arkadaşım Yusuf TÜRKER'e; çalışmanın okuyucu ile buluşması için gayret gösteren sayın hocam Prof. Dr. Muhittin MACİT, Yard. Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI ve Doç. Dr. Gürbüz DENİZ'e; çalışmam için gerekli yazma eserlerin ivedilikle temini konusunda yardımcı olan fakültemiz kütüphanesi müdürü ve çalışanlarına, özellikle Mustafa ARSLAN'a, Süleymaniye Kütüphanesi müdürü ve Manisa İl Halk Kütüphanesi müdürü ve çalışanlarına; teknik desteklerinden dolayı Muhammed Ali AĞILKAYA ve Ali Erdem ÖZEL arkadaşlarıma; beş defa girdiğim üniversite sınavlarında, bilgilerini ve metaryallerini cömertçe paylaşarak mutlu sona ulaşmama yardımcı olan arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Nuh DOĞAN'a; bütün tahsil hayatımın örnekleri ve mimarları Yahya DOĞAN'a ve Servet DOĞAN'a; öğrenciliğim boyunca maddi desteğini daima yanımda buluduğum Polis Amcam'a; ve nihayet duaları ve şefkat kanatları ile her daim beni ayakta tutan anneciğim Ayşe Hanım'a teşekkürü keyifli bir görev biliyor ve merhum babacığım Fazlı Bey'e de Rabbimden rahmet ve mağfiret diliyorum.

Necmettin PEHLİVAN

8 Şubat 2014

Beşevler/Ankara

GİRİŞ

I. ŞEMSÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ: HAYATI, MANTIK KİTAPLARI VE MANTIK İLMİNDEKİ YERİ

A. Hayatı

Tam adı "Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî"-dir. Kaynaklarda doğum yeri ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Müellifin doğum yeri hakkındaki tek ipucu onun ismindeki "es-Semerkandî" nisbesidir. İslâm kültüründe, bilginleri doğdukları veyahut uzunca bir süre yaşadıkları yere nisbetle isimlendirme geleneği göz önüne alınırsa onun Semerkantlı olduğunu söylemek mümkün olur. Kaynaklar onun doğum tarihi hakkında da bilgi vermemektedir. Nesebi hakkındaki tek ipucu da ismindeki "el-Hüseynî"[1] nisbesidir ve Kâdızâde Rûmî (ö. 1436) bu nisbeyi, Hz. Ali (ö. 661)'nin soyundan geldiği şeklinde anlamış ve bundan dolayı şerhe başlarken isminin başına "es-Seyyid" sıfatını eklemiştir.[2] Ne yazık ki kaynaklar onun çocukluk, gençlik, olgunluk, ihtiyarlık çağlarını nerede geçirdiği, eğitimini kimlerin yanında, nerede aldığı ve kimlere ders verdiği konusunda da herhangi bir bilgi vermemektedir.[3] Taşköprizâde (ö. 1365) *Mevzû'âtu'l-'Ulûm*'da kelam ilmi hakkında bilgi verirken *es-Sahâif*'in Semerkandî'ye ait bir kelam kitabı olduğunu, ancak onun hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığını söylemektedir.[4] Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) müellifin hayatına ilişkin ziyadesi onun Mardin'de bulunduğu, burada öğrencilerinin ondan aynı zamanda hocası olan Burhânüddîn Nesefî'nin (ö. 1288) *Mukaddime (el-Fusûl)* adlı eserini şerhetmesini istedikleri,

---

1 Bu nisbe *el-Mu'tekadât*'ın Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade Koleksiyonu no. 145'teki nüshasında geçmektedir.

2 Kâdızâde Rûmî, *Şerhu Eşkâli't-te'sîs*, İstanbul 1268, s. 2; İsmail Yörük, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî (öl. 703/1302'nin Belli Başlı Kelâmi Görüşleri* (Allah ve İman Anlayışı) (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1991, s. 3.

3 İsmail Yörük, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî*, s. 3-4.

4 Taşköprüzâde, *Mevzû'âtu'l-'ulûm-II*, Beyrut 1985, s. 160.

onun bu isteği yerine getirdiği, şerhini de *Miftâhu'n-nazar* olarak isimlendirip Artuklu sultanı Karaarslan'a takdim ettiği bilgisidir.[1] Semerkandî'nin ölüm tarihi de tıpkı hayatının diğer kısımları gibi belirsizlik taşımaktadır. Başta *Keşfu'z-zünûn* ve ona tâbi olduklarını düşündüğümüz bazı kaynaklar onun vefatına dair 600/1203,[2] bazıları 683/1284,[3] bazıları da 690/1291 tarihini vermektedirler.[4] Fakat burada bir ayrıntıya işaret etmek istiyoruz: Her ne kadar *Keşfu'z-zunûn*'un sahibi, Semerkandî'nin ölümünü 600'ler olarak veriyorsa da, çalışmasının sonlarına doğru aynı zamanda Semerkandî'nin hocası Burhânuddin en-Nesefî'nin eseri *Mukaddime (el-Fusûl)* hakkında bilgi verirken, bu eserin şerhlerinden en güzelinin Semerkandî'ye ait olduğu ve onun da bu şerhi 690 yılının Receb ayında tamamladığı bilgisini vermektedir.[5] İhtimal ki, Kâtib Çelebi yeni bir bilgiye ulaştı, ancak önceden vefat tarihi olarak verdiği 600 yılını tashih imkânı bulamadı. Modern müelliflerden Sarton da onun matematikçi, astronom ve mantıkçı olarak 1276 yılında tanınmaya başladığını, 1276–1277 yılında yıldız takvimini hazırladığını söylemektedir.[6] Bu karineleri destekleyen bir diğer önemli bilgi de müellifin *Eşkâlu't-Te'sîs* adlı eserinde bulunmaktadır. Semerkandî bu eserinde Esîrüddin Ebherî (ö. 1265) ve Nasîruddin Tûsî (ö. 1273)'ye atıf yapmaktadır.[7] Müelliflerin ölüm tarihleri göz önüne alındığında Se-

1 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II*, Hazırlayanlar: Şerafettin Yaltkaya-Rıfat Bilge, İstanbul 1941, s. 1803; İsmail Yörük, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî*, s. 4-5.

2 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-I,* s. 39 ve s. 105; *Keşfu'z-zunûn-II*, s. 1074 ve 1272; Bartholome D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universale, Vol.: III, Part: I*, (1695 ve 1778'deki baskının tıpkı basımı), Ed. Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the John Wolfrong Goethe University Frankurt am Main 1995, s. 196; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifîn-IX*, Dımeşk 1960, s. 63; Şemseddîn Sami, *Kâmûsu'l-a'lâm-IV*, İstanbul 1311, s. 2627; Keklik, Nihat, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı-I*, İstanbul 1969, s. 62.

3 Şeşen, Ramazan, *Nevâdiru'l-mahtûtati'l-Arabiyye fî mektebeti't-Turkiyye-II*, Beyrut 1980, s. 126.

4 Brockelmann, Carl, *GAL-I*, Leiden 1943, s. 615.

5 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II,* s. 1803.

6 Sarton, George, *Introduction to The History of Science*, Vol.: II, Part: II, Washington 1953, s. 1020.

7 Semerkandî, *Eşkâlu't-te'sîs* (Kadızâde Rûmî'nin şerhiyle birlikte), İstanbul 1268, s. 16; İsmail Yörük, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî*, s. 4-5.

merkandî'nin 600'lerde ölmüş olması imkânsız hale gelmektedir. Böylece Kâtib Çelebi de verdiği 600 tarihini tashih ettiğine göre Semerkandî'nin ölüm tarihi 600'ler değil, 700'ler veya bundan sonraki bir tarihtir denilebilir. Şöyle ki, Semerkandî'nin ölüm tarihi olarak genelde Laleli Koleksiyonu 2432 numaradaki *Kitâbu'l-Me'ârif fî Şerhi's-Sahâif*'in sonunda, 141a varağındaki 22 Şevvâl 702 (9 Haziran 1303) tarihi verilmektedir ki, biz de doktora çalışmamızda bu tarihi kabul etmiştik. İlgili koleksiyondaki mecmua Semerkandî'nin *es-Sahâifu'l-ilâhiyye, Kitâbu'l-Mu'tekadât, Kitâb fî 'İlmi'l-âfâk ve'l-enfüs, Kitâbu'l-Me'ârif fî şerhi's-Sahâif, Kitâbu'l-Envâri'l-ilâhiyye, Şerhu'l-Envâri'l-ilâhiyye* ve *Şerhu'l-Leme'ati'r-rabi'a min kitâbi'l-Envâri'l-ilâhiyye* adlı eserlerinden oluşmaktadır. Mecmuada eserlerin istinsah, mukabele, tashih ve okuma bilgileri tekrar gözden geçirildiğinde aşağıdaki bilgiler ortaya çıkarılmıştır:

- Mecmuada bulunan yedi eser, Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî tarafından tensih, mukabele ve tashih edilmiş ve yer yer de müellife okunmuş görünmektedir. Yazı türü, mürekkep ve kâğıt mecmua boyunca tek tiptir.
- Mecmuanın birinci kitabı olan *es-Sahâifu'l-ilâhiyye*'nin sonunda, 33b varağında, asıl metinden farklı bir karakterle "Bu kitabın telifi, 680 yılının Rebi'u'l-Ahir ayının ortalarında bitmiştir." ibaresi bulunmaktadır. Yazının karakterine bakıldığında bu notun bizzat müellif Semerkandî tarafından düşüldüğü, kuvvetle muhtemeldir. Bu bilginin yanında müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî tarafından düşüldüğünü kabul ettiğimiz üç bilgi daha yer almaktadır: Birincisi, kitabın istinsahını 706'da bitirdiği; ikincisi, istinsah ettiği nüshayı başından sonuna kadar müellife okuduğu; üçüncüsü de 711 yılının Cemaziye'l-ûlâ ayında müellifin nüshası ile mukabele ve tashih ettiğidir.
- *Kitâbu'l-Mu'tekadât*'ın sonunda, 52a varağında müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî, (i) tensihi, müellifin nüshasından 709 yılının Zi'l-Hicce ayının üçün-

cü günü tamamladığı ve (ii) 711 yılında Rebiu'l-âhir'in sondan ikinci gecesinde Hocende şehrinde (maalesef ismini okuyamadığımız bir medresede) başından sonuna kadar mukabeleyi bitirdiği notunu düşmüştür.

- Müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî, *Kitâbun fî 'İlmi'l-âfâk ve'l-enfüs*'nin 56a varağının sonuna müellifin nüshası ile mukabele ve tashih olundu, aynı zamanda huzurunda ona okundu bilgisini de vermektedir.
- *Kitâbu'l-Me'arif fî şerhi's-Sahâif*'in sonu olan 141a varağında ise altı bilgi notu ve bu notlardan birine ait olan bir tashih bulunmaktadır. Yazı karakterine bakıldığında bunlardan birinin müellif Şemsüddîn Semerkandî'ye, diğer beşinin müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî'ye ait olduğu düşünülmektedir: (i) Müellife ait olduğunu düşündüğümüz not "Şerh, 705 yılında Rebi'ul-âhir'in sonlarında bitirildi." şeklindedir. Müstensihe ait olduğunu düşündüğümüz bilgiler ise şunlardır: (i) Nüshanın Hocende beldesinde Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî tarafından bitirildiği, (ii) Müellifin huzurunda ona okunduğu, (iii) 711 yılının Safer ayının ortalarında müellif nüshası ile mukabele ve tashih olunduğu, (iv) 27 Şevvâl 702 yılında müellifin ölümünden sonra ikinci kez onun nüshası ile mukabele ve tashih olunduğu, (v) Ve nihayet müellifin 22 Şevvâl 702 yılında vefat ettiği notu bulunmaktadır. Bu vefat tarihindeki iki rakamına bir tashih düşülmüş ve iki, "yirmi (20)" olarak düzeltilmiştir. Bu tashihteki yazı karakteri müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî'nin yazısından farklı görünmektedir.
- *Kitâbu'l-Envâri'l-ilâhiyye*'nin son varağı 159a'da müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî nüshayı 6 Ramazan 706 yılında Hocende beldesinde yazdığı bilgisini vermektedir.

- *Şerhu'l-Envâri'l-ilâhiyye*'nin son varağı 169a'da müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî, şerhi 8 Zi'lhicce 708'de bitirdiği ve 712 yılının Rebi'u'l-Evvel ayında mukabele ve tashih ettiği bilgisini vermektedir.
- *Şerhu'l-Leme'ati'r-rabi'a min kitâbi'l-Envâri'l-ilâhiyye*'nin 174b bitiş varağında müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî, şerhi 17 Ramazan 715'de bitirdiği notunu düşmüştür.

Yukarıda verilen bilgilerde Şemsüddin Semerkandî'nin ölüm tarihi olarak kabul edilen 22 Şevval 702 (*Kitâbu'l-Me'arif fî şerhi's-Sahâif*, 141a) tarihi ile çelişen veriler ve üstelik bizzat bu tarihe düşülen tashih ifadesi bulunmaktadır. Çünkü *Kitâbu'l-Me'arif fî şerhi's-Sahâif*, 141a'da bu şerhin 705 yılında Rebi'ulâhir'in sonlarında bitirildiği bilgisi verilmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu notun bizzat müellifimiz Semerkandî tarafından düşülmüş olduğunu kabul ediyoruz. Bu açıkça 22 Şevval 702 tarihi ile çelişmektedir. Bu bilginin müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî tarafından verildiğini kabul etsek bile, hemen yanındaki "müellife huzurunda okundu (yine 141a)" ibaresi ile çelişmektedir. Diğer taraftan bu mecmuadaki en erken istinsah 706 (*es-Sahâifu'l-ilâhiyye,* 33b) tarihlidir ki, yukarıda verilen bilgilerden müstensihin, tarih vermese bile, tensih ettiği nüshayı yer yer müellifin huzurunda ona okuduğuna ilişkin verdiği bilgiler, bu tarihten sonra olmalıdır ki bu, müellif bu tarihlerde henüz hayattadır anlamına gelmektedir. İlaveten 141a'da müstensih Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî, 711 yılında Safer ayının ortalarında müellifin nüshası ile mukabele ve tashih edildiği bilgisini verdikten sonra, hemen altında "ikinci kez (merraten uhrâ) müellifin ölümünden sonra yine onun nüshasından 27 Şevvâl 702'de mukabele ve tashih edildiği" bilgisini vermektedir. Açıktır ki, ikinci kez yapılan bir iş, birinci yapılandan daha sonra olmalıdır. Oysa açıkça tarihler çelişmektedir. Bu minvalde dikkatlerden kaçan en önemli noktalardan biri de müellifimi-

zin ölüm tarihini 22 Şevvâl 702 olarak veren bilgiye düşülen tashih ifadesidir. 702 tarihinin "2"sine işaret konularak ibarenin dışında tashih bildiren "صح"ibaresi ile "ve 20 (ve'işrîn)" ilavesi yapılmıştır. Bu bilgiler ışığında Yörük'ün,[1] Bingöl'ün,[2] Miller'ın[3] ve Kutluer'in[4] kabul ettiği 22 Şevval 702 tarihini 22 Şevval 722 (3 Kasım 1322) olarak değiştirmek gerekmektedir. İlaveten yukarıda bilgilerden müellifimizin vefat yerinin Hocende şehri olduğu da açıkça söylenebilir.

B. *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr* ve Mantıkla İlgili Diğer Eserleri

1. *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr*

a. Tasnifi

Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr'ın (Sırların Tahkîkinde Düşüncelerin Kıstası) sûret ve içerik olarak bina edildiği güçlü ve zengin bir geleneğe sahip olduğu muhakkaktır. Çünkü Semerkandî'den önce başta Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ olmak üzere Gazzâlî (ö. 1111), Sühreverdî (ö. 1191), Fahreddin Râzî (ö. 1209), Keşşî (ö. ?), Hûnecî (ö. 1248), Ebherî (ö. 1265), Urmevî (ö. 1283), Kazvînî (ö. 1276) ve Tusî (ö. 1274) gibi bilginler, mantık konusunda temel eserler ortaya koymuşlardır. Burada önce *Kıstâs*'ın tasnifi hakkında bilgi verileceğinden *Kıstâs*'tan önceki eserlerin tasnif yöntemleri hakkında kısa bilgiler verildikten sonra onlar arasındaki ayrımlara işaret edilecektir.

Fârâbî ve İbn Sînâ, Aristoteles'in (m.ö. 322) *Organon* olarak isimlendirilen mantık külliyatındaki eserlerine karşılık gelecek müstakil eserler yaz-

---

1 Yörük, İsmail, *Şemsu'd-din Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî,* s. 6-7; Semerkandî, *İslâm İnanç İlkeleri*, Tahkik ve Tercüme: İ. Yörük- İ. Şık, Araştırma Yayınları: Ankara 2011, s. 17.

2 Bingöl, Abdulkuddüs, "Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandi (ö. 1302) ve Kıstasu'l-Efkar'ı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 19, Erzurum 1991, s. 173-174.

3 L. B. Miller, "al- Samarkandî, Shams al-Dîn", *The Encyclopedia of Islam, VIII*, Leiden: E. J. Brill 1995, p. 1038.

4 Kutluer, İlhan, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, XXXVI, s. 475.

dıklarından dolayı, konularının tasnifleri de büyük oranda Aristoteles'in tasnifiyle benzerlik göstermektedir. Fârâbî, Aristoteles'in eserleri üzerine yazdığı şerhlerin dışında yazdığı müstakil eserlerde de, aşağı yukarı, konuları aynı şekilde tasnif etmiştir. İbn Sînâ'nın büyük bilimler ansiklopedisi *Kitâbu'ş-Şifâ*'nın mantık konularını ele alan ilk dokuz kitabının tasnifinin de Aristoteles'in eserlerinin tasnifi ile aynı olduğu söylenebilir. Yine örneğin İbn Sînâ'nın daha küçük hacimdeki *Kitâbu'l-Evsât fi'l-mantık* adlı eserinde de tasnif konusunda herhangi bir değişiklik yapmadığı görülmektedir.

Ancak İbn Sînâ mantık konularının tasnifinde *el-İşârât* ile değişikliğe gitmiştir. Tasavvur ve tasdik ayrımının, açıkça tasnife yansıtmamakla beraber işlevini vurgulamış ve diğer konuları bu iki kavramın altına yerleştirmiş; kategorileri mantığın konuları arasından çıkarmıştır. İbn Sînâ, tanımların *Kitâbu'l-Burhân*'da incelenmesine son verip, beş tümeli inceledikten sonra tanımı inceleme konusu yaptı. Beş sanattan cedel, hitabet ve şiiri *burhân* sanatını anlatırken kısaca tanıtıp tariflerini yaptı. *Mugâlata*yı önemine binaen müstakil bir başlık altında, ama oldukça özet bir şekilde inceledi. Bu tasnifin Semerkandî ve selefleri tarafından benimsendiğini ve bu konuda *el-İşârât*'ın tartışmasız bir rol model olduğu söylenebilir. Mantık eserlerinin tasnifi konusunda sonraki eserleri etkileyen birinci geleneğin *el-İşârât*'a ait olduğu açıktır.

Eserlerin tasnifi konusunda ikinci modelin, Fahreddin Râzî'nin *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-mantık ve'l-hikme* adlı eserinin mantık kısmı olduğu düşünülmektedir. Bu eserin, tespitlerimize göre, tasnif konusundaki en önemli özelliği, bir bütün olarak mantığın konularını *kavram (tasavvur)* ve *hüküm (tasdik)* kavramları altında toplaması, bunları da tekrar *ilkeler (mebâdi)* ve *amaçlar (mekâsıd)* alt başlıkları ile daha sistematik hale getirmesidir. Böyle bir tasnif, mantık ilmini bütüncül bir şekilde görebilme imkânını vermektedir. Bundan dolayıdır ki bu tasnif, sonraki mantıkçılar tarafından benimsenmiş ve bir gelenek oluşturmuştur.

Fahreddin Râzî eserinin tasnifini şöyle ifade etmektedir:

> "Bu kitabı iki kısım olarak düzenledim. Birinci kısmı mantık ilmidir. Ve o (mantık) da bir giriş (mukaddime) ve iki bölüm (cümleteyn) olarak düzenlenmiştir. Birinci bölümü 'kavramlar (tasavvurât)'; ikinci bölümü 'hükümler (tasdîkât)'dir."[1]

Semerkandî bazı konuların takdim ve tehiri veya iptali konusunda *el-İşârât*'ın geleneğine tâbidir. Bunun yanında Fahreddin Râzî'nin tasavvur ve tasdik ikilemesi üzerine kurduğu bütüncül tasnifi de kullanmaktadır. O da çalışma konumuz *Kıstâs*'ın tasnifini şöyle ifade etmektedir:

> "Biz onu *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr* olarak isimlendirdik. Ve o da bir giriş (mukaddime) ve iki bölüm (makâleteyn) olarak düzenlenmiştir. Birinci bölümü 'kavramlar (tasavvurât)'; ikinci bölümü 'hükümler (tasdîkât)'dir."[2]

Bazı müellifler ise *Kitâbu'ş-Şifâ*'nın mantık kitaplarının tasnifini devam ettirmişlerdir. Örneğin Tusî *Esâsu'l-İktibâs* adlı eserini bu şekilde tasnif etmiştir. Sadece mantığa hasrettiği bu eseri, kitap kitap yani "İsagoci, Kategoriler, Önermeler, Kıyas…"şeklinde tasnif etmiştir.

Burada Semerkandî'nin tasnif konusunda bir dikkat kaymasına da işaret etmek istiyoruz. *Kıstâs*'ın ikinci bölümü (el-Makâletu's-Sâniyye) "tasdiklerin elde edilmesi" hakkındadır. Burada Semerkandî "tasdiklerin elde edilmesi" olarak konuyu isimlendirdikten sonra "ve fîhi ebvâbun" ibaresiyle onun birkaç babdan (yani alt kısımlardan) oluştuğunu ifade etmekte, birinci babı "önermenin kısımları, cüzleri ve hükümleri" olarak isimlendirdikten sonra bunu da "ve fîhi fusûlun" ifadesiyle kıyasa kadar "fasıl" adı ile on bir alt başlığa ayırmaktadır. Ancak "ve fîhi ebvâbun"daki birinci bab olmasına karşın ikinci ve üçüncü bab açıkça isimlendirilmemektedir. Kıyasa geldiğinde "ikinci maksat (amaç): kıyas" deyip onu da "fasıl" adı ile

---

1 Fahreddin Râzî, *Kitâbu'l-Mulahhas,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2554, vr.: 1b.

2 Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr*, p. 2 ("p" ile tahkikteki paragraf numarası kastedilmektedir.).

daha alt başlıklara ayırmaktadır. Eserdeki simetriyi gözeterek "ikinci maksat (amaç): kıyas", "ikinci bab" olarak; "faslun fî tevabi'il-kıyas" da "üçüncü bab" olarak alınmıştır. Dahası "ve fîhi ebvâbun" ifadesi ikiden fazla babın olmasını gerektirmektedir. Eğer iki babtan oluşsaydı "ve fîhi bâbâni" demesi gerekirdi. Bu ya bir dikkat kayması, ya da bir istinsah eksikliği olabilir. Bundan dolayı "el-bâbu's-sânî" ve "el-bâbu's-sâlis" ibarelerinin, eserin simetrisine göre tarafımızdan bir katkı olduğunu göstermek için dipnotta "<…>" işaretleri arasına aldık. Semerkandî ayrıca "tasavvurların elde edilmesi (iktisâbu't-tasavvurât)" bölümündeki fasılları "bahs" adını verdiği alt başlık bölümlemelerine; "tasdiklerin elde edilmesi (iktisâbu't-tasdîkât)" ikinci bölümündeki "fasıl" bölümlemelerini "meslek" adını verdiği daha alt bölümlemelere tâbi tutmaktadır.

Aşağıdaki tabloda İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ı ve Fahreddin Râzî'nin *el-Mulahhas*'ı başta olmak üzere *Keşfü'l-Esrâr*, *Metâli'* ve *Kıstâs* arasındaki tasnif benzerlikleri ve farklılıklarının yanında, hangisinin daha sistematik olduğu ve gelenekteki etkileri daha iyi görülecektir:

el-İşârât	***Metâli'***	***Keşfu'l-Esrâr***	***el-Mulahhas***	***Kıstâs***
İbn Sînâ *el-İşârât*'ın mantık kısmını "yöntem"anlamına gelen on "nehc" olarak düzenlemiştir. Yine her bir "nehc"in altında yeni başlıklandırmalar da yapmıştır.	Bu kitabı iki temel bölüm halinde düzenledik. Birincisi mantık ilmidir ve onu da bir mukaddime (giriş) ve iki cümle (bölüm) olarak düzenledik. Birinci bölümü, tasavvurlar; ikinci bölümü, tasdiklerdir.	(Bu kitap) fasıllar şeklinde düzenlenmiştir.	İki taraf (et-taraf) olarak düzenlendi. Birinci tarafı, mantık hakkındadır (…) o da iki kısımdır. (Kısm)	Bir mukaddime (giriş) ve iki bölüm (makale) olarak düzenlendi. Birinci bölümü, tasavvurlar; ikinci bölümü, tasdiklerdir.

el-İşârât	*el-Mulahhas*	*Kesfu'l-Esrâr*	*Metâli'*	*Kıstâs*
I.YÖNTEM: MANTIĞIN AMACI Bu başlık altında lafız ve mana arasındaki ilişki, bilgi ve kısımları, mantıkçının görevi, lafızların delâleti, yüklem, müfred ve mürekkep lafız, tümel ve tikel, zâtî ve lazım ve mufarık ilinti, kurucu olan ve olmayan zâtî, lazım olmayan ilinti, o nedir? sorusu ve sınıfları incelenmektedir. **II.YÖNTEM: TANIM VE RESM** Bu başlık altında cins, tür, fasıl, hâssa, araz, tanım, resm, bunlarda yer alan hatalar incelenmektedir. (*Görüldüğü üzere İbn Sînâ kategorileri, tasavvurları incelediği yerde ele almamış; tanımı burhân kitabından alıp beş tümelden sonraya yerleştirmiştir.*) **III.YÖNTEM: HABERÎ OLUŞUM** Bu başlık altında önermenin sınıfları, olumlama ve olumsuzlama, önermelerin nicelikleri, udûl ve tahsil, şartlı önermeler gibi konular incelenmektedir. **IV.YÖNTEM: ÖNERMELERİN İÇERİKLERİ VE CİHETLER (MODALİTESİ)** Burada da cihet (modalite)ler ayrıntıları ile incelenmektedir. **V.YÖNTEM: ÖNERMELERİN ÇELİŞME VE DÖNDÜRME DURUMLARI** Bu başlık altında çelişki, düz döndürme tüm boyutları ile ele alınmıştır.	**GİRİŞ (MUKADDİME)** Râzî, Giriş'i iki alt başlığa ayırmış, birincisinde mantığa olan ihtiyacı; ikincisinde mantığın konusunu incelemiştir. Alt ayrımları da "el-fasl" olarak isimlendirmiştir. **I.BÖLÜM (CÜMLE): TASAVVURLAR** ***I.Kısım (el-K***ısm): Temel İlkeler ***(el-Mukaddimât)*** Birinci kısmı 16 alt başlığa ayırmış, alt başlık ayrımlarını "bahs" olarak isimlendirmiş ve burada tarifi oluşturmamızı olanaklı kılan temel bilgilerden bahsetmiştir. Örneğin Lafızların delâleti, tümel ve tikel, cins, tür, fasıl, hâssa, araz gibi şeylerdir. (*Burada tıpkı İbn Sînâ gibi kategorileri incelemeştir.*) ***II.Kısım: Amaç (el-Mak***âsıd) Bu başlık altında etraflı bir şekilde tarif konusunu ele almış, alt başlık ayrımlarını "işler (el-umûr)" olarak isimlendirmiştir. (*Görüldüğü üzere el-İşârât'ın geleneğini takiple tarifleri, tasavvurlara ait temel bilgilerden sonra ele almıştır.*) ***I.BÖLÜM: TASDİKLER*** Bu bölümü üç temel bab başlığı altında incelemiştir. **I.Bab: Önermelerin Hükümleri** Bu babı bir "giriş (el-mukaddime)" ve iki "kısım (el-kısm)" olarak düzenlemiştir. Giriş'i iki alt başlığa ayırmış ve alt başlıkları "bahs" olarak isimlendirmiştir. Birinci bahiste önermenin tarifi; ikinci bahiste önermenin kısımları hakkında bilgi vermiştir. Diğer iki kısımda yüklemli ve şartlı önermelere ait hükümleri incelemiştir.	**I.FASIL: TEMEL İLKELER** Bir anlamda bunlar, tasavvurları elde etmemize yardımcı olan ön bilgilerdir. Hûnecî fasılları "bahs" olarak isimlendirdiği alt başlıklara ayırmıştır. Bu bahisler de mantığa duyulan ihtiyaç, lafızların delâleti, tümel ve tikel, cins, tür, fasıl, hâssa, araz, bunlar arasındaki ortaklıklar ve ayırılıklar, bazısının bazısı ile ilişkisi gibi konulardır. (*Görüldüğü gibi tasavvurların ele alındığı bu başlık altında kategoriler bulunmamaktadır.*) **II.FASIL:TARİFLER** Hûneci bu faslı herhangi bir alt başlığa ayırmaksızın incelemektedir. (*Görüldüğü gibi bilinmeyen tasavvurların elde edilmesini sağlayan tarifler el-İşârât'ın tasnifine uygun olarak tasavvurlar hakkındaki temel bilgilerden sonra ele alındı.*) **III.FASIL: ÖNERMELER** Hûnecî bu faslı "bahs" isimlendirmesi yaptığı alt başlıklara ayırmaktadır. Burada önermenin kısımları, yüklemli önermenin bağı, önermelerin nicelikleri, udul ve tahsil, cihet (modalite) konularını ele almaktadır. **IV. FASIL: ÇELİŞKİ** Herhangi bir alt başlık açmadan incelemiştir. **V.FASIL: DÜZ DÖNDÜRME** Herhangi bir alt başlık açmamıştır.	**I.BÖLÜM (el-KISM): TASAVVURLAR** Urmevî bu bölümü "bab" isimlendirmesi yaptığı iki alt başlıkta incelemiştir. **I.Bab: Temel İlkeler (el-Mukaddimât)** Bu babı da "fasıl" olarak isimlendirdiği alt başlıklara ayırmış ve buralarda da mantığa olan ihtiyacı, mantığın konusunu, lafızların delâletini incelemiştir. **II.Bab: Tümel ve Tikel Hakkında** Bu başlığı da "fasıl" isimlendirmesi ile ayırdığı alt başlıklara ayırmış ve burada tümel ve tikelin kısımları, onlar hakkındaki hükümler, cins, tür, fasıl, hâssa, araz ve tarif konusu incelemiştir. (*Burada dikkatimize takılan I. Bab'ın karşılığı tarifler olması gerekirdi, oysa müellif farklı bir tasnif yaptı.* *Oysa hem Râzî hem de Hûnecî'nin tasniflerine bakarsak tasavvurlar hakkındaki temel bilgiler, onlardan bilinmeyenleri elde etmemize yardımcı olan tariflerin ilkelerini oluşturmakta idi. Urmevî'nin buradaki tasnifinin konuların mahiyetine uygun düşmediğini düşünmekteyiz.*)	**GİRİŞ (MUKADDİME)** Giriş'i "Fasıl" isimlendirmesi ile iki alt başlığa ayırmıştır: Birincisinde "Mantığın Mahiyeti ve Ona Olan İhtiyaç", ikincisinde de "Mantığın Konusu" ele alınmıştır. **I.BÖLÜM: TASAVVURLAR** Birinci bölümü de yine "Fasıl" isimlendirmesi ile on alt başlığa ayırmıştır. İlk dokuzunda kavramlar mantığının ilkeleri sayılabilecek konular lele alınmıştır. Onuncu fasılda tarif, türleri, tarifte hatanın ortaya çıktığı yerler incelenmiştir. (BKZ.: TAHKİK). (*Semerkandî kategorileri beşinci fasıl olan cins başlığı altında kısaca tariflerini ve sayıları hakkındaki bazı tartışmalara değinerek geçmektedir. Tarifleri de yine tasavvurlara ait temel bilgilerden sonra incelemektedir.*)

el-İşârât	*el-Mulahhas*	*Kesfu'l-Esrâr*	*Metâli'*	*Kıstâs*
VI. YÖNTEM: ÖNERMELERİN İÇERİKLERİ Yani hangi kıyasta hangi içeriğe sahip öncülün kullanıldığı ve öncüllerin tarifi ve kısaca haklarındaki tartışmalar incelenmiştir. **VII. YÖNTEM: AKIL YÜRÜTME/ DELİLLENDİRME (EL-HUCCE)** Burada da kıyas, tümevarım, analoji, kıyasın kısımları, özellikle yüklemli kıyasın şekilleri üzerinde durulmuştur. **VIII. YÖNTEM: ŞARTLI KIYASLAR VE KIYASIN EKLERİ** İbn Sînâ bu başlık altında şartlı kıyasları, eşitlik kıyasını, seçmeli şartlı kıyasları, hulfî kıyası incelemiştir. **IX.YÖNTEM: BURHÂN** İbn Sînâ beş sanattan dördüne, burhâna daha ağırlık vermek üzere cedele, hitabete, şiire ait bilgileri bu başlık altında vermektedir. Bu sanatlarda kullanılan öncülleri ve bu öncüllerle kurulan kıyasları tarif etmektedir. Yine bir ilmin konusu, ilkesi, problemleri, burhânın nakli, bilimsel sorular, burhânın türleri de bu başlık altında incelenen konulardır. **X.YÖNTEM: MUGALATALI KIYASLAR** Bir akıl yürütmeye bilinçli ya da bilinçsiz olarak girebilecek yanıltmacaları tespit etme ve onlardan kurtulmanın anlatıldığı konudur. el-İşârât'ın yapısına uygun olarak, diğer konular gibi, oldukça özet bir şekilde incelenmiştir.	**II. Bab: Kıyas** Bu bab altındaki başlıkların ayrımını "işler (el-umûr)" olarak isimlendirmiştir. Üç temel alt başlığa ayırmıştır: **I.İş: Temel İlkeler** Burada kıyasın oluşturulmasını sağlayan temel bilgilerden bahsedilmekte ve alt başlık ayrımları "bahs" olarak isimlendirilmektedir. **II. İş: Amaç (el-Makâsıd)** Burada yüklemli ve şartlı kıyasların durumları incelenmektedir. **III. İş: (Kıyasa Ait) Ekler (el-Levâhık)** Burada da hulfî kıyas, kıyasın devri, döndürülmesi, öncüllerin elde edilmesi, kıyasın tahlili, yanlış öncüllerden doğru sonucun elde edilmesi, tümevarım ve analoji incelenmektedir ve bunların başlık ayrımları "işler (el-umûr)"olarak isimlendirilmiştir. **III. Bab: Burhân** Bu başlık altında kısaca burhânı ve diğer sanatları oldukça özet bir şekilde tanıttıktan sonra çalışmayı bitirmektedir. (*Râzî alt başlıklar konusunda eser boyunca farklı isimlendirmeler kullanmaktadır. Bu da eserin tasnifindeki simetriyi bozmaktadır. Aslında bu, onun üslubunun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat daha sonraki müellifler onun temel kurgusunu kullanmalarının yanında alt başlıkların isimendirilmesi konusunda oldukça simetrik davranmaktadırlar. Tabloda Hûneci, Urmevî ve müellifimiz Semerkandi'de bu hassasiyeti gör*mek mümkündür.)	**VI. ÇELİŞİK DÖNDÜRME** Yine burada da herhangi bir alt başlık açmamıştır. **VII. FASIL: ŞARTLI ÖNERMELER** Bu faslı "bahs" isimlendirmesi yaptığı alt başlıklara yırmıştır. Bu başlıklarda şartlı önermelerin kısımları, ayrık şartlı önermeleri, şartlıların nicelilerini, şartlıların nasıl çoğalabileceğini, şartlılar arasındaki telazum ilişkisini, bozuk şartlıları incelemektedir. **VIII. FASIL: KIYAS** Herhangi bir alt başlığa ayırmadan kıyası incelemiştir. **IX. CİHET SAHİBİ (MODAL) KIYASLAR** Bu faslı da "bahs" isimlendirmesi yaptığı dört alt başlıkta incelemiştir. Burada birinci şekli, ikinci şekli, üçüncü şekli, dördüncü şekli incelemiştir. **X.FASIL: ŞARTLI KIYASLAR** Bu başlığı da yine "bahs" isimlendirmesi ile beş alt başlıkta incelemiştir. Burada da iki bitişik şartlıdan, iki ayrık şartlıdan, bir yüklemli bir bitişik şartlıdan, bir yüklemli ve bir ayrık şartlıdan ve bir bitişik şartlı ve bir ayrık şartlıdan oluşan kıyası incelemektedir. (*Hûnecî beş sanatı incelemeden kitabını bitirmektedir.*)	**II. BÖLÜM: TASDİKLER** Urmevî bu bölümü de yine birinci bölümle simetrisini koruyarak "bab" isimlendirmesi yaptığı üç alt bölüme ayırmaktadır. **I. Bab: Önermenin Kısımları, Cüzleri ve Hükümleri** Yine her bir bölümü de "fasıl" isimlendirmesi yaptığı daha alt başlıklara ayırmıştır. Ve bu fasıllarda önermenin kısımlarını, cüzlerini, niceliklerini, udul ve tahsili, cihet(modalitey)i, basit ve bileşik önermeyi, çelişkiyi, düz döndürmeyi, çelişik döndürmeyi, şartlıların kısımlarını, cüzlerini, şartlıların birbirini gerektirmesini incelemektedir. **II. Bab:Kıyas** "Fasıl" isimlendirmesi ile dört konu ele alınmıştır. Bunlarda kıyasın tarifi, kısımları, dört şeklin sonuç vermesi ve cihet sahibi (modal) kıyaslardır. **III. Bab: Şartlı Kıyaslar** Yine Urmevî "fasıl" isimlendirmesi ile sekiz alt başlıkta bu konuyu incelemiştir. Burada da iki bitişik şartlıdan, iki ayrık şartlıdan, bir yüklemli bir bitişik şartlıdan, bir yüklemli ve bir ayrık şartlıdan ve bir bitişik şartlı ve bir ayrık şartlıdan oluşan kıyası, şartlı kıyaslardan yüklemli sonuçların elde edilmesini, seçmeli kıyasları ve altında hulfî kıyası, öncüllerin elde edilmesini, kıyasın tahlilini, tümevarımı, anolojiyi, burhânı ve mugalatayı ele aldığı kıyasın eklerini incelemektedir. (*Urmevî'nin III. Bab başlığı altında ele aldığı seçmeli kıyasların ve kıyasın eklerinin buraya uygun düştüğünü düşünmemekteyiz. Zira seçmeli kıyas şartlı kıyasın bir türü değil, kıyasın bir türüdür. Diğer taraftan kıyasın eklerinin de şartlı kıyaslar başlığı altına yerleştirilmesinin bir bağlantısını ancak İbn Sînâ'nın el-İşârât'taki sekizinci yöntemine teşbihle kurabiliriz, fakat orada İbn Sînâ "ve" bağlacıyla i*kisinin arasını ayırmıştır.*)	**II.BÖLÜM: TASDİKLER** İkinci bölümü "Bab" isimlendirmesi ile üç temel alt başlığa ayırmıştır: Birinci babda önermeler ve hükümlerini ele almış ve "fasıl" isimlendirmesi ile onbir alt başlıkta incelemiştir. İkinci babda kıyas ve hükümlerini ele almıştır. Bu babı da kendi içinde "fasıl" isimlendirmesi ile iki alt başlıkta incelemiştir. İkinci faslı kendi içinde "kısım" isimlendirmesi ile daha alt başlıklara ayırmıştır. Üçüncü babda da Fasıl isimlendirmesi ile "kıyasa bağlı/tabi konuları ele almıştır. Bu faslı "meslek" adını verdiği on alt başlıkta incelemiştir. Burada beş sanatı ve tartışma metodolojisini ele almıştır. (Ayrıntılar ilerideki tahkik ve tercümeden takip edilebilir.)

Her ne kadar *Kıstâs*'tan önce mantıkla ilgili güçlü bir gelenek oluşmuş olsa bile onun tertip ve anlatım bakımından orijinal olduğu söylenebileceği gibi, buna bağlı olarak onun mantığa yeni başlayanları değil de ileri düzeyde mantık bilenleri muhatap aldığını da söylemek gerekir. Bizzat müellif tarafından şerhedilmesini de bu anlamda almalıdır.[1]

b. Kaynakları

Tahkikte Semerkandî'nin açık veya gizli bir şekilde atıf yaptığı kaynaklar sadece tahkikteki dipnotlarda gösterilmeye çalışıldı. Fakat bunlar sadece atıflarının yerlerinin tespit edilmesi bağlamında idi. Burada Semerkandî'nin açık veya gizli atıf yaptığı kaynaklar hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Semerkandî *Kıstâs*'ta Aristoteles'e *el-mu'allim*, *sâhibu'l-mantık* ve *Aristû* şeklinde olmak üzere beş yerde atıfta bulunmakta; eser olarak da *et-Ta'lîm* adıyla şartlı kıyaslara başlarken *I. Analitikler*'e, mahiyet ve burhân konusunu ele alırken *el-Burhân* adı ile *II. Analitikler*'e atıf yapmaktadır. Müellifin Aristoteles atfının İbn Sînâ üzerinden olduğu düşünülmektedir. Çünkü mantık alanında İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu fikirler, Aristoteles'e getirdiği eleştiriler, kendisini tek otorite haline getirmiştir. Dolayısıyla ondan sonra yazılan birçok mantık eserindeki Aristoteles atıflarının onun okumaları üzerinden olduğu söylenebilir. Semerkandî'nin çağdaşlarından Urmevî, Hûnecî, Ebherî gibi birçok müellif mantık konularını ele alırken Aristoteles atıflarında eser ismi zikretmemektedirler.

Semerkandî Porphyrios'a (ö. 304) *tümellerin sahibi müteellih* sıfatı ile, eserine de *Îsâgûcî* olarak atıfta bulunmaktadır. Bu atıflarından onun *Îsâgûcî*'nin Arapça çevirisini görüp görmediğini çıkarmak oldukça zordur. Bu atfın da İbn Sînâ'nın *Kitâbu'ş-Şifâ*'sı üzerinden olduğu düşünülebilir.

Semerkandî Fârâbî'ye de atıfta bulunmakta, ancak herhangi bir eserinin ismini açıkça zikretmemektedir. Acaba Semerkandî'nin Fârâbî atfı,

1 Bk. Bingöl, Abdulkuddüs, "Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandi (ö. 1302) ve Kıstasu'l-Efkar'ı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 19, Erzurum 1991, s. 181.

İbn Sînâ üzerinden olabilir mi? Bu ihtimal bir kenarda durmakla beraber Fârâbî'nin mantık alanındaki şöhreti, açıkça eser ismi zikredilmesini engellemiş olabilir. Bu da şu anlama gelir: Müellife hangi konuda atıf yapılmışsa okuyucu, o bilginin bulunduğu kaynağı biliyor kabul edilmektedir.

Hiç şüphesiz *Kıstâs*'ın en önemli otoritesi İbn Sînâ'dır. Semerkandî *Kıstâs* boyunca *Kitâbu'ş-Şifâ*'ya ve *el-İşârât*'a sayısız atıf yapmaktadır. Semerkandî'nin iyi bir İbn Sînâ muharriri olduğu söylenebilir. Çünkü ona olan atıfları sadece başvuru amaçlı değildir. O, birçok konuda İbn Sînâ'nın yanlış anlaşıldığını söyleyip tespit ve tashih yapmaktadır. Semerkandî İbn Sînâ'nın bu iki eserinin dışında bir de *el-Hikmetu'l-meşrikıyye* adlı eserine açıkça isim zikrederek atıfta bulunmaktadır. Ayrıca onun İbn Sînâ'nın *Kitâbu'l-Evsât fi'l-mantık* ve *Kitâbu'n-Necât* adlı çalışmalarından haberdar olduğu söylenebilir. Çünkü aynı zamanda iyi bir Fahreddin Râzî muharriri olan Semerkandî, bu isimleri çokça atıf yaptığı Fahreddin Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ında görmüş olmalıdır. Zira Fahreddin Râzî bu iki esere *Şerhu'l-İşârât*'ın mantık kısmında isimlerini zikrederek atıfta bulunmaktadır. Ayrıca tanımın burhân ile elde edilemiyeceği konusu ele alınırken, *Anaksagoratis* ismini Semerkandî'nin *Kitâbu'l-Evsat*'tan almış olma ihtimali üzerinde durulabilir. Çünkü İbn Sînâ, konuyu ele aldığı eserlerinden sadece bu eserinde isim zikretmektedir. Bir de şartlı kıyaslara başlarken İbn Sînâ'ya atfettiği bilgiler aynıyla *Kitâbu'l-Evsat*'ta bulunmaktadır Semerkandî, ilaveten, İbn Sînâ'nın *el-Hikmetu'l-meşrikıyye* adlı eserine tanımı ele alırken atıf yapmaktadır. *Kitâbu'ş-Şifâ*'nın Medhal Kitabı'na başlarken İbn Sînâ'nın *el-Felsefetu'l-meşrıkıyye* isimlendirmesi ile atıfta bulunduğu eserinin bu eser olması gerekir. *el-Hikmet* ve *el-Felsefe* farklılığına gelince, filozoflar nezdinde ikisinin de aynı anlamda kullanıldığını zikredelim. Semerkandî'nin atfı da, İbn Sînâ'nın böyle bir eserinin varlığına işaret etmektedir.

Semerkandî *Kıstâs*'ta isim zikretmeksizin Gazzâlî'ye de lafızların delâleti konusunda atıf yapmaktadır. Ancak herhangi bir eser ismi zikretmemektedir. Tahkikte onun atfı *Mihakkü'n-nazar* olarak gösterildi.

Ebü'l-Berâkât el-Bağdâdî (ö. 1153)'nin *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme*[1] adlı eseri de *Kıstâs*'ın kaynakları arasındadır.

Kıstâs'ın önemli kaynaklarından biri de Fahreddin Râzî'dir. Özellikle *Kitâbu'l-Mulahhas*'a[2], *Şerhu'l-İşârât*'a birçok atıf yapmaktadır. Ayrıca şartlı önermeleri ele alırken onun, İbn Sînâ'nın *'Uyûnu'l-hikme* adlı eserine yazdığı *Şerhu 'Uyûni'l-hikme* adlı eserine isim zikrederek atıfta bulunmaktadır. Semerkandî genelde Fahreddin Râzî'ye eleştirel yaklaşmakta ve bazen onun açıklamalarına yönelik "üzerinde yorum yapmaya bile gerek yok" anlamına gelen sert ifadeler de kullanmaktadır.

Semerkandî Zeynüddin Keşşî ve Esîrüddin Ebherî'ye de atıf yapmaktadır. Ancak her ikisinin de herhangi bir eserini zikretmemektedir. Keşşî'nin *Hadâiku'l-hakâik*[3] adlı eseri mevcut olmasına karşın Semerkandî'nin bu esere atıfları tespit edilememiştir.

Tarif hakkında ileri sürülen şüpheleri ve bu şüphelere verilen cevapları ele alırken Semerkandî, "kîle" gizli atfıyla İmâm Şerefüddîn adında bir müellife daha atıfta bulunmaktadır. "Kîle" gizli atfının sahibi İmam Şerefüddîn ismini ise şerhten öğreniyoruz. Şerhte de adı geçen müellife ait her hangi bir eser ismi zikredilmemektedir.

Kıstâs'ın önemli kaynaklarından biri de Hûnecî'nin *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*[4] adlı eseridir. Öyle ki, Fahreddin Râzî'ye ilişkin itirazlarının ve cevaplarının birçoğunun temelinde onu görmek mümkündür. Bunlara değerlendirmede işaret edildi. Semerkandî'nin *Kıstâs*'ta Hûnecî'ye

---

1 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II*, s. 1731; Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî, *el-Kitâbu'l-Mu'teber fi'l-hikme*, Haydarâbad Dekan 1357.

2 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II*, s. 1819; Fahreddin Râzî'nin bu eseri Dr. İsmail Hanoğlu tarafından tahkik edilmiştir. Bk. Hanoğlu, İsmail, *Fahruddin er-Râzî'nin 'Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-mantık ve'l-Hikme' Adlı Eserinin Tahkîki ve Değerlendirmesi*, I- Tahkîki, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009. (Metindeki *Mulahhas atıfları bu tahkike ve yer yer de* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2554'deki nüshaya yapılmıştır.)

3 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-I*, s. 633; Zeynüddin el-Keşşî, *Hadâiku'l-hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Koleksiyonu: 864.

4 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn, II*, s. 1486; Hûnecî, *Keşfu'l-esrâr 'an gavâmizi'l-efkâr*, Topkapı Müzesi, III. Ahmet Kitaplığı, no. 3354.

bir otorite nazarı ile baktığı söylenebilir; fakat Semerkandî onun bazı noktalarda İbn Sînâ'yı yanlış anladığını düşünmekte, ona katılmamakta ve bazı düzeltmeler yapmaktadır. Örneğin ters döndürme konusu bunlardan biridir.

Semerkandî'nin görüşlerine itibar ettiği çağdaşı müelliflerden biri de Urmevî'dir. Onun iki eserine atıfta bulunmaktadır: Birincisi, *Metâli'u'l-envâr*;[1] ikincisi, *el-İzâh*'tır. Birinci esere yapılan atıflar tespit edilmesine karşın ikinci eserin varlığı dahi ülkemiz kütüphanelerinde tespit edilememiştir. Semerkandî; Urmevî'yi yüklemli ve bitişik şartlıdan oluşan kıyaslarda çıkarımın nasıl yapıldığını kurallı bir şekilde açıkladığından dolayı takdir etmekte ve İbn Sînâ ve Hûnecî'yi ise sadece örnekleri doldurmakla eleştirmektedir.

Semerkandî, Tûsî'ye de "ve zehebe ba'duhum" ibaresiyle atıf yapmakta; ancak herhangi bir eser ismi zikretmemektedir. Tûsî'ye ait açıkça bir eser ismi zikretmese de *Kıstâs*'ın kaynakları arasında onun *Şerhu'l-İşârât*'ını ve *Esâsu'l-iktibâs*'ını saymak mümkündür.

Yüklemli kıyasları incelerken Semerkandî, "ve zâde ba'duhum" ibaresiyle İmâm Necmüddin Nahcuvânî (ö. 1253)'ye de atıf yapmaktadır. Ancak müellifin eserinin ismini zikretmemektedir. Manisa İl Halk Kütüphanesi 3674 numaralı demirbaşta kayıtlı eser Nahcuvânî'nin *el-İşârât* şerhidir, ancak mantık kısmı mevcut değildir. Semerkandî'nin kıyasın şekilleri hakkında yaptığı atıf müellifin mantık kısmını da şerh ettiği anlamında yorumlanabilir.

Kıstâs'ın kaynaklarının bunlardan ibaret olduğunu söylemek mümkün değildir. Açıkça ismini zikretmediği eserlerin olduğu muhakkaktır. *Kıstâs*'taki gizli atıflar, şerhin yardımıyla tespit edilmiştir. Ancak "ve kâle

---

1 Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II*, s. 1715. Urmevî'nin bu eseri Dr. Hasan Akkanat tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiş, tercüme edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bk. Urmevî, *Metâli'u'l-Envâr*, Tahkik: Hasan Akkanat, (Basılmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (İslâm Felsefesi) Anabilim Dalı) Ankara 2006.

ba'duhum, ve in kulte" gibi gizli atıfların sahipleri bazen şerhte de açık değildir. Semerkandî'nin, aynı zamanda, iyi bir Fahreddin Râzî muharriri olduğu yukarıda zikredilmişti. Bu anlamda onun *Şerhu'l-İşârât*'ı dolayısıyla Zeynuddîn Sehlan es-Sâvî (ö. 1145)'nin *el-Besâiru'n-nasîrıyye fî 'ilmi'l-mantık* adlı eserinden de haberdar olmalıdır.

İşrâkî geleneğin kurucusu Sühreverdî'ye ve onun şarihlerinden herhangi birisine atıf yapmamaktadır. Fakat onun eserlerinden haberdar olması kuvvetle muhtemeldir. Değerlendirmede müellifin verdiği bazı bilgiler, Sühreverdî ve onun şarihlerinin bilgileri ile karşılaştırıldı.

Burada son olarak bir noktaya daha işaret etmek istiyoruz. O da *Kıstâs*'ın "tartışma metodolojisi (âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara)"ya ayırılan kısmın kaynaklarıdır. Semerkandî konuyu incelerken herhangi bir kaynak zikretmemekte, ancak bu yeni sanatın kendisinden önceki bilginler nezdinde kuralları dağınık bir halde de olsa bulunduğunu söylemektedir. Bu da ona hareket zemini oluşturan bir takım kaynakların varlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın *Kitâbu'ş-Şifâ*: *el- Cedel*'ini, Fahreddin Râzî'nin *Kitâbu'l-Me'âlim*'ini ve *Kitâbu'l-Mahsûl*'unu, Ebherî'nin *Tehzîbu'n-Nüket*'ini, Urmevî'nin *er-Resâil*'ini ve hocası Nesefî'nin *el-Fusûl*'unu *(Mukaddime)* bu bölümün kaynakları arasında zikredilebiliriz.

c. *Kıstâs*'ın İçeriği

Burada ayrıca *Kıstâs*'ın sadece mantık eseri olmasına da dikkat çekmek gerekir. İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ıyla başlayan üçlü, yani mantığın alet olmasının önemini vurgulayan "mantık, tabiat, metafizik" tasnifi dışındadır. Örneğin Fahreddin Râzî'nin *Kitâbu'l-Mulahhas*'ı, Keşşî'nin *Hadâiku'l-hakâik*'i, Ebherî'nin *Keşfu'l-hakâik*'i ve *Tenzîlu'l-efkâr*'ı ve Urmevî'nin *Metâli'u'l-envâr*'ı yukarıdaki üçlü tasnife tâbidirler. Onun bu şekildeki tasnifinden şu sonuçlar çıkarılabilir: *Birincisi*, *Kıstâs*'ı sadece mantığa hasrederek otorite kazanmak istemiş olabilir; bu otoriteyi şöhret manasında değil de, mantık konularının incelikli noktalarını ele alma özelliği anlamında anlamalıdır. *İkincisi*, metafizik konuları, müstakil bir esere bırak-

mış olabilir. Semerkandî *el-Mu'tekadât* adlı eserinin girişinde zaten *hikmet* konusunda *es-Sahâif* adlı bir eser yazdığını söylemektedir. Ancak yine de fizik kısmı açıkta kalmaktadır. Gerçi Semerkandî'nin küçük ancak şöhreti maruf *Eşkâlu't-te'sîs* adlı geometriye ilişkin bir eseri bulunmaktadır. Fakat yukarıda zikrettiğimiz bağlamda değerlendirilmesi mümkün değildir. Çünkü bu eser, oldukça özet, teknik ve spesifik konuları ele almaktadır. Onun bu tutumu bilinçli olarak sergilediği kanaatini taşımaktayız. Zira *Kıstâs*'tan sonra yazdığını söylediğimiz *el-Mu'tekadât*, *el-Envâru'l-ilâhiyye* adlı eserlerini "mantık (*el-Envâr*'da "mizan" isimlendirmesi yapmaktadır), mebâdî, mesâil" üçlemesi üzerine tasnif etmektedir ki, biz böyle bir tasnifin "filozof-kelamcı" tercihi olduğunu düşünüyoruz. Mebâdî ve mesâil bölümlerinde, ele aldığı konular her ne kadar metafizikte ele alınan konular ise de, o, bunları "ilm-i kelâm" başlığı altında ele almaktadır. Çünkü mebâdî derken kelâmın temel önermelerinden, mesâil derken onun problem alanlarından bahsetmektedir.

Semerkandî'nin *Kıstâs*'ta bilginin tarifi konusunda yeni bir tarif ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Semerkandî'nin "bilgi, akılda bir şeye ait bir sûretin ortaya çıkmasıdır (*el-'ilmu huve 'ibâratun 'an husûli sûretin mine'ş-şey'i 'inde'l-'akli*)" tarifi, ona göre bilginin "husûlî (hâdis/sonradan olma)" ve "hudûrî (kadîm/ezelî bilgi/Allah'ın bilgisi)" ayrımının ikisine de şamil olacak şekilde düzenlenmiştir. Çünkü Semerkandî "'inde'l-'akli" tercihinin insanın ve Vâcib'in, yani Allah'ın bilgisini de tarife dâhil ettiğini söylemektedir. Semerkandî'ye göre daha önceki mantıkçıların "bilgi, akılda bir şeyin sûretinin ortaya çıkmasıdır (*el-'ilmu huve husûlu sûreti'ş-şey'i fi'l-'akli*)" şeklindeki tariflerinde geçen "*husûlu sûreti'ş-şey'i*" ibareleri hem sadece doğru olan bilgiye işaret etmekte, hem de o şeyin bir tür olarak akılda ortaya çıktığını düşündürtmektedir. Oysa insanın bilgisi doğru da olabilir, yanlış da olabilir; ayrıca şeyler bir tür olarak akılda ortaya çıkmazlar, bilakis aklın şeylerden soyutlayarak aldığı, ayırdığı eser ve sûretler zihinde bulunurlar. Diğer taraftan Vâcib'in bilgisi, bilinenine mutabık olmalıdır; çünkü zaten O'nun bilgisi eşyanın varlık sebebidir.

Semerkandî mantığın konusu hususunda da seleflerinden Hûnecî'yi eleştirmektedir. Ona göre "mâlûmât-ı tasavvuriye ve tasdîkiye" "kendileri olmaları bakımından mantığın konusu olarak" alınmamalıdır; oysa Hûnecî ve onun gibi düşünenler yanılgı ile onları "kendileri olmaları bakımından, yani problemler (mesâil) olmaları" bakımından mantığın konusu yapmışlardır. Ona göre bunlar "ilkeler (mebâdî)" olmaları bakımından mantığın konusu olarak alınmalıdır.

Semerkandî, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ının geleneğine tâbi olarak "kategoriler"e ilişkin alt başlık açmamış, onları "cins"in altında ele almıştır. Her ne kadar geleneği takip etse de kategorilerin aranılan bilimsel sonuçları (el-matlûb) elde etmedeki rollerini açıkça ifade etmektedir. Ona göre eğer matlûbun hangi cinsten olduğu bilinirse onun zâtının bilgisini elde etmek kolaylaşacaktır. Semerkandî'nin kategoriler konusunda önemli bir kaydı da onların sayısının "tüme-varım (el-istikrâ)" ile tespit edileceğidir ki, bu esasında kategorileri hem varlığa hem de zihne ait gören Aristoteles ve geleneğinin kabullerinin bir yansımasıdır. Bazı filozofların kategorilerin sayısını cevher, nicelik, nitelik ve nisbet olarak dörtle sınırladıklarını da söylemektedir.

İyi bir İbn Sînâ muharriri olan Semerkandî, Fahreddin Râzî başta olmak üzere Keşşî, Hûnecî ve Urmevî'nin görüşlerine ilişkin tashihlerde bulunmaktadır. Tarifleri ele alırken müteahhirûn olarak atıfta bulunduğu mantıkçıların tarifi "bir şeyi tarif eden; tasavvuru, şeyin tasavvurunun ve temyiz edilmesinin sebebi olan şeydir." şeklinde tanımlamalarını tam bulmamakta ve "şeyi, kendisi dışındaki şeylerden ayıran şeye delâlet eden sözdür." şeklinde yeni bir tarif önermekte, bu tarifin müfred sözleri dışarıda bırakıp tam tanımı ve onun dışındakileri içine aldığını kabul etmektedir.

Semerkandî önermenin kısımları (aksâmu'l-kaziyye) hakkında açıklamasında, yüklemlinin taraflarını "konu ve yüklem"; şartlı önermenin taraflarını "mukaddem ve tâlî" olarak isimlendirirken bunları "mahkûmun aleyh ve mahkûmun bih" ile aynı tutmaktadır. Ancak şartlı bir önermenin "mukaddem"ine mahkûmun aleyh" denilebilir mi? Semerkandî'nin bu-

radaki tutumu bu yönde iken, döndürmeleri ele alırken "mukaddem" ve "tâlî"yi "mahkûmun aleyh" ve "bih" olarak isimlendirmekten özellikle kaçınmakta ve "önermenin tarafları" ibaresini tercih etmektedir. Mahkûmun aleyh ve bih, konudan, yüklemden, mukaddemden ve tâlîden daha genel midir ve bunların yerine kullanılabilir mi? Semerkandî bu konuda farklı tutumlar sergilemektedir.

Semerkandî önermenin cüzleri hakkındaki mülahazalarını ifade ederken nisbetin, "konuluk" ve "yüklemlik" olmadığını söylemektedir. Çünkü konunun "konuluk"u ve yüklemin "yüklemlik"i ancak hükümden sonra ortaya çıkar. O zaman da "konuluk" ve "yüklemlik" dediğimiz şeylerin önermenin bir parçası olduğunu söylemek mümkün değildir. Semerkandî, İbn Sînâ'nın da böyle anladığını söyleyerek, aslında yanlış anlamaları da tashih etmektedir. Bu da onun iyi bir İbn Sînâ muharriri olduğunu göstermektedir.

Semerkandî cihet (modalite) konusunu incelerken, sonraki mantıkçılara (müteahhirûn) bazı konularda eleştiriler getirmektedir ki, onun bu tespit ve tashihlerinin, mantığa vukufiyetinin en güzel örnekleri olduğu söylenebilir. Semerkandî en temelde cihetin, daha önceki mantıkçılar tarafından yapılan tarifini tashih etmektedir. Ona göre bazı mantık kitaplarında cihetin "maddeye delâlet eden lafızdır veya aklın maddeye delâlet eden lafızla hüküm vermesidir." şeklinde tarifinin yapıldığını sonra da "cihet, maddeye mutabık olmayabilir" denildiğini, ancak bu iki yargının birbiriyle çeliştiğini söylemektedir. Çünkü maddeye delâlet eden lafız veya aklın onunla hüküm vermesi, zorunlu olarak onların biribirine mutabık olmasını gerektirir. Dahası mutabık olmayan cihetin cihet olmaması gerekir, çünkü o zaman ne maddeye delâlet eden olur ve ne de akıl onunla hüküm verebilir. Örneğin "İnsan, bi'l-imkân canlıdır." önermesini ele alalım. Açıkça görüleceği gibi, maddesi zorunludur, ancak "imkân" lafzı ona delâlet etmemektedir. Semerkandî'nin burada tashih ettiği mantıkçı, Efdaluddin Hûnecî'dir. Semerkandî'nin bu konudaki bir diğer önemli tashihi ise "zorunlu"nun tarifi hakkındadır. Bazı müteahhirûn mantıkçıların

onu "yüklemin konudan ayrılmasının imkânsızlığı" şeklinde tarif ettiklerini, ancak bu tarifin sadece olumluları kapsayabileceğini, olumsuz olanları içine alamayacağını söylemektedir. Her ikisini de kapsayacak tarif önerisi "yüklemin konuya olan nisbetinin ortadan kalkmasının imkânsızlığı" şeklindedir. Semerkandî'nin bu eleştiri ve tashihi de Urmevî'ye yönelikdir.

Semerkandî düz döndürmeyi ele alırken çok önemli bir İbn Sînâ tashihi yapmaktadır. O da İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ında düz döndürmenin tanımında "yanlışlık" kaydının zikredilmesinin doğru olmadığını söylemesidir. Gerçi İbn Sînâ *Kitâbu'ş-Şifâ*'da "yanlışlık" kaydını zikretmeksizin tarif yapmaktadır. Semerkandî bu kaydın tarifin bir unsuru olamayacağını, bu kaydın zikredilmediği *el-İşârât* nüshalarını gördüğünü söylemektedir. Dahası bu kaydın sadece tensih ziyadesi dışında tarif bağlamında uygulanabilirliğinin de olmadığını "her canlı insandır" tümel olumlu önermesiyle göstermektedir. Görüldüğü gibi yanlış olan bu tümel olumlu önerme, "bazı insanlar canlıdır." şeklinde tikel ve değeri bakımından da doğru olarak döndürülür. Semerkandî, aynı şekilde İbn Sînâ'nın ters döndürme tarifi hakkında da önemli tashihler yapmaktadır.[1]

Ayrıca burada döndürme tarifine yüklemlileri ve şartlıları beraberce dâhil etmek için "mahkûmun aleyh ve bih"i değil de "önermenin tarafları" ibaresini tercih etmektedir. Ancak ilginç olan İbn Sînâ'nın ters döndürme tarifini tahlil ederken şartlıları kapsaması için "mahkumun aleyh ve bih"in kullanılması gerektiğini söylemektedir. Hâlbuki kendisi tarifinde "önermenin tarafları" ibaresini kullanmaktadır. Bu durumdan onun, mahkûmun aleyh ve bih'i yüklemlinin ve şartlının taraflarından daha genel kabul ettiği söylenebilir.

Semerkandî'nin önemle üzerinde durduğu ve oldukça hacimli bir yer ayırdığı konu da şartlı önermeler ve onlarla ilgili hükümlerdir. Denilebilir ki, konuyu mümkün bütün yönlerden ele almaya çalışmıştır. Esasında, ay-

---

1 Bk. Necmettin Pehlivan, "İbn Sînânın Düz Döndürme Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar", *Felsefe Dünyası*, 2010/1, Sayı: 51, ss. 212-225; Necmettin Pehlivan, "İbn Sînânın Ters Döndürme Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar", *Felsefe Dünyası*, 2012/1, Sayı: 55, ss. 223-240.

rıntı ile burada güttüğü amaç, daha sonra şartlı kıyasları ele alırken fayda ve kolaylık temin etmektir. Fakat kendisinin de açıkça atıfta bulunduğu gibi, şartlı önermeler konusundaki incelemeleri daha önceki müellifler tarafından ele alınıp incelenmiştir. Burada özellikle İbn Sînâ'yı zikretmek gerekir. O, *Kitâbu'ş-Şifâ*'nın *Kıyas* kitabında konuyu ayrıntılı bir şekilde inceleme konusu yapmıştır. Fakat bu durumun Semerkandî açısından bir nakısa doğurduğu söylenemez. Çünkü o, yer yer İbn Sînâ'yı yanlış anlayan müteahhirûn mantıkçıları tespit ve görüşlerini de tashih etmektedir. Örneğin Fahreddin Râzî ve ona tâbi olarak Urmevî'nin "mâni'atü'l-huluvv"un sadece iki cüzden oluşabileceği görüşlerini Semerkandî kabul etmemekte ve ikiden fazla cüzden oluşabileceğini söylemektedir.

Klasik mantığın en temel konusu kıyastır ve *Kıstâs*'ta kıyası mümkün bütün yönlerden inceleme konusu yapmaktadır. Zaten kıyastan önceki bütün konular, kıyasın daha iyi anlaşılması için hazırlık konularından ibarettir. Çünkü doğrudur ya da yanlıştır denilebilecek bilgi, kıyasla elde edilmektedir. Semerkandî kıyasın Aristoteles temelli kıyas tarifini verdikten sonra, tarif hakkında mantık felsefesi sayabileceğimiz bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Kıyasın türleri konusuna özen göstermiş, "iktirânî (kesin)" ve "istisnâî (seçmeli)" olarak ikiye ayırmıştır. *Kıstâs*'ta herhangi bir tartışmaya girmemekle beraber *Beşâretü'l-işârât* adlı eserinde bazılarının kıyasın türü olarak "iktirânî" ve "şartlı"yı zikrettiklerini, ancak bunun doğru olmadığını söylemektedir. Bu uyarıyı İbn Sinâ *Kitâbu'l-Evsât fi'l-mantık* adlı eserinde de yapmaktadır. Her iki müellifin eleştirisi, ismi zikredilmemekle beraber, Fârâbî'ye gitmektedir. Çünkü Fârâbî *Kitâbu'l-Kıyâs*'ta kıyası genel olarak önce iktirânî ve şartlı olarak ikiye ayırdıktan sonra istisnâî kıyası şartlı kıyas altında inceliyor, ancak onun kıyasın bir türü olduğunu zikretmiyor. Urmevî de kıyasın türlerini iktirânî ve istisnâî olarak açıkça zikretmesine karşın, istisnâî'yi şartlı kesin kıyasların türlerini anlatırken onun için açtığı fasılların devamında yedinci fasıl olarak incelemektedir. İstisnâî'de şartlı bir öncülün zorunluluğu, birbirine karıştırılmasının sebebi gibi görünmektedir.

Semerkandî kıyasların şekillerini örneklendirirken *Kıstâs* ve şerhinde geleneksel örneklerin dışına çıkmamıştır. Oysa onun çok yönlü ilmi kişiliği, ister istemez farklı içeriklere sahip örnek beklentisi oluşturmaktadır.

Seçmeli (istisnâî) kıyaslar hakkında teorik kısa bilgilerle yetinmiş, nerede ve neden kullanıldığı, kullanılması gerektiği konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir.

Semerkandî, kıyası incelemeye başladığında kıyasları daha temelde basit ve bileşik olarak ayırmamış, sadece kesin ve seçmeli olarak ayırmıştır. Buna "kıyasa bağlı konular" başlığı altında değinmektedir. Burada teorik ve kısa bilgiler vermektedir. Bu kıyaslarla amaçlanan şey hakkında bilgi de vermemektedir. Seçmeli kıyas hakkında da aynı tutumu sergilemektedir. Acaba bu, *Kıstâs* için bir nakısa sayılabilir mi? Bu vesile ile şu tespitimizi ifade etmek istiyoruz: Semerkandî "tasavvurların elde edilmesi" başlığı altındaki birinci bölümde, her konunun tarifi hakkında özenle duruyor, seleflerine karşı alternatif öneriler sunuyordu ve yer yer mantık felsefesi olarak isimlendirilebilecek yorumlar da yapıyordu. Fakat "tasdiklerin elde edilmesi"ni ele aldığı ikinci bölümde ise sadece kuralları zikredip sistemin nasıl işlediğini anlatmıştır. Bununla konulara hiç müdahil olmadığını kastetmiyoruz, ancak birinci bölümdeki kadar müdahil olduğu da söylenemez.

Beş sanata ilişkin açıklamalarını "burhân" başlığı altında yapmakta, burhân hariç diğerlerinin sadece tariflerini vermektedir. Burada İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ının başlattığı gelenek etkili olmakla beraber, *Kıstâs*'ın bu ihtisarında farklı bir gerekçeye sahip olduğu düşünülmektedir: O da Semerkandî'nin, *Kıstâs*'a daha önceki mantık eserlerinde olmayan yeni bir sanatı, "tartışma metodolojisi (âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara)"yı eklemiş olmasıdır. Çünkü bu yeni sanatın amacı "savâbı ortaya çıkarmak"tır.

Semerkandî, bu yeni sanatı filozofların cedel sanatının yerine koyduğunu söylemektedir. Çünkü cedelin amacı, ne olursa olsun, hangi yol kullanılırsa kullanılsın hasmı ilzam etmek (susturmak)tır. Semerkandî bu yeni sanatı tümüyle kendisinin icad ettiği iddiasında değildir. O, açıkça kendisinden önce bu konuya ilişkin parça parça da olsa bir takım çalışmaların

olduğunu söylemektedir. Burada onun başarısı, parça parça olan bilgileri sistemli bir bütün haline getirmesidir ki, onu bu bakımdan Aristoteles'e benzetmek mümkündür. Aristoteles de mantık ilmini, Platon, Sokrates ve geriye doğru giden filozoflar silsilesinin ortaya koyduğu malzemelerden faydalanarak inşa etmiştir. Bu yeni sanatın amacı "savâbı ortaya çıkarmak"tır; ne olursa olsun hasmı susturmak değildir. Cedelcinin kullandığı ve delilin dışında olan "aşağılama, iftira, söz kesme, küçük düşürme, kaba davranma, gereksiz tekrar" gibi şeylerin bu sanatta yeri yoktur. Sanatın ismindeki "âdâb" aynı zamanda "ahlâkî bir tutuma" da işaret etmektir. Semerkandî bu sanatta tartışmanın hüküm olmaksızın gerçekleşmeyeceğini söylemektedir. Bu da "elimizde delil olabilir, ancak bu delile ilişkin bir hüküm bulunmalıdır" anlamına gelir. Her ne kadar Semerkandî bu yeni sanatı filozofların cedel sanatının yerine koyduğunu söylese de, "savâbı ortaya çıkarmak" için kullandığı "kesin (iktirânî) ve seçmeli (istisnâî) kıyas, tümevarım (el-istikrâ), analoji (et-temsîl) gibi delillendirme yollarının kullanılabileceğini söylemesi bizi, aynı zamanda bu yeni sanatın kelamcıların cedel sanatının, İslâm hukukçularının hilâf adını verdikleri tartışma sanatının da yerine konulduğu sonucuna götürmektedir. Bu yargıya bizi cesaretlendiren ikinci dayanağımız ise hem *Kıstâs*'ta hem de meşhur *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*'inde bu yeni sanatla hikmete (felsefeye), kelama ve hilâf ilmine ait problemleri çözüme kavuşturmasıdır. Bu da, şu anlama gelmektedir: Onların yöntemlerinin çözemediği problemleri bu sanat çözebilmektedir. Daha önceki mantık eserlerinde olmayan ve oldukça da özgün olan bir konuya sahip olan *Kıstâs*'ın, daha sonra yazılacak mantık eserleri için bir gelenek oluşturmadığını görmekteyiz. Örneğin Semerkandî'nin yakın çağdaşlarından ve *Kıstâs*'a ve şerhine, önemine binaen birçok atıfta bulunan Sadrüşşerîa (ö. 1347) (*Şerhu) Ta'dîli'l-'ulûm* adlı eserinde "bahs ve münâzara"ya yer vermemiştir. Aslında sadece Sadrüşşerîa değil, biraz daha iddialı söylersek Semerkandî'den günümüze kadar hiçbir mantık eserinde "bahs ve münâzara"ya yer verilmemiştir. Bu durum da bir gelenek oluşmasını engellemiştir. Fakat bu noktaya hemen bir kayıt düşmemiz gerekmektedir:

Esasen *Kıstâs*'ın "bahs ve münâzara"yı içinde bulunduran yapısının bir gelenek oluşturamamasının sebebi yine Semerkandî'nin kendisidir. Çünkü o, bu konuyu küçük hacimli *Risâle fî Âdâbi'l-bahs* adlı çalışmasında kısa ve yetkin bir şekilde ele almıştır. Asıl geleneği bu risale oluşturmuş ve üzerine sayısız şerh, haşiye ve ta'lik yazılmıştır.

Semerkandî *Kıstâs*'ta bu yeni sanatın terminolojisinin tarifleri konusunda ketum davranmaktadır. Bu gerçekten ilginç bir tutumdur. Kurallarını ve işleyişini kendisinin dikte ettiği bir sanatın teknik terimlerinin birçoğunu tarif etmemiş, konunun bağlamından çıkarmamıza bırakmıştır. Örneğin bu sanata ismini veren "bahs" ve "münâzara"yı, en önemli hareket noktaları olan "takrîr" ve "tahrîr"i *Kıstâs*'ta açıkça tarif etmemiştir. Her ne kadar açık bir atfı yoksa da tarifler konusunda okuyucuyu *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*'tan haberdar kabul ediyor olabilir.

Bu yeni sanatın filozofların cedel sanatlarının yerine konulduğu söylenilmişti. Gerçi yukarıda bazı argümanlar ileri sürülerek kelamcıların cedeli ve hukukçuların hilâf ilmi yerine de konulduğu da ifade edilmişti. Bu yeni sanatı, diğerlerinden ayıran yönlerden biri de, fail taraflar olarak "mu'allil" ve "sâil"in tartışırken birbirlerine karşı tutumlarıdır. Her iki taraf amaç olan "savâbı ortaya çıkarma" görevinde birbirlerine eşittirler. Her ne kadar asıl münazaracı sıfatına mu'allil sahip olsa da, sâil (soru soran), soruları ile mu'allile onu mağlup etmek için tuzak kuran değil, soruları ile onu, amacı gerçekleştirmeye doğru yönlendirendir. Oysa diğer sanatlarda sâil, tuzak sorular sorarak onu susturarak galip gelmeye çalışır. Zaten sanatın ismindeki "âdâb", tarafların tartışmada ahlâki sınırlar içinde kalmaları gerektiğine de işaret etmektedir.

2. *Şerhu'l-Kıstâs*

Semerkandî'nin *Kıstâs* üzerine yazdığı şerhidir. Şerhin baş tarafında *Kıstâs*'ın inceliklerini şerh ve hakikatlerini açıklığa kavuşturması konusunda bir grup araştırmacının kendisinden ısrarla şerhi yapması konusunda

talepte bulunduğunu, zaman kendisini oyalasa bile sonunda bu işe başladığını söylemektedir. Şerh, çalışmamızın her üç aşamasında kıyası kabil olmayan bir fayda temin etmiştir.

Semerkandî, şerhi oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. "Dedi ki (kâle)-"derim ki (ekûlu)" şeklinde kurgulamıştır. "Dedi ki (kâle)" ibaresinde *Kıstâs*'ta şerhedilecek konunun ilk cümlesi ile son cümlesi bir araya getirilmiştir. Şerhin ülkemiz kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur. Bazen ismi "*Şerhu Kıstasi'l-mîzân*" veya "*Şerhu Kıstas fî 'ilmi'l-mikyâs*" olarak da geçmektedir. Şerhin bulunduğu bazı koleksiyonlar şunlardır: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu no. 1674, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu no. 1798, Ayasofya Koleksiyonu no. 2558, Fatih Koleksiyonu no. 3360, Yeni Cami Koleksiyonu no. 781, Mahmut Paşa Koleksiyonu no. 397, Carullah Koleksiyonu no. 1415, Amcazade Hüseyin Koleksiyonu no. 342. Ayrıca Hacı Selim Ağa Kütüphanesi no. 721, Tire Kütüphanesi no. 511 Manisa İl Halk Kütüphanesi no. 2214, Çorum İl Halk Kütüphanesi no. 2450, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi no. 3146, Tire Kütüphanesi Necip Paşa Vakfı Koleksiyonu no. 511, Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu no. 1169 numaralı demirbaşlarda şerhler kayıtlıdır.[1]

3. *Beşâretü'l-İşârât*

İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yazdığı şerhidir. "Dedi (Kâle)- Dedim (Ekûlu)" şeklinde düzenlenmiştir. 43b varağındaki *Kıstâs*'a yaptığı atıfdan Semerkandî'nin onu *Kıstâs*'tan sonra yazdığı anlaşılmaktadır.[2] Değerlendirmede *Beşâret*'e atıf yapılmış, hatta *Kıstâs*'ta ele alınmayıp da burada ele alınan konulara da, konunun bağlamına göre, değinilmiştir. *Beşâret* Semerkandî'nin İbn Sînâ muharrirliğinin dönüm noktalarından biridir de-

1 Semerkandî'nin bu şerhi tarafımızdan tahkik edilmiş olup basım için hazırlanmaktadır.

2 Semerkandî, *Beşâretü'l-İşârât*, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu no. 879, vr.: 43b.

nilebilir. Gerçi Fahreddin Râzî ile başlayan *el-İşârât*'ı şerh geleneği vardır; ancak İbn Sînâ'nın yanlış anlaşıldığı yerlerin tespit ve tashihi önemli bir yer tutmaktadır. Ülkemizdeki kütüphanelerde yazmaları bulunmaktadır. Örneğin Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu no. 2418, Carullah Koleksiyonu no. 1308, Nuruosmaniye Koleksiyonu no. 2692, Fatih Koleksiyonu no. 3195, Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu no. 879'a bakılabilir.[1]

4. *el-Mu'tekadât*

Bütünüyle mantığa hasredilmiş bir eser değil; özet bir şekilde mantık ve kelam konularının incelendiği bir eserdir. Bir kısmı mantık olduğundan dolayı burada zikredilmesi uygun görülmüştür. Eserin müellife aidiyeti konusunda iki delil serdetmek istiyoruz: Birincisi, Semerkandî, hocası Burhâneddin Nesefî'nin *el-Fusûl* adlı eserine yazdığı şerhinde tartışma sanatının teknik terimlerinden bahsederken bunları ayrıntılı olarak *Kıstâs*, *Mu'tekadât* ve *Envâr*'da açıkladığını söylemektedir. Dolayısıyla bu ibaresi hem eserin ona aidiyetini, hem de yazılış sırasını göstermektedir. İkincisi, 1b varağında (Kasidecizâde Koleksiyonu no. 145) insan nefsinin kemal bulma seyrini anlatırken bu konuya ilişkin mantık hakkında *Kıstâs* kitabını, ilâhi hikmet hakkında da *es-Sahâif* kitabını yazdığını söylemektedir. Bu ibareden bu eserin konuları bütün yönleriyle ele aldığı iki büyük eserinin özeti olduğu hükmüne varmak mümkündür. Dahası eserin içeriği de bunu desteklemektedir. Fakat bazı konuların tasniflerinde daha teknik davranıldığı da görülmektedir. Örnek olarak "tartışma metodolojisi ('ilmu'l-münâ-

1 *Beşâret*'in birinci namatı *Şemsuddin Semerkandî ve Beşârâtu'l-İşârât Adlı Eserinin Tabîiyyât Bölümü: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme* (Sakarya: 2008)" adı ile Mehmet Sami Baga tarafından; üçüncü namatı *Şemsuddin Semerkandî'nin Beşârâtu'l-İşarât Adlı Eserinin Üçüncü Bölümünün Tahkik ve Değerlendirilmesi* (Sakarya: 2010)" adı ile Sadi Yılmaz tarafından; sekizinci ve dokuzuncu namatı, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Beşerâtu'l-İşârât Adlı Eserinin Tabiat Bölümünün Sekizinci ve Dokuzuncu Bölümlerinin Edisyonu ve İncelenmesi* (Sakarya: 2010, Haziran) adlı Zeynep Korkmaz tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Şerhin mantık kısmı tarafımızdan tahkik edilmiş olup yayın için hazırlanmaktadır.

zara)" kısmının tasnifi verilebilir. Doktora çalışmasının değerlendirme aşamasında "tartışma metodolojisi (âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara)" *Mu'tekadât*'a göre tasnif edilmiştir. Semerkandî eseri "*mantık*, *mebâdî*, *mesâil*" olarak üç ana bölüme ayırmıştır. Bu türden tasnif, aslında İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ının "mantık, fizik ve metafizik" tasnifinin filozof-kelamcıdaki karşılığıdır. Bu ana bölümler "*levh*" olarak isimlendirilmiştir. Mantık "levh"i bir giriş (mukaddime) ve iki alt bölüme (et-ta'lîm) ayırılmıştır. Birinci ta'lîm, "tasavvurların elde edilmesi"; ikinci ta'lîm ise "tasdiklerin elde edilmesi"dir. Girişte (mukaddime) ve ta'lîmlerin altındaki konular *Kıstâs*'la aynıdır. Ta'lîmlerin alt başlıkları "*el-fasl*" isimlendirmesi ile ayrılmıştır. Bu fasıllar da "*bahs*" adı verilen daha alt başlıklara ayırılmıştır. Yine tıpkı *Kıstâs*'daki gibi dikkat çekilmek istenilen konular için ve konuyu toparlamak için kullanılan "*tenbîh* (uyarı)" ve "*hâtime* (sonsöz)" ibareleri burada da kullanılmaktadır. Fakat tartışma metodolojisinin ele alındığı yerde fasıllar "*el-kısm*" isimlendirmesi ile alt başlıklara ayrılmaktadır. Bu kısımlardan birincisi "yönlendirme" anlamına gelen ve bütünüyle bu yeni sanatın mahiyetine işaret eden ve teknik terimi olan "*et-tevcîh*" isimlendirmesiyle alt başlıklara ayrılmaktadır. Bunlara değerlendirmenin ilgili yerlerinde değinildi. Ülkemizdeki kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır: Süleymaniye Kütüphanesi Kasidecizâde Koleksiyonu no. 145 ve Laleli Koleksiyonu no. 2432. Laleli Koleksiyonu'nda bulunan nüshanın 709 yılında müellifin nüshasından Hocende şehrinde istinsah edildiği ve yine aynı şehirde 711 yılında müellifin nüshasıyla baştan sona karşılaştırılarak okunduğu bilgisi mevcuttur. (Vr.: 52a.)[1]

5. *Risâle fî Âdâbi'l-Bahs*

Semerkandî'nin tartışma metodolojisi üzerine yazdığı küçük çaplı, fakat kuşkusuz en şöhretli eseridir. Ülkemiz kütüphanelerinde sayıla-

1 *Mu'tekadât*'ın mantık kısmının tahkikli neşir çalışmaları Dr. Mehmet Kadri Karabela ile beraber devam ettirilmektedir. *Mebâdî* ve *mesâil* kısmı Dr. İsmail Yörük ve Dr. İsmail Şık tarafından İslâm İnanç İlkeleri adı ile tahkik edilmiş ve Türkçemize de kazandırılmıştır. Bk. Semerkandi, *İslâm İnanç İlkeleri*, tahkik ve tercüme: İsmail Yörük-İsmail Şık, Ankara 2011.

mayacak kadar nüshası bulunmaktadır. Hatta denilebilir ki, nüshasının olmadığı kütüphane yoktur.[1] Bu eser Semerkandî'yi kendisinden önceki mantıkçılardan ayıran yeni ve özgün bir konuya sahiptir. Miller[2] kullandığı terminolojiden yola çıkarak onun *Kıstâs*'dan önce yazıldığını söylemektedir. Meşşâî geleneğin *cedel* tartışma yöntemi yerine vaz edilmiş ve amacı bakımından kesin bir şekilde ondan ayrılmış yeni bir tartışma metodolojisi ortaya konulmuştur. Üç bölüme ayrılmış, bölümler de "*el-Fasl"* isimlendirmesi ile ayrılmıştır. Birinci bölümde bu yeni sanatın teknik terimleri tarif edilmiş; ikinci bölümde sanatın işleyişi; üçüncü bölümde ise kelam, hikmet ve hilâf ilminden örnekler üzerinde uygulaması yapılmıştır. Semerkandî'nin en çok şerh edilen eseridir. Taşköprüzâde onun en meşhur üç şarihinin Şirvânî, Beheştî ve Kîlânî olduğunu söylemektedir.[3] Her üç şarihin şerhleri ülkemiz kütüphanelerinde mevcuttur.[4] Şerhleri incelerken onların gerçekten yetkin bir tarzda yazıldığını ve haklı bir şöhrete sahip olduklarını söylemek mümkündür. Burada bu üç isim dolayısıyla bir konuya daha

---

1 Birkaç örnek için bk. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, no. 37265; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, no. 6168 (1a-8a); Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, no. 2099 (238b-240b); Ayasofya Koleksiyonu, no. 4437 (189b-194b).

2 Miller, Larry Benjamin, *Islamic Disputation Theory: A Study of The Development of Dialectics In Islâm From Tenth Through Fourteenth Centuries*, Prenton University 1985, s. 212.

3 Taşköprüzâde, *Mevzû'atu'l-ulûm-I*, Beyrut 1985, s. 280-281. Brockelmann da bu üç ismin "âdâbu'l-bahs" risalesinin şarihleri olduğunu zikreder: Brockelmann, *GAL-I*, Leiden 1943, s. 615–616.

4 Şirvânî, elimizdeki nüshalara bakarak söylersek, şerhi için bir isimlendirme yapmamaktadır. Fakat biz değerlendirmede onu *Şerhû Âdâbi'l-bahs* olarak kullandık. Şerh için bk. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, no. 37295 (40b-72a); Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu (102b-130a). Beheşti için bk. *el-Lubâb fî Şerhi'l-Âdâb*, Milli Kütüphane Gedik Ahmet Paşa Koleksiyonu, no. 16771 (179a-225a/ Bu şerh hem bu demirbaşta hem de ülkemizdeki diğer kütüphanelerde "*el-Meâb fî şerhi'l-Âdâb*" şeklinde kayıtlıdır. Ancak biz, kullandığımız Milli Kütüphane nüshasında yazmadan yukarıdaki isimlendirmeyi okuduk. Ancak *Keşfu'z-zunûn* sahibi (Bk. Cilt-II, s. 1573) Beheşti'nin şerhini *el-Meâb* şeklinde anmaktadır. Esasında sözlüklerde "el-lübâb" ve "el-meâb"a neredeyse aynı anlamı vermektedirler. Biz şimdilik başka bir nüsha göremediğimizden kullandığımız nüshadaki "el-Lübâb" isimlendirmesini tercih ediyoruz.). Kîlânî de Şirvânî gibi şerhine herhangi bir isim vermemiştir. Bu şerhi de değerlendirmede *Şerhu Âdâbi'l-bahs* olarak isimlendirerek kullandık. Şerh için bk. Milli Kütüphane Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no. 184 (1a-24a.)

değinmek istiyoruz: Daha önce Semerkandî'nin kelami görüşleri üzerinde yapılan iki çalışmada, müellifin eserlerinden *Kıstâs* tanıtılırken bu üç ismin *Kıstâs*'ın meşhur şarihleri olduğu bilgisi verilmekte[1] ve kaynak olarak da Nihat Keklik'in eseri gösterilmektedir.[2] Keklik'in kitabında bu isimlere bir atıf bulamadığımız gibi ülkemiz kütüphanelerinde de bu üç isim adına kayıtlı *Kıstâs* şerhi de bulamadık. Doğrusunun Taşköprüzâde'nin verdiği bilgi olduğunu düşünmekteyiz.

Daha önceki bazı çalışmalarda müellifin bu eseri *Âdâbu'l-bahs* ve *Risâle fî Âdâbi'l-münâzara* adları ile ayrı ayrı zikredilmektedir.[3] Aslında her iki eser de müellifin asıl adı *Risâle fî Âdâbi'l-bahs* olan eseridir. Yörük[4] ve Gökçe[5] tarafından "*el-Meâsiru'l-hüsâmiyye fi'l-menaziri'l-kelâmiyye*"[6] adlı eser müellifimize ait kabul edilmektedir. Her ne kadar eserin tasnifi ve terminolojisi müellifimizin *Risâle fî Âdâbi'l-bahs* adlı meşhur eserine benzese de üslubu bakımından âdâb konusunun ele alındığı *Kıstâs*, *Şerhu'l-Kıstâs*, *el-Mu'tekadât*, *el-Envâru'l-ilâhiyye* adlı eserlerden farklı görünmektedir. Diğer taraftan gelenekte hiç yer tutmaması, sayısız şerh, haşiye ve ta'lîkin sadece *Risâle fî Âdâbi'l-bahs* üzerine yapılmış olması ve sonraki müelliflerin Semerkandî'nin âdâb ile ilgili görüşlerine değinirken bu esere atıflarına hiç rastlamayışımız bizi, eserin Semerkandî'ye ait olmadığı noktasına sevketmiştir. Buna göre, çok geç olmayan bir tarihte müellifimizin risalesi model alınarak yazılmış bir eser olduğu söylenebilir.

---

1 Bk. Yörük, İsmail, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî (öl. 703 / 1302'nin Belli Başlı Kelâmi Görüşleri (Allah ve İman Anlayışı),* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1991, s. 12; Gökçe, M. Cüneyt, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandi'nin Kelâm İlmindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Kelam Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 23.

2 Keklik'in eserinin I. Cilt, 62. sayfasına gönderme yapılmaktadır (Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı-I-II*, İstanbul 169–1970).

3 Bk. Yörük, İsmail, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî, s.* 13-14; Gökçe, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî, s.* 24; Semerkandi, *İslâm İnanç İlkeleri*, Tahkik ve Tercüme: İ. Yörük- İ. Şık, Araştırma Yayınları: Ankara 2011, s. 24.

4 Yörük, İsmail, *Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî,* s. 14; Semerkandi, *İslâm İnanç İlkeleri*, s. 24.

5 Gökçe, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî, s.* 25.

6 Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, no. 1703/2.

6. *Aynu'n-Nazar*

Brockelmann (ö. 1956) ve Sarton (ö. 1956)[1] müellife böyle bir eser atfetmektedirler. Miller[2] da çalışmasının kaynakçasında onun British Museum'da bir nüshasının olduğu bilgisini vermekte ve ismini de *Aynu'n-Nazar fi'l-Mantık fi 'İlmi'l-Cedel* olarak zikretmektedir. İlginç olan, çalışmasının Semerkandîye ayırdığı bölümünde onu hiç kullanmamasıdır. İlaveten eserin Mısır'da Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye'de bir nüshasının daha olduğu bilgisine ulaştık. İki defa British Museum'dan ve Mısır'dan eseri temin etmeye çalıştık, ancak bütün çabalarımıza rağmen elde etmeye muvaffak olamadık.

7. *el-Envâru'l-İlâhiyye*

Semerkandî *Şerhu'l-Mukaddime* adlı eserinde bu eserine atıf yapmaktadır. Bu eseri de tıpkı *Mu'tekadât* gibi *mîzân*, *mebâdî* ve *mesâil* olarak tasnif edilmiştir. Dolayısıyla onu sadece kelam veya sadece mantık kitabı saymak mümkün değidir. *Mu'tekadât*'ı tanıtırken düştüğümüz notu tekrar etmek istiyoruz: Bu türden bir tasnif, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ının "mantık, fizik, metafizik" tasnifinin filozof-kelamcıdaki karşılığıdır. Her iki tasnifte de aslında, mantığın alet ve ilim olması yönleri ortaya çıkmaktadır. Her iki açıdan da mantık, tasnifte, yerini birinci olarak almakta ve önemini korumaktadır. Müellif eseri *matla'* adını verdiği üç temel bölüme ayırmaktadır. Birincisinde *mîzân* adı altında mantığı; ikincisinde *mebâdî*yi; üçüncüsünde *mesâil*i incelemektedir. Müellif her "matla'"ı *işrâk* adını verdiği isimlendirmelerle alt başlıklara; "işrakler"i de *lem'a* adını verdiği daha alt başlıklara ayırmaktadır. Tartışma yöntemini ele aldığı "âdâbu'l-bahs"i ise konunun içeriğine göre *tevcîh* (*yönlendirme*) adını verdiği isimlendirmelerle bölümlendirmektedir. Çünkü "et-tevcîh" bu yeni sanatta, tarafların

---

1 Brockelmann, *GAL-I*, s. 617; Brockelmann, *GAL-SUPPLEMENT-I*, Leiden 1937, s. 850; Sarton, George, *Introduction to The Histoey of Science*, Vol-II, Part: II, s. 1020.

2 Miller, Larry Benjamin, *Islamic Disputation Theory,* s. 241.

birbirilerine karşı aldıkları tutumları ifade eden teknik bir terimdir, sırf bölümlendirmeyi ifade eden bir ayrım değildir. Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu no. 2432/6'da kayıtlıdır. Nüsha Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Gâzî es-Semerkandî tarafından 706 yılında tensih edilmiştir.[1]

8. *Şerhu'l- Envâri'l-İlâhiyye*

Yukarıda tanıttığımız eserin mantık kısmının şerhidir. Semerkandî'nin aynı zamanda şarih kimliğinin olduğunu biliyoruz. Çünkü *es-Sahâif*, *Kıstâs* ve *el-İşârât*'a şerh yazmıştır. Şerh "dedi (kâle)-derim (ekûlu)" şeklinde düzenlenmesine karşın metin içindeki ara açıklamalar için "onun sözü (kavluhu)" şeklinde açıklamalar da yapılmaktadır. Giriş (159b) de *Envâru'l-ilâhiye*'ye atıf yaparak başlamakta ve şerhi de bu kitabın mizan, yani mantık kısmının tahkikine (incelenmesine) ve açıkça ortaya konulmasına (îkân) hasrettiğini ve bunu da özet bir şekilde yapacağını söylemektedir. Bu şerh, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu 2432/7'de kayıtlıdır. Bu nüshanın 708 yılında Zilhicce'nin sekizinci günü tensih edildiği, 711'in Rebiulevvel ayında ise tashih okuması yapıldığı bilgisi verilmektedir.

9. *Şerhu'l-Lem'ati'r-Rabi'a min Envâri'l-İlâhiyye*

Eser, isminin de işaret ettiği gibi müellifimizin *Envâru'l-ilâhiyye*'sinin "tartışma/nünâzara" kısmının şerhidir.[2] Şerh "onun sözü şöyledir (kavluhû)" ve "derim ki (ekûlu)" şeklinde kurgulanmıştır.

10. *Miftâhu'n-Nazar/Şerhu'l-Fusûl/Şerhu'l-Mukaddime*

Eser yukarıdaki her üç isimle de anılmaktadır. Kâtib Çelebi[3] Burhânüddin en-Nesefi'ye ait olduğunu söylediği ve *Mukaddimetun fi'l-cedel*

---

1 Eserin mantık kısmı tarafımızca tahkik edilmektedir.
2 Bk. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2432/8.
3 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II*, s. 1703.

ve'l-hılâf ve'n-nazar ismiyle andığı eserin en güzel şerhlerinden birinin Semerkandî'ye ait olduğunu ve onun da bu şerhi *Miftâhu'n-nazar* olarak isimlendirdiği bilgisini vermektedir. Nesefî'nin bu eserini *Fusûlu'n-Nesefî fî 'ilmi'l-cedel* olarak tanıttığı yerde[1] Semerkandî'nin şerhini *Şerhu'l-Fusûl* olarak zikretmektedir. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nden elde ettiğimiz yazmanın başında ise *Şerhu'l-Mukaddime* isimlendirmesi bulunmakla beraber kütüphane katolog bilgisinde *Miftâhu'n-nazar* şeklinde kayıtlıdır.[2] *Mu'tekadât*'ı tanıtırken müellifimizin bu eserde *Kıstâs*'a, *Mu'tekadât*'a ve *Envâr*'a atıfta bulunduğunu zikretmiş ve bunun da *Mu'tekadât*'ın mevsukiyetine bir işaret olduğunu söylemiştik; şimdi burada aynı ibareyi düz döndürerek bu şerhin mevsukiyetine delil göstermenin de mümkün olduğunu kabul ediyoruz. Yörük'ün söylediği gibi[3] Nesefî'nin Semerkandî tarafından şerhi yapılan bu eseri aslında mantık eseri değildir; tartışma metodolijisine ait bir eserdir ve kaidesi bütünüyle mantık üzerine oturtulmuş bir eser değildir. Çünkü bu eserde çıkarım, yani bilinmeyen tasdikleri elde etme yöntemi, Aristoteles'in kıyasına dayanmamaktadır; bundan dolayı da ona mantık eseridir diyemeyiz. Miller,[4] Nesefî'nin bu eserinin bir anlamda İslâm hukukunun kodları ile hareket eden tartışma metodolojisi olduğunu, ancak diğer taraftan Semerkandî'nin kuruculuğunu yaptığı "tartışma metodolojisi (âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara)" için bir evrilme olduğunu da söylemektedir. Semerkandî'nin bu eseri şerhini mantık eserleri arasında zikretmemizin sebebi, onun bu eser vesilesiyle bazı tashihler yapması ve bir mantıkçı nazarı ile şerh yapmasıdır.[5]

Semerkandî şerhi "kâle-ekûlu" şeklinde düzenlemiştir. Ülkemiz kütüphanelerinde yazmaları bulunmaktadır: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Burdur Koleksiyonu no. 133, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Ko-

1 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn-II*, s. 1272.
2 Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur Koleksiyonu, no. 133, vr.: 117b.
3 Yörük, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî*, s. 12.
4 Miller, Larry Benjamin, *Islamic Disputation Theory,* s. 180.
5 Semerkandî'nin bu şerhi Ar. Gör. Hadi Ensar Ceylan ile birlikte tahkikli neşre hazırlanmaktadır.

leksiyonu no. 3087 ve no. 4756, H. Hüsnü Paşa Koleksiyonu no. 1475/3, Reisülküttab Koleksiyonu no. 1203/4 ve 1204/7, Esad Efendi Koleksiyonu no. 3034/1, Ragıp Paşa Koleksiyonu no. 1297/1, Topkapı Müzesi III. Ahmed Koleksiyonu no. 1316.[1]

C. Mantık İlmindeki Yeri

Kaynaklar Semerkandî'nin özel ve ilmi hayatının nerede ve nasıl geçtiği konusunda çok kısıtlı bilgi verse de, genelde yaşadığı XIII. yüzyılı ve özelde de çalışma konumuzu oluşturan baş yapıtı *Kıstâs* olmak üzere *Şerhu'l-Kıstâs*, *Beşâretü'l-İşârât*, *Risâle fî Âdâbi'l-bahs, es-Sehâifu'l-ilâhiyye* ve *Eşkâlu't-te'sîs* isimli eserleri göz önüne alınırsa İslâm Dünyası'nın entelektüel hareketliliğinin oldukça yoğun olduğu bir zaman diliminde yaşadığını ve bu hareketlilikten de olabildiğince faydalandığını söylemek mümkündür. Çünkü Semerkandî; Fahreddin Râzî (ö. 1209), Âmidî (ö.1233), Keşşî, Hûnecî (ö. 1248), Nahcuvânî (ö.1253), Ebherî (ö. 1265), Urmevî (ö. 1283), Kazvînî (ö. 1276), Tusî (ö. 1274), Şehrezûrî (ö. 1288), Burhâneddîn Nesefî (ö. 1288) ve Sadrüşşerîa (ö. 1347) gibi İslâm düşüncesine birden çok alanda katkı yapan müelliflerle çağdaştır ve başta *Kıstâs* olmak üzere diğer eserlerinde de birçoğuna bazen açıkça isimlerini zikrederek, bazen de gizli bir şekilde atıfta bulunmaktadır.

İslâm felsefesi düşüncesinde iki temel gelenek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Aristoteles'e dayanan meşşâî gelenektir ve en önemli iki ismi Fârâbî ve İbn Sînâ'dır; ikincisi, Platon'a, hatta daha geriye gidilerek Hermes adı ile İdris peygambere dayandırılan İşrakî gelenektir ve en önemli ismi Sühreverdî'dir. *Kıstâs*'ta ve diğer eserlerinin mantık bölümlerinde kullanılan terminoloji açıkça birinci geleneğe aittir. Doğrusu, açık ya da kapalı

---

1 Semerkandî'nin mantık ve münâzara ilmi dışındaki eserleri hakkındaki Yörük'ün, Gökçe'nin eserleri ile Kutluer'in "Semerkandî, Muhammed b. Eşref" maddesine bakılabilir. Bk. Yörük, İsmail, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî, s.* 8-14; Gökçe, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî, s.* 21-26; Semerkandi, *İslâm İnanç İlkeleri*, Tahkik ve Tercüme: İ. Yörük- İ. Şık, Ankara 2011, s. 17-25; İlhan Kutluer, "Semerkandi", *DİA*, XXXVI, s. 476-477.

olsun Semerkandî'nin ikinci geleneğe ait olan bir atfı tespit edilememiştir. Aslında burası ilginçtir. Acaba Semerkandî, İşrakî gelenekten haberdar değil miydi, yoksa bu geleneğin fikirlerini kayda değer mi bulmamıştı? *Kıstâs*'ta her iki soruya cevap teşkil edecek bir ibare veya telmih tespit edilememiştir. Ancak *Kıstâs*'ın otoritesinin İbn Sînâ olduğunu düşünürsek, ikinci sorunun cevabına bir yol bulmak mümkündür. Fakat bu noktada da itiraz kabilinden bile olsa 'neden herhangi bir atıf bulunmamaktadır?' sorusu ortaya çıkmaktadır. Esasında, Sühreverdî'nin efsaneleştirilen hayatından Semerkandî'nin haberdar olduğu düşünülmektedir. Çünkü Semerkandî, Sühreverdi'nin yaşadığı coğrafyayı da dolaşmıştır. Sühreverdî'nin İşrakî geleneği kurduğu eseri *Hikmetu'l-işrak*'ın iki önemli şarihi Şehrezûrî (ö. 1288) ve Kutbüddîn Şîrâzî (ö. 1310) Semerkandî'nin çağdaşlarıdır. Ancak zamanın şartlarını göz önüne aldığımızda, bu geleneğe ve zikrettiğimiz şarihlere ait elinde herhangi bir eserin bulunmamış olması, onun bu geleneğin mantık anlayışına ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmasını engellemiş olabilir. Ancak Semerkandî'nin İşrakî geleneğe atıfta bulunmamasının bir sebebi olarak şu ileri sürülebilir: Başta Semerkandî olmak üzere Keşşî, Hûnecî, Ebherî ve Urmevî gibi mantıkçıların kendisine çokça atıfta bulunduğu *Şerhu'l-İşârât* ve *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-mantık ve'l-hikme* adlı etkili eserlerinde Fahreddin Râzî, İşrakî geleneğin kurucusu Sühreverdî'ye açık bir atıfta ve görüşlerine ilişkin bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Her ne kadar Semerkandî ve yukarıda zikrettiğimiz diğer müellifler, İbn Sînâ-Fahreddin Râzî arasındaki tartışmalarda çoğunlukla İbn Sînâ'yı haklı bulsalar da Fahreddin Râzî'nin onlar üzerinde önemli bir etkisi vardır. Bundan dolayı Semerkandî'ye ulaşan gelenek, Sühreverdî'nin temsil ettiği İşrakî geleneği dikkate almadan oluştuğundan, o da bu geleneğe herhangi bir atıfta bulunmamaktadır, diye düşünülebilir.

Semerkandî'nin başta *Kıstâs* olmak üzere diğer eserlerinin de müptediler (ilk başlayanlar) için değil, mantık (veya kelam) konularının incelikleri ile ilgilenen araştırmacılar için olduğu söylenebilir. Örneğin Semerkandî *Kıstâs*'a şerh yazmasının sebebini şerhin girişinde "inceliklerin açıklanması, hakikatlerin vuzuha kavuşması" taleplerinin oluşturduğunu söylemektedir.

Semerkandî *Kıstâs*'ın dışında başta şerhi olan *Şerhu'l-Kıstâs* olmak üzere *el-Mu'tekadât, el-Envâru'l-ilâhiyye* ve mantık ve âdâb kısmının şerhleri *Şerhu'l- Envâri'l-ilâhiyye* ve *Şerhu'l-Leme'ati'r-rabi'a min Envâri'l-ilâhiyye, Beşâretü'l-İşârât, Risâle fî Âdâbi'l-bahs, 'Aynu'n-nazar fi'l-mantık fî 'ilmi'l-cedel* ve *Miftâhu'n-nazar/Şerhu'l-Fusûl/Şerhu'l-Mukaddime* gibi eserleri ile mantık ve âdâb ilminde kendine özgü bir yer edinmiştir, denilebilir. Hatta bu eserlerine göre felsefî geleneğe farklı açılardan katkıda bulunduğu söylenebilir: *Birincisi*, kendi mantık eserleri dolayısıyla yaptığı katkı. Bu eserlerindeki en önemli otorite figürü İbn Sînâ'dır. Onun yanlış anlaşıldığı yerlere düştüğü tashihler oldukça önemli görünmektedir ki aşağıda okuyucu *Kıstâs* dolayısı ile açıkça bu noktalarla sık sık karşılaşacaktır. *İkincisi*, *Beşâretü'l-İşârât* isimli İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yazdığı şerhtir. Semerkandî, *el-İşârât*'ın tamamını şerh etmiştir. Bu şerhte de İbn Sînâ'nın sitemini anlamaya yönelik önemli tashihler yapmaktadır. Ayrıca tabiiyyat ve ilâhiyat kısımlarına yaptığı şerhlerde filozof ve kelamcı ikilisinin yol ayrımı noktalarına ilişkin önemli bilgiler de bulunmaktadır. Dahası o, bir otorite olarak İbn Sînâ'nın görüşlerinin gelenek üzerindeki etkisi ve nasıl anlaşılması gerektiği hususunda da önemli tespitler yapmaktadır. Ayrıca kendisinden önce başlamış *el-İşârât*'ı şerh geleneğini yaşatmış olması ve kendisinden sonrakilere kaynaklık etmiş olması da onun gelenekteki yerinin önemli parametrelerinden biridir. *Üçüncüsü*, *Risâle fî Âdâbi'l-bahs* adlı eseri ile sistemli hale getirdiği yeni tartışma metodolojisinin İslâm düşüncesindeki yeridir. Bu çalışmasının üzerine sayısız şerh, haşiye, ta'lik ve hamiş bulunmaktadır. Semerkandî bu yeni metodu, başta *Kıstâs* olmak üzere zikredilen diğer önemli eserleri ile İslâm düşüncesinde bir gelenek haline getirmiştir. Üzerinde çok az çalışma bulunan bu alanın günümüzdeki kullanım alanları keşfedildiğinde Semerkandî'nin İslâm düşüncesine katkıları daha açık olarak ortaya konulabilecektir.

Son olarak Semerkandî'nin gelenekte hiç bilinmeyen, kendi başına kalmış bir bilgin olduğunu söylemek doğru olmaz. Semerkandî, son dönem Osmanlı bilginlerine kadar gerek âdâb, gerekse de *Kıstâs* ve *Beşâretü'l-İşârât*

eserleri dolayısı ile kendisine atıf yapılan birisidir.[1] Yörük ve Şık'a göre kelam alanındaki eseri *es-Sahâifu'l-ilâhiyye* ve onun üzerine kendi yazdığı şerhi *el-Me'arif* e Sadrüşşerîa, Taftâzânî, Kemâlüddin Ahmed el-Beyzâvî ve Osman el-Uryânî gibi birçok müellif atıfta bulunmuşlardır.[2]

II. TAHKİK VE TERCÜME HAKKINDA

A. Tahkikte Kullanılan Metod

Tahkik, beş nüshaya dayanılarak oluşturuldu. Kullanılan beş nüshanın da sûret ve içerik bakımından yekpare olmaları, yani anlamı bütünüyle değiştirecek farklılıklar göstermemeleri, ilaveten bizzat Semerkandî tarafından yapılan şerhinin de altı ayrı nüshası ile kontrol edilmeye çalışılması mevcut nüshalarla yetinme konusunda bizi destekledi. Şimdi kısaca kullanılan nüshalar, sonra da tahkikte kullanılan metod hakkında bilgi verilecektir.

1. Ayasofya Nüshası

Demirbaş numarası 2565'dir.Tahkikte bu nüsha (İ) şeklinde rumuzlandırıldı. İstinsah tarihi 683 (1284)'tür. Müstensihi ve nerede yazıldığı hakkında bilgi mevcut değildir. Varak sayısı 84 adettir. Her varakta 25 satır vardır. 88a varağının üst köşesinde sadece *Kıstâs fi'l-mantık* ibaresi mevcuttur. Bazı fasıl başlıklarının yer yer yazılmadığı görülmektedir. Nüsha sadece siyah mürekkeple yazılmıştır. Bazı ibarelerin tashihini gösteren düzeltmeler dışında varakların kenarına düşülmüş notlar bulunmamaktadır. Bu nüsha sadece *Kıstâs*'a ayrılmış bir nüsha değildir. Baş tarafında müellifimizin kelam ilmi hakkındaki en önemli eseri, *es-Sahâifu'l-ilâhiyye*

---

1 Örneğin bk. Ahmet Rüşdi Karaağaci, *Tuhfetu'r-Rüşdî el-Karaağacî fî Şerhi Risâleti Îsâgûcî*, İstanbul 1252, s. 109; Mehmet Emin Üsküdari, *Şerhu Tehzîbi'l-mMantık*, Tahkik: Mehmet Zahit Tiryaki, (Tahkik, Mehmet Zahit Tiryaki'nin "Mehmet Emin Üsküdari, *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık* İsimli Eserinin Tahlili" adlı yüksek lisans tezinin bir kısmıdır.), İstanbul 2007, s. 146, 32.

2 Semerkandi, *İslâm İnanç İlkeleri*, s. 30-31.

vardır. Onun da son varağında (86a) Rebiulâhir ayının ortalarında 688 yılında tamamlandığı bilgisi verilmektedir. Bundan dolayı varak aralıkları 88a-172a'dır.

2. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Kitaplığı Nüshası

Demirbaş numarası A3399'dur. Tahkikte bu nüsha (ط) olarak rumuzlandırılmıştır. Bu nüsha Ramazan ayının 23. Cuma günü 692 (23 Eylül 1293) tarihinde istinsah edilmiştir. Müstensihi Muhammed b. 'Amr b. Muhammed el-Fazlî'dir. Nerede yazıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Her varakta 25 satır vardır. Hemen hemen bütün ana ve alt başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Tashih ifadelerinin dışında varak kenarlarına düşülmüş notlar bulunmamaktadır. Bütünüyle *Kıstâs*'a ayrılmış yekpare bir cilttir. İç kapakta *Kıstâs*, *Kitâbu Kustâs*, *Kitâbu Kıstâs*, *Kitâbu Kıstâs me'a şerhihî* ve *Kıstâsu'l-Efkâr fi'l-Mantık* isimlendirmeleri vardır. Yine bu iç kapakta iki mühür bulunmaktadır: Birincisi, "bizi hidayete erdiren Allah'a hamd olsun, eğer o hidayete erdirmeseydi biz erişemezdik" ibaresi bulunan Sultan 1. Mahmud'un vakıf mührüdür. İkincisi ise Sultan 2. Bayezid'e ait kitaplarda bulunan kendine ait mühürdür. Bu nüsha açık kahverengli bir cilde sahiptir ve cildinde şemse bulunmaktadır. Nüsha sayfa ayracına da sahiptir.

3. Manisa İl Halk Kütüphanesi Nüshası

Demirbaş numarası 2213'tür. Tahkikte (م) şeklinde rumuzlandırılmıştır. 708 yılının Rebiulahir ayında (Nisan 1308) istinsah edilmiştir. Müstensihin adı kayıtlı değildir. Tebriz'de Sultan Davud Medresesi'nde yazıldığı bilgisi kayıtlı olup her varağında 30 satır vardır. Toplam 68 varaktır. Bazı konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır; bazılarının üzeri de yine kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Bazı fasıl başlıklarının yazılmadığı görülmektedir. Oldukça düzgün yazıldığından dolayı çok az tashih notu

vardır. Varakların kenarında başka bir not yoktur. 1b varağının, bakışımıza göre, sağ alt köşesinde silinme meydana gelmiştir. Haşerat deformesi bulunmamaktadır. 1a varağında "*Kıstâs fi'l-Mantık*, *vakfu Muhammed Efendî el-Magnisî*" ibaresi ve sayfanın altına doğru okunamayan bir ibare daha mevcuttur. Kütüphanenin katalog bilgisine göre, yazı türü "nesih"tir. Kâğıt türü "âbâdi"dir. Boyutu 208 x120'dir. İç-Dış 164 x 77'dir. Çaharkuşe vişne rengi meşin, miklebli, şemseli, kahve renkli meşin ciltlidir.

4. Atıf Efendi Nüshası-II

Demirbaş numarası 1674'tür. Tahkikte (ع') şeklinde rumuzlanmıştır. *Kıstâs*'ın müellif tarafından yapılmış şerhiyle beraberdir. *Kıstâs*'ın metninin 55a'daki bitiş varağında sadece müstensihin ismi zikredilmiştir: 'Ali b. Muhammed b. 'Ali. Şerhin 146b bitiş varağında aynı müstensih zikredilmekte ve istinsah tarihi olarak da 718 senesinin Şevvâl ayının Perşembe günü kayıtlıdır (Ekim 1318). Bu bilgilerin hemen altında, içerisinde "bu hizaneden çıkarılmaması şartıyla bu kitab el-Hac Mustafâ 'Âtıf'ın vakfıdır 1154" yazılı bir mühür bulunmaktadır. Nerede istinsah edildiğine dair bir bilgi yoktur. Her varakta 31 satır vardır. Bazı konu başlıkları kırmızı veya biraz daha koyu siyah mürekkeple yazılmıştır. Satır üzerinde veya varak kenarındaki tashihlerin yanında şerhden alıntı olan uzun notlar da bulunmaktadır; fakat bunlar çok değildir. 1b varağında kurt yenikleri vardır, ciltlidir. 1a varağında birçok yazı vardır. Okunabilenler şunlardır: Sayfanın başında "Bu kitap Allame Semerkandî'nin Kıstâsu'l-Efkâr'ıdır." ibaresi vardır. Hemen bu ibarenin altında "Yâ Kebîkeç" ibaresi vardır. Sol tarafta "Varak sayısı 55'tir." ibaresi vardır. Bu ibarenin hemen sağında "Kıstâs ve Şerhi" ibaresi vardır. Sayfanın alt yarısında Mustafâ Atıf'ın hayr ve rahmet beklemek için vakfından bahsettiği bir ibare ve nihayet yukarıda şerhin sonunda bulunan, Âtıf efendinin vakıf mührü vardır.

5. Atıf Efendi Nüshası-I

Demirbaş numarası 1673'tür. Tahkikte (ʿ ع) şeklinde rumuzlandırılmıştır. 758 yılında Zilkade aynın ilk Cumartesi gününde istinsah edilmiştir (Kasım 1356). Müstensihin ismi, Muhammed b. Kemâl el-Mahmûd'dur. Bu bilgilerin hemen altında Atıf Efendi 1674'de kayıtlı nüshadaki Atıf Efendi'ye ait olan ve içerisinde "bu hizaneden çıkarılmaması şartıyla bu kitap Atıf Efendi'nin vakfıdır 1154" yazılı olan mühür vardır. Her varakta 21 satır bulunmaktadır. Toplam 193 varaktır. Nüsha ciltlidir. İç kapakta "Metnu Kıstâsi'l-Efkâr fi'l-Mantık" isimlendirmesi vardır. 1a varağında Farsça olduğu anlaşılan ibareler mevcuttur. "Yazmanın Yahya b. Ömer adında birine ait olduğuna dair temellük kaydı vardır. Hemen altında *Kitâbu Kıstâsi'l-Efkâr* isimlendirmesi vardır. Varağının sonunda Atıf Efendi'nin vakıf mührü bulunmaktadır. Nüsha oldukça düzgün istinsah edilmiştir. Varak kenarlarında tashih ibareleri vardır. Konu başlıkları kırmızı mürekkeple yazıldığı gibi, "in kulte ve kultu" gibi önemli ibarelerin, şart ve cevapların üstleri de kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Bazı varaklarında Semerkandî tarafından yazılmış şerhten kısa alıntılar vardır. 61b varağında Semerkandî'nin hattına atıf yapan bir ibare bulunmaktadır. Metinde "lâ-yuşbi'uhum" ibaresi tercih edilirken işaretle varağın kenarına "la-yuşbi'uhu bi-hatti'l-musannif" notu düşülmüştür. Bu kısa ibareden, bu nüshanın müellif nüshasından istinsah edildiği sonucuna varılabilir.

Semerkandî'nin ölüm tarihi 722 olarak kabul edilirse ilk iki nüshanın o hayatta iken istinsah edildiği söylenebilir. Üçüncü ve dördüncü nüshalar ise Semerkandî'nin ölümüne oldukça yakındır. Beşinci nüsha da tarih itibariyle geç yazılmış sayılmaz. Hatta 61b varağındaki kısa ibareye dayanarak onun müellif nüshasından istinsah edildiği bilgisine bile varılabilir. Şimdi tahkikin nasıl yapıldığı ve tahkikte hangi rumuzların kullanıldığı hakkında bilgi verilecektir. Tahkikte aşağıdaki rumuzlar kullanılmıştır.

1. +: Fazla olan ibareyi işaret eden okuma. (زائد : +)
2. -: Eksik olan ibareyi işaret eden okuma. (ناقص : –)

3. ><: İbarelerdeki öncelik ve sonralığı işaret eden okuma. (تقديم وتأخير: ><)

4- ±: Silinmemiş ibarenin bir başka tercihine satır üzerinde ve/veya kenarında işaret eden okuma.

(± : القراءة المشيرة إلى الترجيح للعبارة الغير المشطوب على السطر أو الطرف (أي جانب الصفحة).

5. - ⟨xxx⟩: Üzeri çizilerek metinden çıkartılan ibareyi işaret eden okuma.

(-⟨xxx⟩ : القراءة المشيرة إلى العبارة المخرجة من النص بالشطب عليها.)

6. +⟨xxx⟩: Üzeri çizilmiş, ancak metinden olan ibareyi işaret eden okuma.

(+⟨xxx⟩: القراءة المشيرة إلى العبارة المشطوبة عليها إلا أنها من النص.)

: القراءة المشيرة إلى العبارة الممحية من النص تماما.)

7. <….>: Muhakkikin eklediği ibareyi işaret eden okuma.

(<...>: القراءة المشيرة إلى إضافة من المحقق.)

Nüshalar arasında anlamı değiştirecek şekilde birbirini nakzeden ibarelerin bulunmaması, metne müdahalemizi azaltmıştır. Mümkün mertebe anlamın tamamlandığı, konunun değiştiği yerde, isimli veya "ve kâle ba'duhum, ve in kîle" şeklindeki gizli alıntı ve/ya atıflarda paragraf başı yapıldı. Metinde noktalama işaretlerinin kullanılmasına özen gösterildi. Noktalama işaretlerinden (.), (,), (:), ("…") ('…'), (?), (!) işaretleri kullanıldı. Anlamı tamamlanmış cümleler iki nokta arasına alındı. Şart ile cevabı arasına virgül(,) konuldu ve tarafları nokta (.) ile kapatıldı. Böylece okuyucunun hareket ve durak noktaları belirlenmeye çalışıldı. Teknik terimler tırnak ('…') işareti ile belirginleştirilmeye çalışıldı. Açıklamalarda üst üste iki nokta (:) işareti kullanıldı. Müellif veya kitabı gibi açık atıfların veya "ve-in-kîle, ve-kâle ba'duhum, ba'dı muteahhirîn ve ba'dı efâdıl" gibi gizli atıfların kaynakları tespit edilmeye çalışıldı. Semerkandî'nin bazı atıflarından tespit edilemeyenler de oldu.

B. Tercümede Kullanılan Metod

Tercüme, mantık nokta-i nazarından bir teşbih yaparsak, önermenin taraflarını birbirine bağlayarak kendisine 'doğrudur ya da yanlıştır' diyebileceğimiz hükmü ortaya çıkaran bağ (er-rabıta) gibi, farklı fikirleri; belki daha geniş anlamda söylemek gerekirse farklı medeniyet ve kültürleri birbirinden haberdar ederek, doğrulukları ve yanlışlıkları tartışılan yeni bilgilerin ortaya çıkmasına sebep olan önemli bir fikri harekettir. Bu türden fikir hareketinin özellikle İslâm ve Batı düşüncesinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Halife Me'mûn (ö. 833)'un kurduğu Beytu'l-Hikme, İslâm dünyasındaki tercüme fikir hareketinin önemli örneklerinden biridir. Bu tercüme evi, Müslümanların Yunan, Hint, İran ve Nebatî kültürlerine ait felsefi ve ilmi eserlerden faydalanmasını sağlayarak yeni fikir hareketlerinin doğmasına kaynaklık etmiştir.[1] Batı düşüncesi de Endülüs tecrübesi üzerinden aynı fikri hareketliliği yaşamıştır. Endülüs'de Toledo başpiskoposu I. Raymond, Sicilya'da da kral II. Roger ve II. Friedrich tercüme evleri kurarak hem İslâm, hem de daha önceki kültürlere ait felsefi ve ilmi eserlerin çevrilmesine çalışmışlardır.[2] Türk akademisyenleri açısından tercümenin rolü, Beytu'l-Hikme'dekiyle eşdeğerdir; çünkü İslâm kültürüne ait yazma eserlerin yüzde ellisinden fazlasının ülkemiz kütüphanelerinde bulunduğu söylenmektedir.[3] Çalışmamızın bir ayağını da tercümenin oluşturması, bu heyecan verici olgudur.

Tercümede müellifin ne söylediği yansıtılmaya çalışıldı. Fakat buna karşın bir dilden bir başka dile tercüme olgusu, kaynak ve hedef dilin yapılarının farklı olmasından dolayı, ne kadar literal ve titiz davranılırsa davranılsın, sıkıntılara sebep olmaktadır. *Kıstâs*'ın akademik bir dile sahip

---

1 İlk dönem tercüme faaliyetleri hakkında bk. Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 2006, s. 35-43.

2 Bk. Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 240-261.

3 Bk. Van Ess, Josef, *İslâm Kelâmının Başlangıcı*, Çev.: Şaban Ali Düzgün, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XLI, Ankara 2000, ss. 399–424.

olması, müellifin bazı noktaları okuyucunun biliyor olduğunu kabul ederek ibarelerini kısa ve yoğun bir örgü ile kurması zaman zaman çevirinin kapalı bir görüntü arz etmesine sebep olmuştur. Fakat hem ibare ve hem de bilgiden kaynaklanan zorluklar, müellif tarafından yapılmış *Şerhu'l-Kıstâs* ile aşılmaya çalışılmıştır. Şerhten çeviri boyunca yararlanılmıştır. Şerhten sadece mana bakımından faydalanılmadı, aynı zamanda müellifin *Kıstâs*'ta kısa tuttuğu yerlerin açıklamaları şerhten alınarak köşeli parantezle ([…]) tercümeye dâhil edildi; bunu yaparken ekli yer çıkarıldığında *Kıstâs*'ta söylenen şeyin kaybolmamasına özen gösterildi. Bu eklerle, konu elden geldiğince daha açık hale getirilmeye çalışıldı. *Kıstâs*'daki "ve-kâle ba'duhum, ve-in-kîle" gibi gizli atıfların yerleri de, eğer şerhte açıkça zikredilmişse, köşeli parantezle tercümeye eklendi. Çevirinin dili konusuna gelince, mantık terminolojisinin Türkçe karşılıkları dilimizde tam manasıyla teşekkül etmediğinden dolayı, büyük bir sıkıntı hissedildi. Teknik terimlerin karşılıkları için dilimizin olanakları kullanılmaya çalışıldı; fakat bunda bütünüyle başarı sağlandığı söylenemez. Anlamın karışacağı düşünülen yerlerde oldukları gibi yazıldı.

KAYNAKLAR

Ahmed Rüşdi Karaağacî, *Tuhfetu'r-Rüşdî el-Karaağacî fî şerhi Risâleti Îsâgûcî*, İstanbul 1252.

Bartholome D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universale, Vol.: III, Part: I*, (1695 ve 1778'deki baskının tıpkı basımı), Ed. Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the John Wolfrong Goethe University Frankfurt am Main 1995.

Bingöl, Abdulkuddüs, "Şemsuddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandi (ö. 1302) ve Kıstasu'l-Efkar'ı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı: 19, Erzurum 1991.

Brockelmann, Carl, *GAL I*, Leiden 1943.

Brockelmann, *GAL-SUPPLEMENT I*, Leiden 1937.

Gökçe, M. Cüneyt, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kelâm İlmindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Hanoğlu, İsmail, *Fahruddin er-Râzî'nin 'Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme' Adlı Eserinin Tahkîki ve Değerlendirmesi*, I. Cilt Tahkîki, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.

Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn I-II*, Hazırlayanlar: Şerafettin Yaltkaya-Rıfat Bilge, İstanbul 1941.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifîn IX*, Dımeşk 1960.

Keklik, Nihat, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı I*, İstanbul 1969-1970.

Kutluer, İlhan, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, XXXVI, s. 476-477.

Mehmet Emin Üsküdari, *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık*, Tahkik: Mehmet Zahit Tiryaki, (Tahkik, Mehmet Zahit Tiryaki'nin "Mehmet Emin Üsküdari, *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık* İsimli Eserinin Tahlili" adlı yüksek lisans tezinin bir kısmıdır.), İstanbul 2007.

Miller, Larry Benjamin, *Islamic Disputation Theory: A Study of The Development of Dialectics In Islâm From Tenth Through Fourteenth Centuries*, Prenton University 1985.

Miller, L. B., "al- Samarkandî, Shams al-Dîn", *The Encyclopedia of Islam, VIII*, Leiden: E. J. Brill 1995, p. 1038-1039.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 1999.

Pehlivan, Necmettin, "İbn Sînânın Düz Döndürme Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar", *Felsefe Dünyası*, 2010/1, Sayı: 51, ss. 212-225.

Pehlivan, Necmettin, "İbn Sînânın Ters Döndürme Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar", *Felsefe Dünyası*, 2012/1, Sayı: 55, ss. 223-240.

Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, İslâ*m Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2006.

Sarton, George, *Introduction to The History of Science*, Vol.: II, Part: II, Washington 1953.

Semerkandî, *el-Mu'tekadât*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Kasidecizade Koleksiyonu, no.145.

Semerkandî, *Risâle fî Âdâbi'l-bahs*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, no. 37265; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, no. 6168 (1a-8a); Bağdatlı Vehbi Koleksiyonu, no. 2099 (238b-240b); Ayasofya Koleksiyonu, no. 4437 (189b-194b).

Semerkandî, *Şerhu'l-Leme'ati'r-rabi'a min Envâri'l-ilâhiyye,* Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2432/8.

Semerkandî, *Şerhu'l-Mukaddime (Miftâhu'n-nazar/Şerhu'l-Fusûl),* Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur Koleksiyonu, no. 133.

Semerkandî, *Beşârâtu'l-İşârât*, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu, no. 879.

Semerkandî, *el-Me'ârif fî şerhi's-Sahâif*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2432/5.

Semerkandî, *Eşkâlu't-te'sîs* (Kâdızâde Rûmî'nin şerhiyle birlikte), İstanbul 1268.

Semerkandi, *İslâm İnanç İlkeleri*, Tahkik ve Tercüme: İ. Yörük- İ. Şık, Araştırma Yayınları: Ankara 2011.

Şemseddîn Sami, *Kamusu'l-a'lâm-IV*, İstanbul 1311.

Şeşen, Ramazan, *Nevâdiru'l-mahtûtati'l-'Arabiyye fî mektebâti't-Turkiyye-II*, Beyrut 1980.

Şirvânî, *el-Lubâb fî şerhi'l-Âdâb (el-Meâb fî Şerhi'l-Âdâb*), Milli Kütüphane, Gedik Ahmet Paşa Koleksiyonu, no. 16771 (179a-225a).

Taşköprîzâde, *Mevzû'âtu'l-'ulûm I-II*, Beyrut 1985.

Kâdîzâde Rûmî, *Şerhu Eşkâli't-te'sîs*, İstanbul 1268.

Van Ess, Josef, *İslâm Kelâmının Başlangıcı*, Çev.: Şaban Ali Düzgün, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XLI, Ankara 2000.

Yörük, İsmail, *Şemsu'd-dîn Muhammed b. Eşref el-Huseyni es-Semerkandî (öl. 703/1302'nin Belli Başlı Kelâmi Görüşleri* (Allah ve İman Anlayışı) (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1991.

KISTÂSU'L-EFKÂR FÎ TAHKÎKİ'L-ESRÂR

ŞEMSÜDDÎN MUHAMMED B. EŞREF ES-SEMERKANDÎ
Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

قسطاس الأفكار في تحقيق الأسرار

شمس الدين محمد بن أشرف السمرقندي
رحمة الله عليه

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla…

Rabbim, kolaylaştır ve hayırlı bir şekilde tamamlamayı nasib eyle!

[1] Akılların, zâtını idrak etmede şaşkınlığa düştüğü, derin düşüncenin, ulûhiyetinin kemalini itiraf ettiği ve sonradan olma varlıkların da ezeliyetinin zorunluluğuna şahitlik ettiği Allah'a hamd; kudsî nefis ve razı olunan haslet sahiplerine, özellikle varlıkların en hayırlısı, göz kamaştırıcı harikuladelikler sahibi Muhammed (s.a.)'e ve O'nun temiz ailesi ve arkadaşlarına da selam olsun.

[2] Sonra, bu kitap mantık kanunlarını kapsamlı bir şekilde bir araya getirmektedir ki, biz bu kitapta, mutekaddimûn'dan olan bilginlerin ve müteahhirûnun önde gelenlerinin görüşlerinden yeterli, doyurucu kaide ve esasları dile getirdik. Ayrıca kıymetli ilave bilgilere ve alışılmadık itirazlara yer verdik ve bunlar arasında tartışmalı olanlara işaret ettik, kabul edilmeye en uygun olanları belirlemeye çalıştık. İnsaf yolunu tutmuş olandan ve kuralsızlık, gelişigüzellik yolundan da uzak durmaya çalışandan beklediğimiz, bu bilgilerin inceliklerine derin bir tefekkür ile bakması, hakikatlerini enine boyuna iyice düşünmesi, taassup göstererek bir tarafa meyletmemesi ve taklide saparak hakkı terk etmemesidir. Eğer böyle yapmazsa, aramızda hakem olarak Allah vardır ve O, her şeyi bilen olarak yeter. Biz onu *Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkîki'l- Esrâr* [Sırların Tahkîkinde Düşüncelerin Kıstası] olarak isimlendirdik. O da bir giriş [mukaddime] ve iki makaleden oluşmaktadır. Birinci [makale]si, *tasavvurlar*; ikinci [makale]si, *tasdîkler*dir.

[١ب] **بسم الله الرحمن الرحيم**

ربّ يسّر وتمّم بالخير[١]

[١] الحمد لله الذي تحيرت[٢] العقول في إدراك هويته، واعترفت النُهَى بكمال أُلوهيته، وشَهدت الحوادث على وجوب[٣] أزليته، والسلام على ذوي الأنفس القدسية، والشيم المرضية،[٤] خصوصا على خير البرية، وصاحب الآيات البهية، محمد وعلى آله وأصحابه الطاهرين.

[٢] وبعد، فهذا الكتاب جامع لقوانين المنطق أوردنا[٥] فيه جملا وافية وأصولا كافية من مقالة[٦] العلماء المتقدمين[٧] والفضلاء المتأخرين[٨] مشحونة بزيادات شريفة واعتراضات غريبة مشيرا إلى مواضع الخلاف ومعينا لما هو أحرى بالقبول والاعتراف. والمَرجوّ[٩] ممن سلك محجة الإنصاف، وبعد عن طريق الاعتساف أن يُمعِن[١٠] في دقائقها، ويتأمل في حقائقها، وأن لا يميل إلى جانب تعصبا، ولا يرفض جانب الحق[١١] تقلدا. وإلا[١٢] فالله بيني وبينه وكفى به عليما. وسميناه[١٣] قسطاس الأفكار في تحقيق الأسرار.[١٤] وهو مرتب على مقدمة ومقالتين. الأولى: في التصور، والثانية: في التصديقات.

---

١ ع١: رب وفق؛ ع٢: وبه نستعين؛ أ: رب تمم ويسر؛ ط: رب أعن.
٢ ع٢: تحيرت.
٣ أ: وجود.
٤ ع٢: المرضية.
٥ ع١: أوردت.
٦ ع٢: وأصولا كافية من مقالة.
٧ م : المتقدمين.
٨ أ،ع٢: من مقالة العلماء المتأخرين والفضلاء المتقدمين.
٩ ع٢: والمرجو.
١٠ ط : تمعن.
١١ ط : الحق.
١٢ ع٢: وإلا.
١٣ ع١: وسميته.
١٤ ط: الأسرار.

GİRİŞ

[3] İki fasıldan oluşur.

Birinci Fasıl: Mantığın Mahiyeti ve Ona Olan İhtiyaç

[4] [Müteahhirûndan bir grup bilgin] dediler ki: Bilgi, eğer hüküm olmaksızın idrak ise *tasavvur*dur; ama hükümle beraber idrak ise *tasdîk*tir. [İdrak ile hükümden oluşan] bütün ise *tasdîk*tir. Böyle düşünmelerinden ötürü "önermenin her iki tarafını tasavvur etmenin [hakikatte] bir tasavvur olmadığını söylemek durumunda kalmışlardır [ki bunun yanlışlığı apaçık ortadadır]. Bundan dolayı onlar da bu görüşten kaçınmışlardır.

[5] [Müteahhirûndan bir grup bilgin] yine dediler ki: Bilgi, eğer hükmü [nazar-ı] itibara almaksızın idrak ise *tasavvur*dur; yok eğer hükmü [nazar-ı] itibara alarak [idrak] ise *tasdîk*tir. Bu görüş daha açık bir şekilde şöyle ifade edilebilir: Bilgi, eğer hüküm kendisine dâhil değilse *tasavvur*dur; dâhil ise *tasdîk*tir. Bazı müteahhirûn nazarında meşhur olan, [tasdîkin varlığının tasavvur ve hükmün toplamından oluştuğunu kabul eden] bu ayrımdır.

[6] Kudemâya ve müteahhirûnun muhakkiklerine gelince onlar, *tasdîk*in sadece hüküm olduğu ve her iki tarafı tasavvur etmenin onun bir şartı olduğu, fakat parçası olmadığı görüşündedirler. Birinci görüşe göre ise, tam tersi geçerlidir. Onlara şöyle itiraz edilebilir: 'Eğer şu üç tasavvurun oluşturduğu bütün [ictimai hey'et]e itibar edilirse *tasdîk*, bilgi sayılmayan bir şeyin kendisine dâhil olması sebebiyle bilgi olmamış olur. Çünkü bu bütün, bir bilgi değil, aksine bilinen olmaktadır. Aksi takdirde tasdîk, tek bir bilgiyi değil de, birçok bilgiyi içermiş olur. Böyle bir itirazla ilgili söylenilecek sözler vardır. [Benim görüşüm ise, onun tek bir bilgi olduğu yönündedir.] Ancak bunları göz ardı etsek dahi, [*tasdîk*in sadece hükümden ibaret kabul edildiği] bu görüş, tasdîkin hükümleri bağlamında kabulü daha evlâ ve daha uygundur. Çünkü onlar [ilk dönem ve sonraki dönem bilginleri], *tasdîk*in apaçıklığının, sonradan kazanılmışlığının, doğruluğunun, yanlışlığının, kesinliğinin ve kesin olmayışının ancak hüküm dikkate alınarak belirlenebileceği konusunda görüş birliği içindedir.

أما المقدمة

[٣] ففيها[١] فصلان:

الفصل الأول في ماهية المنطق[٢] ووجه [٢ا] الحاجة إليه

[٤] قالوا[٣]: العلم إما تصور: إن كان إدراكا بدون[٤] الحكم، أو[٥] تصديق: إن كان معه.[٦] والمجموع تصديق. فلزمهم أن تصور طرفي القضية حينئذ لا يكون تصورا، فهَرَبُوا من ذلك.

[٥] وقالوا: العلم إما تصور: إن كان إدراكا بدون اعتبار الحكم، أو تصديق: إن كان مع اعتباره. ويمكن التعبير عن هذا المذهب بعبارة أجلى وهي أن يقال العلم إما تصور: إن لم يكن الحكم داخلا فيه، أو تصديق: إن كان داخلا فيه.[٧] هذا هو المشهور عند بعض المتأخرين.

[٦] وأما القدماء والمحققون من المتأخرين: فذهبوا إلى أن التصديق هو الحكم فقط، وتصور الطرفين شرط له لا شطره.[٨] وعلى المذهب الأول بالعكس. ويرد عليهم أنه إن أُعتبرت الهيئة الاجتماعية في هذه التصورات الثلاثة، لم يكن التصديق علما لدخول ما[٩] ليس بعلم فيه، إذ الهيئة الاجتماعية ليست علما، بل معلومة؛ وإلا يكون التصديق علوما لا علما واحدا. والكلام فيه. ولَئن[١٠] أَغمَضنا عن ذلك، لكنّ هذا المذهب[١١] أوْلى وأوفق بأحكام التصديق. لأنهم اتفقوا [٢ب] على أن بداهة التصديق وكسبيته[١٢] وصدقه وكذبه ويقينيته وغير يقينيته إنما يُعتبر بالقياس إلى 'الحكم فقط'.

---

١ ع٢: المقدمة، ففيها.
٢ م: المنطق.
٣ ع٢: فقال قوم.
٤ ع٢: إدراكا بدون.
٥ ع٢، أ: وإما.
٦ م : معه.
٧ م، أ، ط، ع٢: فيه.
٨ ع١، ط: لاشطر.
٩ ع٢: لدخول ما.
١٠ ع٢: إن.
١١ م: المذهب.
١٢ م: وكسبيته.

Bundan dolayı da tasdîkin, [tasavvurların] toplamından oluşturulmuş bir şeyi ifade ettiği yönündeki bir görüş buraya uygun düşmez. Çünkü bir şeyin –bazı parçaları sonradan kazanılmış, kesin olmayan ve doğru olmayan olması ile- aynı zamanda apaçık, kesin veya doğru olması imkânsızdır. Bu tartışma, her ne kadar ıstılahla ilgili bir tartışma olsa da –ki ıstılahlarda tartışma olmaz- evlâ olanın, zarûrî bir neden olmadan terk edilmesi çirkindir, hatta bazı araştırmacı bilginler nazarında hata kuvvetindedir. Bundan dolayı biz, *muhakkikûn*un görüşünü tercih ediyoruz.

[7] Ayrıca biz deriz ki: Burada şunu bilmen gerekir: Bilgi ile kastedilen, "cehlin ortağı/mukabili olan [hakikate] mutabık kesin itikad" şeklinde açıklanmış bilgi değildir, aksine [hakikate] mutabık olandan veya olmayandan daha genel olan bilgidir ve o da [şöyle tarif edilebilir:] "*Bir şeyden bir sûretin* akıl nezdinde *ortaya çıkmasından ibarettir*." [Biz burada önceki bazı bilginler gibi "sûretu'ş-şey" (bir şeyin sûreti) demedik, çünkü bu ifade sadece bilinenine uygun olan bilgileri kapsamakta, uygun olmayanları kapsamamaktadır; oysa insanın bilgisi, bilinenine uygun olabilir de, olmayabilir de. Bu yüzden biz 'sûretun mine'ş-şey' (bir şeyden ortaya çıka/rıla/n sûret) ifadesini tercih ettik. Yine öncekiler gibi 'fi'l-akl' (akılda) demedik, çünkü onların bu ifadesi Vâcibü'l-Vücûd'un bilgisini dışarıda bırakmaktadır.] Bu durumda şöyle diyenin cevabı ortaya çıkar: Bilgi *tasavvur* ve *tasdîke* ve her ikisi de *bilme*ye ve *cehl*e bölündüğü zaman bu durumda bilginin, bilme ve cehle bölünmesi gerekir. Bu da, ne olumlu nisbetin vukuu ve ne de vuku bulmaması ise *tasavvur*; eğer onlardan biri ise *tasdîk* olur. *Tasdîk*, bu nisbetin vaki olup olmadığının akıl nezdinde ortaya çıkmasıdır. Bu mana ise, hükmün hakikatinin aynıdır. Dolayısıyla *tasdîk*, hükümdür. Birincisi olumlama, ikincisi olumsuzlamadır. O ikisini Muallim [Aristoteles] *"îkâ'"* ve *"intizâ'"* olarak isimlendirmiştir. Bu mana, aklî hükümdür. Aklî hükme delâlet eden lafız da lafzî hükümdür. Buna göre bilinmektedir ki, olumsuzluk, ancak olumlunun akledilmesinden sonra akledilir; çünkü bir şeyin vuku bulmadığını tasavvur etmek ancak onun vuku bulduğu tasavvur edildikten sonra mümkündür. Bundan dolayıdır ki, Şeyh [İbn Sînâ] *Şifâ*'da şöyle demiştir: "Olumsuzluk, ancak olumlunun akledilmesinden sonra akledilir ve zikredilir."

فجعل[١] التصديق عبارة عن المجموع لا يناسب ذلك، إذ يبعد جَعل الشيء بديهيا أو يقينيا[٢] أو صادقا مع[٣] كون بعض أجزائه كسبيا وغير يقيني وغير صادق. وهذا الخلاف[٤] وإن كان راجعا[٥] إلى الاصطلاح ولا مشاحة في الاصطلاحات، لكن ترك الأولى بلا[٦] ضرورة مستقبح، بل في قوة الخطأ عند المحصلين. فنختار ما ذهب إليه المحققون.

[٧] فنقول[٧]: يجب أن تعلم أن المراد بالعلم ههنا ليس العلم المفسر بالاعتقاد الجازم المطابق الذي هو قسيم[٨] الجهل، بل ما هو أعم من أن يكون مطابقا أو غير مطابق و'هو عبارة عن حصول صورة من الشيء عند العقل'. وحينئذ خرج جواب من قال إن[٩] العلم إذا انقسم إلى التصور والتصديق وهما ينقسمان إلى العلم والجهل، فيلزم انقسام العلم إلى العلم والجهل، وهو إما تصور: إن كان ذلك الشيء غيرَ وقوعِ النسبة الإيجابية [٣أ] ولا وقوعها، أو[١٠] تصديق: إن كان أحدهما. فالتصديق[١١] هو أن يحصل عند العقل أن تلك النسبة واقعة أو ليست بواقعة. وهذا المعنى هو بعينه حقيقة الحكم. فالتصديق هو الحكم. والأوّل إيجاب والثاني سلب، وسماهما المُعلّم[١٢] 'ايقاعا' و'انتزاعا'. وهذا المعنى هو الحكم العقلي. واللفظ الدال عليه الحكم اللفظي. فعُلم أن السلب إنما يعقل بعد تعقل الإيجاب، إذ عدم الوقوع[١٣] إنما يُتصوّر بعد تصور الوقوع. فلهذا قال الشيخ في الشفاء[١٤]: إن السلب لا يعقل ولا يذكر إلا بعد تعقل الإيجاب.

---

١ م: فقط فجعل.
٢ م: أو يقينيا.
٣ م: مع.
٤ م: وهذا الخلاف.
٥ م: راجعا.
٦ م: لكن ترك الأولى بلا.
٧ م: المحققون فنقول.
٨ م: الجازم المطابق الذي هو قسيم.
٩ ع٢: إن.
١٠ م، أ، ط، ع٢: و.
١١ ع١: ~~فا~~لتصديق.
١٢ انظر: أرسطو، كتاب العبارة (نقل إسحق بن حنين، منطق أرسطو-الجزء الأول)، تحقيق وقدم له: عبد الرحمن بدوي، كويت-بيروت ١٩٨٠، ص.١٠٤.
١٣ ط – ~~وليس الكل~~.
١٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، تحقيق: محمود الخضيري، القاهرة ١٩٦٤، ص. ٣٤.

[8] [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün, ne ortaya çıkması için bir fikrî ameliyeye ihtiyaç duyan *zorunlu* bir bilgidir -aksi takdirde bilmediğimiz şey kalmazdı- ne de [ortaya çıkışında] ona [fikrî ameliyeye] ihtiyaç duyan *nazarî* bir bilgidir; aksi halde devr veya teselsül ortaya çıkacağı için hiçbir şeyi bilmezdik. Dolayısıyla [tasavvur ve tasdîk] ikilisinden bazıları *zorunlu*, bazıları da *nazarî* bilgi türündendir. Veya şöyle diyebiliriz: [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün, ne zorunludur: çünkü onlardan bazılarında, araştırmaya ve fikri bir ameliyeye ihtiyaç duyulmaktadır; ne de sonradan elde edilmedir: çünkü bazıları araştırma ve fikri bir ameliye olmaksızın ortaya çıkarlar.

[9] Sen dersen ki: Birincisi hakkında iki şüphe var:

[10] ***Bir:*** [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütünün sonradan elde edilme olması takdirine göre sizin "Şayet [tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün sonradan elde edilme olursa, ya devr, ya da teselsül gerekir." sözünüz de sonradan elde edilme olur. O zaman bu kısmın geçersizliğine dair bir delil getirmeniz nasıl mümkün olabiliyor?

[11] ***İki:*** Eğer siz "zorunlu ile bedîhî [apaçık] olanı kastediyorsanız biz, şayet [tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün bedîhî [apaçık] olmazsa, o zaman devr ya da teselsül gibi bir durumun ortaya çıkması gerekir" şeklindeki bir önermeyi kabul etmeyiz; zira o bilgilerin, zorunlu bilgi çeşitleri olan algısal, deneysel, sezgisel vs. türden zorunlu bir bilgide son bulması [bir bilgiye dayanması] mümkündür.

[12] [Dolayısıyla] sen dersen ki: "Biz [tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün[ün tamamının] sonradan elde edilme olmadığını söylüyoruz; işte o zaman [konu hakkındaki tartışma] biter."

[13] Buna karşı şöyle derim: Evet tartışma biter, ancak iddia ettiğiniz gibi bir sonuç çıkmaz. Eğer siz zorunlu bilgi ile *nasıl olursa olsun zorunlu*yu kastediyorsanız biz, bilgilerin duyulara, deneye, sezgiye vs. dayanabilme ihtimalinden dolayı "bilgilerin tamamı şayet zorunlu bilgi türünden olmuş olsaydı, bilmediğimiz hiçbir şey olmazdı." görüşünü kabul etmeyiz.

[14] ***Birincinin cevabı:*** Bu önerme nefsü'l-emrde bilinen bir önermedir. Dolayısı ile bu [bütünün varlığının sonradan elde edilmiş olması veya olmaması] varsayımına göre bilinebilir de, bilinmeyebilir de. Eğer bilinmiyorsa, vakıanın aksinin ortaya çıkmasını gerektirdiğinden bu varsayımın ortadan kalkması gerekir; aksi durumda zikrettiklerimiz gerçekleşir ve yine bu varsayımın ortadan kalkması gerekirdi. Her varsayıma göre bu varsayımın ortadan kalkması gerekir ki, elde edilmek istenilen şey de budur.

[٨] وليس الكل من كل منهما ضروريا لا يحتاج في حصوله إلى فكر وإلا لما جهلنا شيئا، ولا نظريا يحتاج إليه وإلا لما علمنا شيئا للزوم الدور أو التسلسل. فالبعض من كل منهما ضروري، والبعض الآخر نظري. أو نقول: ليس الكل ضروريا، إذ قد يحتاج في البعض إلى نظر وفكر، ولا كسبيا، إذ قد يحصل البعض بلا رؤية و فكر.

[٩] فإن قلت: على الأول [٣ب] شكان:

[١٠] فالأول- إنه على تقدير أن يكون الكل كسبيا يكون قولكم »لو كان الكل كسبيا يلزم إما الدور أو التسلسل«. أيضا كسبيا، فكيف يمكنكم الاستدلال على بطلان هذا القسم؟

[١١] والثاني- إن أردتم بالضروري 'البديهي'، فلا نسلم أنه لو كان الكل غيرَ بديهي، يلزم الدور أو التسلسل لجواز أن ينتهي إلى حسي أو تجربي أو حدسي أو غير ذلك من الضروريات.

[١٢] فإن قلت: نحن نقول: ليس الكل كسبيا وحينئذ يتم.

[١٣] قلت: يتم ولكن لا ينتج ما ادعيتم. وإن أردتم به 'الضروري كيف كان'، فلا نسلم أنه لو كان الكل ضروريا لما جهلنا شيئا لجواز التوقف على الإحساس أو التجربة أو الحدس أو غير ذلك.

[١٤] والجواب عن الأوّل أن تلك القضية معلومة في نفس الأمر. فلا تخلو من أن تكون معلومة على هذا التقدير أو لم يكن. فإن لم يكن، يلزم انتفاء التقدير لاستلزامه خلاف الواقع وإلا فيتمّ ما ذكرنا ويلزم انتفاء التقدير أيضا. فعلى كل تقدير يلزم انتفاء التقدير [٤أ] وهو المطلوب.

[15] ***İkincinin cevabı için şöyle deriz***: [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün, nasıl olursa olsun bir zorunlu olsaydı sonradan elde edilmeye ihtiyaç duymazdık. Böylece şüphe de ortadan kalkmış olur. Veya şöyle diyebiliriz: [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün sonradan elde edilme değildir, aksi durumda, daha önce zikredildiği üzere, devr ve teselsülden dolayı sonradan elde edilme imkânsız olurdu. İkinci durum geçersizdir. [Çünkü biz, bazı bilgileri sonradan elde ediyoruz.] Dolayısıyla sırf aklî bilgi, duyum, tecrübe, tevâtür, sezgi, yaygın [şöhret], ıstılah, zan veya yanlış ile ortaya çıkan şeyde son bulması gerekirdi. Böylece [tasavvur ve tasdîkten oluşan bütünden] bazılarının sonradan elde edilme (kesbî), bazılarının da sonradan elde edilme olmadığı (gayr-i kesbî) bilinmiş oldu.

[16] Sen dersen ki: [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütünün yanlışta son bulması niçin ihtimal dâhilinde olmasın? Çünkü o zaman [sonradan elde etmeyi imkânsız kılan] ikinci durum geçersiz olmaz.

[17] Buna karşı şöyle derim: Bu, bazı tür bilgilerde ihtimal dâhilinde olabilir. [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün hakkında olmasına gelince, matematik ve kesinlerde (yakîniyyât) olduğu gibi ihtimal dâhilinde değildir.

[18] Birisi şöyle diyebilir: Eğer *tasavvur* ile kastedilen, "bir şeyin herhangi bir yönden tasavvuru" ise bu durumda biz, [tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütünün zorunlu olmadığı görüşünü kabul etmiyoruz. Eğer *tasavvur* ile kastedilen, "bir şeyin hakikati bakımından tasavvuru" ise biz, bu durumda eğer [tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütün sonradan elde edilmiş olursa bundan devr ya da teselsül doğar sonucunu kabul etmeyiz. [Devr ve teselsül gibi] bu [türden bir sonuç] şayet [tasavvur ve tasdîkten] her birinin künhünün tasavvuru; diğerinin künhünün tasavvuruna dayanırsa ortaya çıkar; bu da bir şeyin künhünün bilgisinin ortaya çıkmasının, herhangi bir yönden başka bir şeyin bilgisiyle mümkün olma ihtimalinden dolayıdır. Bu da tıpkı bileşik mahiyetlerin bilgisinin, onun basitlerinin herhangi bir yönden bilinen olmasına bağlı olması gibidir ki, o[nun basitleri de], arazlar ve göreliler ile resmedilmektedir. [Çünkü basitlerin tanımı mümkün değildir. O zaman da ne devr, ne de teselsül gerekli olur]. Bahsi geçen ilgili yön de, aynı şekilde herhangi bir yönle bilinir. Sonra [tasavvur ve tasdîkin] her ikisinden nazarî olan bazılarını, "düşünme ameliyesi" ile zorunlu olan bazılarından elde etmek mümkündür.

[١٥] وعن الثاني أنا نقول: لو كان الكل ضروريا كيف كان لـمَا احتجنا إلى كسب، فيندفع الشبهة. أو نقول: ليس الكل كسبيا وإلا امتنع الاكتساب للدور والتسلسل كما ذُكِرَ، والتالي باطل فلا بد من الانتهاء إلى ما هو حاصل بمجرد العقل أو بالحس أو بالتجربة أو بالتواتر أو بالحدس أو بالشهرة أو بالاصطلاح أو بالظن أو بالغلط. فعلم أن البعض من كل منهما مكتسب والبعض غير مكتسب.

[١٦] فإن قلت[١]: لم لا يجوز أن يكون انتهاء الكل إلى الغلط؟ وحينئذ لا يكون التالي باطلا.

[١٧] قلت: هذا وإن كان جائزا في بعض الصور، وأما في الكل، فغير جائز كما في الرياضيات واليقنيات.

[١٨] ولقائل أن يقول: إن كان المراد بالتصور 'تصور الشيء بوجه ما'، فلا نسلم أن الكل ليس بضروري. وإن كان المراد بالتصور[٢] 'تصور الشيء بحقيقته'، فلا نسلم أن الكل لو كان كسبيا، يلزم الدور أو التسلسل. وإنما يلزم أن لو كان تصور كُنْهِ كل منهما متوقفا على تصور كنهِ الآخر لجواز حصول معرفة كنه [٤ب] الشيء بمعرفة شيء آخر بوجه ما، كمعرفة الماهيات المركبة بمعرفة بسائطها المعلومة بوجه ما، إذ هي مرسومة بالعوارض والإضافات.[٣] ويكون ذلك الوجه أيضا معلوما بوجه ما. ثم البعض النظري من كل منهما يمكن تحصيله من البعض الضروري بالفكر.

---

١ م: فإن قلت.
٢ ع١؛ م؛ ط – بالتصور.
٣ ع١ – ~~بالخواص~~.

O [düşünme ameliyesi] da *bilinmeyene ulaşmak için bilinen şeylerin düzenlenmesi* demektir. Bu "düzenleme" işi de kendine özgü metotlara ve özel şartlara sahiptir; [ancak] bu metotların ve şartların bilgisi ise zorunlu bilgi türünden değildir; aksi durumda düşüncelerin gerektirdiklerinde çelişkili durumlar asla ortaya çıkmazdı. Bundan dolayı kişi, bu yolları ve şartları bilmek ve bunlar arasında doğru ve yanlışı ayırt edebilmek için bir kanuna ihtiyaç duyar ki o da "mantık"tır. Mantık da [Şeyh tarafından *el-İşârât*'ta] şöyle betimlenmiştir: "Kurallarına riayet edildiğinde, insanı düşünme ameliyesinde hatadan koruyan alet-i kanuniyedir."

[19] Bu noktada eğer şöyle denirse: Şayet sonradan [yeni bir bilgi] elde etme mantığa dayanmış olursa, mantığın öğrenilmesinin imkânsızlığından ötürü sonradan [yeni bilgiler] elde etme de imkânsız olurdu, çünkü mantığın bütün bölümleri zorunlu değildir; aksi durumda bir bütün olarak ilk ilkeler ve bu ilkelerden nazarî olanlara intikalin bütün yolları zorunlu olacağından dolayı düşünme ameliyesinde yanlış imkânsız olurdu. [Çünkü zorunlulardan olan ilk ilkelerde hata mümkün değildir.] Öyleyse [mantığın da] ya konularının tamamı, ya da bazısı nazarîdir. Bu itibarla zikrettiğiniz kanun da bir araştırmayı gerektirmektedir ve bu da ya devre, ya da teselsüle düşmeye yol açar. Biz bu ilmin öğrenilmesinde bir sakınca görmesek de bu, yararlı bir ilim değildir. Çünkü mantıkçı olmayan da kimi zaman düşüncelerinde isabet edebilirken mantıkçı da kimi zaman hata yapabilmektedir.

[20] Bunun ardından şöyle denilebilir: Birinciye "o [mantığın konuları]ndan bazısı bedîhî/apaçık, bazısı da bu bedîhîlerden bedîhî bir yolla elde edilmiş sonradan elde edilme bilgilerdir." denilerek cevap verilemez. Çünkü böyle olursa, ya düşüncelerde hataya düşülmesi imkânsız olurdu, ya da [başka bir mantığa] ihtiyaç duyulması gerekirdi. Çünkü bedîhî bir metotla birlikte bu bedîhî olan kimi bilgiler aynı zamanda sonradan elde edilen kimi bilgilere bedîhî bir şekilde ulaştırmış olsaydı, akıl sahipleri mantık ilminde eşit olurlardı. Dolayısıyla düşüncelerde yanlış imkânsız olurdu; aksi durumda nasıl olursa olsun başka bir kanuna ihtiyaç duyulurdu. Bedîhî olan mantıktan sonradan elde etmenin temel dayanağı, kendileri de sonradan elde edilme olan hulf ve döndürmedir. Hulf'e gelince o, önermenin, olumsuzlamanın, olumlamanın, cihetin ve bunların dışındakilerin bilgisine dayanır ve bunların hepsi de sonradan elde edilen konulardır. Döndürmeye gelince, o da aynıdır, çünkü [(insanın zorunlu bilgilerinden olmayıp sonradan) mantıkta] açıklanmaktadır.

وهو ترتيب أمور حاصلة للتأدي إلى مجهول، ولذلك الترتيب طرق معينة وشرائط مخصوصة لا يُعرف بالضرورة وإلا لما وقع التناقض في مقتضى الأفكار. فاحتاج[١] إلى قانون يفيد عرفان تلك السبل والشرائط والإحاطة بالصحيح والفاسد منها وهو المنطق، ورسموه[٢] 'بأنه آلة قانونية تعصم الإنسان مراعاتها عن أن يضل في فكره'.

[١٩] فإن قيل: لو توقف الاكتساب على المنطق، لاَمتنع لامتناع[٣] تعلم المنطق، لأنه ليس ضروريا بجميع أجزائه وإلا امتنع الغلط في الأفكار لكون المبادي بأسرها وكون العلم[٤] بجميع طرق الانتقال منها إلى النظريات حينئذ ضروريا، فهو إذاً[٥] نظري [٥أ] إما بكل أجزائه أو ببعضها. فلا بد من النظر المحْوِج إلى ما ذكرتم من القانون، ويلزم إما الدور أو التسلسل. وإن سلّمنا جواز تَعلّمه لكنّه غيرُ مفيد، إذ غير المنطقي قد يصيب في أفكاره والمنطقي قد يخطئ.[٦]

[٢٠] ثم يقال: لا يجاب عن الأول بأن البعض منه بديهي والبعض كسبي مكتسب من ذلك البديهي بطريق بديهي، لأنه لو كان كذلك، يلزم إما امتناع الغلط في الأفكار أو الاحتياج. لأن البعض البديهي مع الطريق البديهي إن كان بديهي الاستلزام للبعض الكسبي، اشترك العقلاء في المنطق. فامتنع الغلط في الأفكار وإلا احتاج إلى قانون آخر كيف وعمدة الطرق التي يكتسب الكسبي من المنطق من البديهي منه هو[٧] الخلف والعكس وهما[٨] كسبيان. أمّا الخلف، فلتوقفه على معرفة القضية والسلب والإيجاب والجهة وغيرها، وكل ذلك كسبي. وأما العكس، فكذلك لأنه مبرهن.

---

١ ع١، ع٢، آ، ط، م: فاحتج.
٢ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبهات، تحقيق: يعقوب فرجة، (الفلسفة الإسلامية-٣٢، يصدرها: فؤاد سزكين)، فراكفورت ١٩٩٩، ص. ٢.
٣ ع٢: لإمتناع.
٤ ع١- جميع.
٥ م، ع٢، أ: إذن.
٦ م، أ، ع٢: يخطء.
٧ ع١، ع٢، م، ط: هي.
٨ ع٢: فهما.

[21] ***Birincinin cevabı:*** (yukarıdaki paragrafın cevabı): [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütünün sonradan elde edilen kimi bilgilere bedîhî bir şekilde ulaşmayı sağlayacak türden bedîhî olması herkesin mantık bilmesini gerektirmez. Çünkü bütün, önermelerin taraflarının tasavvuruna, önermeler arasındaki telifin nasıl olduğuna ve sonradan elde edilen bazı bilgilere dayanabilir. Zira bir önerme, bedîhî olsa bile onun bilinmesi ancak her iki tarafın tasavvurundan sonra gerçekleşir ve problem de kalmaz. Çünkü tarafların tasavvuru, önemsiz bir işaret ve hatadan salim vaz'a ve ıstılaha ilişkin tenbih ile ortaya çıkarılabilir, çünkü sonradan elde edilme bilgiler iki kısımdır: Yanlışın muhtemel olduğu ve yanlışın muhtemel olmadığı bilgiler. İkinci kısım işitildiğinde hemen kavranabilecek türdendir ama daha önce işitilmediyse keşfedilmesi mümkün olmayan bilgilerden olabilir; örneğin vaz' edilen kimi konuların ve terimlerin bilgisi gibi ki, örneğin beş tümelin bilgisi böyledir. Çünkü "biz 'cins' ile bu manayı, 'fasıl (ayrım)' ile de şu manayı kastediyoruz." denildiği zaman akıl herhangi bir külfete girmeksizin söylenenleri kabul edebilir. *Tümeller* kitabının çoğu bu kabilden bilgiler içerir. Ve önermelerin, çelişkinin, döndürmelerin tarifi ve kıyasların nasıl oluşturulduğuna dair bilgiler de bu kabil bilgilerdendir. [Tasavvur ve tasdîkten oluşan] bütünde yol, bedîhî/apaçık olan "hulf" iledir ve dayanma taraflaradır; nisbetlere değil. Döndürme, her ne kadar sonradan elde edilme ise de hulf ve onun dışındaki kesin yollarla elde edilir. Dolayısıyla onlar, hulfu esas kabul etmişlerdir.

[22] ***İkincinin cevabı:*** (18. ve 19. paragraflardakinin cevabı): Doğru sonuca ulaşma kimi zaman düşüncenin, birinci şekilde ve istisnâî kıyasta olduğu gibi, zorunlu sonuç veren bedîhî bir tertibe dayanmasından kaynaklanabilir, kimi zaman da mutlak anlamda Allah katından gelen bir desteklenme ile olur. Fakat böyle bir kimsenin mantıktan müstağni olması başkalarının da müstağni olması anlamına gelmez.

[23] ***Üçüncünün cevabı:*** (16. paragrafdakinin cevabı): Yanlışlık bazen mantığın ilgi alanına giren [önermelerin] sûret[in]den dolayı değil de, [önermenin] içeriğinden kaynaklanabilir.

[٢١] والجواب عن الأول أنه لا يلزم من كون المجموع بديهيا بديهي الاستلزام[١] [٢٥] للبعض الكسبي كون الكل عالما بالمنطق. لأنه قد يتوقف على تصور أطراف القضايا ووجه التأليف بين القضايا وعلى البعض الكسبي. لأن القضية وإن كانت بديهية، لكن لا يلزم العلم بها إلا بعد تصورِ طرفَيْها ولا يعود الإشكال، لأنّ تصورَ الأطراف قد يحصل بأدنى إشارة وتنبيه على وضع واصطلاح سالم عن الغلط، إذ العلوم النظرية على قسمين: ما يحتمل الغلط وما لا يحتمله، بل يكون بحيث إذا سُمع علم من غير تكلّف يَتعذّر الوقوف عليه ما لم يسمع كالمعرفات من الموضوعات والمصطلحات، مثل معرفة الكليات الخمس. فإنه إذا قيل نعني بالجنس هذا المعنى وبالفصل ذاك،[٢] فقد يَقبل العقل بلا كلفة. وأكثر كتاب الكليات من هذا القبيل. وكذا تعريف القضايا والتناقض والعكوس ووجه تأليف الأقيسة من هذا القبيل. والطريق في الكل هو الخلف وهو بديهي والتوقف إنما هو للأطراف لا للنسب. والعكس [٦] وإن كان كسبيا، لكنه مكتسب من الخلف وغيره من الطرق اليقينية فاعتمدوا عليه.[٣]

[٢٢] وعن الثاني أن الإصابة قد يكون لوقوع الفكر على الترتيب البديهي الاستلزام مثل الأوّل والاستثنائي وقد يكون مطلقا للمؤيد من عند الله واستغناؤه لا يوجب استغناء الغير.

[٢٣] وعن الثالث أن الغلط قد يقع عن المادة لا عن الصورة التي هي[٤] من وظائف المنطق.

---

١ ع١+ بديهيا.
٢ ع٢: ذلك.
٣ م: فاعتمدو عليه.
٤ ع٢: هي.

İkinci Fasıl: Mantığın Konusu

[24] Her ilmin konusu, kendisinde "zâtî arazlar"ın incelendiği şeydir ve "zâtî arazlar" da zâtın kendisinden dolayı ortaya çıkarlar. Bu, ya vasıtasız olur: insan için şaşırma gibi, ya eşit bir vasıta ile olur: şaşırma dolayısıyla gülmek gibi, ya da onun bir cüzünden dolayı olur: [İnsanın] cisim olması dolayısıyla hareket etmesi gibi. [Bu üç kısım "zâtî arazlar"dır.] Çünkü bu üç kısmın ortaya çıkışının kaynağı "zât"tır. [Fakat] insan olması sebebiyle canlı için gülmek gibi daha özel veya cisim olması sebebiyle beyaz için hareket gibi daha genel olan harici bir durum vasıtasıyla arız olan şeye gelince bunlar, zâtî araz değildirler; çünkü bu arız oluşun meydana gelişinde ilgili zâtın hiçbir rolü yoktur. Keza sıcaklık dolayısıyla cisimde hararetin ortaya çıkması gibi ayrı bir iş vasıtasıyla ârız olan da aynı şekilde zâtî arazlardan değildir. [Mantıkçılar tarafından] ilk iki kısım "garîb araz" olarak isimlendirildi; üçüncünün de ondan olduğu açıktır. Bunlar altı kısımdır. Üçü "zâtî araz"dır, üçü de "zâtî olmayan araz"dır. Bu taksim açıktır/nettir.

[25] Mütekaddimûnun ve müteahhirûnun muhakkikleri [mantığın konusu hakkında ihtilaf ederek] şöyle dediler: Mantığın bizzat kendisi tümeli, tikeli, zâtîyi, arazîyi, konuyu, yüklemi, yani ikinci akledilirleri *o olmaları bakımdan* incelemez. Zira bu "İlk Felsefe/Metafizik"nin işidir. Onların mantıkta incelenmeleri, ilkeler olmaları bakımındandır, problemler olmaları bakımından değildir; bilakis mantıkta, bunlar vasıtasıyla bilinirlerden bilinmeyenlere ulaşmanın nasıl ve hangi sûretle olacağı incelenir. Örneğin bir usta direkleri ve kiremitleri incelediği zaman, onları basit, bileşik veya tabii olarak sıcak ve soğuk, büyüyen veya büyümeyen olmaları bakımından incelemez, belki bir evin onlardan nasıl kurulacağı ve evi bir araya getiren şeylere nasıl dayanak olacağı bakımından inceler. Yani onların sert mi, yumuşak mı, doğru mu eğri mi, büyük mü küçük mü olduklarına bakar. Benzer bir şekilde mantık da bu ikinci akledilirleri yeni bilgiye ulaştırması işinde ihtiyaç duyduğu yönlerden inceler. İşte bu bakımdan ikinci akledilirler mantığın konusudur. İkinci akledilirlerle kastedilen şudur: Biz, mahiyetleri ve hakikatleri o olmaları bakımından tasavvur ettiğimiz zaman birinci akledilirler oluşur.

الفصل الثاني في موضوع المنطق

[٢٤] موضوع كل علم ما يُبحث فيه عن عوارضه الذاتية وهي ما يكون منشأ عروضه[١] الذات. وذلك إما أن يكون بلا وسط كالتعجب للإنسان أو بوسط مساو كالضحك بواسطة التعجب أو لجزئه كالحركة بواسطة أنه جسم، إذ منشأ عروض هذه الأقسام هو الذات. وأمّا ما يعرض بواسطة أمر خارج أخص كالضحك للحيوان لكونه إنسانا أو أعم كالحركة للأبيض لأنه جسم، فلا يكون عرضا ذاتيا، إذ ليس [٦ب] للذات مدخل في إنشاء هذا العروض. وكذا ما يعرض بواسطة أمر مباين كالحرارة للجسم بالمسخّن. وسمّوا القسمين[٢] الأولين عرضا غريبا والظاهر أن الثالث أيضا منه. فهذه ستة أقسام: ثلاثة منها عرض ذاتي وثلثة غير ذاتي. والحصر ظاهر.

[٢٥] وقال المحققون من المتقدمين والمتأخرين: لما[٣] كان المنطق نفسه يبحث عن الكلي والجزئي والذاتي والعرضي والموضوع والمحمول أي المعقولات الثانية لا من حيث هي. فإنّ ذلك على الفلسفة الأُولى. والبحث عنها في المنطق من المبادئ لا من المسائل، بل من حيث إنه كيف يمكن التأدّي بواسطتها من المعلومات إلى المجهولات وعلى أي وجه كما أن البنّاء مثلا إذا بحث عن الأعمدة واللبن فلا يبحث عنها من حيث إنها بسيطة أو مركبة حارة بالطبع أو باردة نامية أو جامدة، بل من حيث ان البيت كيف يلتئم منها ومن حيث يتوقف عليها التيام البيت ككونها صُلبة ورِخوة [٧أ] مستقيمة ومعوجة كبيرة وصغيرة. فكذا المنطق يبحث عنها من حيث يحتاج إليها في أمر الموصل. فالمعقولات الثانية هي موضوع المنطق. ومعنى المعقولات الثانية: أنا إذا تصورنا الماهيات والحقائق من حيث هي، فهي المعقولات الأُولى.

---

١ م: عروض.
٢ م: اللقسمين.
٣ ع١ – وَ لما.

Daha sonra onlar hakkında kayıtlayıcı veya haber bildirici bir hükümle, örneğin "bu tümeldir, şu zâtîdir, bu arazîdir." vb. gibi hükümler verdiğimizde onlar, yapıları itibariyle "ikinci akledilenler" olurlar. Şayet ikinci akledilenler hakkında kayıtlayıcı ve haber bildiren bir hükümle hüküm verilirse onlar da aynı şekilde "üçüncü derece" olur ve mantığın incelemesi, bu derece hakkındadır; çünkü mantık onların varlığının cins, fasıl (ayrım), tür (nev'), hâssa (özellik), genel ilinek (araz-ı âmm), tanım (hadd), betim (resm), önerme, önermenin döndürmesi, önermenin çelişiği, kıyas, temsîl vb. olmasını inceler; [işte] ikinci akledilirler de mantık tarafından incelenen "haysiyet" budur ve [mantık da] ulaşmak istediği şeyler için onlardan yardım alır ki, işte onlar, ikinci akledilirlere ait zâti arazlardır, çünkü cinslik ve fasıllık; zâtîye, ancak zâtî olması bakımından ârız olur. Hâssa ve genel araz; arazî'ye, arazî olması bakımından ilişir. Önerme; konunun, yüklemin ve hükmün bütününe konu, yüklem ve hüküm olması bakımından ârız olur. Kıyas da önermelerin bütününe [önermeler olması bakımından] ârız olur. Bunlar, muhakkiklerin görüşleridir.

[26] [*Keşf*'in yazarı (Hûnecî) gibi] müteahhirûndan bir grup bilgin onlara şöyle diyerek muhalefet etmiştir: "Mantıkçı; tümeli, tikeli, zâtiyi, arazı, konuyu, yüklemi problemler olması bakımından inceler." Bundan dolayı o, mantığın konusunu ikinci akledilirlerden daha genel olarak ele alır ve böylece bu haller mantığın kapsamına dahil olur. Doğrusu şöyle dememizdir: Mantığın konusu, ne ise o olmaları bakımından olmaksızın tasavvurî ve tasdikî bilinenlerdir; dahası onlar (1) ya yakın bir bağlantıyla tasavvurî bir matlûba ulaştırması bakımından incelenir, bu itibarla incelendiğinde "açıklayıcı söz" olarak isimlendirilir. (2) Ya da uzak bir bağlantı ile [tasavvurî bir matlûba ulaştırması bakımından incelenir ki, bu durumda o tasavvurların] yapısı itibariyle tümel, tikel, zâtî, arazî, cins, fasıl, hâssa, araz olmaları araştırma konusu yapılır. Veya [bilinen tasdîki bilgiler] (1) ya yakın bir bağlantı kurularak tasdîkî bir matlûba ulaştırması bakımından incelenirler ve bu itibarla da *delil* olarak isimlendirilir. (2) Ya da uzak bir bağlantı kurularak tasdîki bir matlûba ulaştırması bakımından incelenirler. Bu o delilin yapısı itibari ile önerme, döndürme, diğerinin çelişiği ve bunun benzerleri[nden oluşmaları bakımından] incelenmeleri gibidir. (3) Veya en uzak bağlantı kurularak matlûba (talep edilen şeye) ulaştırması bakımından bilinen tasdiklerin incelenmesidir. Bu da o delillerin en temelde yapıları itibariyle konular, yüklemler vb. şeyler üzerine bina edildiğinin incelenmesidir. Bu, onların zikrettikleridir.

وإذا حكمنا عليها بأحكام تقييدية أو خبرية بأن هذا مثلا كلي وذاك ذاتي وذلك[1] عرضي إلى غير ذلك من الأحكام، فكونها كذلك معقولات ثانية. ولو حكم على المعقولاتِ الثانية بأحكام تقييدية أو خبرية فكونها كذلك في الدرجة الثالثة وبحث المنطق وقع في هذه الدرجة، إذ يبحث عن كونها جنسا وفصلا ونوعا وخاصة وعرضا عاما وحدا ورسما وكونها قضية وعكس قضية ونقيض قضية وقياسا وتمثيلا إلى غير ذلك وهي الحيثية التي يبحث المنطق عنها في المعقولات الثانية ويستعين بها في أمر الموصل وهي أعراض ذاتية للمعقولات الثانية، إذ الجنسية والفصلية إنما يعرض الذاتي من حيث [٧ب] هو ذاتي. والخاصة والعرض العامّ يعرض[2] للعرضي من حيث هو عرضي. والقضية تعرض لمجموع الموضوع والمحمول والحكم من حيث هي[3] موضوع ومحمول وحكم. والقياس يعرض لمجموع[4] القضايا.[5] هذا ما ذهب إليه المحققون.

[٢٦] وخالفهم قوم من المتأخرين وقالوا[6]: المنطقي قد يبحث عن الكلي والجزئي والذاتي والعرض والموضوع والمحمول فهي من المسائل. فيأخذ موضوع المنطق أعم من المعقولات الثانية لينـدرجَ هذه الأحوال في المنطق. فالصواب أن نقول: موضوع المنطق المعلومات التصورية والتصديقية لا من حيث هي، بل من حيث أنها توصل إلى مطلوب تصوري إيصالا قريبا، وبهذا الاعتبار يسمى 'قولا شارحا'، أو بعيدا ككونها كلية وجزئية وذاتية وعرضية وجنسا وفصلا وخاصة وعرضا عاما، أو إلى مطلوب تصديقي إيصالا قريبا وبهذا الاعتبار يسمي حجة أو بعيدا ككونها قضية وعكس ونقيض أخرى وأمثال [٨أ] ذلك، أو أبعد[7] ككونها موضوعات ومحمولات وأشباهها. هذا ما ذكروه.

---

١ أ: وذاك.
٢ ع١، ع٢، ط، آ: – يعرض.
٣ م: هو.
٤ ط – الموضوع والمحمول والحكم من حيث هي موضوع ومحمول وحكم والقياس يعرض لمجموع.
٥ ط – تعرض لمجموع الموضوع والمحمول والحكم من حيث هي موضوع ومحمول وحكم. والقياس يعرض لمجموع القضايا.
٦ مثلا انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار عن غوامض الأفكار، تقديم وتحقيق: خالد الرويهب، تهران ١٣٨٩، ص. ٨-٩/ مخطوطة السليمانية، جار الله: ١٤٣٤، و ٢ ء.
٧ ط: ككونها قضية وعكس ونقيض اخرى وأمثال ذلك أوأبعد.

[27] Belki de onlar, daha önce takrir ettiğimiz üzere, onların yapısının "ilkeler" olması bakımından [ele alınacak] olmasını göz ardı ettiler. Bununla beraber onların zikrettiklerinde başka bir bozukluk ortaya çıkmaktadır: O da [esasında] mantığın; incelediği her şeyin, ya *tasavvurî ya da tasdikî bilinenlerden bir bilinen* olmasıdır. Şayet mantığın konusu tasavvurî ve tasdikî bilinenler (el-ma'lûmâtu't-tasavvuriyye ve't-tasdîkiyye) yapılırsa, mantık konunun arazını değil de bizzat kendisini araştırmış olur. Konu derinlemesine incelendiğinde bu durum görülebilir.

[28] Açıklayıcı söz, tasavvurun tasdiki tabiî olarak öncelemesi gerektiği gibi, konum bakımından *delil*i öncelemeyi hak eder; çünkü her tasdîk, bir kimsenin onlardan birini bilmemesiyle hükmün imkânsız olduğu [konu, yüklem ve nisbet] tasavvur üçlüsü ile öncelenmektedir. Fakat burada bu üç tasavvurun herhangi bir yönden tasavvuru [ise hüküm] için yeterlidir: Örneğin belirli bir cisim hakkında, onun hakikatini bilmeksizin, fakat onu herhangi bir yönden tasavvur ederek "o, belirli bir mekânı işgal edendir, başka bir mekânı işgal eden değildir." diye hüküm vermemiz gibi.

[29] Denilirse ki: Şayet bir şey hakkındaki hüküm, o şeyin herhangi bir yönden tasavvurunu gerektirirse mutlak olarak her bilinmeyen hakkında hüküm imkânsız olur, doğru olurdu. İkinci [olarak gelen "mutlak olarak her bilinmeyen hakkında hüküm imkânsız olur" hükmü] geçersizdir, çünkü hakkında hüküm verilen şey mutlak olarak bilinmeyen olursa bu durumda mutlak olarak bilinmeyen hakkında hüküm verilmiş olur ki bu bir çelişkidir. Ama o şey herhangi bir yönden bilinmekte olan bir şey ise ki herhangi bir yönden bilinmekte olan her şeyle ilgili hüküm vermek mümkündür- o zaman hakkında 'hüküm verilmesi imkânsızdır' şeklinde hüküm verilen şey ile ilgili bir hüküm vermek mümkün olur.

[30] [*Keşf*'in yazarı ve ona tâbi olanlar] buna şöyle cevap vermişlerdir: Eğer tâlî harici olarak alınırsa, hariçte konusu ortadan kalkacağından dolayı mukaddemin yalnızca onu gerektireceğini kabul etmiyoruz, çünkü hariçteki her mevcut, hem mevcut, hem de şey olarak bilinirdir. Eğer [tâlî] hakîki olarak alınırsa bu durumda [bu sonucu doğurmasını sağlayan] gerektirme, doğru olur; ancak burada bir çelişki olduğu reddedilir. Çünkü biz, onun hakkında varlık halinin "şayet bulunursa ve mutlak olarak da bilinmez olursa, hakkında hüküm imkânsız olur ve orada çelişki de olmaz" şeklinde mâlûm olduğu ile hüküm veririz.

[٢٧] ولعلهم غفلوا عن كونها من المبادئ كما قررنا. ومع ذلك يلزمهم فساد آخر وهو أن كل ما يبحث المنطق عنه فهو إما معلوم من المعلومات التصورية أو التصديقية. فلو جُعِلَ موضوع المنطق المعلومات التصورية والتصديقية، لصار بحث المنطق عن نفس الموضوع لا عن عوارضه. هذا تحقيق هذا الموضع.

٥ [٢٨] والقول الشارح يستحق التقدّم على الحجة وضعا لوجوب تقدم التصور على التصديق طبعا، إذ كل تصديق مسبوق بثلاث تصوارت لامتناع الحكم ممن جهل أحد هذه الأمور، ويكفي تصورها بوجه ما كما نحكم على جسم معين بأنه شاغل لحيز معين ليس بشاغل لحيز آخر مع أنّا لا نعلم حقيقته، بل نتصوره[١] بوجه ما.

١٠ [٢٩] فإن قيل: لو استدعى الحكم على الشيء تصوره لوجه ما، لصدق كل مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه. والتالي باطل، لأن المحكوم [٨ب] عليه فيه إن كان مجهولا مطلقا، فقد أمكن الحكم على المجهول مطلقا،[٢] فتناقض. وإن كان معلوما بوجه ما وكل معلوم بوجه مّا أمكن الحكم عليه، فالمحكوم عليه بامتناع الحكمِ[٣] عليه صح الحكم عليه.

١٥ [٣٠] وأجابوا[٤] بأن التالي إن أُخذ خارجا، منعنا استلزام المقدم إياه لانتفاء موضوعه في الخارج، لأن كل موجود في الخارج فهو معلوم بأنه موجود وشيء. وإن أخذ حقيقيا، فالاستلزام حق، لكن التناقض مدفوع. لأنّا حكمنا عليه حال كونه معلوما بأنه لو وجد وكان مجهولا مطلقا، امتنع الحكم عليه ولا تناقض فيه.

---

١ م: تصوره.
٢ ع١: المطلق.
٣ م: المحكوم.
٤ انظر: أفضل الدين الخنوجي، كشف الأسرار ، ص. ٨-١٠/ جار الله: ١٤٣٤، و ٢.ء-ب.

[31] Ben derim ki: Bu çözüm bazı yönlerden zayıftır:

[32] ***Bir:*** Şayet tâlî olumsuz olarak alınırsa "mutlak olarak hiçbir bilinmez hakkında hüküm geçerli değildir." de söylendiği gibi bu çözüm geçersiz olurdu. Çünkü o zaman [ister hârici olsun, ister olmasın olumsuz] konudan müstağni olur, dolayısıyla [tâlî de] hârici olarak doğru olur.

[33] ***İki:*** Hariçteki bir şeyin varlığı, onu bilmeyi ve herhangi bir şart olmaksızın da hârici önermede her iki tarafın varlığını bilmeyi gerektirmez. Harici önermede şart olan, iki tarafın varlığıdır; varlıklarının bilinmesi değil. Bu durumda tâlînin mutlak olarak bilinmez olmasına rağmen harici olması ihtimal dahilinde -mümkün- olur.

[34] ***Üç:*** Şayet onun varlığının bir yönden bilinir olması muhtemel olursa, bu durumda hârici olması niçin muhtemel olmasın? Eğer muhtemel olmazsa, bu çözüm nasıl mümkün olur? Bilakis onun çözümü tâlînin vasfî bir önerme olmasıdır, çünkü [mutlak olarak bilinmeyen] konunun zâtı hükmün imkânsızlığını gerektirmez; belki gerektiren şey, manası "mutlak olarak her bilinmeyen, mutlak olarak bilinmeyen olduğu müddetçe hakkında hükmü imkânsız kılar." şeklindeki (konuya ait) vasıftır. Onun çelişiği de "Mutlak olarak bazı bilinmeyenler, mutlak olarak bilinmeyen oldukları müddetçe hakkında hüküm imkânsız değildir."dir [şeklinde *hîniyye* olur] ve tâlî ister olumlu, ister olumsuz alınsın hakkında hüküm verilen şey bir yönden bilinir ise, o zaman çelişki de gerekli olmaz.

[35] Sen dersen ki: Biz şöyle diyoruz: Şayet ifade ettikleriniz geçerli olursa 'daima mutlak olarak her bilinmeyen hakkında hüküm vermek daima imkânsızdır' sözü de doğru- olur ki tâlî yanlış-tır. Çünkü bu durumda hakında hüküm verilen [konunun] bir yönden bilinir olması mümkün değildir, aksine daima mutlak olarak bilinmeyen olmaması gerekir ki, o da kabul edilenin aksi bir durumu ifade etmektedir, bundan dolayı mutlak olarak bilinmeyen olur ve çelişki de gerekli olur.

[36] Derim ki: Konunun -devam ve zorunlulukla kayıtlanmış olsun veya olmasın- meçhul olması itibarıyla mâlûm olması zorunlu bir durumdur; dahası bu tür kayıtların örnekleri bir şeyi, kendi çelişiği ile mevsûf yapmada da geçerlidir.

[٣١] أقول: هذا الحل ضعيف من وجوه:

[٣٢] فأ- لو أخذ التالي سالبا، لبطل هذا الحل كما يقال لاشيء من مجهول[١] مطلقا يصح الحكم عليه. لأنه حينئذ غني عن الموضوع فيصدق خارجيا.

[٣٣] ث- وجود الشيء في الخارج لا يوجب العلم به والعلم بوجود الطرفين غير شرط في القضية الخارجية، بل وجو دهما. فيجوز كونه خارجا مع كونه مجهولا مطلقا.

[٣٤] ح- لو جاز كونه معلوما بوجه، فلم لا يجوز [٩أ] أن يكون خارجيا؟ وإن لم يجز، فكيف يمكن هذا الحل؟ بل حله أن التالي قضية وصفية، لأن ذات الموضوع لا يقتضي امتناع الحكم بل المقتضى هو الوصف معناه كل مجهول مطلقا يمتنع الحكم عليه مادام مجهولا مطلقا.[٢] فيكون نقيضه قولنا[٣] بعض مجهول[٤] مطلقا لا يمتنع الحكم عليه حين هو مجهول مطلقا. وحينئذ لا يلزم التناقض، لو كان المحكوم عليه معلوما بوجه ما سواء أخذ التالي موجبا أو سالبا.

[٣٥] فإن قلت: نحن نقول هكذا لو صح ما ذكرتم، لَصدق كل مجهول مطلقا دائما يمتنع الحكم عليه دائما والتالي كاذب[٥]. لأنّه حينئذ لا يمكن أن يكون المحكوم عليه معلوما بوجه وإلا يلزم أن لا يكون مجهولا مطلقا دائما وهو خلاف المقدر فيكون مجهولا مطلقا ويلزم التناقض.

[٣٦] قلت: كون الموضوع معلوما باعتبار أنه مجهول مطلقا[٦] أمر ضروري سواء قُيد الموضوع بالدوام والضرورة أو لم يقيد بل يكون أمثال هذه القيود جارية مجرى جَعلِ الشيء موصوفا بنقيضه.

---

١ أ: المجهول.
٢ ع١ – ~~حين~~.
٣ ع١ – قولنا.
٤ أ، ع٢: المجهول.
٥ ع١ – ~~باطل~~.
٦ م – ويلزم التناقض. قلت: كون الموضوع معلوما بإعتبار أنه مجهول مطلقا.

BİRİNCİ BÖLÜM: TASAVVURLARIN ELDE EDİLMESİ

Birkaç fasıldan oluşturmaktadır.

Birinci Fasıl: Lafızların Delâleti

[37] Bu fasılda incelenecek konular vardır:

[38] ***Birincisi:*** Delil, kendisinin bilinmesinden delâlet ettiği şeyin [medlûlün] varlığının bilinmesi lâzım gelen şeydir. Delâlet ise delilin, kendisinin bilinmesinden delâlet ettiği şeyin varlığının bilinmesi lâzım gelecek durumda/haysiyette olmasıdır. Delil ya lafzîdir, ya da onun dışında bir şeydir. [Lafzî olmayan] ikincisi ya vaz'î değildir ve bu durumda "aklî delil" olarak isimlendirilir: kıyaslar bunun örneğidir; ya da vaz'î'dir ve bu durumda "hissî" olarak isimlendirilir: [Belli bir manaya işaret etmesi için bağlanan] düğümler, işaretler ve dikili anıtlar bunun örneğidir. [Lafzî olan] birincisi ya vaz'î'dir, ya da vaz'î değildir. Vaz'î olmayan, ağrıdan dolayı çıkan yanık ses gibi, eğer tabiî bir insiyakla ise "tabiî [delil]" olarak isimlendirilir; [tabiî bir insiyakla] değilse "sezgisel [hadsî] delil" olarak isimlendirilir. Bazıları onu, [duvar arkasından söylenen] lafzın, lafzı söyleyene delâlet etmesi gibi [kabul edip] "aklî [delil]" olarak da isimlendirdiler.

[39] Eğer delil vaz'î olur, delâleti de ["insan"ın "konuşan/düşünen canlı"ya delâleti gibi] vaz' edildiği şeyin tamamına olursa "mutabakat"; ["insan"ın "canlı" veya "konuşan/düşünen"e delâleti gibi] [vaz' edildiği şeyin] bir parçasına ise "tazammun"; ve ["insan"ın "ilme kabiliyetli olan"a delâleti gibi] [delilin, delâlet ettiği şeyin] dışında [bir şeye delâleti] olursa "iltizam"dır, ancak o olması bakımından bütün ve parça, melzûm ve lâzım arasındaki ortak lafızdan kaçınılmıştır. Vaz'î delilde, vaz'ın bilinmesi; iltizamî delâlette ise, zihnî lüzumun/bağın/gerekliliğin bilinmesi şart koşulmuştur, eğer böyle olmazsa, bilgisine ulaşılamayacağından dolayı dış dünyada kurulan zorunlu bağ dışında bir anlam ifade etmezdi. Örneğin yokluk lafzının melekeye delâleti gibi. Bileşik lafzın delâleti ise, mutabakata dâhildir. Zira lafız ilk olarak belirli bir manayı ifade etmek üzere konulduğunda lafız ve mana bir bütün olarak birebir karşılık gelmek üzere veya mananın bir bölümü lafzın bir bölümüne karşılık gelmek üzere konulmuştur. Lafızlardan oluşan bileşimlerin biçimlerinin delâleti de aynı şekilde vaz'îdir. Aksi takdirde milletlerde diller farklı farklı olmazdı. Çünkü örneğin bir dilde izafe edilen/tamlanan önce, bir başka dilde sonra gelebilmektedir.

المقالة [٢٩ب] الأولى في اكتساب التصورات

وفيها[١] فصول

الفصل الأول في دلالة الألفاظ

[٣٧] وفيه مباحث:

[٣٨] الأول-'الدليل هو الذي يلزم من العلم به العلم بوجود المدلول'. و'الدلالة هي كونه بحيث يلزم من العلم به العلم بوجود المدلول '. والدليل إما لفظ أو غيره والثاني إما غير وضعي ويسمي 'دليلا عقليا' كالأقيسة أو وضعي ويسمي 'حسيا' كالعقود والإشارات والنُّصُب. والأوّل إما وضعي أو غير وضعي. وما هو غير وضعي إن كان بالطبع كأج على الوجع يسمي 'طبيعيا' وإلا فـ'حَدْسِيا'. وسمّاه بعضهم 'عقليا' أيضا كاللفظ الدال على اللافظ.

[٣٩] وإن كان وضعيا، فدلالته على تمام ما وضع له 'مطابقة' وعلى جزئه 'تضمّن' وعلى الخارج 'التزام'. لكن من حيث هي كذلك احتراز عن اللفظ المشترك بين الكل والجزء وبين الملزوم واللازم. وفي الدليل الوضعي يشترط العلم بالوضع. وشرط الالتزامية اللزوم الذهني وإلا لم يفد دون الخارجي لعدم التوقف عليه [١٠أ] كدلالة لفظ[٢] العدم على الملكة. ودلالة لفظ المركب داخلة في المطابقة، إذ المعنى من وضع اللفظ للمعنى وضع عينه لعينه أو أجزائه لأجزائه بحيث يطابق أجزاء اللفظ ودلالة هيئة التركيبات أيضا بالوضع وإلا لـمَا اختلفت بالأمم. لأن في لغة قد تقدم المضاف وقد تؤخّر في أخرى.[٣]

---

١ م، ط: وفيه.
٢ ع١ – لفظ.
٣ م: الأُخرى.

[40] Tazammun ve iltizam, mutabakatı gerektirir fakat mutabakat, isimlendirilen şeyin basit olma ihtimalinden dolayı ne tazammunu, ne de [isimlendirilenin] açık bir lâzıma sahip olmaması ihtimalinden ve diğerinin bu bağlamda dikkate alınan en özel anlamıyla apaçık şekilde onun haricinde bir şey olmamasından dolayı iltizamı da gerektirmez.

[41] [İmâm Râzî'nin *Mulahhas*'ında] şöyle denilmiştir: İltizamî delâlet, ilimlerde terk edilmiştir, bunun nedeni 'iltizamî delâlet vaz'î değil, aklîdir' denilmesi değildir. Çünkü "vaz'î [delâlet]" ile kastedilen, vaz' yoluyla olan delâletin ya [mutabakat şeklinde] başlangıçta, ya da [tazammun ve iltizam şeklinde] bir vasıtalı oluşudur. Aksi durumda tazammun da terk edilirdi. Aynı şekilde bunun nedeni 'lâzımlar sonsuzdur, onların itibarı tek bir lafızla sonsuz sayıda medlûlü gerektirir.' denilmesi de değildir. Çünkü muteber olan, açık olan [lâzımlar]dır ve onlar da sonludur, dahası şayet lâzımının açık olduğuna itibar edilmezse herhangi bir fayda da vermez. Eğer itibar edilirse, delâlet ettiği şey tam olarak tespit edilemez; çünkü bazen o lâzım; bir şahıs nazarında açık, net iken diğeri nazarında açık, net olmayabilir.

[42] [*Keşf*'in yazarı [Efdaluddin Hûnecî] buna şöyle itiraz etmiştir:] İki göreliden birinin lafzının diğerine delâleti gibi, burada bütüne nisbetle açık olan şeye itibar etmek caizdir.

[43] [*Metâli'*de Urmevî tarafından] şöyle denilmiştir ki: Eğer onun[iltizamînin] terk edilmiş olmasından onun yokluğu [bir anlamda isimlendirilen şeyin lâzımına delâleti olmayan bir lafız] kastediliyorsa, bu geçersizdir, çünkü biz onun varlığını açıklamıştık. Eğer bununla onun kullanılmadığı [yani kullanılmayan bir lafız] hakkındaki uzlaşıyı/mutabakatı [ve onunla da iltizamî manayı] kastederlerse, böyle bir uzlaşının/mutabakatın geçersizliğine ilişkin bir delillendirmeye gerek yoktur. [Çünkü tartışma, uzlaşı/mutabakat hakkında değildir.] Birisi şöyle diyebilir: Uzlaşı/mutabakat ile niçin caiz olmasın? Onların delillendirme niteliğinde söyledikleri şey, ıstılahın sebebi hakkında bir uyarıdır. [Çünkü uzlaşı/mutabakat için bir sebep gerekir, aksi durumda abes bir durum ortaya çıkar. Doğrusu onun uzlaşı/mutabakat ile olmasıdır ve uzlaşının/mutabakatın sebebi de medlûlün varlığının, lafzın isimlendirdiği şeyin dışında olmasıdır. Bundan dolayı bu görüş sahiplerinin söylediklerinden onun, anlaşma ve uzlaşı/mutabakat farklılığından ve medlûlünün zaptedilememesinden olduğu anlaşılamaz, çünkü açık lâzımlar, sanatlar ve sayılar bakımından farklılık gösterirler.]

[٤٠] والتضمن والالتزام يستلزمان المطابقة ولا يستلزم المطابقة التضمن لجواز كون المسمى بسيطا، ولا الالتزام لجواز أن لا يكون له لازم بين وكونه ليس غيره غير بين بالمعنى الأخص المعتبر في ذلك.

[٤١] وقيل[١]: دلالة الالتزام مهجورة في العلوم لا لما قيل إنها ليست وضعية، بل عقلية. لأنّ المراد بالوضعية[٢] ما تكون بواسطة الوضع إما إبتدآء أو بواسطة، وإلا لكان التضمن أيضا مهجورا. ولا لما قيل: إن اللوازم غير متناهية، فاعتبارها يوجب أن يكون للفظ واحد مدلولات غير متناهية. لأن المعتبر هو البينة وهي متناهية، بل لأنّه لو لم يعتبر كون اللازم بينا لم يفد [١٠ب]. وإن اُعتبر لم يكن المدلول منضبطا، فإنه ربما كان بينا بالنسبة إلى شخص دون شخص.

[٤٢] وقيل عليه يجوز أن يعتبر ما يكون بينا بالنسبة إلى الكل كدلالة لفظ أحد المتضايفين على الآخر.

[٤٣] وقيل إن أريد بكونها مهجورة عدمها فذلك باطل، لأنا قد بينا وجودها. وإن أريد به الاصطلاح على عدم استعمالها، فلا حاجة إلى الاستدلال على بطلانها. ولقائل أن يقول: لم لا يجوز أن يكون بالاصطلاح؟ وما قالوه في معرض الاستدلال يكون تنبيها على سبب الاصطلاح.

---

١ انظر: فخرالدين الرازي، كتاب الملخص في المنطق والحكمة، تقديم وتحقيق: إسماعيل خان أوغلو، أنقرة ٢٠٠٩، ص. ١٠/ لاله لي:٢٥٥٤، و ٤ ب.

٢ انظر: الغزالي، محق النظر، نقل إلى تركية: أحمد كياجك، إستانبول ٢٠٠٢، ص. ٦٥-٦٦.

[44] Sen dersen ki: Eksik tanım ve betimin mahiyete delâleti iltizam ile değil midir? Dolayısıyla iltizamî delâlet terk edilmiş olmaz!

[45] [Bu söylediklerine karşılık] derim ki: Biz, onların mahiyete delâletinin iltizam yoluyla olduğunu kabul ediyoruz, ancak betim/resm türünden ve eksik tanımla tarif yapan, bununla mahiyeti kastetmez. [Eğer kastederse (tarif) bozuk olur], aksine onun [yani eksik tanım ve betimin] delâlet ettikleri şeyleri kasteder, çünkü bu tür tariflerde, ancak mahiyeti kendisi dışındaki şeylerden ayıran şey kastedilir ve bu da [bu tariflere ait olan] onların mutabık bir şekilde delâlet ettikleri şeydir.

Ek

[46] Lafız ya müşahhas bir şey için, ya da müşahhas olmayan bir şey için konulur. Birincisi alemdir. Bunlarda daha çok sıfırdan yeni bir vaz‘ etme ile lafızlar belirlenir. İkincisinin ise, ya müşahhas olan şeylere söylenmesi ya da söylenmemesi geçerlidir. Birincisi, türemişlerin çoğunluğu, işaret isimleri, zamirler vd. gibidir. Örneğin [türemiş bir kelime olan] “hareketli”, harekete sahip olan bir şey için konulmuştur. Dolayısı ile bu lafız, kendinde hareket olan her şey için geçerlidir. [Bir işaret zamiri olan] “bu [هذا]” da mevcut bir şeye işaret için konulmuştur. O [هو] kelimesi gâib zamirdir, ben [أنا] kelimesi mütekellim zamirdir, sen [أنت] kelimesi muhatap zamiridir. Dolayısıyla bahsedilen durumlara uygun olan her şeyle ilgili bu zamirler kullanılabilirler. Burada bu zamirlerin belirli nesnelere delâlet etmeleri, eğer bu lafızların manalarını ifade edecek şekilde olursa hakikat yoluyla olur ama eğer belirli başka manaları ifade edecek şekilde olursa o zaman da mecaz yoluyla olur. Dolayısıyla örneğin “sen”in muhatap olan Zeyd’e delâleti, onun hakîki olarak muhatap olması ya da mecâzî olarak muhatap olması şeklinde olur. Geriye kalan diğerleri de aynı şekildedir. İkincisi de genel ve mutlak lafzı vb. gibidir.

[47] ***İkincisi:*** Mahiyete mutabakat ile delâletten, [“Zeyd, kâtiptir. Zeyd, yazdı. Taş atan.” örneklerinde olduğu gibi, tahkîki ve takdirî olarak] bir cüzüyle onun manasının cüzüne delâlet kastedilirse bileşik, değilse müfreddir ve ancak burada [açıklamada mahiyete delâlet eden kelime] mutabakat ile kayıtlanmıştır. [Ancak “takdirî olarak” sözümüz, bileşik olana “kalk” gibilerini dâhil etmek içindir.] Çünkü tek bir lafız, bazen tazammuna nisbetle hem müfred ve hem de bileşik olabilir ve dolayısı ile bunlardan hangisi olduğu tam olarak tespit edilemez.

[٤٤] فإن قلت: أليس دلالة الحد الناقص والرسم[١] على الماهية بالالتزام؟ فلا يكون الالتزامية مهجورةً.

[٤٥] قلت: سلمنا أن دلالتها على الماهية بالالتزام، لكن لا يقصد الراسم والمحدّد بالحدِّ الناقص والرسم[٢] بهذا التعريف الماهية، بل مدلولهما. لأن في أمثال هذه التعريفات إنما يُقْصد ما يميز الماهية عما عداها. وذلك هو[٣] مدلولها المطابقي.

تذنيب

[٤٦] اللفظ إما أن يكون موضوعا لشيء مشخص أو لغير مشخص. [١١أ] والأوّل هو العلم وأكثره[٤] بالوضع الجديد. والثاني إما أن يصحّ إطلاقه على المشخصات أو لا[٥] يصحّ. والأوّل كأكثر المشتقات وأسماء الإشارات والمضمرات وغيرها. فإنّ المتحرك مثلا وضع لشيء له الحركة، فكل شيء حصل له الحركة صح إطلاقه عليه. وهذا وُضِعَ للإشارة إلى المعين الحاضر و'هو' ضمير للغائب و'أنا' للمتكلم و'أنت' للمخاطب. فكل شيء كذلك يصح إطلاقها عليه والأشبه أنّ دلالتَها على المعينات من جهة كونها معاني لهذه الألفاظ بطريق الحقيقة، ومن جهة كونها معاني معينة بطريق المجاز[٦]. فدلالة 'أنت' على زيد المخاطب من جهة أنّه مخاطب بالحقيقة ومن جهة أنّه مخاطب معين بالمجاز. وكذا في البواقي. والثاني مثل لفظة العام والمطلق وغيرهما.

[٤٧] الثاني- الدال على الماهية[٧] بالمطابقة إن قُصد بجزئه الدلالة على جزء معناه[٨] فهو 'المركّب' وإلا فـ'المفرد' وإنما قيد بالمطابقة. لأن اللفظ الواحد قد يكون بالنسبة إلى التضمن مفردا ومركبا معا، فلا ينضبطان[١١ب].

---

١ ع٢ + الناقص.
٢ ع١، م، ط – الرسم.
٣ ع١– هو.
٤ م: أكثره.
٥ م، ع١، أ، ع٢: لم.
٦ م – ~~بدليل~~.
٧ ع١، م، ط – على الماهية.
٨ م: معناها.

Bu da "yürüyen canlı" sözümüzde olduğu gibidir. Çünkü bu bütün, tazammun ile "canlı"ya delâlet eder ve onun cüzleri mananın cüzlerine delâlet etmez; dolayısı ile de müfred olur. Aynı şekilde cüzlerinin delâletiyle beraber tazammun ile "yürüyen cisim"e delâlet eder ve böylece de bileşik olur. Ancak bu kayıtla "Ay konuştu. Aslan attı" gibi sözler –ister nazım, ister nesir olsun fasih kelamın çoğu bu kabilden olmasına rağmen- hariç tutulmuştur.

[48] ***Üçüncüsü:*** Müfred ya isim, ya fiil (kelime), ya da edattır. Şeyh [İbn Sînâ] *Şifâ*'da şöyle demiştir: "İsim, zamandan soyut bir mana için konulan müfred bir lafızdır. Fiil, delâlet ettiği şey [mana] ile beraber zamana da delâlet eden müfred lafızdır ve daima kendisi dışında söylendiği şeye yani kendi dışındakiyle kâim olan bir şeye delil olur." Şeyh edatı, ismin tanımına dâhil ederek [*Şifâ*'da] şöyle söylemiştir: "Edatlar isimlere tâbidir. Bu, tıpkı fiillere ait varlık bildiren kelimeler gibidir." [Bunlara göre müfred; isim ve kelime olarak sınırlandırılmış olur. Sonra onlardan her biri de tam veya eksik olabilir.]

[49] Fiilin (kelime) tanımı, "önce-gelen, sabah içeceği, geçmiş, dün ve isim-fiilerin ve mastarların birçoğu" öne sürülerek çürütülmüştür. Örneğin "sabah vakti" (الصَّبْـح) ve "gece vakti" (الســرى) kelimelerinden türeyen "sabah yürüyen" (الصابـح) ve gece yürüyen" (الســاري) isimleri gibi.

[50] Şeyh buna şöyle cevap vermiştir: [Fiilin tanımında] "zamana delâlet eden" [sözümüz]de muteber olan, zamanın ne [lafzın]mana[sı]nın bizzat kendisi olması ve ne de ondan bir cüz olmasıdır. Zira böyle lafızlarda zaman; ya "dün" gibi onun mefhumunun bizzat kendisi dir, ya da "önce" gibi onun [anlamının bir] cüzüdür.

[51] *Keşf*'in yazarı [Efdaluddin Hûnecî], zamanın; kelimenin kendisinin dışında tutulmasını kabul etmedi. Ve sonra şöyle dedi: Bu çelişkiyi, Şeyh'in fiilin tanımında zikrettiği kayıtların özetlenmesi yoluyla ile cevaplamak mümkündür. Akabinde yine şöyle dedi: "Yürüdü" lafzı, yürüme işinin varlığına, bu işin bir konuya nisbetine ve bu nisbetin zamanına delâlet eder. Şüphesiz zaman; her ne kadar "yürüdü"nün delâlet ettiği şeye dâhil olsa da bu sonradan oluşun, ve onun konuya nisbetinin dışındadır. Bu da, zamanın hariç tutulması ile kastedilendir. "Önce-gelen" lafzında ise durum böyle değildir;

وذلك في مثل قولنا: الحيوان الماشي. فإن هذا المجموع يدل على الحيوان بالتضمن ولا يدل أجزاؤه على أجزاء المعنى فيكون مفردا. وأيضا يدل على الجسم الماشي بالتضمن مع دلالة الأجزاء فيكون مركبا، لكن يخرج بهذا القيد مثل قولنا: 'تكلّم بَدر' و'رمى أسد' مع أن الفصيح من الكلام نظما كان أو نثرا أكثره من هذا القبيل.

[٤٨] الثالث – المفرد إما اسم أو كلمة أو أداة. قال الشيخ في الشفاء: الاسم لفظ مفرد وُضِع لمعنى مجرّد عن الزمان.[١] والكلمة لفظ مفرد يدل مع ما يدل عليه على الزمان ويكون أبدا دليلا على ما يقال على غيره يعنى على ما يقوم بغيره.[٢] فأدخل الأداة في حد الاسم. وقال: الأدوات توابع الأسماء كالكلمات الوجودية للأفعال.[٣]

[٤٩] ونُقِض حد الكلمة بمثل المتقدم والصبوح والماضي وأمس وأسماء الأفعال وكثير من المصادر كالصبح والسرى وما يشتق منها[٤] من الأسماء كالصابح والساري.

[٥٠] وأجاب الشيخ[٥]: بأن المعتبر الدلالة على زمان ليس هو نفس المعنى [١٢أ] ولا جزءا منه. والزمان فيها إما نفس مفهومها كأمس أو جزؤه كالمتقدم.

[٥١] ومَنَعَ صاحب الكشف[٦] خروج الزمان عن نفس الكلمة. ثم قال: يمكن أن يجاب عن ذلك بتلخيص القيود التي ذكرها الشيخ في حد الكلمة. فقال: إن لفظة 'مشى' يدل على وجود المشي ونسبته إلى موضوع وزمان تلك النسبة. ولاشكّ أن الزمان خارج عن ذلك الحدث وعن نسبته إلى الموضوع وإن كان داخلا في مدلول 'مشى'. وذلك هو[٧] المراد بخروج الزمان ولا كذلك المتقدم،

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، تحقيق: محمود الخضيري، القهرة ١٩٥١، ص ١٠.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص ١٧–٢٤.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص. ٢٩.
٤ ع١، ع٢: منهما؛ ع١ ± منها.
٥ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص ١٥–١٦.
٦ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٦–١٧/ جار الله: ١٤٣٤، و ٥ ء.
٧ م: يكون.

çünkü o sonradan oluşa delâlet eder ki o "öncelik"dir ve onun konuya nisbetine delâlet eder ancak bu nisbetin, oluşun dışındaki zamanına delâlet etmez. Bu nisbet ve sabahlık vb. konuya nisbete delâlet de etmez. Çünkü bu nisbetle kastedilen, "yürüdü"nün "Zeyd" hakkında doğrulanması gibi onun konu hakkında doğrulanan nisbetidir, bu da onun [-yani- Şeyh'in "fiil,] kendisi dışında söylendiği şeye daima delil olur." sözü ile kastedilen şeydir. "Sabahlık" da böyle değildir, çünkü o, sabah vakti içilen şey için veya bu vakitte içecek içme için isim yapılmıştır. Bunlar onun [*Keşf*'in yazarının] zikrettikleridir.

[52] Bu tartışmalıdır: Çünkü o zaman kelimenin tanımı "Delâlet ettiği şeyle beraber zamana ve sonradan oluşa delâlet eden müfred lafızdır." olur. Bu oluşun kendi dışındaki bir şeye nisbeti, "yürüdü" fiilinin Zeyd'e nisbeti gibidir. Bu da bir şeyin daha kapalı olan şeyle veya kendisiyle tarifi olur. Aynı şekilde şayet bu anlamlı bir tanım olsaydı onun ilk olarak zikrettiklerine gerek olmazdı. Şayet biz bunu kabul edersek, "heyhât" vb. isim-fiileri ondan nasıl hariç tutabiliriz? Çünkü onlarda, aynı şekilde [bu nisbete delâlet eden]dir. Doğrusu şu ki Şeyh'in zamanın mananın dışında olmasından muradı; zamanın, fiilin lafzının içeriğiyle (maddesiyle) delâlet ettiği mananın dışında olmasıdır. Çünkü fiilin lafzı, içeriği bakımından ancak herhangi bir sonradan oluşa delâlet eder. Zamana ve nisbete delâlete gelince, içeriği bakımından değil de sîgası iledir. Siga ise ya bütünüyle, ya bazı harekeler ve sukunlar ile ya da ekleme ve çıkarma ile delâlet eder. Veya fiilin lafzı, içeriğiyle zamana delâlet eder ve zaman, fiilin içeriğinin (maddesinin) manasının dışında olur. Bu durumda bütün çelişkiler düşer, zira hepsinde içerik (madde) zamana delâlet eder. İşte Şeyh'in gerçekte kastettiği budur. Ancak bu, şayet dillerden bir şeyde zamana içeriği ile delâlet eden müfred lafız bulunmazsa tamam olur, aksi durumda tarif kapsamlı olmaz. [Çünkü o zaman bu fiil, fiilin tarifinin dışında kalır. Bu, aynı şekilde Şeyh'in *Şifâ*'da zikrettikleridir. Ve bundan, Şeyh'in kastettiklerinin bizim zikrettiklerimiz olduğu bilinebilir.]

[53] [Müteahhirûndan] bazıları ise, bu çelişkileri ortadan kaldırmak için fiilin delâletinden bahsederken, sîga ve zamana delâlet eden veznini belirterek onu kayıt altına almak istediler, çünkü onun delâleti, ancak içerik bakımından olmaktadır.

فإنه يدل على حدث وهو التقدم وعلى نسبته إلى موضوع، ولا يدل على زمان لتلك النسبة خارج عن ذلك الحدث. وتلك النسبة والصبوح وأمثاله لا يدل على النسبة إلى الموضوع. لأنّ المراد بهذه النسبة نسبة يصدق على الموضوع صدق 'مشى' على زيد، وهو المراد بقوله 'يكون أبدا دليلا على ما يقال على غيره'.

٥ ولا كذلك الصبوح فإنه جعل اسما للشراب الذي يُشرب وقت الصباح أو لِشرب [١٢ب] الشراب في ذلك الوقت. هذا ما ذكره.

[٥٢] وفيه نظر[١]: لأنه حينئذ يصير حد الكلمة أنها لفظ مفرد يدل مع ما يدل عليه على الزمان وعلى حدث يكون نسبته إلى الغير نسبة 'مشى' إلى زيد. وذلك تعريف الشيء بالأخفى أو بنفسه. وأيضا لو يُفِيدُ ذلك، فلا حاجة إلى ما

١٠ ذكره أولا. ولئن سلمنا ذلك ولكن كيف يخرج عنه 'هَيْهَاتَ' وأمثاله من أسماء الأفعال. فإنها أيضا كذلك بل الحق أن مراد الشيخ بخروج الزمان عن المعنى أن الز مان خارج عن المعنى الذي دل عليه لفظ الكلمة بمادته. لأن لفظ الكلمة إنما يدل بمادته على حدث ما. وأما الدلالة على الزمان والنسبة، فليست لمادته[٢] بل لصيغته[٣] إما بالتمام أو ببعض الحركات والسكنات أو بزيادة ونقصان أو مع المادة.

١٥ فيكون الزمان خارجا عن معنى مادة الكلمة وحينئذ سَقَطَ جميع النقوض، إذ في الكل يدل المادة على الزمان. هذا هو تحقيق ما ذكره الشيخ. لكن ذلك إنما يتم أن لو لم يكن في شيء من [١٣أ] اللغات لفظ مفرد دال بمادته[٤] على الزمان وإلا لَمَا كان التعريف جامعا.

[٥٣] وقيد بعضهم دلالته بصيغته و وَزَانَه على الزمان ليندفعَ النقوض لأنّها

٢٠ إنّما يدل بالمواد.

---

١ ع١: بحث.
٢ ع١: بمادته.
٣ ع١: بصيغته.
٤ ط: بالوضع.

[54] [Müteahhirûndan] birisi şöyle diyebilir: Bu Arap dili bakımından doğrudur; ancak bütün [diller]e gelince, [doğru] değildir. Çünkü Farsça'daki "gelmek" anlamındaki "*âmed*", "geliyor" anlamındaki "*âyed*" gibi bazı dillerde geçmiş ve gelecek arasında ortak sîga ve vezin bulunmaktadır. Sîga, ikisi arasında ortaktır. Mantık ise tümel konuları inceleme konusu yapar.

[55] *Keşf*'in yazarı [Efdaluddin Hûnecî], "Şüphesiz Arapça fiiller [kelimeler], kalıpları itibariyle zamana delâlet ederler." diyerek bu problemin düzeltilebileceğini söylemiştir.

[56] O zaman biz de şöyle diyoruz: Fiil, sîgası ve vezni itibariyle zamana delâlet etmekle birlikte tam bir manaya delâlet eden müfred bir lafızdır veya bu lafzın eşanlamlısı olan şeydir.

[57] Bu düzeltme de tartışmalıdır: Çünkü mahiyetin tarifi, fertler kullanılarak yapılmıştır. Fakat şayet biz onu, mahiyetin değil de fertlerin tarifi yaparsak, o zaman bir şeyin tarifi daha kapalı olanla yapılmış olur. Çünkü o zaman Arapça olmayan fiilin tarifi şöyle olur: "Fiil, başka bir dilin, zamana sîgası ile delâlet eden fiilinin lafzına muradif olan müfred lafızdır." Şüphesiz, Arapça olmayan bir lafzın, başka bir dilde kalıbıyla zamana delâlet eden kelimenin lafzına muradif olduğunu bilmek, o lafzın o dilde kelime olduğunu bilmekten daha kapalıdır/zordur.

[58] Fiil, "yürüdü" [anlamına gelen "مشى"] fiili gibi ya "hakîkî" olur; ve bir olaya ve bu olayın bir konuya nisbetine ve bu nisbetin zamanına delâlet eder; ya da "-idi/oldu" [anlamına gelen "كان"] fiili gibi varlık bildirir bir türden (vücudî) olur; ve yalnızca son ikisine (bir konuya nisbet ve bu nisbetin zamanına) delâlet eder.

[59] Şeyh *Şifâ*'da şöyle demiştir: Araplar indindeki her fiil, mantıkçılara göre fiil (kelime) değildir. [Yürüyorum/emşî ve yürüyorsun/temşî gibi] gâib olmayan muzari lafzı, onlara göre fiildir; ancak bunların yapısı mantıkçılara göre, doğruluk ve yanlışlığa muhtemel olduğundan dolayı bileşiktir. Bu sebeple ve "hemze", "ta" ve "nun"un delâletinin manaya zaid olmasından dolayı fiil değildir. Gâib olmayan geçmiş (mâzî) de aynıdır. Ve [Şeyh İbn Sînâ] ayrıca şöyle demiştir: "Yürüyor [yemşî]"deki "y"nin aynı şekilde herhangi bir konuya delâlet ettiği zannedilirse ve fertleri dolayısıyla belirleme, delâlet edenin delâlet etmesinde şart değildir,

[٥٤] ولقائل أن يقول: هذا في لغة العرب صحيح. وأما في الكل، فلا. إذ قد يوجد في بعض اللغات صيغة وزنة مشتركة بين الماضي والمستقبل كما يقال في الفارسية 'آمد' بمعنى 'جاء' و'آيد' بمعنى 'يجئ'. والصيغة مشتركة بينهما. ونظر المنطق في الأمر الكلي.

[٥٥] وقال صاحب الكشف[١]: يمكن إصلاح ذلك بأن نقول لاشك أن الكلمات العربية يدل على الزمان بصيغتها.

[٥٦] فحينئذ نقول: الكلمة لفظ مفرد دال على معنى تام مع دلالته[٢] على الزمان بصيغتِهِ و وزانِهِ أو ما يرادف هذا اللفظ.[٣]

[٥٧] وفي هذا الإصلاح أيضا نظر: لأنه تعريف الماهية بالأفراد. ولو جعلناه تعريفَ الأفرادِ لا الماهية، يلزم تعريف الشيء بالأخفى. لأنه حينئذ يكون تعريف الكلمة الغير العربية إنها لفظ مفرد مرادف للفظ كلمة من لغة أخرى دل بصيغته على الزمان. ولاشك [١٣ب] أن العلم بكون اللفظ الغير العربية مرادفا للفظ كلمة من لغة أُخرى دل بصيغته على الزمان[٤] أخفى من العلم بكونه كلمة في تلك اللغة.

[٥٨] والكلمة إما حقيقية يدل على حدَث ونسبته إلى موضوع وزمانها كـ'مشى' وإما وجودية تدل على الأخيرين فقط كـ'كان'[٥].

[٥٩] وقال[٦] في الشفاء[٧]: ليس كل فعل عند العرب كلمة عند المنطقين. فإن لفظ المضارع غير الغائب فعل عندهم وليس كلمة عند المنطقين لكونه مركبا لاحتماله الصدق والكذب[٨]. ولدلالة 'الهمزة' و'التاء' و'النون' على معنى زائد. وكذلك في الماضي غير الغائب. وقال: لو ظُنّ أنّ 'الياء' في 'يمشي' أيضا يدل على موضوع ما -والتعيين بحسب الأفراد ليس بشرط في أن يكون الدال دالا،

---

١ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٧/ جار الله: ١٤٣٤، و ٥ ء.
٢ ط: دلالة.
٣ أ – ~~هذا~~.
٤ ط – ولاشك أن العلم يكون اللفظ الغير العربية مرادفا للفظ كلمة من لغة أخرى دل بصيغته علي الزمان.
٥ أ – ككان.
٦ ع١ + الشيخ.
٧ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص ١٧-١٨.
٨ أ – ~~الصدق~~.

çünkü genel olan, aynı şekilde kendi zâtında belirlenmiş manadır. Bu durumda "yürüyor"un manası, "yürüyen herhangi bir şey" olur ve böylece de o, "bileşik" olur. Buna şöyle cevap verilebilir: Şayet onun manası böyle olsaydı, onun Zeyd'e yüklem olması uygun olmazdı, aksine bunun manası şöyledir: Kendisinde yürüme işinin gerçekleştiği şey kendi zâtında belirli bir şeydir ve duyan nazarında değil, söyleyen nazarında bilinen bir şeydir. Lafzın bu şeye herhangi bir delâleti ise bulunmamaktadır. Dolayısıyla açık bir şekilde zikredilmediği sürece, doğruluk veya yanlışlık ihtimali barındırmaz.

[60] Bana göre bu tartışmalıdır: Daha önce "hareket eden" de geçtiği gibi, bir şeyin bilinmeyen herhangi bir şeye konu olmasından, onun belirli [bir şey]e yüklenmesinin imkânsız olması gerekmez. Aynı şekilde eğer dinleyene nisbetle değil de, mutlak olarak doğruluk ve yanlışlık ihtimaline itibar edilirse onun [doğruluk ve yanlışlık] ihtimalinde şüphe yoktur. Eğer ona [yani dinleyene] nisbetle itibar edilirse, "biri geldi" sözümüzdeki gibi, konusunun bilinememesi dolayısıyla doğruluk ve yanlışlığın muhtemel olmaması gerekir. Bu, ittifakla geçersizdir.

[61] Ve yine [Şeyh *Şifâ*'da] şöyle demiştir: Geçmiş zaman bildiren ve -özel sîgasıyla beraber mastardan oluştuğundan ötürü- türemiş isim, mananın bir bölümüne delâlet ederler, dolayısıyla mürekkep olmaları gerekir.

[62] Buna şu cevabı vermiştir: Burada terkip ile kastedilen bu gibi sözcüklerde, lafızlardan, harflerden ya da kendilerinden bir cümle kurulabilecek işitilen kesitlerden (hecelerden) oluşan farklı parçaların olmasıdır. Masdar da, sîgasıyla birlikte bu niteliğe sahiptir.

[63] Ve [*Şifâ*'da] demiştir: Mu'rab [yani âmile göre harekesi değişebilen] bir isim, i'rab harekelerinin ilave bir manaya delâlet etmesinden dolayı mürekkeptir. Bundan dolayı müteahhirûndan kimileri daha ileri giderek "Arap dilinde fiil yoktur" demiştir.

[64] [İlim ehli] demiştir: İsmin özelliklerinden biri de kendisi hakkında haber verilebilir olmasıdır. Fiil ve harfte böyle bir durum yoktur.

[65] **İtiraz**: [İmâm'ın *Mulahhas*'ında] şöyle denmiştir: Şayet "fiil, kendisi hakkında haber verilemeyendir." doğru olmuş olsaydı, bu hükmün yanlış olması gerekirdi. Çünkü orada kendisi hakkında haber verilen şey isim olmuş olsa kendi kendine yanlış olur, fiil olsa o takdirde de çelişkiye düşülmüş olur.

لأن العام أيضا معنى متعين في نفسه- فيكون معنى 'يمشى' شيء ما 'يمشي' فيكون مركبا. فنجيب بأنه لو كان معناه كذلك، لما صحّ حمله على زيد، بل معناه أن ما حصل له المشي شيء متعين في نفسه معلوم عند القائل دون السامع [١٤أ]، وليس للفظ دلالة عليه فما لم يصرح به لا يحتمل الصدق والكذب.

٥ [٦٠] أقول فيه نظر: لأنّه لا يلزم من كون الشيء موضوعا لشيء منكر امتناع حمله على معين كما مر من مثل المتحرِّك. وأيضا إن أُعتبر احتمال الصدق والكذب مطلقا لا بالنسبة إلى السامع، فلا شك في احتماله. وإن أُعتبر بالنسبة إليه، يلزم أن لا يكون مثل قولنا 'جاء واحد' محتملا للصدق والكذب أيضا لعدم علمه بالموضوع. وذلك باطل اتفاقا.

١٠ [٦١] وقال[١]: أيضا الماضي والاسم المشتق لتركّبه من المصدر مع صيغة خاصّة تدل كل واحد[٢] منهما على بعض المعنى يجب كونه مركّبا.

[٦٢] وأجاب عنه بأن المعنى من التركيب أن يكون هناك أجزاء[٣] إما ألفاظ أو حروف أو مقاطع مسموعة يلتئم منها جملة. والمصدر مع الصيغة كذلك.

[٦٣] وقال: أيضا الاسم المعرب مركب لدلالة الحركة الإعرابية على معنى

١٥ زائد ومن هذا بَالَغَ بعض المتأخرين وقال: لا كلمة في لغة العرب.

[٦٤] قالوا: ومن خواص الاسم أن يصح الاخبار عنه دون [١٤ب] الفعل والحرف.

[٦٥] وقيل: لو صحّ أن الفعل[٤] لا يخبر عنه، يلزم كذبه. لأن المخبر عنه فيه إن كان اسما، كَذَبَ. وإن كان فعلا، تناقض.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص ١٨.
٢ ع٢، أ، م، ط – واحد.
٣ ع١: أجزاء متعاقبة.
٤ ع١ – أن.

[66] Buna şöyle **cevap** verilmiştir: Burada kastedilen, yalnızca lafzına bakılarak bir fiilin kendisi hakkında haber verilemeyeceğidir. **İtiraz:** Bu, "ضَرَبَ-vurdu" sözcüğü kendi manası hakkında bir bilgi vermiyor" diyerek çürütülebilir. Zira şu söz, doğru olsun ya da olmasın yalnızca lafza bakarak fiilin manası hakkında bir haber verilmesini gerektirir.

[67] Buna ise şöyle **cevap** verilmiştir: [Burada kendisinden haber verilenin "ضَرَبَ-vurdu'nün manası olduğu kabul edilmemekte, aksine] kendisinden haber verilen, ona ait olan bir zamirin varlığından dolayı "vurdu" lafzıdır. [Dolayısı ile herhangi bir çelişki ortaya çıkmamaktadır.] **İtiraz:** Bu cevap da "ضَرَبَ-vurdu'nun manası, kendisi hakkında haber verilemeyendir." sözü ile çürütülebilir. [Çünkü o zaman kendisinden haber verilen, fiilin manası olmaktadır.]

[68] Buna şöyle **cevap** verilmiştir: Mana, mananın lafzı olan başka bir şeye katılmıştır, onunla bir arada bulunmaktadır. İtiraz: Bu cevap da "ضَرَبَ-vurdu geçmiş zaman fiilidir." ve "في" lafzı da bir cer harfidir." sözü ile çürütülebilir.

[69] Buna da şöyle **cevap** verilmiştir: Burada kendisinden haber verilen, sadece mana değildir, lafzın ve mananın toplamıdır.

[70] ***Dördüncüsü:*** Müfred, eğer anlamı belirli bir şahısla bütünleşmiş ise, "alem" olur ve şahıs zamirine indirgenemez, çünkü daha önce geçtiği gibi [zamirin manası; teşahhus bakımından değil de] tür bakımından tektir. [Teşahhus bakımından tek olmada, sadece tek bir fert tasavvur edilir; oysa tür bakımından teklikte, mefhumuna eşit birden çok fert tasavvur edilebilir.] Eğer [müfredin manası] tek bir fertle birleşmez [de tür vd. bir şey ile birleşirse, onun manası ister hariçte olsun, ister olmasın veya bazısı olmaksızın bazısı mevcut olsun] onun mütevehhem fertleri, manası bakımından eşit olursa "eşit-anlamlılık"dır; eğer böyle değil[de mana bakımından fertleri birbirine daha şiddetli, daha kuvvetli, daha evla ve daha öncelikli olması bakımından eşit değil] ise, "müşekkek" (dereceli anlamdaştır). Ama eğer ilk vaz' edilişi sırasında anlamı birden fazla ise -ki önce bir mana için vaz' edilmiş olup sonra aralarında herhangi bir münasebet bulunmaksızın ikinci bir manaya nakledilen doğaçlama (mürtecel) lafızlar buna dahildir; ancak daha sonra aralarında herhangi bir ilgi bağı olmadan ikinci bir anlama geçiş yapıldıysa, o lafız anlamların bütünü göz önünde bulundurularak "eşadlı-müşterek"; her birine nisbetle "mücmel" olarak isimlendirilir.

[٦٦] وأجيب بأن المراد أنه لا يكون مخبرا عنه معبّرا بمجرد لفظه. ونُقِض ذلك بقولنا 'ضَرَبَ' لا يخبر عن معناه، فإنه يلزم الإخبار عن معنى الفعل معبّرا بمجرد لفظ سواء صَدَقَ هذا القول أو لم يصدق.

[٦٧] وأجيب بأن المخبر عنه لفظ 'ضرب' لكون الضمير عائدا إليه. ثم نقض بقولنا معنى 'ضرب' لا يخبر عنه.

[٦٨] وأجيب بأنّه منضمّ مع غيره وهو لفظة[١] المعنى[٢] ثم نُقض بقولنا 'ضرب' فعل ماض و'في' حرف جرّ.

[٦٩] وأجيب بأن المخبر عنه مجموع اللفظ والمعنى لا المعنى فقط.

[٧٠]الرابع- المفرد إن اتحد معناه بالشخص، فهو 'علم' ولا يرد عليه[٣] المضمر، لأنه واحد بالنوع كما مرّ. وإن اتحد لا بالشخص فإن استوت أفراده المتوهمة في معناه فهو 'المتواطئ'[٤] وإلا فـ'المشكك'.[٥] وإن تَعَدَّدَ معناه بالوضع الأوّل ويندرج فيه المرتجل وهو ما وضع لمعنى ثم نُقِل إلى الثاني لا لمناسبة [١٥أ] بينهما سمي بالنسبة إليها 'مشتركا' وبالنسبة إلى كل واحد 'مجملا'.

---

١ أ: لفظة ... المعنى.
٢ ع١، ع٢، أ، ط: معنى.
٣ أ – ~~ولا يرد~~.
٤ أ ± متواطئ.
٥ أ ± مشكك.

Eğer ikisinden biri için vaz‘ edilir ve sonra da bir ilişkiden dolayı ikinciye nakledilirse ve akabinde de ikinci anlamı çoğunlukla kullanılırsa, nakledenlerin farklılığına göre, “şer‘î” veya “ıstılâhî” veya “örfî nakledilmiş lafız” olarak isimlendirilir; eğer böyle olmazsa, birinciye nisbetle “hakikî”; eğer münasebet, bazı hususlardaki iştirak dolayısıyla ise, ikinci[mana]ye nisbetle “mecaz” ve “müstear” olarak isimlendirilir. Sonra eğer müfred, gerçekte [mana bakımından] başka bir lafızla uyuşursa, “müteradif”; eğer böyle [uyuşum içinde] olmazlarsa, “ayrık” (mütebayin) olarak isimlendirilir.

[71] ***Beşincisi:*** Mürekkep lafızlara gelince, bunlar (1) Ya “söz” (kelam) olur, ki bu, dinleyene hakkında susmanın sahih olacağı bir anlamı veriyorsa olur. Eğer bu söz, doğruluk ve yanlışlık ihtimali taşırsa “önerme”, “haber”, ya da “kesinlik bildiren söz” (kavl-i câzim) olarak isimlendirilir ve tasdiklerin elde edilmesinde fayda temin eder. Ama eğer bir söz, ilk delâleti itibariyle bir şeyin talep edilmesine delâlet etmekteyse (a) bir şeyin anlaşılmasına dönük bir talebi ifade ediyorsa, ona “istifham-soru” denir, (b) bir fiilin gerçekleştirilmesine dönük bir talebi ifade ediyorsa, üstten bir şekilde gerçekleşmişse ona “emir” ve “nehiy” denir ama alttan, boyun eğme yoluyla gerçekleşmişse ona “dilek” ve “dua” denir. Fakat taraflar açısından eşit bir düzeyde gerçekleşmişse ona “talep” denir. Bunların hiçbiri bulunmuyorsa “tenbîh” olarak isimlendirilir ve bunun altında temenni, rica, yemin ve nida yer alır.

[72] (2) Ya da “söz” olmaz: Bu durumda [dinleyen için yukarıda zikredilen anlamda] bir şey ifade etmez. Bu da (1) kayıtlayıcı (takyîdî) bir hüküm olur; bu durumda iki isimden veya bir isimle bir fiilden oluşur. Bunlardan ilki, ikinciyle kayıtlanmış olur ve tasavvuratın elde edilmesinde bunlardan yararlanılır. (2) Ya da böyle (kayıtlayıcı bir hüküm) olmaz: Bu durumda bir isim ve bir edattan veya bir fiil ve bir edattan oluşur.

[73] Şöyle denilmiştir: Söz, ancak iki isim veya bir isimle bir fiilden oluşturulur. Bu görüş nida [sesleniş cümlesi] zikredilerek çürütülmeye çalışılmıştır.

[74] Buna, nidanın fiil hükmünde olduğu söylenerek cevap verilmiştir.

[75] Buna da şöyle itiraz edilmiştir: Şayet [nida] böyle takdir edilirse doğru ve yanlış olma ihtimali olurdu ve üçüncü kişiye (gâibe) seslenmek de mümkün olurdu.

[76] Buna şöyle cevap verilmiştir: Fiil hükmünde olan şey, “sattım” vb. olduğu gibi, inşâî değil de ihbârî olduğunda ancak böyle olur.

وإن وُضِع لأحدهما ثم نُقِل إلى الثاني للمناسبة، فإن غلَبَ استعماله في الثاني سمي 'لفظا منقولا شرعيا' أو 'اصطلاحيا' أو 'عرفيا' باختلاف الناقلين وإلا سمي بالنسبة إلى الأوّل 'حقيقة' وإلى الثاني 'مجازا' و'مستعارا' أيضا إن كان المناسبة للاشتراك في بعض الأمور. ثم المفرد إن وَافقَهُ لفظ آخر في الحقيقة سمّيا 'مترادفين' وإلا فـ'متباينين'.

[٧١] الخامس- أما المركّب فهو:

- إما كلام: إن أفاد المستمع بمعنى صحّة السكوت عليه. فإن احتمل الصدق والكذب، سمي 'قضية' و'خبرا' أو 'قولا جازمًا' وهو الذي يفيد في اكتساب التصديقات. وإلا فإن دل على طلب شيء دلالة أولية فإن دل على طلب الفهم فهو 'الاستفهام'. وإن دل على طلب الفعل فهو مع الاستعلاء 'أمر' و'نهي'، ومع الخضوع 'سُوآل' و'دعاء' ومع التساوي 'التماس' وإلا فهو 'التنبيه' ويندرج فيه 'التمني' و'الترجي' و'القسم' و'النداء'.

[٧٢]- وإما غير كلام: إن لم يفده وهو إما حكم تقييدي [٢١٥] إن تركب من اسمين أو اسم وفعل قيد الأوّل بالثاني وهو الذي يُستعان به في اكتساب التصورات، أو لا يكون كذلك كالمركب من اسم[١] وأداة أو فعل وأداة.

[٧٣] وقيل: إن الكلام لا يتألف إلا من اسمين أو اسم وفعل، ونُقِضَ بالنداء.

[٧٤] وأجيب بأن النداء في تقدير الفعل.

[٧٥] واُعترض عليه بأنه[٢] لو كان كذلك لاَحتمل الصدق والكذب ولجاز الخطاب مع الثالث.

[٧٦] وأجيب بأن ما في تقدير الفعل إنما يكون كذلك أن لو كان إخبارا لا إنشاء مثل 'بِعْتُ' وأمثاله.

---

١ ط - إسمين اسو.

٢ م، أ، ط، ع٢: وأجيب عنه بأنه.

İkinci Fasıl: Tümel ve Tikel

[77] Bu fasılda incelenen konular:

[78] ***Bir:*** Bir şeyin mefhumunun bizzat tasavvuru, (o mefhumda) ortaklıktan men ederse "tikel"dir; aksi durumda [tasavvurunun bizzat kendisi, ortaklıktan men etmezse] "tümel"dir. [Tümel altı kısımdır:] Onun tevehhüm edilen fertlerinin varlığının [Bârî Teâlâ'nin ortağının olmaması ve iki çelişiğin bir arada olmaması gibi] zihin dışında bulunması imkânsız olabilir veya ["anka kuşu" gibi] imkânsız olmayabilir [ancak] bulunmayabilir; veya ["Güneş" ve "Ay"gibi] benzerinin bulunma imkânıyla beraber sadece bir tane bulunur veya ["Bârî Teâlâ" gibi benzerinin bulunmasının] imkânsızlığıyla beraber sadece bir tane bulunur; veya [felek ve yıldızlar gibi] sınırlı sayıda veya [konuşan/düşünen nefis gibi] sınırsız sayıda bulunur.

[79] ***İki:*** Tümelin tikellerine yüklenmesinde muteber olan, "tam örtüşme-eşit anlamlılık" (muvâtaat)" yüklemesidir ve o da *bir şeyin bir şeye o olması bakımından* yüklenmesidir. Örneğin, "İnsan, bir canlıdır." dendiğinde bu şu anlama gelir: İnsan olan şey, bu şey ister ["Canlı cisimdir." gibi] üçüncü bir şey, ister ["İnsan, canlıdır." gibi] ikisinden biri olsun aynıyla "canlı"dır. Burada aynıyla bu ikisinden biri olan tek bir şeyin bulunması lâzım gelir; yoksa "türeme (iştikak) yüklemesi (muteber) değildir. Çünkü bu tür yüklem yapmalarda bir şeyin diğerine bizâtihî yükleneni kendi değil, kendisinden türetilen şey olur. Ya da yükleme, türemeden ve nisbet bağından mürekkep olur. Örneğin insana nisbetle bilgi gibi. Çünkü: "İnsan, ilimdir." denilmesi doğru olmaz, bilakis "[İnsan] âlimdir." veya "ilim sahibidir." denilmesi doğru olur. Dolayısıyla insana bakıp onun ilmin tikellerinden olduğu söylenemez; nitekim bilgi (ilim) insana "eşit-anlamlılık" yolu ile yüklem olmaz.

[80] *Mu'teber*'in yazarı [Ebu'l-Berakât el-Bağdâdî] ona şöyle itiraz etmiştir: "Sahiplik [zû]" lafzı nisbet içindir ve o da yüklemin dışında bir şeydir, yüklem de gerçekte, "bilgi"dir. [Bundan dolayı "bilgi", (insan a) "eşit-anlamlılık" yolu ile yüklem olur.]

[81] Bunun cevabı şudur: [Bu nisbetin] hariç [inde bulunan nisbet], yüklemi konuya bağlar; bu (zû lafzı) ise yüklemden bir parçadır ve dolayısı ile o, onun [yani nisbetin] dışında bir şeydir.

الفصل الثاني في الكلي والجزئي

[٧٧] وفيه مباحث:

[٧٨] الأول- مفهوم الشيء إن منع نفس تصوره من الشركة فهو الجزئي، وإلا فهو الكلي امتنع وجود أفراده المتوهمة في الخارج أو لم يمتنع ولم يوجد أو وُجد واحد فقط مع إمكان مثله أو امتناعه أو كثير متناه أو غير متناه.

[٧٩] الثاني- المعتبر في حمل الكلي على جزئياته حمل المواطأة وهو أن يحمل الشيء على الشيء بهو هو كقولنا: الإنسان هو حيوان. ومعناه: أنّ الشيء [١٦أ] الذي هو إنسان هو بعينه حيوان سواء كان ذلك الشيء أمرا ثالثا أو أحد هما، ويلزم أن يكون هناك شيء واحد هو بعينه كل واحد منهما لا حمْل الاشتقاق وهو أن لا يحمل بهو هو بل يحمل بهو هو ما يشتق منه أو المركب منه ومن النسبة كالعلم بالنسبة إلى الإنسان فإنه لا يصح أن يقال: الإنسان هو علم بل عالم أو ذو علم، فحينئذ لا يقال للإنسان أنه من جزئيات العلم بل لِما يحمل عليه بالمواطأة[١].

[٨٠] واعترض عليه صاحب المعتبر[٢]: بأن لفظةَ 'ذو' للنسبة وهي خارجة عن المحمول، فالمحمول بالحقيقة هو العلم.

[٨١] وجوابه أن الخارجة ما يربط المحمول بالموضوع وهذه جزء المحمول فهي غيرها.

---

١ ع٢، أ: بالمواطت.

٢ أبو البركات البغدادي، الكتاب المعتبر في الحكمة، دائر المعارف العثمانية، حيدر آباد ١٣٥٧، ص. ١٢-١٣.

[82] ***Üç:*** Tikel, [Zeyd'in insan kavramının, insanın da canlı kavramının altında olması gibi] genel altındaki her özele söylenebilir ve "izâfî/göreli tikel" olarak isimlendirilir. Birincisi de "hakîki [tikel]" olarak isimlendirilir. Birincinin dışındaki [izâfî/göreli tikel], yapısının tümel olması imkânından dolayı, birinciden [yani hakîkiden] farklıdır ve tümel mahiyetin altındaki her tikeli bulundurmasından dolayı da o[hakîki ola]ndan daha geneldir ve o [hakîki] olmaksızın akledilmesi imkân dâhilinde olduğundan dolayı da onun cinsi değildir. Onunla [tikel] ve tümel arasından "eksik girişimlilik" (umûm min vech) ilişkisi vardır.

[83] Her iki mefhum arasında ya "eşitlik", ya "tam-girişimlilik", ya "eksik girişimlilik", ya da "tümel bir ayrılık" vardır. Çünkü onlardan her biri, diğerinin doğrulandığı şeyde doğrulanırsa,–"eşitlik"; aksine onlardan biri diğeri hakkında doğrulanırsa "tam-girişimlilik"; dahası bazısı hakkında doğrulanırsa "eksik-girişimlilik"; ve bunlardan hiçbiri değilse aralarında tam/tümel bir "ayrılık" vardır. İki eşitin çelişiği, iki eşittir; "tam-girişimlilik"in çelişiği, "eksik-girişimlilik"in çelişiğinden daha özeldir.

[84] Sen dersen ki: Eşitlerin çelişikleri; şayet onlardan [yani iki eşitten] her biri, diğerinin doğrulandığı her şeyde doğrulanırsa eşit olur. Ancak, özel olanın çelişiği; şayet hakkında doğrulanan her şeyde doğru olursa genel olanın çelişiğini kapsar. Bu, imkân-ı 'âmm ve şey'iyyet gibi, eşit ve daha genel şeylerin, tahkîki ve takdîri olarak şeylerin en geneli –en genel şeyler- olma ihtimalinden dolayı gerekli değildir. Şayet onun ortadan kalktığı farzedilirse geriye [hariçte ve zihinde] çelişiği doğrulanan hiçbir şey kalmazdı.

[85] Buna karşılık derim ki: Eşit veya genel olan yokluk ve varlık bildirebilir. Eğer yokluk bildirirse onun çelişiği, varlık bildirir ve bu durumda [her iki çelişik] birbiri hakkında doğrulanır. Eğer varlık bildirirse onun çelişiği, olumsuz olur. Olumsuz da "yoklar" hakkında doğrulanır. İnşâallah, bunun hakikatini "ters döndürme"de öğreneceksin. "Eksik girişimlilik"in çelişikleri arasında "tikel ayrılık" vardır; çünkü onlardan her birinin çelişiği, diğerinin aynıyla doğrulanmaktadır. Bu bakımdan eğer onun çelişiği ile beraber doğru olursa, aynı şekilde "tikel ayrılık" olur, eğer olmazsa "tümel ayrılık" olur, tikel ayrılık gereklidir ve her ikisi arasında tam girişimlilik yoktur.

[٨٢] الثالث- والجزئي قد يقال على كل أخص تحت أعم ويسمى 'جزئيا إضافيا'. والأوّل حقيقيا. وهذا غير الأوّل لإمكان كونه كليا دون الأوّل وأعم منه لاندراج كل جزئي تحت ماهيته الكلية وليس جنسا له لإمكان تعقله دونه. وبينه وبين الكلي عموم من وجه.

[٨٣] وكل مفهومين [٢١٦ب] إما بينهما مساواة أو عموم مطلقا أو من وجه أومباينة كلية. لأنه لو صَدَقَ كل منهما على كل ما صدق عليه الآخر تساويا، وإلا فإن صدق أحدهما على كل الآخر فبينهما عموم مطلقا، وإلا فإن صدق على البعض فبينهما عموم من وجه وإلا فتباينا بالكلية ونقيضا المتساويين متساويان ونقيض الأعم مطلقا أخص من نقيض الأخص مطلقا.

[٨٤] فإن قلت: إنما يتساوى نقيضا المتساويين أن لو صَدَقَ كل منهما على كل ما صدق عليه الآخر. وإنّما يعم نقيض الأخص أن لو صدق على كل ما صدق عليه نقيض الأعم. وذلك غير لازم لجواز أن يكون المساوي والأعم أعم الأشياء تحقيقا وتقديرا كالإمكان العام والشيئية. فلو فرض انتفاؤه لما بقي شيء يصدق نقيضه عليه [١].

[٨٥] قلت: المساوي أو الأعم لا يخلو من أن يكون عدميا أو وجوديا. فإن كان عدميا، يكون نقيضه وجوديا [٢١٧أ] فيصدقان عليه. وإن كان وجوديا [٢] فيكون نقيضه سلبيا. والسلب يصدق على المعدومات. وستعلم تحقيق ذلك في عكس النقيض إن شاء الله تعالى.[٣] وبين نقيض الأعم من وجه مباينة جزئية، إذ يصدق نقيض كل واحد منهما مع عين الآخر. فإن صدق مع نقيضه أيضا تباينا جزئيا وإلا فكليا، فالجزئية لازمة، وليس بينهما عموم.

١ ع١: يصدق عليه نقيضه.
٢ أ – ~~فيصدقان عليه وإن كان وجوديا~~.
٣ ع٢، م، ط، أ – إن شاء الله تعالى.

Çünkü özelin çelişiği; genelin aynından bir yönden daha genel olabilir; bu da o ikisinin çelişiği ile iki ayrığın çelişiği arasındaki tümel ayrılığın tikel ayrık olması ile beraberdir; bu da açıkladığımız gibi bir yönden daha genel olanın çelişikleri ile iki eşitten birinin çelişiği, diğerinin aynı, daha genel olanın çelişiği ve mutlak olarak daha özel olanın aynı arasında tümel ayrılık ilişkisi vardır; daha genel olanın aynı ile eksik girişimlilik ilişkisinde olan daha özelin çelişiği arasında eksik girişimlik vardır. Ve bir yönden genel olan arasında, asıl sahibin çelişiği tikel olan ayrılık ilişkisi vardır. Bir yönden genel olan, yekdiğerinin çelişiğinden tikel olarak ayrıdır; çünkü o, ona ait değildir, ona eşlik etmez. Aksi durumda onun asıl sahibinin yekdiğeri ile beraber doğruluğu imkânsız olurdu ve dolayısıyla da aralarında tam-girişimlilik veya eksik- girişimlilik olurdu. Her iki takdire göre de o tikel olarak ayrılır. Tümel ayrılık da, diğerinin çelişiğinden daha özeldir veya ona eşittir.

Uyarı

[86] Şunu bilmen gerekir: İki mefhum ve nisbet ile kastedilen, bilfiil veya bilkuvve daimi olmak veya daimi olmamaktan daha genel bir şeydir, aksi durumda [kavramlar-arası ilişkiler yukarıda açıklanan] dört kısım ile sınırlanamayacaklardır, çünkü bazen her iki taraf daimi olabilir: Canlı'nın insan hakkında doğrulanması gibi; bazen de [daimi] olmaz: "Uyuyan"ın bilfiil insan hakkında; kâtib'in de bilkuvve onun [insan] hakkında; ve bunların her ikisinin, bilfiil ve bilkuvve "gülücü olan/gülen" hakkında doğrulanması gibi. Aynı şekilde iki tarafın çelişikleri arasında çelişiğe riayet etmek gerekir. Böyle bir dikkatin yokluğu, birçok konuda zarar verebilir.

[87] ***Dört:*** Örneğin "canlı"nın mefhumu, onun tümel olmasından başka bir şeydir; aksi durumda nisbet, nisbet edilenin kendisi olurdu ki, [canlı da, aslında, bu] ikisinden oluşmaz. Birincisi "tabiî tümel", ikincisi "mantıkî tümel", üçüncüsü "aklî tümel"dir.

[88] Şöyle demişlerdir: [Örneğin "canlı" gibi] tabiî tümelin varlığı açıktır, çünkü örneğin "mevcut olan bu canlı"da, "herhangi bir canlı" mevcuttur [ve herhangi bir "canlı"da tikel "canlı"nın parçasıdır. Çünkü tikel canlı, başka bir şey ile beraber canlıdır ve mevcudun parçası da mevcuttur] ve o[nun parçası olan canlı]da ya o olması bakımından canlının bizzat kendisidir, ya da herhangi bir kayıt ile beraberdir.

لأن نقيض الخاص قد يكون أعم من عين العام من وجه مع المباينة الكلية بين نقيضهما وبين نقيضي المتباينين مباينة جزئية، كما بينا بين نقيضي الأعم من وجه وبين أحد المتساويين وعين الآخر ونقيض الأعم وعين الأخص مطلقا مباينة كلية، وبين عين الأعم ونقيض الأخص عموم وخصوص من وجه والأعم من وجه تباين نقيض صاحبه جزئيا، إذ هو غير مستصحب له وإلا امتنع صدقه مع صاحبه فيكون أعم منه مطلقا[1] أو من وجه. وعلى التقديريْن يباينه جزئيا. [٢١٧ظ] والمباين بالكلي أخص من نقيض الآخر أو مساو له.

تنبيه

[٨٦] يجب أن تعلم أن المراد بالمفهومين والنسبة أعم من أن يكون دائما أو غير دائم بالفعل أو بالقوة وإلا لم ينحصر الأقسام في الأربعة، إذ قد يكون الطرفان دائميا كصدق الحيوان على الإنسان، وقد لا يكون كصدق النائم بالفعل على الإنسان، وكصدق الكاتب بالقوة عليه، وكصدقهما على الضاحك بالفعل والقوة. ويجب أيضا رعاية التناقض بين نقيضي الطرفين. فإن عدم الالتفات بذلك يَضُرُّ في كثير من المواضع.

[٨٧] الرابع- مفهوم الحيوان مثلا غير كونه كليا وإلا فالنسبة نفس المنتسب فغير مركب منهما. والأوّل هو الكلي الطبيعي والثاني المنطقي والثالث العقلي.

[٨٨] قالوا: وجود الطبيعي يقين، لأن في هذا الحيوان الموجود مثلا حيوانا مّا موجود فهو إما نفس الحيوان من حيث هو أو هو مع قيد.

---

١ ط: فيكون إما أعم منه مطلقا.

[Eğer canlının bizzat kendisi, o olması bakımından olursa, bu durumda tasavvurunun bizzat kendisini ortaklıktan men etmeksizin hariçte bulunur. Çünkü o olması bakımından canlı, tasavvurunu ortaklıktan men etmez. Eğer bir kayıtla beraber olursa,] söz dönüp dolaşıp şuna gelir: Canlı, herhangi bir şart olmaksızın mevcuttur ve onun tasavvuru ortaklıktan da men etmez; buna göre hariçte, tasavvurunun kendisi ortaklığa engel olmayan şey bulunmuş olur; dolayısıyla da tümel hariçte mevcuttur.

[89] Ben derim ki: Bu, hariçte var olan canlının tümel olduğunu açıkça söylemektir. Bu ise kesinlikle geçersizdir. [Çünkü "canlı" gibi hariçte bulunan bir şeyin, fertlerden bir fertte bulunması gerekir.] Örneğin Zeyd'de var olan, eğer Bekir'de var olan ile aynı olursa bu durumda, aynı cisim aynı anda iki farklı mekânda bulunmuş olur, aksi durumda nasıl genel olabilir? Çünkü genel, [birçok şey arasındaki ortak olan] tek bir şeydir. Belki de onlar dıştaki harici varlığın, genel oluşu engelleyen kayıtlardan biri olduğunu bilmiyorlar.

[90] Şeyh, 'tümel, hariçte mevcuttur.' sözünün anlamını [bazı] konularda mükerreren şöyle açıklamıştır: "Tümel hariçte mevcuttur." sözümüzün manası, akılda kendisine tümelliğin arız olduğu bir tabiatın -ki bu, söz konusu tabiatın birçok şey arasında ortak, tek bir şey olduğu anlamındadır- hariçte mevcut olmasıdır. Onun böyle bir vasıfla hariçte bulunması ise imkânsızdır. Dolayısıyla iddianın onların zannettiklerinin dışında olduğu ve orada bu burhâna ihtiyaç olmadığı, bilakis bu manayla tümelin varlığının 'kesin' olduğu bilinmiş ve bundan da mantıkî tümelin varlığının hariçte imkânsız olduğu anlaşılmıştır.

[91] Aklî [tümelin] varlığına gelince, zihnî ve tümel varlığın gerçekleşmesine dayanmaktadır. [Dolayısıyla kim aklî varlığı inkâr ederse, aklî tümelin gerçekleşmesini de inkâr etmiş olur.]

[92] [Tümelin] çokluktan [yani fertlerinden] önce olmasına gelince bu, feyzin kendisinden taştığı ilkede akledilmiş sûreti ifade eder. [Bu da tıpkı yatağın sûretinin, harice çıkmadan önce marangozun bizzat kendisinde mevcut bir sûret olarak bulunması gibidir.] [Tümelin] onlarla [fertleriyle] beraber olmasına gelince o, tikeller zımnında bulunan bir şey olmasıdır. [Tümelin] onlardan [yani fertlerinden] sonra olmasına gelince, fertleri ortadan kaldırılarak tikellerden ayrılabilen bir şey olmasıdır.

ويعود الكلام: فالحيوان بلا شرط شيء [١٨أ] موجود وتصوُّرهُ لا يمنع من الشركة، فقد وجد في الخارج ما لا يكون نفس تصوره مانعا من الشركة[١] فالكلي موجود في الخارج.

[٨٩] أقول: هذا تصريح بأن الحيوان الموجود في الخارج كلي. وذلك ضروري البطلان، لأن الموجود في زيد مثلا إن كان هو عين الموجود في بكر، فقد وجد جسم واحد في آن واحد في المكانين وإلا فكيف يكون عاما؟ إذ العام شيء واحد. ولعلهم ما عرفوا أن الوجود الخارجي من جملة القيود التي ينافي العموم.

[٩٠] والشيخ[٢] قد كرر في مواضع بأن معنى قولنا الكلي موجود في الخارج[٣] أن الطبيعة التي تعرضها الكلية في العقل على معنى أنها شيء واحد مشترك فيه بين الكثرين موجودة في الخارج. أما وجودها في الخارج مع هذا الوصف فممتنع. فعُلِمَ أن المدعى غير ما ظنّوه ولا حاجة فيه إلى ذلك البرهان، بل وجود الكلي بهذا المعنى يقين وعُرِف من ذلك أن وجود المنطقي ممتنع في الخارج.

[٩١] وأما وجود العقلي، [١٨ب] فموقوف على تحقق الوجود الذهني والكلي.

[٩٢] أما قبل الكثرة، وهو الصورة المعقولة في المبداء[٤] الفيّاض. وأما معها، وهو الذي في ضمن الجزئيات. وأما بعدها، وهو المنتزع من الجزئيات بحذف المشخصات.

---

١ ط – فقد وجد في الخارج ما لا يكون نفس تصوره مانعا من الشركة.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ترجمة(إلى التركية): عمر تُرْكَرْ، إستنبول ٢٠٠٦، ص. ٥٨-٦٤.
٣ ط – في الخارج.
٤ ع١ – العقلية.

Üçüncü Fasıl: Mahiyet ve Cüzleri

[93] Bu fasılda incelenen konular:

[94] ***Bir:*** Şeyin mahiyeti, kendisiyle o şeyin 'ne ise o' olduğu şeydir. Eşanlamlıları "zât, hakîkat ve cevher"dir. [Fakat] zât, mevcudâta; mahiyet de bileşiklere özgü olarak kullanılmıştır. Her hakîkat ya basittir: bu durumda hakikatleri farklı şeylerden ibaret değildir; ya da bileşiktir: bu durumda, böyle [hakikatleri farklı şeylerden ibaret]dir. Bileşik olanın cüzleri, bazen bileşiğe yüklem olabilir: Canlı ve konuşan/düşünen'in insana yüklenmesi gibi; bazen de yüklem olmaz: Tavan ve duvarın eve söylenmesi gibi. Bu durumun açıklaması bazı bilginlerin kitabında yoktur. Bu durumun hakîki açıklaması şöyledir: Mahiyet, birçok şeyin toplamı olan bir şeyden ibaret olduğu zaman, -ki bazıları indinde meşhur hakiki terkip budur-, bu cüzlerin, ona "tam örtüşme" ile yüklenmesi imkânsızdır, çünkü farklı şeylerden bir araya gelen bu şeyin, bu cüzün onun aynısı olduğunu söylemek de imkânsızdır, bilakis [ona söylenmesi] türeme ve bileşik olma bakımından geçerli olabilir. Böyle [yukarıda geçtiği gibi bileşik] olmayıp, bu şeylerle sıfatlanan şeyden ibaret olduğunda cüzlerinin kendine yüklenmesi doğru olur. Bu oluşum da ancak akılda olur, çünkü hariçte "o, odur, budur, şudur." şeklinde onun hakkında doğrulanan tek bir şey olarak bulunur. Hatta akıl bu mahiyeti bu bütünden oluşturur. Şeyin bu manalarla hangi keyfiyette muttasıf olduğuna gelince: Şey için bazı manalar ve durumlar hasıl olduğu zaman, ondan o olması bakımından onun hakkında doğrulanan mefhumlar ortaya çıkar ve o da, bunların (mefhumların) ortaya çıkması itibari ile de "mahiyet" ve "hakikat" olur. Bu mefhumları, sıfatlar olan başka mefhumlar izler; insan örneğinde olduğu gibi. Çünkü insanın bir maddesi vardır ve bu maddeyle alakalı olarak konudan bağımsızlık, boyut, gelişme, duyum, iradeyle hareket, konuşma/düşünme gibi birçok mana ortaya çıkmıştır. Böylece bu madde, bu manalarla "cismani, büyüyen, duyumsayan, iradesiyle hareket eden, konuşan/düşünen" bir cevher olmuştur. Bu manaları da "hayret etmek, sanatları öğrenmeye kabiliyetli olmak" vd. gibi diğer manalar takip etmiştir. [Öyleyse] tâbi olunanlar zâtlardır, tâbi olanlar arazlardır.

الفصل الثالث في الماهية وأجزائها

[٩٣] وفيه مباحث:

[٩٤] الأول- ماهية الشيء هي ما به الشيء هو هو. ويرادفه 'الذات' و'الحقيقة' و'الجوهر'. وقد يخص الذات بالموجودات والماهية بالمركبات. وكل حقيقة إما بسيطة وهي التي لا تكون عبارة عن المختلفات الحقائق، إما مركبة وهي التي تكون كذلك. وأجزاء المركب قد تكون محمولة عليه كالحيوان والناطق على الإنسان، وقد لا يكون كالسقف والجدار على البيت. وليس في كتب القوم بيان ذلك. وتحقيقه أن الماهية إذا كانت عبارة عن الشيء المجتمع من عدة أشياء وهو التركيب الحقيقي المُتعَارَفُ عند القوم فيمتنع حمل تلك الأجزاء عليها [١٩أ] بالمواطأة، إذ يمتنع أن يقال إنّ هذه الشيء المجتمع من هذا المختلفات هو بعينه هذا الجزء، بل إنها يَصُحُّ بالاشتقاق أو التركيب. وأما إذا لم يكن كذلك بل يكون عبارة عن الشيء الموصوف بهذه الأشياء صدق عليها أجزاؤها[١]. وهذا التركيب ليس إلا في العقل، إذ ليس في الخارج إلا شيء واحد صدق عليه أنه هذا وذاك وذلك، بل العقل يُركِّب هذه الماهية من هذا[٢] المجموع. وأما كيفية صيرورة الشيء موصوفا بهذه المعاني أن الشيء إذا حصل له معان وأمور، تحصل منها مفهومات صادقة عليه بهو هو، وهو يصير باعتبار حصولها ماهية وحقيقة. وهذه المفهومات قد تستتبع مفهومات أخرى[٣] وهي تكون من الصفات. وذلك كالإنسان مثلا. فإن له مادة حصل لها عدة من المعاني كالاستغناء عن الموضوع والأبعاد والنمو والحس والحركة بالإرادة والنطق. فصارت بها جوهرا جسمانيا ناميا حساسا متحركا بالإرادة ناطقا، [١٩ب] وهي استتبعت معاني أخرى كالمتعجبية[٤] وقابلية الصناعات وغيرها. والمتبوعات هي الذاتيات والتوابع والعرضيات.

---

١ ع١: عليها أجزاؤه؛ م: عليه أجزاؤها؛ ط: عليه أجزاؤه.
٢ م: هذه.
٣ م، أ، ط، ع٢: أخر.
٤ ع١ – ~~كالمتعجب~~.

Bileşik ve cüz lafzı, iştirakle hakikî, aklî bileşiklere ve onların cüzlerine söylenir. Aklî olan, hakikî olandan daha geneldir, çünkü her bileşik, filozoflara göre [on kategoriden] bir kategori altındadır, bundan dolayı kendisine tam örtüşme ile yüklenmiş cinsinin ve faslının bulunması gerekir. Sonra mahiyet hariçte bulunduğu zaman, ona [on kategoriden olan] başka mana ve işlerin karışması ve onlarla bu mahiyetin fertlerinin tek tek ortaya çıkması gerekir. Bu, bu konunun açıklığa kavuşturulmasıdır. Ancak bu hususta "insan" örneğinde olduğu gibi, nefsanî mahiyetler hakkında müphemlik oluşmaktadır, çünkü şayet onunla "konuşan/düşünen" olan canlı kastedilirse bu durumda canlı, "konuşan/düşünen" yapılmış olur, ancak onlara göre "konuşan/düşünen", soyut bir cevherdir. Bu, hulftur.

[95] Eğer onunla "canlı" ve "konuşan/düşünen"den oluşan terkip kastedilirse bu durumda cüzlerin ona tam örtüşme ile yüklenmesi imkânsız olur. Belki de bu şüphe Müteellih [Porphyrios (ö. 304)]'i nefsin bedenle ittihadına yönlendirdi. Ancak nefsin onunla bağlantısı sebebiyle canlının konuşan olduğu söylenilerek bu müşkil halledilmeye çalışılabilir. Böyle söylenilmesi doğruya yakındır, ancak bu, onların sözlerinden duyulmuş bir şey değildir.

[96] ***İki:*** Şeyin parçası ya onu önceler, ya da onu sonralar. Birincisi, mahiyetin parçaları gibidir. [Örneğin "insan" için "canlı" ve "konuşan/düşünen"; "ev" için "tavan" ve "duvar" gibi] İkincisi, miktarın parçaları gibidir. [Örneğin hattın, yüzeyin, cismin, üçün ve dördün yarısı gibi.] Biz de "[parçalanamayan] parçanın imkânsız olduğunu söyledik.

[97] ***Üç:*** Zâtî ve arazî arasındaki fark hakkında: Biz burada "zâtî" ile, mahiyetin parçasını, "arazî" ile de onun [mahiyetin] dışında olanı kastediyoruz. İkisini birbirinden ayırt etmek için şöyle denilebilir: Zâtî, mahiyetin mahiyet olarak kalmasıyla beraber ortadan kaldırılmasının vehmedilmesi [dahi] doğru/mümkün olmayan şeydir, böylece [mahiyetin mahiyet olarak kalması sözümüzle] lâzımlar hariç tutulmuştur, çünkü onların ortadan kaldırılması, ancak mahiyetin mahiyet olarak kalmasıyla değil de, mahiyetin mevcut olmasıyla beraber imkânsızdır. Şeyh buna *İşârât*'ta şöyle işaret etmiştir: Mahiyetin tasavvuru, ancak zâtinin tasavvurundan sonra mümkündür. Zâtî; mahiyeti, zihnî ve aynî varlık bakımından ve keza her ikisinin yokluğu bakımından önceler. Fakat tek bir parçaya nisbetle lâzım olan arazînin hilafına olur, çünkü o, ancak mahiyetin tahakkukundan sonra tahakkuk eder ve ancak mahiyetin yok olmasından sonra yok olur; örneğin üç sayısı için tek olma gibi.

فلفظ المركب والجزء مقول بالاشتراك على المركب الحقيقي والعقلي وعلى أجزائهما. والعقلي أعم من الحقيقي، إذ كل مركب مندرج تحت مقولة عند الحكماء، فلا بد له من الجنس والفصل المحموليْن عليه بالمواطأة. ثم الماهية إذا وجدت في الخارج فلا بد وأن يخالطها معان وأمور أخرى يتحصل بها كل واحد واحد من أشخاص تلك الماهية. هذا هو تحقيق هذا الموضعِ. لكن يشكل في ذلك الماهيات النفسانية كالإنسان مثلا، أنه لو أريد به الحيوان الذي هو الناطق، فقد جُعِلَ الحيوان ناطقا، لكنّ الناطقَ عندهم جوهر مجرد، هذا خلف.

[٩٥] وإن أريد به المركب من الحيوان والناطق، فيمتنع حمل الأجزاء عليه بالمواطأة. ولعل هذه الشبهةَ دعت المتألّهَ إلى اتّحاد النفس بالبدن إلا أن يقال [٢٠أ] الحيوان بسبب تعلّق النفس به يصير[١] ناطقا. وهذا قريب من الحق لكنه ما سُمِعَ ذلك من كلامهم.

[٩٦] الثاني- جزء الشيء إما أن يكون متقدما عليه أو متأخّرا عنه. والأوّل كأجزاء الماهية والثانى كأجزاء المقدارية. ان قلنا: إن الجزء ممتنع.

[٩٧] الثالث- في الفرق بين الذاتي والعرضي ونعني بالذاتي ههنا جزء الماهية وبالعرضي الخارج عنها. وقد قيل في التمييز بينهما: إن الذاتي ما لا يصح توهمه مرفوعا مع بقاء الماهية ماهية فخرجت اللوازم ، لأن رفعها إنما يمتنع مع بقاء الماهية موجودة لا مع بقاء الماهية ماهية. وأشار الشيخ بذلك في الإشارات[٢]: وما لا يمكن تصور الماهية إلا بعد تصوره. فالذاتي تقدم على الماهية في الوجود الذهني والعيني وكذا في العدمين، لكن بالنسبة إلى جزء واحد بخلاف العرضي اللازم فإنه لا يتحقق إلا بعد تحقق الماهية ولا ينتفي إلا وأن ينتفي الماهية أولا كالفردية للثلاثة مثلا.

---

١ ع١: به إلى يصير.
٢ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ص. ٧-٨.

[98] Yine denilmiştir ki: Zâtî; mahiyetin, kendisiyle vasıflanması hususunda zâtından başka bir illete ihtiyaç duymadığı şeydir: Örneğin siyah için renk gibi, çünkü zâtı itibariyle siyah, renktir, onu renk yapan başka bir şey ile değil. Bu [tarif] "göreli hâssa" iledir, çünkü dört sayısı için çift olma gibi, bazı arazlar da aynıdır, çünkü o, kendisini böyle yapan başka bir şeyle değil de, zâtı itibariyle çifttir.

[99] Şeyh *Şifâ*'da şöyle dedi: Bir şey zihnen mülahaza edilebildiği halde bu şeyin cüzleri, mahiyetine dahil olsa bile detaylı bir şekilde mülahaza edilemeyebilir. Böylece bilgi iki kısım olur: Tafsîlî [kapsamlı] ve icmâlî [özet].

[100] İmâm [*Mulahhas*'ında] icmâlîyi inkâr etmiş ve şöyle demiştir: Onun parçalarından her biri bilinirse bu durumda zihinde diğerinden ayırılır, mamafih [eğer bilinir olmazsa onların söylediği] mahiyetin tasavvurundan önce cüzlerin tasavvurunun gerekliliği geçersiz olur, ancak bu, zorunludur. Diğer görüş zayıftır.

[101] Bunun sebebi [*Keşf*'in yazarının söylediği gibi] icmâlinin, ayrılma ve ayrılmanın ayrılması bilgisini gerektirmesi değildir. Çünkü şeyin zihinde kendi dışındaki şeylerden ayrılması, onun ayrılmasının bilinmesini gerektirmez, çünkü 'bilgi, şeyin sûretinin zihinde ortaya çıkmasıdır', yoksa bizzat [şeyin] kendisinin ortaya çıkması değildir; dahası kapsamlı bilgideki zorunluluk doğrudur. İcmâliye gelince, böyle değildir. Araştırma da bu noktadadır.

[102] ***Dört:*** Îsâgûcî kitabının dışında onlar, zâtî'yi, yüklem, yükleme işi, sebebin olumlusu ve mevcudiyet hakkında kullanmışlardır. "Yüklem"e gelince, şeyden ayrılması imkânsız olan her şeydir: Mevcut için 'belirlilik kazanmış' (müteayyen) gibi; veya herhangi bir mahiyetten ayrılması imkânsız olan her şeydir: Üçgen için açıların eşitliği gibi; veya belirli bir mahiyetten olumsuzlanması, yani birlikte tasavvur edildiklerinde mahiyetten olumsuzlanması imkânsız olan her şeydir: dört için çift olmak gibi; veya mahiyet için ispatı gerekli olan, yani mahiyetin tasavvurunun ancak onun tasavvuruyla mümkün olduğu şeydir; insan için canlılık gibi. Bunlardan her biri, bir önce geçenden daha özeldir.

[٩٨] وقيل أيضا: إن الذاتي ما لا يحتاج [٢٠ب] الماهية في اتصافها به إلى علة مغايرة لذاتها كاللون للسواد مثلا، فإن السواد لذاته لون لا لشيء أخر يجعله لونا. وهذه خاصة إضافية، إذ بعض العوارض كذلك كالزوجية للأربعة فإنها لذاتها زوج لا لشيء أخر يجعله كذلك.

٥ [٩٩] قال الشيخ في الشفاء[١]: إن الشيء قد يكون ملحوظا إليه في العقل ولم يلحظ أجزاؤه على التفصيل. وإن كانت داخلة في ماهيته، فجُعِلَ العلم على قسمين: تفصيلي وإجمالي.

[١٠٠] والإمام[٢] أنكر الإجمالي وقال: كل واحد من أجزائه إن كان معلوما، فقد تَميز عن الآخر في الذهن، وإلا لَبطل وجوب تصور الأجزاء قبل تصوّر ١٠ الماهية، لكن هذا ضروري وذلك ضعيف.

[١٠١] لا لما قيل[٣]: إنه يستدعي العلم بالامتياز وامتياز الامتياز، لأن امتياز الشيء عن غيره في الذهن لا يوجب العلم بامتيازه، لأن العلم حصول صورة الشيء في الذهن لا حصول نفسه، بل لأن الضرورة في العلم التفصيلي حق. وأما في الإجمالي، فلا. والبحث فيه.

١٥ [١٠٢] الرابع- وفي [٢١أ] غير كتاب إيساغوجي قد أطلقوا الذاتي على المحمول وعلى الحمل وعلى إيجاب السبب وعلى الموجودية. أما المحمول ، فكل ما يمتنع انفكاكه عن الشيء كالمتعين للموجود أو عن ماهية كتساوي الزوايا للمثلث أو يمتنع رفعه عن الماهية أي إذا تصوّر مع الماهية يمتنع سلبه عنها كالزوجية للأربعة أو يَجِبُ اثباته لها أي لا يمكن تصور الماهية إلا مع تصوره ٢٠ كالحيوانية للإنسان وكل منها أخص مما قبله

١ ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ٣٥.
٢ فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٢٢-٢٣/ لاله لي : ٢٥٥٤، و. ٦ ء.
٣ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٣٠/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ٨ ء.

[103] Zâtî yükleme işine gelince konu, bir şeyin [yüklemliğin] konusu olmayı hak ettiği veya yüklem ondan daha genel olduğu zaman veya bizzat veya tabiî bir gerektirme ile veya daimi olarak veya vasıtasız olarak onun için ortaya çıktığı zaman veya onun kurucusu olduğu zaman veya daha genel veya daha özel bir durumla olmaksızın ona eklenen olduğu zaman yüklem zâtidir. *Burhân Kitâbı*'nda bu sonuncusuna "zâtî araz" denilir.

[104] Olumlamaya gelince, eser daima veya çoğunlukla sebebe terettüp ettiği zaman arazî, bu şeylerin mukabilinde olan şeydir.

[105] Mevcudiyete gelince, zâtı ile kâim olan zâtı ile mevcuttur. Bir başka şeyle kâim olan, bi'l-araz mevcut olur.

Dördüncü Fasıl: Tümellerin Taksimi ve Tümellerle İlgili Başka Hususlar

[106] Tümel; ya şeyin mahiyetinin tamamı, ya onun [mahiyetinin] bir parçası, ya da onun [mahiyetinin] dışındadır. [Burada "şey" ile kastedilen tümelin tikelidir, yani tümelin kendisine "tam örtüşme" ile yüklendiği şeydir.] Birincisi, ya tek bir şeyin, ya şeylerin, ya da her ikisinin birden mahiyetinin tamamıdır. *Birincisi*: Sırf ona ait özelliği bakımından o nedir? sorusunun cevabında söylenendir: Tanımın, tanımlanana nisbeti gibi. *İkincisi*: Sırf ortaklığı bakımından[o nedir? sorusunun cevabında söylenen]dir: Cinsin türlerine nisbeti gibi. *Üçüncüsü*: Beraberce ortaklıkları ve özellikleri bakımından[o nedir? sorusunun cevabında söylenen]dır: Türün fertlerine nisbeti gibi. Bu üçü "mahiyete delâlet" olarak isimlendirilmiştir.[Çünkü birincisi, özellikli olan mahiyete; ikincisi farklı olanlar arasındaki ortaklığa; üçüncüsü ittifak halinde olunan ortaklıklara delâlet eder]. İkincisinde ise tümel, mahiyetin bir cüzüdür; bu durumda o, ya cins, ya da fasıl olur. Çünkü tümel, mahiyet ve hakikatte mahiyete muhalif herhangi bir tür arasında ortak olmazsa, "fasıl" olur, çünkü onun [faslın], zâtı, cinsinde veya varlığında ortak olduğu onun dışındaki şeylerden ayırması uygundur. Eğer ortaklık olursa ve tümel ortaklığın tamamı ise ortaklık bakımından o nedir? sorusunun cevabında söylenmesi uygun olduğundan dolayı "cins" olur, aksi durumda ortaklığın tamamından bazısı olur. Ve ortaklığın tamamına eşit olursa, "fasıl" olur, aksi durumda mahiyet ile mahiyete, farzedilen ortaklığın tamamında ortak olmayan başka bir tür arasında ortak olur. Ortaklığın tamamı bu ikisinden oluşamaz; çünkü takdir edilen onun hilafınadır, belki bazısında olabilir.

[١٠٣]وأما الحمل الذاتي، فإذا استحق الموضوع موضوعية الشيء أو كان المحمول أعم منه أو حاصلا له بالذات أو باقتضاء طبعه أو دائما أو بلا وسط أو كان مقوما له أو لاحقا لا لأمر أعم أو أخص. ويقال لهذا الأخير في كتاب البرهان عرضا ذاتيا.

[١٠٤] وأما الإيجاب، فإذا كان ترتّب الأثر على السبب دائما أو أكثريا، والعرضي ما كان بمقابلات هذه الأشياء.

[١٠٥] وأما الموجودية، فالقائم بذاته موجود بذاته. والقائم بالغير موجود بالعرض.

الفصل [٢١ب] الرابع في تقسيم الكليات وما يتعلق بها

[١٠٦] الكلي إما تمام ماهية الشيء أو جزؤها أو خارج عنها. والأوّل إما تمام ماهية شيء واحد أو أشياء أو كليهما. والأوّل هو المقول في جواب ما هو بحسب الخصوصية المحضة كالحد بالنسبة إلى المحدود. والثاني بحسب الشَرِكَةِ المحضة كالجنس بالنسبة إلى أنواعه. والثالث بحسب الشركة والخصوصية معا كالنوع بالنسبة إلى أفراده. ويسمى هذه الثلاثة دالا على الماهية. وأما الثاني وهو أن يكون جزء الماهية فهو إما جنس أو فصل. لأنه إن لم يكن مشتركا بين الماهية ونوع ما مخالف لها في الحقيقة كان فصلا، لأنه يصلح لتميز الذاتي عما يشاركها في الجنس أو الوجود. وإن كان مشتركا، فإن كان تمام المشترك بينهما، كان جنسا لصلاحيته أن يقال في جواب ما هو بحسب الشركة وإلا فكان بعضا من تمام المشترك. فإن كان مساويا لتمام المشترك، كان فصلا وإلا لَصَارَ مشتركا بين [٢٢أ] الماهية ونوع آخر لا يشاركها في تمام المشترك المفروض ولا يجوز أن يكون تمام المشترك منهما، لأن المقدّر خلافه، بل بعضه.

[107] Söz şuna döner: Ya sonsuza kadar bir gidiş olur, ya da ona eşit olan şeyde son bulur ve böylece cinsin faslı olur ve onun da mahiyeti [diğer] bütün [şeyler]den ayırması geçerli olur ve böylece "fasıl" olur. Bu zayıftır; çünkü şayet tümel, ortaklığın tamamı olsaydı ve aynı zamanda bu tür için zâtî ve ona yüklem olsaydı cins olurdu. Zira bu türe yüklenemeyen parçalardan olma ihtimali vardır. Aynı şekilde sonluluğun olmaması da lâzım değildir; çünkü genel olmasında, ortaklığın bütününde bulunması yeterlidir. Hatta burada yöntem şöyle denilmesidir: Yüklem olan parça, o nedir? sorusu ile mahiyete ve ona muhalif olan herhangi bir türe söylenen olursa cins, olmaz ise fasıl olur, çünkü o (parça), bazıları basit olduğundan dolayı bütün varlıklar için parça olmaz. Bu durumda o zaman mahiyet, parçası olmadığı şeyden ayrılır. Ulaşılmak istenen de budur.

[108] Kudemâ'dan nakledilen şudur: Mahiyet, yüklem olan cüzlerden oluştuğu zaman cins ve fasıldan oluşur. Çünkü mahiyet, tabiatı bakımından parçalarından biri ile ortak olurken diğerinin tabiatı bakımından ondan farklı olur, bu durumda parçası kendisinden farklıdır. Böylece mahiyet, kendisinden başka bir şeyle bir zâtide iştirak etmiş, diğer zâtide ise ondan farklılaşmış olur. Kendisiyle ortaklığın gerçekleştiği şey cins, ayrışmanın gerçekleştiği şey de fasıldır.

[109] Ben derim ki: Bu diğer şeyin, başka bir türe dönüşmesi için kendisiyle ortaklığın gerçekleştiği şeye zaid bir faslının olması şart koşulursa, böyle bir müşterek cins olmaz. Eğer şart koşulmazsa, cins olur. Bu; mahiyetin, her bir parçanın tabiatına göre bir cinsi ve faslı olmasını gerektirir.

[110] Cins ya *yakın*dır: Bu durumda mahiyet ve cins bakımından mahiyete ortak olan her şey hakkında cevap bir/aynı olur. Ya da *uzak*tır: Birden fazla [cevabı] olursa [ne mahiyetten ve ne de bu cinste ortak olduğu şeylerden olursa, sadece bu cins hakkında olmazsa, dahası onun ve onun dışındakiler hakkında olursa. İnsana nisbetle "büyüyen cisim" gibi. Çünkü o, insan hakkında sorulan sorunun cevabı değildir ve bu "büyüyen cisim"de ortak olanlar hakkında sorulan sorunun cevabı da değildir. Çünkü ağaç ve inek, "büyüyen cisim" olmak bakımından insan ile ortaktırlar. İnsan ve ağaç hakkında nedir? diye sorulduğu zaman, "büyüyen cisim" demek geçerli olur. Ancak insan ve inek hakkında sorulduğu zaman, "büyüyen cisim" demek geçerli olmaz; çünkü o, insan ve inek arasındaki ortaklığın tamamı değildir. Ortaklık bakımından cevap, ancak ortaklığın tamamıyla geçerli olur; doğrusu "canlı" demek gereklidir.] (O nedir'e) cevap sayısı arttıkça [cinsin türden] uzaklık bakımından derecesi de artar.

[١٠٧] ويعود الكلام: فإما أن يذهب إلى غير النهاية أو ينتهي إلى ما يكون مساويا له، فيكون فصل جنس وهو يصلح أن يميز الماهية في الجملة، فيكون فصلا. وذلك ضعيف، لأنه لو كان تمام المشترك. فإنما يكون جنسا أن لو كان ذاتيًا لذلك النوع أيضا ومحمولا عليه لجواز أن يكون من الأجزاء التي لا تحمل في[١] ذلك النوع. وأيضا عدم التناهي غير لازم، لأنه يكفي في كونه عاما وجدانه في تمام المشترك، بل الطريق في ذلك أن يقال الجزء المحمول إن كان مقولا على الماهية ونوع ما مخالف لها في جواب[٢] ما هو فهو الجنس وإلا فهو الفصل، لأنه لا يكون جزءا لجميع الموجودات لبساطة بعضها. فحينئذ يميز الماهية عما لا يكون جزءا منه وهو المطلوب.

[١٠٨] ونقل عن القدماء: إنّ الماهية إذا تركبت من الأجزاء المحمولة، [٢٢ب] تركبت من الجنس والفصل. لأنها تشارك أحد جزئيها[٣] في طبيعته وتخالفه في طبيعة الآخر وجزؤها مغاير لها. فقد اشتركت مع غيرها في ذاتي وتخالفت[٤] في ذاتي. فما به الاشتراك هو الجنس وما به الامتياز هو الفصل.

[١٠٩] أقول: لو أُشترط أن يكون لذلك الغير فصل زائد على ما به الاشتراك ليصير نوعا آخر، فلا يكون مثل هذا المشترك جنسا. وإن لم يشترط، فيكون جنسا. وهذا يوجب أن يكون للماهية بحسب طبيعة كل جزء[٥] جنسا وفصلا.

[١١٠] والجنس إما قريب إن كان الجواب عن الماهية وعن كل ما يشاركها فيه واحدا، وبعيد إن تعدّد. وكلما زاد جواب زاد مرتبته في البُعْد

---

١ ط: على.
٢ أ – جواب.
٣ م: أحد جزءها.
٤ م: وخالفت.
٥ ع٢: جزء منها.

Ve cins uzaklaştıkça, cevap da daha az zâtîlerle olur. [Cins, tek bir türe nisbetle yakın olabilir: Büyüyen cisim gibi, çünkü o, ağaç için yakın cins, insan için uzak cinstir.]

[111] Fasıl da, aynı şekilde ya *yakın*dır: Bu durumda mahiyet, cins ve varlık bakımından kendisine ortak olan her şeyden ayrılır. Ya da *uzak*tır: Bu durumda o [cins ve varlık bakımından kendisine ortak olan] bazılarından ayrılır.

[112] Şeyh, önceki bilginlerden şunu nakletti: Onlar şöyle dediler: Mahiyete delâlet eden, en genel zâtîdir. Çünkü [onlar] mahiyete delâlet edenin, ya tür, ya cins olduğunu iddia ettiler. Onlardan her biri de en genel zâtî'dir. Tür'e gelince o, fertlere kıyasladır. Cins'e gelince, o zaten açıktır. Bu (açıklama), bozuktur; çünkü zâtî, mahiyetin parçasına söylendiği gibi mantıkçılar zâtiyi, ıstılah bakımından, bundan daha genel olan manaya da söylemişlerdir.

[113] Şeyh, onu *Şifâ*'da şöyle ifade etti: Her tümel, kendi cüzlerinden bir şey için yok farzedildiği zaman, o sebebden dolayı bu tikelin zâtı kalmaz. Bu [o sebebden] kaydı, 'gerekliliği' hariç tutmak içindir, çünkü gerekenlerin ortadan kalkması, mahiyetin ortadan kalkmasının sebebi değildir, bilakis daha önce geçtiği gibi aksidir.

[114] Buna göre mahiyet, onun [tümelin] zâtıdır. Bütün açıklamalara göre mahiyete delâlet edenin daha genel bir zâtî ile olduğu şeklindeki açıklama geçerli değildir.

[115] Birinci manaya gelince, mahiyete delâlet edenin, zâtîden bir yönden daha genel olması sebebiyledir; çünkü "konuşan/düşünen" ve "duyumsayan", onlara göre, daha genel bir zâtîdir ve onlardan hiç biri mahiyete delâlet etmez. [Çünkü mahiyete delâlet ya cins, ya da tür iledir.]

[116] İkinci manaya gelince, daha genel zâtînin, mahiyete delâlet edenden mutlak olarak daha genel olması sebebiyledir ve onların mahiyete iltizamla delâleti kâfi değildir, çünkü "o nedir? sorusunun cevabında söylenendir"den kastedilen, mutâbakat ile mahiyete delâlet edendir. Ve onun her parçası, eğer mutabakatla zikredilirse 'o nedir? yoluyla söylenen' olur. Eğer tazammun olarak zikredilirse 'o nedir? sorusunun cevabına' dahil olur.

[117] Üçüncü manaya gelince, o da [tümelin tikel] mahiyetten hariç olmasıdır; tek bir tabiata özgü olması durumunda "hâssa" olur; [tek bir tabiata özgü] değilse, "araz" olur ve aynı şekilde o da arız olduğu şeyden ayrılması imkânsız olursa 'ayrılmayan'; [arız olduğu şeyden ayrılması] imkânsız değilse 'ayrılabilen' olur.

وكلما تباعد الجنس كان الجواب بذاتيات أقلّ.

[١١١] والفصل أيضا إما قريب إن مُيز الماهية عن كل ما يشاركها في الجنس أو الوجود، وبعيد إن ميزها عن البعض.

[١١٢] ونقل الشيخ عن الأقدمين[١]: إنهم قالوا: الدال على الماهية [٢٣أ] هو الذاتي الأعم، زاعمين أن الدال على الماهية إما نوع أو جنس. وكل منهما ذاتي أعم. أما النوع، فبالقياس إلى أشخاص. وأما الجنس، فظاهر. وهذا فاسد، لأن الذاتي كما يطلق على جزء الماهية، فقد أَطلق المنطقيون بحسب الاصطلاح على معنى أعم من ذلك.

[١١٣] وأفاده الشيخ في الشفاء: وهو كل كلي إذا فُرِضَ معدوما لشيء من جزئياته، لا يبقى ذات ذلك الجزئي بسببه. وذلك القيد يخرج اللزوم، لأن ارتفاع اللوازم لا يكون سببا لارتفاع الماهية، بل بالعكس كما سَبَقَ.

[١١٤] فعلى هذا يكون الماهية ذاته وعلى كل تفسير لا يصح تفسير الدال على الماهية بالذاتي الأعم.

[١١٥] أما بالمعنى الأوّل، فلكون الدال على الماهية أعم من الذاتي عموما من وجه، لأن الناطق والحساس عندهم ذاتي أعم، وليس شيء منهما دالا على الماهية.

[١١٦] وأما بالثاني، فلكون الذاتي الأعم أعم من الدال على الماهية مطلقا ولا يكفى دلالتهما [٢٣ب] على الماهية بالالتزام، لأنّ المراد بالمقول في جواب ما هو ما يدل على الماهية بالمطابقة. وكل جزء منه مقول في طريق ما هو، إن ذكر مطابقة. وداخل في جواب ما هو، إن ذكر تضمنا.

[١١٧] وأما الثالث، وهو أن يكون خارجا عن الماهية فهو إما خاصة إن اختص بطبيعة واحدة وإلا فعرض عام وأيضا فهو إما لازم إن امتنع انفكاكه عن معروضه، وإما غير لازم إن لم يمتنع.

---

١ ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ٣٢.

[118] Ayrılmayan araz ya *varlık* içindir: Habeşli için siyah gibi, ya da *mahiyet* içindir. [Dört için çift olmak gibi. Varlığın ve mahiyetin lâzımlarından her biri], o olması bakımından mahiyetin bir sıfatı ve bu sıfatın da bir başkasını gerektirmesi gibi, ya bir aracı, ya da aracısızdır. Aracı, "çünkü o şöyledir/şudur" ifademizdeki "çünkü o" sözümüze birleştirilen şeydir ve her ikisi de mevcuttur [:İnsanın şaşırma ile, şaşırmanın da gülen ile bağlantısı gibi]; aksi durumda, eğer bütün aracısız ise şeyin kendisi dışında bir şeye yüklenmesi meçhul kalmaz veya eğer aracı ile ise, ilimlere ait ilkelerden olan aracılar hakkında teselsülün gerekliliği sebebiyle bilinemezdi. Bu, ya harici gerekenin aracı dışında, ya da aracının mahiyetin dışında olması sebebiyledir. Böyle söz dönüp dolaşır diğer harice gelir. Her yakın gerekenin, yani aracısız olanın, melzûm için sübûtu açıktır. Yani ikisinin tasavvuru, onun [lâzımın] ona [melzûma] nisbetine kesinlikle hükmetmede yeterli olur; aksi durumda aracıya ihtiyaç duyar. Yakın olmayan (gerekenin melzûm için sübûtu ise), açık değildir, aksi durumda aracı ile olmazdı.

[119] İmâm ona şöyle delil getirdi: Şayet her yakın gereken açık değilse, bilinmeyenin tarif edilmesi imkânsız olur. Çünkü konusu bakımından sübûtu bilinmeyen şey, onun[konusunun] dışındadır ve bu durumda ancak konusundan veya yükleminden hariç bir aracı ile bilinir. Böylece böyle olan bir aracıya ihtiyaç duyar ve teselsül olur.

[120] Onun cevabı: Tümel olumlunun nefyedilmesinden tümel olumsuz değil de, tikel gerekli olur, bundan dolayı açık gerekende son bulur.

[121] [Eski filozoflar tarafından] denilmiştir ki: Melzûmun tasavvuru, onun yakın gerekeninin tasavvurunu gerektirir, çünkü onun [yakın gerekeni, melzûmun] mahiyetinin ma'lûlüdür ve illetin tasavvuru, ma'lûlün tasavvurunu gerektirir.

[122] Bu tartışmalıdır: Çünkü o zaman onun yakın gerekeninin tasavvurundan, bu gerekenin gerekeninin tasavvuru gerekli olur. Buna göre o zaman da bir şeyin bir şey için sübûtu meçhul olmaz; çünkü eğer ona yakın olursa böyledir, aksi durumda yakına yakın olur ve böylece aynı şekilde bilinir olur.

[123] İmâm, lüzumun nefyi konusunda, şeyin kendisi dışında bir başka şey için lüzumunun, ikisi arasında nisbet işlevi görmesi sebebiyle her ikisinin dışında olduğunu söyleyerek bir şüphe ortaya attı. Eğer gerekli olursa, aynı şekilde teselsül olur, aksi durumda melzûmun gerekenden (lâzımdan) ayrılması mümkün olur.

[١١٨] واللازم إما للوجود كالأسود للحبشي أو للماهية إما بوسط أوبغيره كما تقتضي الماهية من حيث هي صفة، وتلك الصفة أخرى. والوسط ما يقرن بقولنا لأنه حين يقال لأنه كذا وهما موجودان وإلا لما جُهِل حمل الشيء على غيره إن كان الكل بغير وسط أو لما عُلِمَ إن كان بوسط للزوم التسلسل حينئذ في الأوساط التي من المبادي للعلم. وذلك لأن اللازم الخارج خارج عن الوسط أو الوسط خارج عن الماهية. فيعود[١] [٢٤أ] الكلام في الخارج الآخر. وكل لازم قريب أي بغير وسط بيِّن الثبوت للملزوم بمعنى أن تصورهما يكفي في الجزم بنسبته إليه وإلا احتاج إلى وسط، وغير القريب غير بيّن وإلا لم يكن بوسط.

[١١٩] واحتج الإمام[٢] بأنه لو لم يكن كل لازم قريب بيّنا، لامتنع تعرّف المجهول. لأن ما يجهل ثبوته لموضوعه كان خارجا عنه فهو إنما يعلم بوسط خارج عن الموضوع أو خارج عن المحمول فيفتقر إلى وسط شأْنه ذلك وتسلسل.

[١٢٠] وجوابه: إنه لا يلزم من نفي الموجبة الكلية السالبة الكلية، بل الجزئية، فقد ينتهي إلى لازم بين.

[١٢١] وقيل: تصوّر الملزوم يقتضي تصوّر لازمه القريب، لأنه معلول للماهية وتصوّر العلة يوجب تصوّر المعلول.

[١٢٢] وفيه نظر: لأنه حينئذ يلزم من تصوّر لازمه القريب تصور لازم[٣] ذلك اللازم. وعلى هذا وحينئذ لا يجهل ثبوت شيء لشيء، لأنه إن كان قريبا له فذاك وإلا فيكون قريبا للقريب فيكون أيضا معلوما.

[١٢٣] وشكّك الإمام في نفي اللزوم بأن لزوم الشيء لغيره [٢٤ب] غير هما لكونه نسبة بينهما. فإن لزم، أيضا تسلسل وإلا أمكن انفكاك الملزوم عن اللازم.

---

١ ع١: فيعود.
٢ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٢٩.
٣ ع٢ – لازم.

[124] [Bir grup tarafından] bu, teselsülün imkânsızlığı men edilerek cevaplanmıştır. Çünkü [onlar şöyle demiştir:] Bu, itibari durumlardan biridir; çünkü ikinin yarısı, üçün üçte biri olmak birin lâzımıdır ve böyle [sonsuza kadar] gider.

[125] Birisi şöyle diyebilir: Lüzum, ya hariçte olur, ya da olmaz. Eğer hariçte olursa, başlangıç tarafından hakiki işlerde teselsül gerekli olur; çünkü o zaman her lüzum, kendisinden önceki başka bir lüzuma ihtiyaç duyar. Eğer hariçte bulunmazsa, o da zaten iddia edilendir.

[126] Fakat onun [İmâm'ın] cevabı şöyledir: Varlığın varlığının bizzat kendisi olması gibi, lüzumun lüzumu da bizzat kendisidir [başka bir lüzumla olmaksızın lâzımdır].

[127] [İmâm şöyle dedi:] Bil ki, [yüklem olan] bir şeyin, ister basit, ister bileşik olsun [konu olan] başka bir şeye lüzumu, [konunun tabiatı yüklem olmaksızın imkânsız olduğu ve yüklemin tabiatının da konu olmadan olması caiz olduğu zaman, "yürüyen"in bilkuvve "konuşan/düşünen"e ait olan lüzumu gibi] herhangi bir aracı ile veya ["canlı"nın "konuşan/düşünen"e ait lüzumu gibi] aracısız bir şekilde ikisinden birinin (konunun veya yüklemin) zâtına ait olabilir; bazen de tâlînin yükleminin, mukaddemin subûtu vasıtası ile konusuna lüzumu gibi ayrık şartlıya ait olabilir. [Bunun örneği de varlığın, Bârî Teâlâ'nın varlığı vasıtası ile ilk akla lüzumudur.]

[128] "Ayrık olanın bütüne nisbeti tek bir şeydir." şeklindeki söz reddedilmiştir. Müsellem olsa bile "kabul eden" sebebiyle farklılık niçin caiz olmasın?

[129] [Hükemâdan bir grubun] "Basite lâzım gerekmez. Aksi durumda iki esere ait kaynak olur." sözleri reddedilmiştir. Çünkü biz, melzûmun failliğini kabul etmiyoruz. Kabul etsek bile o durumda da tâlînin imkânsızlığını kabul etmiyoruz. Bu, yüklemenin lüzumudur. İttisalin/birleşmenin lüzumuna gelince bu, daha sonra açıklanacak.

[130] Lâzım olmayan araz ise ya Habeşli için siyahlık gibi *bilkuvve ayrılan*dır veya oturma, aşk, utanma, gençlik gibi ister hızlı kaybolsun, ister ağır kaybolsun *bilfiil ayrılan*dır.

[131] Böylece tümellerin beş tane olduğu ortaya çıkmış oldu: Cins, tür, fasıl, hâssa, araz.

[١٢٤] وأجيب بمنْعِ امتناع مثل هذا التسلسل فإنه في الأمور الاعتبارية، إذ الواحد يلزمه كونه نصف الاثنين وثلث الثلاثة، وهَلمّ جرا.

[١٢٥] ولقائل أن يقول: اللزوم لا يخلو من أن يكون في الخارج أو لا. فإن كان، يلزم التسلسل في الأمور الحقيقية من طرف المبدأ، إذ كل لزوم حينئذ يفتقر إلى لزوم آخر قبله. وإن لم يكن في الخارج فهو المدّعي.

[١٢٦] بل جوابه أن لزوم اللزوم نفسه كما أن وجود الوجود عينه.

[١٢٧] واعلم أن لزوم الشيء لشيء آخر بسيطا كان أو مركبا قد يكون لذات أحد هما بوسط أو غيره، وقد يكون لمنفصل كلزوم محمول التالي لموضوعه بواسطة ثبوت المقدّم.

[١٢٨] وما قيل ان نسبة المنفصل إلى الكل واحد ممنوع. ولئن سُلّم، فلم لا يجوز أن يختلف بسبب القابل.

[١٢٩] وما قيل ان البسيط لا يلزمه لازم وإلا لصار مصدرا لأثرين ممنوع، لأنا لا نسلم فاعلية الملزوم وبتقدير تسليمه[١] [٢٥أ] امتناع التالي. هذا لزوم الحمل. وأما لزوم الاتصال، فسيجئ بعد.

[١٣٠] وغير اللازم إما مفارق بالقوة كسواد الحبشي أو بالفعل سهل الزوال كان أو عسرة سريعة أو بطيئة كالقعود والعشق والخجل والشباب.

[١٣١] فظهر أن الكليات خمس: نوع، وجنس، وفصل، وخاصة، وعرض عام.

---

١ ع٢ + لا نسلم.

Beşinci Fasıl: Cins

[132] İncelenen konuları:

[133] ***Bir:*** Tarifi: [Hükemâ onu] şöyle betimlemiştir: "O nedir?"in cevabında türleri dolayısıyla farklı olan birçok şeye söylenendir. "Söylenen", uzak cins gibidir; "birçok şeye söylenen" ise beş (tümelin heps)i içinde cins gibidir. "Türleri dolayısıyla farklı" sözümüz "tür"ü dışarıda bırakır [çünkü türün cüzleri hakikatleri bakımından aynıdır] ve "o nedir?"in cevabında" [sözümüzle de] geriye kalan [fasıl, hâssa ve araz] üç/lüs/ü hariç tutulmuştur.[Çünkü o mahiyete mutabakat ile delâlet etmez. "O nedir?"in cevabında söylenenin şartı, mutabakat ile delâlet etmesidir.].

[134] Bu tarif üzerinde şüpheler var:

[135] (1) Şayet "birçok şey üzerine söylenen" [mutlak cinsin cinsi değildir, çünkü mutlak] cinsin cinsi olursa [mutlak cinsten daha genel olmuş olur, fakat o, bu beşine özgü cinstir. Bu beşine özgü cins de] beşi için cins olması itibarıyla, mutlak cinsten daha özel olur ve [mutlak cinsin] cinsi olması itibarıyla da ondan daha genel olur.

[136] Bunun cevabı şudur: Daha genel [olan mutlak cins], tabii [cinstir, yani "birçok şeye söylenen"in mefhumudur]; daha özel olan mantıkî [cinstir, yani "birçok şeye söylenen" beşi içinde cins]dir.

[137] (2) Şayet [birçok şey üzerine söylenen, mutlak cinsin] cins/i/ olursa, onun cüzü olacağından dolayı mutlak cinsi önceler. Böyle olursa mutlak cinsin kendi kendisini öncelemesi gerekir.

[138] Bunun cevabı şudur: Mantıkî mutlak cinsi önceleyen, tabiî[cins]dir ve bunun mantıkî cins olması, kendisiyle mutlak cins arasında bir nisbettir ve dolayısı ile de ondan sonra gelir.

[139] (3) Şayet ["birçok şey üzerine söylenen", mantıkî mutlak cinsin] cins/i/ olursa, ona mantıkî cins arız olur. [Takdir edilen de onun mantıkî cinsin cinsi olmasıdır.] Bundan dolayı da o, ona arız olana cins olmuş olur ve böylece de araz, arız olan olmaz.

[140] Bunu cevabı şudur: [Birçok şey üzerine söylenen] arız olanın cinsi, onun [mantıkî mutlak cinsin] arazıdır, yoksa bizzat onun kendisi değildir. Kendisine 'arız olunan ve 'arız olandan oluşan bileşim de, 'arız olan olur.

[141] (4) Tür, cins ile tarif edilir, cinsin de onun ile tarifi döngüseldir.

الفصل الخامس في الجنس

[١٣٢] وفيه مباحث:

[١٣٣] فأ- تعريفه: رُسِم بأنه[١] 'المقول على كثيرين مختلفين بالنوع في جواب ما هو'. فـ'المقول' كالجنس البعيد[٢]، و'المقول على كثيرين' كالجنس للخمسة. وقولنا 'مختلفين بالنوع' يخرج النوع و'في جواب ما هو' الثلاثة الباقية[٣].

[١٣٤] وعلى التعريف شكوك:

[١٣٥] فأ- لو كان 'المقول على كثيرين' جنسا للجنس، لكان لكونه جنسا للخمسة أخص من مطلق الجنس، ولكونه جنسا له أعم منه.

[١٣٦] وجوابه: إن الأعم هو الطبيعي والأخص المنطقي.

[١٣٧] ث- لو كان جنسا، لكان متقدما على مطلق الجنس لكونه جزءا له، فيلزم تقدم الجنس المطلق على نفسه.

[١٣٨] وجوابه: إن المتقدم على مطلق الجنس المنطقي [٢٥ب] هو الطبيعي، وكونه جنسا منطقيا نسبة بينه و بين مطلق الجنس فيتأخر.

[١٣٩] ح- لو كان جنسا فيعرضه الجنس المنطقي. فيكون هو جنسا لعارضه، فلا يكون العرض عارضا.

[١٤٠] وجوابه: إن جنس العارض عرضه لا هو إن المركب من المعروض والعارض عارض[٤].

[١٤١] ر- النوع يُعرفُ بالجنس[٥]، فتعريف الجنس به دور.

---

١ ع٢: رسم الشيخ بأنه. انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٤١؛ ابن سينا، كتاب النجاة، نحقه وقدم له: ماجد فخري، بيروت ١٩٨٠، ص. ٤٧.

٢ ع١ – البيعد.

٣ ع٢ – على كثيرين كالجنس للخمسة. وقولنا مختلفين بالنوع يخرج النوع وفي جواب ما هو الثلاثة الباقية.

٤ م، ع٢، ط، أ – إن المركب من المعروض والعارض عارض.

٥ ع٢: يعرف النوع بالجنس.

[142] Şeyh onu *Şifâ*'da şöyle cevaplamıştır: Burada tür ile kastedilen hakiki (tür)'dir. Zira tür ile bir şeyin hakikati ve sûreti kastedilebilir. [Oysa cinsin tarifi, 'hakikatleri bakımından farklı olan bir şeye söylenen' şeklindedir.]

[143] (5) Eğer cins[hariçte] mevcutsa, fertleşeceğinden/somutlaşacağından dolayı 'birçok şeye söylenen' olmaz. Diğer [taraftan hariçte mevcut olmaz ise bu] durumda hariçte mevcut tikellerinin kurucusu olmaz.

[144] Bunu cevabı şudur: Cins hariçte mevcuttur. Tümelin hariçte var olmasının anlamı, keyfiyeti ve birçok şey hakkında doğru olması bahsi daha önce geçmişti.

[145] Şeyh *Şifâ*'da şöyle dedi: Bu tarif, [mantıkî cins için] tanımdır. Çünkü biz, bu tarifin manasını ortaya çıkardık ve cins lafzını da onun için isim yaptık.

[146] Bunun tanımlığını reddedenler, belki de Şeyh'in sözünü anlamayanlardır.

[147] ***İki:*** *Cinsin Türü Kurucu Olması*: [Beş tümelden her biri "tabiî, mantıkî ve aklî olmak üzere üç kısımdır. Biz şimdi hangi cins kurucu/oluşturucudur, hangi tür kurucu değildir onu araştıracağız.] Mantıkî cins, ne tabiî türü kurucudur: çünkü mantıkî cins, onunla tabiî cins arasında bir nisbettir. Bundan dolayı da on/lar/dan sonra gelir. Ne de mantıkî türü kurucudur. Göreli olana gelince, birbirine göreli olmaları sebebiyle (onu da kurucu değildir) ve ona parça da bütün de ircâ edilmez. Çünkü dâhil olan, tabiîdir ve izafe edilen de vasıftır. [Mantıkî] hakiki [türe] gelince, [aynı şekilde bunu da kurucu değildir, çünkü] onun [hakikinin], onsuz [görelisiz] tasavvuru mümkündür; [sadece tabiî ve aklî olmak üzere] iki şeyden oluştuğu için aklî [türü de] kurmaz. Bu her ikisinin de dışındadır. Tabiî cins, göreli tabiî türü kurucu iken basit olma imkânından dolayı hakikî türü oluşturmaz. Aynı şekilde tabiî cins, mantıki türü de olşturmaz. Çünkü arız olunanın kurucu unsuru, şayet arız olanın kurucu unsuru olursa gerçekte arız olan arız olan değildir, aksine onun bir parçasıdır. Tabiî cins, parçasının parçası olması itibarıyla aklî türü kurucudur. Aklî cins, türlerden bir şeyi kurucu değildir. [Çünkü şayet türlerden bir şeyin kurucusu olsa, bu türün] kurucusu mantıkî cins olur.

[١٤٢] وأجاب الشيخ في الشفاء[١]: بأن المراد بالنوع الحقيقة، إذ النوع قد يقال لحقيقة كل شيء وصورته.

[١٤٣] ه- الجنس إن كان موجودا لم يكن مقولا على كثيرين لتشخصه وإلا لم يكن مقوّما للجزئي الموجود في الخارج.

[١٤٤] وجوابه: إنه موجود في الخارج وقد مرّ معنى وجود[٢] الكلي في الخارج وكيفيته وصدقه على كثيرين.

[١٤٥] وقال الشيخ في الشفاء[٣]: هذا التعريف حد، لأنا حصلنا معنى هذا التعريف وجعلنا لفظ الجنس اسما له.

[١٤٦] ومنهم مَن منع حدّيّته فلعلّه ما فَهِمَ كلامَ الشيخ.

[١٤٧] ث- في تقويمه للنوع: الجنس المنطقي لا يُقَوِّمُ النوع الطبيعي، لأنه نسبة بينه وبين الجنس الطبيعي فيتأخر عنه ولا النوع المنطقي [٢٦أ]. أما الإضافي، فلتضايفهما ولا يرد عليه الجزء والكل. لأن الداخل هو الطبيعة والمضاف هو الوصف. وأما الحقيقي، فلإمكان تصوره دونه ولا العقلي لتركّبه من أمرين هذا خارج عنهما. والجنس الطبيعي يُقَوِّمُ النوع الطبيعي الإضافي دون الحقيقي لجواز كونه بسيطا ولا يقوم النوعَ المنطقي، لأن مُقوّم المعروض لو كان مُقوّما للعارض، لا يكون العارض بالحقيقة عارضا بل بعضه، ويقوم النوع العقلي لكونه جزءا لجزئه، والجنس العقلي لا يقوم شيئا من الأنواع وإلا لقوّمه الجنس المنطقي .

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٤٤-٤٥.
٢ ع٢: وجوده.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص.٤٣.

[148] ***Üç:*** [Cinslerin dört mertebesi vardır:] Ya üstünde ve altında cins bulunan cins "orta cins"tir.[Bunun örneği "cisim" ve "büyüyen cisim"dir. Çünkü her ikisinin üzerinde "cevher" vardır. Her ikisinin altında "canlı" vardır.] Veya ne altında, ne üstünde cins yoksa "müfred"dir.[Bunun örneği "akıl"dır. Eğer akıl akıllar için cins olursa, cevher onun cinsi olmaz.] Veya sadece altında cins varsa, "cinslerin cinsi"dir. Veya sadece üstünde cins varsa, "en alt cins"tir.

[149] Allah ona rahmette bulunsun İmâm [*Mulahhas*'ta] dedi ki: [Mutlak] cins, bu dördü için cins değildir, çünkü onun üçü zaten yokluk bildirmektedirler, bundan dolayı da tür de olmaz. Ve bir şey tek bir türe nisbetle cins olmaz.

[150] Bu tarif, tanım değil de betim/resm olması ihtimali sebebiyle tartışmalıdır. Ayrıca bunların varlık bildirenle tarif edilmesi mümkündür. Tıpkı yüksek cins için "cinslerin en geneli", en alt [cins] için "en özel [cins]", müfred için "basit yakın" denilmesi gibidir.

[151] Şayet biz, o [mutlak cins], onlar [bu dördü] için cins olur dersek, [bu dördü] onun türleri olur ve onlardan her biri, farklı tabiatlara arız olur. Arız olunanların farklılığı arazların türleşmesini gerektirirse onlardan her birinin, 'son türleri' olur, aksi durumda her biri 'son tür' olur. Her birinin üstünde "cins", onun üstünde "birçok şeye söylenen", onun da üstünde "söylenen", onun da üstünde "göreli" vardır ki bu "cinslerin cinsi"dir. Bu dördü ya son türlerdir, ya da orta türlerdir. Bu bahis, dört cinste geçtiği gibi tür, fasıl ve bu ikisinin dışındaki diğer mantıkî tümellerde de geçecektir.

[152] İmâm onu "yüksek cins" e özgü kıldı. Böylece mantıkî beş tümelin, göreli kategorisinden olduğu bilinmiş oldu.

[153] Sen dersen ki: Mantıkî cins göreli kategorisinden olursa, ondan daha özel olur, ancak göreli ve onun dışındaki[cins]ler hakkında doğrulanmasından dolayı ondan daha geneldir.

[154] Ben derim ki: İzafet edilen, bir şart olmaksızın cinsten daha geneldir ve ıtlak kaydı ile ondan [cinsten] daha özeldir. [Bu durumda da göreli, cins hakkında doğrulanmadığı için mutlak olarak alınamaz ve (bu noktada)] herhangi bir tartışma da yoktur.

[١٤٨] ح- الجنس[١] إما فوقه وتحته جنس وهو الجنس المتوسط، أو لا فوقه ولا تحته وهو المفرد، أو تحته فقط وهو جنس الأجناس، أو فوقه فقط وهو الجنس السافل.

[١٤٩] قال الإمام[٢] رحمه الله[٣]: الجنس ليس جنسا لهذه الأربعة، لأن ثلاثة منها عدمية، فلا يكون نوعا. والشيء لا يكون جنسا بالنسبة إلى نوع واحد.

[١٥٠] وفيه نظر: لجواز أن يكون هذا التعريف رسما لا حدا ولأنه يصح تعريفها بالوجودي كما يقال [٢٦ب] الجنس العالي هو أعم الأجناس، والسافل هو الأخص، والمفرد هو القريب البسيط.

[١٥١] فلو قلنا: إنه جنس لها فكانت هي أنواعا له. وكل منها عارض لطبائع مختلفة. فإن اقتضى اختلاف المعروضات تنوع العوارض، كان لكل منها أنواع أخيرة وإلا لكان كل منها نوعا أخيرا. وفوق كل منها الجنس وفوقه المقول على كثيرين وفوقه المقول وفوقه المضاف، فالمضاف جنس الأجناس والأربعة إما أنواع أخيرة أو متوسطة وهذا البحثُ كما أتى في الأجناس الأربعة فهو آت في سائر الكليات المنطقية من النوع والفصل وغير هما.

[١٥٢] والإمام خصَّصَهُ بالجنس العالي. فعُلِم أن الكليات الخمس المنطقية من مقولة المضاف.

[١٥٣] فإن قلت: لو كان الجنس المنطقي من مقولة المضاف، لكان أخص منه، لكنه أعم لصدقه على المضاف وعلى غيره.

[١٥٤] قلت: المضاف أعم من الجنس لا بشرط شيء وأخص منه بقيد الإطلاق فلا منافاة.

---

١ ع٢ – الجنس.
٢ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٣٥/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ٩ب.
٣ م، أ، ط، ع٢ – رحمه الله.

[155] ***Dört:*** Kategoriler ve onların incelenmesi hakkındadır. Bunlar her ne kadar mantık dışında olsa da onların bilgisi, eşyanın tanımlanmasında daha fazla imkân ifade eder. Çünkü aranılan şeyin cinslerden hangisinin altında olduğu bilindiği zaman onun zâtının bilgisinin [elde edilmesinin] çok kolay olacağında şüphe yoktur. Kategoriler on tanedir:

[156] Birincisi, cevherdir: Bir konuda olmayan mevcuttur. Geriye kalanın tamamı arazdır. Araz da (1) bölünmeyi, (2) nisbeti gerektiren veya (3) bunlardan ne birini ne de öbürünü gerektiren olarak bölünür.

[157] (Bu arazların) Birincisi, "nicelik"tir: O da zâtı dolayısıyla bölünmeyi kabul eden şeydir.

[158] Üçüncüsü, "*nitelik*"tir: O da ne mahiyeti başka bir şeye kıyasladır ve ne de zâtı dolayısıyla bölünmeyi gerektiren bir arazdır.

[159] İkincisi ise yedi kısımdır:

[160] *Görelik*: "Babalık" gibi, tekrar edilen nisbettir.

[161] *Nerede*: Belli bir mekânda ortaya çıkıştır.

[162] *Ne zaman*: Eskilik ve sonradan oluş gibi belli bir zamanda ortaya çıkıştır.

[163] *Durum*: Ayakta olmak ve oturmak gibi, parçalarının bazısının bazısına ve kendileri dışındaki bir duruma nisbeti sebebiyle cisimde ortaya çıkan bir yapıdır (heyet).

[164] *Sahiplik*: Sarıklı ve gömlekli olmak gibi, bir şeyin kendisiyle beraber intikal eden bitişiğine nisbetidir.

[165] *Etki (Fiil)*: Kesmek gibi, tesir icra etmektir.

[166] *Edilgi (İnfial)*: Kesilmek gibi, bir etkilenmedir.

[167] [Bu yedisinin bu sayı ile] sınırlanmasına istikrâdan (tümevarımdan) başka delil yoktur.

[168] [Hükemânın] bazıları onların dört tane olduğunu kabul etmişlerdir: Cevher, nicelik, nitelik ve nisbet.

[169] Bu [nisbetin, nisbet etme ilişkisi için cins yapıldığı bu] söz, gerçeğe yakındır; çünkü biz, şayet derin bir bakışla yedi nisbet ilişkisine bakarsak şunu öğreniriz: Şayet biz, kendilerinden nisbet mefhumunu kaldırırsak bunların hakikati kalmaz, ki bunlar hakikat bakımından birbirlerinden farklıdırlar. Böylece nisbetin mahiyetlerine dahil olması lâzım gelir. Çünkü "mevcut" [yüklem olarak] konuda bulunmaksızın var ise "cevher"dir; böyle olmadığı durumda eğer mevcudun mahiyeti başkalarına kıyasla ise, "nisbet"tir. Bunlardan biri olmayıp zâtı dolayısıyla bölünmeyi kabul ederse "nicelik"tir; yok kabul etmezse "nitelik"tir.

[١٥٥] ر- في المقولات [٢٧أ] والبحث عنها وإن كان خارجا عن المنطق، لكن معرفتها يُفيد زيادة يمكن على تحديد الأشياء. لأنه إذا عُلِمَ أنّ المطلوب تحتَ أي جنس من الأجناس، فلا شكّ أنه يصير معرفة ذاتياته أسهل وهي عشر:

[١٥٦] إحداها الجوهر: وهو موجود لا في موضوع. والباقية كلها أعراض.

وقسمت بأن العرض إما أن يقتضي قسمة أو نسبة أولا هذا ولا ذاك.

[١٥٧] والأول هو الكم هو الذي يقبل الانقسام بذاته.

[١٥٨] والثالث الكيف وهو العرض الذي لا يكون ماهيته بالقياس إلى الغير ولا يقتضي الانقسام لذاته.

[١٥٩] والثاني سبعة أقسام منها:

[١٦٠] المضاف وهو النسبة المتكررة كالأبوة.

[١٦١] والأين وهو الحصول في المكان[١].

[١٦٢] ومتى وهو الحصول في الزمان كالعتاقة والحداثة.

[١٦٣] والوضع وهو هيئة يحصل للجسم بسبب نسبة بعض أجزائه إلى البعض وإلى الأمور الخارجة كالقيام والقعود.

[١٦٤] والملك وهو نسبة الشيء إلى ملاصق ينتقل بانتقاله كالتعمم والتقمص.

[١٦٥] وأن [٢٧ب] يفعل وهو التأثير كالقطع.

[١٦٦] وأن ينفعل وهو التأثّر كالانقطاع.

[١٦٧] ولا دليل على الانحصار فيها سوى الاستقراء.

[١٦٨] وبعضهم جعلها أربعا: الجوهر والكم والكيف والنسبة.

[١٦٩] وهذا القول قريب من الحق، لأنا لو أمعنا النظر في مفهوم النِسَب السبع، نعلم أنا لو رفعنا مفهوم النسبة عنها، لما بقيت حقيقتها وهي متخالفة بالحقيقة فيلزم أن يكون النسبة داخلة في ماهيتها، وحينئذ يمكننا الحصر في هذه الأربعة، لأن الموجود وجد لا في موضوع فهو الجوهر، وإلا فإن كانت ماهيته بالقياس إلى الغير فهو النسبة، وإن لم يكن فإن قَبِلَ الانقسام لذاته فهو الكم وإلا فهو الكيف.

---

١ ع١: وهو حصول الجوهر في المكان؛ ع١ ± وهو الحصول في المكان.

[170] Sen dersen ki: Cevherin cevherler için cins olması caiz değildir, aksi takdirde onun da cevherî fasılları olur. Çünkü cevherin cüzünün araz olması caiz değildir; aksi durumda cevher, cüz'ünün ihtiyaç duyması sebebiyle bir konuya ihtiyaç duyar ve o zaman da cevher bu fasıllar için, aynı şekilde cins olur, onların da başka fasılları olur ve böylece teselsül meydana gelir. Söz, diğer arazlarda da aynıdır. Bundan dolayı kategorilerin tümünü nefyetmek gerekir.

[171] Derim ki: Fasıl olan cevher, aynıyla cins olan cevherdir. Aralarındaki farklılık arazlar bakımındandır, çünkü örneğin duyumsayan cevher, cisim olan cevherin aynıdır, ancak o, duyumun ortaya çıkması itibariyle duyumsayan olur. Bunun açıklaması, yüklem olan cüzlerde geçmişti. Allah en iyi bilendir.

Altıncı Fasıl: Tür (Nev')

[172] İncelenen Konuları:

[173] ***Bir: Tarifi:*** Tür ismi, iştirakle iki anlam hakkında söylenebilir: Birincisi, "hakîki"; ikincisi, "göreli" olarak isimlendirilir.

[174] Hakîki, "o nedir?"in cevabında sadece sayı bakımından farklı olan birçok şeye söylenen [yüklenen] olarak resmedilmiştir. [Örneğin "insan", sadece sayı bakımından farklı olan fertlerine söylenir. "Birçok şeye söylenen", yine cins konumundadır. "Sadece sayıları bakımından birçok şey"] birinci kaydı ile cins dışarıda bırakılmıştır. ["O nedir?in cevabında" sözümüz olan] diğer kayıt ile geriye kalan [fasıl, hâssa ve araz] üçlüsü dışarıda bırakılmıştır. [Çünkü onlar "o nedir?"in cevabında söylenmezler.]

[175] Şeyh "göreli" olanı, birincil sözle "o nedir?"in cevabında ona [kendisine] ve onun [kendisinin] dışında kalan cinse söylenen tümel olarak resmetmiştir. Sondaki [birincil] kaydı ile, arazla kayıtlı mukayyet bir tür olan sınıf hariç bırakılmıştır.

[176] "*Tümeller*"in yazarı Müteellih [Furfûryûs] onu "cinsin altında sıralananlar" olarak resmetti.

[177] Şeyh e*ş-Şifâ*'da onun [Müteellih Furfûryûs'un tarifinin] yanlış olduğunu şöyle gösterdi: Eğer "cins altında sıralananlar" ile kastedilen cinsten daha özel olması ise, bu durumda bu tarife; fert, tür, fasıl ve hâssa da girer. [Çünkü onlardan her biri cinsten daha özeldir]. Eğer onunla kastedilen "tümel olan" ise, lafzın gerektirdiğinin dışında bir şey kastedilmiş olur ve geriye de diğer [fasıl, hâssa ve araz] üçlüsü kalır.

[١٧٠] فإن قلت: لا يجوز أن يكون الجوهر جنسا للجواهر وإلا لكان لها فصول جوهرية أيضا، لأن جزء الجوهر لا يجوز أن يكون عرضا وإلا لاَحتاج الجوهر إلى موضوع لاحتياج جزئه، وحينئذ يكون الجوهر أيضا جنسا لتلك الفصول فلها فصول أخرى [٢٨أ] وتسلسل. وكذا القول في سائر الأعراض. فيلزم نفي المقولات كلها.

[١٧١] قلت: الجوهر الذي هو الفصل هو بعينه الجوهر الذي هو الجنس والتغاير بينهما إنما يكون بالأعراض، إذ الجوهر الذي هو الحساس مثلا هو بعينه الجوهر الذي هو الجسم، لكنه باعتبار حصول الحس صار حساسا، وقد مرّ تحقيق ذلك في الأجزاء المحمولة. والله أعلم[١].

الفصل السادس في النوع

[١٧٢] وفيه مباحث:

[١٧٣] الأول- في تعريفه: اسم النوع قد يطلق على معنيين بالاشتراك: يسمى أحدهما حقيقيا والآخر إضافيا.

[١٧٤] ورسم الحقيقي بأنه المقول على كثيرين مختليفين بالعدد فقط في جواب ما هو. والقيد الأوّل يخرج الجنس والأخير الثلاثة الباقية.

[١٧٥] ورسم الشيخ[٢] الإضافي بأنه الكلي الذي يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو قولا أوليا. والقيد الأخير يخرج الصنف وهو النوع المقيد بقيد عرضي.

[١٧٦] ورسمه المتأله[٣] صاحب الكليات بأنه المرتّب تحت الجنس. [٢٨ب]

[١٧٧] وزيّفه الشيخ في الشفاء[٤] بأنه إن عُني بالمرتّب تحت الجنس ما يكون أخص منه، فيدخل فيه الشخص والنوع والفصل والخاصة. وإن عُني به الكلي، فقد عني ما هو خارج عن مقتضى اللفظِ، وبقيت الثلاثة الأخيرة.

---

١ ع١، ع٢، م، أ – والله أعلم.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٥٤.
٣ انظر: فرفريوس الصوري، إيساغوجي، تحقيق: أحمد فؤاد الإهواني، القاهرة ١٩٥٢، ص. ٧١.
٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص.٥٣- ٥٤.

Eğer onunla kastedilen aralarında bir aracı olmaksızın daha özel olan ise geriye tür ve fasıl kalır. Eğer onunla kastedilen cins ve fasıldan oluşan özellik ise, o zaman [tarif] türe özgü kılınmış olur, ancak "sıralanandır" lafzı, ne vaz' ve ne de nakil ile bu manaya delâlet eder. Bunlar onun [*Şifâ*'da] zikrettikleridir.

[178] Bu soruları, tarifin şartlarını gözden geçirerek şöyle ortadan kaldırabiliriz: "Cins altında sıralanandır"ın anlamı, "cinsten sonra ona yakın olarak bulunan şeydir"dir ve o zaman tür dışında diğerlerinin tamamı hariç tutulur. Fasl'a gelince o, ifade ettikleri gibi, ya cinsle beraber bulunması ya da illetlik itibarıyla cinsi öncelemesi sebebiyle hariç tutulur. Hâssa ve ferde gelince, türün, ikisi ve cins arasında aracı olması sebebiyle hariç tutulur. Hakîki ve göreli [tür], her birinin, diğeri olmaksızın tasavvur edilmesinin mümkün olması sebebiyle birbirinden başkadır. Ayrıca birincisi [hakîki tür] altındakilere kıyasladır; ikincisi [göreli tür], üstündekilere kıyasladır. Dahası, ikincinin cins ve fasıldan oluşması gerekliyen, birincinin böyle olması gerekli değildir. Yine birincisi basitlerde tahakkuk ederken, ikincisi böyle değildir. Orta cinslerde ise aksinedir.

[179] ***İki: Mertebeleri:*** Göreli türe gelince, onun mertebeleri, cinste olduğu gibi dört tanedir, en alt [tür], türlerin türüdür. Onun türlüğü, üstündekilere; onun cinsinin cinsliği de altındakilere kıyasladır. Mutlak türün bu dördünün cinsi olması hakkındaki söz, bunu takiben söyleneceklerle birlikte, cinste geçtiği gibidir. Hakîki türe kıyasla hakîki tür, müfreddir, çünkü hakîki, hakîki'nin altında olmaz. Göreliye kıyasla ise [hakîki tür] ya basitlerde olduğu gibi "müfred"dir, ya da basitlerin dışında kalanlarda olduğu gibi onun üstünde "tür" vardır.

[180] Yüksek cins ve müfred, [göreli] tür mertebelerinin tamamından ayrıdır.

[181] Alt tür ve müfred, cins mertebelerinin tamamından ayrıdır.

[182] Cinsten geriye kalan [orta ve alt cinsten] her biri ve türden geriye kalan [alt ve orta türden] her biri arasında [kavramlar arası ilişkilere göre] tam- girişimlilik ilişkisi vardır.

[183] Alt tür hakîki olur, çünkü altında tür yoktur; üzerine bir cins söylenmesi sebebiyle de göreli olur. Bu iki [hakîki ve göreli] itibar ile, "türlerin türü" olur. Çünkü türlerin türü, altında tür olmayıp, üstünde tür olandır.

وإن عُني به ما هو أخص ولا متوسط بينهما، بقي النوع والفصل[1]. وإن عُني به خاصا مركبا من الجنس والفصل[2]، فاختص حينئذ بالنوع، لكن لفظة المرتّب[3] لا يدل على هذا المعنى لا بالوضع ولا بالنقل. هذا ما ذكره.

[١٧٨] ويمكن دفع هذه الاسئلة بتحرير[4] قيود التعريف بأن نقول مفهوم المرتّب تحت الجنس ما يوجد بعد الجنس ملاصقا له وحينئذ يخرج الكل دون النوع. أما الفصل، فلكونه إما معا أو متقدما ما بالعلية كما ذهبوا إليه. أما الخاصة والشخص، فلكون النوع متوسط بينهما وبين الجنس. والحقيقي والإضافي متغايران لجواز تصور كل منهما دون الآخر. ولأن الأوّل مقيس إلى ما تحته. والثاني إلى ما فوقه ولوجوب تركب الثاني من الجنس والفصل دون الأوّل، ولتحققه في البسائط دون الثاني وبالعكس في الأجناس المتوسط.

[١٧٩] الثاني- [٢٩أ] في مراتبه: أما الإضافي فمراتبه أربع كما في الجنس، إلا أن السافل نوع الأنواع. فإن نوعيته بالقياس إلى ما فوقه وجنسيته الجنس بالقياس إلى ما تحته. والقول في كون النوع المطلق جنسا لهذه الأربعة مع ما يتبعه كالقول في الجنس. والنوع الحقيقي بالقياس إلى النوع الحقيقي مفرد، إذ لا يكون الحقيقي تحت حقيقي، وبالقياس إلى المضاف إما مفرد كما في البسائط أو فوقه نوع كما في غيرها.

[١٨٠] والجنس العالي والمفرد يباين جميع مراتب النوع.

[١٨١] والنوع السافل والمفرد يباين جميع مراتب الجنس.

[١٨٢] وبين كل واحد من الباقيين من الجنس وكل واحد من الباقيين من النوع عموم من وجه.

[١٨٣] والنوع السافل يكون حقيقيا، إذ لا نوع تحته وإضافيا لقول الجنس عليه وباعتبارهما كان نوعَ الأنواع، لأن نوع الأنواع ما لا يكون تحته نوع ويكون فوقه.

---

١ ط: الأخيران.
٢ ع١، م، ط – والفصل.
٣ ع١ – المرتب.
٤ م: تحري؛ أ: تلخيص؛ أ ± بتحرير.

[184] ***Üç:*** Beş[tümel]den biri olan [tür], hakîkidir [göreli değildir]; aksi durumda beş [tümelin] dışında bir tümel bulunmuş olur.

[185] İmâm bunu şöyle delillendirdi: Beş[tümel]den biri hakîki[tür] dir. Çünkü tabiî olarak yüklem olan tümelin türleri olmaları sebebiyle beş [tümel]den birinin yüklem olması gerekir. [Dolayısı ile tabiî olarak yüklem olması gerekir, ancak] göreli [tür], konu olabilir [o zaman beş tümelden biri olmaz].

[186] Bunun cevabı: Göreli, konu olmakla beraber, yapısı itibariyle tümel olmasından dolayı da yüklem de olur. Allah en iyi bilendir.

Yedinci Fasıl: Fasıl (Ayrım)

[187] İki inceleme konusu vardır:

[188] ***Bir: Tarifi:*** [Şeyh'in *Şifâ*'sında] denilmiştir ki: Fasıl, eskilerin dilinde, ister ayrılamayan, ister ayrılabilen olsun, bir şeyin, kendisiyle başka bir şeyden tümel veya tikel olarak ayrıştığı her mana için kullanılmıştır; sonra 'şeyin, kendisiyle zâtı bakımından ayrıştığı şey' anlamına nakledilmiştir. Mantıkçılar her ikisini de kullanmaktaydılar. Ancak zamanımızda kullanılan ikincisidir.

[189] Şeyh, onu *İşârât*'ta şöyle resmetmiştir: Cevheri bakımından o hangi şeydir?in cevabında şeye yüklenen tümeldir. ["O hangi şeydir" şeklindeki] birinci kayıt ile hâssa hariç [tür, cins, araz] üçlüsü dışarıda bırakılmıştır. ["Cevheri bakımından" şeklindeki] ikinci ile de o[hâssa] dışarıda bırakılmıştır. [Çünkü o, şeyden hakikati ve cevheri bakımından ayrılmaz]. Ve *Şifâ*'da [şöyle tanımlamıştır]: Cinsi bakımından kendi zâtında o hangi şeydir? sorusuna cevaben türe söylenen tümeldir. [Örneğin "konuşan/düşünen" gibi. Çünkü onu insan için "o hangi canlıdır?" diye sorduğumuzda onun hakkında söylemek doğru olur]. Birincisi, ikincisinden daha geneldir. [Çünkü birincisi, mahiyet ister cins olsun, ister olmasın mahiyetin bütün fasıllarını kapsamaktadır.]

[190] Müteahhirûn [*İşârât*'taki] birinci tarifi tercih etmiştir, çünkü [*Şifâ*'daki] ikinci [tarif], mahiyetin kendisine eşit şeylerden oluşması ihtimalinden dolayı, parçanın cins ve fasılda sınırlanmasını geçersiz kılmaktadır. Dolayısı ile onlardan (o iki eşit şeyden) bir şey, [onun eşit mahiyetinin] ne cinsi, ne de faslı olur.

[١٨٤] ح- الذي هو أحد الخمسة هو الحقيقي وإلا لَـوُجِد كلي خارج عن الخمسة.

[١٨٥] واحتج الإمام[١] بأن أحد الخمسة هو الحقيقي، لأن أحد الخمسة يجب أن يكون محمولا لكونها أنواعا للكلي الذي هو محمول بالطبع والمضاف موضوع.

[١٨٦] وجوابه[٢]: إنه مع كونه موضوعا محمول أيضا لكونه كليا. والله أعلم.

الفصل السابع في الفصل [٢٩ب]

[١٨٧] وفيه بحثان[٣]:

[١٨٨] فأ- في تعريفه: قيل[٤]: أن الفصل في لغة الأقدمين كان لكل معنى لازم أو مفارق يتميز به الشيء عن شيء كليا كان أو جزئيا، ثم نُقِل إلى ما يتميز به الشيء في ذاته. والمنطقيون كانوا يستعملونه في كل واحد منهما، لكن المستعمل في زماننا إنما هو الثاني.

[١٨٩] ورَسَمَهُ الشيخ في الإشارات[٥] بأنه الكلي الذي يُحمل على الشيء في جواب ما هو أي شيء هو في جوهره. خرج بالقيد الأوّل الثلاثة غير الخاصة وبالثاني هي. وفي الشفاء[٦] بأنه الكلي المقول على النوع في جواب أي شيء هو في ذاته من جنسه. والأوّل أعم من الثاني.

[١٩٠] وآثر المتأخرون الأوّل، لأن الثاني يُبطِل انحصار الجزء في الجنس والفصل لجواز تركب الماهية من أمرين يساويانها. فلا يكون شيء منهما جنسا ولا فصلا.

---

١ فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٣٧/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٠ء.
٢ ع٢: والجواب؛ ع٢ ± وجوابه.
٣ ع٢: مباحث.
٤ ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٦٨.
٥ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ص. ١٥.
٦ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٦٥.

[191] Bu zandan dolayı onlar, İmam'ın [faslın tarifi hakkındaki] sözünü ve [hükemânın] "yüksek cins, kurucu fasla sahip değildir" şeklindeki sözünü asılsız bulup eleştirmişlerdir. İmâm'ın sözü ise şöyledir: O, ayırt edici parçanın kemalidir. [Hükemâ tarafından] söylenen ise şudur: Yüksek cins, kurucu fasla sahip değildir. Onların bu konuda söyledikleri bunlardır.

[192] Burada tartışılması gereken bir nokta var: Bu bileşik mahiyet, ya cevher olur: O zaman da cevher onun cinsi olur; ya da araz olur: O zaman da, onların [hükemânın] görüşlerine göre dokuzdan [kategoriden] biri veya [sonrakilerin] tercih edilen görüş[ün]e göre, üçünden biri, onun cinsi olur. [O zaman mahiyet, iki eşit şeyden veya eşit şeylerden oluşamaz]. Bu durumda faslı *Şifâ*'daki gibi açıklarsak cins ve fasılda sınırlanma geçersiz olmaz. Şayet bunu [*Şifâ*'nın tarifinin, parçanın sınırlamasını geçersiz kıldığını] kabul edersek, bu durumda [*İşârât*'taki] birinci tarifin bozukluğu, bu[sınırlandırmanın geçersizliği]ndan daha kötü olur. Çünkü "hangi" sorusuyla, şey'iyyet manasına ortak olanlarda, ya da cevher, cisim vb. gibi şey'iyyetten daha özel olanlarda mutlak ayırt etme talep edilir. Cevher [için "o hangi cevherdir?"], cisim [için "o hangi cisimdir?"] ve canlı [için "o hangi canlıdır?" soruları] vb. gibi.

[193] Şeyh, bu ibareyi *İşârât*'ta şöyle ifade etmiştir: "O hangi şeydir?" ile ancak şey'iyyet ve (mertebe olarak) ondan sonra gelen anlamlarda ortak olanlar arasında ayırt etme talep edilir. O zaman da [faslın tarifini] "cinsi bakımından o hangi şeydir" sözümüzle kayıt altına almadığımızda, onun manası "şeylerden hangi şeydir?" olur ve onun içine fasıl, cins, ve mahiyet girer. Çünkü şayet insan hakkında "o, şeylerden hangi şeydir" diye sorulduğunda, onun cevabında "konuşan/düşünen" veya "canlı" veya "konuşan/düşünen canlı" denilmesi arasında bir fark yoktur.

[194] [Müteahhirûndan] bazıları onu [faslı], mahiyeti, cinsinde ve varlığında ortaklarından ayıran zâtî olarak açıklamışlardır. Birinci açıklama hakkındaki bozukluk için yaptığımız açıklamanın aynı, bu açıklama için de geçerlidir.

[195] ***İki:*** Türe kıyasla fasıl, onun [yani türün] oluşturucu unsurudur ve yüksek olanın oluşturucu unsuru alt olan için de oluşturucu unsurdur, ancak bu önermeyi tümel olarak döndürüp kabul edemiyoruz. Cinse kıyasla fasıl, onun [cinsin] bölücü unsurudur ve alt olanın bölücü unsuru, yüksek için de bölücü unsurdur, ancak bu önermeyi tümel olarak döndürüp kabul edemiyoruz.

[١٩١] وبهذه المظنّة زيّفوا ما قال الإمام [١]: إنه كمال الجزء المميز. وما قيل[٢]: إن الجنس العالي لا يكون له فصل [٣٠أ] مقوم. هذا ما ذكروه.

[١٩٢] وفيه بحث: لأن هذه الماهية المركبة إما أن يكون جوهرا وحينئذ يكون الجوهر جنسا لها أو عرضا، فيكون أحد التسعة على مذهبهم أو أحد الثلاثة على المذهب المختار جنسا لها. فعلى هذا لا يبطل الانحصار في الجنس والفصل، إذا فسّرنا الفصل كما في الشفاء ولئن سلم ذلك، لكن التعريف الأول فساده أفحش من ذلك لأن مطلب أي إنما يطلب به التميز المطلق عن المشاركات في معنى الشيئية أو أخص منها كالجوهر والجسم وغير ذلك.

[١٩٣] وقد نصّ الشيخ في الإشارات[٣] بهذه العبارة فإن أي شيء إنما يطلب التمييز المطلق في المشاركات في معنى الشيئية فما دونها. فحينئذ لو لم يُقيد بقولنا: أي شيء هو من جنسه، يكون معناه أي شيء هو من الأشياء، فيدخل فيه الفصل والجنس والماهية. لأنه لو سُئِل عن الإنسان، أنه أي شيء هو من الأشياء؟ فلا فرق بين أنْ يقال في جوابه الناطق أو الحيوان [٣٠ب] أو الحيوان الناطق.

[١٩٤] وفسّر بعضهم بأنه الذاتي الذي يميز الماهيةَ عما يشاركها في الجنس أو الوجود، وما بينا من الفساد على التفسير الأوّل بعينه وارد على هذا التفسير.

[١٩٥] ب- الفصل بالقياس إلى النوع مقوِّم له ومُقَوّمُ العالي مُقوّمُ السافل من غير عكس كليا. وبالقياس إلى الجنس مقسم له ومقسم السافل مقسم العالي من غير عكس كليا[٤].

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٤٢/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٢ ء.
٢ ع١: قال.
٣ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ص. ١٥-١٦.
٤ ط – وبالقياس إلى الجنس مقسم له ومقسم السافل ومقسم العالي من غير عكس كليا.

Türün hâssasının neliğine kıyasla fasıl, onun varlığının "illet"idir, çünkü onlardan biri, diğerinin illeti olmazsa her biri, diğerinden müstağni olur; bu durumda da terkîp ortaya çıkmaz. Cins de onu gerektirmesinin dışında faslın illeti değildir; aksi takdirde onu gerektirirdi. Böylece [faslın varlığının illet olduğunu ifade eden] döndürme tespit edilmiş oldu. Bu böylece Şeyh'ten nakledilmiştir.

[196] Bunu şöyle cevaplıyorum: Eğer illet ile [maddi, sûri, gâî ve fail illetten oluşan] "tam illet" kastedilirse bu durumda biz, "şayet onlardan bir şey diğerinin illeti olmazsa, [birbirlerinden] müstağni olmaları gerekir"i kabul etmiyoruz. Eğer onunla daha genel olan kastedilirse bu durumda biz, ne "şayet cins illet olursa, [faslı] istilzam[ı] gerekir"i, ne de *hâssa*nın onu gerektirmediğini kabul ederiz. Söz de onun hakkındadır. Ancak burada başka bir bozukluk var ve o da Aristoteles, Şeyh ve onlara tâbi olanların görüşleridir:

[197] Beden; nefsin, "faal akıl"dan oluşa çıkması için şarttır. Onlar bununla ya cismi veya büyüyen cismi veya canlıyı kastetmişlerdir. Her takdirde şayet cins, fasla dayanırsa, döngü (devr) gerekli olur. Çünkü o zaman cisim, "büyüyen"e, büyüyen de "iradesiyle hareketli duyumsayan"a dayanır. Buna göre "konuşan/düşünen"in de canlıya dayanması gerekir. Şayet canlı da ona dayanırsa, döngü gerekir.

[198] Sen dersen ki: Belki de Şeyh'in muradı "fasl"ın, sûret ve heyûlâ'da olduğu gibi, cinsin oluşa çıkışının değil de, bekasının illeti olduğu idi. Çünkü her birinin bekasının diğeriyle telazumu, onlardan birinin bekasının diğerine ihtiyacı olmasını gerektirir, ancak fasıl [illeti olan] ayrılabilen [faal akıl] ile beraber, diğerlerinden müstağnidir. Böylece cinsin bekasının ona[fasla] ihtiyacı olduğu belirlenmiş oldu. [O zaman faslın oluşa çıkışının cinse dayanmasında döngü gerekmez, çünkü onun oluşa çıkışının cinse dayanması ve cinsin bekasının da fasla dayanması muhtemeldir. Çünkü bekanın illetinin de sonra gelmesi muhtemeldir.]

[199] Ben derim ki: Onun [faslın] ayrık [faal akıl] ile beraber olmasından, diğerlerinden müstağni olduğunu kabul etmiyoruz; çünkü oluşa çıkmada cinse ihtiyaç duyar. Bundan dolayı bekası hakkında da böyle olması niçin caiz olmasın? [Çünkü "ayrık" fail illet'tir.] Doğrusu budur: Çünkü "Ayrık" ile beraber cins, onun [faslın] tam sebebidir. Tam sebep de, beka konusunda yeterlidir. Bunlar şimdilik bu konu hakkında aklıma gelenlerdir.

وبالقياس إلى ما هو خاصة النوع علة لوُجودها، لأنّ أحد هما إن لم يكن علة للآخر استغنى كل منهما عن الآخر، فلم يحصل التركيب، وليس الجنس علّة للفصل وإلا استلزمه، فتعين العكس. هكذا نُقِلَ من الشيخ.

[١٩٦] وأجيب بأنه إن أراد بالعلّةِ العلّةَ التامةَ، فلا نسلم أنه لو لم يكن شيء منهما علة للآخر، يلزم الاستغناء. وإن أراد بها الأعم، فلا نسلم أنه لو كان الجنس علة، يلزم الاستلزام، ولا نسلم أن الخصة ليست بمستلزمة له. والكلام فيها. وههنا [٣١أ] فساد آخر وهو مذهب أرسطو والشيخ ومن تابعهما.

[١٩٧] إن البدن شرط لحدوث النفس عن العقل الفَعّال. فإما إن أرادوا به الجسم أو الجسم النامي أو الحيوان وعلى كل تقدير لو توقف الجنس على الفصل، يلزم الدور. لأن الجسم حينئذ يكون متوقفا على النامي، والنامي على الحسّاس المتحرك بالارادة. فيلزم أن يكون الناطق متوقفا على الحيوان. فلو توقف الحيوان عليه، لزم الدور.

[١٩٨] فإن قلت: لعل مراد الشيخ إن الفصل علة لبقاء الجنس لا لحدوثه كما في الصورة والهيولى. لأن تلازم بقاء كل منهما مع الآخر يقتضي افتقار بقاء أحد هما إلى الآخر، لكن الفصل مع المفارق يستغنى عن الغير، فتَعين افتقار بقاء الجنس إليه.

[١٩٩] قلت: لا نسلم أنه مع المفارق يستغنى عن الغير، إذ هو في الحدوث احتاج إلى الجنس. فلم لا يجوز أن يكون في البقاء أيضا كذلك؟ والحق هذا لأن الجنس مع المفارق سبب تام له والسبب [٣١ب] التام يكفي في البقاء أيضا. هذا ما سَنَحَ لي في هذا الموضع.

[200] Allah ona rahmet etsin İmâm [*Mulahhas*'ta] şöyle dedi: Fasıl, sıfat olabilir ve onun [sıfatın] da mevsûfun illeti olması imkânsız olur. Bu hakîki mahiyetler konusunda kabul edilir bir görüş değildir.

[201] Onlar "illiyet" hakkında da ayrıldılar. Bir fasıl tek bir türe nisbetle, ma'lûlün illete dönüşmesinin imkânsızlığından dolayı cins olmaz ve ma'lûlün illetten sonra gelmesinin imkânsızlığından dolayı da sadece bir cinsle birleşir. O zaman da tek bir ma'lûl için iki illetin ortaya konulması imkânsızlığından dolayı, sadece tek bir türün kurucu unsuru olması ve yakının da sadece bir tane olması gerekir.

[202] İmâm [*Mulahhas*'ta] şöyle dedi: Fasıl, ayırd edici parçanın kemalidir. Bundan dolayı da [birinci yakın] ancak bir tane olur. Bu teferruat tartışmalıdır: Çünkü bu durum, ancak tam illette geçerli olur ve fasıl, illiyetliği takdirine göre "tam illet" olmaz. Çünkü cinsin parçaları ve o ikisinin dışındakiler, ona [tam illete] dâhildir. Sonraya kalma ve aynı anda bulunma [fail illette değil de] ancak tam illette imkânsızdır.

Ek

[203] [Şeyh'in *Şifâ*'sında] denilmiştir ki: "Konuşan/düşünen", mutlak olarak insan için "fasıl" değildir, belki meleğe nisbetle onun cinsidir; canlı ise "fasl"ıdır. Onlar "ölümlü olan"ı da onun "fasl"ına eklediler [ve şöyle dediler: İnsan; ölümlü, konuşan/düşünen canlıdır.]

[204] Şeyh dedi ki: Buna ihtiyaç yoktur. Çünkü "konuşan/düşünen", konuşmak/düşünmek" eylemine sahip olan cevherdir. Cevher sözünün de insana ve meleğe söylenmesi, lâfzî iştirakledir. Ortak olan "konuşmak/düşünmek" (eylemidir) ki bu da fasıl değildir.

Sekizinci Fasıl: Hâssa (Özellik)

[205] İki inceleme konusu vardır:

[206] ***Bir: Tarifi:*** Şeyh [*Şifâ*'da] şöyle dedi: O, mantıkçılar nezdinde iki anlamda kullanılmıştır: Birincisi, sadece kendi dışındaki *bazı şeylere* izafeten bir şeye özgü olan şeydir ve bu "göreli hâssa" olarak isimlendirilir. İkincisi, kendisi dışındaki *şeylere* kıyasla bir şeye özgü olan şeydir ve bu da "mutlak hâssa" olarak isimlendirilir.

[٢٠٠] وقال الإمام رحمه الله[١]: إن الفصل قد يكون صفة وهي يمتنع أن يكون علة للموصوف. وذلك في الماهية الحقيقية ممنوع

[٢٠١]وفرّعوا على العلية. إن الفصل الواحد بالنسبة إلى النوع الواحد لا يكون جنسا أيضا لامتناع صيرورة المعلولِ علة ولا يقارن إلا جنسا واحدا لامتناع تخلّف المعلول عن العلة. وحينئذ يلزم أن لا يقوم إلا نوعا واحدا ولا يكون القريب إلا واحدا لامتناع توارد العلتين على معلول واحد.

[٢٠٢] وقال الإمام[٢]: لأن الفصل كمال الجزء المميز فلا يكون إلا واحدا، وفي هذه التفاريعِ نظر لأنها إنما يصح في العلة التامة، والفصل لا يكون علة تاما على تقدير عليته. لأن أجزاء الجنس وغيرهما داخلة فيها، والتخلف والتوارد إنما يمتنع في العلة التامة.

تذنيب

[٢٠٣] قيل: الناطق ليس فصلا للإنسان مطلقا، بل هو جنس له بالنسبة إلى [٣٢أ] الملك والحيوان فصل وزادوا المائت في فصلِه.

[٢٠٤] وقال الشيخ[٣]: لا حاجة إليه، لأن الناطق هو جوهر ذو نطق. وقول الجوهرِ على الإنسان والملك بالاشتراك اللفظي والمشترك إنما هو النطق وهو ليس بفصل.

الفصل الثامن في الخاصة

[٢٠٥] وفيه بحثان:

[٢٠٦] فأ- في تعريفها: قال الشيخ[٤]: إنه موضوع عند المنطقيين لمعنيين: أحد هما ما يخص الشيء بالإضافةِ إلى بعض ما يغايره فقط وسمي خاصة إضافية. والثاني ما يخص الشيء بالقياس إلى ما يغايره وسمي خاصة مطلقة.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٣٩/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١١ء.
٢ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٤٢/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٢ ء.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٧٢.
٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٧٥.

[207] Şeyh onu [yani mutlak hâssayı] *İşârât*'ta şöyle resmetmiştir: Sadece tek bir tabiat altındaki şeye zâti olmayan bir sözle söylenen tümeldir. ["Sadece" şeklindeki] birinci kayıt ile "araz"ı dışarıda bırakmıştır. ["Zâtî olmayan bir sözle" şeklindeki] ikinci kayıt ile de geriye kalan [tür, cins ve fasıl] üçlüsünü dışarıda bırakmıştır. Şeyh, onu *Şifâ*'da ise şöyle tanımlamıştır: O hangi şeydir?in cevabında tek bir türün fertleri hakkında zâti olmayan bir sözle söylenendir. [Onun "o nedir?in cevabında" sözü türü, cinsi ve arazı hariç tutmaktadır. "Zâtî olmayan sözle" sözü, faslı dışarıda bırakmaktadır, çünkü onun [fasıl hakkındaki] sözü "zâtî"dir.] Bu, [*İşârât*'taki] birincisinden daha özeldir. ["O hangi şeydir?" sözüyle, türü, cinsi ve arazı dışarıda bırakmıştır. "Zâtî olmayan sözle" kaydıyla da "fasl"ı dışarıda bırakmıştır.] Bu tariften, tür olmadığından dolayı yüksek cinsin hâssasını dışarıda bırakmıştır. Birinci [tarif], ikincisinden daha geneldir ve bundan dolayı da daha "evlâ"dır.

[208] ***İki:*** Hâssa üç kısımdır: (1) lâzım olan kapsamlı, (2) ayrılan kapsamlı, (3) kapsamlı olmayan.

[209] Kimisi "hâssa" ismini birinciye özgü kılmıştır ve geriye kalan ikisini beşli taksimi bozmamak için "araz" olarak isimlendirmiştir.

[210] Şeyh [*Şifâ*'da bu iki kısmın "araz" olarak] isimlendirilmesinin bir saçmalık ortaya çıkaracağını ifade ederek bunu kabul etmemiştir; çünkü bu tür bir isimlendirme "bir çok şey"; "daha az olan"ı değil de "daha özel olan"ı kapsadığında güzel olur. Çünkü "genel", ancak "hâssa" olan özele nisbetle kendisine söylenebilir. Aynı şekilde bu şekilde hâssa adının birinciye özgü kılınması da zorunluluk olmaksızın lafzın anlamının dışına çıkılması anlamına gelir. Çünkü 'bir şeyin hâssası olma'nın anlamı, onun, –daimi olarak veya olmayarak ister fertlerin tamamında, ister bazılarında bulunsun- başkalarında değil, o şeyde ortaya çıkmasıdır. Beş[tümel] den biri olan hâssa, üçe bölünmüş olarak zikredilen betim (resm) ile tarif edilmiş olan hâssadır ve hâssaların en üstünü, betimlerde faydalı olması sebebiyle "açık-kapsamlı" lâzimî olandır. Bazen hâssa, her biri hâssa olan şeylerden daha genel olan işlerden oluşabilir ve bu da "yüksek cins"ler için tarif etmede fayda veren "betimler"ler gibi "bileşik hâssa" olarak isimlendirilir. Bazen de böyle olmaz ve "basit [hâssa]" olarak isimlendirilir.[Örneğin "insan" için "gülen" gibi.] Allah en iyisini bilir.

[٢٠٧] ورسمها في الإشارات بأنها[١] الكلي المقول على ما تحت طبيعة واحدة فقط قولا غير ذاتي. خرج بالقيد الأوّل العرض العام وبالأخير الثلاثة الباقية. وفي الشفاء[٢] بأنها[٣] المقول على أشخاصِ نوع واحد في جواب أي شيء هو قولا غير ذاتي. وهو أخص من الأوّل، ويخرج منه خاصة الجنس العالي لعدم كونه نوعا، والأوّل يعمّ الكل فهو أولى.

[٢٠٨] ب- الخاصة على ثلاثة [٣٢ب] أقسام: شاملة لازمة، وشاملة مفارقة، وغير شاملة.

[٢٠٩] وخصّص بعضهم اسم الخاصة بالأوّل، وسمى الباقيين بالعرض العام لئلا يبطُل التقسيم المخمّس.

[٢١٠] وأَبَي الشيخ[٤] ذلك بأنه تقع هذه التسمية حينئذ هذرا، لأنها إنما يحسن لِمَا يكون أكثر شمولا من الخاص لا أقلّ. لأن العام إنما يطلق عليه بالنسبة إلى الخاص الذي هو الخاصة. وأيضا ذلك التخصيص خروج عن مفهوم اللفظ من غير ضرورة تدعو إليه. لأن المفهوم من خاصة الشيء كونه حاصلا له دون غيره سواء وُجِدَ في كل أفراده أو في بعضها دائما أو غير دائم. فالتي هي أحد الخمسةِ هي الخاصة المعرّفة بالرسم المذكور المنقسم إلى الثلاثة وأشرف الخواص اللازمة الشاملة البينة لكونها نافعة[٥] في الرسوم. والخاصة قد يكون مركبة من أمور كل منها أعم مما هو خاصة له، و سميت خاصة مركبة كالرسوم المعرّفةِ للأجناس العالية، وقد لا يكون كذلك وسميت بسيطة [٣٣أ] والله أعلم.

---

١ ع١، م: إنها.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٧٥.
٣ أ: بأنه.
٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٧٦.
٥ ع٢ ± تابعة.

Dokuzuncu Fasıl: Araz (İlinek)

[211] Şeyh, *İşârât*'ta şöyle demiştir: Zâtî olmayan bir sözle, tek bir tabiat altındaki şeye ve onun dışındaki [birden çok tabiata sahip olan] şeye söylenendir. ["Onun dışındaki şeye" şeklindeki] birinci kayıt ile "hâssa", ["zâtî olmayan" şeklindeki] ikinci kayıt ile de [tür, cins ve fasıl] üçlüsü dışarıda bırakılmıştır. Bu araz, bazılarının iddia ettiği gibi, cevherin ortağı olan araz değildir. Çünkü [araz] cevher olabilir. [Örneğin "canlı"; "konuşan/düşünen" ve "kişneyen" gibi kapsamlı fasılların arazıdır.] Cevher hakkında "eşit-anlamlılık" ile yüklem olabilir. [Örneğin "yürüyen" gibi. Çünkü o, canlılar için yüklemdir.] Ayrıca [cevherin ortağı olan] bu [araz], konusunun cinsi olabilirken bu durum araz için geçerli değildir.

Uyarı

[212] Örneğin insanın faslı "konuşmak/düşünmek" eylemi değil, "konuşan/düşünen"dir. "hâssa"sı "gülmek" değil, "gülen"dir. Diğerleri de aynı şekildedir. Çünkü muteber olan, daha önce geçtiği gibi, tam-uyum ile yüklenmesidir, yoksa türeme ile değil.

Sonsöz

[213] Bu [beş] tümelin ikisi, üçü, dördü veya beşi arasında bir ortaklık ortaya çıkabilir, bu durumda "ikili, üçlü, dörtlü ve beşli" olarak isimlendirilir.

[214] [Beş tümelin birbirleri arasındaki] bu ilişkiler [zaten bu işi] tahsil edene gizli değildir. Bazen tümellerden bazısı, bazısına nisbet edilir: Cinsin, faslın, hâssanın, arazın türe nisbeti; cinsin, faslın arazı; faslın da onun hâssası; kapsamlı her hâssanın ve faslın başkasına nisbet ile hâssa; arazın faslın arazı; faslın da onun hâssası olması böyledir. Buna göre onların bazısı veya hepsi [farklı] itibar ile tek bir şeyde bir araya getirilebilir: Duyumsayan, idrak eden için tür; işiten ve gören için cins; canlı için fasıl; gelişen için hâssa; "konuşan/düşünen" için arazdır. Sonra onlardan [bu (beş) tümel'den] her biri, fertlerinde bulunan paylarına kıyasla hakiki türdür. [Çünkü o zaman o nedir?in cevabında hakikatleri bakımından ittifak etmiş birçok şeye söylenen tümel olurlar. Canlının türde mevcut payına nisbeti gibi.] Cins, tür, fasıl, hâssa ve araz olmak bakımından farklılaşmaları ise hakiki fertlerine kıyasladır. Muteber olan da budur, aksi takdirde [şayet fertlerinde bulunan paylarına kıyas ile ifade edilirlerse,] yüksek ve onun dışındaki her tümel, "hakîki tür" olurdu. Allah en iyiyi bilendir.

الفصل التاسع في العرض العام

[٢١١] قال الشيخ في الاشارات[١]: إنه المقول على ما تحت طبيعة واحدة وعلى غيره قولا غير ذاتي. خرج بالأوّل الخاصة والأخير الثلاثة الباقية. وهذا العرض ليس القسيم للجوهر كما زعم بعضهم، لأنه قد يكون جوهرا ومحمولا على الجوهر بالمواطأة. وذلك قد يكون جنسا لموضوعه دون هذا.

تنبيه

[٢١٢] فصل الإنسان مثلا الناطق لا النطق وخاصّته الضاحك لا الضحك وكذا في الباقي لأن المعتبر ما يحمل بالمواطأة لا بالاشتقاق كما مر.

خاتمة

[٢١٣] فقد يقع[٢] بين هذه الكليات مشاركات إما بين كل اثنين أو ثلاثة أو أربعة أو خمسة، ويسمى ثنائية وثلاثية ورباعية وخماسية.

[٢١٤] وذلك لا يخفى على المحصّل. وقد يكون للكليات بعضها نسبة إلى البعض كما أن الجنس والفصل والخاصة والعرض العام إنما كانت كذلك بالنسبة إلى النوع، والجنسُ[٣] عرض عام للفصل والفصل خاصة له، وكل من الخاصة الشاملةِ والفصل خاصة بالنسبة إلى الآخر [٣٣ب]، والعرض العام عرض عام للفصل، والفصل خاصة له. وعلى هذا قد يجتمع في شيء واحد بعضها أو كلها باعتبارات كما أن الحساس نوع من المدرِك وجنس للسامع والبصير وفصل للحيوان وخاصة للنامي وعرض عام للناطق. ثم كل واحد منها بالقياس إلى حِصَصه التي توجد في أفراده نوع حقيقي. وإنما يختلف جنسا وفصلا وخاصة وعرضا عاما بالقياس إلى أفراده الحقيقية. والمعتبر هو ذلك وإلا لكان كل كلي من العالي وغيره نوعا حقيقيا. والله أعلم.

---

١ انظر: ابن سينا، الاشارات والتنبيهات، ص. ١٦-١٧. وأيضا انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: المدخل، ص. ٧٧.
٢ ع١: قد يكون يقع.
٣ م – إنما كانت كذلك بالنسبة إلى النوع، والجنس.

Onuncu Fasıl: Amaçlar: Tanımlar, Betimler ve Onların Ekleri

[215] İncelenecek konuları:

[216] ***Bir: Tarifi:*** Müteahhirûndan bir grup şöyle dedi: Bir şeyi tarif eden, tasavvuru, başka bir şeyin tasavvur veya temeyyüzüne (ayrışmasına) sebep olandır.

[217] Bu tartışmalıdır: Çünkü bu, melzûmların, açık lâzımlarının tarif edicileri olmasını gerektirir. Örneğin duvar için tavan, ateş için duman gibi. Zira melzûmların tasavvuru da lâzımların tasavvuruna sebeptir.

[218] Sonra onlar, aynı şekilde bir şeyin sadece fasıl ve aynı şekilde hâssayla tarifini de caiz gördüler. Bu geçerli değildir, çünkü müfred, tarif edici olmaya uygun değildir. Eğer [müfred lafız] mahiyete mutabakat ile delâlet ederse mahiyetin ismi olan [lafız], bir başkasının muradifi olur. [İnsanın tarifinde "beşer"i kullanmak gibi. Dolayısı ile muradif lafzın, hakiki tarifte kullanılması geçerli değildir.] Eğer ona [mahiyete] tazammun ve iltizam ile delâlet ederse, onun [lafzın] ona [mahiyete] delâleti, isminin ona delâletinden daha kapalı olur. [Çünkü tazammunî ve iltizamî delâlet mecazîdir. İsmin delâleti hakikidir. Mecaz da hakikatten daha kapalıdır. Kapalı olan şey de tarif için geçerli değildir. Çünkü tanımlayan daha açık olmalıdır.] Bu durumda daha kapalı olmasına rağmen zihnin onun [tanımlananın] manasına intikali, mahiyete intikalinden daha önce olur. Şayet mahiyete hakkında başka bir vasıf zikredilmezse bu, anlamada bozukluğa sebep olur. O zaman da terkip, kaçınılmaz olur.

[219] Sen bunu öğrendikten sonra biz deriz ki: Tarif eden, şeyi kendisi dışındakilerden ayıran şeye delâlet eden sözdür ve ya "tanım"dır, ya da "betim (resm)"dir.

[220] Tanım ya *tam*'dır: Bu durumda o, şeyin mahiyetine delâlet eden sözdür ve o, ancak yakın cins ve fasıl ile tamam olur. [İnsanın tarifinde "düşünen/konuşan canlı"yı kullanmak gibi].

[221] Ya da *eksik*'tir: O da, yakın cins olmaksızın yakın fasıl ve onun dışındakileri kapsayan sözdür.

[222] *Betim*'e gelince o, şeyi, kendi dışındakilerden bizzat olmaksızın ayırana delâlet eden sözdür ve o da:

[223] Ya *tam*'dır: Bu durumda o, yakın cins ve hâssadan oluşur. [İnsanın tarifinde "gülen canlı" nın kullanılması gibi.]

الفصل العاشر في المقاصد وهو الكلام في الحدود والرسوم ولواحقها[1]

[٢١٥] وفيه مباحث:

[٢١٦] فأ- في تعريفها: قال قوم من المتأخرين: 'المعرِّف للشيء ما يكون تصوره سببا لتصوّر الشيء أو لتميّزه.'

[٢١٧] وفيه نظر: لأنه يوجب أن يكون الملزومات معرفات للوازمها البينة كالسقف للجدار والدخان للنار لكون تصوّراتِها أسبابا لتصورات لوازمها.

[٢١٨] ثم جوّزوا تعريف الشيء بالفصل [٣٤أ] المجرد وبالخاصة كذلك. وذلك غير صحيح، إذ المفرد لا يصلح أن يكون معرّفا. لأنه إن دل على الماهية بالمطابقة كان اسما لها مرادفا لآخر. وإن دل عليها بالتضمن وبالالتزام كان دلالته عليها أخفي من دلالة اسمها عليها[2]. فمع كونه أخفي يكون انتقال الذهن إلى معناه أسبق من انتقاله إلى الماهية. فلو لم يذكر من الماهية وصف آخر، يلزم اختلال الفهم، فحينئذ لا بد من التركيب.

[٢١٩] وإذا عرفت ذلك، فنقول: المعرِّفُ هو القول الدال على ما يميز الشيء عما عداه وهو إما حد أو رسم.

[٢٢٠] والحد إما تام: وهو القول الدال على ماهية الشيء وهو إنما يتِمّ بالجنس والفصل القريبين.

[٢٢١] وإما ناقص: وهو القول المشتمل على الفصل القريب وعلى غيره دون الجنس القريب.

[٢٢٢] وأما الرسم: وهو القول الدال على ما يميز الشيء عما سواه لا بالذات فهو:

[٢٢٣] أيضا تام: وهو المركب من الجنس القريب والخاصةِ.

---

١ ع١: وتوابعها.

٢ ع١ – كان دلالته عليها أخفي دلالة إسمها عليها؛ ط: وإن دل عليها بالتضمن كان أخفي وإن دل بالإلتزام.

[224] Ya da *eksik*'tir: Bu durumda o, yakın cins ve yakın fasıl olmaksızın hâssa ve onun dışındaki [araz gibi] şeylerden oluşur.

[225] Betimlerden birisi de şeyin "benzetme" ve "kıyaslama" ile tarif edilmesidir. Birinciye gelince, "insan, Zeyd, Amr ve Bekir gibidir." denilmesidir. İkincisine gelince, "nefs, gemide kaptanın yeri neyse, bedende aynı yeri dolduran şeydir." denilmesi gibidir.

[226] Benzetme, hakîki tarif değildir, aksine o, tarif gibidir ve onda birçok hata ortaya çıkabilir.

[227] Tarif edenin, tarif edilenden önce bilinmesi gerektiğinden onun tarif edilenden ve kendisiyle tarifin yapıldığı şeylerden başka ve daha açık olması gerekir. Doğruluk bakımından da ona eşit olması gerekir. Çünkü daha genel olanın, daha özel olanın tarifini yapması zordur ve ona tarif edilenin dışındaki şeyler de girer. Dolayısıyla da tarif edici, [tarif edilenin dışındaki şeylerin tarife girmesini] engelleyici ve [tanımlayanla tanımlanan birbirine] eşit olmaz. Özel olan [genel olandan] daha kapalıdır. Tarif eden [yapısı itibariyle daha genel olduğu için], o [daha özel] olmaksızın bulunur ve bundan dolayı da kapsayıcı olmaz ve döndürülmez. ["Canlı"nın tarifinde "insan"ı kullanmak gibi. Çünkü "insan", "canlı"dan daha kapalıdır. Şayet insan olmaksızın canlı bulunursa, ne tarif edilenin fertlerinin tamamını kapsayıcı olur, ne de döndürülür, yani tarif eden bulunduğunda tarif edilen bulunmaz. Tarif edenin şartı gerekli olanları kapsaması ve döndürülebilir olmasıdır. Aksi durumda bir fayda vermez.] Bu şartlar, bütün tarifler için geçerlidir.

[228] Tarif; ya isim bakımındandır, ya da hakikat bakımındadır.

[229] Birincisi, manalardan bir şey oluşturmak ve onun için bir isim koymak ve sonra da onların toplamı için, onunla kastedilen bu lafızdır, denilmesi gibidir. Onun yanlışlığı, fazlalılığı ve eksikliği kabul etmesi ile bilinir: Cins için "birçok şeye söylenen tümeldir" denilmesi gibi ki, bunun üzerine "hakikatleri bakımından farklı birçok kastediyorsunuz, değil mi?" denilir.

[230] Biz de deriz ki: Evet, ancak bu sözle, bu mefhuma "birincil delâletin" kastedilmemesi, aksine sözün mefhum için "alametler" yapılması bundan farklıdır: tıpkı "ben onunla şunun ve bunun arız olduğu şeyi kastediyorum." denilmesi gibi. O zaman bu söz, "tanım" değil de, isim bakımından "betim" olur.

[٢٢٤] أو ناقص: هو المركب من الخاصة وغيرها دون القريبين.

[٢٢٥] ومن الرسوم تعريف الشيء بالمثال وبالمقايسة. أما الأوّل فكما يقال [٣٤ب] الإنسان هو مثل زيد وعمرو وبكر. وأما الثاني فكما يقال النفس هي التي تقوم من البدن مقام الرُّبَّان من السفينة.

٥ [٢٢٦] والتمثيل ليس بتعريف حقيقي، بل هو كالتعريف وقد يقع الغلط فيه كثيرا.

[٢٢٧] ولما وجب أن يكون المعرِّفُ معلوما قبل المعرَّف لزم أن يكون غيره وغيرَ معرّف به وأجلى منه وينبغي أن يكون مساويا له في الصدق، لأن الأعم يقصر عن تعريف الأخص، ويدخل فيه غير المعرّف فلا يكون مانعا ومطّردا، ١٠ والأخص أخفى ويوجد المعرّف بدونه فلا يكون جامعا ومنعكسا، وهذه الشرائط عامة في جميع المعرّفات[١].

[٢٢٨] والتعريف إما بحسب الاسم أو بحسب الحقيقة

[٢٢٩] والأوّل كما يؤلّف شيء من المعاني ويُوضَع له اسم. ثم يقال لمجموعها أنه المراد بهذا اللفظ. ويعلم خطؤه بقبول الزيادةِ عليه أو النقصان ١٥ عنه كما يقال الجنس كلي مقول على كثيرين فيقال له أَلستَ تعني على كثيرين مختلفين بالحقائق؟!

[٢٣٠] فنقول: نعم اللهم إلا أن لا يريد بهذا القول دلالة أولية [٣٥أ] على ذلك المفهوم، بل جعلها علامات له فكأنّهُ قال أريد به الشيء الذي يعرضه كذا وكذا. فحينئذ يكون ذلك رسما بحسب الاسم لا حدا.

---

١ ع١: التعريفات؛ ع١ ± المعرفات.

[231] İkincisi, hariçteki mevcut bir şeyin tarifidir. [Mevcut şeylerden insan, siyah ve vb. tanımı gibi]. Tarif edilenin varlığı hariçte tahakkuk ettiğinde [isim bakımından olan] birincisi, aynıyla [hakikat bakımından olan] ikincisi olur.

[232] ***İki: Tarif hakkındaki problemler:***

[233] (1) Tanımın mefhumu, eğer tanımlananın aynı olursa bir şeyin tarifi, bizzat kendisiyle olmuş olur. Eğer onun dışında bir şey olursa bu durumda tanımlananın mefhumunun ve hakikatinin bu mefhum olduğunu söylemek nasıl doğru olacaktır?

[234] Cevap: Tanım mefhumu, hakikati itibariyle değil de, ayrıntıları itibariyle tanımlanandan farklıdır, çünkü tanım mefhumunun hakikati, tanımlananın hakikatinin kendisidir, ancak birincisi ayrıntılı iken, ikincisi özettir. Bundan dolayı da tanımlananın mefhumunun, bu mefhum olduğunun söylenmesi doğru olur.

[235] (2) Bileşik [mürekkep], basitlerin toplamından ibaret olursa, o[bileşik ola]nun mahiyetinin bilgisi, [basitlerin] mahiyetinin bilgisine dayanmış olur; ancak basitlerin mahiyeti, "betimlenmiş" olduğu için bilinir değildir; ancak onlar hakkında bilinen, sadece harici sıfatlardır. Bundan, bileşik hakkında bilinenin de sadece harici sıfatlar olması lâzım gelir ki bu durumda da bileşik (hadd ile) tanımlanmış olmaz, betimlenmiş olur.

[236] Cevap: "Tanım" ile kastedilen, ister betim, ister onun dışında bir şey ile bilinen olsun, tanımlananın cüzlerinin ayrıntılandırılmasından başka bir şey değildir.

[237] (3) Eğer şey bütün yönlerden bilinirse onu [bilmek için] talep etmek imkânsız olur. Eğer aynı şekilde [her yönden] bilinmez ise ona yönelmenin imkânsızlığından dolayı yine [onu bilmek için talep etmek de] imkânsız olur. Herhangi bir yönden bilinen bir şeyin iki yönden talebi, söylediğimiz sebepten ötürü, imkânsızdır. Buna [İmâm Şerefüddin tarafından] şöyle itiraz edilmiştir: Bu iki öncül; aynı anda doğru olamaz, [çünkü] döndürmede onlardan her birinin ters döndürmesi diğerinin çelişiğine düz döndürülür.

[238] Onlar şöyle cevapladılar: Kastedilen şudur: Bilinen her tasavvuru talep etmek imkânsızdır, bilinmeyen her tasavvuru da talep etmek imkânsızdır; o zaman, ikisinden (iki önermeden) birinin ters döndürmesinin döndürmesi, konusu diğerinin konusundan daha genel olduğu için diğerinin çelişiği olmaz. Çünkü birincisinin döndürmesi şu sözümüzdür:

[٢٣١] والثاني وهو تعريف أمر موجود في الخارج والأوّل بعينه يصير الثاني إذا تحقق وجود المعرّف في الخارج.

[٢٣٢] ب- على التعريف شكوك:

[٢٣٣] فأ- مفهوم الحد إن كان عين مفهوم المحدود، يكون تعريف الشيء بنفسه. وإن كان غيره، فكيف يَصح أن يقال مفهوم المحدود وحقيقته هو هذا المفهوم؟

[٢٣٤] وجوابه: إن مفهومَ الحد مغاير لمفهوم المحدود باعتبار التفصيل لا بالحقيقة، إذ حقيقة مفهوم الحد نفس حقيقة المحدود، لكن يكون الأوّل مفصّلا والثاني مجملا. فيَصح أن يقال مفهوم المحدود هو هذا المفهوم.

[٢٣٥] ب- لما كان المركب عبارة عن مجموع البسائط، لكان معرفة ماهيته موقوفة على معرفة ماهيتها، لكن ماهيتها غير معلومة لكونها مرسومة، بل المعلوم منها إنما يكون صفات خارجية. فيلزم أن لا يكون المعلوم [٣٥ب] من المركب أيضا إلّا صفاتٍ خارجية وحينئذ لا يكون المركب محدودا، بل مرسوما.

[٢٣٦] وجوابه: إن المراد من الحد ليس إلا تفصيل أجزاء المحدود سواء كانت معلومة بالرسم أو بغيرِهِ.

[٢٣٧] ج- إن كان الشيء معلوما بجميع جهاته، امتنع طلبه. وإن كان مجهولا كذلك، امتنع أيضا لامتناع التوجّه نحوه. والمعلوم من وجه يمتنع طلب جهتيه لِمَا قلنا. وقيل[١] على ذلك بأن المقدمتين لا يصدقان معا لانعكاس عكس نقيض كل منهما بعكس المستوي إلى نقيض الأخرى.

[٢٣٨] وأجابوا: بأن المراد كل تصور معلوم يمتنع طلبه، وكل تصور غير معلوم يمتنع طلبه، وحينئذ لا يكون عكس عكس نقيض شيء منهما مناقضا لآخر لكون موضوعه أعم من موضوع الآخر، إذ عكس الأولى مثلا هو قولنا:

---

١ صرّح المؤلف في شرح القسطاس صاحب القول بـ'الإمام شرف الدين' (انظر: السمرقندي، شرح القسطاس، شهيد علي باشا:١٧٩٨، و. ٥١ ء)

Bilinmeyen tasavvurların bazılarının talep edilmesi imkânsız değildir. İkinci önerme şu sözümüzdür: Bilinmeyen her tasavvurun talep edilmesi imkânsızdır. Birincinin konusu, ikincinin konusundan daha geneldir, çünkü tasavvur oluşu ortadan kaldırılsa da onun doğru olması mümkündür; ikincide ise böyle değildir. Bunun başka bir şekilde açıklanması da mümkündür; o da şöyle denilmesidir: Birincinin konusu, bütün yönlerden bilinendir; çelişiği ise bunun ref' edilmesidir ki bu da onun bütün yönlerden bilinmez olmasını değil, diğerinden daha genel olmasını gerektirir. İkincinin konusu da böyledir ve birinci, ikinciden daha geneldir.

[239] Birisi şöyle diyebilir: O zaman [döndürmenin konusunun], her yönden veya bazısı olmaksızın bazı yönlerden bilinmez olması mümkündür.

[240] Eğer birincisi gibi [bütün yönlerden bilinmez] ise bazı mutlak bilinmezlerin talebinin imkânsız olmadığı doğru olur ve böylece ikinci geçersiz olur. Eğer ikincisi [gibi bazı yönlerden bilinmez] ise, bazı herhangi bir yönden bilinmezlerin talebinin imkânsız olmadığı doğru olur ve böylece de sizin söylediğiniz "herhangi bir yönden bilinmeyenin talebi imkânsızdır." şeklindeki üçüncü söz geçersiz olur.

[241] Birincinin cevabı: Melek ve cinin mahiyetinin bilinme talebinde olduğu gibi, bazı itibarlarla bilinmesi nedeniyle bir yönden bilinir olana yönelmek mümkündür.

[242] (4) Şeyin tarifinin ne bizzat kendisiyle, ne de cüzlerinin tamamıyla olması mümkün değildir, çünkü (birincisinde) o, zaten kendisidir. Cüzlerinin bazısıyla tarifi de mümkün değildir; çünkü bileşiğin tarif edicisi, her bir cüzün tarif edicisidir. Bileşiğin, onunla (bir cüzüyle) tarif edilmesinde, şeyin kendisiyle tarif edilmesi durumu olur. Harici bir şeyle de tanımlanamaz; çünkü harici olan, bir şeyi, ancak o şeye has olduğu bilindiği zaman tarif eder. Haricinin o şeye has olduğunu bilmek de o şeyi bilmeye dayanır ki bu da bir devrdir. Ayrıca onun dışındaki şeyleri de ayrıntılı bilmeye dayanır ki o da [aklın sonsuz şeyleri ihata etmesinin imkânsız olmasından dolayı] imkânsızdır.

[243] Cevap: Cüzlerin tamamıyla tarifin, bizzat kendisiyle tarif olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü tanımlayanın tanımlanana delâleti, tanımlananın lafzının tanımlayana delâletiyle aynı olursa, şey ancak bu durumda kendisiyle tanımlanmış olur. İnsanın tarifinde "o, beşerdir."; hareketin tarifinde

بعض ما ليس بتصور معلوم لا يمتنع طلبه، والقضية الثانية قولنا[1] كل تصور غير معلوم يمتنع طلبه[2]. فموضوع الأولي [٣٦أ] أعم من موضوع الثانية، إذ يجوز صدقه بانتفاء كونه تصورا دون الثاني ويمكن توجيه ذلك بطريق آخر[3]، وهو أن يقال موضوع الأولى هو المعلوم من جميع الجهات فنقيضه رفع ذلك وهو لا يقتضي أن يكون مجهولا من جميع الجهات بل أعم منه. وموضوع الثانية هو كذلك، ويكون الأول أعم من الثاني.

[٢٣٩] ولقائل أن يقول: فحينئذ لا يخلو من أن يكون مجهولا من جميع الجهات أو من بعضها دون البعض.

[٢٤٠] فإن كان الأوّل، صدق بعض المجهول مطلقا لا يمتنع طلبه، فبطلت الثانية. وإن كان الثاني، صدق بعض المجهول من وجه دون وجه لا يمتنع طلبه، فبطلت الثالثة وهي قولكم كل مجهول من وجه يمتنع طلبه.

[٢٤١] وجواب الأول أن المعلوم من وجه للعلم ببعض اعتباراته يمكن التوجّه نحوه كما في طلب ماهية الملك والجنّ.

[٢٤٢] د- لا يمكن تعريف الشيء بنفسه ولا بجميع أجزائه، لأنه هو ولا ببعضها. لأن معرِّفَ المركب مُعَرّف لكل جزء. ففي تعريفه به [٣٦ب] تعريف الشيء بنفسه ولا بالخارج، لأن الخارج إنما يعرّف الشيء إذا علم اختصاصه به، والعلم باختصاصه به يتوقف على العلم به وأنه دور. وعلى العلم بما عداه مفصلا وهو محال.

[٢٤٣] وجوابه: لا نسلم أن التعريف بجميع الأجزاء تعريف بنفسه، بل التعريف بنفسه هو تعريف الشيء بما يكون دلالته على المعرّف بعينها كدلالة لفظ المعرِّفِ عليه كتعريف الإنسان بأنه بشر و تعريف الحركة

---

١ ط: والقضية الثانية معناها قولنا.
٢ م – والقضية الثانية معناها قولنا كل تصور غير معلوم يمتنع طلبه.
٣ م: ذلك بدون آخر.

"o, nakildir." denilmesi gibi. Ancak ayrıntılandırma yoluyla ise bu, şeyin bizzat kendisiyle tarifi değildir. Aynı şekilde bütünün tarif edeni, cüz ya tariften müstağni olduğu için, ya da onun dışında bir şeyle tarif edildiği için cüzün tanımlanmasını gerektirmez. Harici olanla tarif, onun tarif edilene has olduğunun bilinmesine dayanmaz; çünkü "hâssa"nın bilinmesi, ihtisasın bilinmemesine rağmen mahiyetin bilinmesini gerektirebilir. Şayet bunu kabul edecek olsak bile, mahiyetin herhangi bir şekilde tasavvuru ihtisasın bilinmesinde yeterli olabilir; tıpkı belirli bir cismin, belirli bir mekânı işgal etmek hâssasına sahip olduğunu bilmek, ancak bunun ve bunun dışındaki başka şeylerin hakikatini bilmemek gibi.

[244] ***Üç:*** Tarif edilmek istenen, ya basittir, ya da bileşik. Bileşik olan da ya hakiki bileşik, ya da itibari bileşiktir. Hakiki olan da ya sınâîdir: Yatak ve macun gibi; ya da sınâî değildir: İnsan ve sayı gibi. İtibari olan [bileşik] da ya bir başkasına kıyasla mahiyettir: Baba ve komşu gibi; ya da değildir: Beyaz cisim gibi. Basit olana gelince, [o] tanımlanmaz, bilakis nisbetler ve zâtına ait lâzım arazlar ile betimlenebilir. Bazen de ona, ondan daha açık olan [ve] onun ismine eş anlamlı bir isimle işaret edilir.

[245] Bileşiklere gelince, onların "tanım"ı vardır ve o da ancak yüklem olan zâtîlerin tamamının zikredilmesiyle tamam olur.

[246] Şeyh *İşârât*'ta şöyle dedi: Tam tanımın cins ve fasıldan oluşması gerekir. Bu konuda mantıkçıların görüşleri farklı farklı şekillenmiştir. Bazıları bunu, sayı ve evde olduğu gibi, yüklem olmayan cüzler yüzünden yetersiz buldular.

[247] Bazıları[ndan İmâm Nasîruddin et-Tûsî] da onun [Şeyh'in] maksadının tanımların bazısı olduğu [tamamı olmadığı] görüşündedirler. Doğrusu Şeyh, her hakiki bileşiğin, türün cinsin kapsamında olması gibi, on kategoriden birinin kapsamında olması gerektiğine kail olmuş, bu yüzden her hakiki bileşikte cins ve fasıl bulunduğuna hükmetmiştir.

[248] Tercih edilen görüşe gelince, sen bileşiklerin dört [kategori] ile sınırlandığını da öğrenmiştin [:Cevher, nicelik, nitelik ve nisbet]. Bu durumda her bileşiğin, yüklem olmayan cüzler kendisinde ister bulunsun, ister bulunmasın cins ve faslı vardır: "Sayı" gibi, çünkü o, yüklem olmayan cüzlerden oluşmakla beraber aynı zamanda yüklem olan cüzlerden oluşur, çünkü sayı, nicelik altındadır. Bundan dolayı onu tarif ederken

بأنها نقلة. وأما إذا كان على سبيل التفصيل، فلا يكون ذلك تعريف الشيء بنفسه وأيضا معرِّف الكل لا يجب أن يعرّف الجزء إما لأنه غني عن التعريف أو لأنه عرف بغيره. والتعريف بالخارج لا يتوقف على العلم بالاختصاص، إذ العلم بالخاصة يوجب العلم بالماهية مع عدم العلم بالاختصاص. ولئن سلمنا ذلك لكنّ العلم بالاختصاص قد يكفي فيه تصوّر الماهية بوجهٍ من الوجوه كما يُعلم اختصاص جسم معين [٣٧أ] بشغْلِ حيّز معين ولا يعلم حقيقته ولا حقيقة ما سوآه مفصلا.

[٢٤٤] ح- ما يراد تعريفه إمّا بسيط أو مركب. والمركب إما مركب حقيقي أو اعتباري. والحقيقي إما صناعي كالسرير والمعجون أو غير صناعي كالإنسان والعدد. والاعتباري إما ماهية بالقياس إلى الغير كالأب والجار أو لا كالجسم الأبيض. أما البسيط فلا يُحَدُّ بل يُرسم بالنِّسَب والأعراض اللازمة لذاته. ورُبّما يُنَبّه عليه باسم مرادف لاسمه يكون أكثر وُضوحا منه.

[٢٤٥] وأما المركبات، فلها حد وهو إنما يتمّ بذكر جميع الذاتيات المحمولة.

[٢٤٦] وقال الشيخ في الإشارات[١]: الحد التام لا بد وأن يتركب من الجنس والفصل. واضطرب آراء القوم في ذلك، فإستنقص ذلك بعضهم بالأجزاء الغير المحمولة كما للعدد والبيت.

[٢٤٧] وذهب بعضهم[٢] إلى أن مراده بعض الحدود. والحق أن الشيخ لما ذهب إلى أن كل مركب حقيقي لا بدّ وأن يندرج تحت مقولة من العشر اندراج النوع تحت [٣٧ب] الجنس، فلذلك حكم بوجود الجنس والفصل في كل مركب حقيقي.

[٢٤٨] وأما على المذهب المختار، فقد عرفت انحصار المركبات في الأربعة. فحينئذ يكون لكل مركب جنس وفصل سواء وُجِدَت فيه الأجزاء الغير المحمولة أو لم يوجد كالعدد مثلا، فإنه مع كونه مركبا من الأجزاء الغير المحمولة[٣] فهو أيضا مركب من الأجزاء المحمولة ، إذ العدد مندرج تحت الكم. فيقال في تعريفه

---

١ ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ص. ١٧.

٢ صرّح المؤلف في شرح القسطاس صاحب القول بـ'الإمام نصر الدين الطوسي' (انظر: السمرقندي، شرح القسطاس، شهيد علي باشا:١٧٩٨، و. ٥٣ ء)، نصر الدين الطوسي, شرح الإشارات - الجزء الأول، ص. ٩٧.

٣ ع٢ – ~~أو لم يوجد كالعدد مثلا فإنه مع كونه مركبا من الأجزاء الغير المحمولة~~.

"birlerden oluşan nicelik"tir denilir. Nicelik, cinstir ve birlerden oluşma da fasıldır. Keza ev de cevher ve cisim altındadır. Bundan dolayı onun tarifinde "tavan ve duvardan oluşan cisimdir." denilir.

[249] Böylece her bileşiğin, "cins ve fasıl"dan oluşması gerektiği bilinmiş oldu.

[250] İtibari mahiyetlere gelince, onlarda buna gerek yoktur.

[251] Şeyh, *Hikmetü'l-Meşrikıyye*'de buna şöyle işaret etmiştir: Tanım, bazen cins ve fasıldan oluşur, bazen de, itibari mahiyetlerde olduğu gibi, oluşmaz: Beyazlık ile birlikte ele alınan cismi tanımlamamız gibi. Bunun için cismin, beyazlığın ve beyazlığın cisim için ortaya çıkmasının tarifine ihtiyaç duyarsın.

[252] Göreli mahiyetlere gelince, görelilerden her birinin tarifinde, tarif edilmek istenilen şeye özgü olacak şekilde kendisi sebebiyle göreliliğin meydana geldiği mananın ortaya konulması gerekir. Şöyle denilmesi gibi: Baba, nutfesinden başka bir insanın doğduğu insandır. "Nutfesinden doğduğu" sözümüz, ikisi arasında göreliliğin ortaya çıktığı manadır. Bazıları şöyle dedi: Baba, oğula sahip olandır. Bu da şeyin, bilinme ve bilinmeme bakımından kendisine eşit olan şeyle tarif edilmesidir.

[253] Sınâî/yapay [bileşik] olanlara gelince, kendine has amaçlarının ve sûretlerinin vuzuha kavuşması ve terkiplerinde daha fazla benzeşme elde etmek gayesiyle amaçları zikredilebilir. Amaçlarının zikredilmesi, faile yönelik mülahazadan hali olmaz. Bundan dolayı da onun tarifi, dört illetle oluşturulur. Örneğin "kalkan" için "darbeyi def etmek için yapılmış yuvarlak geniş cisimdir." denilmesi gibi.

Uyarı

[254] Bazen bileşiklerin basitleri arasında [tam bir idrakin ortaya çıkması için] tariflerde kendisine ihtiyaç duyulan başka bir manevi terkip ortaya çıkar: Yatak gibi, çünkü o, beraberinde bir konumsal terkip bulunmadıkça (sadece) bir odunun parçalarının bir araya getirilmesiyle tamam olmaz. Ayrıca oluşanlardaki ustukussâtın [unsurlar: ateş, su, toprak, hava] terkibi gibi; çünkü onlar da beraberinde dönüşüm ve imtizaç olmadıkça ustukussâtın parçalarının bir araya gelmesiyle tamam olmaz.

أنه كم مركب من الآحاد. فالكم جنس[1] والمركب من الآحاد فصل. وكذا البيت مندرج تحت الجوهر والجسم، فيقال في تعريفه أنه جسم مركب من السقف والجدار.

[٢٤٩] فعُلم أن كل مركب لا بدّ وأن يكون مركب من الجنس والفصل.

[٢٥٠] وأما الماهيات الاعتبارية، فلا يجب فيها ذلك.

[٢٥١] وبهذا[2] أشار الشيخ في الحكمة المشرقية[3]: إن الحد قد يكون مركبا من الجنس والفصل، وقد لا يكون كما في الماهيات الاعتبارية كحَدِّنا الجسمَ المأخوذَ مع البياض. فإنك تحتاج إلى تعريف الجسم والبياض وحصولِ البياض للجسم.

[٢٥٢] وأما الماهيات الإضافية، [٣٨أ] فيجبُ في تعريفِ كل من المتضايفين إيراد المعنى الذي حصل به التضايف بينهما على وجه يختص بما يراد تعريفه كما يقال: الأب هو إنسان تولّد إنسان آخر من نطفته، فقولنا[4] تولّد من نطفته هو المعنى الذي حصل به التضايف[5] بينهما. وبعضهم[6] قال: الأب ما له ابن. وذلك تعريف الشيء بما يساويه في المعرفة والجَهالة.

[٢٥٣] وأما الصناعيات، فلِوُضوح أغراضها وصورها[7] المختصّة بها وزيادةِ التشابهِ في تراكيبها، قد يُذكر أغراضها وذِكر أغراضها لا يتجرّد عن الملاحظة إلى الفاعل. فيؤلّف تعريفاتها من العلل الأربع، مثل ما يقال الترس جسم عريض مستدير مصنوع لدفع الضرب.

تنبيه

[٢٥٤] ربما يقع بين بسائط المركبات تركيب آخر معنوي يحتاج في التعريفات إليه كما في السّرير فإنه لا يتمّ بتركيب أجزاء الخشب ما لم يكن معها تركيب في الوضع وكتركيب الأسطقصات[8] في الكائناتِ فإنها لا يتم بتركيب أجزاء الأسطقصات[9] ما لم يكن معها استحالة [٣٨ب] وامتزاج

---

١ م: فالجنس كم.
٢ ع١: وإلى هذا؛ م: وهذا؛ ع١ ± بهذا.
٣ إبن سينا، منطق المشرقيين (جزء من الحكمة المشرقية)، ص ٤٠-٤٢
٤ م، ع١ – فقولنا.
٥ م: هو المعنى الذي هو التضايف؛ أ: هو المعنى الذي حصل بالتضايف؛ ع٢: هو المعنى الذي حصل التضايف.
٦ م: وبعضهما.
٧ م، ع٢، أ، ط – وصورها.
٨ ط: الاستقصات.
٩ ط: الاستقصات.

Dolayısıyla tertip ve dönüşüm (istihale), her ne kadar zâtıyla kâim bir cüz olmasa da mefhum bakımından bileşiğin cüzlerinden biridir.

[255] [Yukarıda anlatılanlar tümel mahiyetlerin hükmü hakkındaydı. Şimdi] somut fertlere gelince, onların "ne olduğu" sorulduğu zaman bu soruyla örfen ve dil açısından, ferd bakımından değil tür bakımından onların mahiyeti talep edilir. Akıl sahiplerinde "kim", onların dışındakilerde "hangisi" sorusu sorulduğu zaman, bu soruyla onu türü dahilinde kendisi dışındakilerden ayıran şey talep edilir. Şayet onun türlüğünün mahiyetiyle cevap verilirse, hata olur. Tek bir insan ferdi hakkında "o kimdir?" diye sorulduğu zaman, "o, konuşan/düşünen canlıdır." demek doğru olmaz, bilakis "o, falandır; falanın oğludur" veya "şunu yapan veya şunu bilendir" şeklinde ona hususiyet kazandıran ve soran nezdinde daha bilinir olan benzeri şeylerle cevap verilir. Keza, herhangi bir taştan "o hangi taştır?" diye sorulduğu zaman "o falanca işe yarar" veya "şöyle faydası, şöyle zararı olan taştır" denilir.

[256] İtibari bileşiklere gelince;

[257] Bazıları yokluk bildirir: Âmâlık, acziyet ve sükût gibi ki bunlar, acziyette olduğu gibi melekelerine özgü yokluklardır. Zira acziyet, mutlak olarak yokluk değil kudretin yokluğudur. Dolayısı ile onların tarifleri, ancak melekelerine izafetle beraber olan bir terkiple tamam olur.

[258] Bazı itibari bileşikler ise varlık bildirir: Gören, konuşan, güç yetiren olmak ve bunların dışında benzeri durumlar gibi. Onların tarifinde şey, türetildiği oluşla beraber alınır: Gören için 'görmeye sahip olan şey' denilmesi gibi.

[259] ***Dört:*** Tarifteki bozukluklar ya mana yönünden, ya lafız yönünden, ya da her iki yönden olur.

[260] [Mana bakımından olan] birincisi "ya özel" olur: Daha önce zikredildiği gibi, tarifin kısımlarından bir kısma özgü olan şartlardan herhangi birinin terk edilmesidir, [Örneğin: Tam tanımı yaparken yakın cins veya yakın fasıldan birini almamak böyle bir bozukluktur.] ya da genel olur: bu da onun, kendisine özgü olmayan bir şeyle tarif edilmesidir; tıpkı bir şeyi doğruluk bakımından kendisine eşit olmayan bir şeyle tarif etmek gibi. Bu, tarifin ya (efradını) cami ya da mani (engelleyen) olmasına halel getirir. [Yani eğer tarif eden daha özel olursa, kapsayıcı olmaz. Daha genel olursa, engel olan (sınırlandıran) olmaz.]

فكان الترتيب والاستحالة أحد أجزاء المركب[1] في المفهوم وإن لم يكن جزءا قائما بنفسه.

[٢٥٥] وأما المشخّصات، فإذا سُئل عنها بـ'ما'، فإنما يُطلب به عُرْفا ولُغة تمام ماهيته بحسب النوع لا بحسب الشخص. أما إذا سُئِل بمَن في ذوي العقول وبأي في غيرهم، فإنما يُطلب به ما يميّزه عن غيره في نوعه. فلو يجاب بماهيته النوعية، لكان خطأ. فإذا سئل عن شخص إنساني بـ'مَنْ[2] هُوَ؟'، فلا يصح أن يقال: إنه حيوان ناطق، بل يقال ما يخصصه أنه فلان أو ابن فلان أو هو الذي يصنع أو يعلم كذا، وأمثال ذلك مما هو أعرف عند السائل. وكذا إذا سئل مثلا عن حجر بأنه 'أي حجر؟'، فيقال إنه الذي لأجل المصلحة الفلانية أو الذي ينفع أو يضرّ لكذا.

[٢٥٦] وأما المركبات الاعتبارية:

[٢٥٧] فمنها ما هو أعدام كالعمى والعجز والسكوت وهي أعدام مخصوصة بملكاتها كالعجز، فإنه عدم القدرة لا العدم مطلقا فحينئذ لا يتمّ تعريفاتها إلا بتركيبها مع الإضافة بملكاتها.

[٢٥٨] ومنها وجوديات [٣٩أ] كالبصير والقادر والمتكلم إلى غير ذلك فيؤخذ في تعريفاتها الشيء مع الحدث المشتق منه كما يقال البصير شيء له البصر وعلى هذا.

[٢٥٩] ز- الخلل في التعريفات إما أن يكون من جهة المعنى أو من جهة اللفظ أو من جهتيهما.

[٢٦٠] والأوّل إما خاص وهو رَفْضُ شرط من الشرائط المختصة بقسم[3] من أقسام التعريف كما سبق ذكره، أو عام وهو الذي لا يختص بشيء منها كما عرّف الشيء بغير المساوي في الصدق، فإن ذلك يُخِلّ إما في كونه جامعا أو كونه مانعا.

---

١ م: المركبة.
٢ م: من.
٣ ع١ – قسم.

[261] Ya da bilinme ve bilinmeme bakımından eşit olanla tarif edilmesi: "Baba oğula sahip olandır." denilmesi gibi.

[262] Ya da daha kapalı olanla tarif edilmesi: "Ateş, nefse benzeyen bir ustukustur [unsur]" denilmesi gibi. [Ki aslında nefsin kendisi daha kapalı, tarife muhtaç bir şeydir.]

[263] Ya da bizzat kendisiyle tarif edilir; şeyi, ismi ile eş-anlamlı olan bir isimle tanımlamak gibi: İnsan için "o, beşerdir.", hareket için "o, nakildir." denilmesi gibi.

[264] Ya da tarif edilenle tarif edilmesidir. Bu da ya sadece bir aşamalı olur: "Güneş, gündüz yıldızıdır." denilmesi gibi. Ayrıca "Gündüz, Güneşin doğuşu sebebiyle havanın aydınlandığı zamandır." denilmesi gibi; ya da birden fazla aşamalı tanımlanır: İki, ilk çifttir. İlk çift, iki müfrede bölünebilendir ki o da ikidir. Bu kısımlardan her biri, bir öncekinden daha kötüdür. Örneğin mümeyyizi cinsten önce zikretmek böyledir. Çünkü zâtı ifade etmek için cinsi önce zikretmek gerekir, sonra mümeyyiz ile temyiz edilir.

[265] Lafız yönünden olana gelince, mecazi ve dinleyene nisbetle açık olmayan az bilinir lafızların kullanılması veya ihtiyaç duyulmayan tekrarlar veya faydasız uzatmalarla ortaya çıkar.

Uyarı

[266] Bir şeyin, varlığının kendisiyle kâim olmadığı illet ve ma'lûllerden lâzımlarıyla tarif edilmesi [manevi] bozukluklardan biridir. Ay tutulmasında dünyanın araya girmesini dikkate alıp "Ay tutulması, aralarına dünya girmesi sebebiyle ayın güneş ışınlarından yoksun kalmasıdır." demeleri buna örnektir.

[267] Oysa burada bir bozukluk vardır [ve bu da açıktır]: "Ay tutulması"nın anlamı, ayın, ışıktan yoksun olmaması gereken bir vakitte ışıktan yoksun olmasından başka bir şey değildir. Onun ışığını Güneşten alıyor olup Dünyanın araya girmesiyle bu ışıkların kesilmesine gelince bu, "Ay tutulması anlamı"nın dışında bir şeydir ve bununla beraber [Dünyanın araya girmesi] ondan daha kapalı bir konudur ve gece için söylenen "Güneşin batması sebebiyle ufkun karanlık olduğu zamandır." durumuna benzemez. Çünkü "gece" ismi, karanlığın Güneşin batışıyla birleşmesini ifade etmek için konmuştur. Çünkü hava, bulutların üst üste yığılması sebebiyle veya tam tutulma ile kararırsa, bu durum ancak mecazen gece olarak isimlendirilebilir.

[٢٦١] أو بالمساوي في المعرفة والجهالة كما يقال الأب ما له ابن.

[٢٦٢] أو بالأخفى كما يقال: النار أسطقس شبيه بالنفس.

[٢٦٣] أو بنفسه كما تعرّف الشيء باسم مرادف لاسمه مثل أن يقال: الإنسان بشر والحركة نقلة.

[٢٦٤] أو بالمعرَّفِ به إما بمرتبة كما الشمس كوكب نهاري، ثم يقال : النهار زمان ضوء الجوّ بسبب طلوع الشمس أو بمراتب كما يقال الاثنان هو الزوج الأوّل والزوج الأوّل ما ينقسم بمفردين هو الاثنان [٣٩ب]. وكل واحد من هذه الأقسام أردى مما قبله، ومنها تقديم المميز على الجنس، لأن الجنس يجب تقديمه ليفيد الذات، ثم يميَّز بالمميز.

[٢٦٥] وأما من جهة اللفظ، فكما يستعمل ألفاظ مجازية أو غريبة غير ظاهرة الدلالة بالنسبة إلى السامع أو يقع التكرار من غير حاجة أو يطوّل بدون فائدة.

تنبيه

[٢٦٦] من الخلل تعريف الشيء بلوازم وجوده الغير القائمة به من العلل والمعلولات مثل أَخْذِهم توسّط الأرض في الخسوف. فيقولون: هو خلوّ جرم القمر عن شعاع الشمس لتوسط الأرض بينهما.

[٢٦٧] وفيه فساد: لأن مفهومَ الخسوف ليس إلا ذلك الخلُوّ في وقت من شأنِهِ أن في مثله لا يخلو عنه. وأما أنه كان مستنيرا عن[1] شعاع الشمس وانقطع بتوسط الأرض فأمر خارج عن مفهوم الخسوف، ومع ذلك أخفى منه وهو ليس كما يقال في الليل أنه زمان ظلمة جوّ الأفق بسبب غروب الشمس، لأن اسم الليل موضوع بإزاء تركيب الظلمة مع اعتبار غروب الشمس [٤٠أ]. فإن الجو إذا أظلم بسبب غيم شديد الارتكام أو بسبب كسوف تام لم يُسَمّ ليلا إلا بطريق المجاز.

١ ع١: ب.

Öfke için yaptıkları "Öfke, kalbin kanının galeyana geldiği, intikama yönelen infialî (etkilenimsel) bir şevktir." Tanımı da böyledir. Çünkü kalbin kanının galeyanı, öfke için bir sebeptir. "Öfke" adı, intikam için infialî şevki (arzuyu) ifade etmek için konmuştur. Her ne kadar kalbi onunla birlikte tanımlamak mümkün olsa da bu böyledir. Zira şeyle sebebi arasındaki sıkı bağ nedeniyle zihnin hataya düşüp karıştırması sonucu bir şey, kendi sebebiyle tanımlanabilmektedir. Örneğin "Acı, bağın kopmasıdır." denmesi gibi. Burada aslında bağın kopması acının sebebidir ve ona yüklem olamaz.

[268] Tarifin şartı, yüklem olmasıdır. "İki düşünce arasında kalma için (şekk) "düşüncelerin eşit olmasıdır" denilmesi gibi. Bazen gâî sebeple tanımlanabilir: "Nikâh, neslin devamıdır." gibi. Maddî sebeple tanımlanabilir: "İnsan, et ve kemiktir." ve "Kürsü, tahta parçasıdır." gibi. Sûrî sebeple tanımlanabilir: "Ruh, içkin-doğal hararettir." ve "Yumuşaklık, öfkeye karşı sabra güç yetirmektir." gibi. Bunun döndürmesi şeyin tarifinde onun ma'lûllerinin alınmasıdır.

Sonsöz

[269] Anaksâgoras ve mütekaddimûndan bir grup bilgin, tanımın burhânla elde edileceği görüşündedirler. Bu hususta bazı zayıf görüşler zikrettiler. Biz, inşallah, yerinde onu zikredeceğiz.

[270] Tanımı elde etme yollarının en kuvvetlisi, "birleştirme" (terkib) yoludur. Şöyle ki: Eğer tanımlanan "tür"se fertlerden, "cins" ise türünün fertlerinden belli bir sayı alınır ve bu alınanların, tanımlanan olmaları itibarıyla hangi kategoriden oldukları tespit edilir. Aynı kategoriden olan tüm kurucu yüklemleri alınır, varlıktaki [nerede, durum, nicelik, nitelik, illetlerden ve ma'lûllerden olan] lâzımlarının tamamı terk edilir ve cinsi ve faslı elde etmek için ortaklaşılan ve özelleşen hususlar ayrıştırılır. Bu yol, zâtî olanların bilgisine dayanır. Tanımın zorluğu da, onların zorluğu dolayısıyladır.

وكحدهم الغضب بأنه شوق انفعالي إلى الانتقام تغلي منه دم القلب فإن غليان دم القلب سبب للغضب. واسم الغضب موضوع بإزاء التشوّق الانفعالي للانتقام، وإن جاز أن تَحَدَّ معه القلب، وقد يحد الشيء بسببه لغلط الذهن بسبب تلازمهما مثل أن يقال: الوجع تفرّق الاتصال وهو سبب الوجع وغير محمول عليه.

٥ [٢٦٨] وشرط التعريف أن يكون محمولا وكما يقال الشكّ تساوي الأفكار. وقد يُحَدُّ بالسبب الغائي كما يقال النكاح هو الاستيلاد، وبالسبب[١] المادي مثل أن يقال الإنسان هو لحم وعظم، وأن الكرسي عود، وبالسبب الصوري كما يقال الروح حرارة غريزة، والحلم اقتدار على الصّبر على الغيظ وعكس ذلك أن يؤخذ في تعريف الشيء معلوله.

١٠ **خاتمة**

[٢٦٩] ذهب أنكساقراطيس[٢] وقوم من المتقدمين إلى أن الحد يكتسب بالبرهان [٤٠ب] وذكروا فيه وجوها ضعيفة، نذكرها في موضوع إن شاء الله[٣].

[٢٧٠] وأقوى الطرق في تحصيل الحد طريق التركيب وهو أن تؤخذ عدة من أشخاص ذلك المحدود إن كان المحدود نوعا أو من أشخاص أنواعه إن كان ١٥ جنسيا، ويُتعرّف أنها باعتبار كونها هذا المحدودَ من أيّ[٤] مقولة وتؤخذ جميع محمولاتها المقومة التي هي من تلك المقولة ويُترك جميع ما لزمها في الوجود و يفصل المشترك والمختص ليحصل[٥] الجنس والفصل وهذا الطريق موقوف على معرفةِ الذاتيات وعسر التحديد إنما هو لِعُسْرها.

---

١ أ: وبسبب.

٢ انظر: ابن سينا، كتاب المختصر الأوسط في المنطق، تحقيق:هرون تاكجي، صكاريا ٢٠٠٩ ، ص. ٢٤٥/ مخطوطة السليمانية: طرحان والده صلطان: ٢١٣، و. ٨٦ ب. يبدو أن الاسم 'أنكساقراطيس' غير صحيح (أيضا ذكر الشيخ في كتابه كتاب الأوسط في المنطق-ص. ٢٤٥/طرحان والد صلطان: ٢١٣، ور ٨٦ ب- ٨٧ء). والصحيح عندنا هو اسم 'كسانقراطيس' الذي ذكره الفارابي في كتابه 'البرهان' (أنظر: كتاب البرهان، ص. ٣١)

٣ أ – نذكرها في موضوع إن شاء الله.

٤ ع١: أية.

٥ ع١: فيحصل.

[271] Şeyh, zâtîleri araştırıp ortaya çıkarmanın zorluğundan dolayı tanımın zorluğunu itiraf etti. Ebu'l-Berekât, ona bunun çok kolay olduğu gerekçesiyle itiraz etti, çünkü tanımlar, isimlerin mefhumunun tanımlarıdır. İsimler de akledilen durumların isimleridir. [İnsan ismi, kendisi dışındakilerden ayrı akledilen mananın konusudur ve aynı şekilde kendisi dışındaki isimlerden.] Ve her akledilebilir durumda, ortak cüzün ve ayırt edici cüzün kemali akledilir. Böylece yakın cins ve yakın faslın bilgisi ortaya çıkar.

[272] Doğrusu, Ebu'l-Berekât'ın iddia ettiğinin aksinedir; çünkü bu, ancak isim bakımından olan tanımda geçerlidir.

[273] Hakikati bakımından olan(tanım)a gelince, bu konudaki gaye, tanımlanandan manalar ve eklerle mevsuf mefhumu akletmektir; ancak zâti ortaklaşılanın tamamını ve zâtî ayırdedicinin tamamını bilmek için zâtî olanı arazî olandan nasıl ayırırız? İnsafla hükmetmiş olmak için şöyle diyoruz: Tanımlama sanatında elimizden gelen, bir şey üzerinde dikkatlice düşünüp, onun için hasıl olmuş şeylerden en yakın, sübûtiyeti en belirgin ve en yakışır olanları gözden geçirmek ve aralarından bu şeye has olanı ve ondan başkasını da kapsayanı ayırıp tanımında bunları ortaya getirmektir. Ama bunun "ne gıda verir ne de açlığı giderir." (Gâşiye, 7) olduğunu sen de biliyorsun. Allah en iyisini bilir.

[٢٧١] واعترف الشيخ[١] بصعوبةِ التحديد لعسر الاطّلاع على الذاتيات. واعترض[٢] عليه أبو البركات[٣] بأنّ ذلك في غاية السهولة لأن الحدود حدود لمفهوم الأسماء، والأسماء أسماء للأمور المعقولة، وكل أمر معقول يعقل منه كمال الجزء المشترك وكمال الجزء المميز، فيحصل العلم بالجنس والفصل القربين.[٤١أ]

[٢٧٢] والحق أن الأمر على خلاف ما زعم لأن ذلك إنما يصح فيما يكون الحد بحسب الاسم.

[٢٧٣] أما إذا كان بحسب الحقيقة، فغاية ما في الباب أن يعقل من المحدود مفهوم موصوف بمعان ولواحق، لكن كيف يميز الذاتي منها عن العرضي ليعلم تمام المشترك وتمام المميز الذاتيين. والإنصاف أن قُصارى سَعْيِنَا في صناعة التحديد ليس إلا أن نتأمل في ذلك الشيء وننظر في[٤] الأمور الحاصلة له ما هو أقرب إليه وأظهر ثبوتا له وأليق به ونُفرز منها ما يختص به وما يشمل غيره ونورده في تحديده وأنت تعرف أن هذا ﴿لا يُسْمِنُ ولا يُغْنِي من جُوع﴾[٥] والله أعلم.

١ إبن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٤٨١.
٢ ع٢: وإعترز.
٣ أنظر: أبو البركات البغدادي، كتاب المعتبر في الحكمة، ص. ٦٤-٦٩.
٤ ع١ ± إلى.
٥ الغاشية، ٧/٨٨.

İKİNCİ BÖLÜM: TASDİKLERİN ELDE EDİLMESİ

[274] Babları:

BİRİNCİ BÂB: ÖNERMENİN KISIMLARI, CÜZLERİ VE HÜKÜMLERİ

[275] [Birinci Bâbın] Fasılları:

Birinci Fasıl: Önermenin Kısımları

[276] [Önerme, hüküm olmaksızın tahakkuk etmez. "Hakkında hüküm verilen" ve "kendisiyle hüküm verilen" olmaksızın da hüküm mümkün değildir. Bundan dolayı da] "önerme" de "üzerine hükmedilen" ve "kendisiyle hüküm verilen" bulunmalıdır. Eğer iki önerme olur da, aralarındaki hüküm bildiren nisbetten olan ilişkiye delâlet eden şey ortadan kaldırılırsa bu durumda önerme, "şartlı" olarak isimlendirilir ve "üzerine hüküm verilen" "mukaddem (ön-bileşen)" ve "kendisiyle hüküm verilen" ise "tâlî (art-bileşen)" olarak isimlendirilir. Eğer böyle olmazsa, "yüklemli" olarak isimlendirilir ve onlar da [yani üzerine hüküm verilen ve kendisiyle hüküm verilen] ister iki müfred olsun, isterse onun hükmünde olsun "konu" ve "yüklem" olarak isimlendirilir. Örneğin: "Muhakkak ki ben, Zeyd'i Amr'a vururken gördüm."

[277] Şartlı; kendisinde taraflarından birinin diğeriyle beraberliği veya birinin diğerinden olumsuzlanması ile hüküm verilirse "bitişik" ya da [mukaddem ve tâlî] arasındaki "birbirinden ayrılma"da doğruluk, yanlışlık veya her ikisi bakımından veya bunların olumsuzlanması bakımından olursa "ayrık (şartlı)" olur. O zaman da tâlîsi olumsuz olan olumlu bitişik şartlı ve onun [yani bitişik şartlı] ittifakiyenin olumsuzları, ayrık şartlının inâdiyelerinden ve ittifakiyelerinden hariç tutulurlar. Örneğin: "Şey insan ise taş değildir. Hiçbir zaman şey insan ise taş değildir." Çünkü bu tür örneklerde, iki taraf arasında "birbirinden ayrılma" ile hükmedilmez, aksine tek bir yönden nefy olur. Şayet bu, zihinde gerekli olursa, ancak "iltizam" ile gerekli olur.

[278] Hükümle kastedilen ise, "mutabakat" ile delâlet eden şeydir.

المقالة الثانية[1] في اكتساب التصديقات

[٢٧٤] وفيه أبواب:

الباب الأول: في أقسام القضايا وأجزائها وأحكامها

[٢٧٥] وفيه فصول:

الفصل الأول في أقسام القضية

[٢٧٦] القضية لا بدّ فيها من محكوم عليه ومحكوم به. فإن كانا قضيتين عند حذف ما يدل على العلاقة بينهما من النسبة الحكمية، سميت القضية [٢٤١ظ] 'شرطية'، ويسمى المحكوم عليه 'مقدّما' والمحكوم به 'تاليا'، وإلا سميت 'حملية' وسمّيا بالموضوع والمحمول سواء كانا مفردَين أو في حكمه، كقولنا: إني رأيت زيدا ضرب عمرا.

[٢٧٧] والشرطية إما متصلة إن حكم فيها باستصحاب أحدهما للآخر أو بسلبه، وإما منفصلة إن حكم فيها بالتباين[2] بينهما إما في الصدق والكذب أو فيهما أو بسلب ذلك. وحينئذ خرجت المتصلة السالب التالي وسوالبها الاتفاقية من عنادیات المنفصلة واتفاقياتها. مثل قولنا: إذا[3] كان الشيء إنسانا لم يكن حجرا. وليس البتة إذا كان الشيء إنسانا فهو حجر. لأنّ أمثالَ ذلك ليس يحكم بالتباين[4] بين الجانبين، بل نفي جانب واحد. ولو لزم ذلك في الذهن، فإنما يلزم بالالتزام.

[٢٧٨] والمراد بالحكم ما يدل بالمطابقة.

---

١ م – المقالة الثانية.
٢ ع٢، أ، ط، م: بالعناد.
٣ ع١: إن؛ أ ± كلما.
٤ ع٢، أ، ط، م: بالعناد.

[279] İmâm [*Şerhu Uyuni'l-Hikme*'de] şunu ileri sürdü: [Bitişik şartlı ve ayrık şartlının tarifleri, tanımına girmemesi gerekenlere mani değildir, çünkü] "Güneşin doğuşu gündüzün varlığını gerektirir" veya "gecenin varlığının muânididir" veya "şöyle bir önerme şöyle bir önermeyi gerektirir" gibi sözlerimizde şartlı olmamasına rağmen iki önerme arasında lüzum ve muânede ile hükmedilmiştir.

[280] Bu, böyle değildir, çünkü sen, bunun benzerlerinin (böyle önermelerin) müfred hükmünde olduğunu öğrendin.

[281] Şartlı "yüklemli"ye çözümlendiğinde yüklemli, "basit kesinlik bildiren söz" olarak isimlendirilir ve onun en basiti de "olumlu"dur, çünkü olumsuz, ancak kendi olumlusuna izafe edilerek akledilir ve ifade edilir. Olumluda ise durum böyle değildir. Sen kitabın başında bunun açıklamasını öğrenmiştin.

[282] Olumluların yüklemli, bitişik ve ayrık şartlı ile isimlendirilmesi hakikat yolu ile[dir; böylece birinci hakkında "yüklemleme", ikinci hakkında "bitiştirme" üçüncü hakkında "ayrılma" tahakkuk eder]; olumsuzların onlarla isimlendirilmesi benzerlikleri bakımından mecaz yolu iledir. "Bitişik" olanın "şartlı" olarak isimlendirilmesi, şart manası ve edatından dolayı hakikat yolu iledir. "Ayrık" ın "onunla [şartlı]" ile isimlendirilmesi, terkibi bakımından benzeşmelerinden dolayı mecaz iledir, çünkü ondan "vaz' etme ve ortadan kaldırma" şartıyla "vaz' etme ve ortadan kaldırma" gerekli olur. Yüklemli, şartlıyı tabiî olarak öncelediğinden, vaz' olarak da onu öncelemeyi [yani sözün gerektirdiği sıra] hak etmiştir. Şimdi biz, öncelikle o[yüklemli]nun hakkında konuşalım.

İkinci Fasıl: Önermenin Cüzleri

[283] İncelenecek bahisler:

[284] ***Bir:*** Yüklemli'nin mahiyeti, ancak üç şey ile tamam olur: (1) Konu, (2) yüklem ve (3) olumlu nisbetin ortaya çıkması veya ortadan kaldırılması [çünkü bunlar olmaksızın "yüklemli"nin mahiyetini akletmek mümkün değildir] ki onlardan her biri [olumlu nisbetin ortaya çıkması ve ortadan kaldırılması] "hüküm bildiren nisbet" olarak isimlendirilir. Kendisine, bağ [rabıta] adı verilen bir lafızla delâlet edilmesi "hüküm bildiren nisbet"in hakkıdır ve bu bağ edatlar kabilindendir. Çünkü bir nisbete delâlet etmektedir ve zâtı itibariyle müstakil değildir.

[٢٧٩] وزعم الإمام[١]: إن مثل قولنا 'طلوع الشمس' يلزمه وجود النهار أو يعانده وجود الليل أو قضية كذا يلزمها قضية كذا [٤٢أ] أو يعاندها حكم بين القضيتين باللزوم والعناد مع عدم كونها شرطية.

[٢٨٠] وهذا ليس بشيء، لأنك قد عرَفتَ أن أمثال ذلك في حكم المفرد.

[٢٨١] ولما كانت الشرطية ينتهي بالتحليل إلى الحملية، سميت الحملية 'قولا جازما بسيطا'، وأبسطها الموجبة، لأن السلب لا يُعقل ولا يُذكر إلا مضافا إلى إيجابه دون الإيجاب. وقد عرفتَ تحقيق ذلك في صدر الكتاب.

[٢٨٢] وتسمية الموجبات بالحملي والمتصل والمنفصل بطريق الحقيقة، وتسمية السوالب بها بالمجاز للمشابهة. وتسمية المتّصلة بالشرطية بالحقيقة لما فيها من معنى الشرط وأداته. وتسمية المنفصلة بها بالمجاز لمشابهتهما في التركيب، ولأنّه يلزم منها وضع أو رفع بشرط وضع أو رفع. ولما تقدمت الحملية الشرطية طبعا، استحقّت التقديمَ عليها وضعا، فلنتكلم[٢] فيها أوّلاً.

الفصل الثاني[٣] في أجزاء القضية

[٢٨٣] وفيه مباحث:

[٢٨٤] فأ- ماهية الحملية إنما يتمّ بأمور ثلاثة: الموضوع والمحمول [٤٢ب] وإيقاع النسبة الإيجابية أو رفعها، ويسمى كل منهما[٤] 'نسبة حكمية' ومن حقّها أن يُدلّ عليها أيضا بلفظ، ويسمى ذلك اللفظ 'رابطة'، وهي من قبيل الأدوات، لأنها إنما تدل على نسبة وهي لا تستقل بنفسها.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، شرح عيون الحكمة-١، تحقيق: أحمد الحجازي-أحمد السقا، تهران ١٤١٥، ص. ١٢٢-١٢٣.

٢ ع١- ~~فيلكلم~~.

٣ م – الفصل الثاني.

٤ م: كل واحد منهما.

"Bağ", bazen "varlık bildiren fiil kalıbında olur: "-dır, -dir, -dur, -dür [oldu/kâne]" ve "-dır, -dir, -dur, -dür [bulundu/vucide]" ve "zaman bildiren" olarak isimlendirilir; bazen de zamir isim kalıbında olur: "[Eril için] o [hüve], [dişil için] o [hiye]"dir ve "zaman bildirmeyen" olarak isimlendirilir. Eğer bağ açıkça zikredilirse, önerme "üçlü" olarak isimlendirilir. Bazı dillerde olduğu gibi, dilin yapısı gereği, zihnin onun manasının şuurunda olmasına dayanılarak hazfedilirse, "ikili" olarak isimlendirilir. İkili önermelerde bu gereklilikte kısaltmaya gidilmiştir. Ancak şu durum müstesnadır ki, yüklemleri, camid ismin aksine kendilerinde herhangi bir konuya nisbet delâleti taşıyan fiil veya türemiş isim olur. Fakat bu durumda da nisbetin konusu belirli olmadığından, kendisini belirliye bağlayacak ve kendisine işaret eden bir bağa ihtiyaç duyar. Arapçada zaman bildirmeyenler böyledir. Zaman bildirenler ise böyle değildir; çünkü onlar da belirsize delâlet ederler. O zaman önerme üç kısma ayrılır: (1) Tam üçlü: Kendisinde zaman bildirmeyen bağın zikredildiği önerme. (2) Eksik üçlü: kendinde zaman bildiren bağın zikredildiği önerme. (3) İkili: o[zaman bildiren ve bildirmeye]nlardan hiçbirinin zikredilmediği önerme. Diller, onun (bağın) kullanımı konusunda farklılık göstermektedir. Arapça'da olduğu gibi gizlenmesi mümkün olabilir, Farsça'da olduğu gibi, gizlenmesi mümkün olmayabilir, çünkü Farslılar sadece "Zeyd nevisende" demezler. Onların bağları ya "bûd" ve "başed" gibi zaman bildiren zaid bir lafız olur, ya da "est" gibi zaman bildirmeyen bir lafız olur ve o da onların "Fulanun cenîni" sözleri gibi yüklemin sonunda kesre iledir.

[285] Zaman bildiren, Allah Teâlâ'nın **"*Allah, 'Azîz'dir, Hakîm'dir*."** (el-Fetih, 48/29) sözünde olduğu gibi zamana bağlı olmayan veya "her dört, çifttir" gibi belirli bir zamana has olmayan şekilde kullanılabilir.

[286] İmâm [Râzî] şöyle iddia etti: Yüklemi fiil veya türemiş isim olan önerme, lafız bakımından "ikili", nisbetine tazammun ile delâlet etmesi bakımından tabiî olarak "üçlü"dür. [Çünkü yüklem, konu ve yüklem arasındaki nisbete tazammun ile delâlet eder. Şayet bağ zikredilirse, faydasız bir tekrar gerekli olur ve o da uygun değildir]. Bağın zikredilmesi, tekrarı gerektirir.

والرابطة قد توجد في قالب الكلمة من الوجوديات: كـ'كان' و 'وجِد'، وتسمى 'زمانية'، وقد توجد في قالب الاسم من المضمرات: كـ'هو' و'هي'، وتسمى 'غير زمانية'. فإن صُرِّح بها تسمى القضية 'ثلاثية'. وإن حذفت في بعض اللغات اعتمادا على شعور الذهن بمعناها بحسب تلك اللغة تسمى 'ثنائية'. والثنائيات قد أُختُصِرَت عن الواجب فيها إلا أن يكون محمولاتها كلما أو أسماء مشتقة لِمَا فيها من الدلالة على نسبة إلى موضوع ما بخلاف الاسم الجامد، لكن لما لم يكن موضوع تلك النسبة معينا، يحتاج إلى ما يربط بالمعين ربطا يشير إليه. وفي لغة العرب غير الزمانية يكون كذلك دون الزمانية، فإنها تدل أيضا على غير معين. فحينئذ انقسمت [٤٣] القضية إلى ثلاثة أقسام: ثلاثية تامة، إن ذُكِرَت فيها الرابطة غير الزمانية، وثلاثية ناقصة إن ذكرت الزمانية، وثنائية إن لم يذكر شيء منهما. وقد اختلفت اللغات في استعمالها، فقد يجوز الحذف كما في العربية، وقد لا يجوز كما في الفارسية، فإنهم لا يقولون: 'زيد نويسنده[١]'، وروابطهم إما أن يكون بلفظٍ زائد زماني، كقولهم: 'بود' و'باشد'، وغير زماني ، كقولهم: 'است[٢]'، وهي وإما بحركة في آخر المحمول، كقولهم: 'فلان جنين' بالكسر.

[٢٨٥] وقد تستعمل الزمانية فيما لا يكون زمانيا كقوله تعالى: ﴿وكان الله عزيزا حكيما﴾.[٣] وفيما لا يختص بزمان كقولنا: كل أربعة تكون زوجا.

[٢٨٦] وزعم الإمام[٤]: إن القضية التي محمولها كلمة أو اسم مشتق ثنائية في اللفظ، ثلاثية بالطبع لكون النسبة مدلولا عليها تضمُّناً. فذكرُها يوجب التكرار.

---

١ م: زيد نويسنده أست.
٢ ع١، ط: هست؛ ع١ ± أست.
٣ الفتح، ١٩/٤٨.
٤ فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٤-٦٥/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٨ ء.

[287] Onun cevabı: Biz, bunun, konunun belirlenmesinde bir anlam ifade etmediğini ve bundan dolayı "bağ"a ihtiyaç duyulduğunu açıkladık. Yüklemin tazammun ettiği zamirin fail zamiri olması; yerinin yüklemin sonu olması; dilcilerin ittifakıyla isim olması ve "bağ"dan farklı olarak (belirsiz) herhangi bir konuya nisbete delâlet etmesi sebebiyle "bağ"ın isimliğinde ve zamirin (sonda değil) ortada bulunması hususunda ihtilafa düştüler. Oysa Kur'an'da, yüklem nisbeti tazammun ettiği halde "bağ" açıkça zikredilmiştir: *"Gözetleyici sen oldun."* (el-Mâide, 5/117) âyetinde olduğu gibi. [Bu ayet, "sen" zamirinin bağ olduğuna delildir, çünkü şayet bağ olmazsa, mübteda olur ve "rakîb" de onun haberi olur. Bu durumda "rakîb"in merfu okunması gerekir ve cümle "kâne"nin haberi olur.] Aslında bu konu mantıkçının araştırma alanı dışındadır. Çünkü mantıkçıya düşen, belli bir konuya delâlet edenin zikredilmesini zorunlu görmektir. Eğer Arapçadaki türemişler bu vasıftaysa "bağ"ın zikredilmesi gerekmez, değilse gerekir.

[288] ***İki:*** [Önermenin Cüzü Olan Nisbet Hakkında: Önermenin cüzleri olan] iki taraftan birinin diğerine "konuluk"ta nisbeti, ona "yüklemlik"te nisbetinden başka bir şeydir; aksi durumda aslın ve döndürme sonucu elde edilenin önermenin ciheti aynı olurdu. Keza iki taraftan birinin diğerine "konuluk"ta nisbeti, diğerinin ona konulukta nisbetinden başka bir şeydir; çünkü "zorunluluk" bakımından farklılık gösterebilirler. [Örneğin insanın canlı için konuluğu zorunlu iken, canlının insan için yüklemliği zorunlu değildir; çünkü başka şeylere de yüklem olabilir. Ayrıca yüklemin yüklemliği, konunun konuluğu olmaksızın tahakkuk edebilir. Örneğin kâtibin insan için bilfiil yüklemliği zorunlu iken, insanın kâtib için bilfiil konuluğu zorunlu değildir]. Keza iki taraftan birinin diğerine "konuluk"ta nisbeti, diğerinin ona "yüklemlik"te nisbetinde başkadır. Aynı şekilde onlarda "zorunluluk" bakımından farklılık gösterebilirler, çünkü "genel zorunluluk"ta olduğu gibi "yüklemlik" olmaksızın "konuluk" ve aksiyle "ayrılabilen özellik"te olduğu gibi "yüklemlik" olmaksızın "konuluk" gerekebilir.

[289] İmâm, o ikisinin farklılığına aslın, döndürülmüş cihet bakımından muhalif olması ile delil getirmiştir.

[290] Bu tartışmalıdır: [Çünkü biz, "şayet birleştirirsek, aslın cihetinin döndürülmüşün cihetinden farklı olmaz"ı kabul etmiyoruz.] Zira bu, ancak döndürülmüş olandaki yüklemin nisbeti aynı şekilde "yüklemlik" bakımından olursa gerekli olur, oysa böyle değildir, bilakis "konuluk" bakımındandır.

[٢٨٧] وجوابه: إنّا قد بينا[١] أن هذا لا يفيد تعيين الموضوع، فيحتاج لذلك إلى الرابطة. ولأن ما يتضمنه المحمول من الضمير هو ضمير الفاعل وموضعه آخر[٢] المحمول وهو اسم باتفاق أهل اللغة [٤٣ب] ودلالته على النسبة إلى موضوع ما بخلاف الرابطة؛ فإنهم اختلفوا في اسميتها وموضعه الوسط. وقد وجد في القرآن التصريح بالرابط مع كون المحمول متضمّنا للنسبة كقول تعالى: ﴿كنتَ أنت الرقيبَ[٣]﴾ وهذا البحث بالحقيقة خارج عن نظر المنطقي، إذ ليس عليه إلا أن يوجب ذكر ما يدل على موضوع معين، فإن كانت المشتقات في العربية كذلك لم يجب ذكر الرابطة، وإلا فيجب.

[٢٨٨] ب- نسبة أحد الطرفين إلى الآخر بالموضوعية غير نسبته إليه بالمحمولية، وإلا كانت جهة الأصل والعكس واحدة، وكذلك نسبة أحد الطرفين إلى الآخر بالموضوعية غير نسبته إليه بها، إذ قد يختلفان بالوجوب، وكذلك نسبة أحدهما إلى صاحبه بالموضوعية غير نسبة صاحبه إليه بالمحمولية، وقد يختلفان أيضا بالوجوب، إذ يجب الموضوعية دون المحمولية كما في الواجب الأعم وبالعكس كما في الخاصة المفارقة.

[٢٨٩] واستدل الإمام[٤] على اختلافهما بمخالفة الأصل العكس [٤٤أ] في الجهة.

[٢٩٠] وفيه نظر: لأن ذلك إنما يلزم أن لو كانت نسبة المحمول عند العكس أيضا بالمحمولية، وليست كذلك بل هي بالموضوعية.

---

١ م: لا قد بينا.
٢ م: أخرى.
٣ المائدة، ١١٧/٥.
٤ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٤-٦٥/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٨ ء.

[291] Onların [müteahhirûnun] önermelerin cüzleri[nden olan nisbet] hakkında "o, [konunun] konuluğunda mı veya [yüklemin] 'yüklemliğinde mi?" olduğu hususundaki görüşleri farklılık arzetmektedir.

[292] İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta şu görüştedir: [Konunun] "konuluk"u, [yüklemin] "yüklemlik"i, [önermenin mahiyetinin] dışında bir lâzımdır. *Şerhu'l-İşârâ*'ta şöyle dedi: [Önermenin bir cüzü olarak nisbete delâlet eden lafız anlamında] "bağ", yüklemin konuya nisbetiyle ifade edilir. Bundan dolayı o[-yüklemin konuya nisbeti]nun keyfiyeti, önermenin cihetidir. [Çünkü cihet, önermenin bir cüzü olan nisbetin keyfiyetidir] ve aralarında çelişki vardır.

[293] Zamanımız bilginlerinden [*Metâli*'in yazarı Sirâcüddin Urmevî gibi] bazıları, birinci görüşünde Râzî'ye muvafakat etmişlerdir. Bu görüş şuna mebni olabilir: [Konunun] konuluğu zorunlu olduğunda, genel olan zorunlulukta olduğu gibi [yüklemin] yüklemliği zorunlu olmasa bile önerme zorunlu olur. [Konunun] konuluğu zorunlu olmadığında, ayrılabilen hâssada olduğu gibi [yüklemin] yüklemliği zorunlu olsa bile önerme zorunlu olmaz. Bu konuda aktarılacak görüşleri bunlardır.

[294] Doğrusu şudur: Önermenin cüzü olan nisbet, "konuluk" ve "yüklemlik"ten başka bir şeydir, çünkü o, Şeyh'in *eş-Şifâ*'da önermenin cüzlerini açıkladığı yerde açıkladığı gibi "olumlu nisbetin ortaya çıkması veya kaldırılması"dır: "Nisbet, kendisinden sonra geldikleri için "konuluk" ve "yüklemlik"ten başkadır; çünkü "konuluk" ve "yüklemlik", ancak ortaya çıkmanın ve ortadan kalkmanın aynı olan hükmün tahakkukundan sonradır. Bundan da her ikisinin [konuluk ve yüklemliğin] tahakkukunun, önermenin tahakkukunundan sonra veya onun tahakkuku ile beraber olduğu bilinmiş oldu. Bundan dolayı da o ikisinin önermenin bir cüzü olması imkânsızdır. Allah en iyisini bilir.

[295] ***Üç:*** Konu ve Yüklemin Tahkiki Hakkında: "Yüklemleme"de "C, B'dir." dediğimiz zaman onun manası, 'C'nin hakikati, 'B'nin hakikatidir." değildir, onun manası "C" olduğu söylenen şeyin, zâtı bakımından bu şey, ister üçüncü bir mana, ister o ikisinden biri olsun, aynıyla "B" olduğu söylenen şey olduğudur. [Birincisinin örneği şöyledir: "Gülen, canlıdır". "Gülen" ve "canlı" olduğu söylenen şey, insandır ve onun mahiyeti "gülmek olgusuna sahip olan şey" olarak "gülen"in mahiyetinden ve "iradesiyle hareket eden, duyumsayan cisim olarak canlının mahiyetinden" farklıdır. İkincinin örneği şöyledir: "İnsan, canlıdır". "İnsan" ve "canlı" olduğu söylenen şeyin mahiyeti, aynı şekilde "insanın mahiyeti"dir.]

[٢٩١] واضطرب آراؤهم في أن جزء القضية هل هو الموضوعية أو المحمولية؟

[٢٩٢] فذهب الإمام في الملخص[١] إلى أنه الموضوعية والمحمولية خارجة لازمة. وقال في شرح الإشارات: إن الرابطة تعتبر بنسبة المحمول إلى الموضوع، فلذلك كانت كيفيتها جهة القضية وبينهما تناقض.

[٢٩٣] ووافَقَهُ بعض علماء[٢] زماننا على الأول، ولعل ذلك بناء على أنها لما كانت الموضوعية ضرورية كانت القضية ضرورية، وإن كانت المحمولية غير ضرورية كما في الواجب الأعم، وإذا كانت غير ضرورية كانت القضية غير ضرورية، وإن كانت المحمولية ضرورية كما في الخاصة المفارقة هذا غاية تقرير كلامهم في هذا الموضع.

[٢٩٤] والحق أن النسبة التي هي جزء القضية غير الموضوعية وغير المحمولية، إذ هي إيقاع النسبة الإيجابية أو رفعها كما صرّح الشيخ في الشفاء[٣] حيث بين أجزاء القضية وهي غير الموضوعية [٤٤ب] والمحمولية لتأخرهما عنها، إذ الموضوعية والمحمولية إنما يتحققان بعد الحكم الذي هو عين الإيقاع أو الرفع، وعلم من ذلك أنّ تحققهما بعد تحقق القضية أو مع تحققها فيمتنع كونهما جزءا لها. والله أعلم.

[٢٩٥] ج- في تحقيق الموضوع والمحمول: والحمل إذا قلنا: إن ج هو ب، فليس معناه أن حقيقية ج هي حقيقية ب، بل معناه أن الشيء الذي يقال له أنه ج هو بعينه يقال له أنه ب سواء كان ذلك الشيء في نفسه معنى ثالثا أو أحدهما.

---

١ انظر:فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٤/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٨ ء.
٢ انظر:سراج الدين الأرموي، مطالع الأنوار، تحقيق: حسن آككانات، أنقرة ٢٠٠٦، ص. ٢٨.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، تحقيق: محمود الخضيري، القاهرة ١٩٦٤، ص. ٣٧-٣٨.

"C, B değildir" dediğimiz zaman, onun manası "C" olduğu söylenen şeyin [hakikatinin], "B"nin [hakikati] olmadığıdır". Bu, olumlu ve olumsuz olarak yüklemlemenin anlamıdır. "C" olduğu söylenen şey, "konunun zâtı" ve "hakikatte konu" olarak isimlendirilen şeydir. Yüklem, yüklemin mefhumudur [çünkü "gülen, canlıdır." dediğimiz zaman onun manası "gülen olduğu söylenen şeyin, iradesiyle hareketli, duyumsayan cisim olduğudur] ve kendisi ile konunun zâtı ifade edilen herhangi bir mefhum da, konunun "vasfı" ve "ünvanı" olarak isimlendirilir. Bu ikisi ["İnsan, canlıdır." örneğimizdeki gibi bazen] ittihat edebilir ve ["Gülen, canlıdır." örneğimizde olduğu gibi bazen] birbirinden farklı olabilirler. [Konunun] vasfı, bazen [konunun] zâtının devamı ile devam eder, bazen de devam etmez. [Birinci durumun örneği: "Gülen, bilkuvve canlıdır." sözümüz gibidir. İkinci durumun örneği: "Gülen, bilfiil canlıdır." sözümüz gibidir]. Yüklemlemenin ne olduğunu anladıysan "yüklem, eğer konunun aynı ise, yüklemlemede fayda vermez ve eğer onun dışında bir şeyse 'konu, yüklemdir.' demek nasıl geçerli olsun?" sözü sakıt olmuştur; çünkü artık bildiğin üzere her ikisinin ayrı olması ve ayrı mefhumların tek bir zât hakkında doğru olma ihtimalinden dolayı onlardan birinin diğeri hakkında doğrulanması da muhtemeldir.

[296] Sen dersen ki: O zaman şüphe arttı, çünkü aynı şüphe her birinin bu zât hakkında doğrulanmasına yönlendirilir.

[297] Derim ki: O zaman şüpheyi ortadan kaldıracak ve bu konunun tahkikini sağlayacak bir asıl hazırlamak gerekli olmuştur.

[298] Deriz ki: Şey için, "zâtıyla ayrık bir sıfat" meydana geldiğinde bu şey hakkında, her ne kadar mefhumu o manadan başka olsa da, tam-örtüşme ile o sıfata sahip olduğu doğrulanır. Söz konusu mana, bazen ism-i fail, ism-i mef'ûl veya fiil gibi müfred bir lafız ile açıkça ifade edilir ve bu müfred tam-örtüşme ile yüklenir: Cisme dair ortaya çıkan hareket gibi. Zira bu durumda cismin, hareketi olan bir şey olduğu doğrulanır, sonra "hareketli" veya "hareket etti" ile ifade edilir ve ona yüklenir.

[299] Sen dersen ki: [Fiil, arazdır. Dolayısı ile] "o, odur" şeklinde 'hareket etti' sözümüzün [cevhere] yüklenmesi nasıl mümkün olur?

[300] Derim ki: "Hareket etti"nin anlamı, onun, geçmişte kendisi için hareketin meydana geldiği şey olduğudur ve bu mana, 'o, odur' şeklinde yüklemdir. Bundan da birbirinden ayrı olanlardan birinin diğerine 'o, odur' şeklinde yüklenilebildiği öğrenilir.

وإذا قلنا: ليس ج ب، معناه ليس الذي يقال له أنه ج يقال له أنه ب، هذا هو معنى الحمل إيجابا وسلبا، والذي يقال له أنه ج هو المسمى بذات الموضوع وهو الموضوع في الحقيقة. والمحمول هو مفهوم المحمول ومفهوم ما عُبِّرَ به عن ذات الموضوع يسمى وصفَ الموضوعِ وعنوانَه. وهما قد يتّحدان وقد يتغايران كما عرفتَ. وقد يدوم الوصف بدوام الذات وقد لا يدوم. وإذا عرفتَ معنى الحمل سقط ما قيل إنّ المحمول إن كان عين الموضوع فلا فائدةَ في الحمل وإن كان [٤٥أ] غيره فكيف يصح أن يقال: إن الموضوع هو المحمول، لأنه حينئذ جاز أن يتغايرا ويصدق أحدهما على ما صدق عليه الآخر لجواز صدق المفهومات المتغايرة على ذات واحدة.

[٢٩٦] فإن قلت: زادت الشبهة حينئذ، لأنها بعينها تتوجّه في صدق كل منهما على تلك الذات.

[٢٩٧] قلت: فحينئذ يجب تمهيد أصل يزيل هذه الشبهة. ويفيد تحقيقَ هذا الوضعِ.

[٢٩٨] فنقول: الشيء إذا حصلت له صفة مباينة له بالذات، فإنه يصدق عليه بالمواطأة أنه شيء له تلك الصفة مع أن مفهومَ ذلك الشيء مغاير لهذا المعنى. وقد يُعبّر عن ذلك المعنى بلفظ مفرد كاسم الفاعل أو المفعول أو الفعل، ويحمل ذلك المفردُ بالمواطأة كالحركة مثلا إذا حصلت لجسم. فإنه يصدق عليه أنه شيء له الحركة ثم يعبّر عنه بالمتحرك أو بقولنا تحرّك ويحمل عليه.

[٢٩٩] فإن قلت: كيف يمكن حمل قولنا تحرّكَ بهو هو؟

[٣٠٠] قلت: لأن معنى تحرك أنه شيء حصل له الحركة في الماضي وهذا المعنى محمول بهو هو. فعُلِم من ذلك أن المتغايرين قد يحمل أحد هما [٤٥ب] على الآخر بهو هو.

[301] [Şey için ortaya çıkan] bu sıfata gelince o, ancak türeme ve terkîp yoluyla yüklenir. [Örneğin "Cisim, hareketlidir." veya "hareket sahibidir." sözümüz gibi. 'O, odur' bakımından yüklemenin, ancak iki zâtın birleşmesiyle mümkün olduğu bilindiği zaman] her yüklemlemede [sıfata sahip olarak ortaya çıkan şey ve bu sıfat şeklinde] bu iki kısmın olması gerekir. Keza bir şey, herhangi bir sıfata sahip olmadığı zaman "bu sıfata sahip olmayan şey" kendisi hakkında doğrulanır. "Zeyd kâtip olmayandır" veya "Zeyd kâtibin dışında bir şeydir." örneklerinde olduğu gibi. Bu durumda önerme "ma'dûle" olarak isimlendirilir. Bazıları yüklemin, kâtibin yokluğu olduğunu zannettiler ki bu hatadır; çünkü bir şeyin yokluğunun, 'o odur' bakımından herhangi bir şeye yüklenmesi nasıl geçerli olsun?

Üçüncü Fasıl: Niceliği Tekil, Belirsiz ve Belirli Olan Önermeler

[302] İncelenecek bahisler:

[303] ***Bir:*** Önermenin o[niceliği tekil, belirsiz ve belirli ola]na bölünmesi hakkında: Tümelin kaplamına girmesi mümkün her mefhum, o olması bakımından tümel değildir, eğer olsaydı tikellerine söylenmesi imkânsız olurdu; [aynı şekilde o olması bakımından] tikel de değildir, eğer olsaydı birçok şeye yüklenmesi imkânsız olurdu. Bilakis o kendinde bir manadır; tümel olarak ele alındığında bir manadır; tikel olarak ele alındığında bir mana; genel, yani birçok şey hakkında doğrulanan olarak ele alındığında (başka) bir manadır. O, kendi olması bakımından bu şeylerin tamamı için geçerli olur. Eğer tekil olarak alınır ve konu yapılırsa ister olumlu olsun, ister olumsuz olsun önerme, "niceliği tekil [mahsûse ve şahsiye]" olarak isimlendirilir. Eğer genel olarak alınırsa, "tabiî" olarak isimlendirilir. Örneğin "İnsan, türdür. Canlı, cinstir." gibi. Eğer o olması bakımından alınır ve konunun fertlerinin niceliğine delâlet eden nicelik bildiren bir ifade ile birleştirilmezse, "niceliği belirsiz" olarak isimlendirilir, aksi durumda "niceliği belirli" olarak isimlendirilir. "Niceliği belirli" ya tümel olumlu olur ve onun nicelik bildiren ifadesi "her/bütün" olur, ya "tikel olumlu" olur ve onun nicelik bildiren ifadesi de "bazı" ve "birisi" olur, ya tümel olumsuz olur ve onun nicelik bildiren ifadesi "hiçbir şey", "hiçbiri" ve "hiçbir" olur. Örneğin: Hiçbir C, B değildir. Çünkü "Hiçbir" lafzı, olumlama için değil, bilakis genellik bildiren bir nicelik ifadesidir. Eğer ondan sonra ["Her insan, canlıdır." önermesinde olduğu gibi] "muhassala veya ["Her insan, taş olmayandır." önermesinde olduğu gibi] "ma'dule" olarak olumlama gelirse önerme, tümel olumlu; olumsuzlama gelirse [önerme] tümel olumsuz olur. Bu, bağın olumsuzlama kelimesinden sonraya bırakıldığı yerlerde (önermelerde) açıktır. Peki, öne geçtiği zaman önerme olumsuz mudur, olumlu mudur?

[٣٠١] وأما تلك الصفة، فلا يحمل إلا بالاشتقاق أو التركيب، ففي كل حمل لا بدّ من هذين القسمين. وكذلك إذا كان الشيء قد عدم له صفة، فيصدق عليه أنه شيء عدم له تلك الصفة مثل قولنا: «زيد هو لا كاتب» أو «هو غير كاتب»، وسمِّيت القضية حينئذ معدولة. وقد ظنّ بعضهم أن المحمول هو عدم الكاتب. وذلك[١] غلط، لأن عدم الشيء كيف يصلح حمله على شيء بهو هو؟

الفصل الثالث في الخصوص والإهمال والحصر

[٣٠٢] وفيه مباحث:

[٣٠٣] فأ- في انقسام[٢] القضية إليها، كل مفهوم أمكن عروض الكلية له فهو من حيث هو غير كلي وإلا امتنع حمله على جزئياته، وغيرُ جزئي وإلا امتنع حمله على كثيرين، بل هو في نفسه معنى ومأخوذا كليا معنى ومأخوذا جزئيا معنى ومأخوذا عاما أي صادقا على كثيرين معنى وهو في نفسه صالح لجميع ذلك. فإن أخذ جزئيا وجُعِل موضوعا سميت القضية 'مخصوصة' و'شخصية' موجبة كانت أو سالبة. وإن أخذ عاما سميت القضية 'طبيعية' كقولنا: الإنسان نوع، والحيوان جنس [٤٦]. وإن أخذ من حيث هو فإن لم يقترن به السور وهو اللفظ الدال على كمية أفراد الموضوع سميت 'مهملة'، وإلا سميت 'محصورة مسورة' وهي إما موجبة كلية وسورها 'كل'، أو جزئية وسورها'بعض' و 'واحد'، وإما سالبة كلية وسورها 'لا شيء'، و 'لاواحد'، و'كل ليس'. كقولنا: كل ج ليس هو ب. لأن لفظةَ 'كل' ليست للإيجاب بل للسُور المعمّم. فإن جاء بعده الإيجاب محصّلا أو معدولا، كانت القضية موجبة كلية، وإن جاء السلب كانت سالبة كلية. هذا ظاهر فيما إذا تأخرت الرابطة عن كلمة السلب. أمّا إذا تقدَّمت، فهل تكون القضية سالبة أو موجبة؟

---

١ ع١: هو؛ ع١± وذلك.
٢ ع٢: أقسام.

[304] Bunun üzerinde tartışılmıştır: Şeyh, *Şifâ*'da onun olumsuz olduğunu açıkça belirtmiş ve şöyle demiştir: "Hiçbir C, B değildir.", mutlak olumsuzluk ifade etmez, bilakis "B"nin varlığı, "C"nin B ile vasıflanmasının sürekliliğinin olumsuzlandığını ifade eder. Eğer mutlak olumsuzluk ifade edecek bir siga kullanmak istersek " Hiçbir C yoktur ki kendisinden B olumsuzlanmasın." veya "C olan hiçbir şey B değildir." deriz. Şeyh böyle bir önermeyi olumsuz kabul etmiş, bir grup bilgin ise bağdan sonra gelen şeyin yüklem olduğu kabulüne dayanarak onu olumlu kabul etmişlerdir.

[305] Doğrusu şudur: O, yüklemi olumsuz olan olumlu bir önermedir ve her ikisine mülâzemet eden bir manayla olumsuz kuvvetindedir. Çünkü "değil/leyse", isminin haberinden olumsuzlandığını ifade etmek için kullanılır; takdim ve tehir yapılması bu manayı ifade etme hususunda ona zarar vermez. Bundan dolayı Şeyh, o önermeyi olumsuzlardan kabul etmiştir. Bu, bağdan sonra "değil/leyse" geldiği zamandır. "Olmayan [lâ]" ve "başka-dışında [gayru]" olduğu zaman tartışmasız olumlu [ma'dûle] olur, çünkü bu ikisi "değil/leyse"nin vaz' edildiği gibi [olumsuzu ifade etmesi için] vaz' edilmemişlerdir. [Tümel olumsuzluk ifade eden nicelikler arası]ndan "-den biri değil", "değil"e yakındır ve onun tikel olumsuzda kullanılması caiz olur.

[306] [Nicelikleri belirli önermeler] ya da tikel olumsuz olur ve onu nicelik ifadesi de "hepsi değil", "bazısı değil", "değil bazısı"dır. Birincisi, mutabakat ile tümel hükmün olumsuzlanmasını, iltizam ile de tikel hükmün olumsuzlanmasını ifade eder. Diğer ikisi de bunların aksinedir. Onlardan birincisi [olan "bazısı değil" de] "bazı", ["bazısı olması bakımından bazısı olarak itibar edilen şey" şeklinde] "mutlak" yapıldığında, bazen tümel olumsuza ait olabilir, çünkü olumsuzluk bağlamında "mutlak", genellik ifade eder, dolayısı ile "hiçbiri" sözümüz gibi olur; ancak olumlama için kullanılmaz. [Çünkü olumlamaya ilişkin hiçbir yönü yoktur: "Bazı insanlar, taş değildir. Hiçbir insan, taş değildir." gibi.] İkincisi ise [birincinin] aksinedir. [Yani "değil bazısı", tümel olumsuz için değil, olumlu için kullanılır.] Her dilde, kendine ait nicelik bildiren ifadeler vardır. Nicelik bildiren ifadeler için doğrusu, konuya râci olmalarıdır, çünkü hükmün, konunun fertlerinin tamamına mı yoksa bazısına râci olduğu hakkında şüphe olabilir. Bu [nicelik ifade eden ibare] nadiren yükleme arız olur. Eğer ona [yükleme] bitişirse, bu durumda "zorunlu"dan sapmış olur ve önerme "münharife" olarak isimlendirilir ve onun kısımları da dört tanedir. Çünkü nicelik ifadesi taşıyan yüklem, ya şahsî, ya da tümel olur. Ve nasıl olursa olsun onun konusu da aynı şekildedir.

[٣٠٤] فيه بحث: والشيخ صرّح في الشفاء[١] بأنّها سالبة حيث قال: لا شيء من ج ب لا يفيد السلب المطلق، بل كون الباء مسلوبا بدوام وصف الجيم. فإن أردنا صيغة تفيد ذلك قلنا: لا شيء من ج إلا و ينتفي عنه ب أو نقول: كل ج هو ليس ب، فقد جعلها سالبة وجَعَلَهَا قوم موجبة بناء على [٤٦ب] أن ما بعد الرابطة يكون محمولا.

[٣٠٥] والحق أنها موجبة السالبة المحمول وهي في قوة السالبة بمعنى يلازمهما. وذلك لأن ليس إنما وُضعت لإفادةِ سلب خبرها عن اسمها فلا يَضرّها التقديم والتأخير في تلك الإفادة. ولذلك جعل الشيخ تلك القضية من السوالب. هذا إذا كانت بعد الرابطة ليس. أما إذا كان 'لا' أو 'غير' فهي موجبة بلا خلاف، لأنهما ما وضعا وَضع ليس يقرُب منها 'ليس واحد' ويجوز استعماله في السلب الجزئي.

[٣٠٦] أو سالبة جزئية وسورها: 'ليس كل' و'ليس بعض' و'بعض ليس'. والأوّل يفيد سلب الحكم الكلي بالمطابقة والجزئي بالالتزام، والآخران بالعكس. والأوّل منهما قد يكون للسلب الكلي إذا جُعِل البعض مطلقا، إذ مطلق في سياق النفي يفيد العمومَ، فيصير كقولنا: 'لا شيء' ولا يُستعمل للإيجاب. والثاني بالعكس. وفي كل لغة سور يخصّها. ومن حق السور أن يرد على الموضوع، لأن الحكم قد يشكّ في كونه على كل أفراد الموضوع أو على بعضه. [٤٧أ] وقلّمَا يَعرض ذلك في المحمول. فإذا اقترن به، فقد انحرف عن الواجب، فسُمِّيَت القضية 'منحرفة'، وأقسامها أربعة. لأن المحمول المسوّر إما شخصي أو كلي. وكيف كان فموضوعه أيضا كذلك.

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص. ٧٩-٨١.

[307] O ["münharife"nin doğruluğu hakkı]ndaki kural şudur: Konu ister şahsî, ister tümel olsun [ister niceliği belirsiz olsun], nicelik ifadesi taşıyan yüklem şahsî veya tümel olumlu veya tikel olumsuz olursa önerme, [vucûb, imtina ve imkân gibi] bütün maddelerde doğru olur. İki taraf, olumsuza bir mananın dahil olmasında -"bir mana" sözümüz ile, her iki tarafın mana olarak değil de lafız olarak farklılığından kaçınılmıştır, farklılık gösterirlerse –sadece birinde bulunması veya birinde tek diğerinde çift olması gibi, bu durumda o yanlış olur. "İnsan, her canlı değil değildir."de olduğu gibi. Çünkü her ikisinin farklılığı, mana değil de lafız bakımındandır. Zira olumsuzun olumsuzu, olumludur. [Bundan dolayı da onun manası "insan, her canlıdır" olur.] Şayet ittifak ederlerse, [vucûb, imtina ve imkân gibi] bütün maddelerde yanlış olurlar. Çünkü tekil, fertlere sahip olmadığı için onun bazısının veya hepsinin bir şeye yüklenmesi mümkün değildir. Keza, yüklemin bütün fertleri, yüklem tümel olumlu olduğu zaman, eğer konu nicelik bildiren bir ifade ise onun belirli bir şeye veya tek tek şeylere yüklenmesi, eğer konu niceliği belirsiz [mühmel] ise tabîiyyeye yüklenmesi mümkün değildir. Keza, tikel olumsuz, konu hakkında doğrulandığı zaman, onun olumsuzu yanlış olur.

[308] Sen dersen ki: O zaman "insan, bazı canlı değildir." doğru olur. Bu ise geçersizdir.

[309] Derim ki: Bu, doğrudur. Çünkü bazı canlı fertleri, zorunlu olarak insandan olumsuzlanmıştır.

[310] Sen dersen ki: Şayet yüklemin tayini caiz olursa, "hiçbir insan, canlı değildir." doğru olur.

[311] Derim ki: "Münharifât" hakkındaki söz, [mefhumunun bizzat kendisi hakkında değil de,] yüklemin(in) fertleri hakkındadır ve dolayısı ile kendisi dışındakilerden farklı olarak olumlama ve olumsuzlama için bazısına arız olması gerekmektedir. Münharifâtın dışındakilerde söz, yüklemin bizzat kendisi hakkındadır, fertleri hakkında değildir. Keza münharife, imkânsız maddesinde yüklem tümel olumsuz veya tikel olumlu ise; imkân maddesinde yüklem hasıl değilse iki tarafın farklılığıyla doğru olur. Vücûb maddesinde ve –eğer yüklem hasıl ise- imkân maddesinde iki tarafın ittifakıyla doğru olur. "El, bedenin bazısıdır" örneğinde olduğu gibi "bazı ve her" ile "cüz/parça ve toplam"kastedilebilir; böyleleri münharifâttan değildir.

[٣٠٧] والضابط فيها أن الموضوع سواء كان شخصيا أو كليا، فالمحمول المسور إن كان شخصا أو موجبا كليا أو سالبا جزئيا، صَدَقَتِ القضية[١] في جميع المواد. إن اختلف الطرفان في دخول السلب معنى بأنْ يكون في أحدهما دون الآخر أو يكون في أحدهما فردا وفي الآخر زوجا وقولنا معنى احتراز عن اختلافهما لفظا لا معنى؛ فإنه حينئذ يكون كاذبا. كقولنا: ليس ليس الإنسان كل الحيوان. فإن اختلافهما بحسب اللفظ دون المعنى. لأن سلبَ السلب إيجاب. وإن اتفقا، كذبت القضية في جميعهم. لأن الشخصَ لمّا لم يكن له أفراد، فلا يمكن حمل بعضها أو كلّها على شيء. وكذلك كل أفراد المحمول إذا كان موجبا كليا، لا يمكن حمله على معين [٤٧ب] أو على واحد واحد. إن كان الموضوع مسورا أو على الطبيعية إن كان مهملا. وكذا السلب الجزئي إذا صدق على الموضوع كذب سلبه.

[٣٠٨] فإن قلت: حينئذ يصدق 'الإنسان ليس بعض الحيوان.' وذلك باطل.

[٣٠٩] قلت: هذا حق، لأن بعضَ أفرادِ الحيوانِ مسلوب عن الإنسان ضرورة.

[٣١٠] فإن قلت: لو جُوِّزَ تعيين المحمول، لصدق لا شيء من الإنسان بحيوان.

[٣١١] قلت: الكلام في المنحرفات في أفراد المحمول فلابد من التعرّض إلى البعض للسلب[٢]. والإيجاب بخلاف غيرها. فإن الكلام في الغير في نفس المحمول لا في أفراده. وكذا صدَقت المنحرفة باختلاف الطرفين إن كان المحمول سالبا كليا أو موجبا جزئيا في مادة الامتناع وفي الإمكان إن لم يكن المحمول حاصلا وباتفاقهما في مادة الوجوب وفي الإمكان[٣] إن كان المحمول[٤] حاصلا. وقد يراد بالبعض والكل والجزء والمجموع كقولنا: اليد بعض البدن. وليس أمثال ذلك من المنحرفات.

---

١ ع١– ~~الصدقت~~.

٢ ع١: بالسلب.

٣ م – المحمول سالبا كليا أو موجبا جزئيا في مادة الإمتناع وفي الإمكان إن لم يكن المحمول حاصلا وبإتفاقهما في مادة الوجوب وفي الإمكان.

٤ م – سالبا كليا أو موجبا جزئيا في مادة الإمتناع وفي الإمكان إن لم يكن المحمول حاصلا وبإتفاقهما في مادة الوجوب وفي الإمكان إن كان المحمول.

[312] ***İki: Nicelikleri belirli olan önermelerin tahkiki***: Biz: "Her C, B'dir." dediğimiz zaman, "her" ile ne tümel olan "C"yi, ne de "her" olması bakımından [fertlerin toplamı olan] "her"i, kastediyoruz; aksine ["C"nin fertlerinden tek tek] "her birini" kastediyoruz. İtibarlar arasındaki fark açıktır. Çünkü "her biri", o olması bakımından "her"in cüzüdür. "Tümel C", tabiî olarak alınırsa, "her biri"nin cüzü olur. Eğer aklî olarak alınırsa, bu durumda diğer iki itibar olmaksızın hariçte gerçekleşemeyen "zihnî bir mefhum" olur. Şayet onunla ilk ikisinden birini kastedersek hüküm, orta terimden küçük terime geçmez. Çünkü hükmün iki tümelden biri için sübûtu, [bu hükmün sadece ona has olma ihtimalinden dolayı] diğeri için sübûtunu gerektirmez, çünkü "tümel insan canlı hakkında" ve "tümel canlı da cins hakkında" doğrulanır ve tümel insan cins hakkında doğrulanmaz. Keza, hükmün bir bütün için sübûtu, diğer bütün için sübûtunu gerektirmez; çünkü 'o olması bakımından her' anlamında "her uzuv bedendir" (önermesi) doğrulanır ve 'her beden' de bu anlamda bedenlerden bileşiktir ancak "her uzuv, bedenlerden bileşiktir" doğrulanmaz.

[313] Biz "C" ile, hakikati "C" olan şeyi de kastetmiyoruz, aksi durumda hüküm, orta terimden küçük terime geçmez, çünkü hükmün iki hakikatten biri için sübûtu, diğeri için sübûtunu gerektirmez. Çünkü "Hakikati insan olan her şey, canlıdır." ve "Hakikati canlı olan her şeyden konuşan/düşünen hariçtir." doğru olurken "Hakikati insan olan her şeyden konuşan düşünen hariçtir." doğru olmaz. [Biz] ne de "C" ile mevsuf olan şeyi kastediyoruz, aksi durumda önermelerin bazısı dışarıda kalırdı; örneğin "Her insan, canlıdır." gibi. Bilakis (bizim "C"nin hakikatinden kastımız), hüküm vaktinde ve velevki gelecekte olsun hüküm vaktinin dışında, zihinde veya hariçte C'nin bilfiil tikelleri arasında doğrulandığı şeydir. Şeyh meseleyi böyle zikretti. Bu ifadedeki (bilfiil şeklindeki) birinci kayıtla Fârâbî'nin görüşü hariç tutulmuştur; zira o bi'l-imkân C olan şey ile yetinmiştir. [Zihinde veya hariçte şeklindeki] ikinci kayıt ile ise harici olmayan olumsuzların ve olumluların konusu dahil olmuştur; zira hariçte bulunması şart koşulmamaktadır. [Hüküm vaktinde veya dışında şeklindeki] üçüncü kayıt ile "Bazı hareketliler sakindir."örneğinde olduğu gibi, hüküm anında C olması mümkün olmayanlar dahil olmuştur. [C'nin tikellerinden olan şey, olarak ifade edilen] dördüncü kayıtla C kendisi için bilfiil doğrulansa da, isimlendirileni hariç tutuldu.

[٣١٢] ب- في تحقيق المحصورات: [٤٨أ] إذا قلنا: كل ج ب، فلا نعني بالـ'كل' الجيمَ الكلي ولا الـ'كل من حيث هو كل' بل 'كل واحد'. والفرق بين الاعتبارات ظاهر. لأن كل واحد جزء للكل من حيث هو. والجيم الكلي إن أخذ طبيعيا، فهو جزء لكل واحد. وإن أخذ عقليا، فهو مفهموم ذهني لا تحقُّقَ له في الخارج دون الاعتبارين الآخرين. ولو عنينا به[١] أحد الأولين، لم يتعدّ الحكم من الأوسط إلى الأصغر. لأن ثبوت حكم لأحد الكليتين لا يوجب ثبوته للآخر، إذ يصدق الإنسان الكلي حيوان، والحيوان الكلي جنس ولا يصدق الإنسان الكلي جنس. وكذا ثبوت الحكم لمجموع لايقتضي ثبوته لمجموع آخر، إذ يصدق «كل عضو بدن» على معنى الكل من حيث هو. وكل البدن أيضا بذلك المعنى مركب من الأبدان، ولا يصدق «كل عضو مركب من الأبدان».

[٣١٣] ولا نعني بـــج ما حقيقته ج، وإلا لم يتعد الحكم من الأوسط إلى الأصغر، لأن ثبوت حكم [٤٨ب] لإحدى[٢] الحقيقتين لا يوجب ثبوته للأخرى، إذ يصدُق كل ما حقيقته إنسان فهو حيوان وكل ما حقيقته حيوان. فالناطق خارج عنه، ولا يصدق كل ماحقيقته إنسان فالناطق خارج عنه. ولا ما هو موصوف بج وإلا لخرَج بعض القضايا، مثل: كل إنسان حيوان، بل كل واحد واحد[٣] مما صدَق عليه ج بالفعل في الذهن أو في الخارج وقت الحكم أو غيره ولو في المستقبل من جزئياته. هكذا ذكره الشيخ. خرج بالقيد الأوّل مذهب الفارابي، إذ هو اكتفى بما هو ج بالإمكان ودَخَلَ بالثاني موضوع السوالب والموجبات الغير الخارجية، إذ لا يُشترط فيه وجوده في الخارج وبالثالث ما لا يمكن كونه ج عند الحكم، مثل قولنا: بعض المتحرك ساكن. وخرج بالرابع مسمى ج وإن صدَق عليه ج بالفعل.

١ م – به.
٢ ع٢: لأحد.
٣ ع١ – كل واحد واحد.

["C" sözümüzün] örfte ve dilde olan şeye uygunluğundan dolayı [Şey; isimlendirileni] hariç bırakmıştır. Çünkü biz: "Her insan, bilfiil gülücüdür veya uyuyandır." dediğimiz zaman, ondan örf ve dil açısından anlaşılan, 'onun haricî ve zihnî olarak bulunan tikellerinin her ferdi böyledir.' şeklindedir. Zira şayet isimlendirilen soyut olarak alınırsa bu durumdaki hükmü, tayin/belirleme ile beraber olan hükmüne muhalefet eder ve dolayısıyla tümel önermelerin birçoğu yanlış olur. Örneğin "Her insan, bilfiil uyuyandır." önermesi gibi. Çünkü hariçteki imkânsız soyutun, belirli şeylerin hükümleri ile vasıflanması imkânsızdır. Eğer o olması bakımından alınırsa onun hakkındaki hüküm, tikeller hakkındaki hüküm olur, çünkü o, o olması bakımından tikellerde mevcuttur. Dolayısıyla o zaman onlara (tikellere) dâhil edilmesinde bir fayda olmaz. Bu, Şeyh'in görüşünün açıklanmasıdır, ancak bundan büyük bir bozukluk lâzım gelir ki o da tümel olumsuz ve tikel olumlunun döndürmesinin olmaması ve birinci[şekli]nin [dördüncü] darbının sonuç vermemesidir. Şöyle ki, çünkü bu durumda zorunlu olarak "Hiçbir insan, zorunlu veya daimi olarak tür değildir." önermesi, "Hiçbir tür insan değildir." yanlış önermesiyle beraber doğru olur. İkinci, çelişiğinin doğruluğu sebebiyle yanlıştır; o da "Bazı türler, insandır." şeklindedir. Ondan bilinen de tikel olumlunun, aynı şekilde döndürülmediğidir, çünkü "Bazı türler, insandır." doğru olurken "Bazı insanlar, türdür." doğru olmaz. Tabiî önermelerde de durum aynıdır. Örneğin "Hiçbir canlı, cins değildir." önermesi gibi.

[314] Sen dersen ki: ["Hiçbir insan tür değildir." önermesindeki] konu, fertlerde mevcut insandır ve döndürülen önermenin yükleminin, asıl önermenin konusunun aynı olması gerekir. Bu durumda o zaman: "Hiçbir tür, fertlerde mevcut olan insan değildir." doğru olur.

[315] Ben derim ki: Döndürülen önermenin yükleminin, asıl önermenin konusunun aynı olması gerektiğini kabul etmiyoruz, bilakis muteber olan o ikisinin mutlak mefhumlarıdır. Çünkü mantık hükümlerinde kayıtlama, caiz değildir, aksi durumda "Bazı canlılar, insan değildir." sözümüz, "Bazı insanlar, canlı değildir." sözümüze döndürülürdü. Ve aynı şekilde "Bazı türler, insandır." ve "Hiçbir insan, tür değildir." [dördüncü darbdan bir] sonuç vermemekle beraber doğru olurdu.

وإنما أخرجه لتوافق العرف واللغة. لأنّا إذا قلنا مثلا: كل إنسان ضاحك أو نائم بالفعل، فإنما يُفهم منه عرفا ولغة أن كل فرد من جزئياته التي توجد خارجا [٤٩أ] أو ذهنا هو كذلك. ولأنّه لو أخذ المسمى مجرّدا، فحكمُه قد يخالف حكمه مع التعين، فيكذب كثير من القضايا الكلية كقولنا: كل إنسان نائم بالفعل. لأن المجرّد الممتنع في الخارج يمتنع أن يُوصَف بأحكام المعينات. وإن أخذ من حيث هو، فالحكم عليه يكون الحكم على الجزئيات، إذ هو من حيث هو موجود في الجزئيات. فحينئذ لا فائدةَ في إدراجه. هذا تحقيق ما ذهب إليه الشيخ، لكن يلزم منه فساد عظيم وهو عدم انعكاس السالبة الكلية والموجبة الجزئية وعدم إنتاج ضرب من الأوّل[1]. وذلك لأنه حينئذ يصدق بالضرورة لاشيء من الإنسان بنوع ضرورة أو دائما مع كذب لاشيء من النوع بإنسان لصدق نقيضه وهو بعض النوع إنسان. وعلم منه أن الموجبة الجزئية أيضا لا تنعكس، إذ يصدق بعض النوع إنسان ولا يصدق بعض الإنسان نوع. وكذا في كل قضية طبيعية مثل قولنا: لاشيء من الحيوان بجنس.

[٣١٤] فإن قلت: الموضوع هو الإنسان الموجود في الأفراد ومحمول العكس يجب [٤٩ب] أن يكون عينَ موضوع الأصل. فحينئذ يصدق لاشيء من النوع بإنسان موجود[2] في الأفراد.

[٣١٥] قلت: لا نُسَلّم وُجُوبَ كون محمول العكس عينَ موضوع الأصل، بل المعتبر مفهومهما مطلقا. لأن القيد في أحكام المنطق غيرُ جائز وإلا لانعكس قولنا: بعض الحيوان ليس بإنسان إلى قولنا: بعض الإنسان ليس بحيوان. وأيضا صدق بعض النوع إنسان، ولا شيء من الإنسان بنوع مع عدم الإنتاج.

---

١ أ: ضرب الرابع من الأول. ع١ + في الخارج
٢ ع١ + في الخارج

[316] Sen dersen ki: Tikeller ile kastedilen "göreli/izafi" olanlardır ve türün hakkında doğrulandığı şey, isimlendirilenin soyutluğu değildir, belki isimlendirilen ile beraber tümel kayıttır ve isimlendirilen ile beraber kayıt da, isimlendirilen soyut için göreli tikeldir. Bundan dolayı da tikellere dâhil edilmiştir. Dolayısı ile de "Hiçbir insan, tür değildir." doğru olmaz. [Fakat bunun "Bazı insanlar, türdür." şeklindeki çelişiği doğru olur.]

[317] Ben derim ki: Hayır, [tikellerle kastedilen nasıl olursa olsun tikeller değildir] bilakis tikellerle kastedilen eğer konu, son tür ise [veya fasıl ve diğer iki özellik gibi ona eşit bir şey ise] fertlerdir. Eğer [konu] cins [veya cinsin faslı ve araz gibi ona eşit bir şey] ise, fertler veya türlerdir. Bu, isimlendirilenin dâhil edilmesi ve hariç tutulması hakkındanki bozukluktan aklıma gelenlerdir. Bunun düzeltilmesi şöyle mümkündür: Döndürmelerin ve kıyasların hükümlerinde kullanılan niceliği belirli önermede, konusunun unvanının tümellik, tikellik ve diğerlerinde yükleminin mefhumuna muhalefet etmemesi, mesela biri tümelken diğerinin tümel dışı olmaması veya biri şahsiyken diğerinin gayrı şahsi olmamasıyla bu bozukluk düzeltilebilir. Böylece bununla "Bazı insanlar, Zeyd'dir."in doğru olduğunun; [ancak] "Bazı Zeyd'ler, insandır." [şeklindeki düz döndürmesin] ın doğru olmadığının; ve "Hiçbir Zeyd, insan değildir." şeklindeki [tümel olumsuz] önermenin, ["Bazı Zeyd'ler insandır." şeklindeki] çelişiğinin ve "Hiçbir insan Zeyd değildir." şeklindeki [düz döndürmesinin] yanlış olması ile beraber doğru olduğunun söylenmesi çürütülmüş olur.

[318] Sen bunu öğrendiğin zaman bil ki, akıl, hariçteki konunun hariçte yüklemi bulunduğuna hükmedebilir. Şöyle denilmesi gibi: "'C' olduğu doğrulanarak hariçte bulunan her şey, hariçte 'B'dir." [Örneğin "Her insan, canlıdır." önermesini ele alırsak hariçte insan olarak bulunan her şey, hariçte canlıdır. Bu yönde onun itibarı, konu ve yüklemden her birinin doğruluğunun, ya hükmün o anki hali esnasında veya ondan önce veya ondan sonra hariçteki mevcut hakkında olmasını gerektirir.] [Akıl] bazen de "[konu] bulunduğu zaman, yüklem de bulunur." hükmünde bulunabilir ve şöyle söylenebilir: Şayet mevcut olsaydı, kendisi için 'C' olduğu doğrulanacak her şey için bu mevcut olma varsayımı bakımından, 'B' olduğu doğru olur. [Örneğin "Her anka kuşu, canlıdır." önermesinde bulunan ve anka kuşu olarak doğrulanan her şeyin canlı olarak doğrulanması gibidir. Bu itibarda konunun ve yüklemin hariçte mevcut olmaları ister doğru olsun, ister olmasın konunun ve yüklemin hariçteki mevcut şey hakkındaki doğruluğunun imkânı şart koşulmuştur.] [Akıl] bazen vücud-i zihnî itibariyle de hüküm verebilir, yani C olduğu doğrulanarak zihinde bulunan her şey, zihinde B'dir de. Böylece *Şifâ*'da geçmektedir.

[٣١٦] فإن قلت: المراد بالجزئيات الجزئيات الإضافية وما صَدَقَ عليه النوع ليس مجرّد المسمى، بل المسمى مع قيد الكلية والمسمى مع القيد جزئي إضافي لمجرّد المسمى. فيندرج في الجزئيات فلا يصدق: لا شيء من الإنسان بنوع.

[٣١٧] قلت: لا بل المراد من الجزئيات أشخاص إن كان الموضوع نوعا أخيرا أو أشخاص وأنواع إن كان جنسا. هذا ما سنَح لي من الفساد في إدراج المسمى وإخراجه. ويمكن إصلاح ذلك بأن يُشترط في المحصورة المستعملة في أحكام العكوس [٥٠أ] والأقيسة أن لا يكون عنوان موضوعها مخالفا لمفهوم محمولها في الكلية والجزئية وغيرهما بأن لا[١] يكون مثلا أحدهما كليا والآخرُ غيرُ كلي أو شخصيا والآخر غير شخصي. وبهذا يندفع أيضا ما قيل إنه يصدق بعض الإنسانِ زيد ولا يصدق بعض زيد إنسان ويصدق لا شيء من زيد بإنسان لكذب نقيضه مع كذب قولنا: لا شيء من الإنسان بزيد. والله أعلم.

[٣١٨] وإذا عرفتَ ذلك، فاعلم أنه قد يحكم العقل على أنّ الموضوع في الخارج وُجِدَ له المحمول فيه كما يقال: كل ما وُجِد في الخارج[٢] صادقا عليه ج فهو ب في الخارج. وقد يحكم على أنه إذا وُجِد وجد له المحمول، فيقال: كل ما لو وُجِد وصدَق عليه أنه ج فهو بحيث لو وُجِد صدق عليه أنه ب. وقد يحكم باعتبار الوجود الذهني أي كل ما وُجِد في الذهن صادقا عليه ج فهو ب في الذهن. هكذا وُجِد في الشفاء.

---

١ م، ع١ – وغيرهما بأن لا.
٢ أ – ~~له المحمول~~.

[319] [Bu üç itibarda] niceliklerin belirli olmasına gelince, her iki tarafın, hariçteki konu hakkında doğru olması şart koşulursa bu durumda birinci [itibar] olur; böyle olmaz da [her iki tarafın doğruluğu şart koşulmaz da] hariçteki konu hakkında her iki tarafın doğruluğunun imkânı şart koşulursa ikincisidir; o da değilse üçüncüdür. Birinci itibarla önerme "haricî", ikinci itibarla "hakîki", üçüncü ile "zihnî" olarak isimlendirilir. Birincisi, ikincisinden, ikincisi de üçüncüsünden daha özeldir: [Bu] olumlu olduğu zaman ve döndürmesi de olumsuz olduğu zamandır. Çünkü genelin çelişiği, özelin çelişiğinden daha özeldir. Bu, olumlunun manasıdır.

[320] Olumsuza gelince, her kısmın olumsuzu, olumsuzun olumlunun mütakabili/karşıtı olabilmesi için o kısmın olumlusunun ortadan kaldırılmasıdır; yoksa olumsuzlamanın ispatı değildir. Çünkü o [olumsuzun ispatı], onun [olumlunun] ortadan kaldırılmasından daha özeldir ve bundan dolayı da ikisi karşıt değildir. Harici olumsuz, yüklem bizzat kendisi veya onun bir lâzımı/gerekeni olsa bile konunun ortadan kaldırılmasıyla bazen doğru olur. [Birinci durumun örneği:] [Hiçbir boşluk, boşluk değildir. (İkinci durumun:)] örneği "Hiçbir boşluk buud değildir." şeklindedir. [Harici olumsuz,] bazen de hükmün yokluğu ile doğru olur. Hakiki olumsuz, zikredilen şartların yokluğu ve konunun imkânsızlığı ile doğru olur. Zihnî olan olumsuz da aynı şekildedir.

[321] Müteahhirûn, zihnî itibarı reddetmiştir. Oysa ilimlerde kullanılan önermelerin çoğu sadece bu itibarla doğru olur: Örneğin "Her tür, tümeldir. Her cins, geneldir. İki çelişiğin bir arada olması imkânsızdır. İmkânsız yok[ma'dûm]tur. Yok[ma'dûm], duyumsanmayandır." vb. önermeler gibi.

[322] Belki de önceki muhakkikler, sadece bu kısma itibar ettiler. Şeyh'in *İşârât*'taki sözü, bu manayı kuvvetlendirmektedir. Şeyh şöyle demektedir: Yüklemli olumlu, "İnsan, canlıdır." sözümüzdeki gibidir. Onun manası şudur: Zihnin, zihin dışında mevcut olsun veya olmasın insan olarak farzettiği şeyi canlı olarak farzetmesi ve onun hakkında "canlı" olduğu ile hüküm vermesi gerekir. Yüklemli olumsuzda da aynıdır. Onun hali, bu haldir. Buna göre Şeyh'in, diğerlerine değil sadece bu kısma itibar ettiği bilinmiş oldu.

[٣١٩] وأما الحصر، فلأنه إن اُشترط صدق الطرفين على الموضوع في الخارج، فهو الأوّل وإلا فإن اُشترط إمكان صدقهما عليه في الخارج، فهو الثاني وإلا فهو الثالث. [٥٠ب] والقضية بالاعتبار الأوّل سميت 'خارجية' وبالاعتبار الثاني 'حقيقية' وبالثالث 'ذهنية'. والأوّل أخص من الثاني وهو من الثالث. إذا كانت موجبة وبالعكس سالبة؛ لأن نقيض الأعم أخص من نقيض الأخص. هذا معنى الموجبة.

[٣٢٠] أما السالبة، فسالبة كل قسم هي رفع موجبته لتقابل السالبة الموجبة لا إثبات السلب. فإنه أخص من رفعها فلا تتقابلان. فالسالبة الخارجية تصدق تارة بانتفاء الموضوع وإن كان المحمول نفسه أو لازما له كقولنا: لا شيء من الخلاء بـبُعد، وتارة بانتفاء الحكم. والسالبة الحقيقية تصدق بانتفاء الشرائط المذكورة وبامتناع الموضوع وكذلك السالبة الذهنية.

[٣٢١] ورفض المتأخرون الذهني مع أن كثيرا من القضايا المستعملة في العلوم لا يصدق إلا بهذا الاعتبار مثل قولنا: كل نوع كلي، وكل جنس عام، واجتماع النقيض ممتنع، والممتنع معدوم، والمعدوم غير [٥١أ] محسوس، وأمثال هذه.

[٣٢٢] ولعل المحققين من الأقدمين إنما اعتبروا هذا القسم فقط، وكلام الشيخ في الإشارات يؤكد هذا المعنى حيث قال[١]: الإيجاب الحملي هو مثل قولنا: الإنسان حيوان. معناه أن الشيء الذي يفرضه الذهن إنسانا كان موجودا في الأعيان أو لم يكن فيجب أن يفرضه حيوانا ويحكم عليه بأنه حيوان. وكذلك السلب الحملي وحاله تلك الحال. فعلم أن الشيخ إنما اعتبر هذا القسم دون الباقي.

١ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ص. ٢٣.

Sonsöz

[323] Niceliği belirsiz olan önerme, sahip olduğu nitelik bakımından kendisine muvafık tikel kuvvetindedir, çünkü o, ya tümel olarak, ya da tikel olarak doğrulanır. Zira niceliği belirsiz hakkındaki hüküm, o olması bakımından mefhumdur ve o olması bakımından mefhûm da tikellerde mevcuttur. Dolayısı ile ya tümel, ya da tikel olarak doğrulanır. Her iki takdire göre de tikel, doğru olur.

[324] Sen dersen ki: Bu, niceliği belirsizin tümel kuvvetinde olmasını gerektirir, çünkü hükmün konusu, o olması bakımından mefhûm ve o olması bakımından mefhûm da tikellerin tamamında mevcut olduğu zaman hüküm, aynı şekilde tikellerin tamamı için sabit olur.

[325] Derim ki: Niceliği belirsiz hakkındaki hüküm, ancak bütün olarak mefhum üzerinedir; ama her sûrette onu gerektirecek şekilde devam ve lüzum yoluyla değildir; örneğin "İnsan, bilfiil kâtiptir." önermesi gibi. Şayet bu [tümel hüküm "İnsan canlıdır." gibi] sûretlerden herhangi bir sûret hakkında gerekli olursa bu, niceliği belirsiz olanın hükmü hakkında zait olur.

[326] [Müteahhirûn tarafından] denilmiştir ki: Tikel, aynı şekilde onu [nitelik bakımından kendisine uygun niceliği belirsiz önermeyi] gerektirir. Böyle bir şey Şeyh'in sözleri arasında yoktur ve "Bazı canlılar, canlılıkta müşterek değildir" sözümüz bunu geçersiz kılar. Çünkü "Canlı, canlılıkta müşterek değildir." şeklinde söylenilmesi geçersizdir, zira tikel olan belirli bir itibarladır. Allah en iyisini bilir.

Dördüncü Fasıl: Udûl ve Tahsîl

[327] Önermenin olumluluğu ve olumsuzluğu; konu ve yüklemin, varlık ve yokluk bildirmesi ile değil de, ancak bir şey için bir şeyin ispatı veya bir şeyden bir şeyin olumsuzlanması ile ifade edilen şeydir. Bu itibarla önermenin yüklemi eğer varlık bildirirse önerme, "muhassala" ve "basît [doğrudan]" olarak isimlendirilir. Eğer yokluk bildirirse "ma'dûle" ve "mütegayyire [dolaylı]" olarak isimlendirilir. Onlardan her biri ya olumlu, ya da olumsuz olur. Böylece de dört önerme ortaya çıkmış olur.

خاتمة

[٣٢٣] المهملة في قوة الجزئية الموافقة لها في الكيف، لأنها إما أن يصدق كلية أو جزئية. لأن الحكم في المهملة المفهوم من حيث هو، والمفهوم من حيث هو موجود في الجزئيات. فتصدق حينئذ إما كلية وإما جزئية وعلى التقديرين يكون الجزئية صادقة.

[٣٢٤] وإن قلت: هذا يقتضي أن يكون المهملة في قوة الكلية، لأن موضوع الحكم إذا كان المفهوم من حيث هو والمفهوم من حيث هو موجود في جميع الجزئيات، فيكون الحكم أيضا ثابتا لجميع الجزئيات.

[٣٢٥] قلت [٥١ب]: الحكم في المهملة إنما يكون على المفهوم في الجملة لا بطريق الدوام واللزوم حتى يلزمه في كل صورة كقولنا: الإنسان كاتب بالفعل. ولو لزِم ذلك في صورة من الصُوَر، فذلك يكون زائدا على حكم المهملة.

[٣٢٦] وقيل: إن الجزئية أيضا يستلزمها. وما وُجِد ذلك في كلام الشيخ ويُبطله قولنا: بعض الحيوان غير مشترك فيه فإنه لا يصحّ أن يقال: الحيوان غير مشترك فيه، إذ باعتبار معين وهو الجزئية. والله أعلم[١].

الفصل الرابع[٢] في العدول والتحصيل

[٣٢٧] إيجاب القضية وسلبها إنما تعتبر بإثبات شيء لآخر أو سلبه عنه[٣] لا بكَوْنِ الموضوع والمحمول وجوديا أو عدميا. فمحمول القضية إن كان وجوديا سميت القضية 'محصلة' و'بسيطة'. وإن كان عدميا سميت 'معدولة' و'متغيرة'. وكل منهما إما موجبة وإما سالبة. فهذه أربع قضايا.

---

١ م، ط – والله أعلم.
٢ م – الفصل الرابع.
٣ ع٢ – عنه.

Olumlama, konu için yüklemin sübûtu, bir anlamda varlığı ile hüküm vermekten ibaretse, ma'dûm hakkında ma'dûm olduğu halde [sanki] herhangi bir şey onun için mevcutmuş gibi hükmetmek imkânsızdır. Çünkü mevsûf/sıfatı alan için sıfatın sübûtu, sıfatı alanın sübûtunun fer''idir. Yüklemi ister varlık, ister yokluk bildiren olsun yüklemin sübûtu durumunda her olumlu[önerme]nun konusunun, ya zihin dışında, ya da zihinde mevcut olması gerekir. Bundan yüklemi olumsuz olan olumlu (önerme) müstesnadır ki, daha önce geçtiği gibi o, olumsuz kuvvetinde olur. Olumsuza gelince, mevcut hakkında doğrulanabilir ve eğer olumsuzlamanın olumsuzlaması değilse-ki böyle bir durumda olumlu kuvvetindedir.- ma'dûm olduğu halde ma'dûm hakkında da doğrulanabilir.

[328] İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta şöyle dedi: Burada bir şüphe var ve o da onlar eğer bununla[yani olumlu, olumsuz olmaksızın konunun varlığını gerektirir ile] olumsuzlamanın, hariçte ve zihinde yokluk hakkında da geçerli olduğunu kastederlerse, bu geçersizidir. Çünkü zihinde olmayan şey, ister olumlamayla olsun, ister olumsuzlamayla olsun, hakkında hüküm verilmesi imkânsız olan şeydir. Eğer onlar, onunla, olumsuzlamanın, zihinde mevcut olduğu zaman, hariçte yokluk hakkında da geçerli olduğunu kastederlerse onun [olumsuzlamanın] ve olumlamanın arasında bir fark olmaz. Çünkü olumlama, zihinde mevcut olduğu zaman, aynı şekilde hariçte yokluk hakkında da geçerli olabilir.

[329] Cevab: Olumlama, sadece iki varlıktan biri ile mevcut olan şey hakkında, varolması halinde geçerli olur. Olumsuzlama ise böyle değildir. Çünkü o, hem varlık hem de yokluk halinde geçerli olur. Harici varlığa nisbetle bu, açıktır. Zihnî varlığa nisbetle olana gelince olumsuzlama, olumlamadan farklı olarak, zihnî varlığın ortadan kalkması esnasında doğru olur. Örneğin, "Mutlak ma'dûm tasavvur edilebilir bir şey değildir" sözümüzde olduğu gibi. "Udûl ile tasavvur edilemeyeceği" ise, daha önce geçtiği gibi, [olumlu]nun konunun varlığını gerektirmesi sebebiyle söylenemez. Böylece fark ortaya çıktı.

[330] [İmâm Râzî *Mulahhas*'ta] yine şöyle dedi: Olumlu ma'dûle, konunun varlığını gerektirmez, çünkü varlık bildiren yüklemin yokluğu, eğer yokluk bildiren konu hakkında doğrulanırsa böyledir, aksi durumda o, onun hakkında doğru olur ve imkânsızlık gerekli olur. Onun kabulünün takdiri, aranılan şeydir.

ولما كان الإيجاب عبارة عن الحكم بثبوت المحمول للموضوع وهو وجودُه له، فمن الممتنع أن يحكم على المعدوم حال كونه معدوما بأن شيئا ما موجود له.[٥٢أ] لأنّ ثبوتَ الصفة للموصوف فرع ثبوت الموصوف. فكل موضوع[١] للإيجاب سواء كان المحمول وجوديا أو عدميا يجب أن يكون موجودا حال ثبوت المحمول إما في العين أو في الذهن إلا إذا كانت الموجبة سالب المحمول، فإنها في قوة السالبة كما مر. وأما السلب، فقد يصدق على الموجود، وقد يصدق على المعدوم حال كونه معدوما إن لم يكن سلب سلب، فإنه في قوة الإيجاب.

[٣٢٨] قال الإمام في الملخص[٢]: ههنا شكّ وهو أنهم إن عَنَوْا بذلك أن السلب يصح عن المعدوم في الخارج والذهن، فذلك باطل. لأن ما لا يكون في الذهن امتنع الحكم عليه سواء كان بالسلب أو بالإيجاب. وإن عَنَوْا أن السلب يصح عن المعدوم في الخارج إذا كان[٣] موجودا في الذهن، فبهذا لا يفرق بينه وبين الإيجاب. لأن الإيجابَ أيضا يصح على المعدوم في الخارج إذا كان موجودا في الذهن.

[٣٢٩] وجوابه: إن الإيجاب لا يصح إلا على الموجود بأحد الوجودين حال وجوده دون السلب. فإنه يصح في حال [٥٢ب] الوجود وفي حال العدم. وذلك بالنسبة إلى الوجود الخارجي ظاهر. وأمّا بالنسبة إلى الوجود الذهني، فقد يَصدُق السلب عند انتفاء الوجود الذهني أيضا دون الإيجاب. كقولنا: ليس المعدوم مطلقا بمتصوّر ولا يقال: لا يتصور بالعدول لِمَا مرّ من اقتضائه وجود الموضوع، فظهر الفرق.

[٣٣٠] وقال أيضا[٤] الموجبة المعدولة لا يوجب وجود الموضوع[٥]، لأنّ عدم المحمول الوجودي إن صدق على الموضوع المعدوم فذاك وإلا فقد يصدق هو عليه ويلزم المحال وتقدير تسليمه المطلوب.

---

١ ع٢: موضوف.
٢ انظر:فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٨-٦٩/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٩ ء.
٣ ع٢ – إذا كان.
٤ انظر:فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٦٩/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ١٩ ب.
٥ ط – فظهر الفرق وقال أيضا الموجبة المعدولة لا يوجب وجود الموضوع.

[331] Cevab: Yüklemin yokluğunun ve de yüklemin kendisinin onun üzerine doğrulanmaması, aksine yüklemin olumsuzlanmasının doğrulanmasının cevazından dolayı hasr/sınırlandırma men edilmiştir. Veya şöyle deriz: [Yüklemin yokluğunun konu hakkında doğru olmaması takdirine göre] Doğru olan, olumsuz ma'dûledir ve o da olumlu muhassaladan daha geneldir ve böyle [genel olan] onu [özel olanı] gerektirmez.

[332] *Şerhu'l- İşârât*'ta şöyle dedi: Yokluğun bir şeye yüklenmesi mümkün değildir, çünkü bir şeyin bir şey için sübûtu, onun kendi zâtında sübûtunun fer''idir, [çünkü kendi zâtında sabit olmayan bir şeyin başka bir şeyi sabit kılması imkânsızdır,] dahası orada meleke olumsuzlanır [yoksa yokluğun olumlaması değil] ve buna göre önerme de olumsuz olur.

[333] Cevab: Biz, yokluk bildiren yüklemin manasının, onun melekeden olumsuzlanan bir şey olduğunu açıklamıştık. Bu mananın başka bir şeye yüklenmesi mümkündür.

[334] Bunu öğrendiğine göre biz şöyle deriz: Udûl ve tahsîl bakımından birbirlerine uygun, nitelik bakımından farklı iki önerme, çelişki şartlarında[n yüklem ve konu birliği şartında] bir araya gelirlerse çelişik olurlar; her iki önermenin durumu, [onlardan biri muhassala, diğeri de ma'dûle olmak üzere udûl ve tahsîl bakımından farklı ve her ikisi de olumlu veya olumsuz olmak üzere nitelik bakımından aynı olmak üzere] aksine olur ve konuları bir, yüklemleri çelişik olursa her ikisi olumlu olarak doğru ve olumsuz olarak yanlış olmada birbirinden ayrılırlar. Her iki önerme udûl, tahsîl ve nitelik bakımından farklı olur ve [her iki önermede de konuların aynı, yüklemlerin ise birbirini nefyetmesi gerektiği] şartları olduğu hal üzere kalırsa [muhassala veya ma'dûle olsun] olumlu, olumsuzdan daha özel olur. Bu, daha önce geçtiği üzere, olumsuzdan farklı olarak olumlunun konunun varlığına dayanması sebebiyledir. Dolayısı ile olumlu ma'dûle ile olumsuz muhassala dışında bu önermelerde karıştırma olmamaktadır. O ikisi arasındaki fark da şöyledir: Önerme, eğer üçlü olur ve bağ da olumsuzluk harfini öncelerse [önerme] bağın kendisinden sonra gelen şeyi konuya bağlamasından dolayı olumlu [ma'dûle] olur. Eğer [bağ, olumsuzluk harfinden] sonra gelirse [önerme,] olumsuzluk harfinin ondan sonra gelen bağı olumsuzlamasından dolayı olumsuz [muhassala] olur. Eğer [önerme] ikili olursa ikisi arasındaki fark, ancak bazı olumsuzluk lafızlarının udûle, bazısının da olumsuza özgü kılınmasına dayanarak [metnin bağlamındaki] niyet ve ıstılah ortaya çıkarabilir. Tıpkı "olmayan/lâ" ve "değil/dışında/gayru" lafzının [genellikle] udûle, "değil/leyse" lafzının da olumsuzlamaya özgü olarak kullanılması gibi.

[٣٣١] وجوابه: مُنِعَ الحصر لجواز أن لا يصدق عليه عدم المحمول ولا المحمول، بل يصدق سلب المحمول أو نقول: الصادِق حينئذ السالبة المعدولة وهي أعم من الموجبة المحصلة فلا يستلزمها.

[٣٣٢] وقال في شرح الإشارات[١]: إن[٢] العدم لا يمكن حمله على الشيء، لأن ثبوت الشيء للشيء فرع ثبوته في نفسه، بل يكون هناك سلب الملكة، فيكون القضية سالبة.

[٣٣٣] وجوابه: أنّا قد بينا أن معنى المحمول [٥٣أ] العدمي هو شيء سُلِبَ عنه الملكة. وهذا المعنى يمكن حمله على شيء آخر.

[٣٣٤] وإذا عرفت ذلك، فنقول: كل قضيتين توافقتا في العدول والتحصيل، تخالفتا في الكيف تناقضتا لو استجمعتا شرائط التناقض. وإن كانتا على العكس، تَعانَدَتا صدقا إيجابا وكذبا سلبا إن اتحد موضوعهما وناقض محمولهما. وإن تخالفتا فيهما والشرائط[٣] بحاله، كانت الموجبة أخص من السالبة. وذلك لِمَا مرّ من توقف الإيجاب على وجود الموضوع دون السلب. ولا التباسَ بين أقسام القضايا إلا بين الموجبة المعدولة والسالبة المحصلة. والفرق بينهما أن القضية إن كانت ثلاثية وتقدّمَت الرابطة على حرف السلب كانت موجبة لِرَبْط الرابطة ما بعدها بالموضوع. وإن تأخّرَت كانت سالبة لسلب حرف السلب الربط الذي بعده. وإن كانت ثنائية، فلا فارق إلا النية أو الاصطلاح على تخصيص بعض ألفاظ السلب بالعدول[٤] وبعضها بالسلب كتخصيص لفظ 'لا' و'غير'[٥] [٥٣ب] بالعدول وليس بالسلب.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، شرح الإشارات والتنبيهات-جلدل أوّل، مقدم وتصحيح: علي رضا نجفزاده، تهران ١٣٨٤، ص. ١٥٧-١٥٨.
٢ ع١ – إن.
٣ ع١، ط: والشرط.
٤ ع٢، أ، ط: بالإيجاب.
٥ ط >< غير و لا.

[335] Öncekilerden bir grup bilgin, o[olumsuz muhassala]ndan olumlu ma'dûleyi şöyle ayırmışlardır: Olumlu ma'dûle, yüklemi, 'hüküm vaktinde bulunma özelliğindeki bir şeyin yoksunluğu olan' önermedir. Ve [olumlu ma'dûlenin yüklemi bir işin yokluğu olduğu ve bu işin de özelliği] o vakitte, o vakitten önce veya o vakitten sonra olabileceği söylenilmiştir. Ve [yine olumlu ma'dûlenin yükleminin bir işin yokluğu olduğu ve bu işin de] yüklemin veya türünün, ya da yakın veya uzak cinsinin özelliği olduğu da söylenilmiştir.

[336] Şeyh [İbn Sînâ, bu şartların] tamamını şu sûretle geçersiz saymıştır: "Cevher, araz değildir veya araz olmayandır." "Araz değildir denilen her şey veya araz olmayan her şey, konudan müstağnidir (yani herhangi bir konuya yüklem olmaz, çünkü kendisi konu olmuştur artık)" sözümüz "Cevher, konudan müstağnidir." sonucunu verir ve bu sonucu ancak, araz cevherin ya da cinsinin özelliğinde bulunmaması (öncülüyle), küçük öncül olumlu olduğu zaman verir.

[337] Biri şöyle diyebilir: [Küçük öncülün olumlu olduğunu kabul ediyoruz, ancak] ma'dûle değil de, niçin yüklemi olumsuz olan olumlu bir önerme olması ve böylece sonuç vermesi caiz olmasın?

[338] [Bir grup tarafından] denilmiştir ki: Olumsuz küçük öncül, olumsuz nisbet tekrar etmediği zaman sonuç vermez [birinci şekilde]. Örneğin: Hiçbir C, B değildir. Ve her B, A'dır. Şu sözümüzdeki gibi tekrar ettiği zamana gelince: Hiçbir C, B değildir. Ve B olmayan her şey, bu durumda A'dır. Böylece [orta terim, küçük terim altında derç edildiğinden dolayı] zorunlu olarak sonuç çıkar. Bu, bizim zikrettiklerimize yakındır.

[339] Bir grup, buna, konunun varlığının, sonuç elde etmek için olumluda şart koşulmamasını gerektirdiğinden itiraz etmişlerdir. Örneğin: Boşluk, mevcut değildir. Ve mevcut olmayan hiçbir şey, duyumsanmaz. [Şu sonuç çıkar: Boşluk, duyumsanmaz]. Dolayısı ile küçük öncülün, boşluğun yokluğuna rağmen olumlu olması gerekir.

[340] Bu tartışmalıdır: Çünkü konunun hariçte varlığı şart koşulmamaktadır; bilakis zihni olanlarda geçtiği gibi, zihinde [var olması] caiz olur.

[٣٣٥] وفرّق قوم من الأولين[١] بينهما بأن الموجبة المعدولة هي التي يكون محمولها عدمَ أمر عمّا من شأنه أن يكون له وقت الحكم. وقيل فيه أو قبله أو بعده. وقيل من شأنه أو من شأن نوعه أو جنسه القريب أو البعيد.

[٣٣٦] وأبطل الشيخ الكل بأن قولنا: الجوهرُ ليس بعرض أو لا عرض، وكل ما ليس بعرض أو لا عرض غني عن الموضوع، ينتج: الجوهر غني عن الموضوع. ولا ينتج إلا والصغرى موجبة مع أن العرض ليس من شأن الجوهر ولا من شأن جنسه.

[٣٣٧] ولقائل أن يقول: لِمَ لا يجوز أن يكون موجبة سالب[٢] المحمول لا معدولة فلذلك أنتجت.

[٣٣٨] قيل: إن الصغرى السالبة إنما لم ينتج إذا لم يتكرّر النسبة السلبية كقولنا: لا شيء من ج ب، وكل ب أ، أما إذا تكرّرت كما إذا قلنا: لا شيء من ج ب[٣] وكل ما ليس ب فهو أ فينتج بالضرورة، وهذا قريب مما ذكرنا.

[٣٣٩] واعترض قوم[٤] على ذلك بأن ذلك يوجب أن لا يكون وجود الموضوع [٥٤أ] شرطا في الموجبة لإنتاج قولنا: الخلاء ليس بموجود، وكل ما ليس بموجود ليس بمحسوس. فيلزم أن يكون الصغرى موجبة مع عدم الخلاء.

[٣٤٠] وفيه نظر: لأن الموضوع لا يشترط وجوده في الخارج، بل يجوز في الذهن كما مرّ في الذهنية.

---

١ لمثال هذا العطف انظر: أرسطو، كتاب العبارة (نقل اسحق بن حنين، منطق أرسطو-الجزء الأول)، تحقيق وقدم له: عبد الرحمن بدوي، كويت-بيروت ١٩٨٠، ص.١١٣-١١٧.

٢ ع١، ع٢: سالبة.

٣ م، أ، ط، ع٢ – لا شيء من ج ب.

٤ انظر: أفصل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٩٠/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ٢٨ ء.

Sonsöz

[341] Faydası az olmakla beraber "yokluk bildiren(udûl)"e konu yönünden itibar edilebilir. Yokluk bildiren konu ve olumsuzluk arası, olumsuzluk bildiren harfin olumsuzda nicelik ifade eden sözü öncelemesiyle ayrılır. Bağ bahsinde geçtiği gibi, olumluda ise bunun aksidir. Yokluk bildiren konuya "yok/mâ" veya "onun manasında bir şey" birleşirse, onu "yokluk bildiren" yapar. Tabiî önermede konu, yükleme takdim edilerek konulur ve nicelik bildiren ifade konuya, bağ yükleme ve olumsuzluk harfi de ikilide yükleme, üçlüde bağa, dörtlüde ise cihete yakın olur. Eğer önerme bu düzenden farklılık gösterirse, (nahivde müfred görünümlü lafza cemi zamirinin râci kılınması ve) "topluluğun hepsi kalktı" denilmesi gibi, kullanımda genişliğe başvurma yolu ile olur ve nicelik eklemi itibariyle önerme, ciheti itibariyle "dörtlü" kabul edildiği gibi "beşli" kabul edilmez; hâlbuki cihet ve nicelik eklemi, önermenin (konu, yüklem ve hüküm gibi mahiyetini oluşturan şeylerinin) dışındadır; cihet onun lâzımıdır, nicelik eklemi (sûr) ise, şahsî ve tabiî önermelerde olduğu gibi önermenin lâzımı değildir.

Beşinci Fasıl: Cihet [Kipli Önerme]

[342] İncelenecek konuları:

[343] ***Bir:*** Cihet sahibi önerme: Bil ki, [olumlu nisbetin] vuku bulması veya bulmaması açısından konu ve yüklem arasındaki nisbet nefsü'l-emr'de "maddi nisbet"; aklın, hüküm verirken ondan [yani vuku bulma ve bulmamadan] elde ettiği itikat ise "hükmî nisbet" olarak isimlendirilir. [Bu nisbetlerin] her ikisi, bazen [varlık ve birisinin vuku bulması ve diğerinin vuku bulmaması açısından da tür bakımından] farklı, bazen de bir olabilir. [Maddi nisbet olan] birincisi için, nefsü'l-emr'de "zorunluluk, devam, zorunsuzluk, devamsızlık" nitelikleri gerekli olur ve [bu keyfiyette] "madde" ve "unsur" olarak isimlendirilir. [Hükmî nisbet olan] ikincisi için akılda [dördünden biri] gerekli olur ve ister telaffuz edilen olsun, ister akledilen olsun "cihet" ve "tür" olarak isimlendirilir. Bundan dolayı da önermenin ciheti maddesine [içeriğine] muhalefet edebilir. Buna göre cihet sahibi önerme, "müveccehe" (cihetlenmiş), "münevve'a" (türlenmiş) ve "dörtlü" diye, mukabili de "mutlaka" (herhangi bir yönden kayıt altına alınmamış) olarak isimlendirilmektedir.

خاتمة

[٣٤١] قد يُعتبر العدول في جانب الموضوع مع قلّة فائدته. ويُفرَق بين الموضوع المعدول والسلب بتقدّم حرف السلب على السور في السلب، وبالعكس في الإيجاب[١] كما في الرابطة. وإن اقترن بالموضوع المعدول لفظة ’ما‘ أو ’ما في معناها‘ جَعَلَهُ معدولا. ووضع القضية الطبيعي[٢] أن يتقدَّمَ الموضوع على المحمول ويجاور السور الموضوع والرابطة والجهة في الرباعية المحمول وحرف السلب المحمول في الثنائية والرابطة في الثلاثية والجهة في الرباعية.[٣] فإن تغيرت عن هذا الترتيب يكون على سبيل التوسع كما يقال قام القوم كلهم ولم يجعل القضية باعتبار السّور خماسية كما جعلت باعتبار الجهة رباعية مع خروجهما عنها للزوم الجهة إياها دونه كما في الشخصية والطبيعية. والله أعلم[٤].

[٥٤ب] الفصل الخامس[٥] في الجهة

[٣٤٢] وفيه مباحث:

[٣٤٣] فأ- في القضية الموجّهة: اعلم أن النسبة التي بين الموضوع والمحمول من الوقوع واللاوقوع في نفس الأمر يسمى ’نسبة مادية‘ وما يعتقده العقل منهما عند الحكم نسبة حكمية، وهما قد تتغايران وقد تتحدان. ولا بدّ للأولى من كيفية في نفس الأمر من الضرورة والدوام واللاضرورة واللادوام وسميت ’مادة‘ و’عنصرا‘. وللثانية عند العقل وسميت ’جهة‘ و’نوعا‘ سواء كانت ملفوظة أو معقولة. ولذلك قد يخالف جهة القضية مادتَها. والقضية التي فيها الجهة سميت ’موجّهة‘ و’منوعة‘ و’رباعية‘ ومقابلتها ’مطلقة‘.

---

١ ع١: في العدول.
٢ : الطبيعية.
٣ ع١ – والجهة في الرباعية.
٤ ط، م – والله أعلم. والجهة في الرباعية.
٥ م – الفصل الخامس.

[344] Zorunluluk, yüklemin konuya olan nisbetinin ortadan kalkmasının imkânsızlığıdır. [Bizim burada "yüklemin konuya olan nisbeti" sözümüz, olumluyu ve olumsuzu kapsaması içindir. Zorunluluk] beş tanedir:

[345] (1) Ezelî zorunluluk: Konunun zâtının ezelî olmasıdır. Örneğin: Allah Teâlâ, zorunlu olarak hayat sahibidir. Allah Teâlâ, mümkün değildir.

[346] (2) Zâtî zorunluluk: Konunun zâtı mevcut olduğu müddetçe sabit olan zorunluluktur. O da ya "mutlaktır", ya da "ezelî zorunluluk" veya "ezelî devâm"ın nefyiyle "mukayyet"tir. Mutlak olan, ezelî zorunluluktan ve mukayyet olandan daha geneldir. [Çünkü mukayyet olan, mutlak olandan daha özeldir. Ezelî zorunluluk'un nefyiyle mukayyet olan] birincisi, [ezelî devâm'ın nefyiyle mukayyet olan] ikincisinden daha geneldir. [Mukayyet olanların] her ikisi de ezelî[zorunluluk]den ayrıdırlar.

[347] (3) Meşrûte: Vasıf dolayısıyla olan zorunluluktur. (Vasıf da) üç kısımdır: Zira vasıf ya kendisiyle konunun ifade edildiği şeydir, ya da değildir. Örneğin: Her yağ, sıcak olduğu müddetçe akıcıdır. [Veya "Hiçbir yağ sıcak olduğu müddetçe donuk değildir." Zorunluluk dolayısı ile olan vasıf, sıcaklıktır ve konu, onunla ifade edilmemiştir. Kendisiyle konunun ifade edildiği kısmın] birincisi: Vasfın, sabit olduğu sürece zorunluluğun sübûtunda dahli olduğuna itibar edilmesi, ya da buna değil de vasfın ister bir dahli olsun, isterse olmasın vasıf devam ettiği müddetçe zorunluluğun sübûtuna itibar edilmesidir ve ona da üç kısım dâhil olur: (a) ["Her kâtibin, kâtip olduğu müddetçe parmakları hareketlidir." önermesinde olduğu gibi] vasfın devamının [zorunluluğun devamında] dahli olur. (b) [Vasfın] devamının dahli olmayıp, ancak sübûtunun bilfiil onda (zorunlulukta) dahli olur. Örneğin: Her kâtip, kâtip olduğu müddetçe zorunlu olarak ümmi değildir. (c) [Zorunluluk için] hiçbir dahli yoktur. Örneğin: Bazı beyazlar, beyaz olduğu müddetçe canlıdır. Birincisi, diğer ikisinden ayrıdır. İkinci, mutlak olarak üçüncüsünden daha özeldir. Mutlak zorunluluk, birinciden ve üçüncüden mutlak olarak, ikinciden bir yönden daha özeldir. Meşrûte; bazen ezelî zorunluluğun nefyiyle veya zâtî zorunluluğun nefyiyle veya ezelî ve zâtî devamın nefyiyle mukayyet olabilir. [Ezelî zorunluluğun nefyiyle mukayyet olan] birincisi kalanlardan, ikincisi ve üçüncüsü de dördüncüden daha geneldir ve aralarında bir yönden genellik (eksik girişimlilik) ilişkisi vardır. Şartı vasıf olmayan bir meşrute de bulunabilir. Örneğin: Gündüz, güneş doğduğu müddetçe mevcuttur. Unsurlar, semâvât mevcut olduğu müddetçe mevcuttur.

[٣٤٤] أما الضرورة، وهي امتناع زوال نسبة المحمول إلى الموضوع، فخمس:

[٣٤٥] - الضرورة الأزلية: وهي التي تكون ذات الموضوع أزلية، كقولنا: الله تعالى حي بالضرورة.[١] والله تعالى ليس بممكن.

[٣٤٦] - الضرورة الذاتية[٢]: وهي التي تكون الضرورة ثابتة ما دامت ذات الموضوع موجودة وهي إما مطلقة أو مقيدة بنفي الضرورة أو الدوام [٥٥أ] الأزليين. والمطلقة أعم من الضرورية[٣] الأزلية والمقيدة، والأولى منهما أعم من الثانية وهما تباينان الأزلية.

[٣٤٧] - المشروطة: وهي التي تكون الضرورة بحسب الوصف[٤] وهي ثلاثة أقسام: لأن الوصف إما أن يكون ما عبّر به الموضوع أو لا. مثل قولنا: كل دهن سيّال ما دام حارّا. والأوّل إما أن يُعتبر للوصف مدخل في ثبوت الضرورة ما دام ثابتا أو لا يعتبر، بل يعتبر ثبوت الضرورة ما دام الوصف سواء كان للوصف مدخل أو لا ويندرج فيه ثلاثة أقسام: ما يكون لدوام الوصف مدخل في دوام الضرورة كما مر. وما لا يكون لدوامه مدخل،[٥] لكن يكون لثبوته بالفعل مدخل فيها كقولنا: كل كاتب غير أمي بالضرورة ما دام كاتبا. وما لا يكون له مدخل أصلا. كقولنا: بعض الأبيض حيوان ما دام أبيض. والأوّل مباين للآخرين. والثاني أخص من الثالث مطلقا. والضرورة المطلقة أخص من الأوّل والثالث مطلقا ومن الثاني من وجه. والمشروطة قد تكون مقيدة بنفي الضرورة الأزلية أو الذاتية أو بنفي الدوام الأزلي أو الذاتي. والأوّل أعم من الباقية [٥٥ب] والثاني والثالث من الرابع وبينهما عموم من وجه. وقد يوجد مشروطة شرطها غير الوصف مثل قولنا: النهار موجود ما دامت الشمس طالعة، والعناصر موجود ما دامت السموات.

---

١ ط، أ، ع١، م – بالضرورة.
٢ ط: الضرورة المطلقة.
٣ ط، أ، ع١، م – الضرورية.
٤ م: بحسب الذات الوصف.
٥ ط – في دوام الضرورة كما مر لا يكون لدوامه مدخل.

[348] (4) Belirli olan veya olmayan bir vakit dolayısıyla zorunluluk: Bu da ya [konunun] zâtının vakitlerinden bir vakit, ya da [konunun] vasfının vakitlerinden bir vakittir. Örneğin: Her gıda, miktarı bakımından, devamlı olmaksızın, ihtiyaçtan müstağni olunan vakitte fazlalıktır. Yine: Her büyüyen, devamlı olmaksızın herhangi bir vakitte gıdaya taliptir. Bu da dört kısımdır. Vaktiye, ancak kendisine iletecek zorunlu bir lâzıma sahip olan şeyde gerçekleşir: Tutulmaya götüren Ay'ın hareketi gibi. Nefes alıp vermeye götüren mizaci hararet gibi. Ve o da ya mutlak olur, ya da ezelînin, zâtînin ve vasfînin nefyiyle veya ezelî, zâtî ve vasfî olan devamın nefyiyle mukayyet olur. Bu, yirmi sekiz kısımdır.

[349] (5) Yüklemin şartı dolayısıyla zorunluluk: ["Her insan, gülen olduğu müddetçe zorunlu olarak gülendir. Hiçbir insan, gülen olmadığı müddetçe zorunlu olarak gülen değildir." şeklindeki önermelerde olduğu gibi bu] zorunluluk, [ancak yüklemin konuya olan nisbetinin tahakkukundan] sonra ortaya çıkar ve onun dışındaki zorunlular, [yüklemin konuya olan nisbetinden] önce ortaya çıkar. Onda [bu zorunlulukta,] her yüklemin nisbetinin zorunluluğunun, onun [nisbetin] varlığının şartıyla olmasından dolayı bir fayda yoktur. [Bundan dolayı da bu zorunlu, ilimlerde çok az kullanılır. Şartı konunun vasfı olmayan] son meşruteyi [zorunluluk ya zât bakımındandır, ya da başka bir şey bakımındandır denilmesinde olduğu gibi] bir başka kısım yaparsak bu kısımlarda [zorunluların kısımlarını] sınırlama açıktır. Şeyh *İşârât*'ta şöyle dedi: Mutlak zorunlu, ezelî zorunludur. Ve *İşârât*'ın haricinde ise şöyle dedi: Mutlak zorunlu, zâtî zorunludur. [Ancak her ikisinin yapısı; vakit, vasıf ve yüklemin nisbeti kaydının dışındadır.] Çünkü her ikisinde de bir yönden mutlaklık vardır ve bu isimlendirme, fazladan kayıtları da kapsadıkları için bu iki zorunluluğun dışındaki zorunlular için uygun değildir.

[350] Devâm'a gelince o, üç kısımdır:

[351] (1) Ezelî [devâm, kendisinde konunun zâtının ezelî olduğu şeydir ve o da]: Ya mutlak olur, ya da ezelî zorunluluğun nefyiyle mukayyet olur.

[352] (2) Zâti [devâm, yüklemin konu için sabit olduğu veya yüklemin konudan konunun zâtı devam ettiği müddetçe olumsuzlandığı şeydir ve o da]: ya mutlak olur, ya ezelî veya vasfî veya zâti zorunluluğun veya ezelî devâmın nefyiyle mukayyet olur.

[٣٤٨] - الضرورة بحسب الوقت معينا أو غيرَ معين: وهو إما من أوقات الذات أو أوقات الوصف[١]، كقولنا: كل مغذّ زائد في مقداره وقت الاستغناء عن البدل لا دائما، وكقولنا: كل نام طالب للغذاء وقتا ما لا دائما. فهي أربعة أقسام. والوقتية إنما يتحقق فيما له لازم ضروري يؤدي إليها البتة كالحركة للقمر المؤدية إلى الانخساف، والحرارة الغريزية المفضية إلى التنفس. وهي إما مطلقة أو مقيدة بنفي الأزلية أو الذاتية أو الوصفية أو بنفي الدوام الأزلي أو الذاتي أو الوصفي. فهذه ثمانية وعشرون قسما.

[٣٤٩] - الضرورة بشرط المحمول: وهي ضرورة لاحقة وغير ها سابقة ولا فائدة فيها لضرورة نسبة كل محمول بشرط وجودها. والحصر في هذه الأقسام ظاهر إذا جعلنا المشروطة الأخيرة [٥٦أ] قسما آخر. وذكر الشيخ في الإشارات[٢]: إن الضرورية المطلقة هي الأزلية وفي غيرها أنها الذاتية، إذ في كل منهما إطلاق بوجه ولا يجوز هذه التسمية لغيرهما من الضروريات لاشتمالها على قيود زائدة.

[٣٥٠] وأما الدوام، فثلاثة:

[٣٥١] فأ- الأزلي إما مطلقا أو مقيدا بنفي الضرورة الأزلية.

[٣٥٢] ب- الذاتي إما مطلقا أو مقيدا بنفي الضرورة الأزلية أو الذاتية أو الوصفية أو بنفي الدوام الأزلي.

---

١ م – الوصف.
٢ انظر: ابن سينا، الإشارات والتنبيهات، ص. ٣٢.

[353] (3) Vasfî [devâm, yüklemin konu için sabit olduğu veya bir vasıf ile vasıflandığı müddetçe konudan nefyedildiği şeydir ve o da]: Ya mutlak olur, ya ezelî veya zâtî veya vasfî zorunluluğun nefyiyle veya ezelî ve zâtî devâmın nefyiyle mukayyet olur.

[354] Zorunlu olmayan'a gelince o, "imkân"dır ve yedi tanedir:

[355] (1) İmkân-ı 'Âmm [Genel imkân]: Hüküm için, [zâtî] zorunluluğun muhalif taraftan olumsuzlanmasıdır veya ona mülâzemet eden şeydir ve o da muvafık taraftan imkânsızlığın olumsuzlanmasıdır. Çünkü çoğunluk "mümkün" ile "imkânsız olmayan şeyi" kastetmiştir. Cumhur nezdinde kullanılan imkân budur.

[356] (2) İmkân-ı Hâs [Özel imkân]: Onun [zâtî olan zorunluluğun], her iki taraftan da olumsuzlanmasıdır [veya imkânsızlığın her iki taraftan da olumsuzlanmasıdır]. Bu, hükemâ indinde kullanılır.

[357] (3) İmkân-ı Ehas [En özel imkân]: Mutlak, vasfî ve vaktiye olan zorunluluğu, beraberce her iki taraftan olumsuzlamaktır. [Genel imkân/imkân-ı âmm olan] birincisi, [özel olan imkândan/imkân-ı hâstan] daha geneldir. Bu ikincisi, [imkân-ı ehastan] daha geneldir.

[358] (4) İmkân-ı İstikbâlî [Gelecek bildiren imkân]: Şeyin, geleceğe nisbetle imkânıdır. Şeyh, *Şifâ*'da şöyle dedi: Gelecek bildiren imkân, hükmü, onu konuşan konuşurken ma'dûm olan, ancak gelecekte, farzedilen herhangi bir vakitte varlığı ve yokluğu mümkün olandır.

[359] Ondaki [gelecek bildiren imkândaki] tahkik şudur: Onlar [hükemâ], halde [şimdiki zaman konumunda] ya bir şartın eksik olması ya da bir engelin varlığı dolayısıyla, bazı yüklemlerin, [konu için] sübûtunun veya ortadan kalkmasının imkânsız olabileceğini ve imkânsızlığın gelecekte ortadan kalkacağını gördüklerinde bunu "gelecek bildiren imkân" olarak isimlendirdiler. Örneğin: (henüz) süt emen çocuğun çocuğu gibi. Çünkü onun şu anda doğurması imkânsızdır. Gözlerini henüz açmamış köpek yavrusunun görmesi gibi. Çünkü bu, hiç açmamış olması esnasında mümtenidir.

[360] [İlim ehli tarafından] denilmiştir ki: Onlar [hükemâ], bu imkâna itibar etmişlerdir, çünkü "hal"deki mümkün, iki taraftan birinden soyutlanamamaktadır ve diğeri olmaksızın onlardan birinin belirlenmesi, herhangi bir zorunluluktan hali değildir. Geriye Mahza imkân kalır, o da geleceğe nisbetle olur.

[٣٥٣] ج- الوصفي إما مطلقا أو مقيدا بنفي الضرورة الأزلية أو الذاتية أو الوصفية أو بنفي الدوام الأزلي أو الذاتي.

[٣٥٤] وأما اللاضرورة، فهو الإمكان وهو سبعة:

[٣٥٥] فأ- فأ-الإمكان العامي: وهو سلب الضرورة عن الجانب المخالفِ للحكم أو ما يلازمه وهو سلب الامتناع عن الجانب الموافق. لأن الجمهور أرادوا بالممكن ما ليس بممتنع وهذا الإمكان هو المستعمل عند الجمهور.[١]

[٣٥٦] ب- الإمكان الخاصي: وهو سلبها عن الطرفين جميعا وهو المستعمل عند الحكماء[٢].

[٣٥٧] ج- الإمكان الأخص: وهو سلب الضرورة [٣٥٦ب] المطلقة والوصفية والوقتية عن الطرفين جميعا والأوّل أعم من الثاني وهو من الثالث.

[٣٥٨] د- الإمكان الاستقبالي: وهو إمكان الشيء بالنسبة إلى المستقبل. وقال الشيخ في الشفاء[٣]: الممكن الاستقبالي هو الذي حكمه عندما يتكلم به المتكلم معدوم لكنه في الاستقبال يكون ممكن الوجود أو العدم في أي وقت فرض.

[٣٥٩] والتحقيق فيه[٤] أنهم لما رَأَوْا أن بعض المحمولات قد يمتنع ثبوتُها أو انتفاؤها في الحال إما لِفَوَاتِ شرط أو لوجود مانع ويزول ذلك الامتناع في المستقبل فسموا ذلك بالإمكان الاستقبالي كولد الرضيع، إذ يمتنع توليده في الحال وكـإِبْصار الجرو الذي لم يُفقّح، إذ قد يمتنع ذلك عند عدم التفقح.

[٣٦٠] وقيل إنما اعتبروا هذا الإمكان، لأن الممكن في الحال لا يتجرد عن أحد الطرفين وتعيين أحدهما دون الآخر لا يخلو عن ضرورة ما. والباقي على الإمكان الصِّرف لا يكون إلا بالنسبة إلى الاستقبال،

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١٦٢/١٦٩.
٢ انظر أيضا: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١٦٢/١٦٧.
٣ انظر:ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص. ١١٧.
٤ ط – فيه.

Zira onda farzedilen hangi zamanda mevcut veya ma'dûm olduğu bilinmemektedir. Bu mana, "ihtimal" manasına, yani zihnin "zihnî imkân" olarak isimlendirilen tereddüdüne yakındır. Şeyh'in *Şifâ*'daki ifadesi bu sözü te'kid etmektedir ve orada şöyle demektedir: Muhtemelin, kendisinde gelecekteki hale itibar edilip hâl-i hazırda mevcut olmayan şey olduğu söylenilebilir. Bu Şeyh'in sözüdür. Onların zikrettiklerinden anlaşılan, zorunluluklardan bir şey olmaması için "daha özel imkân"a itibar ettikleridir.

[361] İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta [itiraz ederek] şöyle dedi: Şayet gelecekte varlığın imkânı için "hal"de yokluk/'adem şart koşulursa "hal"de de yokluk ve varlık şart koşulmuş olur. Çünkü varlık, gelecekte mümkün olacağı gibi, aynı şekilde yokluk da [gelecekte mümkün] olabilir.

[362] Bu tartışmalıdır: Çünkü gelecekteki yokluk, mümkündür, ancak biz, onun gelecek bildiren bir imkânla mümkün olduğunu kabul etmiyoruz. Zira bu imkân, onların sözlerinden öğrenildiği gibi, tek bir tarafa nisbetle olur.[Yoksa Şeyh'in sözlerinden öğrenildiği gibi her iki tarafa nisbetle değil].

[363] (5) İmkân-ı hînî: Vasfî olan zorunluluğu muhalif taraftan olumsuzlamaktır.

[364] (6) İmkân-ı vaktî: Vaktî zorunluluğun muhalif taraftan olumsuzlanmasıdır.

[365] (7) İmkân-ı intişârî: Vakitlerin tamamı bakımından zorunluluğun, muhalif taraftan olumsuzlanmasıdır.

[366] "İmkân" lafzı, "kuvve" olarak isimlendirilen başka bir manaya da söylenmiş ve o da "fail [kuvve]" ve "isti'dâdî [kuvve]" olarak bölünmüştür. Birincisine gelince o, sadece iki mütekâbilden birinin ortaya çıkışını ifade eden failin yapabilirliğindeki şeydir: Tıpkı yürümekte olana, onun yürüme üzerine gücünün ve yapabilirliğinin olduğunun söylenmesi gibi. İkincisine gelince o, iki mütekâbili de kabul eder ve ondan [kuvveden] fiile çıkmak için birincisin[fail]e ihtiyaç duyar ve onun şartı, bilkuvve ortaya çıkan şeyin yokluğudur: Tıpkı yürüme yapabilirliği olup da yürümeyen hakkında, yürümesinin bilkuvve olduğunu söylememiz gibi. Bu kuvve, fiilin ortağıdır. Bu kuvve ile, zikredilen manada imkân arasındaki fark şudur: (1) Bu kuvve, ondan [özel olan imkândan] daha özeldir. [Çünkü bu kuvve ne zaman sabit olursa, iki taraftan da zorunlu olarak bir şey olmaz, aksi durumda onun iki mütekâbile nisbeti eşit olur ve konu için bilfiil yüklemin sübûtunun sûreti bu kuvve olmaksızın özel olan imkân ile sabit olur].

فإنه لا يعرف في أي زمان فرض أنه موجود [٥٧أ] فيه أو معدوم. وهذا المعنى قريب من الاحتمال أي تردّد الذهن المسمى بالإمكان الذهني. وكلامُ الشيخ في الشفاء[١] يُؤَكِّدُ هذا المعنى حيث قال: ويشبه أن يكون المحتمل ما يعتبر فيه حال المستقبل ويكون في الوقت معدوما هذا لفظ الشيخ ويُفهم مما ذكروا أنهم اعتبرروا الإمكان الأخص لِئَلاَّ يكون شيء من الضرورات.

[٣٦١] وقال الإمام في الملخص[٢]: لو شرط العدم في الحال لإمكان الوجود في الاستقبال، فقد شرط العدم والوجود في الحال. لأن الوجود كما يكون ممكنا في الاستقبال يكون العدم أيضا كذلك.

[٣٦٢] وفيه نظر: إذ العدم في الاستقبال ممكن، لكن لا نسلم أنه ممكن بالإمكان الاستقبالي. فإن هذا الإمكان إنّما يكون بالنسبة إلى طرف واحد كما علم من كلامهم.

[٣٦٣] ه- الإمكان الحيني: وهو سلب الضرورة الوصفيةِ عن الجانب المخالف.

[٣٦٤] و-الإمكان الوقتي: وهو سلب الضرورة الوقتية عن الجانب المخالف.

[٣٦٥] ز- الإمكان الانتشارِي: وهو سلب الضرورة بحسب جميع الأوقات عن الجانب المخالفِ.[٥٧ب]

[٣٦٦] ولفظ 'الإمكان' قد يطلقُ على معنى آخر يسمى 'قوة' وهي تنقسم إلى فاعلة وإلى استعدادية: أما الأولى، فهي ما في الفاعل من التمكّن الذي يفيد حصول أحد المتقابلين فقط كما يقال على الذي يمشي أنه يَقوَى ويتمكّن على المشي. وأمّا الثانية، فهي التي تقبل المتقابلين ويحتاج في خروجها إلى الفعل بالأولى وشرطها عدم حصول ما هو بالقوة كما يقال على الذي يتمكّن على المشي ولا يمشي أنّ مَشيه بالقوة. فهذه القوة قسيمة للفعل والفرق بين هذه القوة[٣] وبين الإمكان بالمعنى المذكور أوّلاً أن كلّا منهما أخص منه.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص. ١١٤.
٢ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص ، ص. ٧٩/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ٢٣ ء.
٣ ع٢، أ، ط: بينهُما.

(2) İki kuvveden her birinin, diğer tarafı aynı şekilde olmaz. İmkân ise farklıdır; zira onun diğer tarafı da aynı şekilde mümkündür. (3) İki kuvveden her biri, imkândan farklı olarak ortadan kalkar. Bazıları imkânı, "eğer o vacib hakkında doğrulanır ise vacib, yokluğu mümkün olan olur; aksi halde imkânsız olur." diyerek nefyetmişlerdir.

[367] Cevap: "İmkân-ı âmm"ın doğruluğundan, eğer onunla genel imkân kastedilirse, yokluğun imkânı gerekmez. Eğer onunla "imkân-ı hâs" kastedilirse, onun doğruluğunun yokluğundan imkânsız gerekli olmaz.

[368] Diğerleri de "imkân-ı hâs"ı, 'şey eğer mevcut olursa, onun yokluğu imkânsız olur; eğer yok olursa, varlığı imkânsız olur; ve onun varlığının illeti, eğer tahakkuk etmişse onun yokluğu imkânsız olur, aksi durumda onun varlığı imkânsız olur' ile nefyetmişlerdir.

[369] Cevap: Varlık ve yokluk şartıyla zorunluluk, yüklem şartıyla zorunluluktur ve o [yüklem şartıyla zorunluk] ve bir başka şeyle zorunluluk da zâtı bakımından imkânı nefyetmez.

[370] "Devamsızlık"a gelince, mukayyet olanlarda geçtiği gibi, hükmün devamsızlığıdır.

[371] ***İki:*** Mutlak olan önerme: Biz, onunla kayıtlamaların tamamından soyutlanmış önermeden anlaşılan şeyi kastediyoruz ve onda yükleminin konuya olan nisbeti bilfiildir. Çünkü: "Her C, B'dir." sözümüzden örfen ancak "B"nin "C" için bilfiil sübûtu anlaşılır: ister daimi olsun ister daimi olmasın, ister mümkün olsun ister mümkünün dışında bir şey olsun fartketmez. Bir kayıtla anlaşılan ise, ya zarûret ve devam vb. fiile ekleme veya imkân gibi ondan eksiltme yoluyla, (mutlaka üzerine) ilavedir, fazlalıktır. Bu çeşit önerme fiilîlerin en genelidir.

[372] Sen dersen ki: Mutlak, cihet sahibi olan [kipli] önermenin mukabilidir/karşıtıdır. Nasıl ondan daha genel olsun?

[373] Derim ki: Tekâbül, zât bakımından değil de, cihetin itibarının yokluğu bakımındandır ve bilfiil olan şey, mücerret olabilir ki o da mutlaka-i âmmedir. Aynı şekilde ya devâmın nefyiyle mukayyet olur ve bu durumda "daimi olmaksızın vücudî" olarak isimlendirilir, ya da zorunluluğun nefyiyle mukayyet olur ve bu durumda "zorunlu olmayarak vücudî" olarak isimlendirilir. Cihet ve itlak ile ilgili bu miktarda bir bilgi, senin dilediğin şekilde modal önerme oluşturmanı sağlayacaktır [mümkün kılacaktır].

وكُلّا منهما لا يكون طرفه الآخر كذلك بخلاف الإمكان. فإنه يكون طرفه الآخر أيضا ممكنا وكُلّا منها ينتفي[1] دون الإمكان. وقد نفى بعضُهم الإمكان بأنه إن صدَق على الواجب كان الواجب ممكن العدم وإلا كان ممتنعا.

[٣٦٧] وجوابه: إنه لا يلزم من صدق الإمكان العام إمكان العدم إن عُني به الإمكان العام وإن عُني به الإمكان [٥٨أ] الخاص فلا يلزم من عدم صدقه الامتناع.

[٣٦٨] ونفى آخرُ الإمكان الخاص بأن الشيء إن كان موجودا امتنع عدمه وإن كان معدوما امتنع وجوده وبأن علة وجوده إن كانت متحققة امتنع عدمه وإلا امتنع وجوده.

[٣٦٩] وجوابه: إن الضرورة بشرط الوجود أو العدم هي الضرورة بشرط المحمول وهي والضرورة بالغير لا ينافي الإمكان بحسب الذات.

[٣٧٠] وأمّا اللادوام، فهو لادوام الحكم فقد مرّ في المقيدات.

[٣٧١] الثاني في المطلقة ونعني بها ما نَفهم عن القضيةِ المجرّدة عن جميع القيود وهو الذي يكون نسبة المحمول إلى الموضوع بالفعل لأن قولنا: كل ج ب، لا يُفهم منه عُرفا إلا ثبوت الـ'باء' للـ'جيم' بالفعل إما أنه دائم أو غير دائم، ممكن أو غيره فَإنّ ما يُفهم بقيد زائد إما بزيادة على الفعل كالضرورة والدوام وغير ذلك أو بنقصان عنه كالإمكان فهي أعم الفعليات.

[٣٧٢] فإن قلت: المطلقة مقابلة للموجّهة، فكيف يكون أعم منها؟

[٣٧٣] قلت: التقابل بعدم اعتبار الجهة لا بالذات [٥٨ب] وما هو بالفعل قد يكون مجرّدا وهو المطلقة العامة وقد يكون مقيدا إما بنفي الدوام وسميت 'وجودية لا دائمة' أو بنفي الضرورة وسميت 'وجودية لا ضرورية'. وبهذا القدر من معرفة الجهة والإطلاق يمكنك تركيب الجهة كيف شئتَ.

---

١ ع١: وهي تنتفي.

Uyarı

[374] Burada muhakkak bilinmesi gereken bahisler var:

[375] (1) Zâtî zorunluluk: Ona, kaynağı o olması bakımından zât olması ile itibar edilebilir. Örneğin: "Allah Teâlâ, zorunlu olarak mevcuttur ve zorunlu olarak mümkün değildir". "İnsan, zorunlu olarak canlıdır ve zorunlu olarak cemâd değildir". Bazen ona, onun kaynağı ister zât olsun, ister ona [zâta] eklenen başka şeyler olsun zâtının devamıyla daimi olmasından dolayı itibar edilir. Örneğin: "Zorunlu olarak her bilfiil kâtip olan, ümmî değildir" ve "Zorunlu olarak hiçbir kâtip, ümmi değildir". Bu kâtibin zâtı dolayısıyla değildir; yazma işinin eklenmesiyledir. İmkân zorunluluğun olumsuzlanması olduğu ve zorunluluk da iki kısma ayrıldığına göre imkân da aynı şekilde iki kısma ayrılır ve her bir kısmı zorunluluğun kısımlarından birine mukabil olur. Zorunlunun birinci kısmı, ikinciden daha özeldir. Bundan dolayı ikinci kısmın mukabili olan imkân, birinci kısmın mukabili olan imkândan daha özeldir. [Özel olanın çelişiğinin daha genel olduğunu öğrendiğin için] genel olan özel olanın çelişiği ile beraber doğru olabilir. Birinci kısmın mukabili olan imkân, bazen zorunluluğun ikinci kısmıyla beraber doğru olabilir. Şayet biz, zâtî zorunluluk hakkında birinci kısma itibar edersek, vukuunun farzedilmesinden muhal gerekmeyen mümkün hakkında imkân ile istidlâlimiz geçersiz olur. Zira örneğin kâtip olan insanın zâtına nazaran ümmi olması, her ne kadar vukuundan imkânsız lâzım gelse de, mümkündür. [Zâtî zorunluluk hakkında] ikinci kısma itibar etmemize gelince bu istidlâl, geçerli olur, çünkü ne zâtı bakımından, ne de onun dışında asla zorunlu olmadığı zaman, vukuundan imkânsızın lâzım gelmesi gerekmez. Bu "imkân", "vukuî imkân", birincisi ise "zâti imkân" olarak isimlendirilir. Evla olan, zorunlunun ikinci kısmının seçilmesidir. Keza meşrutenin hükmü de, zorunlulukta vasfın devamının dahline itibar edildiği zaman aynıdır; onun mukabili olan mümkün, mümkünün vukuunun ihtimal dâhilinde olmasını gerektirmez. Vukuunun imkânsızlığına rağmen "hiçbir kâtip ümmî değildir" sözümüzün bu itibarla yanlışlığı sebebiyle "kâtip imkân-ı hînî ile ümmîdir" sözümüz doğru olur.

تنبيه

[٣٧٤] ههنا أبحاث لا بدّ من معرفتها:

[٣٧٥] فأ- الضرورة الذاتية: قد تعتبر بحيث يكون منشؤها الذات من حيث هي كقولنا: الله تعالى موجود بالضرورة وليس بممكن بالضرورة. والإنسان حيوان بالضرورة وليس بجماد بالضرورة. وقد تُعتبر بحيث تكون دائمة بدوام الذات سواء كان منشأها الذات أو لحوق أمر آخر كقولنا: بالضرورة كل كاتب بالفعل غير أمي، وبالضرورة لا شيء من كاتب بأُمّي. فإن ذلك ليس لذات الكاتب، بل للُحوق الكتابة. ولما كان الإمكان سلب الضرورة والضرورة انقسمت على قسمين، فيصير الإمكان أيضا على قسمين. كل منهما في مقابَلَةِ قسم من الضرورة. والقسم الأوّل من الضرورة أخص من الثاني. فيكون [٥٩ا] الإمكان الذي في مقابَلَةِ القسم الثاني أخص من الإمكان المقابل للقسم الأوّل. والعام قد يصدق مع نقيض الخاص. فالإمكان المقابل للقسم الأوّل قد يصدق مع القسم الثاني من الضرورة. فلو اعتبرنا في الضرورة الذاتية القسم الأوّل، بَطَلَ استدلالنا بالإمكان على أن الممكن لا يلزم من فرض وقوعه محال. فإن كون الإنسان الكاتب مثلا أُمّيا نظرا إلى ذاته أمر ممكن مع أنه لو وقع، يلزم المحال. أما إذا اعتبرنا القسم الثاني فيصح ذلك الاستدلال، لأنه إذا لم يكن ضرورة أصلا لا بحسب الذات ولا بغيرها، فلا يلزم من الوقوع محال. وهذا الإمكان يسمى بـ'الإمكان الوقوعي'. والأوّل بالذاتي. فالأولى أن يختار القسم الثاني من الضرورة. وكذا حكم المشروطةِ إذا أُعتبر مدخل دوام الوصف في الضرورة، فإن الممكنة المقابلة لها لا يقتضي جواز وقوع الممكن. فإنه حينئذ يَصدُق الكاتب أُمّي بالإمكان الحِينِي لكذب قولنا: لا شيء من كاتب بأمي بهذا الاعتبار مع امتناع الوقوع.

[376] (2) [Mantıkçılar] herhangi bir yönden kayıt altına almaksızın şöyle dediler: "Ezelî zorunluluk, ezelî olan zât dolayısıyladır. Zâtî [zorunluluk], zât mevcut olduğu müddetçe sabit olur."

[377] Bu tartışmalıdır: Bu olumlu [zorunluluk] hakkında geçerlidir. Olumsuz [zorunluluk] hakkındakine gelince, ezelî [zorunluluk]da zâtın ezelîliği şart koşulursa, konu ma'dûm olduğu zaman [ezelî zorunluluk ve imkânın] her ikisinin de beraberce yanlış olma ihtimalinden dolayı, mümkün onun mukabili olmaz. Örneğin: "Hiçbir şerikü'l-Bârî ezelî zorunlulukla mevcut değildir. Bazı şerikü'l-Bârî, imkân[-ı âmm] ile mevcuttur." [Birinci (önerme)nin yanlışlığına gelince, konunun ortadan kalkabilmesinden dolayıdır. İkincinin yanlışlığına gelince, o da açıktır.] Ve keza zâtî olumsuz hakkında zât devam ettiği müddetçe olumsuzun zorunluluğuna itibar edilirse bu durumda bu, olumsuzda konunun varlığının itibarını gerektirir ve bu onların görüşlerine ters düşer. [Çünkü onlar olumsuzun, konunun varlığında şart koşulmayacağı görüşündedirler. Ve aynı şekilde konu ma'dûm olduğu zaman, zâtî zorunluluk ile mümkün arasında çelişki kalmaz.] ve aynı şekilde ma'dûmda onun mukabili mümkün değildir ve dâimenin hükmü de aynıdır.

[378] (3) Olumsuz meşrutede, konu bir vasıfla vasıflandığı müddetçe olumsuzlamanın zorunluluğu şart koşulursa olumsuzlama halinde, konunun bir sıfatla ittisafı şart koşulur ve onun ittisafı da ancak onun varlığı esnasında mümkün olur. Böylece olumsuzda, olumsuzlama durumunda konunun sıfatla ittisafı şart koşulmuş olur. Eğer şart koşulmazsa olumsuz, meşrute olmaz. Aynı şekilde "örfiye"nin hükmü de böyledir. Vaktin zât veya vasıf vakitlerinden olması olumluda geçerlidir. Olumsuzda ise konunun varlığı şart koşulur ve bizim zikrettiklerimiz gerekli olur. Bu şüpheler, ancak hârici ve hakîki itibar ile ilgili dile getirilebilir. Allah en iyisini bilendir.

[379] ***Üç:*** Onların [mantık bilginlerinin] döndürmelerde, çelişkilerde, kıyasta [ve kıyasa bağlı konularda] itibar ettikleri önermeler hakkında: Bunlar on üç tanedir: Altısı basittir: Basitler ister olumlu ister olumsuz olsun kendilerinde tek bir nisbet bulunanlardır.

[380] (1) Mutlak zorunluluk/Zarûre-i mutlaka: Kendisinde zât mevcut olduğu müddetçe, yüklemin konuya olan nisbetinin zorunluluğu ile hükmedilir.

[٣٧٦] ب- ما قالوا على الإطلاق إن الضرورة الأزلية ما تكون [٥٩ب] الذات أزلية، والذاتية ما تكون ثابتة ما دامت الذات موجودة.

[٣٧٧] فيه نظر: فإن ذلك في الموجبة صحيح. وأمّا في السالبة، فلو شُرِط في الأزلية أزلية الذات، لما كانت الممكنة مقابلة لها لجواز كذبهما معا إذا كان الموضوع معدوما كقولنا: لا شيء من شريك الباري بموجودٍ بالضرورة الأزلية، وبعض شريك الباري موجود بالإمكان. وكذا لو اُعتبر في السالبة الذاتية ضرورة السلب ما دامت الذات؛ فإن ذلك يوجب اعتبار وجود الموضوع في السالبة. وذلك ينافي مذهبهم وأيضا لا يقابلها الممكنة في المعدوم وكذا حكم الدائمة.

[٣٧٨] ج- السالبة المشروطة إن اُشترط فيها ضرورة السلب ما دام الموضوع موصوفا بالوصف، فقد شرط حال السلب اتصاف الموضوع بالصفة واتصافه لا يمكن إلا عند وجودِه. فيلزم اشتراط وجودِ الموضوع في السالبة حالة السلب. وإن لم يُشترط، فلا يكون السالبة مشروطة. وكذا حكم العُرْفية. وكون الوقت من أوقات الذات أو [٦٠أ] الوصف في الموجبة صحيح. وأما في السالبة، فيلزم اشتراط وجود الموضوع ويلزم ما ذكرنا وهذه الشبه إنما ترد على الاعتبار الخارجي والحقيقي. والله أعلم.[١]

[٣٧٩] الثالث: فيما اعتبروا من القضايا في العكوس والتناقض والقياس وهي ثلاث عشرة قضية ستّ منها بسيطة وهي التي يكون فيها نسبة واحدة إما إيجابية أو سلبية:

[٣٨٠] فأ- الضرورة المطلقة: المحكوم فيها بضرورة نسبة المحمول إلى الموضوع ما دامت الذات موجودة[٢].

---

١ م، ط – والله أعلم.
٢ ع١، م، أ، ط: مادامت الذات.

[381] (2) Meşrûte-i ʻâmme: Kendisinde [konu için] konunun zâtı bir vasıfla devam ettiği müddetçe yüklemin nisbetinin zorunluluğu ile hükmedilir.

[382] (3) Dâime: Kendisinde zât devam ettiği müddetçe, yüklemin konuya olan nisbetinin veya bilfiil ondan olumsuzlanmasının sübûtuyla hükmedilir.

[383] (4) Örfiye-i âmme: Kendisinde konunun vasfı devam ettiği müddetçe nisbetin sübûtuyla veya olumsuzlanmasıyla hükmedilir.

[384] (5) Mutlaka-i ʻâmme: Kendisinde [yüklemin konu için olan sübûtuna veya yüklemin konudan olumsuzlanmasına] "fiili nisbet" ile hükmedildiği önermedir.

[385] (6) Mümkine-i âmme: Kendisinde mutlak zorunluluğun hükme muhalif taraftan olumsuzlanmasıyla hükmedilir.

[386] Ondan [on üç önermeden] yedisi[de bileşik]dir ve onda iki nisbet beraberce bulunur:

[387] (1) Meşrûte-i hâssa: Kendisinde zâtı bakımından devamlı olmaksızın vasıf devam ettiği müddetçe yüklemin konuya olan nisbetinin zorunluluğu ile hükmedilir.

[388] (2) Örfiye-i hâssa: Kendisinde zât bakımından devamlı olmaksızın vasıf devam ettiği müddetçe yüklemin konuya olan nisbetinin devamıyla hükmedilir.

[389] (3) Vaktiye: Kendisinde zât bakımından devamlı olmaksızın belirli bir vakitte yüklemin konuya olan nisbetinin zorunluluğu ile hükmedilir.

[390] (4) Münteşire: Kendisinde devamlı olmaksızın belirsiz bir vakitte nisbetin zorunluluğu ile hükmedilir.

[391] (5) Vücudiye-i lâ-dâime: Kendisinde devamlı olmaksızın "fiilî nisbet"le hükmedilir.

[392] (6) Vücudiye-i lâ-zarûriye: Kendisinde zorunlu olmaksızın fiilî nisbetle hükmedilir.

[393] (7) Mümkine-i hâssa: Kendisinde zarûre-i mutlaka [zâtiye]'nın iki taraftan da olumsuzlanmasıyla hükmedilir.

[394] "Devamsızlık" ile kastedilen "mutlaka-i âmme'dir. "Zorunsuzluk" ile kastedilen "mümkine-i âmme"dir.

[٣٨١] ب- المشروطة العامة: المحكوم فيها بضرُورَةِ نسبة المحمول بشرط وصف الموضوع.

[٣٨٢] ج- الدائمة: المحكوم فيها بثبوت نسبة المحمول إلى الموضوع أو سلبه عنه بالفعل[١] مادامت الذات.

[٣٨٣] د- العرفية العامة: المحكوم فيها بثبوت النسبةِ أو سلبها[٢] ما دام وصف الموضوع.

[٣٨٤] ه- المطلقة العامة: المحكوم فيها بالنسبة الفعلية.

[٣٨٥] و- الممكنة العامة: المحكوم فيها بسلب الضرورة المطلقة عن الطرف المخالف للحكم.

[٣٨٦] وسبع منها وهي التي فيها النسبتان معا:

[٣٨٧] فأ- المشروطة [٦٠ب] الخاصة: المحكوم فيها بضرورة نسبة المحمول إلى الموضوع ما دام الوصف لادائما بحسب الذات.

[٣٨٨] ب- العُرفية الخاصة: المحكوم فيها بدوام نسبة المحمول إلى الموضوع ما دام الوصف لا دائما بحسب الذات.

[٣٨٩] ج- الوقتية: المحكوم فيها بضرورة نسبة المحمول إلى الموضوع في وقت معين لا دائما بحسب الذات.

[٣٩٠] د- المنتشرة: المحكوم فيها بضرورة النسبة في وقت غير معين لا دائما.

[٣٩١] ه- الوجودية اللادائمة: المحكوم فيها بالنسبة الفعلية لا دائما.

[٣٩٢] و- الوجودية اللاضرورية: المحكوم فيها بالنسبة الفعلية لا بالضرورة.

[٣٩٣] ز- الممكنة الخاصة: المحكوم فيها بسلب الضرورة المطلقة عن الطرفين.

[٣٩٤] والمراد باللادوام المطلقة العامة وباللاضرورة الممكنة العامة.

---

١ ط، ع١، أ، م – أو سلبه عنه بالفعل.
٢ ط، ع١، أ، م – أو سلبها.

[395] Kavrayışlı kimseye, bunların manalarını anladıktan sonra genellik, özellik ve ayrılık bakımından bazısının bazısına nisbet edilmesi kapalı gelmez. Döndürmelerde, çelişikte ve kıyasın sonuçlarında, kimi zaman bu on üç tanenin dışında önermeler de gelebilmektedir. İnşâallah bunları yeri geldikçe göreceksin.

[396] ***Dört:*** Cihet, yüklemleme, yani daha önce geçtiği gibi yüklemin konuya nisbetinin keyfiyeti için olduğu gibi bazen de nicelik bildiren ifade yani genellik ve özelliğin keyfiyeti için olabilir. "Bütün insanların kâtip olması mümkündür." dememiz gibi ki manası şudur: İnsanların tamamından tek tek her birinin kâtip olması mümkündür. Yüklemleme bakımından olanla bu ikinci arasındaki fark şudur: Konu için yüklemin sübûtu veya olumsuzlanması, kipin konunun fertlerinin geneli veya özeli için olmasından başkadır. Bu ikisinden birinin keyfiyeti, diğerinin keyfiyetinden başkalaşır. Şeyh *Şifâ*'da bunları şöyle ayırmıştır: İnsanların çoğunluğu ikincisinde şüpheye düşmez; çünkü her bir insan, kâtip olma ihtimalinin bulunduğunu bilir. Birincisinde ise şek vardır. Çünkü kimi insanlar, var olan her insanın kâtip olması gibi bir durumun imkânsız olduğunu söyler. İki tikele gelince, hem açık olma, hem de kapalı olma bakımından eşittirler, ancak bununla beraber, tümelde olduğu gibi, mefhum bakımından aralarındaki farklılık bilinebilir. Olumsuzun hükmü de aynıdır. İnsanlardan [*Keşf*'in yazarı gibi] onun [Şeyh'in] "genellikten" muradının "bütün [küll] olması bakımından bütün olduğunu" iddia edenler vardır. Bu şöyle örneklendirilebilir: "Bu somun bu beldedeki herkesi doyurur" sözümüz yüklemleme itibarıyla doğru olurken nicelik bildirme bakımından doğru olmaz. Çünkü bu somun insanların hepsini doyurmaz. Bu hatadır, aksi durumda tikelin hükmü, aynı şekilde olur. Ve iki tikel, bunu söyleyenin ve Şeyh'in açıkça ifade etmesine rağmen eşit olmazlar. Tabiî nicelik bildiren cihetin konusu, nicelik bildiren ifade ile birleşir; tabiî olan yüklemenin cihetinin konusu bağ ile birleşir. Bunda bir değişiklik olursa bu, kullanımda bir nevi esneklik yoluyladır.

[٣٩٥] ولا يخفى على المحصّل نسبة بعضها إلى بعض بالعموم والخصوص والمباينة بعد الإحاطة بمعانيها. وقد يرد في العكوس والتناقض ونتائج الأقيسة قضايا خارجة عن الثلاث عشرة تعرف في مواضعها، إن شاء الله تعالى[١].

[٣٩٦] الرابع: الجهة كما يكون [٦١أ] للحمل أي كيفية نسبة المحمول إلى الموضوع كما مرّ، فقد تكون جهة للسُّور أي كيفية العموم والخصوص كما إذا قلنا: يمكن أن يكون كل الناس كاتبا، معناه أن كل واحد واحد من الناس كافتهم يمكن أن يكون كاتبا. والفرق بينها وبين الجهة بحسب الحمل أن ثبوت المحمول للموضوع وسلبه عنه مغاير لعموم أفراد الموضوع وخصوصها. فكيفية أحدهما مغاير لكيفية الآخر. وفَرَّقَ الشيخ في الشفاء[٢] بأن الثاني[٣] لا يشكّ فيه جمهور الناس، فإن كل واحد يعلم أنه يجوز أن يكون كاتبا والأوّل قد يشك فيه. فإن من الناس مَن يقول من المحال أن يتفق أن لا يُوجَدَ واحد من الناس إلا وأن يكون كاتبا. وأمّا الجزئيتان، فمتساويان في الظهور والخفاء، ولكنه قد يُعلم مع ذلك التغاير بينهما في المفهوم كما في الكلية، وكذا حكم السالبة. ومن الناس مَن زعم أنّ مراده بالعموم الكل من حيث هو الكل وتمثّل بأنه يصدق قولنا: كل من في البلد يُشبعه هذا الرغِيف بحسب الحمل ولا يصدق [٦١ب] بحسب السور، لأن مجموع الناس لا يشبعه[٤] هذا الرغيف وذلك خطأ، وإلا فيكون حكم الجزئي أيضا كذلك. فحينئذ لا تكون الجزئيتان متساويتين مع أنّ هذا القائل صرّح بذلك كما صرّح الشيخ. وموضوع جهةِ السورِ الطبيعي أن يُقرن بالسور، وموضوع جهة الحمل الطبيعي أن يُقرنَ بالرابطة. فلو تغير عن ذلك، لكان على سبيل التوسُّع.

---

١ م – إن شآء الله تعالى.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: العبارة، ص. ١١٥.
٣ ع٢ – بأن الثاني.
٤ ع١ ↔ لا يشبعهم.

[397] ***Beş:*** Zorunluluk ve imkân, [cihetlerde] tanımlandığı gibi, nefsü'l-emr bakımından oldukları gibi, zihin bakımından da olabilirler ve "zihnî zorunluluk" ve "zihnî imkân" olarak isimlendirilirler. Zihnî imkân, zihnin "ihtimal" olarak isimlendirilen tereddüdüdür. Zihni zorunluluk, harici olandan daha özeldir; çünkü zihnin sadece iki tarafının tasavvuruyla yüklemin konuya nisbetine kesin olarak hükmettiği her şey, nefsü'l-emrde de öyledir; aksi durumda "apaçık" (bedîhî) olan önermelerden güven kalkar ve nazarî olanlarda olduğu gibi döndürülemez de. Ve o zaman zihnî imkân, harici olandan daha genel olur.

Altıncı Fasıl: Önermenin Tekliği ve Çokluğu

[398] Önermenin konusunun ve yükleminin anlamı, "insan ve at, canlıdır." veya "insan, cisim ve konuşan/düşünendir." veya "onlardan biri yüklem olan cüzlerden oluşur" sözlerimiz gibi ne zaman çoğalırsa önerme de [hüküm olarak] çoğalmış olur. [Hüküm olarak] çoğalma, asıl önermenin niceliğini, niteliğini ve cihetini muhafaza eder. Ancak konunun, cüzleri bakımından olan çoğalma farklıdır; parçanın varlığının bütünün varlığından daha genel olma ihtimalinden dolayı tümelliği muhafaza etmez. "Yüklem olan cüzler" ile biz, "On, yedi ve üçtür." ve "Yedi ve üç, on'dur." gibi sözlerimizden kaçınıyoruz. Çünkü orada [hüküm olarak] birden fazla [önerme] oluşmamaktadır. Bu, olumluda geçerlidir. Olumsuza gelince, gerekli değildir ve bu da açıktır.

[399] Denilirse ki: Şeyin [bir başka şeye] bütün olarak yüklem olmasından, fertler olarak yüklem olması gerekmez ve aksi de geçerli olmaz. Çünkü duvara nakşedilmiş canlı hakkında onun "nakşedilmiş canlı" olması doğrulanır, ama "canlı" olması doğrulanmaz. Aynı şekilde becerikli bir doktor olmadığı zaman "Zeyd doktordur" ve mahir bir terzi olduğu zaman "Zeyd beceriklidir" doğru olup "Zeyd becerikli bir doktordur" doğru olmaz. Aynı şekilde bir şey için "canlı" ve "beyaz" doğru olduğunda, eğer bu şey hakkında bütün doğruysa, bu ikisinden her biriyle beraber bütün doğru olur. Dolayısıyla hakkında "canlı olan canlı" ve "beyaz olan beyaz" doğru olur. Bu, başka bir bütün olur ve o da onlardan her biriyle beraber doğru olur. Buna göre sonsuza kadar gidebilir: bütün müfredlere başka bir bütün oluncaya kadar birleşir ve bu böyle devam edip gider. Oysa bu saçmalıktır.

[٣٩٧] الخامس: الضرورة والإمكان كما يكون بحسب الأمر نفسه كما عرف فقد يكون بحسب الذهن ويسمى 'ضرورة ذهنية' و'إمكانا ذهنيا' وهو تردد الذهن المسمى بالاحتمال. والضرورة الذهنية أخص من الخارجية، لأن كل ما جَزَمَ الذهن بنسبة محمولها إلى موضوعها بمجرّد تصوّر طرفيها كان في نفس الأمر كذلك وإلا ارتفع الأمان عن البديهيات ولا ينعكس كما في النظريات. وحينئذ يكون الإمكان الذهني أعمَّ من الخارجي.

الفصل السادس[١] في وحدة القضية و تعدّدها

[٣٩٨] مَهما تعدّد معنى موضوع القضية أو محمولها كقولنا: [٦٢أ] الإنسان والفرس حيوان، أو الإنسان جسم وناطق أو تركَّب أحد هما من الأجزاء المحمولة، تعددت القضية. والتعدد يَحفظ كمية الأصل وكيفيته وجهته إلا التعدد بحسب أجزاء الموضوع، فإنه لا يحفظ الكلية لجواز كون الجزء أعم من الكل. واحترزنا بـ'الأجزاء المحمولة' عن مثل قولنا: العشرة سبعة وثلاثة، والسبعة والثلاثة عشرة. فإنه لا تعدد فيه. هذا في الموجبة صحيح. وأما في السالبة، فغير لازم وذلك ظاهر.

[٣٩٩] فإن قيل: لا يلزم من كون الشيء محمولا جملة كونه محمولا فرادى ولا بالعكس. فإنه يصدق على الحيوان المنقوش على الجدار إنه حيوان منقوش، ولا يصدق عليه إنه حيوان. وأيضا يصدق زيد طبيب، إذا كان طبيبا غير ماهر ويصدق زيد ماهر، إذا كان خَياطا ماهرا، ولا يصدق زيد طبيب ماهر، ولأنه إذا صدق على الشيء الحيوان والأبيض فلو صدق عليه المجموع لصدق عليه المجموع مع كل واحد منهما فيصدق عليه الحيوان الحيوان[٢] الأبيضُ [٦٢ب] الأبيض[٣]. وذلك يصير مجموعا آخر وهو يصدق مع كل واحد منهما. وعلى هذا إلى غير النهاية يضمّ المجموع إلى المفردات حتي يصير مجموعا آخر وهو هَلُمّ جرا، وإنه هذيان.

---

١ م – الفصل السادس.
٢ ع٢ – الحيوان.
٣ ع٢ – الأبيض.

[400] Deriz ki: Her iki örnekte de fertler olmaksızın bütünün doğruluğu, ancak fertlerin manasının birbirinden farklı olması sebebiyledir. Bir araya toplanma halinin anlamı, fertlerinin halidir. Sözün saçma olması, onu doğrulanmaktan çıkarmaz. Evet belki bir şeyin tek başına yüklem yapılması doğru olmayabilir; ancak ondan, onun dışında başka unsurlardan oluşmuş bir bütünün yüklem yapılması doğru olabilir. Aynı şekilde bütünün olumsuzlanması doğru olmayabilir ama bir cüzünün olumsuzlanması doğru olabilir. Nitekim yüklem yapılmamış cüzlerde böyle olabilmektedir. Çünkü 'ev, tavandır." önermesi doğru değildir, [ancak], ' [ev] tavan ve duvardır." doğru olur. Bütünün olumsuzlanması doğru değildir, cüzün olumsuzlanması doğrudur. Bazen bir şeyin tek tek yüklenmesi geçerlidir; diğer şeylerle beraber geçerli değildir. Cüz[ü] olmaksızın bütünün olumsuzlanması geçerlidir. Çünkü "İnsan, canlıdır." sözümüz doğrudur ve "[İnsan,] kişneyen canlıdır." sözümüz doğru değildir. Bu bütün, cüz[ü] olmaksızın olumsuzlanır. İki şeyden her birinin tek başına yüklenip bütünün yüklenmeyeceğine veya bunun tersine gelince bu, zorunlu olarak geçersizdir.

Yedinci Fasıl: Çelişki

[401] İncelenecek konuları:

[402] ***Bir:*** Tarifi ve şartları: Çelişki, iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk bakımından farklı olmasıdır [ve bu farklılık] zâtı itibariyle onlardan birinin doğru, diğerinin yanlış olmasını gerektirmektedir. "Zâtı itibariyle" sözümüzle, zâtı itibarıyla değil de eşit olanın olumsuzlanması vasıtasıyla bunu gerektiren farklılıktan kaçınılmıştır. Örneğin "Bu, insandır.-Bu, konuşan/düşünen değildir." önermeleri gibi. Bu farklılık, ancak olumsuz, aynıyla olumluda kendisiyle hüküm verilen olumlu nisbet hakkında varid olduğu zaman tahakkuk eder. Bu da ancak sekiz [şeydeki] birlik ile ortaya çıkar.

[403] Fârâbî, bunlardan üçüyle yetinmiştir: Zorunlu bilgi için konuda, yüklemde ve zamanda birlik [bunların dışında yukarıda] zikredilen [diğer] farklılıkları ortaya çıkarır. Şart'ta, parçada ve bütün'de birliğe gelince, konuda birliğin altında bulunurlar. İzafet'te, kuvve'de ve fiil'de birlik ise yüklem'de birliğin altındadırlar. Mekân'da birlik, bu üçünün farklılığı onun (zamanın) farklılığından dolayı olduğundan zamanda birliğin altındadır.

[٤٠٠] قلنا: صدق المجموع دون الأفراد في المثالين إنما كان لمخالفة معنى الأفراد. وحالة الاجتماع معناها حالة الأفراد. وكون القول هذيانا لا يخرجه عن الصدق. نعَم قد لا يصح[١] حمل الشيء وحده ويصح حمل المجموع المركب منه ومن غيره، ولا يصح سلب المجموع، ويصح سلب الجزء كما في الأجزاء الغير المحمولة. فإنه لا يصدق البيت سقف ويصدق سقف وجدار. ولا يصدق سلب المجموع، ويصدق سلب الجزء. وقد يصح حمل الشيء فرادى ولا يصح مع الغير. ويصح سلب المجموع دون الجزء. فإنه يصدق قولنا: الإنسان حيوان، ولا يصدق حيوان صهّال. ويسلب هذا المجموع دون الجزء. وأما أن الشيئين، يحمل كل منهما وحده ولا يحمل المجموع أو بالعكس [٦٣أ]. فذلك ضروري البُطلان.

الفصل السابع[٢] في التناقض

[٤٠١] وفيه مباحث:

[٤٠٢] فأ- في تعريفه و شرائطه: 'التناقض هو اختلاف قضيّتين بالإيجاب والسلب بحيث يقتضي لذاته صدق إحداهما وكذب الأخرى'. فقولنا 'لذاته' احتراز عن الاختلاف الذي يقتضي ذلك لكن 'لا لذاته'، بل بـ'واسطة سلب المساوي' كقولنا: هذا إنسان، هذا ليس بناطق. وهذا الاختلاف إنما يتحقق إذا كان السلب واردا على النسبة الإيجابية التي حُكِمَ بها في الموجبة بعينها. وذلك إنما يحصل بثمانية وحدات.

[٤٠٣] واكتفى الفارابي بثلاث منها: وحدة الموضوع والمحمول والزمان للعلم الضروري يتحقق الاختلاف المذكورِ حينئذ. وأمّا وحدة الشرط والجزء والكل، فيندرج تحت وحدة الموضوع. و وحدة الإضافة والقوة والفعل تحت وحدة المحمول. ووحدة المكان تحت وحدة الزمان لاختلاف هذه الثلاث باختلافها.

---

١ م: لا يصدق.
٢ م – الفصل السابع.

[Fârâbî] zamanda ve mekânda birliğin, müteahhirûndan [İmâm ve ona tâbi olan] bir grubun itibar ettiği gibi, yüklem'de birliğin altında ele alınmasına itibar etmemiştir, çünkü zaman ve mekânın önermeyle ilişkisi, ancak zarflar ile olur, çünkü eğer konu, zamanî ve mekanî olursa, yüklemin konuya nisbeti için zaman ve mekânın vuku bulması gerekir. Zarflık, ancak yüklemden sonraki nisbetin ortaya çıkışıyla tahakkuk eder ve her birisi, yüklemin dışında olur. Şayet her ikisinin de yükleme dâhil olduğuna itibar edilirse, zaman için başka, mekân için başka [bir şey] gerekli olur. Bu, geriye kalanların hilafına imkânsız bir durumdur. Çünkü onlar, yüklemin arazlarındandır. Yüklemin dışında oldukları zaman, her iki birlik yüklem'de birlik altında ele alınmaz. [Fârâbî tarafından] mekân'da birliğe değil zaman'da birliğe itibar edilmesi mekân'da birliğin, aksi geçerli olmaksızın zaman'da birliğin altında kabul edilmesi sebebiyledir. Bu, müteahhirûnun tamamının açıklamada şaşkınlığa düştüğü şeylerden biridir.

[404] Sonra [Fârâbî] şöyle dedi: Bu bütün [sekiz şartı], "hükmî nisbet birliği"ne indirmek mümkündür; çünkü onlar, onun farklılık göstermesi durumunda farklılık gösterirler ve biz onunla, olumsuzlamanın, kendisiyle olumlu hakkında hüküm verilen nisbet hakkında aynıyla varid olmasını kastediyoruz. Aynı şekilde devamsızlık maddesinde [zorunluluk, dâime, meşrûte, örfiye-i âmme ve hâssa olan] dört devamlının yanlışlığı ve olumlu-olumsuz devamsızların doğruluğundan dolayı cihetin farklılığına da itibar edilir. Niceliği belirlilerde ise iki tikelin doğru, iki tümelin de yanlışlığından dolayı niceliğin farklılığına da itibar edilir. Bu, hakkında hüküm verilen daha genel olduğu durumlarda böyledir.

[405] Sen dersen ki: İki tikel arasında çelişki olmaması, ancak konuda birliğin olmaması dolayısıyladır. Şayet birlik olursa, çelişki olur.

[406] Derim ki: Konunun belirlenmesi, tikel hakkında fazladan bir kayıttır. Söz de onun mutlak olanı hakkındadır.

[407] ***İki:*** Önerme ya yüklemlidir, ya şartlıdır. Yüklemli de ya basittir, ya bileşiktir.

[408] Basit olana gelince, onun çelişiği de basittir.

[409] Zarûre-i mutlaka'nın çelişiği, mümkine-i âmme ve tersidir. Çünkü imkân, muhalif zorunluluğun [yani zorunlunun ve zorunlunun çelişiğinin] olumsuzlanmasıdır

وإنما لم يعتبر اندراج وحدةِ الزمان والمكان تحت وحدة المحمول كما اعتبر قوم [٦٣ب] من المتأخّرين[١]؛ لأن تعلق الزمان والمكان بالقضية إنما يكون بالظرفية، إذ لا بد لنسبة المحمول إلى الموضوع من أن يقع في زمان ومكان إن كان الموضوع زمانيا ومكانيا. والظرفية إنما يتحقق بعد حصول النسبة المتأخرة عن المحمول، فيكون كل منهما خارجا عن المحمول. فلو اُعتبر دخولهما في المحمول، يلزم أن يكون للزمان آخر وللمكان آخر. وذلك محال بخلاف البواقي. فإنها من عوارض المحمول. وإذا كانا خارجين عن المحمول، فلا يندرج وحدتهما تحت وحدة المحمول. وإنما اُعتبر وحدة الزمان دون المكان، لأن وحدة المكان يندرج تحت وحدة الزمان دون العكس. هذا مما تحير في تحقيقيه جميع المتأخرين.

[٤٠٤] وقال[٢]: يمكن رد الكل إلى وحدة النسبة الحكمية لاختلافها عند اختلافها ونعني بها أن يكون السلب واردا على النسبة التي بها حكم في الموجبة بعينها. ويُعْتَبَرُ أيضا [٦٤أ] اختلاف الجهة لكذب الدوائم الأربع، وصدق غير الدوائم إيجابا وسلبا في مادّةِ اللادوام وفي المحصورات اختلاف الكم أيضا لصدق الجزئيتين وكذب الكليتين فيما يكون المحكوم عليه أعمّ.

[٤٠٥] فإن قلت: عدم التناقضِ بين الجزئيتين إنما كان لعدم اتحاد الموضوع. فلو جُعل متحدا، تناقضتا.

[٤٠٦] قلت: تعيين الموضوع قيد زائد على الجزئية والكلام في مطلقها.

[٤٠٧] ب- القضية: إما حملية أو شرطية. والحملية: إما بسيطة أو مركبة.

[٤٠٨] أمّا البسيطة، فنقيضها أيضا بسيط.

[٤٠٩] فنقيض الضرورية المطلقة الممكنة العامة وبالعكس، لأن الإمكان هو سلب الضرورة المخالفة.

---

١ مثلا انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ٩٢/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ٢٨ ء.

٢ صرّح المؤلف في شرح القسطاس صاحب القول بـ'الفارابي'(انظر: السمرقندي، شرح القسطاس، شهيد علي باشا:١٧٩٨، و. ٩١ب)

[410] Dâime'nin çelişiği, mutlaka-i 'âmmedir ve tersi [de geçerlidir yani mutlaka-i 'âmmenin çelişiği de dâime] dir. Çünkü sübûtun çelişiği daima bilfiil olumsuzlamadır ve tersi de geçerlidir.

[411] Meşrûte-i 'âmme'nin çelişiği, hîniyye-i mümkine'dir: Onda sübûtla veya konunun vasfının vakitlerinin bazısı hakkında imkân [kullanılarak] olumsuzlukla hükmedilir.

[412] Örfiye-i âmme'nin çelişiği, hîniyye-i mutlaka'dır: Onda sübûtla veya konunun vasfının vakitlerinin bazısı hakkında bilfiil olumsuzlukla hükmedilir.

[413] Bileşik olana gelince o, ya "tümel"dir, ya da "tikel"dir. [Bileşik] tümelin çelişiği, onun iki cüzünün çelişiği arasındaki karşıt mefhumdur [yani onun aynı değil de, iki çelişikten biridir], çünkü iki çelişikten her birinin ve onlardan oluşan bütünün, bileşiğin, kendi cüzlerinden biriyle yanlış olduğu yerde bileşikle beraber yanlış olması ihtimal dâhilindedir. Bundan dolayı da ne iki çelişikten bir şey, ne de onların bütünü, o[bileşik]nun çelişiği olmaz.

[414] Meşrûte[-i hâssa]'nin çelişiği, [nitelik bakımından asla] muhalif olan hîniyye-i mümkine'dir veya [nitelik bakımından asla] uygun dâime'dir. [Çünkü meşrûte-i hâssa, meşrûte-i 'âmme ve mutlaka-i 'âmme'den oluşmuştur].

[415] Örfiye-i hâssa'nın çelişiği, [asla] muhalif olan hîniyye-i mutlaka veya [asla] uygun dâime'dir.

[416] Vaktiye-i mümkine'nin çelişiği, [asla] muhalif vaktiye'dir veya [asla] uygun dâime'dir.

[417] Münteşire'nin çelişiği, [asla] muhalif mümkine-i dâime veya [asla] uygun dâime'dir.

[418] [Vücudiye-i] lâ-dâime'nin çelişiği, [asla] muhalif daime veya [asla] uygun dâime'dir.

[419] [Vücudiye-i] lâ-zarûriye'nin çelişiği, [asla] muhalif dâime veya [asla] uygun zarûriye'dir.

[420] Mümkine-i hâssa'nın çelişiği, [asla nitelik bakımından] muhalif zarûriye veya [asla nitelik bakımından] uygun zarûriyedir.

[421] Tikel bileşiklere gelince, aslın yanlışlığı ile beraber her ikisinin yanlış olma ihtimalinden dolayı iki cüzünün çelişiği arasında birbirini reddediş yeterli değildir. Yüklem, konunun fertlerinin bazısı için daima sabit olup, geri kalanı için -canlıya nisbetle insan gibi- daima yok olduğu zaman "Bazı canlılar, devamlı olmaksızın insandır." önermesi, iki tikelin çelişiğinden her biriyle beraber yanlış olur,

[٤١٠] ونقيض الدائمة المطلقة العامة وبالعكس[١]، لأن الثبوت دائما يناقضه السلب بالفعل وبالعكس.

[٤١١] ونقيض المشروطة العامة الحينية الممكنة، المحكوم فيها بالثبوت أو السلب بالإمكان في بعض أوقات وصف الموضوع.

[٤١٢] ونقيض العرفية العامة الحينية المطلقة [٦٤ب] المحكوم فيها بالثبوت أو السلب بالفعل في بعض أوقات وصف الموضوع.

[٤١٣] وأما المركبة، فإما كلية أو جزئية. والكلية نقيضها المفهوم المردد بين نقيضيْ جزئيْها، إذ كل من النقيضين ومجموعهما جاز أن يكذب مع المركبة حيث يكذب المركبة بكذب أحد جزئيْها فلا يكون شيء من النقيضين ولا مجموعهما نقيضا لها.

[٤١٤] فنقيض المشروطةِ الحينيةُ الممكنة المخالفة أو الدائمة الموافقة.

[٤١٥] ونقيضُ العُرفية الخاصةِ الحينيةُ المطلقة المخالفة أو الدائمة الموافقة.

[٤١٦] ونقيضُ الوقتية الممكنةِ الوقتيةُ المخالفةُ أو الدائمة الموافقة.

[٤١٧] ونقيضُ المنتشرةِ الممكنةُ الدائمة المخالفة أو الدائمة الموافقة.

[٤١٨] ونقيضُ اللادائمةِ الدائمةُ المخالفة أو الموافقة.

[٤١٩] ونقيض اللاضروريةِ الدائمةُ المخالفة أو الضرورية الموافقة.

[٤٢٠] ونقيضُ الممكنةِ الخاصةِ الضروريةُ المخالفةُ أو الموافقة.

[٤٢١] وأما المركبة الجزئية، فلا يَكفي الترديد بين نقيضَيْ جزئَيْها لجواز كِذْبهما مع كذب الأصل، فيما إذا [٦٥أ] أثبت المحمول لبعض أفراد الموضوع دائما وانتفى عن الباقي دائما كالإنسان بالنسبة إلى الحيوان، فيَكذب بعض الحيوان إنسان لا دائما مع كل من نقيضي الجزئين،

١ ط – لأن الإمكان هو سلب الضرورة المخالفة ونقيض الدائمة المطلقة العامة وبالعكس.

hatta konunun fertlerinin tek tek her biri hakkında iki tikelin çelişiği arasında birbirini reddediş olur. Çünkü o zaman iki tikelin çelişiğine üç mefhum gerekli olur. Örneğin "Bazı canlılar, daima insandır." veya "Bazıları daima insan değildir." önermeleri gibi. Onlardan biri, kesin olarak tikelin çelişiğinin eşitidir.

[422] Sen dersen ki: Şayet tikel bileşik yanlış olursa, parçalarından birinin yanlış olması gerekir ve o zaman da bu cüzün çelişiği doğru olur ve böylece iki tümel arasında birbirini reddediş yeterli olur.

[423] Derim ki: [Biz, onun cüzlerinden her birinin yanlışlığından, iki tümelden birinin doğruluğunun gerektiğini kabul etmiyoruz.] Bu ancak, şayet onun cüzlerinin her biri, iki tümelden biriyle çelişirse gerekli olur ki, böyle değildir. Devamsızlık olan ikinci cüz, konusu kayıt altına alınmış olması sebebiyle ikinci tümelin çelişiğinden daha özeldir. Özelin yanlışlığından da genelin yanlış olması gerekmez. Şayet ikincinin yanlışlığı dolayısıyla tikel yanlış olursa, ikinci tümelin doğruluğu gerekli olmaz.

[424] *Keşf*'in yazarı [Hûnecî] şöyle dedi: Eğer sen, iki tümel arasında birbirini reddetme sonucu elde edilen tikelin çelişiğine eşit olan bir önerme kastedersen iki şeyden birinin konusu, yüklemle kayıtlanır. "Bazı C'ler, devamlı olmaksızın B'dir." sözümüzün çelişiği, "Hiçbir C, daima B değildir." veya "Her C, daima B'dir." sözümüze eşittir. Çünkü her ne zaman asıl doğru olursa, onlardan her biri yanlış olur. Bu, açıktır. Her ne zaman yanlış olursa, onlardan biri doğru olur. Çünkü "Hiçbir C, asla B değildir." ise, birinci doğrudur ve "Eğer C'den bir şey, B ise, B olan her C'nin, daima B olması" gerekir, aksi durumda onun çelişiği doğru olur ve asıl doğru olur. Bu, hulftur. Bunlar onun zikrettikleridir.

[425] Bu, ancak vücudiye-i lâ-dâime'de doğru olur. [Bileşiklerden] onun dışındakilere gelince, aslın, örneğin "örfiye-i hâssa"da olduğu gibi, onlardan her biriyle beraber yanlış olma ihtimalinden dolayı sahih olmaz. Örneğin "Bazı cisimler, devamlı olmaksızın cisim oldukları müddetçe hareketlidir. Hiçbir cisim, cisim olduğu müddetçe hareketli değildir. Her hareketli cisim, daima hereketlidir." önermeleri gibi.

[426] Bunları öğrendiğine göre biz şöyle deriz: Bileşik ister tümel, ister tikel olsun bizim için, bileşiğin çelişiğine eşit olan tek bir önerme ortaya çıkarmamız mümkündür. Çünkü ister tümel, ister tikel, ister olumlu ister olumsuz olsun her bileşik; konuyu yüklemin çelişiği ile kayıtlayarak ciheti, bileşiğin birinci cüzünün ciheti olan tek bir olumlu önermeye ircâ edilebilir.

بل يردد بين نقيضي الجزئين في كل واحد واحد من أفراد الموضوع، لأنه حينئذ يلزم ثلاثة مفهومات نقيضا الجزئين وقولنا: بعض الحيوان إنسان دائما أو بعضه ليس بإنسان دائما وأحدها تساوي نقيض الجزئية قطعا.

[٤٢٢] فإن قلت: لو كَذِبَت الجزئية، فلا بُدّ وأن يكذب أحد جزئَيْها وحينئذ يصدق نقيض ذلك الجزء. فيكفي الترديد بين كليتين.

[٤٢٣] قلت: إنما يلزم ذلك أن لو كان كل من جزئَيْها نقيضا لإحدى الكليتين. وليس كذلك. فإن الجزء الثاني وهو اللادوام لكون موضوعِه مقيدا أخص من نقيض الكلية الثانية. ولا يلزم من كذب الأخص كذب الأعم. فلو كذبت الجزئية بكذب الجزء الثاني، لا يلزم صدق الكلية الثانية.

[٤٢٤] وقال صاحب الكشف[١]: إن أردت قضية تساوي نقيض الجزئية مرددة [٦٥ب] بين الكليتين، قَيدت موضوع أحد الشيئين بالمحمول. فنقيض 'بعض ج ب لا دائما' يساوي 'لا شيء من ج ب دائما' أو 'كل ج ب[٢] دائما'. لأنه مهما صدَق الأصل، كذَب كل منهما، وذلك ظاهر. ومهما كذب، صدق أحد هما، لأنه إن لم يكن شيء من ج ب أصلا صدق الأوّل، وإن كان شيء من ج ب، يلزمُ أن يكون كل ج الذي هو ب ب دائما وإلا لصدَق نقيضُه ويصدق الأصل. هذا خلف. هذا ما ذكره.

[٤٢٥] وهو إنما يصح في الوجودية اللادائمة. وأما في غيرها، فلا لجواز كذب الأصل مع كل واحدة منهما مثلا في العُرفية الخاصة كقولنا: بعض الجسم متحرك ما دام جسما لا دائما، ولا شيء من الجسم بمتحرك حين هو جسم، وكل جسم متحرك متحرك دائما.

[٤٢٦] وإذا عرفت ذلك، فنقول: يمكننا أن نُحَصّل قضية واحدة تساوي نقيضَ المركّب كلية[٣] كانت المركبة[٤] أو جزئية. وذلك لأنّ كل مركبة كليةً كانت أو جزئية موجبة أو سالبة يرجع إلى قضية واحدة موجبة [٦٦أ] جهتها جهة الجزء الأوّل من المركبة بِجَعْل الموضوع مقيدا بنقيض المحمول.

---

١ انظر:أفصل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٢٦-١٢٧ | طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ٣٩ ب.
٢ ع١ ± ب ج.
٣ أ – الكلية.
٤ ع٢ – المركبة.

Yüklem; bileşik, olumlu olduğu zaman yüklemdir. Konu, yüklemle kayıtlanabilir. Konunun yüklemle ve [bileşik] olumsuz olduğunda yüklemin çelişiği ile kayıtlanması ve örneğin: "Her C, devamlı olmaksızın B'dir." sözü, "Bilfiil B olmayan her C, bilfiil B'dir." sözümüze ircâ edilebilir. "Hiçbir C, devamlı olmaksızın bilfiil B değildir." sözümüz, "bilfiil B olan her C, bilfiil B olmayandır." sözümüze ircâ edilir. Bileşik, basit olan tek bir olumluya ircâ edildiği zaman bu olumlunun çelişiği, bileşiğin çelişiğine eşittir. Bileşik ister olumlu, ister olumsuz olsun bileşiğin çelişiği, cihet ve nicelik bakımından, daima birinci cüze zıt olan olumsuz olur ve "Her C, devamlı olmaksızın B'dir." sözümüzün çelişiği "Bilfiil B olmayan bazı C'ler, daima B değildir." sözümüze eşittir. "Hiçbir C, devamlı olmaksızın bilfiil B değildir." sözümüzün çelişiği: "Bilfiil B olan bazı C'ler, daima B olmayan değildir."dir ve "Bazı C'ler, devamlı olmaksızın C olduğu müddetçe B'dir." sözümüzün çelişiği "B olmayan hiçbir C, C olduğu müddetçe B değildir." sözümüze eşittir. Çünkü asıl, "B olmayan bazı C'ler, C olduğu müddetçe B'dir."e ircâ edilir. Her ikisi arasında çelişki vardır. Keza "Bazı C'ler, devamlı olmadığı müddetçe B değildir." sözümüzün çelişiği "Hiçbir C, C olduğu müddetçe B olmayan değildir." sözümüze eşittir. Çünkü asıl, "bazı C'ler, C olduğu müddetçe B olmayarak B'dir."e ircâ edilir. Ve aralarında çelişki vardır.

[427] Kural şudur: İster tümel, ister tikel olsun bileşik, olumlu olduğunda; konusu, yüklemin çelişiği ile kayıtlı aslın konusu, yüklemi de cihet ve nicelik bakımından aslın birinci cüzüyle çelişik olan aslın yükleminin aynı olan bir önerme oluşur. [Bileşik] ister tümel ister tikel olsun, olumsuz olursa konusu, yüklemle kayıtlı aslın konusu, yüklemi de cihet ve nicelik bakımından birinci cüze zıt aslın yükleminin çelişiği olan önermeden oluşur. Bu, yüklemlilerin hükmüdür.

[428] Şartlılara gelince, onların çelişikleri, şartlar bakımından yüklemlilerin çelişikleri gibidir, ancak onda "lüzum'da, 'inâd'da ve ittifak'ta birlik şart koşulur.

والمحمول محمول إذا كانت المركبة موجبة. وجعل الموضوع مقيدا بالمحمول، وجعل المحمول نقيض المحمول إذا كانت سالبة مثلا قولنا: كل ج ب لا دائما يرجع إلى قولنا: كل ج لا ب بالفعل هو ب بالفعل وقولنا لا شيء من ج ب بالفعل لا دائما يرجع إلى قولنا: كل ج ب بالفعل هو لا ب بالفعل. وإذا رجعت المركبة إلى موجبة واحدة بسيطة، فنقيض تلك الموجبة تساوي نقيض المركبة، فنقيض المركبة سواء كانت المركبة موجبة وسالبة يكون أبدا سالبة مناقضة للجزء الأول في الجهة والكم ويساوي نقيض قولنا: كل ج ب لا دائما قولنا: ليس بعض ج لا ب بالفعل ب دائما، ونقيضُ قولنا: لا شيء من ج ب بالفعل لا دائما ليس بعض ج ب بالفعل لا ب دائما ويساوي نقيض قولنا: بعض ج ب ما دام ج لا دائما قولنا: لا شيء من ج لا ب ب حين هو ج. لأن الأصل يرجع إلى قولنا: بعض ج لا ب ب [٢٦٦ظ] ما دام ج. وبينهما تناقض وكذا يساوي نقيض قولنا: ليس بعض ج ب ما دام لا دائما قولنا: لا شيء من ج لا ب حين هو ج. لأن الأصل يرجع إلى قولنا: بعض ج ب لا ب ما دام ج. وبينهما تناقض.

[٤٢٧] والضابط أن المركبة إن كانت موجبة كلية كانت أو جزئية تركب قضية موضوعها موضوع الأصل مقيدا بنقيض المحمول ومحمولها عين محمول الأصل مناقضة للجزء الأول من الأصل في الجهة والكم. وإن كانت سالبة كلية كانت أو جزئية تركب قضية موضوعها موضوع الأصل مقيدا بالمحمول ومحمولها نقيض محمول الأصل مناقضة للجزء الأوّل في الجهة والكم. هذا حكم الحمليات.

[٤٢٨] وأما الشرطيات، فتناقضها كتناقض الحمليات في الشرائط إلا أنه يشترط فيها الاتحاد في اللزوم والعناد والاتفاق.

Uyarı

[429] Bil ki, bir şeyin çelişiği, bu şey ister önerme olsun, ister müfred olsun herhangi bir kayıt ve başka bir itibar olmaksızın sadece onun ortadan kaldırılmasıdır. Onların; önermelerin çelişikleri hakkında zikrettikleri şey, o önermelerin çelişikleri değildir, çelişiğine eşit bir şeydir. Zira onlar burhânlarda, aradıkları şeyler hakkında önermelerin çelişiği ile delil getirmeye ihtiyaç duydukları zaman tashih yoluyla her bir önerme için çelişiğine eşit önerme ortaya koydular; bunu da mücerred ortadan kaldırmalarda câri olması zor olan döndürmeler, kıyaslar ve bunların dışındaki şeylerde hükümlerin diğerlerinde geçerli olmasını sağlamak için yaptılar.

[430] Burada incelenmesi gereken bir nokta var: O da şu: Harici olan olumsuzda konunun varlığı şart koşulursa tümel olumlunun tikel olumsuzla beraber, tümel olumsuzun da tikel olumlu ile beraber ortadan kalkması caiz olur. Şayet konu ma'dûm olursa ve şart koşulmazsa, olumsuzun konusunun, adem halinde ma'dûmdan olumsuzlama caiz olduğu için olumlunun konusundan daha genel olması gerekir. Bundan dolayı da tümel olumlu, tikel olumsuz ile beraber, tümel olumsuz da tikel olumlu ile beraber doğru olur. Böylece çelişki ortadan kalkar. Eğer imkân, konunun fertleri hakkında şart koşulursa "hakîkiye"de de aynı şekilde olur. Çünkü bu, aynı şekilde olumsuzda da şart koşulursa, konunun imkânsız olduğu durumlarda her ikisinin ortadan kalkması caiz olur. Örneğin: Her şerik-i Bârî âlimdir. Bazı şerik-i Bârî âlim değildir. Eğer şart koşulmazsa olumsuzun konusu, olumlunun konusundan daha geneldir. Yukarıda geçenlerin aynısı "harici"de de gerekli olur.

[431] Sen dersen ki: Ne "olumsuz harici"de konunun varlığı şart koşulur, ne de "hakiki"de onun imkânı şart koşulur, ancak konuda birliğe itibar edilir. O zaman da zikrettikleriniz ortadan kalkar.

[432] Derim ki: Bu, önermenin mefhumuna fazladan bir kayıttır. Kayıtlının çelişiği, mutlakın çelişiği değildir. Mantığın araştırmaları da onun mutlak olanları hakkında geçerlidir. Şayet kayıtlı olan caiz olursa, döndürmeler ve onun dışındakiler hakkındaki hükümlerden birçoğu geçersiz olur; tikeller arasında da çelişki caiz olur. Oysa böyle değildir. Mantık hükümlerinde ıtlaka [genel olana] riayetin gerekli olduğu bilinmektedir. O da şüpheye yönlendirir.

تنبيه

[٤٢٩] اعلم أن نقيض الشيء هو رفعه فقط من غير قيد واعتبار آخر سواء كان الشيء قضية أو مفردا. فما ذكروا في نقيض القضايا ليس [٦٧أ] شيء منها نقيضا، بل مساويا للنقيضِ. وذلك لأنهم لما احتاجوا في البراهين إلى الاستدلال بنقيض القضايا على مطالبهم، فحصّلوا لكلّ قضية قضية تساوي نقيضها ليصح عليها طريان الأحكام في العكوس والأقيسة وغيرها لصُعوبَةِ طرَيانِها على الرفع المجرّد.

[٤٣٠] وههنا بحث: وهو أنه إن شرط في السالبة الخارجية وجود الموضوع يمحى. فيجوز ارتفاع الموجبة الكلية مع السالبة الجزئية، والسالبة الكلية مع الموجبة الجزئية. لو كان الموضوع معدوما وإن لم يشترط، يلزم أن يكون موضوع السالبة أعم من موضوع الموجبة لجواز السلب[1] عن المعدوم حالة العدم، فيجوز صدق الموجبة الكلية مع السالبة الجزئية، والسالبة الكلية مع الموجبة الجزئية. فينتفي التناقض وكذلك في الحقيقية إن شُرِطَ الإمكان في أفراد الموضوع، فإنه إن شُرِطَ ذلك في السالبة أيضا، فيجوز ارتفاعهما فيما يمتنع الموضوع كقولنا: كل شريك الباري عالم، بعض شريك الباري ليس بعالم. وإن لم يشترط، [٦٧ب] كان موضوع السالبة أعم من موضوع الموجبة، ويلزم ما مرّ في الخارجية.

[٤٣١] فإن قلت: لا يشترط وجود الموضوع في السالبة الخارجية ولا إمكانه في الحقيقية لكن يعتبر اتحاد الموضوع وحينئذ يَسقط ما ذكرتم.

[٤٣٢] قلت: هذا قيد زائد إلى مفهوم القضية. ونقيض المقيد لا يكون نقيض المطلق وأبحاث المنطق جارية على مطلقها. لو جُوِّزَ القيد، لَبَطَلَ كثير من الأحكام في العكوس وغيرها. ولجوّزوا[2] التناقض بين الجزئيتين. وليس كذلك. فعلم أن رعاية الإطلاق واجبة في أحكام المنطق، فيتوجّه الشكوك.

---

١ ط: السالب.
٢ ع٢، أ: ويجوز.

Sekizinci Fasıl: Düz Döndürme ve Onunla İlgili Şeyler

[433] İki inceleme konusu bulunmaktadır:

[434] ***Bir:*** Tarifi: [Dilde, herhangi bir kayıt koymaksızın, birinciyi ikinci ile değiştirmektir. Mantık'ta ise] zikredilen önermenin taraflarından her birini, niteliği ve doğruluk hali baki kalmak üzere diğeriyle değiştirmektir. Onun içine şartlıların döndürmesini de dâhil etmek için "önermenin tarafları" dedik, bazılarının zikrettiği gibi "konu ve yüklem" demedik. "Zikredilen" sözümüzü, "Aslın tarafları, konunun zâtı ve yüklemin vasfıdır. Döndürme sonucu elde edilen önermenin tarafları, bunun [konunun zâtı ve yüklemin vasfının] hilafınadır. Bundan dolayı da döndürme, asıl önermenin taraflarını değiştirme değildir" denilmesini def etmek için ekledik ve döndürme (aks) ismi, mecazi olarak sadece tarafların yerlerini değiştirmeden sonra ortaya çıkan önermeye de söylenebilir.

[435] ***İki:*** Önermelerin döndürmesi: Olumlu yüklemlilere gelince, niceliği ne olursa olsun, yüklemin daha genel olması ihtimalinden dolayı "tikel" olarak döndürülür.

[436] İki dâime ve iki 'âmme'ye gelince, onlardan her biri "hîniyye-i mutlaka" olarak döndürülür. Ona da birkaç yönden işaret edilebilir:

[437] (1) "Örfiye'de C olduğu müddetçe B olan C'nin zâtı D olarak farzedilir", bu durumda da "D, C olduğu müddetçe B'dir", ancak o [D, "C"nin fertlerinden olduğundan dolayı] bilfiil C'dir. Bundan dolayı da B ve C, onda zorunlu olarak bir araya gelir. Böylece: "Bazı B'ler, B olduğu müddetçe C'dir." olur. [*Metâli*'in yazarı gibi] bazıları bu burhân hakkında üçüncü şekilden yardım almışlardır. Bu ise, daha açık olanı daha kapalı olanla ispat etmektir.

[438] (2) [Hulf:] Döndürmenin çelişiğini, birinci[şekil]den bir şeyin bizzat kendisinden olumsuzlanması sonucunu elde etmek için asıl [döndürmesi yapılan temel önerme] ile birleştirmektir.

[439] (3) [Döndürme yolu:] Döndürmenin çelişiğini, [eğer asıl tikelse, nicelik bakımından] aslın çelişiğine veya [eğer asıl tümelse] zıddına râci olması için döndürmektir. Örfiyedeki gibi daha özel gerekli olmaz örneğin; çünkü "Her gülen, zorunlu olarak insandır." önermesinde olduğu gibi döndürmeye konu olan asıl önermenin konusunun yükleminin vasfından ayrılması ihtimal dâhilindedir.

الفصل الثامن[1] في العكس المستوي وما يتعلق به

[٤٣٣] وفيه بحثان:

[٤٣٤] فأ- في تعريفه: 'وهو تبديل كل من طرفيْ القضية الذي في الذكر بالآخر مستبقيا للكيف والصدق بحالها'. قلنا: 'طرفيْ القضية' ولم نقل 'الموضوع والمحمول' كما ذكر بعضهم[2] ليدخل فيه عكس الشرطيات. وزِدْنا قولنا 'في الذكر' ليندفع ما يقال إن طرفيْ الأصل ذات الموضوع و وصف [٦٨ا] المحمول وطرفَيْ العكس بخلاف ذلك. فلا يكون العكس تبديل طرفَي الأصل. وقد يطلق اسم العكسِ على القضية التي تحصل بعد التبديل مجازا.

[٤٣٥] ب- في عكس القضايا: أما الحمليات الموجبة فبأيّةِ كمية كانت تنعكس جزئية لاحتمال كون المحمول أعم.

[٤٣٦] أما الدائمتان والعامتان، فينعكس كل منها حينية مطلقة ويدل عليه وجوه:

[٤٣٧] فأ- أن يفرض ذات ج التي هي ب مادام ج في العُرفية د فد ب مادام ج لكنه ج بالفعل فب و ج يجتمعان فيه ضرورة فبعض ب ج حين هو ب. واستعان بعضُهم[3] في هذا البرهان بالشكل الثالث وذلك إثبات للأجلى بالأخفى.

[٤٣٨] ب- أن يَضُمَّ نقيض العكس إلى الأصل لينتج من الأوّل سلب الشيء عن نفسه.

[٤٣٩] ج- أن نعكس نقيض العكس[4] ليرتدّ إلى نقيض الأصل أو ضده. ولا يلزم الأخص كالعُرفية مثلا لجواز أن انفكاك موضوع الأصل عن وصف محموله كما في قولنا: كل ضاحك بالضرورة إنسان.

---

١ م – الفصل الثامن.

٢ مثلا انظر : الفارابي، كتاب القياس (المنطق عند الفارابي–اا)، تحقيق: رفيق العجم، بيروت ١٩٨٧، ص. ١٧؛ ابن سينا، الإشارات، ص. ٥١؛ ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٧٥؛ ابن سينا، كتاب النجاة، ص. ٦٤؛ الصاوي، البصائر، ص. ١٢٩؛ السهروردي، تلويحات، ص. ٤٠.

٣ انظر: الأرموي، مطالع الأنوار، ص. ٤٥.

٤ ط: ر– أن يضم نقيض العكس.

[440] İki hâssa [yani meşrûte-i hâssa ve örfiye-i hâssa], "hîniyye[-i mutlaka-]i lâ-dâime" olarak döndürülür. Hîniyye'ye gelince, âmmeye olan lüzumundan dolayı böyle olur.

[441] "Devamsızlık"a gelince, "B olduğu müddetçe C olan B'lerden bazıları, bi'l-ıtlak C değildir.", aksi durumda daima C olan daima B olurdu. Bu, hulftur. Böylece o, devamlı olmaksızın B olduğu müddetçe C'dir.

[442] İki vaktiye [yani vaktiye ve münteşire], iki vücudiye [yani vücudiye-i lâ-daime ve lâ-zarûriye] ve mutlaka[-i âmme], ancak zikredilen yönlerle mutlaka-i âmme olarak döndürülür ve "hîniyye-i mutlaka"da olduğu gibi, iki vasfın ayrılma ihtimalinden dolayı daha özel olan gerekli olmaz. Örneğin "Güneş tutulması gibi bir tutulmaya maruz kalan her şey, devamlı olmaksızın belli vakitlerde ışık verir." önermesi gibi.

[443] İki mümkin'e [yani mümkine-i hâssa ve âmme'ye] gelince, konunun yüklemin bilfiil doğrulandığı şey için mümkün olmama ihtimalinden dolayı döndürülmez. Döndürme şu sözümüzdeki gibidir: Her ümmî, bi'l-imkân kâtiptir. Yanlışı: Bazı kâtipler, bi'l-imkân ümmîdir.

[444] Onlar, ikisinin [yani iki mümkünün mümkine-i âmme olarak] döndürülmesine üç yönden delil getirdiler:

[445] Birincinin cevabı: Bu; konunun, yüklemin mümkün olduğu şey hakkında bilfiil doğru olmasını gerektirir, yoksa konunun, yüklem hakkında doğrulandığı şey için mümkün olmasını gerektirmez. Döndürme, budur.

[446] [Hulf olan] ikincisinin cevabı: [Sonuç veren] birinci[şekil]de mümkine olan küçük öncülün sonuç vermesi men edilir.

[447] [Döndürme yolu olan] üçüncünün cevabı: Olumsuz zorunlunun, [olumsuz] zorunlu olarak döndürülmesi men edilir.

[448] Tümel olumsuzlara gelince, [zorunlu ve dâime olan] iki dâime, dâime-i mutlaka olarak döndürülür. [Meşrute-i 'âmme ve örfiye-i âmme olan] iki âmme, diğer iki yönle "örfiye-i âmme" olarak döndürülür.

[449] Zorunluluk ve meşrûte aynen kendileri gibi döndürülmezler. Fakat [mütekaddimûndan] bazıları aynen kendileri gibi döndürülmesinin yanlış olmasına rağmen yüklemi ümmînin zâtı yaparak "Hiçbir kâtip, zarûre-i zâtiye ve vasfiye ile ümmî değildir." sözümüzün doğruluğuna dayanarak bunu savunmuşlardır.

[٤٤٠] والخاصتان [٦٨ب] ينعكسان حينية لا دائمة. أمّا الحينية، فللزومها العامة كما مرّ.

[٤٤١] وأما اللادوام، فلأن ذلك البعض من ب الذي هو ج حين هو ب ليس ج بالإطلاق وإلا لكان ج دائما فب دائما. هذا خلف. فيكون هو ج حين هو ب لا دائما.

[٤٤٢] والوقتيتان والوجوديتان والمطلقة إنما تنعكس كل منها مطلقة عامة بالوجوه المذكورة[١] ولا يلزمُ الأخص كالحينية المطلقةِ مثلا لجواز تَبايُنِ الوصفين كما في قولنا: كل منخسف مضيء بالتوقيت لا دائما.

[٤٤٣] وأما الممكنتان، فلا ينعكسان لجواز أن لا يمكن الموضوع لِمَا صَدَقَ عليه المحمول بالفعل. والعكس هو ذلك مثل قولنا: كل أمي كاتب بالإمكان مع كذب قولنا: بعض الكاتب أمي بالإمكان.

[٤٤٤] احتجوا على انعكاسهما بالوجوه الثلاثة:

[٤٤٥] وجواب الأول: أن ذلك يوجب أن يَصدُقَ الموضوع بالفعل لِمَا يمكنه المحمول، لا أن يمكن الموضوع لِمَا صَدَق عليه المحمول والعكس هو ذلك.

[٤٤٦] وجواب الثاني: منع إنتاج الصغرى [٦٩أ] الممكنة في الأوّل.

[٤٤٧] وجواب الثالث: مَنع انعكاس السالبة الضرورية ضرورية.

[٤٤٨] وأما السوالب الكلية، فالدائمتان تنعكسان[٢] إلى الدائمة المطلقة، والعامتان إلى العُرْفية العامة بالوجهين الآخرين.

[٤٤٩] ولا تنعكس الضرورية والمشروطة كنفسيهما كما زعم بعضهم لصدق قولنا: لا شيء من الكاتب بأمي بالضرورة الذاتية والوصفية أيضا أن جعل المحمول ذاتَ الأمي مع كذب العكس كنفسيهما[٣].

---

١ ع١: المذكور.
٢ م، أ، ع٢، ط: تنعكس.
٣ ط – كما زعم بعضهم لصدق قولنا: لا شيء من الكاتب بأمي بالضرورة الذتية والوصفية أيضا أن جعل المحمول ذات الأمي مع كذب العكس كنفسيهما.

[450] [Meşrute-i hâssa ve örfiye-i hâssa olan] iki hâssa, bazılarında "devamsızlık" kaydıyla beraber, "örfiye-i âmme" olarak döndürülür. Örfiye-i âmme' ise daha önce geçtiği gibi olması sebebiyle böyle olur.

[451] ["Bazı B'ler bil-fiil C'dir." gibi] bazılarındaki "devamsızlık"a gelince, [şayet o doğru olmazsa "Hiçbir B, daima C değildir." şeklindeki çelişiği doğru olur ve o da daha önce olumsuz dâimenin kendisi gibi döndürüldüğünü öğrendiğin gibi "Hiçbir C daima B değildir." şeklinde döndürülür.] Şayet o sabit olmazsa, asıl önermeye ["Her C, bilfiil B'dir." şeklinde] ait bütün hakkındaki "devam" daima sabit olur. Bu, hulftur. Ve her ikisi bütün hakkında lâ-devamla beraber döndürülemez, çünkü "Hiçbir yürüyen devamlı olmaksızın yürüyen olduğu müddetçe sakin değildir." sözümüzün doğruluğu "Hiçbir sakin devamlı olmaksızın sakin olduğu müddetçe yürüyen değildir." sözümüzün yanlışlığı ile beraber olmaktadır. Çünkü "Bazı sakinler, daima yürüyen değildir." Örneğin dağ gibi. Eğer "devamsızlık [lâ-devâm]" ile Şeyh [İbn Sînâ'dan] nakledildiği gibi tek tek her biri hakkında değil de, bütün hakkındaki "devamsızlık" kastedilirse, her ikisi de aynen kendileri gibi döndürülür. Mütekaddimûnun her ikisinin aynen kendileri gibi döndürüldüklerini de söylerken "devamsızlık"tan muradı budur. Onlar, olumsuz zorunlunun ve meşrutenin aynen kendisi gibi döndürüldüğüne [yukarıda] zikredilen yönlere dayanarak delil getirmişlerdir ki sen bunların cevabını öğrendin. Diğer iki yönle ikisini İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta zikretti:

[452] Bir: Şayet "Hiçbir B, zorunlu olarak C değildir." doğru olmazsa, "Bazı B, bi'l-imkân C'dir." doğru olur. Mümkünün vaki olduğunu farzetmekten imkânsız lâzım gelmezken burada lâzım gelebilir [görünmektedir], çünkü şayet "Bazı B'ler, bilfiil C'dir." doğru olursa, [düz döndürme ile] "Bazı C, bilfiil B'dir." doğru olur. Oysa "Hiçbir C, zorunlu olarak B değildir." denmişti; bu da hulftur. Veya onu [yani "Bazı B'ler, bilfiil C'dir." önermesini] asıl önermeye, ["Bazı B'ler, zorunlu olarak B değildir, şeklindeki] imkânsız sonucu elde etmek için bitiştiririz. Meşrûte'nin hükmü de aynıdır.

[453] Cevab: C'nin bilfiil B'de doğruluğu farzedilirse bu durumda C'nin fertlerinde, olumsuzluk halinde dışarıda olan bir şey ziyade olur. B'nin zait fert hakkındaki doğruluğu onun, öncelikle olumsuzun hükmü altında olan fertlerden olumsuzlanmasına münafi değildir ve bundan dolayı da çelişki olmaz. [Ancak] asıl ile beraber, şayet küçük terim orta terimin altına dâhil edilirse imkânsız bir sonuç çıkar. Sen şimdi bunun açıklamasını öğrendin. Müteahhirûn ise, bu yanlışın çözümü hakkında fayda vermeyecek yönlerden bahsettiler ki onları bu kitapta zikretmek pek uygun değil. Onlardan bazıları bu açıklamanın doğru olduğunu, cevabından söylenen şeyin mugalata olduğunu iddia ettiler.

[٤٥٠] والخاصتان تنعكسان إلى العرفية العامة مع قيد اللادوام في البعض. أما العُرْفية العامة، فلِمَا مرّ.

[٤٥١] وأما اللادوام في البعض، فلأنه لو لم يثبت، لثبت الدوام في الكل إلى الأصل دائما. هذا خلف. ولا ينعكسان مع اللادوام في الكل لصِدق قولنا: لا شيء من الماشي بساكن ما دام ماشيا لادائما مع كذب قولنا: لا شيء من الساكن بماش ما دام ساكنا لادائما. لأنّ بعض الساكن ليس بماشٍ دائما كالجبَل. وإن أُريد باللادوام اللادوام في الكل لا في كل واحد واحد كما نقل عن الشيخ انعكستا كنفسَيْهما. [٦٩ب] ويشبه أن يكون مراد المتقدمين باللادوام هذا حيث قالوا بانعكاسهما كنفسَيْهما. واحتجوا على انعكاس السالبة الضرورية والمشروطة كنفسَيْهما بالوجوه المذكورة وقد عرفتَ جوابَها وبوجهين آخرين ذكرهما الإمام في الملخّص[١].

[٤٥٢] فأ- إنه لو لم يصدق 'لا شيء من ب ج بالضرورة'، لصدق 'بعض ب ج بالإمكان'. والممكن لا يلزم من فرض وقوعه محال، وقد يلزم ههنا، لأنه لو صدق 'بعض ب ج بالفعل'، لصدق 'بعض ج ب بالفعل' وقد كان 'لا شيء من ج ب بالضرورة'. هذا خلف. أو نَضُمُّهُ مع الأصل لِينتج المحال وكذا حكم المشروطةِ.

[٤٥٣] وجوابه[٢]: إنه[٣] إذا فرض 'صدق الجيم إلى الباء بالفعل'، فقد زِيدَ في أفراد الجيم شيء كان خارجا عنها حال السلب. فصدق الباء على هذا الفرد الزائد لا ينافي سلبه عن الأفراد التي كانت أوّلا تحت حكم السلب، فلا يناقض، ومع الأصل إنما ينتج المحال أن لو اندرج الأصغر تحت الأوسط. وقد عرفت بيان [٧٠أ] ذلك الآن. والمتأخرون ذكروا في حل هذه المغالطة وجوها قاصرة عن حد الإفادة لا يليق إيرادها بهذا الكتاب. وزعم بعضهم أن هذا البيان[٤] حق، وجوابه مغالطة.

١ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٠٠/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ٣٠ ب.
٢ أ: وجواب.
٣ ع٢ – إنه.
٤ ع٢، ط، أ: البرهان؛ أ ± البيان.

[454] İki: Uyuşmazlık, ancak iki yönden tahakkuk eder ve onu İmâm [Râzî] uygun görmüştür. Bu delil birincisinden daha zayıftır. Çünkü asıldaki uyuşmazlık, konunun zâtı ve yüklemin vasfı arasındadır. Döndürmede aranılan şey, yüklemin zâtı ve konunun vasfı arasındaki uyuşmazlıktır. İkisi arasında nasıl bir alaka olabilir? Meşrûte'nin hükmü de aynıdır. Evet, şayet vasfın olumsuzlamada bir dahli olsaydı bu durumda bu burhânla aynen kendileri gibi döndürülürlerdi.

[455] [Olumsuzlardan] geriye kalan [iki vaktiye, iki vücudiye, iki mümkine ve mutlaka-i 'âmme olan bu] yedisine gelince, onların en özeli olan "vaktiye"nin döndürmesi olmadığından dolayı [düz] döndürülmezler, çünkü "Hiçbir Ay, belirli vakitte tutulmaz." şeklindeki doğru önerme imkân ile döndürülmüş "Her tutulan, zorunlu olarak Ay'dır." şeklindeki yanlışı ile beraberdir. En özelin döndürmesinin olmaması, en genelin döndürmesinin olmamasını da gerekitirir. Çünkü en genelin döndürmesi, en özelin döndürmesini gerektirir. Onlar[müteahhirûn bilginlerinden bir grup] şöyle dedi: Konusuna imkânsızların girmesi bakımından önerme "hakîkiye" olarak alınırsa yedisi tikel dâime olarak döndürülür, çünkü o zaman "Hiçbir C, bilfiil B değildir." doğru olduğu zaman, "Daima B olan hiçbir şey, daima C değildir." doğru olur, aksi durumda "Daima B olan bazıları, bi'l-ıtlak C olur." Böylece de "Bazı C'ler, daima B'dir." "Hiçbir C, bilfiil B değildir." denilmişti, bu durumda bu hulftur. Bu doğru olduğu zaman büyük öncül, nefsü'l-emr'de doğru olan küçük öncül yapılır ve o da üçüncü şekilden olan ve aranılan şey olan "Bazı B'ler, daima C değildir." sonucunu veren "Daima her B, bilfiil B'dir." önermesidir. Asıl mümkün olduğu zaman orta terimin konusunu, devam yerine zorunlulukla kayıtlarız ve geriye kalanı olduğu gibi bırakırız. Bu itibarla çelişki ortaya çıkmaz. Çünkü biz, bu itibarla döndürmenin yanlışlığını men ettik. Daimi olan tutulma veya Ay ile olmayan tutulma eğer imkânsız olursa bu durumda o, bu itibarla Ay değildir. Bu, iki yönden zayıftır:

[456] (1) Birincisine gelince; çünkü döndürme, sadece asıldan değil dahası onunla birlikte yabancı öncül olan başka bir şeyden lâzım gelir. [Bu da] döndürme olmaz.

[٤٥٤] ب- المنافاة إنما تتحقق من الجانبين واستحسنه الإمام. وذلك أوهن من الأوّل. لأن المنافاة في الأصل بين ذات الموضوع ووصف المحمول[١]. والمطلوب في العكس هو المنفاة بين ذات المحمول ووصف الموضوع. فأين أحدهما من[٢] الآخر؟ وكذا حكم المشروطة. نعم، لو كان للوصف مدخل في السلب، فينعكس كنفسها بهذا البرهان.

[٤٥٥] وأما السبع الباقية، فلا تنعكس لعدم انعكاس أخصِّها وهي الوقتية، إذ يصدق 'لا شيء من القمر بمنخسف بالتوقيت' مع كذب عكسه بالإمكان، إذ 'كل منخسف قمر[٣] بالضرورة'. وعدم انعكاس الأخص يستلزم عدم انعكاس الأعم. لأن انعكاس الأعم يوجب انعكاس الأخص. قالوا لو أخذت القضية حقيقية بحيث يدخل في موضوعها الممتنعات، انعكست السبع جزئية [٧٠ب] دائمة. لأنه حينئذ إذا صدق 'لا شيء من ج ب بالفعل'، صدق 'لا شيء من ب دائما ج دائما' وإلا فـ'بعض ب دائما ج بالإطلاق' فـ'بعض ج ب دائما' وقد كان 'لا شيء من ج ب بالفعل'. هذا خلف. وإذا صدق هذا جعل كبرى لمقدمة صادقة في نفس الأمر وهي قولنا: 'كل ب دائما ب بالفعل' لينتج من الثالث 'بعض ب ليس ج دائما'. وهو المطلوب. وإذا كان الأصل ممكنا، فنقيد موضوع الوسط بالضرورة بدل الدوام، ونترك الباقِيَ بحاله. والتناقض بهذا الاعتبار غير وارد. لأنا نمنع كذب العكس بهذا الاعتبار. فإن المنخسف الدائم أو المنخسف الذي ليس بقمر وإن كان ممتنعا، فهو ليس بقمر بهذا الاعتبار. وهذا ضعيف من وجهين:

[٤٥٦] أما الأوّل، فلأن العكس ما لزم من الأصل فقط، بل منه مع الغير وهو المقدمة الأجنبية فلا يكون عكسا.

---

١ ع٢: بين ذات المحمول ووصف الموضوع.
٢ ع١: عن.
٣ ع٢ – بالتوقيت مع كذب عكسه بالإمكان إذ كل منخسف قمر.

[457] (2) İkinci nedene gelince; çünkü çoğunluk tarafından kullanılan hâriciye ve hakîkiyede bu gerçekleşmez, zira onların "Daima her B, bilfiil B'dir." şeklindeki sözlerinin doğruluğundan "C" sonucunun çıkması gerekmez. Bu burhânın açıklaması, hakîkiye ve hâriciyede tamamlanan bir yöne dayanarak yapılabilir, yabancı[bir önerme]ya ihtiyaç yoktur. Böyle olur; çünkü asıl önerme doğru olduğunda, daha önce geçtiği gibi, "Daima B olan hiçbir şey, daima C değildir." sözümüz doğru olur. Bu doğru olduğu zaman, "Bilfiil bazı B'ler, daima C değildir." sözümüz doğru olur ve o da döndürmedir. Çünkü "Daima B olan şey, zihin bakımından bilfiil B'dir." Sen konu incelenirken eğer konunun vasfınının doğruluğunun zihne veya harice göre olmaktan daha genel olduğunu öğrenmiştin. Böylece "Bilfiil bazı B'ler daima C değildir." doğru olur.

[458] Tikel olumsuzlara gelince; konunun daha genel olma ihtimalinden dolayı hiçbiri döndürülmez. Ancak iki hâssa bundan müstesnadır; çünkü [hâssanın] her ikisi de aynen kendileri gibi [hâssa olarak] döndürülür. Çünkü iki vasfiyenin "devamsızlık"a ait tek bir zât hakkında doğru olmasından yüklemin olumsuzlanması ve bu zâtta ikisinin arasının ayrılması gerekir; bu da döndürmenin doğru olmasını gerektirir.

Uyarı

[459] Olumsuzun konusu olumsuz ve ma'dûm olduğu zaman yüklem, ancak zihni olarak alındığında döndürülür; aksi durumda olumluyu gerektiren ma'dûmdan olumsuzlamanın olumsuzlanması gerekli olur. Ve bu da imkânsızdır. Çünkü "Zorunlu olarak insan olmayan hiçbir şey, şerikü'l-Bârî değildir." ve "Mevcut olmayan hiçbir şey, mevcut olmadığı müddetçe boşluk değildir." önermeleri "Hiçbir şerikü'l-Bârî insan değildir." şeklindeki önermenin yanlışlığına rağmen doğru olur, aksi durumda "Her şerikü'l-Bârî insandır." doğru olur.

[460] Denilirse ki: Şayet döndürme gerekli olmazsa şeyin kendisinden olumsuzlanması gerekir. O da imkânsızdır.

[461] Ben derim ki: Şayet bu şey mevcut olursa imkânsız olur. [Şey mevcut] olmadığı zaman ise onun kendi kendisinden olumsuzlanması caizdir. Bundan dolayı da "Hiçbir şerikü'l- Bârî şerikü'l-bari değildir." doğru olur. Bu çelişkiden de şu bilinebilir: Tümel olumlu ve tikel olumlunun yüklemleri olumsuz olduğu zaman, aynı şekilde ancak zihin bakımından döndürülürler.

[٤٥٧] وأما ثانيا، فلأنه لا يتمّ في الخارجي والحقيقي المستعمل عند الجمهور، لأن قولهم: 'كل ب دائما هو ب بالفعل' لا يلزم [٧١أ] من صدقه[١] ج. ويمكن بيان هذا البرهان على وجه يتمّ في الخارجي والحقيقي، ولا يحتاج إلى الأجنبية. وذلك لأنه إذا صدق الأصل، صدق قولنا: 'لا شيء من ب دائما ج دائما' كما مرّ. وإذا صدق هذا، صدق قولنا: 'ليس بعض ب بالفعل ج دائما' وهو العكس. 'لأن ما هو ب دائما فهو ب بالفعل بحسب الذهن'. وقد عرفت في تحقيق الموضوع أن صدق وصف الموضوع أعم من أن يكون بحسب الذهن أو الخارج، فيصدق 'ليس بعض ب بالفعل ج دائما'.

[٤٥٨] وأما السوالب الجزئية، فلا تنعكس شيء منها لجواز كون الموضوع أعم إلا الخاصتين، لأنهما تنعكسان كنفسيهما، لأنه لا بدّ من صدق الوصفين على ذات واحدة للادوام سلب المحمول ومن تباينهما فيها، ويلزم من ذلك صدق العكس.

تنبيه

[٤٥٩] إذا كانت السالبة سالب[٢] الموضوع معدومه[٣]، المحمول لا ينعكس إلا إذا أخذت ذهنية وإلا يلزم سلب السلب عن المعدوم المستلزم للإيجاب. وذلك محال. فإنه يصدق بالضرورة [٧١ب] 'لا شيء مما ليس إنسانا بشريك الباري' و'لا شيء مما ليس بموجود خلاء ما دام ليس بموجود' مع كذب قولنا: 'لا شيء من شريك الباري ليس بإنسان' وإلا لصدق 'كل شريك الباري إنسان'.

[٤٦٠] فإن قيل: لو لم يلزم العكس، يلزم سلب الشيء عن نفسه، وإنه محال.

[٤٦١] قلت: إنما يكون محالا أن لو كان ذلك الشيء موجودا، أما إذا لم يكن، فيجوز سلبه عن نفسه. فيصدق 'لا شيء من شريك الباري بشريك الباري'. ويُعلم من ذلك النقض أن الموجبة الكلية والموجبة الجزئية إذا كانتا سالبتي المحمول، لا ينعكسان أيضا إلا بحسب الذهن.

---

١ ع١،ع٢، أ، ط: صدقه.
٢ م، ع١، ط: سالبة.
٣ ط، ع٢: معدوم.

[462] Şartlılara gelince, ister tümel, ister tikel olsun olumlu bitişik şartlı, daha önce geçtiği gibi hulf ve döndürmenin ters döndürmesi ile tikel [olumlu] olarak döndürülür. Daha önce geçtiği gibi döndürmenin çelişiği de döndürülür. Tümel olumsuz, [hulf ve döndürmenin] her ikisiyle aynı şekilde kendi gibi döndürülür. Tikel olumsuza gelince, yüklemlilerde olduğu gibi mukaddemin daha genel olma ihtimalinden dolayı döndürülmez.

[463] Ayrık şartlılara gelince, döndürme onlar için tabiî olarak değil, vaz'î olarak [sözün o şekilde konuluşu bakımından] tasavvur edilebilir.

[464] Şunu öğrenmiş olman gerekir ki, iddia edilen şeye ilavenin bulunmayışının açıklaması, döndürmeler ve kıyasların sonuçları hakkındaki burhânın tamamlığındandır ve bu konuda çelişiğin sûretlerinden herhangi bir sûretin ortaya çıkarılması yeterlidir. Biz, geçtiği yerlerde onu gördük. Bilginlerden hiçbiri, burada çelişiğin dışında başka bir yol zikretmedi. Oysa burada başka bir yol mümkün olabilir; şöyle ki nefyi istenilen şeyin çelişiğinin asıl veya kıyas için doğrulanması mümkün olup, bu da ikisinin oluşturduğu bütünün imkânsızlığı gerektirmemesinden dolayı olduğunda onun lâzım/gereken olmadığının bilinmesiyle [muhtemel] olur; çünkü lâzımın/gerekenin çelişiğinin melzûm için doğrulanması imkânsızdır. Bu da güzel bir yoldur.

[465] İmâm [Râzî *Mulahhas*'ta] olumsuz dâime'nin "dâime" olarak döndürülmesi hakkında bir şüphe ortaya attı: Yazmak, insan için mümkündür. Onun [yazma işleminin] ondan [insandan] olumsuzlanması daima mümkündür. Şayet bu mümkün, olumsuz dâime'nin "dâime" olarak döndürülmesiyle beraber ortaya çıkarsa "Hiçbir kâtip, insan değildir." doğru olur. Ki bu imkânsızdır. Bu sonuç ise, [onun] mümkün farzedilmesinden değil döndürmeden çıkar.

[466] Bu şüphe [*Keşf* yazarı ve ona tâbi olan müteahhirûn tarafından] her ikisinin bir araya gelmesinden gerekli olur, şeklinde cevaplanmıştır. Çünkü iki mümkünün bir arada olması, imkânsız bir durumu gerektirebilir. Örneğin Zeyd için yazmak ve onun yokluğu gibi.

[467] Bu cevap tartışmalıdır: Çünkü o zaman o ikisinin oluşturduğu bütün imkânsız bir durumu gerektirebilir de gerektirmeyebilir de, denilebilir. Eğer öyle [gerektirir] denirse, bu durumda aslın doğruluğunun takdirine göre, döndürmenin doğruluğu imkânsız olur ve o da aranılan şeydir. Eğer gerektirmezse, söylediğimiz gibi, müstelzem/gereken döndürmedir. Doğrusu bu şüphenin cevabı şöyledir: Yazma işi şayet daima insandan olumsuzlanırsa bilfiil kâtip, daima ma'dûm olur. Dolayısı ile insanın daima ondan olumsuzlanması doğru olur.

[٤٦٢] وأما الشرطيات، فالموجبة المتصلة كلية كانت أو جزئية، تنعكس جزئية بالخلف وعكس نقيض العكس كما مرّ. والسالبة الكلية تنعكس كنفسها بهما أيضا. وأما السالبة الجزئية، فلا تنعكس لجواز كون المقدم أعم كما في الحمليات.

[٤٦٣] وأما المنفصلات، فلا يتصور لها العكس طبعا بل وضعا.

٥ [٤٦٤] ويجب أن تعلم أن من تمام البرهان على العكوس ونتائج[١] [٧٢أ] الأقيسة بيان عدم الزائد على المدعى ويكفي فيه إيراد صورة من صُوَر النقض. وقد رأينا ذلك فيما مرّ. وما ذكر أحد من العلماء سوى النقض طريقا آخر في ذلك. وقد يمكن فيه طريق آخر وهو أنه إذا جاز صدق نقيض ما أريد نفيه مع الأصل أو القياس بأن لا يلزم من مجموعهما محال عُلِمَ أنه غير لازم، لأن نقيض

١٠ اللازم يمتنع أن يصدق مع الملزوم. وهذا طريق حسن.

[٤٦٥] وأورد الإمام[٢] شبهة على انعكاس السالبة الدائمة دائمة بأن الكتابة ممكنة للإنسان، فأمكن سلبها عنه دائما. فلو وقع هذا الممكن مع انعكاس السالبة الدائمة دائمة لَصَدَقَ لا شيء من الكاتب بإنسان وذلك محال. ولا يلزم ذلك من فرض الممكن فهو من الانعكاس.

١٥ [٤٦٦] وأُجِيب بأنه قد يلزم من اجتماعهما فإن الممكنتين قد يستلزم اجتماعهما محالا ككتابة زيد وعدمها.

[٤٦٧] وفي هذا الجواب نظر: لأنه حينئذ يقال لا يخلو من أن يكون اجتماعهما مستلزما للمحال أو لا. فإن كان [٧٢ب]، فحينئذ على تقدير صدق الأصل يمتنع صدق العكس وهو المطلوب. وإن لم يكن، فالمستلزم هو الانعكاس كما قلنا.

٢٠ بل جوابه أن الكتابة لو كانت مسلوبة عن الإنسان دائما، يكون الكاتب بالفعل معدوما دائما، فيصدق سلب الإنسان عنه دائما.

---

١ ع١: ونتائج.

٢ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٠٥/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ٣٢ ء.

[468] Tabii ve şahsi önermelerdeki tikel olumsuzların ve olumluların döndürmesi hakkında ortaya çıkan şüphelere, örneğin "Hiçbir insan tür değildir." ve "Hiçbir Zeyd, insan değildir." sözlerimizin ve yine "Bazı türler insandır." ve "Bazı insanlar Zeyd'dir." sözlerimizin döndürmesinin olmamasına gelince; biz "nicelik sahibi önermelerin incelenmesi" başlığı altında bu konuya yeterince değinmiştik. Dileyen bu bahsi orada bulabilir. Aynı şekilde şartlıların döndürmesi hakkında da bir şüphe ortaya çıkabilir. Çünkü her bütün, parçasını gerektirir.

[469] Cüzün bütünü gerektirmesine gelince, [bu] tahkik dışıdır. Zira örneğin on, üçü gerektirir ama üçün on'u gerektirdiği herhangi bir zaman ve takdîr bulunmaz. Keza her ayrık hâssa, "tür"ü gerektirir, ancak aksi geçerli değildir. Çünkü insan, vakitlerden ve takdirlerden bir şeyde "kâtip"i gerektirmez. Ve bu, şartlı kıyasların sonuçları hakkında bir kıymet düşüklüğünü gerektirir. Bu konu daha fazla inceleme gerektirmektedir, bu yüzden onu şartlılar kısmına erteleyelim.

Sonsöz

[470] Döndürmede, önermenin taraflarından biri muhassal bir duruma nisbet edildiği zaman, sadece bu muhassal durumun konu veya yüklem olduğu zannedildiğinde yanlışlık ortaya çıkabilir. Örneğin "Her melik, tahtın üzerindedir. Her kazık duvar içindedir. Her yaşlı, gençtir." önermeleri gibi. Bu önermelerin döndürmelerinde "Bazı tahtlar melik üzerindedir.", "Bazı duvarlar kazık içindedir." ve "Bazı gençler ihtiyardır." şeklinde olduğu zannedilir. Bu önermelerde yüklemin nisbet olduğu bilindiği zaman şüphe ortadan kalkar; çünkü "Taht üzerinde olan bazı şeyler meliktir.", "Duvar içindeki bazı şeyler kazıktır." ve "Genç olmuş olanlardan bazıları ihtiyardır." döndürmeleri doğru olur. Ancak bu, muhassal durumla kayıtlanmıştır, zira şayet muhassal olmayan (ma'dûle) bir duruma nisbet olsaydı (nisbeti dikkate almadan sadece bu ma'dûle durumun konu ya da yüklem olarak alınıp döndürme yapılması) doğru olurdu: Örneğin şu sözlerimiz gibi: "Bazı insanlar at olmayanın üzerindedir." veya "Bazı insan olmayanlar atın üzerindedir." Nitekim "Bazı at olmayanlar, insanın üzerindedir." ve "Bazı atlar insan olmayanın üzerindedir." (dördürmeleri) doğru olur.

[٤٦٨] وأما الشبهة التي ترد على عكس السوالب والموجبات الجزئية في القضايا الطبيعية والشخصية مثلا من عدم انعكاس قولنا: لا شيء من الإنسان بنوع، ولا شيء من زيد بإنسان، ومن عدم انعكاس قولنا: بعض النوع إنسان، وبعض الإنسان زيد، فقد استوفينا الكلام فيها في فصل تحقيق المحصورات. فمن أحبّ ذلك، فليطلبه ثمَّةً[١]. وأيضا ترد شبهة على انعكاس الشرطية. وذلك لأن كل كل[٢] يستلزم جزأه.

[٤٦٩] وأما استلزام الجزء الكل، فغير محقق. فإن العشرة مثلا تستلزم الثلاثة ولا يوجد زمان أو تقدير تكون الثلاثة مستلزمة للعشرة. وكذا كل خاصة مفارقة يستلزم النوع دون العكس. لأن الإنسان لا يستلزم الكاتب [٧٣أ] في شيء من الأوقات والتقادير. وذلك يوجب القدح في إنتاج الأقيسة الشرطية. وهذا الموضع يستدعي زيادة بحث فلنؤخره إلى قسم الشرطيات.

خاتمة

[٤٧٠] قد يغلط في العكس إذا كان أحد طرفي القضية نسبة إلى أمر محصل، فيظنّ كون ذلك المحصّل موضوعا أو محمولا فقط كقولنا: 'كل مَلِك على السرير' و'كل وتد في الحائط' و'كل شيخ كان شابا'. فيُظنُّ في العكس 'بعض السرير على الملِك' و'بعض الحائط في الوتد' و'بعض الشاب كان شيخا'. فإذا عُلِمَ أن المحمول في هذه القضايا نسبة، زالت الشبهة، لأنه صدق 'بعض ما على السرير ملِك' و'بعض ما في الحائط وتد' و'بعض ما كان شابا شيخ'. وإنما قُيد بأمر محصل أنه لو كان نسبة إلى غير محصل، لَصَدَقَ كقولنا: 'بعض الإنسان على غيرِ الفرس' أو 'بعض غير الإنسان على الفرس'. فإنه يصدق 'بعض غير الفرس على الإنسان' و'بعض الفرس على غير الإنسان'.

---

١ م، أ، ع٢: ثمّ.
٢ م – كل؛ ع٢: كلي.

[471] Keşşî, eski bilginlerden [döndürmenin olmadığı durumda] bu türden şöyle bir muğalatayı rivayet etmiştir "Hiçbir cisim, yönlerde sonsuza kadar yayılıcı değildir." [önermesi], "Yönlerde sonsuza kadar yayılan hiçbir şey, cisim değildir." şeklindeki döndürmenin yanlışlığına rağmen doğru olur. Çünkü "Sonsuza kadar yönlerde yayılan her şeyin cisim olması" zorunludur. Ve o [Keşşî] bunun çözümünü şöyle açıkladı: Cisimden olumsuzlanan, ancak "sonsuz"dur, çünkü "yönlerde yayılan"ın cisimden olumsuzlanması mümkün değildir ve o zaman da "Sonsuz olan hiçbir şey, cisim değildir." doğru olur. Onun bu (çözümü), zayıftır. Çünkü toplam, onun üzerine doğrulanmadığında zorunlu olarak ondan olumsuzlanır. Problem de olduğu gibi kalır.

[472] Belki onun cevabı şöyledir: O [asıl olan önerme], eğer harici ve hakiki olarak alınırsa döndürmenin yanlışlığını men ederiz, çünkü o zaman döndürmenin çelişiği yanlış olur. Eğer o, zihni olarak alınırsa aslın doğruluğunu men ederiz, çünkü o zaman onun çelişiği zihin bakımından doğru olur. Allah en iyisini bilir.

Dokuzuncu Fasıl: Ters Döndürme

[473] İki inceleme konusu bulunmaktadır:

[474] ***Bir: Tarifi***: Her iki tarafın çelişiğini, diğer tarafın yerine koyarak almaktır.

[475] Şeyh [İbn Sînâ] şöyle dedi: O, yüklemin çelişiği olan şeyin alınıp konu, konunun çelişiği olan şeyin alınıp yüklem yapılmasıdır. Bu (tarif), şartlıları kapsamamaktadır, ancak konu (ifadesi), "üzerine hüküm verilen" ile, yüklem de "kendisiyle hüküm verilen" ile değiştirildiği zaman [şartlıları kapsar].

[476] İmâm [Râzî] ve [*Keşf*'in yazarı (Hûnecî) ve onlara tâbi olanlar gibi] müteahhirûndan bir grup bilgin Şeyh[İbn Sînâ]'in sözünde bir çelişki olduğunu iddia ettiler. Çünkü o, bazı sûretlerde konunun aynını yüklem, yüklemin çelişiğini konu yapmaktadır. Nitekim Şeyh şöyle demiştir: "Hiçbir insan, taş değildir." sözümüz, "Taş olmayan bazı şeyler, insandır."ı gerektirir.

[٤٧١] وروى الكشي[١] عن الأقدمين مغالطة من هذا النوع وهو أنه يصدق 'لا شيء من الجسم بمُمتدٍّ [٧٣ب] في الجهات إلى ما لانهاية' مع كذب عكسه 'لا شيء من الممتدّ في الجهات إلى غير النهاية بجسم' ضرورة أن 'كل ممتدّ في الجهات إلي غير النهاية جسم'. وذكر في حله أن المسلوب عن الجسم ليس إلا اللانهاية، لأن الممتد في الجهات لا يمكن سلبُه عن الجسم، وحينئذ يصدق 'لا شيء مما لا نهاية له بجسم'. وذلك ضعيف؛ لأن المجموع لما لم يكن صادقا عليه فيكون مسلوبا عنه ضرورة. فيعود الإشكال.

[٤٧٢] بل جوابه: إنها إن أُخِذت خارجية أو حقيقية، منعنا كذب العكس، إذ يكذب حينئذ نقيض العكس. وإن أُخذت ذهنية، منعنا صدق الأصل[٢]، إذ يصدق نقيضها حينئذ بحسب الذهن. والله أعلم[٣].

الفصل التاسع[٤] في عكس النقيض

[٤٧٣] وفيه بحثان:

[٤٧٤] فأ- في تعريفه: وهو 'جعل كلّ من نقيض الطرفين بدلا عن الطرف الآخر'.

[٤٧٥] وقال الشيخ[٥]: هو 'أن يؤخذ ما يناقض المحمول فيُجعل موضوعا وما يناقض الموضوع فيُجعل محمولا'. وهذا غير شامل للشرطيات إلا إذا بُدّل الموضوع بالمحكوم عليه والمحمول بالمحكوم به.

[٤٧٦] وزعم الإمام[٦] وقوم من المتأخرين[٧] [٧٤أ] أن في كلام الشيخ تناقضا. لأنه جَعَلَ في بعض الصوَر[٨] عينَ الموضوع محمولا ونقيض المحمول موضوعا حيث قال[٩] قولنا: 'لا شيء من الإنسان بحجر' يلزمُه 'بعض ما ليس بحجر إنسان'.

---

١ ما وجدنا عطف السمرقندي في الفصل الخامس في العكس المستوي عند كتاب الكشي الذي سمي بحدائق الحقائق. انظر: مخطوطة كُبْرُولُو: ٨٦٤، و. ٤٦ء-٤٧ب.
٢ م، ع١: منعنا صدقها.
٣ ط، م، ع١ – والله أعلم.
٤ م، أ – الفصل التاسع.
٥ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٩٣.
٦ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٠٦/ لاله لي:٢٥٥٤، و. ٣٢ ء.
٧ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٤٩-١٥٠/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، ٤٦ ء.
٨ م: السور.
٩ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٩٤.

Böylece konunun aynı yüklem yapılmıştır. Aynı şekilde (İbn Sînâ) tümel olumlunun döndürmesinde şöyle dedi: "Her C, B'dir." sözümüz doğru olduğu zaman o, "B olmayan her şey, C olmayandır"ı gerektirir. Eğer yüklem bu önermede "ma'dûle" olarak alınırsa önerme, "iki taraflı olumlu ma'dûle" olur ve o zaman da onun çelişiği "iki taraflı olumsuz ma'dûle" olur. Bu durumda da döndürmenin yanlışlığından "B olmayan bazı şeyler, C'dir." sözümüzün doğruluğu gerekli olmaz. Çünkü o, ne döndürmenin çelişiğidir, ne de daha önce öğrendiğin gibi daha özel olmasından dolayı onun çelişiğinin lâzımıdır, ancak o, bunun lüzumunu açıkça ifade etmiştir. Eğer döndürme olumsuz olarak alınırsa konunun çelişiği yüklem olmaz, onun aynı olur. Sonra onlar şöyle dediler: Doğrusu şöyle denilmesidir: Ters döndürme, konunun veya çelişiğinin yüklemin çelişiğine yüklenmesidir.

[477] Bazıları şöyle dedi: Şeyh [İbn Sînâ], aslın niteliğine muhalif olarak yüklemin çelişiğini konu, konunun aynını yüklem olarak almıştır. Ve Ebu'l-Berekât da böyle dedi

[478] Doğrusu iş, her iki grubun da iddia ettiğinin aksinedir. İkincisine gelince, Şeyh'in sözü buna delâlet etmez, hatta onun hilafına delâlet eder. Birincisine gelince, Şeyh'in sözünde bir çelişki yoktur ve çelişiğin ya da lâzımın yerine çelişik olmayanın veya çelişiğin lâzımının alınmasından dolayı onların zikrettiklerinden birşey lâzım gelmez. Çünkü Şeyh'in sözünün bütün şüpheleri ortadan kaldıracak şekilde açıklanması mümkündür. Sarih akıl, doğrusunun bu olduğuna şahitlik eder ve o da bizim şöyle dememizdir: Şeyh'e göre döndürme, "nitelik ve doğruluk bakımından asıl olana uygun olacak şekilde yüklemin çelişiğini konu, konu çelişiğini yüklem yapmaktan" ibarettir. Ancak burada içinden çıkamamaları sebebiyle gelişigüzelliğe düştükleri bir incelik vardır, o da Şeyh'in "tarafların çelişiğini olumsuzluk manasında alması, udûl manasında almamasıdır". Çünkü şeyin çelişiği, sadece onun nefyi ve olumsuzlanmasıdır, yoksa herhangi bir şey hakkında doğrulanmasıyla beraber nefyi değildir. Çünkü bu, çelişikten daha özeldir. Bundan bilinen de şudur: Müteahhirûnun kabul ettiği şey, "ters döndürme" değil, başka bir gereken/lâzımdır. Buna göre de bütün şüpheler ortadan kalkar. Çünkü o zaman "Her C, B'dir." sözümüz doğru olduğu zaman

فقد جُعِل عين الموضوعِ محمولا. وأيضا قال[1] في عكس الموجبة الكلية إذا صدق قولنا: 'كل ج ب' يلزمه 'كل ما ليس ب ليس ج'. فإن أخذ المحمول في هذه القضية معدولا، كانت[2] القضية موجبة معدولة الطرفين، وحينئذ يكون نقيضها سالبة معدولة الطرفين، فلا يلزم من كذب العكس صدق قولنا: 'بعض ما ليس ب ج'. لأنه ليس نقيضا للعكس ولا لازما لنقيضه لكونه أخص كما عرفت، لكنه صرّح بلزومه. وإن أُخِذ العكس سالبة، فلا يكون نقيض الموضوع محمولا، بل عينه. ثمّ قالوا بل الحق أن يقال عكس النقيض هو حمل الموضوع أو نقيضه على نقيض المحمول.

[٤٧٧] وقال بعضهم[3] إن الشيخ جَعَلَ نقيضَ المحمولِ موضوعا وعينَ الموضوع محمولا مخالفا لكيفية الأصل وبه قال أبو البركات[4].

[٤٧٨] والحق أن الأمر بخلاف ما زعَم [٧٤ب] الفريقان. أما الثاني، فلأن كلام الشيخ لا يدلّ على ذلك، بل على خلافه. وأما الأوّل، فلا تناقض في كلام الشيخ ولا يلزم شيء مما ذكروه من أخذ ما ليس بنقيض ولا لازم للنقيض مقام النقيض أو اللازم ، إذ يمكن تفسير كلام الشيخ على وجه يسقط جميع الشبه. ويشهد صريح العقل بأن الحق هو ذلك وهو أن نقول: إن العكس عند الشيخ 'عبارة عن جعْل نقيض المحمول موضوعا ونقيض الموضوع محمولا موافقا للأصل في الكيف والصدق'. ولكن ههنا دقيقة أوقعهم ذهولها في الاعتساف وهي أن الشيخ قد أخذ نقيضَ الطرفين بمعنى السلب لا بمعنى العدول، لأن نقيض الشيء نفيُه وسلبه فقط لا نفيه مع صدقه على شيء، لأن ذلك أخص من النقيض. ومن ذلك علم أن ما أخذه المتأخرون ليس بعكس النقيض بل لازم آخر. وعلى هذا يزول جميع الشبه لأنه حينئذ إذا صدق قولنا: 'كل ج ب'

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٩٣.
٢ م: لكانت.
٣ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٤٩-١٥٠/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، ٤٦ ء.
٤ انظر: أبو البركات البغدادي، الكتاب المعتبر في الحكمة، دائر المعارف العثمانية، حيدر آباد ١٣٥٧، ص. ١٢٢.

her iki tarafın olumsuzunun olumlusu olarak "B olmayan her şey, C olmayandır." şeklindeki iki tarafı olumsuz olan sözümüze döndürülür. Aksi durumda "B olmayan her şey, C olmayan değildir." [olan çelişiği] doğru olur ve o da "B olmayan bazı şeyler, C'dir."i gerektirir. Aksi durumda "B olmayan hiçbir şey, C değildir." doğru olur ve o da "B olmayan her şey, C değildir."i gerektirir. Bu, öğrendiğin gibi olumsuzun, yüklemi olumsuz olan olumluya eşit olması sebebiyle böyle olur.

[479] Veya şöyle diyebiliriz: "B olmayan her şey, C olmayan değildir." doğru olduğu zaman, "B olmayan şeyin varlığı" tahakkuk eder, aksi durumda olumsuzlama, ma'dûm hakkında doğrulandığı için "B olmayan hiçbir şey, C değildir." doğru olur ve o da "B olmayan her şey, C olmayandır."ı gerektirir ve [B olmayan şeyin varlığı] bulunduğu zaman "B olmayan bazı şeyler C'dir." doğru olur. [Çünkü olumsuz ma'dûle ve iki tarafı olumsuz, konunun varlığı şartına göre olumlu muhassalayı gerektirir]. Veya şöyle diyelim: Şayet döndürme yanlış olursa, daha önce öğrendiğin gibi, konunun aynından ve yüklemin çelişiğinden oluşmuş olumsuz olan eşiti de yanlış olurdu; bu [olumsuz] ikinci görüş [müteahhirûnun görüşü] tarafından döndürme kabul edilendir ve dolayısı ile aynıyla zikredilen olumlu çelişiği gerekli olur. Tuhaf olan şudur ki: Onlar [müteahhirûn] asıl için bu olumsuzun gerekliliğini itiraf ettiler ve [Şeyh tarafından ters döndürme olarak alınan] bu olumlunun, konunun varlığından müstağni olarak olumsuz kuvvetinde olduğunu da kabul ettiler. Buna rağmen [*Keşf*'in, *Metâli*'in yazarı ve başkaları kitaplarında] bu olumlunun lüzumunun asla ait olduğunu kabul etmediler.

[480] Onların "konunun aynı, olumsuzda yüklem yapılır." sözüne gelince, böyle değildir, çünkü "Hiçbir insan, taş değildir." doğru olduğu zaman her iki tarafı da olumsuz olan "Her taş olmayan insan olmayan değildir"e döndürülür, ancak o, "Bazı taş olmayanlar, insandır." manasında olduğu ve lafız bakımından da kolay ifade edildiği için Şeyh onu döndürülen önermenin yerine koydu. Böylece de asla Şeyh'in sözünde bir çelişme olmadığı öğrenilmiş oldu. Bu olumlunun, bu olumsuza eşit olduğu anlaşıldıysa olumlunun asıla lüzumundan olumsuzun da ona lüzumu gerekir. Olumsuzu döndürme olarak kabul eden ile ise tartışma olmaz.

ينعكس إلى قولنا: 'كل ما ليس ب هو ليس ج' موجبة سالب [٧٥أ] الطرفين وإلا لصدق 'ليس كل ما ليس ب ليس ج' ويلزمهُ 'بعض ما ليس ب ج' وإلا لصدق 'لا شيء مما ليس ب ج' ويلزمه 'كل ما ليس ب ليس ج'. لِمَا عرفتَ أن السالبة مساوية للموجبة السالبة المحمول.

[٤٧٩] أو نقول: إذا صدق 'ليس كل ما ليس ب ليس ج'، يتحقق وجود 'ما ليس ب' وإلا لصدق 'لا شيء مما ليس ب ج' لصدق السلب عن المعدوم، ويلزمهُ 'كل ما ليس ب ليس ج'[١]. وإذا وُجِد صدق 'بعض ما ليس ب ج'. أو نقول: لو كَذِبَ العكس، لكذب ما يساويه وهو السالبة المركبة عينَ موضوعه ونقيضَ محموله كما عرفتَ وهي التي جعلها مذهب الثاني عكسا، فيلزم نقيضها وهو الموجبة المذكورة بعينها. ومن العَجَبِ أنهم اعترفوا بلزوم هذه السالبة للأصل. وسلّموا أن تلك الموجبة في قوة السالبة لاستغنائهما عن وجود الموضوع، ومع ذلك مَنَعُوا لزومها للأصل.

[٤٨٠] وأما قولهم[٢] أنه جُعِلَ عينُ الموضوعِ محمولا في السالبة، فليس كذلك، لأنه إذا صدق قولنا: 'لا شيء من الإنسان بحجر' ينعكس إلى قولنا: 'ليس كل ما ليس بحجر [٧٥ب] ليس بإنسان' سالب الطرفين لكنه لما كان بمعنى قولنا: 'بعض ما ليس بحجر إنسان' وضعه الشيخ موضع العكس تخفيفا في اللفظ. فعلم أنه لا تناقض في كلام الشيخ أصلا. وإذا عرفت أن هذه الموجبة يساوي تلك السالبة فلزومها للأصل يوجب لزومها له. فمن جعل تلك السالبة عكسا، فلا مُناقشة معه.

---

١ م – يتحقق وجود ما ليس ب وإلا لصدَق لا شيء مما ليس ب ج لصدق السلب عن المعدوم، ويلزمهُ كل ما ليس ب ليس ج.

٢ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٤٩–١٥٠/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، ٤٦ ء؛ الأرموي، مطالع الأنوا، ص. ٤٨ وإلى اخر.

[481] ***İki:*** [*Keşf*'in yazarı gibi] bazıları bu[ters döndürme] babını, asıl ve döndürülmüş önermedeki udûlu, tahsîli, olumsuzu ve her iki tarafa ait olabilecek [hâricî, hakîki ve zihnî] itibarları karıştırarak uzattılar.

[482] Ancak Şeyh, bu konuda müsamahalı davrandı ve [*İşârât* gibi] bazı kitaplarından, mantıkça az ihtiyaç duyulmasından dolayı onu (ters döndürme konusunu) çıkardı.

[483] Ancak biz, hâricî olanların hâricî olarak, hakîki olanların hakîki olarak, zihnî olanların zihnî olarak döndürülmesine itibar ediyoruz. Her iki tarafın çelişiğinin, ister muhassala, ister ma'dûle olsun veya olumsuz olsun, udûl manasında değil de olumsuzluk manasında alınması şart koşulmuştur. Şayet taraf olumsuz olur ise muhassala olarak alınır. Çünkü olumsuzun olumsuzu, olumludur.

[484] Bunu öğrendiğine göre şimdi biz şöyle deriz: Her iki taraf, muhakkak ya muhassala ya ma'dûle ya olumsuz veyahut da bunların karışımı olacaktır. Bu böylece dokuz kısımdır: Onun altısında ya her iki taraf muhassala ya da ma'dûle veya birisi muhassala diğeri ma'dûle veya yüklem olumsuz, konu ise yüklemin olumlusuna döndürülen muhassala veya ma'dûle olabilir. Üçünde ise, her iki taraf olumsuz veya konu olumsuz, yüklem, hâricî ve hakîki olduğunda döndürülemeyen muhassala veya ma'dûle olabilir.

[485] Birincisine gelince: "Her C, B'dir." doğru olduğu zaman o "B olmayan her şey, C değildir."i gerektirir. Aksi durumda "B olmayan her şey, C olmayan değildir." doğru olur ve o da "B olmayan bazı şeyler, C'dir."i gerektirir, daha önce geçtiği gibi. Yüklemi muhassala olan olumlu, konunun ve yüklemin varlığını gerektirir. Böylece de asıl ile beraber 'şeyin kendi çelişiğine yüklendiği' sonucu çıkar ve aynı şekilde "Hakkında C doğru olan bazı mevcutlar, B değildir." sözümüze döndürülür. Daha önce "Her C, B'dir" denilmişti ki bu da hulftur.

[486] İkincisine gelince: "Buud olmayan her şey, hâricî ve hakîki olarak boşluk değildir." önermesi döndürmesinin yanlış olmasına rağmen doğru olur. Keza "İmkân-ı hâss ile mümkün olmayan her şey, imkân-ı âmm ile mümkündür."de doğru olur. Konuyu var olanlarla özelleştirirsek, aynı şekilde "Boşluk olmayan her şey, parça/cüz değildir."de doğru olur, aksi durumda bu asıl, yoklara giriş olduğu için ve yokluk ve varlık bildirmenin, yoklar hakkındaki imkânsızlığından dolayı doğru olmaz; [ancak] her ikisinde de döndürme yanlış olur.

[٤٨١] البحث الثاني في العكس: استطال بعضهم[١] في هذا الباب بخلط العدول والتحصيل والسلب والاعتبارات للطرفين في الأصل والعكس.

[٤٨٢] والشيخ إنما تساهل في هذا الباب و أسقط مِن بعض كتبه[٢] لقلة احتياج المنطق إليه.

[٤٨٣] ونحن إنما نعتبر في عكس الخارجيات خارجية والحقيقيات حقيقية والذهنيات ذهنية. ويشترط أن يأخذ نقيض كل من الطرفين سواء كان محصلا أو معدولا أو سلبا بمعنى السلب لا العدول. فلو كان الطرف سلبيا، يأخذ محصله، لأن سلبَ السلب إيجاب.

[٤٨٤] و إذا عرفتَ ذلك، فنقول: لا يخلو من أن يكون كل من الطرفين محصّلا أو معدولا [٧٦أ] أو سلبا أو ممتزجا. فهذه تسعة أقسام: ستة منها وهي التي تكون كل من الطرفين محصلا أو معدولا أو أحدهما محصلا والآخر معدولا أو المحمول سالبا والموضوع إما محصل أو معدول ينعكس إلى موجبة سالب المحمول. وثلاثة وهي التي تكون كل من الطرفين سالبا أو الموضوع سالبا والمحمول إما محصل أو معدول لا ينعكس إذا كانت خارجية أو حقيقية.

[٤٨٥] أما الأوّل، فلأنه إذا صدَق 'كل ج ب' يلزمه 'كل ما ليس ب ليس ج'. وإلا لصدق 'ليس كل ما ليس ب ليس ج' ويلزمه 'بعض ما ليس ب ج' كما مرّ. والموجبة المحصلة المحمول يستدعي وجود الموضوع والمحمول، فينتج مع الأصل 'حمل الشيء على نقيضه' وأيضا ينعكس إلى قولنا: 'بعض الموجود الصادق عليه ج هو ليس ب' وقد كان 'كل ج ب'. هذا خلف.

[٤٨٦] وأما الثاني، فلأنه يصدق 'كل ما ليس ببعد ليس بخلاء خارجيا وحقيقيا' مع كذب العكس وكذا[٣] يصدق 'كل ما ليس بممكن بالإمكان الخاص هو ممكن بالإمكان العام' [٧٦ب] ويصدق أيضا 'كل ما ليس بخلاء فهو لا جزء' إن خَصّصنا الموضوع بالموجودات، وإلا فلا يصدق هذا الأصل[٤] أصلا لدخول المعدومات وامتناع العدول والتحصيل على المعدومات مع كذب العكس فيهما.

١ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص.١٥٠-١٩٤/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ٥٥ ب-٦١ ء.
٢ خرّج الشيخ عكس النقيض في بعض كتبه كالإشارات والتنبيهات وكتاب الأوسط.
٣ ع١: وكذلك.
٤ م، ع١: يصدق الأصلان.

[487] Denilirse ki: Birinci hakkında zikrettiğiniz burhân, bu üçünün döndürmesi hakkında aynıyla kâimdir; dolayısıyla eğer o geçerli olursa burada döndürme gerekli olur, aksi durumda bir şey ifade etmez. Sonra aynı şekilde "C olmayan her şey, B'dir." doğru olduğu zaman, "B olmayan her şey, C'dir."i gerektirir, aksi durumda zikrettiğiniz gibi "B olmayan bazı şeyler, C olmayandır." doğru olur. Ve asıl [önerme ile] beraber zikredilen imkânsız sonucu ortaya çıkar; yine aynı şekilde "C olmayan bazı şeyler, B olmayandır." sözümüze döndürülür. Daha önce " C olmayan her şey, B'dir." denilmişti. Bu da hulftur.

[488] Derim ki: Kıyasın sonucunu kabul etmiyoruz, çünkü sizin "B olmayan bazı şeyler, C değildir." sözünüz olumsuz yüklemlidir ve konu ve yüklemin varlığını gerektirmez. Bundan dolayı da ne küçük terimin mevcut olan orta terim altında kabul edilmesi ve ne de bizim sunduğumuz burhândan gerekli olduğu gibi "Hakkında C olmayan doğru olan bazı mevcutlar, B değildir." sözümüzün doğruluğu gerekir. Bundan dolayı da olumsuzun konusunun, tümel olumlunun konusu olmaması muhtemeldir ve böylece her ikisi beraberce doğru olabilir. Olumlu olduğu zaman bu, dokuzunun hükmüdür. Olumsuz olduğu zaman, daha sonra geleceği gibi, fiiliye olan bileşiklerde tamamı döndürülür. Fiiliye olan basitlerde bu üçü, aşağıda geleceği gibi, konunun olumsuz olması sebebiyle döndürülürken geri kalan altısında durum böyle değildir. Çünkü "C olmayan hiçbir şey, bilfiil B olmayan değildir." doğru olduğu zaman, daha önce geçtiği gibi "C olmayan" hakkında onun "B olduğu" doğrulanır. Böylece de "Bazı B'ler, bilfiil C değildir." doğru olur ve o da "Bazı B'ler, C değildir."i gerektirir ki o da aranılan şeydir. Kalan iki kısımda da hüküm aynıdır.

[489] Bunları takdim ettikten sonra deriz ki: Tümel olumlular, hangi itibarla olursa olsun bu üçünden biri olurlar.

[490] Zikrettiğimiz burhânın aynıyla iki dâime, dâime olarak, iki 'âmme örfiye-i âmme olarak döndürülür. Zorunluluk kendi gibi döndürülmez. Zira münafisi olan "Her ümmî, bi'l-imkân kâtiptir."in doğruluğu sebebiyle yanlış olan "Bazı ümmîler, zorunlu olarak kâtip değildir." sözümüzün yanlışlığına rağmen "Zorunlu olarak her kâtip, ümmî değildir." sözümüz doğrudur. Aynı şekilde bu çelişkiyle meşrûtenin kendi gibi döndürülmediği öğrenilmiş oldu. Evet, şayet meşrûte, vasfın kendisine dahli olması bakımından alınırsa, aynen kendisi gibi döndürülür. Çünkü vasıf, yüklemi gerektirdiği zaman yüklemin yokluğu, vasfın yokluğunu gerektirir.

[٤٨٧] فإن قيل: البرهان الذي ذكرتم في الأوّل قائم بعينه على انعكاس هذه الثلاثةِ فهو إن كان صحيحا وجب العكس ههنا وإلا لا يفيد ثم أيضا لأنه إذا صدَق 'كل ما ليس ج ب' يلزمه 'كل ما ليس ب ج' وإلا لصدق 'بعض ما ليس ب ليس ج' كما ذكرتم، وينتج مع الأصل المحال المذكور وينعكس أيضا إلى قولنا: 'بعض ما ليس ج ليس ب' وقد كان 'كل ما ليس ج ب'. هذا خلف.

[٤٨٨] قلت: لا نسلم إنتاجَ القياس، لأن قولكم 'بعض ما ليس ب ليس ج' سالب المحمول وهو[١] لا يستدعي وجود الموضوع والمحمول. فلا يلزم اندراج الأصغر تحت الأوسط الموجود، ولا يلزم أيضا صدق قولنا: 'بعض الموجود الصادق عليه ليس ج هو ليس ب' كما لزِم من بُرهاننا. فيجوز أن يكون موضوع السالبة غير موضوع الموجبة الكلية، فيجوز [٧٧أ] صدقهما معا. هذا حكم الأقسام التسعة، إذا كانت موجبة. أما إذا كانت سالبة، فينعكس الجميع في المركبات الفعلية كما يجيء. وتنعكس هذه الثلاثة في البسائط الفعلية دون الستة الباقية كما يأتي لكون الموضوع في هذه الثلاثة سلبيا، لأنه إذا صدَق 'لا شيء مما ليس ج ليس ب بالفعل' صدَق على 'ما ليس ج' أنه 'ب' لِمَا مرّ، فيصدق 'بعض ب ليس ج بالفعل' ويلزمه 'ليس بعض ب ج' وهو المطلوب، وكذا في القسمين الباقيين.

[٤٨٩] وإذا تقدم ذلك، فنقول: الموجبات الكلية بأي اعتبار كانت من الثلاثة.

[٤٩٠] فالدائمتان تنعكسان دائمة والعامتان عُرْفيةً عامة بعين ما ذكرنا من البرهان. ولا تنعكس الضرورية كنفسها لصدق قولنا: 'بالضرورة كل كاتب هو ليس بأمي' مع كذب قولنا: 'بعض الأمي ليس بكاتب بالضرورة' لصدق ما يُنافيه وهو قولنا: 'كل أُمي كاتب بالإمكان'. وبهذا النقضِ أيضا علم أن المشروطة لا تنعكس كنفسها. نعَم [٧٧ب] لو أُخِذت المشروطة بحيث يكون للوصف مدخل، تنعكس كنفسها. لأن الوصف إذا كان مستلزما للمحمول، يكون انتفاء المحمول مستلزما لانتفاء الوصف.

---

١ م، ع٢، ط، أ: وهي.

[491] İki hâssa, bazılarındaki "devamsızlık" kaydı ile beraber "örfiye-i âmme" olarak döndürülür. "'Âmme"nin lüzumuna gelince, zikredilen sebep dolayısıyladır. "Devamsızlık"ın lüzumuna gelince ki o, "B olmayan bazı şeyler, bilfiil C'dir." sözümüzdür; çünkü şayet doğru olmazsa "B olmayan hiçbir şey, daima C değildir." doğru olur ve düz döndürmeyle, asıldaki "devamsızlık"ın münafîsine döndürülür, yoksa düz döndürmede geçtiği gibi, her ikisi kendisi gibi döndürülmezler.

[492] [Vaktiye ve münteşire olarak] iki vaktiye, [vücudiye-i lâ-daime ve lâ-zarûriye olarak] iki vücudiye, [mümkine-i âmme ve hâssa olarak] iki mümkine ve mutlaka-i 'âmme olan yedisine gelince, onların en özeli olan vaktiyenin döndürülememesinden dolayı döndürülmezler, çünkü "Her Ay, devamlı olmaksızın bir vakitte tutulmaz" önermesi, "Her tutulan, zorunlu olarak Ay'dır." [şeklinde çelişiği] doğru olacağı için "Bazı tutulanlar, imkân[-ı 'âmm] ile Ay değildir."şeklindeki yanlış önermeye rağmen doğru olur. Daha özelin döndürmesinin bulunmamasından, daha genelin döndürmesinin bulunmaması gerektiği öğrenilmişti. Bu, döndürülenin konusu, mutlak olarak aslın yükleminin çelişiği olduğu zamandır.

[493] Ancak döndürmenin konusu aslın konusuna münafî bir kayıtla kayıtlı olduğu zaman Denilmiştir ki: Bu yedisi, tikel olumlu dâimeye döndürülür, çünkü "Her C, bilfiil B'dir." doğru olduğu zaman o "Daima B olmayan her şey, daima C değildir."i gerektirir. Aksi durumda "Daima B olmayan bazı şeyler, bilfiil C'dir." doğru olur. Asıl ile beraber "Bilfiil B"nin "daima B olmayan şey"e yüklenmesi sonucu çıkar veya aslın çelişiğine döndürülür. "Daima B olmayan her şey, daima C olmayandır." ve "Daima B olmayan her şey, böylece bilfiil B olmayandır." doğru olduğu zaman, bu durumda "Bilfiil B olmayan bazı şeyler, daima C olmayandır." doğru olur ki o da aranılan şeydir. "Mümkine"de, orta terimin konusu "devam" yerine "zorunluluk" ile kayıtlanır ve düz döndürmede öğrendiğin gibi çelişki ortaya çıkmaz ve bu olumsuz, tümeli de gerektirmez. Bu, açıktır.

[494] Tikel olumlulara gelince, iki hâssanın dışında konunun doğruluğunun, yüklemin çelişiği sebebiyle zorunlu olma ihtimalinin bulunmasından dolayı döndürülmezler. Yüklem, konunun fertlerinin bazısına gerektiğinde, [zarûre, dâime, meşrûte ve örfiye olan] dört devam, doğru olur; yüklem ayrı olduğunda ise geriye kalan yedisi döndürmelerinin imkânsızlığı ile birlikte doğru olurlar.

[٤٩١] والخاصتان تنعكسان إلى العُرْفية العامة مع قيد اللادوام في البعض. أما لزوم العامة، فلما مرّ. وأما لزوم اللادوام وهو قولنا:'بعض ما ليس ب ج بالفعل'. فلأنه لو لم يصدق لصدق 'لا شيء مما ليس ب ج دائما' وينعكس بالعكس المستوي إلى منافي اللادوام في الأصل ولا تنعكسان كنفسيهما لِمَا مرّ في العكس المستوي.

[٤٩٢] وأما السبع الباقية، وهي الوقتيتان والوجوديتان والممكنتان والمطلقة العامة فلا ينعكس لعدم انعكاس أخصّها وهو الوقتية إذ يصدق 'كل قمر هو ليس بمنخسف بالتوقيت لا دائما' مع كذب 'بعض المنخسف ليس بقمر بالإمكان' لصدق قولنا: 'كل منخسف قمر بالضرورة'. وقد عرف أن عدم انعكاس الأخص يوجب عدمَ انعكاس الأعم. هذا إذا كان موضوع العكس نقيض محمول الأصل مطلقا.

[٤٩٣] أما [٧٨أ] إذا كان مقيدا بقَيد، يُنافِي موضوع الأصل، فقيل بانعكاس هذه السبع إلى موجبة جزئية دائمة لأنه إذا صدَق 'كل ج ب بالفعل' لزمه 'كل ما ليس ب دائما ليس ج دائما'. و إلا صدق 'بعض ما ليس ب دائما ج بالفعل' وينتج مع الأصل 'حمل ب بالفعل على ما ليس ب دائما' أو ينعكس إلى نقيض الأصل. وإذا صدق 'كل ما ليس ب دائما ليس ج دائما' و'كل ما ليس ب دائما فهو ليس ب بالفعل'. فيصدق 'بعض ما ليس ب بالفعل هو ليس ج دائما' وهو المطلوب. وفي الممكنة يُقيّد موضوع الوسط بالضرورة بدل الدوام والنقض غير وارد حينئذ لما عرفت في العكس المستوي، ولا يلزم هذه السالبة كلية. وذلك ظاهر.

[٤٩٤] أما الموجبات الجزئية، فما عدا الخاصتين لا ينعكس لجواز أن يكون الموضوع واجب الصِّدق لنقيض المحمول. والمحمول إذا لزِم لبعض أفراد الموضوع، صدق الدوام الأربع. وإذا فارق، صدق[١] السبع الباقية مع امتناع العكس فيها.

١ م، أ، ط، ع٢ – صدق.

Birincisine gelince, "Yokluğu mümkün olmayan bazı şeyler, mevcut değildir." sözümüzün yanlışlığına rağmen "Bazı mevcutların yokluğu mümkündür." sözümüz (ün doğruluğu örneğinde olduğu) gibidir. İkincisine gelince, "Bazı kâtipler insan değildir."in yanlışlığına rağmen "Bazı insanlar kâtip değildir." sözümüz (ün doğruluğu örneğinde olduğu) gibidir.

[495] Şeyh, onların döndürülmesine, mevcut olanlardan veya ma'dûm olanlardan C ve B'den hariç olan bir şeyin bulunması gerektiğiyle delil getirmiştir. Bundan dolayı da "B olmayan bazı şeyler, C olmayandır." doğru olur ve bu da lâzım değildir, çünkü "Bazı mevcutların, yokluğu mümkündür." sözümüz ister mevcut, ister yok olsun bu ikisinin dışında bir şey bulunmamasına rağmen doğru olur. Bunun kabul edilmesi durumunda da asıldan kaynaklanan bir gereklilik ifade edilmediği sürece döndürme olması gerekmez.

[496] İki hâssa, aynen kendileri gibi döndürülür, çünkü "Bazı C'ler, devamlı olmaksızın C olduğu müddetçe B'dir." doğru olduğu zaman "C ve B olup, bilfiil C ve B olmayan" bir şeyin bulunması gerekir. Aksi durumda "Daima B" olur. Daha önce "devamlı olmaksızın" denilmişti; bu durumda "B olmayan olduğu müddetçe C olmayan olur." Aksi durumda "B olmayan olduğu zaman C" olur. Bu durumda "C olduğu müdetçe B" olmaz. Bu da hulftur. Bundan dolayı da "B olmayan bazı şeyler, devamlı olmaksızın B olmayan oldukları müddetçe C olmayandır." doğru olur ve o da aranılan şeydir.

[497] Tümel olan olumsuzlara gelince, basitler ve mümkine-i hâssa, konunun ma'dûm ve yüklemin çelişiğinin münafîsi olma ihtimalinden dolayı döndürülmezler.

[498] "Fiiliye" olanlara gelince, "Buud olmayan bazı şeyler, boşluk olmayan değildir." sözümüzün yanlışlığına rağmen "Hiçbir boşluk buud değildir." sözümüz gibidir. Çünkü o "Buud olamayan bazı şeyler boşluktur."u gerektirir ve o da yanlıştır.

[499] Şeyh ona "Hiçbir C, bi'l-ıtlak B değildir." doğru olduğu zaman o "B olmayan bazı şeyler, bilfiil C'dir."i gerektirir ile delil getirmiştir ve o da şu sözümüzün manasıdır: "B olmayan bazı şeyler, bilfiil C olmayan değildir.", aksi durumda "B olmayan hiçbir şey, C değildir." doğru olur ve "Hiçbir C, daima B olmayan değildir." e döndürülür ve o da "Her C, daima B'dir."i gerektirir ve "Hiçbir C, bi'l-ıtlak B değildir." olur. Bu da hulftur.

أما الأوّل، فمثلها قولنا: 'بعض [٧٨ب] الموجود ممكن العدم' مع كذب قولنا: 'بعض ما ليس بممكن العدم ليس بموجود'. وأما الثاني، فمثل قولنا: 'بعض الإنسانِ ليس بكاتب' مع كذب 'بعض الكاتب ليس بإنسان'.

[٤٩٥] احتج الشيخ[١] على انعكاسها بأنّه لا بدّ وأن يوجد شيء من الموجودات أو المعدومات خارجا عن ج و ب، فيصدُق 'بعض ما ليس ب ليس ج'. وهذا غير لازم، إذ يصدق 'بعض الموجود ممكن العدم' مع أنه لا يوجد شيء خارج عنهما موجودا كان أو معدوما، وبتقدير تسليمه لا يلزم كونه عكسا ما لم يبين لزومه من الأصل.

[٤٩٦] والخاصتان تنعكسان كنفسيهما، لأنه إذا صدَق 'بعض ج ب ما دام ج لا دائما' لا بدّ وأن يوجد 'شيء[٢] هو ج' و 'ب' و'ليس ج' و'ليس ب بالفعل'. وإلا لكان 'ب دائما' وقد كان 'لا دائما' ويكون 'ليس ج ما دام ليس ب'. وإلا لكان 'ج حين هو ليس ب' فلا يكون 'ب ما دام ج'. هذا خلف. فيصدق 'بعض ما ليس ب ليس ج ما دام ليس ب لا دائما' وهو مطلوب.

[٤٩٧] وأما السوالب [٧٩أ] الكلية، فالبسائط والممكنة الخاصة لا تنعكس لجواز كون الموضوع معدوما ومُنافِيًا لنقيض المحمول.

[٤٩٨] أما الفعليات، فكقولنا: 'لا شيء من الخلاء ببُعْد' مع كذب قولنا: 'ليس بعض ما ليس ببُعْد ليس بخلاء'، إذ يلزمه 'بعض ما ليس ببُعْد خلاء' وهو كاذب.

[٤٩٩] واحتج الشيخ[٣] بأنه إذا صدَق 'لا شيء من ج ب بالإطلاق' يلزمه 'بعض ما ليس ب ج بالفعل' وهو معنى قولنا: 'ليس بعض ما ليس ب ليس ج بالفعل'، وإلا لصدق 'لا شيء مما ليس ب ج' وينعكس: 'لا شيء من ج ليس ب دائما' ويلزمه 'كل ج ب دائما' وكان 'لا شيء من ج ب بالإطلاق'. هذا خلف.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٩٤.
٢ م: شيئا.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٩٤.

[500] *Keşf*'in yazarı [itiraz ederek] şöyle dedi: Biz "Hiçbir C, hariçte B olmayan değildir." sözümüzün "Her C, hariçte B'dir."i gerektirdiğini kabul etmiyoruz. Bu ancak, şayet yüklemi olumsuz haricî olumlunun olumsuzlanması değil, hariçte olumsuzlamanın olumsuzlanması durumunda gerekli olur. Çünkü onun manası şudur: "C"lerden bir şey, "B" ondan olumsuzlanmakla beraber hariçte mevcut değildir ve ondan da "C" için asla vücud olmama ihtimalinden dolayı "hariçte, kendisi için "B" sabit olan "C"lerin bulunması" gerekli olmaz.

[501] Ben derim ki: Onun manasının böyle olduğunu kabul etmiyoruz, bilakis onun manası şudur: "B", "C"lerden hiçbir şeyden hariçte olumsuzlanmış değildir, çünkü şayet döndürmenin konusu, daha önce öğrendiğin gibi, olumsuz olarak alınırsa, bu durumda o zaman olumlu, olumsuzu gerektirir.

[502] Hatta bunun [Şeyh tarafından da verilen] cevabı şöyledir: Biz, düz döndürmede yüklemi ma'dûm, konusu olumsuz olan olumsuzun döndürülemeyeceğini ve bundan dolayı da C'nin ma'dûm olma ihtimalinden dolayı "B olmayan hiçbir şey, C değildir." sözümüzün "Hiçbir C, daima B olmayan değildir." sözümüze de döndürülemeyeceğini, bunun da döndürme hariç ve hakikat bakımından olduğunda böyle olduğunu; [döndürme] zihin bakımından olduğunda çelişki ortaya çıkmayacağını açıklamıştık.

[503] Belki de Şeyh, daha önce öğrendiğin gibi ancak bu kısma itibar etmektedir ve tikel olumsuzun, yüklemi olumsuz olan tikel olumsuza döndürülmesini de şu şekilde ispatlamaktadır: "Bazı C'ler, bilfiil B olmayandır." doğru olduğu zaman "B olmayan her şey, bilfiil C olmayan değildir."i gerektirir, aksi durumda "B olmayan her şey, daima C olmayandır." doğru olur ve "Her C, daima B'dir." sözümüze döndürülür." Bu da hulftur.

[504] Buna cevaben şöyle deriz: Biz her iki tarafı olumsuz olan olumlunun, ters döndürmeyle döndürülemeyeceğini açıklamıştık.

[505] İki mümküne gelince, konunun, yüklemin çelişiğinden olumsuzlanması zorunlu olma ihtimalinden dolayı üç itibardan herhangi biriyle döndürülmez.

[٥٠٠] وقال صاحب الكشف[١]: لا نسلم أن قولنا: 'لا شيء من ج ليس ب في الخارج' يستلزم 'كل ج ب في الخارج'. وإنما يلزم ذلك أن لو كان سلب السلب في الخارج، لا سلب الإيجاب الخارجي السالب المحمول، لأنه يكون معناه: 'ليس شيء من الجيمات موجودة في الخارج مع سلب الباء عنه' ولا يلزم منه 'وجود جيمات [٧٩ب] في الخارج ثابتة لها الباء' لجواز أن لا يكون للجيم وجود أصلا.

[٥٠١] أقول: لا نسلم أن معناه كذلك بل معناه: 'ليس شيء من الجيمات مسلوبا في الخارج عنها الباء'، لأنه لو أُخِذ موضوع العكس سلبيا كما عرفت، فحينئذ يلزم الموجبة السالبة.

[٥٠٢] بل جوابه: إنّا قد بينا في العكس المستوي أن السالبة السالب[٢] الموضوع المعدوم[٣] المحمول لا ينعكس فلا ينعكس قولنا: 'لا شيء مما ليس ب ج' إلى قولنا: 'لا شيء من ج ليس ب دائما' لجواز كون الجيم معدوما كما في النقض هذا إذا كان العكس بحسب الخارج أو الحقيقة. أما إذا كان بحسب الذهن فلا يرد النقض.

[٥٠٣] ولعَلّ الشيخ إنما اعتبر هذا القسم كما عرفت من قبل وأيضا بَرْهَنَ على انعكاس السالبة الجزئية إلى السالبة الجزئية السالب[٤] المحمول بأنه إذا صدق 'بعض ج ليس ب بالفعل' يلزم 'ليس كل ما ليس ب ليس ج بالفعل' وإلا لصدق 'كل ما ليس ب ليس ج دائما' وينعكس إلى قولنا: 'كل ج ب دائما'. هذا خلف.

[٥٠٤] جوابه: إنا قد بينا أن الموجبة[٥] [٨٠أ] السالب الطرفين لا تنعكس بعكس النقيض.

[٥٠٥] وأما الممكنتان، فلا تنعكسان في شيء من الاعتبارات الثلاثة لجواز أن يكون الموضوع ضروري السلب عن نقيض المحمول كقولنا:

---

١ انظر:الخونجي، كشف الأسرار، ص. ١٨٧/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، ٥٧ ء.
٢ ع١، م: السالبة.
٣ ع١: المعدومة.
٤ ع١: السالبة.
٥ ع١: الموجبة.

"Siyah olmayan bazı şeyler, imkân-ı 'âmm ile zenci olmayan değildir." şeklindeki önermenin yanlışlığına rağmen "Hiçbir zenci, imkân-ı hâss ile siyah değildir." önermesinde olduğu gibi. Çünkü "Siyah olmayan her şey, zorunlu olarak zenci değildir". Onlar, bu ikisinin döndürülmesine, olumsuzun zorunlunun kendi gibi döndürülmesine dayanarak, daha önce diğer olumsuzlarda geçen burhân ile delil getirmişlerdir ki bu burhânın durumu okuyucuya mâlûmdur.

[506] Bileşiklerden geriye kalanlara gelince, ister tümel, ister tikel olsun bu üçünden hangi itibarla olursa olsun iki hâssa dışında, zikredilen burhânla tikel mutlaka-i 'âmme olarak döndürülür ve men de def edilir, çünkü konusu olumsuz olan olumsuz, yükleminin varlığı sebebiyle döndürülür. Bu da onu "devamsızlık" ile kayıtlayan konunun asılda var olması sebebiyledir.

[507] Veya şöyle deriz: "Bazı C, devamlı olmaksızın B değildir." doğru olduğu zaman, "B" ve "C" olmayan mevcut olduğu halde hakkında "C"nin doğrulandığı bir şey bulunur. Bundan dolayı da "B olmayan bazı şeyler, C'dir." doğru olur. Tümelin hükmü de böyledir.

[508] İki hâssaya gelince, hangi nicelikte olursa olsunlar, devamsız olan hîniyye-i mutlaka olarak döndürülürler ve o da şu sözümüzüdür: "B olmayan bazı şeyler, devamlı olmaksızın B olmayan olduğu müddetçe C'dir".

[509] Hîniyye'ye gelince, "o zaman C"nin bulunması sebebiyle menden salim olarak zikredilen burhânladır; şöyle ki hakkında bilfiil C değil, devamsızlık ile "C" ve "B" doğrulanan bir şey bulunur. Aksi durumda "Daima B olmayan olur" ve aynı şekilde "B"nin olumsuzlanmasıyla "bilfiil B olmayan olur" ve "B olmadığı zaman C olur", çünkü o "C olduğu müddetçe B olmayan" idi.

[510] "Devamsızlık"a gelince, yapısı itibariyle "bilfiil C değildir." Ve bunun hepsi de açıktır.

[511] Zihnî olumsuzlara gelince, ister tümel, ister tikel olsun "fiiliyeler", Şeyh'in salim olarak zikredilen burhânıyla açıkladığı "mutlaka" olarak döndürülür, çünkü "Hangi cihetten olursa olsun Bazı C'ler, B değildir." doğru olduğu zaman "B olmayan bazı şeyler, bilfiil C olmayan değildir." doğru olur ki bunun manası da "B olmayan bazı şeyler, bilfiil C'dir." olur, aksi durumda "B olmayan hiçbir şey, daima C değildir." doğru olur ve aslın münafîsine döndürülür veya aslın lâzımı için büyük öncül yapılır

’لا شيء من الزنجي بأسود بالإمكان الخاص‘ مع كذب ’ليس بعض ما ليس بأسود ليس بزنجي بالإمكان العام‘، إذ ’كل ما ليس بأسود ليس بزنجي ضرورة.‘ واستدلوا على انعكاسهما بما مرّ من البرهان في غيرهما من السوالب بناء على انعكاس السالبة الضرورية كنفسها. وقد عرفتَ حاله.

[٥٠٦] وأما باقي[١] المركبات، فما عدا الخاصتين كلية كانت أو جزئية بأي اعتبار كان من الثلاثة تنعكس إلى المطلقة العامة الجزئية بالبرهان المذكور، ويندفع المنع، لأن السالبة السالب الموضوع حينئذ تنعكس لوجود محمولها وذلك لوجود الموضوع في الأصل لِيقيده باللادوام.

[٥٠٧] أو نقول: إذا صدق ’ليس بعض ج ب لا دائما‘ يوجد شيء صدق عليه ج وليس ب وج موجود، فيصدق ’بعض ما ليس ب ج‘. وكذا حكم الكلي.[٨٠ب]

[٥٠٨] وأما الخاصتان، فبأيّة كميّة كانتا تنعكسان إلى الحينية المطلقة اللادائمة وهي قولنا: ’بعض ما ليس ب ج حين هو ليس ب لا دائما.‘

[٥٠٩] أما الحينية، فبالبرهان المذكور السالمِ عن المنع لوجود ج حينئذ وبأنه يوجد شيء صدق عليه ج و ب للادوام وليس ج بالفعل، وإلا لكان ’ليس ب دائما‘ وأيضا ’ليس ب بالفعل‘ لسلب الباء ويكون ’ج حين هو ليس ب.‘ لأنه كان ’ليس ب ما دام ج.‘

[٥١٠] وأما[٢] اللادوام، فلِكونه ليس ج بالفعل. وكل ذلك ظاهر.

[٥١١] وأما السوالب الذهنية، فتنعكس الفعليات منها كلية كانت أو جزئية إلى المطلقة التي ذكرها[٣] الشيخ بالبرهان المذكور السالم، لأنه إذا صدق ’ليس بعض ج ب بأيّ جهة كانت‘ صدق ’ليس بعض ما ليس ب ليس ج بالفعل‘ الذي معناه: ’بعض ما ليس ب ج بالفعل‘ وإلا لصدق ’لا شيء مما ليس ب ج دائما‘ وينعكس إلى منافي الأصل أو نجعله كبرى للازم الأصل

١ م: وأما في.
٢ م – أما.
٣ م، ع٢: ذكره.

ve o da, bir şeyi bizzat kendisinden daima olumsuzlamayı sonuç olarak çıkarmak için "Bazı C'ler, B olmayandır." önermesidir; ancak asıl, konunun bu itibarla varlığı için bunu gerektirir. O zaman da bu itibarla "Her C, C'dir." sözümüz kendisinin dışındaki itibarlar olmaksızın doğru olur, çünkü C hariçte olmadığı zaman ve hakikati bakımından mümkün olmadığı zaman da, "Hiçbir C, hariçte C değildir." sözümüz doğru olur. [Zihin bakımından alındığında] iki hâssanın hükmü, burada onların hükmü gibidir [yani devamsız olan hîniyye-i mutlaka olarak döndürülür]. İki hâssanın buradaki hükmü, oradaki hükmü gibidir.

[512] Şartlılara gelince, lüzumiyeden olan tümel olumlu bitişik şartlı, aynen kendi gibi döndürülür, çünkü lâzımın yokluğu, melzûmun da yokluğunu gerektirir. [Lüzumiyeden olan] tikel [olumlu bitişik şartlı], mukaddemin, tâlînin çelişiğinden daha genel olma ihtimalinden dolayı döndürülmez.

[513] İster tümel, ister tikel olsun [lüzumiyeden olan] olumsuz, tikel olumsuz olarak döndürülür, aksi durumda tümel olumlu doğru olur ve ters döndürmeyle aslın nefyedilmişine döndürülür.

[514] Ayrık şartlılara gelince, her iki taraf arasında [gerçek bir] ayırmanın olmaması sebebiyle, tarafların çelişiği arasındaki uyuşmazlığa ters döndürme denilemez; aksine başka lâzımlardan kabul edilir. Bu bahis inşaallah bilahare ele alınacaktır.

Onuncu Fasıl: Şartlı Önerme ve Tarafları

[515] İncelenecek konuları:

[516] ***Bir:*** Şartlı; ya *bitişik* şartlı olur: O, kendisinde başka bir önermenin sübûtuna dayanılarak bir önermenin sübûtuna hükmedildiği ya da bu sübûtun olumuzlandığı önermedir. Birincisi olumlu, ikincisi olumsuzdur.

[517] Ya da *ayrık* şartlı olur: O ise kendisinde bir önermenin diğerinden ayrılmasıyla ya da bu ayrılmanın olumsuzlanmasıyla hükmedilen önermedir; birincisi olumlu, ikincisi olumsuzdur. Bu da ya varlık veya yokluk bakımından ayrılması hükmü olur ve bu durumda "*hakîki*" olarak isimlendirilir ya *sadece* varlık bakımından ayrılması hükmü olur ve bu durumda "*mâni'atü'l-cem'*" olarak isimlendirilir ya da *sadece* yokluk bakımından ayrılması hükmü olur; bu durumda da "*mâni'atü'l-huluvv*" olarak isimlendirilir.

وهو 'بعض ج ليس ب' لينتج سلب الشيء عن نفسه دائما، [٨١أ] وإنّما يلزم الأصل ذلك لوجود الموضوع بهذا الاعتبار حينئذ لصدق قولنا بهذا الاعتبار 'كل ج ج' دون غيره من الاعتبارات فإنه يصدق 'لا شيء من ج ج في الخارج'، إذا لم يكن ج في الخارج وبحسب الحقيقة إذا لم يكن ممكنا. وحكمُ الخاصتان ٥ ههنا حكمهما ثمة.

[٥١٢] وأما الشرطيات، فالمتصلة الموجبة الكلية اللزومية تنعكس كنفسها، لأن انتفاء اللازم يوجب انتفاء الملزوم والجزئية لا تنعكس لجواز كون المقدم أعم من نقيض التالي.

[٥١٣] وأما السالبة كلية كانت أو جزئية، تنعكس سالبة جزئية، وإلا لصدقت ١٠ الموجبة الكلية، وينعكس بعكس النقيض منافي الأصل.

[٥١٤] وأما المنفصلات، فلِعدم التميز بين طرفيها لا يقال للمنافاة التي بين نقيض طرفيها عكس النقيض، بل يُعدّ من لوازم أخرى وسيجيء ذلك إن شاء الله تعالى.

الفصل العاشر[١] في الشرطية وأجزائها وجزئياتها

[٥١٥] وفيه أبحاث[٢]:

١٥ [٥١٦] فأ- الشرطية: إما متصلة وهي التي حُكِمَ فيها بثبوت قضية على تقدير [٨١ب] ثبوت أخرى أو يسلب هذا الثبوت. والأوّل هو الموجبة والثاني هو السالبة.

[٥١٧] إما منفصلة وهي التي حكم فيها بتباين[٣] قضية لأخرى إما وجودا أو عدما ويسمى 'حقيقية' أو وجودا[٤] فقط ويسمى 'مانعة الجمع' أو عدما فقط ويسمى 'مانعة الخلوّ' أو يسلب هذا التباين[٥]. والأوّل موجبة والثاني سالبة.

---

١ م، ع٢ – الفصل العاشر.
٢ ع٢، ط: مباحث.
٣ أ، ط، ع٢: بمعانده.
٤ م: وجودية.
٥ ع٢، ط، أ: هذه المنافاة.

[518] Şartlının birinci cüzü, mutlak olarak "*mukaddem [ön-bileşen]*", ikinci cüzü "*tâlî [art-bileşen]*" olarak isimlendirilir. Lüzumiye olan olumlu bitişik şartlının [mukaddemi] melzûm, [tâlîsi] lâzım [olarak isimlendirilir]. Mukaddem ve tâlî; ya ["Her ne zaman her insan canlı ise bazı insanlar canlıdır." önermesinde olduğu gibi önermenin] her iki taraflarında ortak olurlar: [Tümel] önermenin düz döndürmesinin [tikel olmayı] gerektirmesi gibi; ya da ["Her ne zaman bir şey insan ise canlıdır." önermesinde olduğu gibi önermenin] iki tarafından birinde ortak olurlar: Bir şeyin yükleminin sübûtunun, başka bir şeyin yükleminin sübûtunu gerektirmesi gibi; ya da orada [yani önermenin her iki tarafından da] ayrı olabilir: Önermenin, ters döndürmesinin gerektirmesi gibi.

[519] Bitişik ve ayrık şartlıdan her biri, ya iki yüklemliden, ya iki bitişik şartlıdan, ya iki ayrık şartlıdan, ya yüklemli ile bitişik şartlıdan, ya da yüklemli ile ayrık şartlıdan oluşur.

[520] Bitişik şartlıda mukaddem, tâlîden tabii olarak ayrılır, çünkü onun tâlîye nisbeti "beraber olmayı gerektirme" (istishâb) iledir ve tâlînin ona nisbeti "beraber olma"(musâhebe) iledir; [durum] ayrık şartlıda farklıdır, çünkü onlardan her birinin diğerine nisbeti birbirini ortadan kaldırma (münâfât) iledir ve [aralarındaki] ayrışma da, ancak vaz'î'dir [yani sözün gereği olaraktır]. [Böylece] bitişik şartlıdaki kısımlar dokuz, ayrık şartlıdaki kısımlar altı tane olur.

[521] ***İki:*** Eğer şartlının iki tarafı arasındaki ilişki mukaddemin tâlîyi gerektirmesi veya onun muânidi olması gibi bir ilişkiyse bitişik şartlı, "lüzumiye", ayrık şartlı da "'inâdiye" olarak isimlendirilir; bunların aksine ise [bitişik şartlı da, ayrık şartlı da] "ittifakiye" olarak isimlendirilir. Bu ilişki ancak, şayet mukaddem, tâlînin veya onun mukabilinin illeti ya da onun ma'lûlü veya onun illetinin ma'lûlü olursa gerçekleşir. Çünkü ayrılmanın imkânsızlığı, ancak onlardan biri diğerine veya diğerinin ihtiyaç duyduğu şeye ihtiyaç duyduğunda bulunur. Burada "illet" ile kastedilen, "bir şeyin kendisine dayandığı" şeydir. Bundan dolayı da ikincide bütünün parçayı, şartlandırılanın şartı gerektirmesi, üçüncüde iki görelinin birbirini gerektirmesi dâhil edilmiştir, çünkü onlardan her biri, aralarındaki izafeti gerekli kılan mananın ma'lûlüdür.

[٥١٨] والجزء الأوّل من الشرطية مطلقا يسمى 'مقدّما' والثاني 'تاليا'. ومن المتصلة الموجبة اللزومية 'ملزوما' و'لازما'. والمقدم والتالي إما أن يشاركا بطرفيهما كاستلزام القضية عكسها المستوي، أو بأحد طرفيهما كاستلزام ثبوتِ محمول الشيء[١] ثبوت محمول الآخر[٢] له، أو تباينا فيهما كاستلزام القضية عكس نقيضها.

[٥١٩] وكل من المتصلة والمنفصلة إما أن تتركب من حمليتين أو متصلتين أو منفصلتين أو حملية ومتصلة أو حملية ومنفصلة.

[٥٢٠] لَمَّا كان المقدم في المتصلة مميزا[٣] عن التالي بالطبع، لأن نسبته إلى التالي بالاستصحاب ونسبة التالي إليه بالمصاحبة دون [٨٢أ] المنفصلة، إذ نسبة كل منهما إلى الآخر بالمنافاة، والامتياز إنما يكون بالوضع صارت الأقسام في المتصلة تسعة وفي المنفصلة ستة.

[٥٢١] ب- الشرطية إن كانت بين طرفيها علاقة يقتضي اقتضاء المقدّم للتالي أو عناده إيّاه يسمى المتصلة 'لزومية' والمنفصلة 'عنادية'، وإلا فـ'اتفاقية'. وتلك العلاقة إنما يتحقق أن لو كان المقدّم علّة للتالي أو لمقابله أو كان معلولا له أو معلولا[٤] لعلّته. لأن امتناع الانفكاك إنما يوجد إذا افتقر أحدهما إلى الآخر أو إلى ما يفتقر إليه الآخر. والمراد بـ'العلّة' ههنا ما يتوقف عليه الشيء فيندرج في الثاني استلزام الكل الجزء والمشروط الشرط وفي الثالث تلازم المتضايفين، إذ كل منهما معلول للمعنى الذي أوجب الإضافة بينهما.

---

١ ط، ع١: لشيء.
٢ ط، ع١: آخر.
٣ ع١، م، ط: متميزا.
٤ ط – معلولا.

[522] Doğru olan olumlu bitişik şartlı lüzumiye, [mukaddem ve tâlî olarak "Eğer insan canlı ise bu durumda o, cisimdir." gibi] iki doğrudan; veya ["Eğer insan taş ise bu durumda o, cemâddır." gibi] iki yanlıştan; veya ["Eğer insan taş ise bu durumda o, cisimdir." gibi] mukaddem'i yanlış tâlîsi doğrudan oluşur; sonuncunun tersi ise [mukaddemi doğru, tâlîsi yanlış gibi] imkânsızdır. Çünkü yanlış, doğruya gereken olmaz. Yanlış ise, dört bakımdan da ortaya çıkar.

[523] Doğru olan "ittifakiye", genel olursa, yani tâlîsinin doğruluğu yeterli olursa ancak iki doğrudan veya mukaddemi nefyetmemesi şartıyla doğru tâlîden oluşabilir ve diğer iki şıkta (iki yanlış ve yanlış tâlî ile doğru mukaddem şeklinde olursa) yanlış olur. Eğer özel, yani tarafları beraberce doğru olan olursa ancak iki doğrudan oluşur ve geriye kalan şıklar yine yanlış olur.

[524] 'İnâdiye olan doğru hakîkiye, ancak bir doğru ve bir yanlıştan oluşur, [çünkü onun tarafları ne beraberce bir araya getirilir, ne de beraberce ortadan kaldırılabilir, bundan dolayı onlardan birinin doğru, diğerinin yanlış olması gerekir]; mâni'atü'l-cem' de ondan [yani bir doğru ve bir yanlıştan] ve iki yanlıştan oluşur, [çünkü onun tarafları beraberce bir araya getirilemez ve bu da onlardan biri, diğeri olmaksızın doğru olduğunda veya her ikisi yanlış olduğunda gerçekleşir]; mâni'atü'l–huluvv da ondan [yani bir doğru ve yanlıştan] ve iki doğrudan oluşur. Onların [yani üç ayrık şartlının] yanlışı ise dört yönden de ortaya çıkar.

[525] İster hakîkiye, ister mâni'atü'l-cem', isterse de mâni'atü'l-huluvv olsun doğru olan ittifaki [ayrık şartlı], ancak 'inâdiyesinin oluştuğu şeylerden oluşur [yani hakîkiye, bir doğru ve bir yanlıştan; mâni'atü'l-cem', bir doğru ve bir yanlıştan; mâni'atü'l-huluvv, bir doğru, bir yanlış ve iki doğrudan oluşur. İttifaki olan ayrık şartlıların] yanlışı, kendisinde kesin olarak [ayrık şartlı] 'inâdiyelerin yanlışlandığı kısımlardan oluşur. Bu, olumlu olanların terkibinin hükmüdür. Olumsuzların terkibine gelince, bunlar döndürülür, yani olumluları yanlış olanlardan her kısmın olumsuzu doğrulanır, olumluları doğru olanlardan her kısmın olumsuzu ise yanlışlanır. Şartlının olumlu veya olumsuz olmasında dikkate alınan husus, lüzum, 'inad ve ittifak hükmünün isbatı veya olumsuzlanmasıdır, yoksa iki tarafın olumluluğu veya olumsuzluğu değildir.

[٥٢٢] والمتصلة الموجبة اللزومية الصادقة تتركب عن صادقين وكاذبين ومقدم كاذب وتال صادق وعكسه محال، إذ الصادق لا يكون ملزوما للكاذب. والكاذبة تقع على الأنحاء الأربعة.

[٥٢٣] والاتفاقية الصادقة إن كانت [٨٢ب] عامة وهي التي تكون صدق التالي فيها كافيا إنما يتركب عن صادقين وتال صادق بشرط أن لا يكون منافيا للمقدّم ويكذب عن الباقيين. وإن كانت خاصة وهي التي يكون طرفاها صادقين معا فهي إنما يتركب عن صادقين ويكذب عن الباقية.

[٥٢٤] والحقيقية الصادقة العنادية إنما تتركب عن صادق وكاذب ومانعة الجمع منه ومن كاذبين ومانعة الخلوّ منه ومن صادقين وكاذبتها تقع على الوجوه الأربعة.

[٥٢٥] والاتفاقية الصادقة حقيقية كانت أو مانعةَ الجمع أو مانعة الخلوِّ إنما تتركب مما يتركب عناداياتها. والكاذبة تتركب عن الأقسام التي تكذب فيها العناديات قطعا. هذا حكم تركيب الموجبات. أما تركيب السوالب، فينعكس ذلك أي تصدق سالبة كل قسم مما كذبت موجبتها[١]، وتكذب مما صدقت واعتبار إيجاب الشرطية وسلبها بإثبات الحكم من اللزوم [٨٣أ] والعناد والاتفاق وسلبه لا بإيجاب الطرفين وسلبهما.

١ م،ع١: موجبته.

[526] ***Üç:*** [Doğru olan (ayrık şartlı)] hakiki olumlu, bir önerme ve onun çelişiğinden veya çelişiğine eşit olandan oluşur, çünkü o zaman beraberce bir arada bulunmaları ve ortadan kalkmaları imkânsız olur ve sadece iki parçadan oluşur; çünkü hakîki ayrışma olarak, hangisi olursa olsun iki parça arasındaki ayrışmaya itibar edilir. Şayet örneğin üç parçadan oluşacak olsa iki parçası arasında ayrılmanın olmaması gerekir. Çünkü birincisi, ikincisinin çelişiğini gerektirir. Şayet ikincinin çelişiği üçüncünün aynını gerektirmezse, ikinci ve üçüncü arasında hakiki ayrışma olmaz. Eğer [ikinci aralarında] olursa, birincisi, üçüncüsünü gerektirir ve bundan dolayı da aralarında hakiki bir ayrışma olmaz. Evet, bir yüklemli ve bir ayrık şartlıdan oluşup, bundan dolayı da onun üç parçadan oluşturulduğu zannedilebilir. Örneğin: "Cisim ya çevreden merkeze ya merkezden çevreye ya da merkez üzerinde hareket eder."

[527] Mâni'atü'l-cem', bir arada bulunmaları imkânsız, beraberce ortadan kalkmaları ise mümkün olan bir önerme ve o önermenin çelişiğinden daha özel olan [bir önerme]den oluşur. İki anlamın bir araya gelmesinin imkânsızlığı için her 'iki cüz'ün bir araya gelişinin men'ini şart koşsak da her belirli olan, diğerinin çelişiğinden daha özel olduğundan onun daha çok parçadan oluşması caizdir; tıpkı "Şey ya insan olur, ya at olur, ya da kartal olur" sözümüz gibi.

[528] Mâni'atü'l-huluvv, beraberce ortadan kaldırılmaları imkânsız, beraberce bir arada olmaları ise mümkün olan bir önerme ve o önermenin çelişiğinden daha daha genel olan [bir önermeden] oluşur. İki parçanın beraberce ortadan kalkmasının men' edilmesi şart koşulsa da onun birçok parçadan oluşması da mümkündür. Çünkü belirli olanların çelişikleri, farzedilen her iki şeyin beraberce ortadan kalkmalarını mümkün kılmaz, aksi durumda belirli olanların bir arada bulunmaları gerekir. Sen ise bunun imkânsızlığını daha önce öğrenmiştin.

[529] İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta şöyle bir açıklama yaptı: Mâni'atü'l-huluvvun ikiden fazla parçadan oluşması mümkün değildir. Çünkü onun ortaya çıkması, çelişiğinden daha genel olan lâzımının mukabilinde zikredilmesiyle olur. O zaman şayet üç parçadan oluşursa onun her ikisi, diğerinin çelişiğinin lâzımı olur. Bundan dolayı da asla ona ayırma harfini dâhil etmek mümkün olmaz, çünkü onun iki tarafının bir arada bulunması geçerlidir. Böyle bir durumda ne "beraberce ortadan kalkmanın imkânsızlığı ve ne de beraberce bir arada olmanın imkânsızlığı ortaya çıkar. Bu, zayıftır. Çünkü biz, daha önceki örnekte geçtiği gibi, bir şeyin iki lâzımının beraberce, tüm sûretlerde ortadan kalkacağı ihtimalini kabul etmiyoruz.

[٥٢٦] ج- الموجبة الحقيقية تتركب من قضية ونقيضها أو المساوي لنقيضها؛ لأنه حينئذ يمتنع إجتماعهما وارتفاعهما معا ولا تتركب إلا من جزأين، إذ يعتبر الانفصال الحقيقي بين أي جزأين كانا. فلو تركب من ثلاثة أجزاء مثلا يلزم عدم الانفصال بين جزأين منها. فإنّ الأوّل يستلزم نقيض الثاني. فلو لم يكن نقيض الثاني[١] مستلزما لعين الثالث لا يكون بين الثاني والثالث انفصال حقيقي. وإن كان يكون الأوّل مستلزما للثالث فلا يكون بينهما انفصال حقيقي. نعم قد يتركب من حملية ومنفصلة فيُظَنُّ تركبها من ثلاثة أجزاء كقولنا: الجسم إما متحرك إلى المركز أو عنه أو عليه.

[٥٢٧] والمانعة الجمع تتركب من قضية وأخص من نقيضها ليمتنع اجتماعهما. ويجوز ارتفاعهما ويجوز تركبها من أجزاء كثيرة. وإن شرطنا منع الجمع بين كل جزأين لامتناع الجمع بين كل معنيين ضرورة، كون كل معين أخص من نقيض الآخر كقولنا[٨٣ب]: الشيء إما أن يكون إنسانا أو فرسا أو عقابا.

[٥٢٨] والمانعة الخلوّ تتركب من قضية وأعم من نقيضها ليمتنع الخلوّ ويجوز الاجتماع ويجوز تركبها من أجزاء كثيرة وإن شُرط[٢] منع الخلوّ بين كل جزأين لأنّ نقائض المعينات لا يمكن الخلوّ بين كل اثنين فُرِضَ وإلا يلزم اجتماع المعينين وقد عرفتَ امتناع ذلك.

[٥٢٩] وذكر الإمام في الملخص[٣]: إنه لا يمكن تركب مانعةِ الخلوّ بأكثر من جزأين؛ لأن حاصلها أن يذكر في مقابلة اللازم الأعم لنقيضه. فحينئذ لو تركب من ثلاثة أجزاء مثلا، لكان[٤] كل اثنين منها لازما لنقيض الآخر. فلا يمكن إدخالُ حرفِ الانفصال عليها أصلا، إذ يصح اجتماعُهما، فلا يتحقق منع الخلوّ ولا منع الجمع. وذلك ضعيف، لأنّا لا نسلم جواز ارتفاع لازمي الشيء معا في جميع الصور كما مرّ من المثال.

---

١ م – فلو لم يكن نقيض الثاني.
٢ م – وإن تركب شرط.
٣ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١١٢/ لاله لي:٢٥٥٤، و. ٣٣ ب.
٤ ط: كان.

[530] ***Dört:*** Şartlıların niceliklerinin belirli olması, tekil olması ve belirsiz olması: Şartlılarda bu haller altında itibar edilen, ancak "farzetme" ve zamanlar"dır. Lüzum ve 'inadın tümelliği, zamanların ve farzetmelerin tamamını kapsaması, onların tekilliği de bunların tahsîsi iledir, yoksa ne mukaddemin genelliği ve özelliği ile, ne de kastedilenin genelliği iledir. Çünkü mukaddem bazen, ezelî sabit bir iş olabilir.

[531] Lüzumiye olan olumlu bitişik şartlı, tümel olabilir: Bunun için tâlî "her zaman ve halde" mukaddemin lâzımı olmalıdır. Bu "her hal", ["Her ne zaman şey insan ise canlıdır." önermesinde olduğu gibi mukaddemin yapısı itibari ile düşünen/konuşan ve gelişen ve bunun dışında başka bir şey olmayı gerektirmesi gibi] mukaddemin farzedilmesine mülâzemet eden veya mukaddem ile beraber farzedilmesi mümkün olan veyahut da o [mukaddem] ile beraber, [mukaddem] yüklemli ise mukaddemin konusu hakkında yüklemler bakımından veya [mukaddem] yüklemli değil[de şartlı] ise [mukaddeme ait başka] hallerin mukaddemlerine yakınlığı bakımından mukaddemle beraber olan hallerdir; yani kastım kendi zâtında imkânsız olsa bile onunla beraber doğruluğu mümkün olup imkânsız olmayan mukaddemlerdir. 'İnâdda ayrık şartlıların hükmü de aynı şekildedir. Şeyh de onu böyle açıkladı ve şöyle dedi: Şayet bu[işin varlığının, nefsü'l-emrde ister imkânsız olsun, ister mümkün olsun, mukaddemle beraber bir araya gelmenin mümkün olduğu]na itibar edilmezse, [şartlı olan] tümel doğru olmaz. Çünkü tâlînin veya aralarındaki 'inâdı nefyeden karşılıklı 'inâdın yokluğu ile beraber farzedilmesi durumunda, bitişik şartlıda olduğu gibi, mukaddemin tâlîyi gerektirmediği durumlar bulunmaktadır.

[532] Ona [Şeyh'e itiraz edilerek] denilmiştir ki: Mukaddemin tâlînin yokluğu veya lüzumiyede tâlînin lüzumunun yokluğu ile beraber alınmasından bir şeyin iki çelişiği gerektirmesinin mümkün olması sebebiyle tümel olumlunun yanlışlığı gerekmez. Bir şeyin melzûmu ile bu şeyin çelişiğinden oluşan bütün, hulfi kıyasta olduğu gibi, lüzumu ve melzûmun yokluğunu gerektirebilir. Aynı durumun 'inâdiyelerde de cari olması mümkündür.

[533] Buna şöyle cevap verilebilir: İddia edilen şudur: Şayet [mukaddemle beraber varlığı mümkün olan] bu durumlara itibar edilmezse şartlının tümelliğine dair kesin bir hüküm ortaya çıkmaz. Sizin zikrettiğiniz ise her ne kadar mümkün olsa da zorunlu değildir.

[٥٣٠] د- في حصر الشرطيات وخصوصها وإهمالها: والاعتبار في هذه الأحوال في الشرطيات إنّما يكون بالفروض والأزمنة، فكلية اللزوم والعناد بعمومها جميع الأزمنة [٨٤أ] والفروض وخصوصهما بتخصيص ذلك لا بعموم المقدّم وخصوصه ولا بتعميم المراد فإنه ربّما كان المقدم أمرا ثابتا أزلا.

[٥٣١] فالمتصلة الموجبة اللزومية إنما تكون كلية أن لو لزِم التالي للمقدم في كل الأزمان والأحوال وهي الأحوال التي تلزم لفرض المقدم أو يمكن أن تفرض معه أو تكون معه بحسب محمولات على موضوع المقدم إن كان حمليا أو بسبب مقارنة مقدمات أحواله إن لم يكن حمليا أعني المقدمات التي يمكن أن يصدق معه ولا يكون محالا وإن كان محالا في نفسه. وكذا حكم المنفصلة في العناد. هكذا ذكره الشيخ وقال: لو لم يُعتبر ذلك، لا يصدق الكلية. لأن ههنا أوضاعا للمقدّم لا يلزمه التالي كما في المتصلة، إذا فرض المقدّم مع عدم التالي أو مع عدم المعاندة تنافي العناد بينهما.

[٥٣٢] وقيل عليه بأنه لا يلزم من أخذ المقدم مع عدم التالي أو مع عدم لزوم التالي في اللزومية كذب الموجبة الكلية لجواز [٨٤ب] استلزام الشيء للنقيضين. فإن المجموع المركب من ملزوم شيء مع نقيض ذلك الشيء يستلزم اللزوم وعدم الملزوم كما في قياس الخلف. وكذا من التجويز قائم في العناديات.

[٥٣٣] والجواب: إن المدّعى أنه لو لم تُعْتَبَر تلك الأوضاع، لم يحصل الجزم بكلية الشرطية. وما ذكرتم وإن كان جائزا، لكنه غير واجب.

[534] Bazıları[ndan *Metâli*'in yazarı *el-Îdâh* adlı eserinde] şöyle dedi: [Lüzumiye olan] tümel olumlu, mukaddemin tabiatı, yapısı gereği tâlîyi gerektirdiği zaman ancak doğru olur. Bu böyle olduğu zaman mukaddem, hangi hallerle beraber farzedilirse edilsin bu durumlar, onunla beraber bulunması ister mümkün olsun ister olmasın, o (mukaddem) tâlîyi gerektirir. Aksi durumda farzedilen, o tabiat olmaz. Burada mühim olan, mukaddeme, tâlîyle beraber başka bir şeyin de lâzım olmasıdır. Örneğin insan, canlının yokluğunun lüzumu ile beraber farzedildiğinde 'canlının yokluğu' lâzımı olduğu gibi (sadece) canlı da lâzımı olur. Aksi durumunda farzedilen, insan olmaz. [Çünkü insan, konuşan/düşünen canlıdır. Keza 'inâdî mukaddem, zâtı ve tabiatı bakımından tâlînin 'inâdını gerektirir]. 'İnâdiyelerin hükmü de aynıdır. Şeyh'in zikrettiği şeye burada ihtiyaç yoktur.

[535] Cevap: O zaman, daha önce geçtiği gibi, "lüzum"un kesinliğine hükmedilmez. Bunun mülâzemete halel getirmeyeceği kabul edilse bile ancak bundan [ister mümkün olarak, ister imkânsız olarak konulsunlar] gerekli olmayan şeyin lüzumu gerekli olur ve o zaman da hangileri olursa olsun iki iş arasında tikel mülâzemet gerekli olur. Çünkü tümel olumluda ister imkânsız, ister mümkün herhangi bir duruma itibar edildiği zaman, daha sonra öğreneceğin gibi, bu durumların bazıları hakkında tikel olumlu doğru olur. Çünkü tikel [olumlu], hakkında tümelin doğru olduğu şeylerin bazıları hakkında doğru olur. Bu durumlar arasında öyleleri vardır ki şayet onlarla birlikte mukaddeme itibar edilirse mukaddem için asla lâzımı olmayacak bir şey lâzım olur. Çünkü taş olması durumunda insan için cansız olmak lâzım gelir. Bundan dolayı da "Bazen şey insan olduğu zaman, cansızdır." doğru olur ve o zaman da tümel olumsuzların yanlışlığı gerekli olur ve hükümler geçersiz olur. Böylece Şeyh'in zikrettiği şeyin dikkate alınması gerektiği bilinmiş oldu. Tümel olumlunun [şartlı] hükmü böyledir.

[536] Tikel olumluya gelince, lüzum ve 'inâd, o [hallerden ve zama]nlardan bazısı hakkında olduğu zaman doğrulanır. Örneğin "Bazen şey canlı olduğu zaman, insandır. Bazen ya şey büyüyendir, ya da cansızdır. Bazen ya şey hareketli olur, ya da sakin olur." önermeleri gibi.

[537] Tekil nicelik ifade eden/mahsûse, eğer [lüzum ve 'inâd] belirli bir durum veya belirli bir zaman hakkında olursa, doğrulanır. Örneğin "Eğer bana bugün gelirsen veya binekli olarak gelirsen sana ikram ederim. Ya Zeyd bu saatte kâtiptir, ya da kâtip değildir." önermeleri gibi.

[٥٣٤] وقال بعضهم[١] أن الموجبة الكلية إنما تصدق إذا كانت طبيعة المقدّم من حيث هي مقتضية للتالي. وإذا كان كذلك، فكلما فُرِضَ المقدّم مع أي أحوال كانت، يلزمه التالي سواء كانت تلك الأوضاع ممكنة الاجتماع معه أو لم يكن. و إلا لما كان المفروض هو تلك الطبيعة. غاية ما في الباب أن يلزمه مع لزوم التالي شيء آخر فإن الإنسان مثلا إذا فرض مع لزوم عدم الحيوان فكما يلزمه عدم الحيوان يلزمه الحيوان أيضا وإلا لما كان المفروض هو الإنسان وكذا حكم العناديات. فليس ما ذكره الشيخ في محل الحاجة.

[٥٣٥] والجواب: إنه حينئذ لا يلزم الجزم باللزوم كما مرّ. ولئن سُلّم أن ذلك لا يضر [٨٥أ] الملازمة، لكن يلزم من ذلك لزوم ما لا يلزم وحينئذ يلزم الملازمة الجزئية بين أي أمرين كانا، لأن الموجبة الكلية إذا اُعتبر فيها أي وضع كان ممكنا أو ممتنعا، فتصدق الموجبة الجزئية على بعض تلك الأوضاع كما ستعرف. أن الجزئية تصدق على بعض ما يصدق عليه الكلية. ومن جملة تلك الأوضاع أوضاع لو اُعتبر المقدّم معها، يلزم للمقدّم شيء لا يكون لازما له أصلا؛ لأن الإنسان مثلا على وضع كونه حجرا يلزمه كونه جمادا. فيصدق 'قد يكون إذا كان الشيء إنسانا فهو جماد' ويلزم حينئذ كذب السوالب الكلية وينحبط الأحكام. فعلم أن ما ذكره الشيخ لا بدّ من رعايته. هذا حكم الموجبة الكلية.

[٥٣٦] أما الموجبة الجزئية، فيصدق إذا كان اللزوم والعناد على بعض منها كقولنا: قد يكون إذا كان الشيء حيوانا فهو إنسان. وقد يكون إما أن يكون الشيء ناميا أو جمادا. وقد يكون إما أن يكون الشيء متحركا أو ساكنا.

[٥٣٧] والمخصوصة إن كان على وضع معين أو زمان معين مثل 'إنْ جئتني اليومَ أو [٨٥ب] راكبا أكرمك وإما زيد في هذه الساعة كاتب أو غير كاتب.'

---

١ قال السمرقندي في شرح القسطاس 'وقال بعضهم' إنه 'صاحب المطالع في كتابه المسمى بالإيضاح'. ولكن لم نعثر على كتاب الأرموي المسمى بـــ'الإيضاح' في مكتبات تركيا.

[538] İttifakiye olan tümel [olumlu], eğer genel olursa tâlînin doğruluğu ile doğru olur, eğer yüklemlilerde hakikati bakımından özel olursa her iki tarafın doğruluğu ile doğru olur ve tümelliğinde durumlara ve vuku bulmuş takdirlere itibar edilir. Hariç olması bakımından onun yüklemlilerine itibar edilmez. Zikredilen durumların her birinde lüzum, inad ve ittifakı ortadan kaldıran tümel olumsuzdur. Tikel olumsuz ise bazılarında [kaldırır].

[539] Olumlu lüzumiyenin tekâbülü, lüzumun olumsuzlanmasıdır, yoksa bazılarının iddia ettiği gibi, her ikisinin yanlış olma ihtimalinden dolayı tâlînin çelişiğinin mukaddemle beraber sübûtu değildir. Aynı şekilde olumlu 'inâdiye, her iki tarafın[yani olumlu 'inâd ile her iki taraftan biri ve diğerinin çelişiği arasındaki 'inâdın sübûtunun] beraberce ortadan kalkma ihtimalinden dolayı, her iki taraftan biri ve diğerinin çelişiği arasındaki 'inâd ile çelişmez, 'inâdın olumsuzu ile çelişir.

[540] Bitişik şartlıda tümel olumlunun nicelik bildiren ifadesi "her ne zaman [küllemâ], sürekli [daima], her ne ….ise [mehmâ], ne zaman[-metâ]"dır. Ayrık şartlıda "sürekli [daima]"dır. Her ikisinde de tümel olumsuzun nicelik bildiren ifadesi "hiçbir [leyse elbette de]"dir. Her ikisinde de tikel olumlunun niceleyici ifadesi "bazen [kad yekûnu]"dur. Her ikisinde de tikel olumsuzun nicelik bildiren ifadesi "bazen… değildir [kad lâ-yekûnu]"dur. Olumsuzlama kelimesi, tümel olumlunun nicelik bildiren ifadesine katılabilir. Örneğin: "Her ne zaman… değil [leyse küllemâ]" ile "sürekli… değil [leyse daima]" bitişik şartlıda, bunların ikincisi ise özellikle, ayrık şartlıda kullanılır. "Bazen…değil [kad lâ-yekûnu]" her ikisinde kullanılır. "Eğer [in], -dığı zaman [izâ], şayet [lev]" gibi geriye kalan kelimeler bitişik şartlıda; "ya…[immâ]" ise yalnızca ayrık şartlıda niceliği belirsiz önerme için kullanılır, bir durumla veya belirli bir zamanla birleşmesi müstesnadır, bu durumda önerme "niceliği tekil olan önerme" olur.

[541] [Şeyh, *Şifâ*'da şunu zikretti:] Yüklemlilerde olduğu gibi şartlılarda da cihet ve ıtlak [önermede modalitenin olmadığı hal], söz konusu olabilir. Bazen bitişik şartlı "zarûre-i mutlaka" olabilir. Örneğin "Her ne zaman şey insan ise, bu durumda canlıdır." önermesi gibi. Bazen "vaktiye" ve "münteşire" olabilir. Örneğin "Güneş her doğduğunda gün ortasına vasıl olur." ve "Eğer şey insan ise, bu durumda nefes alıp-verendir." önermesi gibi. Bazen de "vücudî" olur. Örneğin "Eğer şey insan ise, bu durumda bilfiil gülücü olur". Bazen "mümkine" olur. Örneğin "Eğer şey insan ise, bu durumda imkân ile kâtiptir." önermesi gibi.

[٥٣٨] والكلية الاتفاقية تصدق بصدق[١] التالي إن كانت عامة أو الطرفين إن كانت خاصة بحسب الحقيقة في الحمليات وتُعتبر في كليتها الأوضاع والتقادير الواقعة ولا تُعتبَرُ حملياتها بحسب الخارج. والسالبة الكلية هي التي ترفع اللزوم أو العناد والاتفاق على كل وضع من الأوضاع المذكورة والجزئية على بعضها.

٥ [٥٣٩] والموجبة اللزومية يقابلها سلب اللزوم لا ثبوت نقيض التالي مع المقدّم كما زعم بعضهم لجواز كِذبهما معا. وكذا العنادية[٢] الموجبة لا يناقضها العناد بين أحد الطرفين ونقيض الآخر لجواز ارتفاعهما بل يناقضها سلب العناد.

[٥٤٠] وسور الإيجاب الكلي في المتصلة 'كلّما' و'دائما' و'مهما' و'متى' وفي المنفصلة 'دائما'. وسور السلب الكلي فيهما 'ليس البتة'. وسور الإيجاب

١٠ الجزئي[٣] فيهما 'قد يكون'. وسورُ السلب الجزئي فيهما و'قد لا يكون'. وبإدخال كلمة السلب على سور [٨٦أ] الإيجاب الكلي مثل[٤] 'ليس كلّما' و'ليس دائما' في المتصلة والثاني في المنفصلة خاصة و'قد لا يكون' فيهما[٥]. وباقي الكلمات نحو 'إن' و'إذا' و'لو' في المتصلة و'إمّا' وحده في المنفصلة للإهمال إلا إذا اقترن به وضع أو زمان معين فتصير القضية شخصية كما مرّ.

١٥ [٥٤١] والجهة والإطلاق قد تُعتبر في الشرطيات كما في الحمليات. فقد يكون المتصلة 'ضرورية مطلقة' كقولنا: 'كلما كان الشيء إنسانا فهو حيوان'. وقد يكون 'وقتية' أو 'منتشرة' كقولنا: 'كلما طلعت الشمسُ فينتهي إلى نصف النهار'، و'إن كان الشيء إنسانا فهو متنفس'. وقد يكون 'وجودية' كقولنا : 'إن كان الشيء إنسانا فهو ضاحك بالفعل'. وقد يكون 'ممكنة' كقولنا: 'إن كان الشيء إنسانا فهو كاتب بالإمكان'.

---

١ م – بصدق.
٢ أ، ط، ع٢: المنفصلة.
٣ ع٢ – الجزئي.
٤ ع٢، ط، أ – فيهما وقد لا يكون وبإدخال كلمة السلب علي سور الإيجاب الكلي مثل.
٥ ع١، م – في المتصلة والثاني في المنفصلة خاصة وقد لا يكون فيهما.

Gerçekte bu cihetler, tâlîlerin cihetleridir. Şayet [bu cihetler], şartlının parçası olan nisbete ait gösterilirse doğru olmayabilir. Çünkü bu cihetler olmaksızın bu tâlîler, bu mukaddemlerin lâzımı olmayabilir. Biz [örneğin] "fiil"in, ittisâlin/bitişmenin ciheti olduğunu dikkate alarak "Eğer şey insan ise, bu durumda bilfiil gülücüdür." dediğimiz zaman doğru olmaz, çünkü "gülücü olan", her durum ve her zamanda bilfiil insanın lâzımı değildir; bilakis onun lâzımı "bilfiil gülücü"dür. Çünkü onunla kastedilen, gülmenin bir bütün olarak kendinde ortaya çıktığı şeydir. Ayrık şartlıların hükmü de böyledir. Bu, sana yüklemlilerden şartlı oluşturmayı öğretir. Tâlînin çelişiğinin istisnası esnasında seçmeli kıyaslarda tâlînin cihetine riayet gerekir, çünkü bunun unutulmasından dolayı yanlışlıklar ortaya çıkmaktadır. Biz "Eğer bu insan ise bu durumda bilfiil nefes alıp-verendir." dediğimiz, sonra da "Ancak o, bilfiil nefes alıp-veren değildir." dediğimiz zaman bir sonuç çıkmaz. Ancak şayet 'Ancak o, daima nefes alıp-veren değildir." dersek bir sonuç çıkar. [Çünkü 'bilfiil nefes alıp-veren'in çelişiği, 'daima nefes alıp-veren değil.' olur].

[542] ***Beş:*** Şartlıların döndürmesinde vaad ettiğimiz gibi, şayet tâlî mukaddem için mümkün olan her halde ve her zamanda mukaddemin lâzımı olursa lüzumiye olan olumlunun tümel olacağını açıkladık. Bu da, şayet mukaddemin tabiatı, o olması bakımından tâlîyi gerektirirse, ancak o zaman gerçekleşir. Bundan dolayı da her ne zaman mukaddem, zikredilen hallerden herhangi biriyle beraber farzedilse tâlî ona lâzım olur. Bu da açıktır.

[543] [Lüzumiye olan] tikel olumluya gelince, kendisinde, bilinmesi gerekli olan hükümlerin birçoğunun kendisine dayandığı derin konular vardır.

[544] Biz deriz ki: [Lüzumiye olan] tikel [olumlu] ya tümelin kapsamındadır, ya da ondan ayrıdır. Birincisi açıktır. [Çünkü her ne zaman tümel doğru olursa zorunlu olarak tikel de doğru olur. Tümelden ayrı olan] ikincisine gelince, zorunlu olarak bilinmektedir ki, mukaddemin tabiatı, o olması bakımından tâlîyi gerektirmemektedir, aksi durumda ayrı olmazdı; bilakis gerektirme, ancak [mukaddemin] tabiatına zaid bir işin şart (koşulmas)ıyla olur. O zaman da gerçekte tâlîyi gerektiren, bütün olur.

وهذه الجهات بالحقيقة جهات التوالي. فلو صُرفت إلى النسبة التي هي جزء الشرطية، فقد لا يصدق. لأن هذه التوالي بدون هذه الجهات قد لا يلزم هذه المقدّمات، لأنّا إذا قلنا: 'إن كان الشيء إنسانا فهو بالفعل ضاحك' على أن الفعل يكون جهة الاتصال لا يصدق، إذ الضاحك لا يلزم [٨٦ب] الإنسان على كل وضع وفي كل زمان بالفعل، بل يلزمه الضاحك بالفعل، إذ المراد به ما يكون الضحك حاصلا له في الجملة. وكذا حكم المنفصلات. وهذا يُعرّفك تركيبَ الشرطيات من الحمليات. ويجب رعاية جهات التوالي في القياس الاستثنائي عند استثناء نقيض التالي، إذ الذهول عن ذلك قد يوقع في الغلط، فإنا إذا قلنا: إن كان هذا إنسانا فهو متنفس بالفعل ثم نقول: لكنه ليس بمتنفس بالفعل لا ينتج وإنّما ينتج أن لو قلنا: لكنه ليس بمتنفس دائما.

[٥٤٢] ٥- فيما وعدنا في عكس الشرطيات قد بينا أن الموجبة اللزومية إنما كانت كلية أن لو لزم التالي المقدّم في كل زمان مع كل حال ممكن للمقدّم. وذلك إنما يتحقق أن لو كانت طبيعة المقدّم من حيث هي مقتضية للتالي. فحينئذ كلما فُرِضَ المقدّم مع أي حال كان من الأحوال المذكورة يلزمه التالي. وهذا ظاهر.

[٥٤٣] وأما الموجبة الجزئية، ففيها أبحاث عميقة توقف عليها كثير من الأحكام لا بدّ [٨٧أ] من معرفتها.

[٥٤٤] فنقول: الجزئية إما في ضمن الكلية أو مجرّدة عنها. والأوّل ظاهر. وأما الثانية، فيعلم بالضرورة أن[١] طبيعة المقدّم فيها لا يكون من حيث هي مقتضية للتالي وإلا لما كانت مجرّدة، بل الاقتضاء إنما يكون بشرط أمر زائد على الطبيعة. وحينئذ يكون المقتضي للتالي بالحقيقة[٢] هو المجموع.

١ م – بالضرورة أن.
٢ أ، ط، ع٢: يكون المقتضي بالحقيقة للتالي بالحقيقة.

Bundan dolayı da bütüne nisbetle mülâzemet, tümel; [tikelin mukaddemi olan] birinci cüze nisbetle tikel olur. [Bu tıpkı kendisi olması bakımından "canlı"nın tabiatının "insan"ı gerektirmemesi gibidir, aksi durumda onun için, tümel bir gereklilikle gerektiren olurdu, fakat o, gizli bir şekilde yapısı insan için bir hâssa olduğu için onu gerektirir. Zâtı dolayısıyla gerektiren özellik olan canlıdır. Bundan dolayı da özellik olan canlıya nisbetle mülâzemet "tümel", kendisi olması bakımından "canlı"ya nisbet edilen mülâzemet "tikel"dir, çünkü o, bazı hallerle beraberdir ve onun varlığı, insan için gerektiren olan "özellik"tir. Bütünün istilzamına da, faydası az olduğundan dolayı, ancak ihtiyaç halinde ve zorunlu olduğu zaman itibar edilir, çünkü döndürülenlerin hükümleri, kıyasların sonuçları ve bunların dışındakilere, ancak mutlak olarak tabii olanlara kıyasla itibar edilir. Bundan dolayı da insan, tümel olarak "canlı"yı gerektirir, canlı da insanı tikel olarak gerektirir]. Böylece [tümelden] ayrı olan tikelin mukaddeminin, tümelin mukaddemi gibi tâlîyi gerektirmediği; ancak onunla beraber başka bir işin birleşmesi şartıyla [gerektirdiği] bilinmiş oldu.

[545] Biz deriz ki: Mukaddeme ait bu işin ortaya çıkması, bu durumda zorunlu olmaktan veya olmamaktan hali değildir. Eğer [böyle zorunlu] olmazsa, tikel mülâzemet gerçekleşmez. Çünkü mülâzemetin özelliklerinden birisi, tâlînin yokluğu esnasında mukaddemin yokluğunun gerekliliğidir ve bu da burada gerekli değildir: çünkü bu fazlalığın tâlînin yokluğu esnasında yokluğu muhtemeldir; [bu da] tıpkı mukaddemi, tâlînin melzûmu, taşı da insan ile beraber almak gibidir. Çünkü taşın "canlı"yı gerektirmesi gerekli değildir. Mukaddemin tâlî ile beraber alınması ise tıpkı Zeyd'i, 'Amr ile beraber olma durumunda almak gibidir. Çünkü onların bir arada olmaları, onların birbirlerini gerektirmelerini gerektirmez. Veya birlikte alındıklarında [mukaddemin] tâlîyi gerektireceği şeyle beraber alınır; [bu da] tıpkı "üç"ü, "yedi" ile beraber bir bütün olma durumunda almak gibidir. Çünkü bu, üç ve yedi arasında bir mülâzemeti gerektirmez. Ve aynı şekilde bu işin varlığının mukaddem için zorunlu olduğuna itibar edilmezse, nasıl olursa olsun iki şey arasında tikel mülâzemet gerekli olur. Örneğin Zeyd'in, Bekir ile beraber olmayla vasıflanması takdir edildiği zaman, Bekir'i gerektiren olması gerekir. Ve kitaplarında açıkça doğruluğunu ifade etmelerine rağmen tümel olumsuzların yanlış olması gerekir.

[546] Sen dersen ki: Bu iş her ne kadar mümkünse de ortaya çıkış zamanı, yapısı itibariyle mevcut olmakla beraber yokluğunun imkânsızlığından dolayı onun için zorunlu olur.

فيكون الملازمة بالنسبة إلي المجموع كلية، وبالنسبة إلي الجزء الأول جزئية. فعلم أن مقدم الجزئية المجردة لا يستلزم التالي كمقدم الكلية[1] إلا بشرط انضمام أمر آخر معه.

[٥٤٥] فنقول: حصول ذلك الأمر للمقدّم لا يخلو من أن يكون ضروريا في تلك الحالة أو لا. فإن لم تكن، لا تتحقق الملازمة الجزئية؛ لأن من خواص الملازمة وجوب[2] انتفاء المقدّم عند انتفاء التالي وذلك غيرُ لازم ههنا لجواز أن ينتفي ذلك الزائد عند انتفاء التالي كما إذا أخذ المقدّم مع ملزوم التالي كأخذ الحجر مع الإنسان. فإنه لا يلزم استلزام الحجر للحيوان. وأخذ المقدّم مع التالي كأخذ زيد على وضع أن يكون [٨٧ب] مع عمرو. فإن اجتماعهما لا يوجب تلازمهما. أو أخذ مع شيء يصير معه مستلزما للتالي كأخذ الثلاثة على وضع أن تكون مجتمعة مع السبعة. لأن ذلك لا توجب الملازمة بين الثلاثة والعشرة. وأيضا لو لم يُعتبر كون ذلك الأمر ضروريا للمقدّم، تلزم الملازمة الجزئية بين أي أمرين كانا. فإن زيدًا مثلا على تقدير كونه متّصفا باجتماعه مع بكر يلزم أن يكون حينئذ مستلزما لبكر. ويلزم كذب السوالب الكلية مع أنهم صرّحوا في كتبهم بصدقها.

[٥٤٦] فإن قلت: هذا الأمر وإن كان ممكنا، لكن زمان حصوله يكون ضروريا له لامتناع عدمه مع كونه موجودا.

---

١ م، ع١ – كمقدم الكلية.
٢ أ، ع٢: وجواب.

[547] Derim ki: Bu zorunluluk, ortaya çıkışın takdiriyledir ve o da nefsü'l-emr bakımından bütün zamanlarda ortaya çıkmayışı nefyetmez. Zorunlu olmasını şart koşmamız durumunda ise bu bozukluklar ortadan kalkar ve tikel mülâzemet gerçekleşir. Tâlînin çelişiği, mukaddemin çelişiğini gerektirir. Çünkü tâlî, ortadan kalktığı zaman ya mukaddemin, ya da bu işin ortadan kalkması gerekir. Her iki takdirde de mukaddemin ortadan kalkması gerekir.

[548] Sen dersen ki: Bu işin sübûtunun zorunluluğu, eğer mukaddemin zâtı dolayısıyla olursa o, daima mukaddemin lâzımı olur ve onun lüzumundan tâlînin mukaddeme lüzumu gerekli olur ve böylece de [tümelden] ayrı olan, olmayana dönüşür. Eğer başka bir iş dolayısıyla olursa ve akabinde de bu işin sübûtu mukaddem dolayısıyla zorunlu olursa söz ona dönüp dolaşır, aksi durumda onun mukaddemden ayrılması mümkün olur ve zikredilen bozukluğu gerektirir.

[549] Derim ki: Bazen bu işin, bu tabiatın fertlerinden bir ferde arız oluşu zorunlu olabilir ve o zaman da dönüşüm gerekmez. Çünkü o zaman mülâzemet, bu tabiata nisbetle olursa "tikel", bu ferde nisbetle olursa "tümel" olur. Muteber olan birincisidir. Örneğin "Bazen şey canlı olduğu zaman insan olur." ve "Bazen şey nefes alıp-veren olduğu zaman at olur." önermeleri gibi. Bazen de zorunluluk; bu tabiata mutlak olarak (herhangi bir yönden kayıt altına alınmadan) zamanlardan bir zamanda arız olur/ilişir. Bu, sadece bu zaman bakımından olmaz, aksi durumda mahiyetin tamamında zamanların eşit olması sebebiyle tercih ettirici bir sebep olmaksızın mümkünün iki tarafından birinin rüçhaniyeti lâzım gelir; dahası bu, bu işin arız olduğu şeyde son bulacak sonradan ekleneni(lâhık) her önceleyenden sonra sebeplerin düzenlenmesiyle olur. Örneğin "Bazen şey canlı olduğu zaman büyümeye vakıf olur.", "Bazen şey insan olduğu zaman genç olur."ve "Bazen Ay mevcut olduğu zaman tutulur." vb. önermeleri gibi. Sen, açıkladıklarımızdan, zâtı bakımından tümelin mukaddeminin, [tümelden] ayrı olan tikelin hilafına tâlîyi gerektirdiğini öğrendin, çünkü orada mukaddem, başka bir iş şart koşulmaksızın tâlîyi gerektirmez. Bundan dolayı da bu mülâzemetin sübûtu, aynı şekilde bu işin şartına bağlanmıştır. Buna binaen bu iş, devamlı olarak nefsü'l-emrde ortadan kalktığı zaman aynı şekilde bu mülâzemet de nefsü'l-emrde ortadan kalkar. Bu da zaten açıktır.

[٥٤٧] قلت: هذه الضرورة على تقدير الحصول وهي لا تنافي اللاحصول في جميع الأزمان بحسب نفس الأمر. أما إذا شرطنا كونه ضروريا، فيندفع هذه الفسادات وتتحقق الملازمة الجزئية واستلزام نقيض التالي لنقيض المقدّم؛ لأن التالي حينئذ إذا انتفى[١]، يلزم إمّا انتفاء المقدّم أو انتفاء ذلك الأمر. [٨٨أ] وعلى التقديرين يلزم انتفاء المقدّم.

[٥٤٨] فإن قلت: ضرورة ثبوت ذلك الأمر إن كانت لذات المقدّم، يلزمه ذلك الأمر دائما ويلزم من لزومه لزوم التالي للمقدّم، فتنقلب المجرّدة غير مجرّدة. وإن كانت لأمر آخر فثبوت ذلك الأمر إن كان ضروريا للمقدّم، عاد الكلام فيه، وإلا أمكن انفكاكه عن المقدّم ويلزم الفساد المذكور.

[٥٤٩] قلت: قد يكون عروض ذلك الأمر ضروريا لفرد من أفراد تلك الطبيعة وحينئذ لا يلزم الانقلاب؛ لأن الملازمة حينئذ تكون بالنسبة إلى تلك الطبيعة 'جزئية'، وإن كانت بالنسبة إلى ذلك الفرد 'كلية'. والمُعتبر هو الأوّل كقولنا: 'قد يكون إذا كان الشيء حيوانا فهو إنسان'. و'قد يكون إذا كان الشيء متنفسا فهو فرس'. وقد يعرض ضرورة لتلك الطبيعة مطلقا في زمن من الأزمان. وذلك لا يكون لأجل ذلك الزمان فقط؛ وإلا يلزم رجحان أحد طرفي الممكن لاَ لِمُرَجِّحٍ لتساوي الأزمنة في تمام الماهية، بل يكون ذلك لترتّب أسباب بعد كل سابق للاحقه إلى أن ينتهي إلى [٨٨ب] عروض ذلك الأمر كقولنا: 'قد يكون إذا كان الشيء حيوانًا فهو واقف في النمو'. و'قد يكون إذا كان الشيء إنسانا فهو شاب'. و'قد يكون إذا كان القمر موجودا فهو منخسف' وأمثال ذلك. فقد عرفت مما بينا أن مقدّم الكلية بذاته يقتضي التالى بخلاف الجزئية المجرّدة؛ فإن المقدّم فيها لا يستلزم التالي إلا بشرط أمر آخر. فيكون ثبوت تلك الملازمة أيضا مشروطا بثبوت ذلك الأمر. فإذا فُقِدَ ذلك الأمر في نفس الأمر دائما، فُقدت تلك الملازمة أيضا في نفس الأمر[٢]. وذلك ظاهر.

---

١ م: ينتفي.

٢ ط – مشروطا بثبوت ذلك الأمر فإذا فقد ذلك الأمر في نفس الأمر دائما فقدت تلك الملازمة أيضا في نفس الأمر.

[550] Mukaddem, şayet ebedi olarak tâlîyi gerektirmezse bundan, ebedi olarak sabit olmayan bir durumda onu [tâlîyi] gerektiren olma ihtimalinden dolayı, bütünde onu [tâlîyi] gerektiren olması lâzım gelmez, diyenin zannı geçersiz oldu. Biz, açıklamalarımızdan, mukaddemin tâlî ile beraber bir araya gelmesini gerektiren işin şayet zorunlu olmazsa seçmeli kıyasta şartlı [öncül] tikel olduğu zaman seçmeli kıyasın sonucunda kesinlik bildiren bir hüküm ortaya çıkmayacağını ve mülâzemetin de ortaya çıkmayacağını öğrendik. Onun [yani mülâzemetin ortaya çıkmasının] kabulünü takdir ettiğimizde, her iki şey arasındaki tikel mülâzemetin sübûtu gerekli olur. Eğer [bu iş] zorunlu olursa bozukluklar ortadan kalkar, ancak inşâallah şimdi açıklayacağımız gibi, [müteahhirûnun ortaya koyduğu] kuralların birçoğunda yanlışlık ortaya çıkar.

[551] Bozukluk, her iki takdirde de [yani zorunlu olmamasında ve zorunlu olmasında] lâzım olursa o ikisinden doğru olan şeye riayet etmek daha evladır. Şayet bozukluk, [doğruya riayet ettikten sonra] herhangi bir şey hakkında ortaya çıkarsa bu, doğruya riayet edildiğinden değil, o şeyin nefsü'l-emrde bozuk olmasındandır. Bu sabit olduğu zaman, döndürmede zikrettiğimiz, olumlu bitişik şartlının döndürülemediği hususu gerçekleşmiş olur. Çünkü bir şeyin zâtı itibariyle başka bir şeyi gerektirmesi, bu başka şeyin de onu ne zâtı bakımından, ne de her hangi bir durum bakımından gerektirmesini zorunlu kılmaz; zira bu başka şey için, gerektirmeyi zorunlu kılacak bir vasfın oluşmaması muhtemeldir. [Bu] tıpkı on sayısının, tümel bir gerektirme ile üç sayısını gerektirmesi gibi ve üç sayısının onu [yani on sayısını] ne zâtı bakımından, ne de zamanlardan ve hallerden kendisine arız olan zorunlu bir vasıf bakımından asla onu gerektirmemesi gibidir. Aynı şekilde şayet döndürme gerekli olursa her iki şey arasında mülâzemet gerekli olur, çünkü o ikisinin bütünü, kendilerinden birini gerektirir. Şayet döndürme gerekli olursa bu tek şeyin bütünü gerektirmesi gerekir ki bütünü gerektiren, o bütünün parçalarından her birini de gerektirir. Bu tek bir şeyin başka bir şeyi gerektirmesi gerekir ve daha önce geçtiği gibi, tümel olan olumsuzların yanlışlığı ve tümel öncüllerinin bu durumda yanlışlığı sebebiyle şartlı kıyasların da sonuç vermemesi gerekir.

[٥٥٠] فبطل ظَنّ من زعَم أن المقدّم لو لم يكن مستلزما للتالي أبدا، لا يلزم من ذلك أن لا يكون مستلزما له في الجملة لجواز أن يكون مستلزما له على وضع لم يثبت أبدا. فقد علمنا مما بينا أن الأمر الموجب لاجتماع المقدّم مع التالي لو لم يكن ضروريا، لا يحصل الجزم بإنتاج القياس الاستثنائي إذا كانت الشرطية فيه جزئية ولا تتحقق الملازمة. وبتقدير تسليمه يلزم ثبوت الملازمة الجزئية بين كل شيئين. وإن كان [٨٩أ] ضروريا، يندفع هذه الفسادات، لكن يظهر الخلل في كثير من القواعد كما نبين الآن إن شاء الله تعالى.

[٥٥١] وإذا كان الفساد لازما على التقديرين، فرعاية ما هو الحق منهما أولى. فلو ظهر الفساد في شيء فذلك لا يكون من رعاية الحق، بل لكون ذلك الشيء فاسدا في نفس الأمر. وإذا ثبت ذلك، فقد تحقق ما ذكرنا في العكس أنّ المتصلة الموجبة لا تنعكس. وذلك لأن استلزام الشيء لذاته شيئا آخر لا يوجب أن يكون ذلك الشيء أيضا مستلزما له لا بحسب ذاته ولا بحسب وضع من الأوضاع لجواز أن لا يحصل له وصف ضروري موجب للاستلزام كما أن العشرة مثلا تستلزم الثلاثة استلزاما كليا وليست الثلاثة مستلزمة لها أصلا لا بحسب ذاتها ولا بحسب وصف ضروري يعرضها في شيء من الأزمان والأحوال. وأيضا لو لزم العكس، لزمت الملازمة بين كل شيئين؛ لأن مجموعهما مستلزم لأحدهما. فلو لزم العكس، يلزم استلزام ذلك الواحد المجموع والمستلزم [٨٩ب] للمجموع مستلزم لكل واحد من أجزائه. فيلزم استلزام ذلك الواحد الآخر ويلزم كذب السوالب الكلية كما مرّ وعدم انتاج الأقيسة الشرطية لكذب مقدّماتها الكلية حينئذ بهذا الطريق.

[552] Sen dersen ki: Zikrettiğiniz şeyle, tümel olumsuzun yanlışlığının gerektiğini kabul ediyoruz, ancak siz, niçin tümel olumlunun yanlışlığının gerektiğini söylüyorsunuz? Çünkü bu konunun nihai amacı, mukaddem ve tâlînin çelişiği arasında tikel mülâzemetin ortaya çıkarılmasıdır ve bu da tümel olumlunun çelişiği değildir. Bundan dolayı da onun doğruluğundan, tümel olumlunun yanlışlığı gerekmez, çünkü mukaddemin imkânsız bir iş olma ihtimali vardır. Dolayısı ile iki çelişik gerekli olmuş olur.

[553] Derim ki: Bunun [yani bir şeyin iki çelişiği gerektirmesinin] muhtemel olduğunu kabul ediyoruz, ancak o, zorunlu değildir. Bundan dolayı da tümel olumlunun yanlış olması ihtimal dâhilindedir ve o zaman da sonuç vermeye dair de kesin bir hüküm ortaya çıkmaz. Şayet bunun mukaddemi imkânsız olan önermelerde zikredilemeyeceği kabul edilmiş olsa bile mukaddemi mümkün olan önermelerde zikredilebileceği açık bir husustur ve bu kadarı dahi onun bozukluğuna işaret etmek için yeterlidir. O takdirde [tümel] olumlu için döndürmenin gerekli olmadığı ortaya çıkmış olur. Tümel olumlunun döndürmesi doğru olmadığı zaman döndürmenin çelişiği, yani tümel olumsuz doğru olur. Bundan da tümel olumsuzun döndürmesinin olmadığı anlaşılır. Sen, döndürmede iki tümelin durumunu öğrendiğin zaman sana iki tikelin durumu gizli kalmaz. Böylece de bütünün döndürmesinin olmadığı gerekli olur. Zikrettiklerimizle ayrık şartlıların tümelliğine ve tikelliğine itibar edilmiştir. Bu kurallar anlaşıldıysa, şartlı kıyasların bazı modlarının sonuç vermediği de anlaşılmıştır.

[554] Şimdi burada onu açıklayacağız:

[555] Birinci şekle gelince, [birinci ve ikinci moddan olan] iki olumludan oluşan iki mod dışında bundan bir sonuç çıkmaz, ki daha sonra geleceği gibi, bir grup bilgin bu iki sonucu dahi uygun görmemektedir. [Üçüncü ve dördüncü mod ise büyük öncülleri olumsuz olduğundan sonuç vermezler.] Çünkü orta terim, bir şeyi gerektiren olmadığı zaman küçük terimin, onu [orta terimi] gerektiren olmaması gerekmez. Çünkü "Her ne zaman on mevcut ise üç mevcuttur" ve on'un yedi'yi gerektirmesi doğru olmakla beraber "Kesinlikle üç mevcut olduğu zaman yedi de mevcut olacak değildir." önermeleri doğru olur.

[٥٥٢] فإن قلت: سلمنا أنه يلزم بما ذكرتم كذب السالبة الكلية، لكن لم[١] قلتم إنه يلزم كذب الموجبة الكلية؟ لأنّ أقصى الباب أن تتحقق الملازمة الجزئية بين المقدّم ونقيض التالي وذلك ليس نقيض الموجبة الكلية. فلا يلزم من صدقه كذب الموجبة الكلية لجواز أن يكون المقدّم أمرا محالا، فيستلزم النقيضين.

٥ [٥٥٣] قلت: سلمنا جوازَ ذلك لكنه غير واجب. فجاز[٢] أن يكذب الموجبة الكلية وحينئذ لا يحصل الجزم بالإنتاج. ولئن سلم أنّ هذا لا يَرِدُ في القضايا الممتنع[٣] المقدّم، لكنه لاخفاء في أنه يرد الممكن المقدّم. وهذا القدر كاف في الفساد. فظهر أن الموجبة لا يجب لها العكس. وإذا لم تكن عكس الموجبة الكلية صادقا، يكون نقيض العكس وهو السالبة الكلية صادقا. ويعرف[٤] من ذلك

١٠ عدم انعكاس السالبة الكلية أيضا[٥]. وإذا عرفت حال الكليتين في الانعكاس، فلا [٩٠أ] يخفى عليك حال الجزئيتين، فيلزم عدم انعكاس الكُلّ واُعتبِرَ بما ذكرنا كليةَ المنفصلاتِ وجزئيتها. وإذا عرفت هذه القواعد، فقد تبين لك أن بعض الضروب من الأقيسة الشرطية غير مُنتج.

[٥٥٤] ولنفصّله ههنا:

١٥ [٥٥٥] أما الشكل الأوّل، فلا ينتج منه إلا الضربان اللذان تركّبا من موجبتين مع أن قوما قد قَدَحوا أيضا في إنتاجهما كما يجيء. وذلك لأن الأوسط إذا لم يكن مستلزما لشيء، فلا يلزم أن لا يكون الأصغرُ مستلزما له. فإنه يَصدق 'كلما كانت العشرة موجودة فالثلاثة موجودة' وليس البتة 'إذا كانت الثلاثة موجودة فالسبعة موجودة' مع أنّ العشرة مستلزم للسبعة.

---

١ م: لما.
٢ ع١: لجواز؛ ع١ ± فجاز.
٣ م، ع١: الممتنعة.
٤ م: يعلم.
٥ م – أيضا.

[556] İkinci şekle gelince, küçük öncülleri olumsuz olan iki mod dışında sonuç vermez. [Küçük öncülleri olumlu olana gelince, onlar da sonuç vermez]. Çünkü şey, başka bir şeyi gerektirdiği zaman tâlîsini gerektirmeyen şeyi gerektirmemesi gerekmez. Çünkü "Her ne zaman on mevcut ise, yedi de mevcuttur." ve on'un üç'ü gerektirmesi doğru olmakla beraber "Kesinlikle üç mevcut olduğu zaman yedi de mevcut olacak değildir" doğru olur.

[557] Üçüncü şekle gelince, ancak büyük öncülü olumsuz olduğunda sonuç verir. Bir şeyin iki şeyi gerektirmesi, onlardan birinin diğerini gerektirmesini gerektirmez. Çünkü üç yedi'yi gerektirmemekle beraber "Her ne zaman on mevcut ise, üç mevcuttur." ve "Her ne zaman on mevcut ise, yedi mevcuttur." doğru olur.

[558] Dördüncü şekle gelince, çelişikten zikredildiği üzere onun modlarından hiçbirisi sonuç vermez. Bu konular ve incelemeler, sarih aklın onayladığı şeylerdir. Kim onları inkâr eder ve karşı çıkarsa, kendi nefsini yanlışa düşürür ve neyi nasıl arzu ederse ona serbesttir: "Allah (cc.), dilediği kimseyi doğru yola ulaştırır. (el-Bakara, 2/213.)"

[559] ***Altı:*** Şartlıların [konu ve yüklem olarak] çoğalması: Bitişik şartlının tâlîsinin birden çok olması, eğer olumlu olursa, birden fazla olmayı gerektirir. Çünkü bütünün melzûmu, cüzün melzûmudur, olumsuzda ise böyle değildir. Bundan dolayı da bütünün olumsuzlanmasından, parçanın olumsuzlanması gerekmez.

[560] Olumluda mukaddemin birden fazla olmasına gelince, onlar şöyle dedi: Bu, birden fazla olmayı gerektirir, ancak [asıl, ister tümel olsun, ister tikel olsun] üçüncü şekilde tikel olur. Orta terim, [aslın] mukaddem[i] olur. Sen bunun bozukluğunu öğrenmiştin.

[561] Olumsuz[da mukaddemin birden fazla olmasın]a gelince, tikel olarak [çoğalması] gerekir. Mâni'atü'l-huluvvun cüzlerinin birden fazla olması, her cüzün çelişiğinin diğerinin aynını gerektirmesi ve tümelin de tikeli gerektirmesi sebebiyle çoğalmasını gerektirir. Mâni'atü'l-cem'de ise o, gerekmez. Çünkü iki cüzden biri, diğerinin çelişiğini gerektirse de bu durumda diğerinin çelişiği de bütün cüzlerin çelişiğini gerektimez. Bu, her ikisi de olumlu olduğu zaman olur.

[٥٥٦] وأما الشكل الثاني، فلا ينتج منه إلا اللذان صُغراهما سالبة، لأن الشيء إذا كان مستلزما لشيء آخر لا يجب أن لا يكون مستلزما لما لا يستلزم[١] تاليه، لأنه يصدق 'كلما كانت العشرة موجودة فالسبعة موجودة' و'ليس البتة إذا كانت الثلاثة موجودة فالسبعة موجودة' مع استلزام العشرة الثلاثة[٢].

٥ [٥٥٧] وأما الشكل الثالث، فلا ينتج إلا وأن تكون كبراه سالبة، [٩٠ب] لأن استلزام الشيء لشيئين لا يوجب استلزام أحدهما للآخر، لأنه يصدق 'كلما كانت العشرة موجودة فالثلاثة موجودة' و'كلما كانت العشرة موجودة فالسبعة موجودة' مع عدمِ استلزامِ الثلاثة السبعة.

[٥٥٨] وأما الشكل الرابع، فلا ينتج شيء منه بما ذكر من النقض. فهذه ١٠ الأبحاث والتدقيقات مما يشهد به صريح العقل فمن أنكرها وعاند عليها فقد أوقع نفسه في الغلط فله ما شاء ﴿والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم﴾ .[٣]

[٥٥٩] و- في تعدد الشرطية: تعدّد تالي المتصلة إن كانت موجبة، يقتضي تعدّدها. لأن ملزوم الكل ملزوم الجزء دون السالبة، فإنه لا يلزم من سلب الكل سلب الجزء.

١٥ [٥٦٠] وأما تعدّد المقدم في الموجبة، فقد قالوا إنه يوجب التعدّد، لكن جزئيا بالشكل الثالث والأوسط المقدم. وقد عرفت فساد ذلك.

[٥٦١] وأما في السالبة، فيقتضي جزئيا[٤]. وتعدّد أجزاء مانعة الخلوّ تقتضي تعدّدها لاستلزام نقيض كل جزء عين الآخر واستلزام الكل الجزء ولا يقتضيه [٩١أ] في مانعة الجمع، لأنّ أحدَ الجزئين وإن استلزم نقيضَ الآخر، لكن نقيض ٢٠ الآخر لا يستلزم نقيض كل أجزاء. هذا إذا كانتا موجبتين.

---

١ م، أ، ط، ع٢ – يستلزم.
٢ ع٢ – وليس البتة إذا كانت الثلاثة موجودة فالسبعة موجودة مع إستلزام العشرة الثلاثة.
٣ سورة البقرة، ٢١٨/٢.
٤ ط، أ، ع٢: فلا يقتضي شيئا.

[562] Her ikisinin de olumsuz olduğu zamana gelince, birden fazla olma, mâni'atü'l-huluvvde değil de mâni'atü'l-cem'de gerekli olur. [Birden fazla olmada] hakîkiye'nin hükmü, olumlu ve olumsuzda [mâni'atü'l-cem''den ve mâni'atü'l-huluvvdan] her ikisinin hükmünden mürekkeptir.

Uyarı

[563] [Bitiştirme ve ayırma harfi, şartlının konusunu önceleğinde önerme, şartlı sûretinde olur.] Bitiştirme ve ayırma harfi, mukaddemin konusundan sonraya bırakılabilir ve bu durumda şartlı, yüklemliye benzer. [Bunun için onlar "benzer" ifadesini kullandılar "yüklemli olur" ifadesini kullanmadılar, çünkü şartlının anlamı [olduğu gibi] kalır. Örneğin "Güneş, eğer doğmuş ise gündüz mevcuttur." önermesi gibi. Güneş, mübteda'dır. Şartlı onun haberidir.] Ancak bitişik şartlı[nın manası, sonraya bırakma esnasında], olduğu gibi kalır, ayrık şartlıda ise böyle olmaz. [Çünkü "Eğer Güneş doğmuş ise gündüz mevcuttur." sözümüzün manası, bitişik olmaksızın "Eğer doğmuş ise, gündüz mevcuttur." sözümüzün hakkında olduğu gibi kalır]. Mâni'atü'l-cem', konuda ortak iki tümelden oluştuğu zaman ve akabinde ayırma harfi de sonraya bırakıldığı zaman, "hakîkiye"-ye dönüşür. Örneğin "Daima ya her canlı insandır, ya da her canlı insan değildir". İki yüklemden biri ile hüküm, o zaman konunun fertlerinden tek tek her biri hakkında ortaya çıkar.

Sonsöz

[564] Onlar [müteahhirûndan bir grup bilgin], döndürmeler, [kıyasların] sonuçları ve bunların dışındakilerdeki mülâzemetin ispatı hakkında ortaya bir şüphe attılar: Şöyle denildi: Şayet, örneğin aslın doğruluğunun takdir edilmesine dayanarak döndürme, kıyasın doğruluğunun takdir edilmesine dayanarak da netice doğru olmasaydı, çelişiği doğru olacak ve muhal gerekli olacaktı. Onlar dediler ki: Eğer siz "mülâzemet"le nasıl olursa olsun mukaddemin doğruluğu ile beraber tâlînin doğruluğunu kastediyorsanız bu, "lüzumiye" olmaz. Eğer siz onunla mukaddemin tâlîyi gerektirmesini kastediyorsanız mülâzemetin yanlışlığından, mukaddemin aynıyla beraber tâlînin çelişiğinin doğruluğu gerekmez; bu da "ittifakiyeler"de olduğu gibi, iki şeyin nefsü'l-emrde doğru olmasına rağmen aralarında mülâzemet olmayabileceği ihtimalinden dolayıdır. [Örneğin "Her ne zaman insan konuşan ise eşek anırandır." ve "Ve her ne zaman taş cansız ise, kartal canlıdır." önermeleri gibi.]

[٥٦٢] أما إذا كانتا سالبتين، فالتعدّد لازم في مانعة الجمع دون مانعة الخلوِّ وحكم الحقيقية موجبة وسالبة مركب[١] من حكمهما.

تنبيه

[٥٦٣] قد يؤخّر حرف الاتصال والانفصال عن موضوع المقدّم فتصير الشرطية ٥ 'شبيهة بالحملية' لكن المتصلةَ تبقى بمعناها دون المنفصلة. فإن مانعة الجمع إذا كانت مركبة' من كليتين مشتركتين في الموضوع فإذا أُخِّر حرف الانفصال، ينقلب 'حقيقية' كقولنا: 'دائما إما أن يكون كل حيوان إنسانا أو كل حيوان ليس بإنسان'. وذلك لأن الحكم بأحد المحمولين حينئذ يقع على كل واحد من أفراد الموضوع.

١٠ **خاتمة**

[٥٦٤] قد أوردوا 'شبهة' على إثبات الملازمات في العكوس والنتائج وغيرها حيث يقال لو لم يصدق العكس مثلا على تقدير صدق الأصل أو النتيجة على تقدير صدق القياس، لَصَدَقَ نقيضُه. ويلزم المحال. فقالوا إن عنيتم بـ'الملازمة' [٩١ب] صدقَ التالي مع صدق المقدّم كيف ما كان فذلك لا يكون لزومية. وإن ١٥ عنيتم به استلزام المقدّم للتالي، فلا يلزم من كذب الملازمة صدق نقيض التالي مع عين المقدّم لجواز[٢] أن لا يكون بين الشيئين ملازمة مع صدقهما في نفس الأمر كما في الاتفاقيات.

---

١ ط، أ، ع٢: مركبة.
٢ م – ~~لجواز~~.

[565] Cevap: Bilinmektedir ki, mukaddemin zâtının tâlînin çelişiği ile beraber bir arada bulunması imkânsız olduğu zaman mukaddem, tâlîyi gerektirir. 'Aralarında mülâzemet olmazsa tâlînin yokluğu mukaddem ile beraber doğru olur' sözümüzden kastımız şudur: Şayet mülâzemet ortadan kalkmış ise, mukaddem ile beraber tâlînin yokluğu imkânsız olmaz. Ancak burada imkânsız olmuştur; zira onları birlikte farzetmemiz durumunda muhal lâzım gelir, dolayısıyla aralarında mülâzemet vardır.

On Birinci Fasıl: Şartlıların Birbirini Gerektirmesi ve Birbirinden Uzaklaşması

[566] İncelenecek konuları:

[567] ***Bir:*** Bitişik şartlıların birbirlerini gerektirmeleri hakkında: Onların [düz] döndürmelerini gerektirmeleri durumunu daha önce öğrenmiştin. Bunun dışında olana [ters döndürmeye] gelince [Örneğin: Tümel olumlu tümel olumlu olarak, tümel ve tikel olumsuzun her biri de tikel olumsuz olarak döndürülür. Tikel olumlu ise döndürülmez.] Şeyh şöyle dedi: İki bitişik şartlı nicelik ve mukaddem bakımından aynı, nitelik bakımından farklı, tâlî bakımından da çelişik olurlarsa, birbirlerini gerektirirler ve döndürülürler ve o da, daha önce öğrendiğin gibi, iki çelişiğin tek bir mukaddemle mülâzemeti muhtemel olduğundan dolayı gerekli değildir. Bundan dolayı da olumsuz, olumluyu gerektirmez. [Yani şayet olumsuz, olumlu hakkında doğru olmazsa çelişiği doğru olur]. İki çelişikten birinin tek bir mukaddemi gerektirmeme ihtimalinden dolayı olumlu, olumsuzu gerektirmez. [Yani şayet olumlu, olumsuz hakkında doğru olmazsa, onun çelişiği doğru olur.]

[568] Bu söylediklerimiz anlaşıldıysa şimdi şöyle deriz: Her lüzumiye olan tümel olumlu bitişik şartlı, kendi mukaddeminin benzerini ve kendi tâlîsinin lâzımını gerektirir ve eğer iki tâlî birbirini gerektiren olursa bir önceki durumun aksi geçerli olur; [yine] kendi mukaddeminin melzûmunun benzerini ve tâlîsinin lâzımını ve eğer mukaddem ve tâlînin birbirini gerektirmesi döndürülebilir ise bir önceki durumun aksini gerektirir; [yine] kendi mukaddeminin melzûmunun benzerini, tâlîsinin aynını ve eğer mukaddemin gerektirmesi döndürülebilirse bir önceki durumun aksini gerektirir. [Yani lüzumiye olan tümel olumlu bir bitişik şartlıyı gerektirir.] Bunların tamamı, "melzûmun melzûmu, melzûm'dur." kaidesine dayanır. [Lüzumiye olan tümel olumlu bitişik şartlı,] tâlîsinin çelişiğinin melzûmunun benzerini, mukaddeminin çelişiğini ve tâlîsinin çelişiğinin benzerini, mukaddeminin çelişiğinin lâzımını [,yani lüzumiye olan tümel olumlu bitişik şartlıyı] gerektirir. Bu, tâlînin çelişiğinin mukaddemin çelişiğini gerektirmesi dolayısıyladır. Bundan da, tikel olan olumsuzların hükmünün birbirini gerektirmelerin çelişiğinin döndürülmesiyle olduğu öğrenilmiş olur.

[٥٦٥] والجواب: إن من المعلوم أن ذات المقدّم إذا امتنع اجتماعها مع نقيض التالي، يكون المقدّم مستلزما للتالي. فمرادنا بقولنا لو لم يكن بينهما ملازمة، لصدق عدم التالي مع المقدّم أن الملازمة لو كانت منتفية، لما امتنع عدم التالي مع المقدّم وقد امتنع، إذ يلزم المحال إذا فرضناه معه، فبينهما ملازمة.

٥ الفصل الحادي عشر[١] في تلازم الشرطيات وتعاندها

[٥٦٦] وفيه مباحث:

[٥٦٧] فأ- في تلازم المتصلات. أما استلزامها لعكسها، فقد عرفت ما فيه، وأما غير ذلك. فقد ذكر الشيخ[٢] أن كل متصلتين توافقتا في الكم والمقدّم وتخالفتا في الكيف وتَنَاقَضَتَا في التالي تلازمتا وتعاكستا وهو غير لازم [٩٢أ] ١٠ لجواز ملازمة النقيضين لمقدّم واحد كما عرفت. فلم تلزم السالبة الموجبة. وجواز أن لا يلزم واحد من النقيضين مقدما واحدا، فلا يلزم الموجبة السالبة.

[٥٦٨] وإذا عرفت ذلك، فنقول: كل متصلة موجبة كلية لزومية تستلزم مثلها من مقدّمها ولازم تاليها وبالعكس إن كان التاليان متلازمين، ومن ملزوم مقدمها ولازم تاليها وبالعكس وإن كان تلازم المقدّم والتالي منعكسا، ومن ملزوم مقدّمها ١٥ وعين تاليها وبالعكس إن كان تلازم المقدّم منعكسا. كل ذلك على أن ملزوم الملزوم ملزوم. ويستلزم مثلها من ملزوم نقيض تاليها ونقيض مقدمها ومن نقيض تاليها ولازم نقيض مقدمها. وذلك لاستلزام نقيض التالي نقيض المقدّم. ويُعرف من ذلك حكم السوالب الجزئية بعكس نقيض هذه الملازمات.

---

١ ط: الفصل العاشر؛ أ، ع٢ – الفصل الحادي عشر.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٦٦.

[569] Lüzumiye olan tikel olumluya gelince, mukaddemin benzerini ve tâlîsinin lâzımını; ve eğer iki tâlî birbirini gerektiren ise bir önceki durumun aksini gerektirir. Tümel olumsuz, ters döndürmenin hükmüyle döndürülür.

[570] ***İki:*** [Hakîkiyenin hakîkiye ile, mâni'atü'l-cem''in mâni'atü'l-cem' ile, mâni'atü'l-huluvvun mâni'atü'l-huluvv ile beraber olması anlamında] cins olarak aynı olan ayrık şartlıların birbirini gerektirmesi: Her olumlu hakîkiye, her iki tarafının çelişiğinden, [cins, nicelik ve nitelik olarak] her iki tarafının çelişiğine eşit iki şeyden, her iki taraftan biri ve diğerinin çelişiğine eşit bir şeyden benzerini ve [bunların] aksini gerektirir. Çünkü iki şey arasındaki bir araya getirmenin ve getirmemenin imkânsızlığı, iki şeyin çelişiği ve iki çelişiğin eşiti arasında her ikisinin imkânsızlığını gerektirir. [Olumlu hakîkiye,] iki cüz'ünden birinin çelişiği, diğer tarafın aynı veya diğer tarafın aynına eşit olan olumsuz hakîkiyeyi gerektirir; [bu da] bir şeyin iki çelişiğine hakiki bir muânede ile muânid olmasının imkânsız olması sebebiyledir; bir şeyin iki çelişikten her birinin muânidi olmaması ihtimalinden dolayı bunun aksi geçerli değildir.

[571] Her olumlu mâni'atü'l-cem', taraflarının melzûmları ve taraflarından birinin melzûmundan benzerlerini ve diğerinin aynını; ve lüzum döndürülürse yukarıdakilerin aksini gerektirir. Çünkü iki lâzım arasında cem'in imkânsızlığı, iki melzûm arasındaki bir araya gelmenin imkânsızlığını gerektirir. Bir şey ve onun dışındaki bir şeyin lâzımı arasındanki bir araya gelmenin imkânsızlığı, onu [cem'in imkânsızlığını] kendisiyle başkası arasında gerekli kılar. [Olumlu mâni'atü'l-cem',] taraflarının çelişiği gibi bir benzerini gerektirir; [bu da] mâni'atü'l-cem'in cüzlerinin ortadan kalkma imkânından dolayıdır; çelişiklerinin bir arada bulunması mümkün olan iki şeyin kendilerinin de bir arada bulunması muhtemel olduğundan bunun aksi geçerli değildir.

[572] Her olumlu mâni'atü'l-huluvv, taraflarının lâzımlarının ve taraflarından birinin lâzımının benzerini, diğer tarafın aynını; eğer lüzum döndürülürse yukarıdakilerin aksini gerektirir. Çünkü iki melzûm arasında huluvvun imkânsızlığı, o[huluvv]nun iki lâzım arasında olmasını gerektirir. Bir şey ve başka bir şeyin melzûmu arasındaki huluvvun imkânsızlığı da o[huluvv]nun kendisi ve başka bir şey arasında olmasını gerektirir. [Her olumlu mâni'atü'l-huluvv,] aksi geçerli olmaksızın mâni'atü'l-huluvv'un parçalarının bir araya gelme imkânından dolayı tarafının çelişiği olan olumsuz mâni'atü'l-huluvvu gerektirir; [bu da] iki şey arasındaki huluvvun, o iki şeyin çelişiğinin huluvv olma imkânıyla beraber olma ihtimalinden dolayıdır.

[٥٦٩] وأما الموجبة الجزئية[١] اللزومية، فتستلزم[٢] مثلها من مقدّمها ولازم تاليها وبالعكس إن كان التاليان متلازمين. والسالبة الكلية تعكس ذلك بحكم عكس النقيض.

[٥٧٠] ب- [٩٢ب] في تلازم المنفصلات المتحدة الجنس: كل حقيقية موجبة تستلزم مثلها من نقيضي طرفيها، ومن مساويين لنقيضي طرفيها، ومن مساوي لنقيض أحد الطرفين ونقيض الآخر وبالعكس. لأن امتناع الجمع والخلوّ بين الشيئين يوجب امتناعهما بين نقيض الشيئين وبين مساوي النقيضين وتستلزم سالبة حقيقية من نقيض أحد جزئيه وعين الآخر أو ما يساوي عين الآخر لامتناع معاندة الشيء للنقيضين معاندة حقيقية دون العكس لجواز أن لا يعاند شيء واحد كلاّ من النقيضين.

[٥٧١] وكل موجبة مانعة الجمع تستلزم مثلها من ملزومي طرفيها، ومن ملزوم أحدِ طرفيها وعين الآخر وبالعكس إن تعاكس اللزوم. لأن امتناع الجمع[٣] بين اللازمين يوجب امتناع الاجتماع بين الملزومين. وامتناع الاجتماع بين الشيء ولازم غيره يوجبه بينه وبين الغير. وتستلزم سالبة مانعة الجمع من نقيضَيْ طرفيها لإمكان ارتفاع جزأي[٤] مانعة الجمع [٩٣أ] دون العكس لجواز اجتماع الشيئين مع إمكان اجتماع نقيضهما.

[٥٧٢] وكل موجبة مانعة الخلوِّ تستلزم مثلها من لازمي طرفيها، ومن لازم أحد طرفيها وعين الطرف الآخر وبالعكس إن تعاكس اللزوم. لأن امتناع الخلوِّ بين الملزومين يوجبه بين اللازمين وامتناع الخلوّ بين الشيء وملزوم الغير يوجبه بينه وبين الغير. وتستلزم سالبة مانعة الخلوّ من نقيض طرفيها لإمكان اجتماع جزأي مانعة الخلوّ دون العكس لجواز خلوّ الشيئين مع إمكان خلوّ نقيضهما.

---

١ م: الجزئية الكلية.
٢ م: فتلزم.
٣ ع١: الإجتماع؛ ع١ ± الجمع.
٤ ع٢، أ: الجزؤي.

[573] ***Üç:*** Cins bakımından farklı olanların birbirini gerektirmesi: Her olumlu hakîkiye, iki parçanın melzûmu, iki cüzden birinin ve diğerinin melzûmunun nicelik bakımından benzeri olan olumlu mâni'atü'l-cem'i gerektirir. [Çünkü hakîkiye, aynı şekilde mâni'atü'l-cem''dir.] [Her olumlu hakîkiye,] aynı şekilde iki parçanın lâzımı, iki cüzden birinin ve diğerinin lâzımı benzeri olan olumlu mâni'atü'l-huluvvu gerektirir.

[574] Her mâni'atü'l-cem' ve huluvv, cüzlerinin çelişiklerinden diğerini gerektirir. Çünkü iki şey arasındaki cem'in men'i, iki şeyin çelişiği arasındaki huluvvun meninin çelişiğidir aksi de aynı şekildedir. Eğer [mâni'atü'l-cem' ve huluvv] iki cüzde birbirlerine uygun, nitelik ve nicelikte farklı olurlarsa ve tikel de olumsuz olursa olumsuz, olumluyu gerektirir, aksi durumda aksi geçerli olmaksızın olumlu, hakîkiyeye döner ve ortadan kalkmaları mümkün olan iki şeyin bir arada bulunmalarının da mümkün olmasından dolayı olumsuzu gerektirmez.

[575] ***Dört:*** Bitişik ve ayrık şartlıların birbirini gerektirmesi: Her olumlu hakîkiye, [nicelik bakımından kendisine uygun] her iki tarafının çelişiği veya çelişiğinin melzûmu ve diğer tarafın aynı veya her parçanın diğer parçanın aynını gerektirmesi sebebiyle lâzımı ve taraflarından birinin aynı veya melzûmu ve diğer tarafın çelişiği veya her bir parçası diğer tarafın çelişiğini gerektirmesi sebebiyle çelişiğinin lâzımının benzeri olan olumlu bitişik şartlıyı gerektirir; [ancak] bitişik şartlının tâlîsinin mukaddeminden daha genel olma ihtimalinden dolayı [yukarıdaki durumlar] döndürülemezler. [Her olumlu hakîkiye,] iki şey arasındaki 'inâd ve lüzumun beraberce imkânsızlığından dolayı kendi taraflarının benzeri olan olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir; [ancak] ikisinin beraberce ortadan kalkma ihtimalinden dolayı yukarıdaki durum döndürülemez; [her olumlu hakîkiye,] kendi taraflarının çelişiği, taraflarından biri ve diğer tarafın melzûmunun benzeri olan olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir.

[576] Mâni'atü'l-cem' olumlu olduğu zaman, taraflarından biri, diğer tarafın çelişiğinin benzeri bir olumlu bitişik şartlıyı gerektirir; [dahası] ayrık şartlının her bir tarafı, diğer tarafın çelişiğini gerektirdiği ve bitişik şartlının mukaddemi ve tâlîsinin çelişiği arasında cem'in imkânsızlığından dolayı yukarıdaki durumun aksi ile de bir gerektirme olabilir.

[٥٧٣] ج- في تلازم مختلفات الجنس: كل موجبة حقيقية تستلزم موجبة مانعة الجمع مثلها في الكم من ملزومَي الجزئين، ومن أحد الجزأين وملزوم الآخر، وموجبة مانعة الخلوّ كذلك من لازمي الجزئين، ومن أحد الجزئين ولازم الآخر.

[٥٧٤] وكل مانعة الجمع ومانعة الخلوّ تستلزم الآخر من نقيضَيْ جزأيه؛ لأن منع الجمع بين الشيئين نقيضي منع الخلوّ بين نقيضهما وبالعكس وإن توافقتا في الجزئين وتخالفتا في الكيف والكم وتكون [٩٣ب] الجزئية سالبة، لزمت السالبة الموجبة وإلا انقلبت الموجبة حقيقية من غير عكس. ولا تستلزم السالبة لإمكان اجتماع الشيئين مع إمكان ارتفاعهما.

[٥٧٥] د- في تلازم المتصلات والمنفصلات: كل حقيقية موجبة تستلزم متصلة موجبة[١] من نقيض كل من طرفيها أو ملزوم نقيضه وعين الطرف الآخر أو لازمه لاستلزام نقيض كل جزء عين الجزء[٢] الآخر ومن عين أحد طرفيها أو ملزومه ونقيض الطرف الآخر أو لازم نقيضه لاستلزام كل جزء منها نقيض الآخر ولا ينعكس لجواز كون تالي المتصلة أعمَّ من مقدّمها. وتستلزم متصلة سالبة من طرفيها لامتناع العناد واللزوم معا[٣] بين الشيئين ولا ينعكس لجواز ارتفاعهما ومن نقيض طرفيها[٤] ومن أحد طرفيها وملزوم الطرف الآخر.

[٥٧٦] والمانعة الجمع إذا كانت موجبة، تستلزم متصلة موجبة من أحد طرفيها ونقيض الطرف الآخر وبالعكس لاستلزام كل من جزئي المنفصلة نقيض الآخر وامتناع [٩٤أ] الجمع بين مقدّم المتصلة ونقيض تاليها،

---

١ ع٢ – موجبة.
٢ ع٢ – الجزء.
٣ ع٢ – معا.
٤ ع٢ + ويلزم الطرف الاخر وبالعكس لإستلزام من جزئي المنفصلة نقيض الاخر وإمتناع الجمع بين مقدم المتصلة ونقيض تاليها ومن أحد طرفيها أو بلزومه ولازم نقيض طرف الاخر ومن ملزوم أحد طرفيها ونقيض الاخر وينعكس أن تعاكس اللزوم ويستلزم متصلة سالبة من طرفيها.

[Mâni'atü'l-cem' olumlu olduğu zaman] tarafların birinin veya melzûmunun ve diğer tarafın çelişiğinin lâzımı gibi ve taraflarından birinin melzûmu ve diğer tarafın çelişiği gibi olumlu bitişik şartlıyı gerektirir. [Mâni'atü'l-cem' olumlu olduğu zaman], aksi geçerli olmaksızın kendi tarafları, taraflarından biri ve diğer tarafın melzûmu gibi olan olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir.

[577] Mâni'atü'l-huluvv olumlu olduğu zaman, cüzlerinden birinin çelişiği ve diğerinin aynı gibi bir olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir; [dahası] ayrık şartlının cüzlerinden her birinin çelişiği, diğer tarafın aynını gerektirdiğinden ve bitişik şartlının mukaddeminin çelişiği ve tâlîsinin aynı hakkında huluvvun imkânsızlığından dolayı yukarıdaki durumun aksi de geçerlidir. [Mâni'atü'l-huluvv olumlu olduğu zaman] kendi taraflarından birinin çelişiği gibi veya onun çelişiğinin melzûmu ve diğer tarafın lâzımı gibi ve kendi taraflarından birinin çelişiği ve diğer tarafın aynı gibi bir olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir. [Mâni'atü'l-huluvv olumlu olduğu zaman] tarafları gibi, taraflarından biri ve diğer tarafın melzûmu gibi bir olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir.

[578] [Şartlılar arasındaki] bu birbirini gerektirmelerden, daha önce öğrendiğin gibi, çelişiklerinin döndürülmesiyle [onların] diğer birbirlerini gerektirmeleri hakkında hüküm verildiğini öğrendin.

[579] ***Beş:*** İster aynı cins olsunlar, ister farklı olsunlar bitişik şartlıların ve ayrık şartlıların birbirinden uzaklaşması: Birbirini gerektiren ve döndürülen iki önermede, her birinin aynı, doğru ve yanlış olarak diğerinin çelişiğinden uzaklaşır/ayrılır. Eğer döndürülmezlerse, melzûmun aynı, doğru olarak lâzımın çelişiği; melzûmun çelişiği de yanlış olarak lâzımın aynı ile ayrılır/birbirinden uzaklaşır.

Ek

[580] İster olumlu, ister olumsuz olsun her yüklemli, konusu bakımından iki ortak yüklemliden oluşan, tâlîsi de yüklemlinin cihetiyle aynı olan, nicelik bakımından kendisiyle uygun olan, bitişik şartlı olumlu ise yüklemlinin niteliği ile nitelenen bitişik şartlıyı; eğer bitişik şartlı olumsuz ise yüklemlinin cihetinin ve niteliğinin çelişiği ile nitelenen bitişik şartlıyı gerektirir. Örneğin "Her insan, imkân ile kâtiptir." sözümüz "Her ne zaman şey insan ise, imkân ile kâtiptir." sözümüzü ve

ومن أحد طرفيها أو ملزومه ولازم نقيض الطرف الآخر، ومن ملزوم أحد طرفيها ونقيض الطرف[1] الآخر وينعكس إن تعاكس اللزوم. وتستلزم متصلة سالبة من طرفيها، ومن أحد طرفيها وملزوم الآخر من غير عكس.[2]

[٥٧٧] والمانعة الخلوّ إذا كانت موجبة، تستلزم متصلة سالبة من نقيض أحد جزئيها وعين الآخر وبالعكس لاستلزام نقيض كل من جزؤي المنفصلة عين الآخر وامتناع الخلوّ عن نقيض مقدّم المتصلة وعين تاليها، ومن نقيض أحد طرفيها أو ملزوم نقيضه ولازم الآخر، ومن ملزوم نقيض أحد طرفيها وعين الآخر. وتستلزم متصلة سالبة من طرفيها، ومن أحد طرفيها وملزوم الآخر.

[٥٧٨] وتعلم من هذه الملازمات يحكم عكس نقيضها ملازمات أخر كما عرفتَ.

[٥٧٩] ٥- في تعاند المتصلات والمنفصلات مجانسة ومختلطة: كل قضيتين تلازمتا وتعاكستا عاند عين كل منهما نقيض الأخرى صدقا وكذبا. وإن لم يتعاكسا، [٢٩٤] عاند عين الملزومة نقيض اللازمة صدقا ونقيض الملزومة عين اللازمة كذبا.

تذنيب

[٥٨٠] كل حمليةٍ موجبةً كانت أو سالبةً تستلزم متصلةً موافقةً لها في الكم مركبة من حمليتين مشتركتين في الموضوع تاليها موجّها بجهة الحملية ومكيّفا بكيفيتها، إن كانت المتصلة موجبة، ونقيض جهة الحملية وكيفيتها إن كانت سالبة فإن قولنا: 'كل إنسان كاتب بالامكان' يستلزم 'كلما كان الشيء إنسانا فهو كاتب بالإمكان'

---

١ ط، أ: الطرف.

٢ أ، ط – من غير عكس؛ ع٢ – والمانعة الجمع إذا كانت موجبة تستلزم متصلة موجبة من أحد طرفيها ونقيض الطرف الآخر وبالعكس لاستلزام كلٍ من جزئي المنفصلة نقيض الآخر وامتناع الجمع بين مقدم المتصلة ونقيض تاليها ومن أحد طرفيها أو ملزومة ولازم نقيض الطرف الآخر ومن ملزوم أحد طرفيها ونقيض الطرف الآخر وينعكس ان تعاكس اللزوم وتستلزم متصلة سالبة من طرفيها ومن أحد طرفيها وملزوم الآخر من غير عكس.

"Hiç bir zaman şey insan olmadığında, zorunlu olarak kâtip değildir." sözümüzü gerektirir. Aynı şekilde [ister olumlu, ister olumsuz olsun yüklemli,] bitişik şartlının onu gerektirmesinden dolayı, olumlu ve olumsuz mâni'atü'l-cem' ve huluvvu gerektirir. Biz, bunu açıklamıştık. Yüklemlinin zihniyye olarak alınması dışında, mukaddemin konusunun imkânsız olma ihtimalinden dolayı yukarıdaki durum döndürülemez.

Sonsöz

[581] Şartlıların, lafızlarının konuluşları bazen değiştirilebilir ve o zaman "bozulmuş" olarak isimlendirilir. Örneğin: "A, B değildir." ve "C, D'dir". Ve o da A-B ve C-D arasındaki cem'in 'inâdı kuvvetindedir ve "C, D olmasın" diye "A, B'yi gerektirir." kuvvetindedir. "Ve"yi "veya" ile değiştirdiğimizde "A, B değildir." veya "C, D'dir." sözlerimizde "A, B değildir." ve "C, D'dir." arasındaki "huluvv"un 'inâdı bulunur ve "A, B'dir."in "C, D'dir."i gerektirmesi kuvvetindedir. Keza [ve'yi], tümel bir nicelik bildiren ifadeye delâlet etmesiyle beraber, "ta ki [hattâ]" ve "ancak/dışında/aksi durumda[illâ]" ile değiştirdiğimiz zaman,-örneğin "A, B değildir, ta ki C, D olsun veya C'nin D olması dışında"- yüklemliye, onu daha muhkem kılacak bazı yapılar mülhak olabilir. Örneğin "elif" ve "lâm" konuya dâhil olur ve Arap dilinde "genellik" ve "aşinalık" ifade eder. ["Elif" ve "lâm"] yükleme dâhil olursa, bu durumda "hasr" ifade eder, ancak kayıtlamanın hissedilmemesi için bağın zikredilmesi gerekir. Örneğin: İnsan-o ki- gülendir. (Bu mülhak olabilecek yapıların arasında) haberin mübtedaya takdimi ve "ancak [innemâ]"nın yüklemliye katılması vardır. Örneğin: "Ancak insan, kâtiptir". Farsça'da ise, bağın tekrarı vardır. Örneğin "Zeydun est ki debirest." önermesi gibi. Böyle önermelerde iki olumluluk vardır: Birincisi, konu için yüklemin olumluluğu; ikincisi, "hasretme"nin olumluluğu. Olumsuzlama kelimesi bu önermelere dâhil edildiği zaman, örfen yüklemenin değil, hasretmenin ortadan kalkmasını ifade eder. Örneğin "İnsan-o ki- gülen değildir." önermesi gibi. Eğer onunla, yüklemin ortadan kalkması kastedilirse bu mümkün olur ve buna tâbi olarak da hasrın ortadan kalkması gerçekleşir. Ve olumsuzluk harfinin konuya, istisna harfinin yükleme dâhil edilmesi, bazen konu ve yüklemin birleşik olmalarını, bazen de onların birbirini gerektirmesini ifade etmektedir.

و'ليس البتة إذا كان الشيء إنسانا فهو ليس بكاتب بالضرورة'. وتستلزم أيضا مانعة الجمع ومانعة الخلوّ موجبة وسالبة لاستلزام المتصلة إيّاها، وقد بينا ذلك، ولا ينعكس لجواز امتناع موضوع المقدّم إلا إذا أخذت الحملية ذهنية.

خاتمة

[٥٨١] الشرطيات قد تغير عن أوضاعها اللفظية ويسمى 'محرّفة' كقولنا: 'لا يكون أ ب' و'يكون ج د' وهو في قوة عناد الجمع بين 'أ ب' وبين 'ج د'، وفي قوة استلزام 'أ ب' لئلا 'يكون ج د'. وإذا بدلت [٩٥أ] الـ'واو' بـ'أو' مثل قولنا 'لا يكون آ ب' أو 'يكون ج د'. يكون في عناد الخلوّ بين 'لا يكون آ ب' و 'ج د'، وفي قوة استلزام 'آ ب' لـ'ج د'. وكذا إذا بُدِّل بِـ'حتَّى' و'إلا' مع الدلالة على السور الكلي كقولنا: 'لا يكون آ ب حتى يكون ج د' أو 'إلا يكون ج د'. وقد تلحق الحملية هيأة تفيدها زيادة إحكام كـ'الألفِ' و'اللام' يدخل على الموضوع فيفيد العموم أو العهد في لغة العرب، وعلى المحمول فيفيد الحصر لكن يجب ذكر الرابطة لئلا يشعر بالتقييد كقولنا: 'الإنسان هو الضاحك'. وتقديم الخبر على المبتدأ ودخول 'إنما' في الحملية كقولنا: 'إنما الإنسان كاتب'. وتكرير الرابطة في الفارسية كقولنا: 'زيد أست كه دبيرست'. ففي أمثال هذه القضايا إيجابان: أحدهما إيجاب المحمول للموضوع، والثاني إيجاب الحصر. وإذا دخل كلمة السلب على هذه القضايا، أفاد رفع الحصر عرفا لا رفع الحمل كقولنا: 'ليس الإنسان هو الضاحك'. وإن أريد به رفع المحمول، يصح[٩٥ب] ويقع رفع الحصر تبعا. ودخول حرف السلب على الموضوع وحرف الاستثناء على المحمول يفيد اتحاد الموضوع والمحمول تارة وتلازمهما أخرى

Örneğin "İnsan değildir, ancak beşer veya konuşan/düşünendir [İnsan, ancak beşer ve konuşan/düşünendir]". Ve "-dığında[lemmâ]" ifadesi, şartlıya dâhil edildiğinde bitişmeyi ifade etmekle beraber mukaddemin hakikatini ifade eder ve bundan dolayı da orada iki olumlu olur: Birincisi, "lüzum"; ikincisi, "mukaddemin istisnası". Olumsuzlama harfini ona dâhil ettiğimizde, sadece "lüzumun olumsuzlamasını" ifade eder. Bundan dolayı da lüzum mukaddemin hakikati olmaksızın sabit olduğu zaman beraberce her ikisinin yanlışlığı dolayısıyla onun olumsuzlanmasına veya olumlanmasına tekâbül etmez. Allah en iyi bilendir.

[İKİNCİ BÂB:] İKİNCİ AMAÇ: KIYAS

[582] İki fasıldan oluşur:

Birinci Fasıl: Tarifi

[583] '*Kabul edildiklerinde zâtı gereği başka bir sözün gerekli olduğu önermelerden oluşan sözdür.*'

[584] "Söz", cins; geriye kalanlar da "fasıl" gibidir. Burada "söz" ile, [tarife akledilen kıyası da dâhil etmek için] telaffuz edilen ve akledilenden daha genel olan şey kastedilmiştir. "Önermeler" ile de [kıyasta önermenin] birden fazla olmasını kastediyoruz. Böylece döndürmesini ve diğer lâzımlarını gerektiren tek bir önerme hariç tutulmuştur. [Çünkü tek bir önermeden de zâtı dolayısıyla "başka bir söz" gerekli olur, ancak bu gerektirme birden fazla önerme ile değildir. Sen bu tarifin, tek bir şartlı önerme hakkında da doğru olabileceğini, çünkü 'onun da kendisinden başka sözün gerekli olduğu önermelerden oluştuğunu, bu diğer sözlerin de onun döndürmesi ve diğer lâzımları olduğunu söylersen derim ki:] Şartlının tarafları, doğruluk ve yanlışlık değerini almadığından dolayı iki [ayrı] önerme değildir. "Kabul edildiklerinde" sözümüz, öncülleri doğru ve yanlış olan kıyası tarifin kapsamına sokar. "Zâtı gereği" yani "sözün zâtı gereği" sözümüzle, sonucu zâtı gereği değil aksine ya yabancı olan ya da iki öncülden birinin lâzımı olan "garip" bir öncül vasıtasıyla gerektirici olan sözden kaçınılmıştır. [İki öncülden biri gereken olmayan] yabancı [öncül], şu sözümüzdeki gibidir: *A, B'ye eşittir. B de C'ye eşittir.* Böylece onlardan da: "*A, C'ye eşittir.*" gerekli olur, ancak bu, oluşumun ve biçimin zâtı bakımından değildir, aksi durumda böyle bir oluşumdan meydana gelen tür, daima sonuç veren olurdu ki böyle değildir,

كقولنا: 'ليس الإنسان إلا البشر أو الناطق'. ودخول 'لما' على الشرطية مع إفادته الاتصال يفيد حقيقة المقدّم فيكون هناك إيجابان: أحدهما اللزوم، والثاني استثناء المقدّم. ودخول حرف السلب عليه يفيد سلب اللزوم فقط فلم يتقابل سلبه وإيجابه لكذْبهما معا إذا كان اللزوم ثابتا بدون حقيقة المقدّم. والله أعلم[1].

[الباب الثاني] المقصد الثاني[2] في القياس

[٥٨٢] وفيه فصلان:

[الفصل] الأول[3] في تعريفه

[٥٨٣] و'هو قول مؤلّف من قضايا متى سُلِّمت لزم لذاته قول آخر.'

[٥٨٤] فـ'القول' كالجنس، والباقي كالفصل. والمراد بـ'القول' ههنا أعم من أن يكون ملفوظا أو معقولا. ونعني بـ'القضايا' ما يكون أكثرَ من واحد. فيخرج القضية الواحدة المستلزمة لعكسها[4] وسائر لوازمها. والشرطية ليس طرفاها قضيتين لعدم الصدق والكذب فيهما [٩٦أ]. وقولنا 'متى سُلِّمَت' يُفيد شمول التعريف للقياس الصادق المقدمات وكاذبها. وقولنا 'لذاته' أي 'لذات القول' احتراز عمّا لا يكون بذاته[5] موجبا للنتيجة، بل بواسطة مقدمة غريبة وهي إما أجنبية أو لازمة لإحدى المقدمتين. أمّا الأجنبية، فكما في قولنا: 'أ مساو لـ ب' و'ب مساو لـ ج.' فإنه يلزم منه 'أ مساو لـ ج.' لكن لا لذات هذا التأليف والهيئة وإلا لكان هذا النوع من التأليف منتجا دائما، وليس كذلك، لأنه إذا بدّلت المساواة بالمخالفة أو النصفية لا ينتج، بل إنما يلزم من هذا

---

١ م – والله أعلم.
٢ م، أ – المقصد الثاني.
٣ أ، ط، ع٢، ع١، م: فأ.
٤ م، أ: بعكسها.
٥ أ، ع٢: لذاته.

çünkü "eşitlik, farklı olma ve yarım olma ile değiştirildiğinde sonuç çıkmaz", bilakis bu oluşumdan zâtı bakımından "A, C'nin eşit olduğu şeye eşittir." sözümüz gerekli olur. Bunu "C'nin eşit olduğu şeye eşit olan her şey, C'ye eşittir." sözümüze bitiştirdiğimiz zaman aranılan şey ortaya çıkar. Bu türden şeyler, şu sözümüzdeki gibidir: *A, B'nin melzûmudur (gerekenidir). B de C'nin melzûmudur.* Böylece onlardan: *"A, C'nin melzûmudur."* gerekli olur. Keza "*A, B'nin parçasıdır. B de C'nin parçasıdır.*" [Böylece bunlardan "*A, C'nin parçasıdır.*" gerekli olur.]

[585] Bu [yukarıda anlatılanlara] göre, sen dersen ki: Eğer sen, eşitlik kıyasının bizzat sonuç vermemesiyle, sonucunun ona lüzumunun yokluğunu kastedersen bunun geçersizliği mâlûmdur. Eğer sen onunla, ancak bir başka öncül vasıtasıyla sonucunun ortaya çıkacağını kastediyorsan biz bunu kabul etmiyoruz, çünkü eşitlik kıyasının sonucu, kesinlikle "apaçık"lar (bedîhiyyât) cümlesindendir ve aynı itiraz üç şekille ilgili olarak da size yöneltilebilir. Çünkü üç şekil de sonuç vermede döndürme, hulf ve bunların dışındaki şeylere ihtiyaç duyarlar.

[586] Derim ki: "Zâtı gereği (bizzat) sonuç verme" ile kastedilen, garip öncül vasıtasıyla olmayandır ve biz onunla, tarafları kıyasın terimlerinden farklı olan şeyi kastederiz ve o zaman da döndürme ve hulf, garip olmaz. Biz, eşitlik kıyasının sonucunun apaçık olduğunu kabul etmiyoruz, bilakis o, apaçık olan, onun üzerine dayandığı şeydir ve o da "Eşitin eşiti, eşittir." sözümüzdür. Bu öncülün akılda ona lâzım olmasından dolayı onun apaçık sonuç veren önermelerden olduğu zannedilir.

[587] [*Keşf*'in yazarı (Hûnecî) gibi] bir grup size, eşitlik kıyasının bizzat gerektirmede bulunduğunu kabul etmeniz konusunda itiraz etti. Örneğin "A, C'nin eşit olduğu şeye eşittir." önermesi gibi. [Eşitlik kıyası] bu sonuca nisbetle kıyas olursa, sizin 'her iktirânî kıyas, ortaklığın gerçekleşmediği bir terimde ortak olan iki öncülden oluşur" sözünüz geçersiz olur. Ve eğer 'zâtı gereği başka bir sözü gerektirmesi'ne rağmen kıyas olmazsa tanım da geçersiz olur. Sonra onlar şöyle dedi: Doğrusu bu tanımdan eşitlik kıyasını hariç tutmanın yolu "*B'ye eşit olan her şey, B'ye eşit olan her şeye eşittir.*" sözümüzde olduğu gibi eşitlik kıyası ancak bir vasıtayla sonuç verir, denilmesidir. Çünkü birinci öncüle bitiştiği zaman, "*A, B'nin eşit olduğu her şeye eşittir.*" sonucu çıkar ve o da "*B'nin eşit olduğu her şeye, A eşittir.*"i gerektirir. "B, C'ye eşittir." şeklindeki ikinci öncüle bitiştiği zaman, o da

التأليف لذاته قولنا: 'أ مساو لما يساوي ج.' فإذا ضممناه إلى قولنا و'كل ما مساو لما يساوي ج فهو مساو لـــج.' ينتج المطلوب. وكذا كل ما يكون هذا النمط كقولنا: 'أ ملزوم لـــب' و'ب ملزوم لـــج.' فإنه يلزمه 'أ ملزوم لـــج' كما مرّ. وكذا: 'أ جزء لـــب' و'ب جزء لـــج'.[1]

٥ [٥٨٥] وعلى هذا فإن قلت: إن عنيتَ بعدم إنتاج قياس المساواة بالذات عدم لزوم نتيجته له، فذلك معلوم البطلان. وإن عنيتَ [٩٦ب] به أنه لا يظهر إنتاجُه إلا بواسطة مقدمة أخرى، فلا نُسلّم، لأن إنتاجَ قياسِ المساواةِ من جملة البديهيات قطعا، وأيضا يَردُ هذا عليكم في الأشكال الثلاثة لاحتياجها في الإنتاج إلى العكس والخلف وغيرِه.

١٠ [٥٨٦] قلت: المراد بـــ'الإنتاج بالذات' ما لا يكون بواسطة مقدّمة غريبة ونعني بها ما يكون طرفاه مغايرا لحدود القياس وحينئذ لا يكون العكس والخلف غريبا. ولا نسلم أن إنتاجَ قياسِ المساواةِ بديهي، بل البديهي ما يتوقف هو عليه وهو قولنا 'مساو المساوي مساو.' ولما لزم هذه المقدمة له في العقل يظنّ كونه بديهي الإنتاج.

١٥ [٥٨٧] واعترض قوم[2] بأنكم سلّمتم أن قياس المساواة تستلزم بالذات قولَنا: 'أ مساو لما يساوي ج.' فإن كان قياسا بالنسبة إلى هذه النتيجة، فبطل ما قلتم أن كل قياس اقتراني يتركب من مقدمتين يشتركان في حد لعدم الاشتراك ههنا. وإن لم يكن قياسا مع أنه يستلزم قولا آخر بالذات، [٩٧أ] فقد بطل الحدّ. ثم قالوا بل الطريق في إخراج قياس المساواة عن ذلك الحدّ هو أن يقال إنما

٢٠ ينتج قياس المساواة بواسطة قولنا: 'كل ما مساو لـــب مساو لكل ما يساويه ب.' فإنه إذا انضم إلى المقدّمة الأولى، أنتج 'أ مساو لكل ما يساويه ب' ويلزمه 'كل ما يساويه ب فـأ مساو له.' والمقدّمة الثانية وهي قولنا: 'ب مساو لـج'

---

١ أ، ع٢ – فإنه يلزمه آ ملزوم لج كما مر، وكذا: آ جزء لب وب جزء لج.
٢ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٢٣١-٢٣٢/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ٧١ ب.

"C, B'ye eşittir." i gerektirir, dolayısıyla da biz onu şu sözümüze küçük öncül yaparız: "B'nin eşit olduğu her şeye A eşittir" o halde " C'ye A eşittir" sonucu çıkar. Bu sonuç da "A, C'ye eşittir."i gerektirir ki, o da aranılan şeydir. Dolayısıyla da orta terim, her iki kıyasta da tekrar eder, onların zikrettikleri iki kıyastan birinde ise tekrar etmez. Bu, onun onların zikrettikleridir.

[588] Burada iyice tetkik edilmesi gereken bir nokta var: Bu zorlama yorumların amaçları eğer zikredilen itirazdan kurtulmaksa bu, itiraz olduğu gibi kalacağından dolayı geçersizdir. Eğer onların amacı, zikrettiklerinin eşitlik kıyası sonucunu vermeye uygun olmadığına dayanarak "vasıta/aracı"nın tashihi ise aynı şekilde bu da geçersizdir. Çünkü bu vasıtayı geçersiz saymaları ya orta terimin zikrettikleri iki kıyastan birinde tekrar etmemesi ya da söyledikleri şeyin eşitlik kıyasıyla beraber bizzat sonuç vermemesi sebebiyledir. [Zikredilen] her iki durum da geçersizdir. İkincisinin durumu açıktır, çünkü bu kıyasın sonuç vermesinde onların zikrettikleri akıl nezdinde bu zorlama yorumlardan daha açıktır. Birincisine gelince, bu da öyledir, çünkü kıyasın tarifinde, orta terimin tekrar edilmesi zorunluluğunu hissettiren bir şey bulunmamaktadır; aksi durumda onlar, eşitlik kıyası ve daha başkalarının bu tanımın dışında tutulmasında başka bir şeye ihtiyaç duymazlardı; zira orta terimin tekrar edilmemesi yüzünden zaten dışarıda kalacaktır. Böylece onların zikrettiğinin [orta terimin tekrar edilmesi kaydının] fazlalık olduğu ortaya çıkmıştır.

[589] Bu anlaşıldıysa şimdi biz şöyle deriz: "Zâtı gereği" sözümüzle, aynı şekilde şu tip sözlerimizden de kaçınılmıştır: "Falan konuşuyor, o halde canlıdır. Bu duyumsanabilendir, o halde mevcuttur. Güneş doğduğunda, gündüz mevcuttur." Çünkü [bu türden öncüllerden] ancak gizlenmiş öncüller vasıtasıyla sonuç çıkmaktadır.

[590] Denilirse ki: Bunun örnekleri sizin "önermelerden oluşan" sözünüzle hariçte kalmıştır.

[591] Denilir ki, onların bununla hariçte kalmış olması, diğeriyle hariçte kalmalarına münafi değildir.

[592] "Lâzım olan harici"ye gelince sonuç, bazen sadece onun vasıtasıyla, bazen de gizlenmiş öncüllerle beraber onun vasıtasıyla ortaya çıkar. Birincisine gelince, "Cevher'in parçasının ortadan kalkması, cevherin ortadan kalkmasını gerektirir. Cevher olmayan her şeyin ortadan kalkması, cevherinin ortadan kalkmasını gerektirmez." sözlerimizden "Cevherin ortadan kalkmasını gerektiren şey cevherdir." şeklindeki büyük öncülün ters döndürülmesi vasıtasıyla "Cevher'in parçası, cevherdir"i gerektirir.

يلزمها 'ج يُساويه ب'، فنجعله صغرى لقولنا: و'كل ما يساويه ب فأ مساو له' لينتج 'ج أ مساو له' ويلزمه 'أ مساو لج.' وهو المطلوب. فيكون الأوسطُ مكرّرًا في هذين القياسين، ولم يكن مكرّرًا في أحد ما ذَكَرُوه من القياسين. هذا ما ذَكَرُوه.

[٥٨٨] وفيه بحث: لأن غرضهم من هذه التكلّفات إن كان دفع الاعتراض المذكور، فذلك باطل لبقاء الاعتراض كما كان. وإن كان غرضهم تصحيح الواسطة بناء على أن ما ذكروه لا يصلح أن تكون واسطة لإنتاج قياس المساواة، فذلك أيضا باطل، لأن إبطالهم تلك الواسطة إما أن تكون على أن الأوسط غير مكرّر في أحد ماذكروه من القياسين كما تعرضوا به أو لأن [٩٧ب] ما قالوه لا ينتج مع قياس المساواة بالذات، وكل منهما باطل. أما الثاني، فظاهر، لأن ماذكروه أوضح عند العقل في إنتاج هذا القياس من هذه التكلّفات. وأمّا الأوّل، فذلك لأنه ليس في تعريف القياس ما يشعر بوجوب تكرّر الوسط وإلا لما احتاجوا في إخراج قياس المساواة وغيره عن هذا الحدّ بشيء آخر لخروجه حينئذ لعدم تكرّر الوسط. فعلم أن ما ذكروه مستدرك.

[٥٨٩] وإذا عرفت ذلك، فنقول قولنا 'لذاته' يقع أيضا احترازا عن مثل قولنا: 'فلان يتكلم فهو حي.' و'هذا محسوس فهو موجود.' و'لما كانت الشمس طالعة كان النهار موجودا.' لأنها إنّما تنتج بواسطة مقدّمات محذوفة.

[٥٩٠] فإن قيل: أمثال ذلك خرجت بقولكم 'مؤلف من قضايا'.

[٥٩١] يقال خروجها بذلك لا ينافي خروجها بذاك.

[٥٩٢] وأما الخارجية اللازمة، فقد يكون الإنتاج بواسطتها وحدها وقد تكون بواسطتها مع مقدّمة محذوفة. أما الأوّل، فإن قولنا: جزء الجوهر يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر وكل ما ليس بجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر يستلزم جزء الجوهر [٩٨أ] جوهر بواسطة عكس نقيض الكبرى وهو قولنا ما يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر فهو جوهر.

[593] Sen dersen ki: Biz, onun birinci [üçüncü ve dördüncü şekil]den bir kıyas olmadığını, ancak onun, aynıyla ikinci[şekil]den bir kıyas olduğunu, dolayısıyla da "zâtı gereği" sonuç verdiğini kabul ediyoruz. Şayet biz, harici ile sonuç verdiğini kabul edersek harici ile sonuç vermesi, haricinin dışında bir şeyle sonuç vermesine münafi değildir. Zira hulf, onun sonuç vermesine delâlet etmektedir, çünkü "Cevher'in parçası cevher değildir" doğru olduğu zaman biz onu "Cevher'in parçası, cevherin ortadan kalkmasını gerektirmez" sonucunu elde etmek için ikinci öncülle bir araya getiririz; oysa bu (ortadan kalkmasını) gerektirmekteydi. Bu hulftür.

[594] Ben derim ki: Biz, onun ikinci şekilden olduğunu kabul ediyoruz, ancak zikredilen sonuca nisbetle değil de "Cevherin parçası, cevher olmayan değildir" sözümüze nisbetledir; her ikisi birbirini gerektirse de onlardan biri, diğeri değildir. Zikredilen hulfteki küçük öncül "Cevherin cüzü, cevherdir" sözümüzün çelişiği olan ["Cevherin cüzü, cevher değildir" şeklindeki] olumsuz yapılırsa birinci şekilde küçük öncül, olumsuz olur. Onun [yani olumsuz küçük öncülün birinci şekilde] sonuç vermeyeceği daha sonra anlatılacak. Küçük öncül, ["Cevherin cüzü, cevher değildir" şeklindeki] olumsuzun -ki bu yüklemi olumsuz olan olumludur, lâzımı yapılırsa bu kıyas sonuç vermede yabancı öncül/ler/e ihtiyaç duyar. Çünkü bu olumlunun yüklemi, kıyasın terimlerinden farklıdır. Dolayısı ile o zaman da zâtı gereği sonuç veren olmamaktadır.

[595] Birisi şöyle diyebilir: Şeyh [İbn-i Sînâ], küçük terimin, büyük terimi gerektiren orta terimin çelişiğini gerektirmesi yoluyla mâni'atü'l-cem' ve huluvv'dan oluşan kıyasta her biri iki teriminden biriyle kıyasın terimlerine muhalif olan iki öncülün kullanıldığını açıklamıştır. Menedilen, terimlerinden biriyle değil de, her iki terimiyle kıyasın terimlerine muhalefet eden öncülün kullanılmasıdır. İkinci kısma gelince, şu sözlerimizdeki gibidir: "Bu, beyazdır. Her zenci, daima siyahtır." Bundan "Bu, zenci değildir." lâzım gelir. Ancak ikincinin çelişiğinin döndürmesi ve mahzuf bir öncül aracılığıyla (lâzım gelir): Şöyle denilmesi gibi: "Bu, beyazdır. Her beyaz, siyah değildir. Her siyah olmayan, zenci olmayandır." Böylece aranılan şey de sonuç olarak elde edilmiş olmaktadır.

[596] Bizim "başka bir söz" sözümüz, yani sonuç, bilfiil olan önermelerin her birinden farklıdır anlamına gelir, aksi takdirde iki önermeden meydana gelen bütün, nasıl olursa olsun, iki önermeden her birini gerektirmesi dolayısıyla kıyas olurdu. "Lüzum" ile kastedilen,

[٥٩٣] فإن قلت: سلمنا أنه ليس قياسا في الأوّل، لكنه قياس في الثاني بعينه فيكون مُنتِجا بالذات. ولئن سلمنا، لكن إنتاجه بالخارجية لا ينافي إنتاجه بغيرها. فإن الخلف يدل على إنتاجِه، لأنه إذا صدق 'جزء الجوهر ليس بجوهر' نضمه إلى المقدّمة الثانية لينتج 'جزء الجوهر لا يوجب ارتفاعه ارتفاع الجوهر'، وقد كان يوجب، هذا خلف.

[٥٩٤] قلت: سلمنا كونه من الثاني، لكن لا بالنسبة إلى النتيجة المذكورة، بل بالنسبة إلى قولنا: جزء الجوهر ليس ليس بجوهر[١]. وأحدهما غير الآخر، وإن كان متلازمين. والصغرى في الخلف المذكور إن جعلت السالبة التي هي نقيض قولنا: جزء الجوهر جوهر، صارت الصغرى في الأوّل سالبة وسيجيء أنها لا ينتج. وإن جعلت لازم تلك السالبة وهو الموجبة السالب المحمول، فقد احتاج إنتاج هذا القياس إلى أجنبية، إذ تلك الموجبة خالفت محمولها حدود القياس فحينئذ لا يكون إنتاجُه بالذات.

[٥٩٥] ولقائل أن يقول: قد بين الشيخ القياس المركب من مانعة الجمع [٢٩٨ب] ومانعة الخلوّ باستلزام الأصغر نقيض الأوسط المستلزم للأكبر فقد استعمل فيه مقدمتين كل واحدة منهما خالفت بأحد حدّيْها حدود القياس. والممنوع إنّما هو استعمال مقدمةٍ تُغَايِرُ بحدّيْها حدود القياس لا بأحد حدّيْها. وأمّا الثاني، فمثل قولنا: 'هذا أبيض. وكل زنجي أسود دائما.' فإنه يلزمه 'هذا ليس بزنجي.' لكن بواسطة عكس نقيض الثانية ومقدّمة محذوفة كما يقول: 'هذا أبيض. وكل أبيض ليس بأسود. وكل ما ليس بأسود فهو ليس بزنجي'. فينتج المطلوب.

[٥٩٦] وقولنا 'قولا آخر' أي تكون النتيجة مغايرة لكل واحدة من تلك القضايا التي بالفعل وإلا لكان مجموع كل قضيتين كيف كان قياسا لاستلزامه كل واحدة منهما. والمراد 'باللزوم'

١ [ع٢، أ: ليس جزء الجوهر ليس بجوهر.

kamil kıyasın da kendisine dahil olacağı şekilde, açık olan ve olmayanlardan daha genel olan şeydir; [kamil kıyas da] kendisinde herhangi bir şey hakkında herhangi bir değişiklik yapmaksızın aranılan şeyin açıkça ortaya çıktığı kıyastır ve birinci şekil ve seçmeli kıyas bu türdendir; kâmil olmayan kıyas da, kıyasın son üç şeklinde olduğu gibi [kıyasın] terimlerinin yerlerinin değiştirilmesi ile sonucun lüzumunun ortaya çıktığı kıyastır. "Lüzum" ile kastedilen "bazısından değil de, bütününden lâzım/gerekli olan"dır. Bu yüzden de kıyastan ve onun dışındakilerden oluşan bir bütünün, [kıyasın sonucu göz önüne alınarak] kıyas olduğu söylenemez.

[597] Denilirse ki: Aranılan şey, lâzımın tahakkuku olduğu zaman lüzum, seçmeli kıyas gibi kıyasta vaz' edilen bazı şeyler olabilir, çünkü o şu sözümüzde olduğu gibi şartlıda mevcuttur. "Her ne zaman A, B ise, C de D'dir. Ancak A, B'dir. O halde C, D'dir." Aynı şekilde "Daima ya A, B'dir, ya da C, D'dir. Ancak A, B değildir. O halde C, D'dir." Yine örneğin "Her C, B'dir. Ve her B, B'dir." Bu durumda: "Her C, B'dir." sonucu çıkar ve o da aynıyla küçük öncüldür. Ve "Her C, C'dir. Ve her C, B'dir." aynı şekildedir.

[598] Birincinin cevabı: "Başka bir söz" sözümüzle biz, "bilfiil önerme olan önermelere mugayir sözü" kastediyoruz. Tâlî böyle değildir.

[599] Sen dersen ki: Şayet biz, "Eğer hareket mevcut ise, hareket mevcuttur. Ancak hareket mevcuttur. O halde hareket mevcuttur" dersek, sonuç, bilfiil istisna edilen mukaddemin aynı olur.

[600] Derim ki: [Biz bu kıyası kabul etmiyoruz, çünkü kıyas bir şey ifade eder, oysa bu böyle değil. Bundan dolayı da] Şeyh, *Şifâ*'da, o kıyası fazladan bir şey ifade etmediğinden dolayı makbul kabul etmemiştir. Onlar [*Keşf*'in yazarı ve *Metâli*'in yazarı, iktirânî kıyas olan] ikincisini, öncülün, lâzım[olan sonuç]dan farklı olmasıyla cevapladılar; [çünkü öncül, sonucu ispat edecek sıfatlara sahiptir ve] başka bir öncülle beraber oluşan telif ile vasıflanır. Atfın ve belirli bir vaz'ın manası da aranılan şeye kıyasladır, çünkü küçük ve büyük öncülün her ikisi de, sonuca nisbetle kıyasta belirli bir vaz'a sahiptir. Onlar buna, iki önermenin oluşturduğu bütünün, aynı şekilde ikisinden birine nisbetle böyle olduğu ve bundan dolayı da kıyas olması gerektiğiyle itiraz etmişlerdir.

أعم من البيّن وغير البيّن ليندرج فيه القياس الكامل وهو ما يظهر عنه المطلوب من غير تغير في شيء مما في القياس وهو الشكل الأول والقياس الاستثنائي، وغير الكامل وهو الذي يتبيّن لزوم النتيجة عنه بتغيير وضع الحدود كالأشكال الثلاثة الباقية. والمراد 'باللزوم' 'اللزوم عن مجموعها [٩٩أ] لا عن البعض.' فلا يقال للمجموع من القياس وغيره قياسا.

[٥٩٧] فإن قيل: اللزوم قد يكون بعض ما وضع في القياس كالقياس الاستثنائي إذا كان المطلوب تحقق اللازم، فإنه موجود في الشرطية مثل قولنا: 'كلما كان أ ب فج د.' 'لكن أ ب، فـــج د'. وقولنا: 'دائما إما أ ب أو ج د.' 'لكن ليس أ ب. فــج د.' وكذلك قولنا: 'كل ج ب' و'كل ب ب.' فإنه ينتج: 'كل ج ب.' وهو بعينه الصغرى. وكذلك 'كل ج ج' و'كل ج ب.'

[٥٩٨] وجواب الأوّل أن قولنا 'قولا آخر' نعني به 'قولا مغايرا للقضايا التي هي بالفعل قضية' والتالي ليس كذلك.

[٥٩٩] فإن قلت: لو قلنا 'إن كانت الحركة موجودة، فالحركة موجودة.' 'لكن الحركة موجودة.' 'فالحركة موجودة'. تكون النتيجة عين المقدم المستثنى الذي هو بالفعل .

[٦٠٠] قلت: قد مَنَعَ الشيخ في الشفاء[١] قياسه ذلك لعدم إفادته شيئا زائدا. وأجابوا[٢] عن الثاني بأن المقدمة مغايرة للازم لكونها بوصف التأليف مع الأخرى ومعنى العطفية والوضع المعين بالقياس إلى المطلوب، إذ لكل من الصغرى والكبرى وضع معين في القياس بالنسبة إلى النتيجة. واعترضوا [٩٩ب] على ذلك بأن مجموع القضيتين أيضا كذلك بالنسبة إلى إحداهما فينبغي أن يكون قياسا.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص.٦٨-٦٩.

٢ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٢٣٦-٢٣٨/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ٧٣ء-ب؛ الأرموي، مطالع الأنوار، ص. ٦٥-٦٦.

[601] *Keşf'in* yazarı, onu şöyle cevaplamıştır: Belirli bir vaz' ile beraber olan öncül, aranılan şeye kıyasladır. İki önermenin bütününde ise böyle değildir.

[602] Derim ki: Bu geçersizdir, çünkü [iktirânî olan] önceki [iki] kıyastan, sonuç aynı olmasına rağmen "C, B'dir."in kâh küçük öncül, kâh büyük öncül olarak vaki olduğu görülmüştür. Doğrusu buna verilecek cevap şudur: Sonucun [kıyastaki öncüllerin] bütününden gereken şey olduğu daha önce geçmişti. Tek bir öncülün iki önermeye nisbet edilmesi böyle değildir. Dolayısıyla [burada] çelişki varid olmaz.

Sonsöz

[603] İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta kıyasın sonuç vermesi hakkında iki şüphe ortaya attı:

[604] Birincisi, [Şayet kıyastan bir sonuç çıkarsa] sonucu gerektiren ya bilinen[küçük ve büyük öncül]lerin bir araya gelmesi [ve küçük öncülün büyük öncül altında kabul edilmesi], veya onlardan biri veya bazısı olmaksızın bazısıdır ve sonuca ulaşmanın başka bir yolu da yoktur. Birincisine gelince, [küçük ve büyük öncülden meydana gelen] bütünün zihinde bir defada bulunmasının imkânsızlığı sebebiyledir. Çünkü biz, zorunlu olarak şunu biliriz: Zihni, bir bilinene yönlendirdiğimizde, bu durumda zihni başka bir bilinene yönlendirmemiz imkânsız hale gelir. [Küçük ve büyük öncülün bir araya gelmesiyle oluşan] bütün, [zihinde] asla bulunmazsa ma'dûmun bir şey için illet olma imkânsızlığından dolayı sonucun ortaya çıkmasının illeti de olmaz. Çünkü belirli bir düzene sokulmuş bilgilerin bütünü, ancak düşünme ameliyesi olur ve birşey hakkında düşünmek, o şey hakkında bilgi sahibi olmaya aykırıdır, dolayısıyla da [düşünme,] onunla (bilme) bir arada bulunmaz. İlletin zaman bakımından ma'lûl ile beraber varolması gerekir. Çünkü onlardan her biri gerektiren olmadığında, akabinde bir araya gelmeleri esnasında; ya olan şeyin ortadan kalkmasından dolayı, ya da daha önce olmamış bir şeyin ortaya çıkmasından dolayı fazladan bir iş ortaya çıkmazsa [büyük ve küçük öncülün] bir araya gelmeleri esnasında oluşan bütünün [sonucu] gerektiriciliği imkânsız olur. Eğer [fazla bir şey] ortaya çıkarsa onu gerektiren şeyin [büyük ve küçük öncüle ait] bilgilerden bir şey olması caiz değildir. Çünkü fazlalık, [onların] bir araya gelmesinden önce mevcut değildir; bilakis bütünle var olur.

[٦٠١] وأجاب عنه صاحب الكشف[١] بأن المقدّمة مع الوضع المعين بالقياس إلى المطلوب وليس كذلك في مجموع القضيتين.

[٦٠٢] قلت: ذلك باطل، لأنه قد عُلِمَ من القياسين المتقدمين[٢] 'أن ج ب' وقع تارة صغرى وأُخرى كبرى مع اتحاد النتيجة، بل الجواب أنه قد مرّ أن النتيجة ما تلزم من المجموع. والقضية الواحدة بالنسبة إلى القضيتين ليست كذلك، فلا يرد النقض.

خاتمة

[٦٠٣] ذكر الإمام في الملخّص[٣] شكّين على إنتاج القياس:

[٦٠٤] أحدهما أن الموجب للنتيجة إما مجموع العلوم[٤] أو كل واحد منهما أو بعضها دون البعضِ ولا سبيل إلى شيء منها. أما الأوّل، فلاستحالة وجود المجموع في الذهن دفعة، لأنّا نعلم بالضرورة أنّا إذا وجّهْنا الذهن نحو معلوم استحال منّا في تلك الحالة توجيه الذهن إلى معلوم آخر. ومتى لم يوجد المجموع أصلا، لم يكن علة لحصول النتيجة لامتناع كون المعدوم علة لشيء، ولأن مجموع العلوم المرتبة ليس [١٠٠أ] إلا الفكر والفكر في الشيء ينافي العلم به فلا يجتمع معه. والعلّة يجب وجودها مع المعلول بالزمان. ولأن كل واحد منها لما لم يكون موجبا، فعند اجتماعها إن لم يحصل أمر زائد إما بزوال ما كان أو بحصول شيء ما كان، امتنع موجبية المجموع عند الاجتماع. وإن حصل، فالموجب له لا يجوز أن يكون شيئا من تلك العلوم؛ لأن هذا الزائد ما كان قبل الاجتماع، بل يكون المجموع.

---

١ انظر: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٢٣٧-٢٣٨/ طوبكابي: ٣٣٥٤، و. ٧٣ ب.
٢ ع٢ – قلت: ذلك باطل، لأنه قد علم من القياس المقدمين.
٣ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٣٢-١٣٥/ لاله لي:٢٥٥٤، و. ٣٩ ء- ٤٠ ء.
٤ ط: العلة.

Eğer bir araya gelme durumu meydana gelmediyse, tek olma durumu olmadığı müddetçe gerektiren de ortaya çıkmaz. Eğer çıkarsa, söz yukarıda tartışılan minvalde dönüp-dolaşır ve teselsül olur. İkincisi, [bu düzenlenmiş bilgilerden] her birinin, zorunlu bilgiyi gerektiren olmasıdır ki bu geçersizdir. [Çünkü sadece tek bir öncül kendi başına sonucu gerektirmez.] Üçüncüsüde aynı şekilde [sonucun, sadece bazı bilgilerden gerekeceği yönde]dir. Aksi durumda [diğer] bazıları[yla sonuç elde edilemediğinden], ortadan kaldırılabilir.

[605] Çünkü ikinci şekil sonucu [açıkça] gerektiren bir kıyas değildir, aksi durumda kıyasın] sonucunun ve her iki öncülün [doğruluğunun] lüzumunun bilinmesi zorunlu olursa, insanların tamamı sonucu bilmede iştirak ederler, çünkü zorunludan zorunlu olarak gereken, zorunludur. Eğer onlardan biri veya her ikisi kesbî/sonradan elde edilme olursa söz dönüp dolaşıp [sonucu ve kıyasın öncüllerinin apaçık mı, sonradan elde edilmiş mi olduğu] sonucuna gelir. Dolayısıyla teselsül imkânsız olduğundan dolayı [(sözün de) kıyastan sonucun gerektiği ve kıyasın öncüllerinin de apaçık olduğu] zorunlu bir yerde bitmesi gerekir. [(O zaman da) bütün insanlar, sonucu bilmede ortak olurlar.] Bu da tekrar [bu durumu geçersiz kılacak] ilzâmı gerektirir.

[606] Birinci [şeklin]in cevabı: [Sonucu] gerektiren, [her iki öncülün oluşturduğu] bütündür ve o da, zihinde bir araya gelmedir, çünkü biz, mukaddem için tâlînin, konu için yüklemin sübûtuyla ve bunların dışındaki nisbetler hakkında hüküm veriyoruz. Bu [türden hükümler] beraberce her iki tarafın akledilmesi olmaksızın imkânsızdır. Onun "düzenlenmiş bütün düşünme ameliyesidir ve düşünme ameliyesi de bilgiyle uyuşmaz" sözüne gelince:

[607] Biz şöyle diyoruz: Düzenlenmiş bütünün, düşünme ameliyesi olduğunu kabul etmiyoruz, bilakis düşünme ameliyesi, aranılan şeye ulaşmak için bu bütünün düzenlenmesinden ibarettir. Onun "eğer [her iki öncülün] bir araya gelme durumu ortaya çıkarsa [tek tek durumları] ortaya çıkmadığı sürece onu gerektiren ya her biri, ya bir kısmı ya da bütündür" sözüne gelince; biz [onu gerektirenin başka bir şey olduğunu] söylüyoruz o da şudur: Bir araya gelme esnasında, zorunlu olarak bütünlük arzeden bir biçim ortaya çıkar ve o da [onun] cüzlerinin her birinden farklıdır ve [artık] teklik durumunda mevcut değildir ve onu, diğer bileşiklerde olduğu gibi harici bir akleden kuvvet gerektirir, çünkü fail neden, nedenliye dâhil olmaz.

فإن لم يحصل حالةَ الاجتماع ما لم يكن حالة الانفراد لم تحصل الموجبة. وإن حصل، عاد الكلام فيه وتسلسل. والثاني وهو أن يكون كل واحد موجبا باطل للعلم الضروري. وكذا الثالث؛ وإلا لصار غير ذلك البعض مستدركا.

[٦٠٥] الثاني العلم بلزوم[١] النتيجة والمقدمتين إن كان ضروريا، اشترك كل الناس في العلم بالنتيجة، لأن اللازم بالضرورة عن الضروري ضروري، وإن كان أحدهما كسبيا أو كلاهما عاد الكلام في منتجة. فلا بدّ من الانتهاء إلى الضروري لاستحالة التسلسل، وحينئذ يعود الإلزام.

[٦٠٦] وجواب الأوّل أن الموجب [١٠٠ب] هو المجموع وأنها يجتمع في الذهن، لأنّا نحكم بثبوت التالي للمقدم وثبوت المحمول للموضوع وغيرِها من النِّسَبِ. ويمتنع ذلك بدون تعقّلِ الطرفين معا. قوله 'ولأن المجموع المرتّب هو الفكر والفكر ينافي العلم.'

[٦٠٧] قلنا: لا نسلّم أن المجموع المرتّب هو الفكر، بل الفكر هو ترتيب ذلك المجموع للتوصل إلى المطلوب. قوله 'فإن حصل حالة الاجتماع ما لم يكن، فموجبه إما كل واحد أو بعضها أو المجموع' قلنا: عند الاجتماع تحصل الهيئة المجموعية بالضرورة وهي مغايرة لكل واحد من الأجزاء وغير موجود حالة الانفراد وموجبها أمر خارجي وهو القوة العاقلة كما في سائر المركبات، لأن العلّة الفاعلية لا تكون داخلة في المعلول.

---

١ م: بلزوم.

[608] İkinci[şekli]nin cevabı: Denilebilir ki, eğer sen "zorunluluk" ile "en genel mana"yı [yani zihnin verdiği kesin hükmün her iki tarafın tasavvuruna dayandığını] kastedersen biz, bütün [insanların, sonuc]ün o[bütünün varlığının "kesin" olduğu üzeri]nda ortak görüşe sahip olduklarını kabul etmiyoruz, çünkü o zaman iki öncülün zorunlu olmasıyla kastedilen şu olur: Şayet onların her iki tarafı ve birinin diğerine nisbeti tasavvur edilirse bu nisbetin ortaya çıktığı bilinir. Lüzumun zorunlu olmasının manası ise şudur: Şayet iki öncülle beraber aranılan şey ve aranılan şeyin bu ikisine nisbeti tasavvur edilirse, [aranılan şeyin] lüzumunun o ikisinden olduğu bilinecektir. Her ne zaman bu tasavvurlar ortaya çıkmazsa ne aranılan şeyin ortaya çıkması, ne de bütün [insanların] onda ortak bir görüşe sahip olması gerekir. Eğer sen [zorunlu ile, zihnin nisbet ilişkisi hakkında hüküm verebilmesi için sadece önermenin konusunu bilmesini yeterli gördüğün] "daha özel bir mana"yı kastedersen biz, "daha genel olan mana" ile zorunlu olan şeyde son bulma ihtimalinden dolayı "teselsül" ü kabul etmiyoruz. Allah en iyisini bilir.

İkinci Fasıl: Kıyasın Kısımları

[609] Kıyas iki kısımdır:

[610] Eğer ne sonuç, ne de onun çelişiği onda bilfiil zikredilmezse, "iktirânî" olur. Örneğin: Her C, B'dir. Ve her B, A'dır. O halde: Her C, A'dır.

[611] Eğer onlardan biri zikredilirse, "seçmeli" (istisnâî) olur. Örneğin: Eğer A, B ise, C de D'dir. Ancak A, B'dir. O halde: C, D'dir veya C, D değildir. O halde A, B değildir.

Kıyasın Birinci Kısmı: İktirânî

[612] O da iki kısımdır:

[613] Birincisi: Yüklemli kıyaslar: Sadece yüklemlilerden oluşur.

[614] İkincisi: Şartlı kıyaslar: Sırf şartlılardan veya şartlı ve yüklemlilerden oluşur.

[٦٠٨] وجواب الثاني أن يقال إن عنيتَ بـ'الضروري' المعنى الأعم، فلا نسلّم اشتراك الكل فيه، لأنه حينئذ يكون المعنى من كون المقدمتين ضرورية أنه لو تُصوّر طرفاهما ونسبة أحدهما إلى آخر، علم حصول تلك النسبة. والمعنى من كون اللزوم [١٠١أ] ضروريا أنه لو تُصوّرت المقدمتان مع المطلوب ونسبة المطلوب إليهما، عُرِفَ لزومُه عنهما. فكلما لم تحصل هذه التصورات، لم يلزم حصول المطلوب فلا يلزم اشتراك الكل فيه. وإن عنيت بـ'المعنى الأَخَصّ'، فلا نسلم التسلسل لجواز أن ينتهي إلى ما يكون ضروريا بالمعنى الأعم. والله أعلم[١].

الفصل الثاني[٢] في أقسام القياس

[٦٠٩] القياس على قسمين:

[٦١٠] اقتراني: إن لم تكن النتيجة ولا نقيضها مذكورا فيه بالفعل كقولنا: كل ج ب. وكل ب أ. فكل ج أ.

[٦١١] واستثنائي: إن كان أحدهما مذكورا كقولنا: إن كان أ ب فج د. لكن أ ب، فج د أو ليس ج د، فليس أ ب.

أما [القسم] الأول اقتراني

[٦١٢] فقسمان:

[٦١٣] الأوّل في القياسات الحملية وهي المركبة من الحمليات الصرفة.

[٦١٤] والثاني في القياسات الشرطية وهي المركبة من الشرطيات المحضة أو منها ومن الحمليات.

---

١ ط، أ، ع٢، م – والله أعلم.
٢ م، أ – الفصل الثاني.

Birinci Kısım: Yüklemli Kıyaslar

[615] İncelenecek konuları:

Birinci Bahis: Öncüller

[616] Şeyh şöyle dedi: Her basit yüklemli iktirânî kıyas, aranılan şeyin (matlûbun) tarafları arasındaki aracılığı dolayısıyla "orta terim" olarak isimlendirilen bir terimde ortak olan iki öncülden oluşur. O matlûbun taraflarından biri, "küçük terim" olarak isimlendirilir ve "aranılan şeyin" "konu"su olur ve [küçük terimin olduğu] bu [öncül de] "küçük öncül" olarak isimlendirilir. İkinci [öncülde], "büyük" ve "yüce" (ekber ve aʿzam) olarak isimlendirilen terim bulunur ve o da aranılan şeyin "yüklem"idir ve [büyük ve yüce terimi içinde bulunduran] bu [öncül de] "büyük" ve "yüce öncül" olarak isimlendirilir. Önerme kıyasın bir cüzü olduğunda "öncül" olarak isimlendirilir. Bağ olmadan öncülün kendisine çözündüğü "konu" ve "yüklem" de kıyasın iki terimi olur. [Kıyasta] orta terimin [öncüllerin] her iki tarafına nisbetinin yapısı "şekil" olarak isimlendirilir. Küçük öncülün, büyük öncülle birleşmesi "ilişki (karîne)" ve "mod (darb)"dır. [Kıyastan] lâzım gelen söz, eğer o kıyası öncelerse "aranılan şey" (matlûb); eğer kıyas onu öncelerse, "sonuç" olur. İşte bu (matlûb olan) sözü netice olarak veren karîne, "kıyas"tır. Bunlar, Şeyh'in [ve ona tâbi olan mantıkçıların] zikrettikleridir.

[617] Burada üzerinde düşünülmesi gereken bazı noktalar var: Çünkü kıyasın tarifi, orta terimin tekrarına işaret etmemektedir, [her kıyasta orta terimin bulunması gerekir, fakat böyle değildir, çünkü böyle olsaydı] "seçmeli kıyas" ın hükmü de aynı olurdu [zira seçmeli kıyasta tâlînin çelişiği istisna edildiğinde onda (orta terim gibi) tekrar eden bir şey yoktur] ve aynı şekilde eşitlik kıyası ve diğerlerinin hariç tutulmasında başka bir zorlama yoruma ihtiyaç duymazlardı. Ayrıca bu [orta terimin tekrar etmesi] kıyastan sonuç elde etmede şart değildir. Çünkü sen, eşitlik kıyasının, bu şart olmaksızın "A, C'nin eşit olduğu şeye eşittir." şeklinde "zâtı bakımından" sonuç verdiğini öğrenmiştin; o babtan olan kıyaslar da aynı şekildedir. Keza şu sözlerimiz de aynı şekildedir: "Cisim kendisinde siyah olandır. Ve her siyah, renktir." Bunlar da bizzat "cisim, kendisinde siyah olandır"ı gerektirir. Keza yine şu sözlerimiz de aynıdır: "Her C, B'dir. Ve her A, B olmayandır." Hulf yoluyla "Hiçbir C, A değildir"i gerektirir.

القسم الأوّل في القياسات الحملية

[٦١٥] وفيه مباحث:

[البحث] الأول[١] في المقدّمات

[٦١٦] قال الشيخ[٢]: كل قياس اقتراني حملي بسيط يتركب من مقدّمتين تشتركان [١٠١ب] في حد يسمى 'الأوسط' لتوسطه بين طرفي المطلوب وينفرد أحدهما بحد يسمى 'الأصغر' وهو موضوع المطلوب وسميت لذلك بـ'الصغرى' والثانية بحد يسمى 'الأكبر' و'الأعظم' وهو محمول المطلوب ولذلك سميت بـ'الكبرى' و'العُظمى.' والقضية التي هي جزء القياس تسمى 'مقدّمة' وما تنحل إليه المقدّمة كالموضوع والمحمول دون الرابطة حدا للقياس. وهيئة نسبة الأوسط إلى الطرفين 'شكلا.' واقتران الصغرى بالكبرى 'قرينة' و'ضربا.' والقول اللازم مطلوبا إن سبق منه إلى القياس، ونتيجة إن سبق من القياس إليه. والقرينة المنتجة لهذا القول قياسا. هذا ما ذكره الشيخ.

[٦١٧] وفيه بحث: لأن تعريف القياس غير مُشعِر بتكرّر الوسط وإلا لكان حكم القياس الاستثنائي أيضا كذلك ولما احتاجوا أيضا في إخراج قياس المساواة وغيره إلى تكلّف آخر وأيضا ذلك ليس بشرط في الإنتاج لأنّك قد عرفت أن قياس المساواة ينتج بالذات 'أ مساو [١٠٢أ] لما يساوي ج' بدون هذا الشرط. وكذا الأقيسة التي من بابه وكذا مثل قولنا: 'الجسم فيه سواد. وكل سواد لون.' فإنّه يستلزم بالذات 'الجسم فيه لون.' وكذلك قولنا: 'كل ج ب[٣]. وكل أ لا ب.' يلزمه 'لا شيء من ج أ' بالخلف.

---

١ أ، ع٢، ع١، ط، م: فأ.

٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١٠٦-١٠٨؛ ابن سينا، كتاب النجاة، ص. ٧٠؛ ابن سينا، كتاب المختصر الأوسط في المنطق، ص. ٩٨/ طرحان والد صلطان: ٢١٣، و. ٣٣ ء-ب.

٣ ط – ب.

Bundan dolayı da [orta terimin tekrarıyla bu] kayıt, fazlalık olur ve bazı kıyasların kıyas formu olma özelliklerini kaldırır. Ancak şöyle denilmesi istisnadır: Yüklemli iktirânî kıyas, orta terimin tekrar edilmiş olmasından daha genel olsa da olmasa da, bu şart ile diğerlerinin aksine sonuç vermesi tümel, burhânı mâlûm, kıyastan sonuca istidlâlde (tard) ve sonuçtan kıyasa istidlâlde (el-aks) kaide ve hükümleri sağlam olduğu ve de diğerlerinde aranılan sonuçları elde etmede yardımcı olduğu için onlar bunu tercih etmişler ve zabtı zor olduğundan diğerlerini terk etmişlerdir. Bu, doğruya en yakın olandır.

[618] Sen bunları öğrendiğine göre şimdi biz şöyle deriz: Orta terim, eğer küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu olursa, birinci şekil olur. [Örneğin: Her C, B'dir. Ve her B, A'dır. Sonuç: Her C, A'dır.]

[619] Eğer [orta terim küçük öncülde konu, büyük öncülde yüklem olmak üzere] aksi olursa dördüncü şekil olur. [Örneğin: Her B, C'dir. Ve her A, B'dir. Sonuç: Bazı C'ler A'dır.]

[620] Eğer her ikisinde de yüklem olursa, ikinci şekil olur. [Örneğin: Her C, B'dir. Ve hiçbir A, B değildir. Sonuç: Hiçbir C, A değildir.]

[621] Eğer her ikisinde de konu olursa, üçüncü şekil olur. [Örneğin: Her B, C'dir. Ve her B, A'dır. Sonuç: Bazı C'ler A'dır.]

[622] Birincisi, ikincisinden büyük öncülü, üçüncüsünden küçük öncülü bakımından, dördüncüsünden de her iki bakımdan farklıdır. İkincisi, üçüncüsünden her iki bakımdan, dördüncüsünden küçük öncülü bakımından farklıdır. Üçüncüsü, dördüncüsünden büyük öncülü bakımından farklıdır.

[623] Her şekil, kendisinin muhalifi olanın döndürülmesiyle diğerine ircâ edilebilir.

[624] Birinci şekil, kesin [bedîhî] sonuç verdiği için "tabiî kâmil kıyas"tır; çünkü kendisindeki orta terim küçük terim için hasıl olduğu için büyük öncül için varid olan hüküm, aynıyla küçük terim için de varid olur; dolayısıyla başka bir düşünmeye gerek duyulmaz; ayrıca [birinci şekil, diğerlerinde olmayan,] dört aranılan şeyi [metâlib] sonuç verme özelliğine de sahiptir. Onu ikinci [şekil] izler. Çünkü onun olumsuz da olsa tümel olan sonucu, her ne kadar olumlu da olsa üçüncü [şeklin] tikel olan sonucundan daha değerlidir, çünkü o [tümellik] ilimlerde daha faydalıdır. Ayrıca o [ikinci şekil],[aranılan şeyin konusunu ihtiva eden] küçük öncülünün daha değerli olması bakımından "tabiî şekle" daha yakındır. Onu [ikinci şekli], dördüncü [şekil] olmaksızın, iki öncülden birinde birinci [şekle] uygunluğundan dolayı üçüncü [şekil] izler. Çünkü onun [dördüncü şeklin] farklılığı her iki [öncülü] bakımındandır ve bundan dolayı da tabiî olmaktan uzaktır ve onun sonucu ancak birçok değişikliklerden sonra açıklığa kavuşturulabilir.

وحينئذ يكون التقييد مستدركا ومخرجا لبعض القياسات عن القياسية اللّهم إلا أن يقال القياس الاقتراني الحملي وإن كان أعمّ من أن يكون متكرّر الوسط أو لم يكن لكن لما كان بهذا الشرط كلي الإنتاج، معلوم البرهان، مضبوط القواعد والأحكام في الطرد والعكس بخلاف الباقي وكان معينا في تحصيل المطالب عن الباقي، فاختاروه وتركوا الباقي لصعوبة ضبطها. وهذا قريب من الحق.

[٦١٨] وإذا عرفت هذا، فنقول: الأوسط إن كان محمولا في الصغرى موضوعا في الكبرى، فهو الشكل الأول.

[٦١٩] وإن كان بالعكس، فهو الشكل الرابع.

[٦٢٠] وإن كان محمولا فيهما، فهو الشكل الثاني.

[٦٢١] وإن كان موضوعا فيهما، فهو الشكل الثالث.

[٦٢٢] والأول يخالف الثاني [١٠٢ب] في الكبرى والثالث في الصغرى والرابع فيهما. والثاني يخالف الثالث فيهما والرابع في الصغرى. والثالث يخالف الرابع في الكبرى.

[٦٢٣] وكل شكل يرتدّ إلى الآخر بعكس ما مخالفا فيه.

[٦٢٤] والشكل الأوّل هو القياس الكامل الطبيعي لكونه بديهي الإنتاج؛ لأن الأوسط فيه لما كان حاصلا للأصغر، كان الحكم الذي في الكبرى بعينه واردا على الأصغر فلا يحتاج إلى روية أخرى. ولاختصاصه بإنتاج المطالب الأربعة. ويتلوه الثاني؛ لأن ما ينتجه وهو الكلي أشرف وإن كان سلبا عن الجزئي الذي ينتجه الثالث وإن كان إيجابا لكونه أنفع في العلوم ولأنّه يوافق الشكل الطبيعي في أشرف المقدمتين وهو الصغرى. ويتلوه الثالث دون الرابع لموافقته الأوّل في إحدى المقدمتين دون الرابع، لأنه خالفه فيهما ولذلك بَعُد عن الطبع ولا يتبين بإنتاجه إلا بتغيير كثير.

[625] Büyük bilgin Fârâbî ve eş-Şeyhu'r-Reîs, bu sebepten ve ona çok az ihtiyaç duyulmasından ve üç şekille yetinilmesinden dolayı onu şekillerin arasından atmışlardır. [Dört] şekil; iki tikelden, iki olumsuzdan, küçük öncülü olumsuz ve büyük öncülü tikel olandan bir kıyas olmaması konusunda ortaktırlar. Sonuç da, nicelik ve nitelik bakımından daha zayıf olana bağlıdır. Bunların tamamı, tümevarım (istikrâ) ile öğrenilmiştir.

İkinci Bahis: [Ciheti Olmaksızın] Öncüllerin Niceliği ve Niteliği Bakımından Dört Şeklin Sonuç Vermesinin Şartları

[626] ***Birinci şekle gelince***, sonuç vermesi için *küçük öncülünün olumlu olması* şart koşulur, aksi durumda [küçük öncül olumsuz] olursa, küçük öncül, orta terimin altında bulunmaz ve [orta terim hakkındaki] hüküm, ona [küçük terime] geçmez. Böylece [ister olumlu, ister olumsuz olsun] büyük terimin bazen küçük terim için sübûtu, bazen de ondan olumsuzlanması caiz olmuştur. Örneğin: "Hiçbir insan, taş değildir. Ve her taş, cisimdir veya cansızdır." Birincisi hakkında doğru olan ["Her insan, cisimdir." de olduğu gibi] olumlu olmasıdır. [Büyük öncül "Her taş, cansızdır." şeklinde değiştirildiğinde] ikinci hakkında doğru olan ["Hiçbir insan, cansız değildir."de olduğu gibi] olumsuz olmasıdır. [Eğer böyle olmazsa, olumlama ve olumsuzlama] ikilisinden biri belirginleşmez ve kıyas da sonuç vermez. Çünkü sonuç vermeden kastedilen, kıyasın onlardan birini gerektirmesidir.

[627] [Sonuç vermesinin şartlarından biri de] *büyük öncülünün tümel olması*dır, böyle olmaz[da tikel olur]sa, büyük terime ait bazı konular, küçük terim hakkındaki bazı yüklemler olmayabilir ve olmaması caizdir. Dolayısıyla da farklılık ortaya çıkar. Örneğin: "Her insan, canlıdır. Ve bazı canlılar, konuşan/düşünen veya attır." Birinci hakkında doğru olan, olumlu olması; ikinci hakkında doğru olan, olumsuz olmasıdır. O halde nicelikleri belirli dört önermenin bizzat kendilerinden ortaya çıkan on altı moddan sonuç vereni dört tanedir ve onlar da küçük öncülü iki olumlu ve büyük öncülü iki tümel olandan ortaya çıkar.

[628] Birinci [mod], iki tümel olumludan oluşur. Tümel olumlu sonuç verir. Örneğin: Her C, B'dir. Ve her B, A'dır. O halde her C, A'dır.

[٦٢٥] والفاضل الفارابي[١] والشيخ الرئيس[٢] ألقياه من بين الأشكال لهذه العلّة [١٠٣أ] ولقلةِ الاحتياج إليه والاستغناء بالأشكال الثالثة عنه. ويشترك الأشكال في أنه لا قياس عن جزئيين ولا عن سالبتين ولا عن سالبة صغرى وجزئية كبرى. وإنّ النتيجةَ تتبع أخس المقدمتين في الكم والكيف. وكل ذلك عرف بالاستقراء.

البحث الثاني في شرائط إنتاج الأشكال الأربعة بحسب كمية المقدمات وكيفيتها

[٦٢٦] أما الشكل الأوّل، فيُشترط لإنتاجه إيجاب الصغرى وإلا لم يندرج الأصغر تحت الأوسط ولم يتعدّ الحكم منه إليه. فجاز ثبوت الأكبر تارة للأصغر وأخرى سلبه كقولنا: لا شيء من الإنسان بحجر. وكل حجر جسم أو جماد. والصادق في الأوّل الإيجاب وفي الثاني السلب. فلم يتعين أحدهما فلا يكون القياس منتجا؛ لأن المعني بالإنتاج استلزام القياس لأحدهما.

[٦٢٧] وكلية الكبرى وإلا لجاز أن يكون البعض المحكوم عليه بالأكبر غير البعض المحكوم به على الأصغر وجاز أن لا يكون. فيحصل الاختلاف كقولنا: كل إنسان [١٠٣ب] حيوان. وبعض الحيوان ناطق أو فرس. والحق في الأوّل الإيجاب وفي الثاني السلب. فإذن[٣] المنتج من الضروب الستة عشر الحاصلة من ضرب المحصورات الأربع في نفسها أربعة وهي الحاصلة من ضرب الموجبتين صغرى في الكليتين كبرى.

[٦٢٨] الأوّل من موجبتين كليتين. ينتج: موجبة كلية. كقولنا: كل ج ب. وكل ب أ. فكل ج أ.

---

١ انظر: الفارابي، كتاب القياس، ص. ٢١-٣١.

٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١٠٧-١٢٢؛ ابن سينا، كتاب النجاة، ص. ٧٠-٧٣؛ ابن سينا، كتاب المختصر الأوسط في المنطق، ص. ١٠٠-١٠٧/ طرحان والد صلطان: ٢١٣، و. ٣٣ب-٣٦ء.

٣ ط: فإذا.

[629] İkincisi, iki tümelden oluşur. Büyük öncülü olumsuzdur. Tümel olumsuz bir sonuç verir. Örneğin: Her C, B'dir. Hiçbir B, A değildir. O halde hiçbir C, A değildir.

[630] Üçüncüsü, iki olumludan oluşur. Küçük öncülü tikeldir. Tikel olumlu sonuç verir. [Örneğin: Bazı C'ler B'dir. Ve her B, A'dır. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler A'dır.]

[631] Dördüncüsü, küçük öncülü tikel olumlu, büyük öncülü tümel olumsuzdan oluşur. Örneği açıktır[: Bazı C'ler B'dir. Ve hiçbir B, A değildir. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler, A değildir.]

[632] Bu kıyaslar, zâtları bakımından açıkça kâmildirler. Şekillerin tamamında sonuç veren modlar, sonuçlarının döndürmesi olan lâzımları gerektirebilirler. Ve bunlardan [modlarda] onların lüzumları, sonucun döndürülmesiyle ortaya çıkar, ancak onlar [yani bu modlar] onlara kıyasla "kâmil kıyaslar" değildir.

[633] Sen dersen ki: Küçük öncülün olumlu olması bu kıyasın sonuç vermesinde herhangi bir fayda vermez, çünkü kıyas, küçük öncülü olumsuz olmasına rağmen sonuç verir, olumlu olmasına rağmen de sonuç vermez. Keza büyük öncülün tümel olması da sonuç elde etmede herhangi bir fayda vermez, çünkü sonuç onun tikel olmasına rağmen elde edilebilirken, tümel olmasına rağmen elde edilemeyebilir.

[634] [Olumsuz küçük öncülün sonuç çıkarma işlemi olan] birincisine gelince, orta terim büyük terime eşit olduğu [zaman, her şey orta terimden, orta terimde büyük terimden olumsuzlanır, çünkü iki eşitten biri bir şeyden olumsuzlandığı zaman, diğeri de zorunlu olarak ondan olumsuzlandığı] zaman sonuç verir. Örneğin: Hiçbir insan, at değildir. Ve her at, kişner. Bu durumda o: "Hiçbir insan, kişneyen değildir."i gerektirir.

[635] [Olumlu küçük öncülün sonuç vermemesi olan] ikincisine gelince: "Bazı cinsler, hakikatleri farklı olanlara söylenen değildir."sözümüzün yanlışlığına rağmen "Bazı cinsler, canlıdır. Ve hiçbir canlı, hakikatleri farklı olanlara söylenen değildir." sözlerimiz gibidir.

[636] [Tikel büyük öncülün sonuç verme işlemi olan] üçüncüsüne gelince orta terim, küçük terime eşit olduğu zaman sonuç verir. Örneğin: Her insan, konuşan/düşünendir. Bazı konuşanlar/düşünenler, kâtiptir [veya kâtip değildir]. Şu sonuç elde edilir: Bazı insanlar, kâtiptir [veya kâtip değildir].

[٦٢٩] والثاني من كليتين. والكبرى سالبة. تنتج: سالبة كلية. كقولنا: كل ج ب. ولا شيء من ب أ. فلا شيء من ج أ.

[٦٣٠] والثالث من موجبتين. والصغرى جزئية. تنتج: موجبة جزئية.

[٦٣١] الرابع من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى. تنتج: سالبة جزئية. ومثلها ظاهر.

[٦٣٢] وهذه القياسات كاملة بينة بأنفسها. وقد يلزم الضروب المنتجة في جميع الأشكال لوازم هي عكوس نتائجها. ويظهر لزومها عنها بعكس النتيجة لكنها ليست قياسات كاملة بالقياس إليها.

[٦٣٣] فإن قلت: موجبة الصغرى ليست بمفيدة في [١٠٤أ] الإنتاج لإنتاج القياس مع كون الصغرى سالبة وعدم إنتاجه مع كونها موجبة. وكذا كلية الكبرى غير مفيدة تحصل الإنتاج مع جزئيتها وقد لا تحصل مع كليتها.

[٦٣٤] أما الأوّل، فإذا كان الأوسط مساويا للأكبر كقولنا: لا شيء من الإنسان بفرس. وكل فرس صهّال. فإنه يلزمه: لا شيء من الإنسان بصهّال.

[٦٣٥] وأما الثاني، فكقولنا: بعض الجنس حيوان. ولا شيء من الحيوان بمقول على مختلفي الحقائق مع كذب قولنا: بعض الجنس ليس بمقول على مختلفي الحقائق.

[٦٣٦] وأما الثالث، فإذا كان الأوسط مساويا للأصغر كقولنا: كل إنسان ناطق. وبعض الناطق كاتب. فإنه ينتج: بعض الإنسان كاتب.

[637] [Tümel büyük öncülün sonuç vermemesi olan] dördüncüsüne gelince, [onun açıklaması] ikincide anlatıldığı gibidir.

[638] [Olumsuz küçük öncülün sonuç vermesi hakkındaki] birincinin ve [tikel olan büyük öncülün sonuç vermesi hakkındaki] üçüncünün cevabı şöyledir: Bu doğru olsa da, yine de açıkladıklarımıza nisbetle bu şartları taşıyan bir kıyasın kurulması son derece azdır. Bununla beraber bu şartın bilgisi, [birincisinde] küçük öncülün olumlu, [üçüncüsünde de] büyük öncülün tümel olması bilgisinden daha zordur. Bu yüzden zikrettiğimiz şeylere riayet etmek daha evladır. [Tikel olumlu küçük öncülün sonuç vermemesi hakkındaki] ikinci ve [tümel olan büyük öncülün sonuç vermemesi hakkındaki] dördüncü[nün cevabı] döndürmede geçti ve nicelikleri belirli önermeler incelenirken konuyla ilgili her şeyden bahsedilmiştir.

[639] Şeyh [birinci şeklin, küçük öncülünün olumlu, büyük öncülünün de tümel olmaksızın sonuç vereceğine ilişkin] bir şüphe ortaya attı. Örneğin: Hiçbir C, B değildir. Bazı B'ler A'dır. Burada iki şart da mevcut olmamasına rağmen (kıyas) "hulf" yolu ile şu sonucu vermektedir: Bazı A'lar, C değildir.

[640] Onun cevabı: Sen, şeklin, küçük ve büyük öncülün belirlenmesiyle oluştuğunu bilirsin. Ve bunların her ikisi de [aranılan şeyin konusu olan] küçük ve [aranılan şeyin yüklemi olan] büyük terimin belirlenmesiyle ortaya çıkar. [İki öncülün ve] kıyasın, sonuca has bir nisbete sahip oldukları da bilinir. Eğer bu söz, bu sonuca kıyas edilirse sonuç veren dördüncü şekil oluşur. [Çünkü yapısı itibariyle küçük terimi kapsadığından dolayı küçük öncül "Bazı B'ler A'dır."; büyük öncül de büyük terim olan "C"yi kapsadığından dolayı "Hiçbir C, B değildir." şeklinde olur. "Bazı C, A değildir." şeklindeki] sonucun döndürmesine kıyas edilirse, sonuç vermeyen birinci şekil oluşur. Bunlar, nicelikleri belirli olan önermelerin hükmüdür.

[641] Nicelikleri belirsiz olanlara gelince, onların hükümleri, tikellerin hükümleri gibidir. Nicelikleri tekil olanların hükümleri, tümellerin hükümleri gibidir. Bundan dolayı, [iki tikelden sonuç çıkmadığı için iki tikel hükmünde olmayan "Bu, Zeyd'dir. Ve Zeyd, kâtiptir. Sonuç: Bu, kâtiptir." şeklindeki] nicelikleri tekil olan iki önermeden ve niceliği tekil bir önermeyle tikel bir önermeden kıyas kurulabilir ve birinci ve ikinci şeklin büyük öncülünün [niceliğinin tekil olması da] geçerlidir.

[٦٣٧] وأما الرابع، فكما مرّ في الثاني.

[٦٣٨] والجواب عن الأوّل والثالث أنه وإن كان حقا لكن القياس مع هذا الشرط أقليّ الوقوع بالنسبة إلى ما ذكرنا. ومع ذلك معرفة هذا الشرط أصعب من معرفة موجبة الصغرى أو كلية الكبرى. فرِعاية ما ذكرنا أولى. وعن الثاني والرابع أنه قد مرّ في العكس وفي تحقيق المحصورات تمام الكلام فيه.

[٦٣٩] وأورد الشيخ[١] شكّا وهو أن قولنا: لا شيء من ج ب. وبعض ب أ. عدم فيه [١٠٤ب] الشرطان مع إنتاجه: بعض أ ليس ج بالخلف.

[٦٤٠] وجوابه: إنك قد عرفت أن الشكل إنّما يتعين بتعيين الصغرى والكبرى وهما إنّما يتعينان بتعيين الأصغر والأكبر. فعلم أنّ القياس له نسبة مخصوصة إلى النتيجة. فإن قيس هذا القول إلى هذه النتيجة، يكون شكلا رابعا منتجا. وإن قيس إلى عكس هذه النتيجة، كان شكلا أوّل غير منتج. هذا حكم المحصورات.

[٦٤١] وأما المهملات، فحكمها حكم الجزئيات. والمخصوصات حكمها حكم الكليات. ولهذا ينعقد القياس عن مخصوصتين ومخصوصة وجزئية ويصلح أن يكون كبرى الشكل الأوّل والثاني.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١٠٨-١١١.

[642] ***İkinci şekle*** gelince, [öncüllerinin niteliği ve niceliği bakımından iki şartı vardır: Birincisi, iki öncülden biri nitelik olarak farklı olmalıdır; ikincisi de büyük öncül tümel olmalıdır. Birinci şart] onun sonuç vermesi için, bir şeyin olumlanması ve olumsuzlanmasında birbirinden farklı ve ayrı olanların müşterek olma ihtimalinden dolayı nitelik bakımından iki öncülden birinin farklı olması şart koşulmuştur. Bu da, [aslında], sonuç vermeyen şeyi gerektiren farklılığı ortaya çıkarır. [(Yani öncüllerden biri nitelik olarak farklı olmasına karşın) kıyasın bazen olumlu iken, bazen de olumsuz iken doğru olduğu anlamına gelir. İkincisi] büyük öncülün tümel olması farklılığıdır. Örneğin: Hiçbir insan taş değildir. Bazı cisimler taştır veya bazı cansızlar taştır. Birincisi hakkında doğru olan olumlamadır. İkincisi hakkında doğru olan olumsuzlamadır. Eğer orta terimi "ma'dûle/yokluk bildiren" yaparsak, [işte o zaman] küçük öncül olumlu, büyük öncül de olumsuz olabilir. Öyleyse sonuç veren dört moddur: [Küçük öncülde iki olumlu], büyük öncülde tümel olumsuzla birlikte iki olumlu ve büyük öncülde tümel olumluyla birlikte iki olumsuz.

[643] Birinci [mod], iki tümelden oluşur. Büyük öncülü olumsuzdur. Tümel olumsuz bir sonuç verir. Örneğin: Her C, B'dir. Hiçbir A, B değildir. O halde hiçbir C, A değildir. Onun [sonucu iki şekilde] açıklanabilir: [Birincisi,] büyük öncülünün düz döndürülüp [birinci şekle ircâ edilmesi] ile; [ikincisi,] hulf[î kıyas] iledir ve o da sonucun olumlu olan çelişiğini küçük öncül, kıyasın tümel olan büyük öncülünü tümelliği ile beraber büyük öncül yapmaktır; böylece birinci[şekil]den küçük öncülün çelişiği bir sonuç elde edilir. Üçüncü şekilden [hulfî kıyasın nasıl yapılacağına gelince,] sonucun çelişiğini, tümelliği ile beraber [birinci şeklin]büyük öncül[ü yapmak gerekir, çünkü üçüncü şekil sadece tikel sonuç verir, dolayısıyla onun çelişiği tümeldir], kıyasın küçük öncülünü olumluluğu ile beraber küçük öncül yaparak büyük öncülün çelişiği bir sonuç elde edilir. Dördüncü şekilde [hulf(î kıyas)un nasıl yapıldığına gelince,] olumsuz sonuç vermesi bakımından [küçük öncülün çelişiğini sonuç olarak elde etmek için sonucun çelişiğini olumluluğu ile beraber küçük öncül, kıyasın büyük öncülünü de tümelliği ile beraber büyük öncül yaparak]ikinci şekille aynı yolu takip eder, olumlu sonuç verme bakımından da [sonucun çelişiğini tümelliği ile beraber büyük öncül, kıyasın küçük öncülünü de olumluluğu ile beraber küçük öncül yaparak] üçüncü şekli takip eder; bunlar da her iki öncülü kâmil kıyasa aykırı olmasından dolayı sonucun döndürülmesiyle oluşturulur.

[٦٤٢] أمّا الشكل الثاني، فيُشترط لإنتاجه اختلاف مقدمتيه بالكيف لجواز اشتراك المتوافقين والمتباينين في إيجاب شيء وسلبه. فيحصل الاختلاف الموجب للعقم. وكلية الكبرى للاختلاف. كقولنا: لا شيء من الإنسان بحجر. وبعض الجسم حجر أو بعض الجماد حجر. والصادق في الأوّل الإيجاب وفي الثاني السلب. وإن جعلنا الأوسط [١٠٥أ] معدولا، يصير الصغرى موجبة والكبرى سالبة. فإذن[١] المنتج أربعة أضرب: الموجبتان مع السالبة الكلية في الكبرى والسالبتان مع الموجبة الكلية في الكبرى.

[٦٤٣] الأوّل من كليتين. والكبرى سالبة. تنتج: سالبة كلية. كقولنا: كل ج ب. ولا شيء من أ ب. فلا شيء من ج أ. بيانه بعكس الكبرى والخلف وهو أن تجعل نقيض النتيجة لإيجابها صغرى وكبرى القياس لكليتها كبرى حتى ينتج من الأوّل نقيض الصغرى. وفي الشكل الثالث تجعل نقيض النتيجة كبرى لكليتها وصغرى القياس صغرى لإيجابها حتى ينتج نقيض الكبرى. وفي الشكل الرابع يسلك في المنتج للسلب مسلك الثاني وفي المنتج للإيجاب مسلك الثالث مع عكس النتيجة لمخالفة مقدّمتيه للقياس الكامل.

١ ط: فإذا.

[644] İkinci [mod], iki tümelden oluşur. Küçük öncülü olumsuzdur. Tümel olumsuz bir sonuç verir. Onun [sonucu] küçük öncülünün döndürülüp büyük öncül yapılmasıyla, sonra [çıkan] sonucunun döndürülmesi ve [aynı şekilde yukarıda birinci modda açıklandığı gibi] hulf(î kıyas) ile de açıklanabilir.

[645] Üçüncü [modun] küçük öncülü tikel olumlu, büyük öncülü de tümel olumsuzdur. Tikel olumsuz bir sonuç verir. [Örneğin: Bazı C'ler B'dir. Hiçbir A, B değildir. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler A değildir.] [Onun (sonucun) açıklaması da] büyük öncülünün döndürülmesi [ile birinci şekle ircâ edilerek], hulf ve daha sonra geleceği gibi "iftiraz" iledir.

[646] Dördüncü [mod], tikel olumsuz küçük öncülle, tümel olumlu büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz bir sonuç verir. Tikel olduğu için ne küçük öncülünün döndürülüp büyük öncül yapılmasıyla, ne de kıyas iki tikelden oluşacağından dolayı büyük öncülünün döndürülmesiyle onun [sonucu] kontrol edilebilir; bilakis [onun sonucu] hulf ve "iftiraz" ile yapılabilir; o [iftiraz] da "B, D değildir." olan bazılarını ["C" olarak] isimlendirmektir. Böylece ortaya iki tümel çıkar: Her D, C'dir. Hiçbir D, B değildir. İkincisi, bu şeklin ikinci modundan olan "Hiçbir D, A değildir" sonucunu elde etmek için büyük öncüle bitiştirilir. Sonra da birinci öncül döndürülür. Böylece biz şöyle deriz: Bazı C'ler, D'dir. Hiçbir D, A değildir. O halde bazı C'ler, A değildir. Ve o da aranılan şeydir.

[647] "İftiraz [Varsayım]", daima iki kıyastan oluşur: Birincisi, bu şeklin aynısındandır, ancak daha açık modundan yapılır. İkincisi, birinci [şekil]den yapılır. Bu "iftiraz" tartışmalıdır: [Çünkü] olumsuz öncülün bileşik bir öncül olması durumu hariç olumsuzun konusu yanlış olacağından dolayı, birinci öncülün doğru olmama ihtimali vardır. İnşâallah daha sonra geleceği gibi, bu modu "burhân-ı limmî" ile açıklamak mümkündür.

[648] Şeyh [İbn Sînâ]'in zikrettiğine göre bir grup bilgin şöyle demiştir: Bu açıklamalara gerek yoktur, çünkü orta terim, taraflardan biri için sabit olduğunda ve diğer taraftan olumsuzlandığında, iki taraf arasında bir ayrılığın ortaya çıkması gerekir. Çünkü "A, B den ayrı olursa" ve "C" de ondan ayrı değilse [o zaman] "C, A olmaz". O [Şeyh], bunun değersiz bir açıklama olduğunu şöyle ortaya koydu: Şayet onlar, sonuç çıkarma hakkında bir delil getirirlerse delil, iddiayı geçemez; çünkü bu, aynıyla iddia edilenin iadesinden ibarettir.

[٦٤٤] الثاني من كليتين. والصغرى سالبة. تنتج سالبة كلية. بيانه بعكس الصغرى وجعلها كبرى ثم عكس النتيجة وبالخلف.

[٦٤٥] الثالث من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى. تنتج: سالبة جزئية بعكس الكبرى والخلف والافتراض كما يجيء.

[٦٤٦] الرابع من سالبة جزئية [١٠٥ب] صغرى وموجبة كلية كبرى. تنتج: سالبة جزئية. ولا يمكن بيانه بعكس الصغرى وجعله كبرى لكونه جزئيا ولا بعكس الكبرى لصيرورة القياس عن جزئيتين، بل بالخلف والافتراض وهو أن يسمى البعض الذي هو ليس ب د، فيحصل كليتان كل د ج. ولا شيء من د ب. فيضم الثانية إلى الكبرى لينتج لا شيء من د أ من الضرب الثاني من هذا الشكل ثم نعكس المقدمة الأولى. فنقول: بعض ج د. ولا شيء من د أ. فبعض ج ليس أ. وهو المطلوب.

[٦٤٧] والافتراض أبدا يكون من قياسين: أحدهما من ذلك الشكل بعينه لكن من ضرب أجلى. والثاني من الأوّل. وفي هذا الافتراض نظر لجواز أن لا يصدق المقدمة الأولى لكذب موضوع السالبة إلا أن يكون السالبة مركبة. ويمكن أن يبين هذا الضرب بالبرهان اللمي كما سيجيء إن شاء الله تعالى[١].

[٦٤٨] وذكر الشيخ[٢] أن قوما قالوا إنه لا حاجة إلى هذه البيانات، لأن الوسط لما ثبت لأحد الطرفين وسلب عن الطرف الآخر، يلزم حصول المباينة بين الطرفين [١٠٦أ]. فإنّ أ لمّا كان مباينا لب وج غير مباين له لم يكن ج أ. وزيّفه بأنه لو جعلوا حجة على الإنتاج لم تزد الحجة على الدعوى، لأن ذلك بعينه إعادة الدعوى.

---

١ ط، أ، ع٢، م – إن شاء الله تعالى.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١١٥.

Şayet onlar bunu, kendiliğinden açık olarak kabul ederlerse, "kendiliğinden açık" ile "ona yakın" arasında bir ayrım yapamıyorlar (görünmekte) dır. [Çünkü açık olan düşünme ve araştırmaya ihtiyaç duymaz, oysa burası duymaktadır]. Zira zihin, sonuç çıkarma esnasında zorunlu olarak "C", "A"dan ayrı olan "B" olduğu zaman, "A" olmaz' denilmesine yönelir. Nitekim zihin onu, kendiliğinden açık olana ircâ etmiştir, ancak o, ince bir fikir ve az bir düşünme ile ona ircâ ettiği zaman da onlar, bunun kendiliğinden açık olduğuna inandılar. [Bunlar Şeyh'in zikrettikleridir.]

[649] Doğrusu şu ki, o, açık olana yakındır ve onun için daha düşük seviyeden bir uyarı da yeterlidir.

[650] İmâm [Râzî], bu açıklamayı diğer şekillerde de kullanmakta ve onu "limmî" olarak isimlendirmektedir.

[651] ***Üçüncü şekle gelince***, onun sonuç vermesi için küçük öncülünün olumlu olması şart koşulmuştur, [olumsuz olması gibi] aksi durumda büyük terimin; orta terim ve küçük terim büyük terimin altında olmasından dolayı bazen küçük terim ile sabit olması; bazen de büyük terimin orta terime eşit olabileceğinden dolayı [büyük terim] ondan [küçük terimden] olumsuzlanma ihtimali vardır. Örneğin: Hiçbir insan, at değildir. Ve her insan, canlıdır veya her insan, konuşan/düşünendir.

[652] [Üçüncü şeklin sonuç vermesi için] öncüllerinden birinin tümel olması şart koşulmuştur, aksi durumda ihtilaf ortaya çıkar. Örneğin: Bazı canlılar, insandır. Ve bazı canlılar, attır veya at değildir veya bazı canlılar, konuşan/düşünendir ve konuşan/düşünen değildir. Birinci hakkında doğru olan olumsuzlama, ikinci hakkında doğru olan olumlamadır. Bu durumda sonuç veren altı mod vardır: Küçük öncül olan tümel olumlu, büyük öncül olan necikleri belli olan[tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz] dörtlüsüyle beraberdir. [Küçük öncül olan] tikel olumlu, büyük öncül [olan olumlu ve olumsuz] iki tümelle beraberdir.

[653] Birinci [mod], iki tümel olumludan oluşur. Tikel olumlu sonuç verir. Örneğin: Her B, C'dir. Ve her B, A'dır. O halde bazı C'ler, A'dır.

[654] İkincisi, iki tümelden oluşur. Büyük öncülü olumsuzdur. Tikel olumsuz bir sonuç verir. [Örneğin: Her B, C'dir. Ve hiçbir B, A değildir. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler, A değildir.]

ولـو جعلـوا ذلـك بينـا بنفسـه لـم يفرقـوا بيـن البيـن بنفسـه وبيـن القريـب منـه. فـإن الذهـن يلتفـت ضـرورة عنـد الإنتـاج إلـى أن يقـول أن ج لـما كان ب الـذي هـو مباين لـــأ لـم يكـن أ. فقـد ردّه إلـى البيـن بنفسـه لكنـه لمـا ارتـدّ إليـه بفكـر لطيـف وروية قليلـة، اعتقـدوا كونـه بينـا بنفسـه.

٥ [٦٤٩] والحق أنه قريب من البين ويكفي فيه أدنى تنبيه.

[٦٥٠] والإمام[١] يستعمل هذا البيان في سائر الأشكال ويسميه 'اللميّة.'

[٦٥١] أمّا الشكل الثالـث، فيُشترَط لإنتاجه إيجاب صغراه وإلا لجاز أن يكـون الأكبـر تـارة ثابتـا للأصغـر بـأن يكـون الأوسـط والأصغـر مندرجيـن تحـت الأكبـر وتـارة مسلوبا عنه بأن يكـون الأكبـر مسـاويا للأوسـط[٢] كقولنا: لا شيء من الإنسـان ١٠ بفـرس. وكل إنسـان حيـوان أو كل إنسـان ناطـق.

[٦٥٢] وكليـة إحـدى مقدّمتيـه وإلا لحصـل الاختـلاف كقولنـا: بعـض الحيـوان إنسـان. وبعـض الحيـوان [١٠٦ب] فـرس أو ليـس بفـرس أو بعـض الحيـوان ناطـق وليس بناطـق. والحق في الأوّل السلبُ وفي الثاني الإيجاب. فإذن[٣] المنتج ستة أضرب: الموجبة الكلية صغرى مع الأربع كبرى، والموجبة الجزئية مع الكليتين ١٥ في الكبرى.

[٦٥٣] الأوّل من موجبتين كليتين. تنتج: موجبة جزئية. كقولنا: كل ب ج. وكل ب أ. فبعض ج أ.

[٦٥٤] الثاني من كليتين. والكبرى سالبة. تنتج: سالبة جزئية.

---

١ انظر: فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٤٤-١٤٥/ لاله لي: ٢٥٥٤، و. ٤٢ء-٤٢ ب.
٢ ع٢، أ: مباينا للأصغر؛ ط: مساويا للأصغر.
٣ ط: فإذا.

[655] [Yukarıdaki] iki modun [sonucunun] açıklaması, küçük öncülün döndürülmesi ve hulf iledir. [Bu iki mod] küçük terimin, büyük terimden daha genel olma ihtimalinden dolayı "tümel" sonuç vermez. Örneğin: Her insan, canlıdır. Ve her insan, konuşan/düşünendir –veya- Hiçbir insan, at değildir. [Bu iki öncül] tümel sonuç vermediğinde geriye kalanlar da bu sonucu vermez. Çünkü iki öncül, geriye kalanlardan daha özeldir.

[656] Üçüncüsü, iki olumludan oluşur. Küçük öncülü tikeldir. Tikel olumlu bir sonuç verir. [Örneğin: Bazı B'ler, C'dir. Ve her B, A'dır. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler, A'dır. [Onun (sonucunun) açıklaması] geçtiği gibi [küçük öncülün döndürülmesi, hulf] ve iftiraz iledir.

[657] Dördüncüsü, iki tümelden oluşur. Büyük öncülü tikeldir. Tikel olumlu bir sonuç verir. [Örneğin: Her B, C'dir. Ve bazı B'ler, A'dır. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler, A'dır. Onun açıklaması, hulf, iftiraz] ve büyük öncülünün döndürülüp, küçük öncül yapılmasıyla ve çıkan sonucun döndürülmesiyledir.

[658] Beşincisi, tikel olumlu bir küçük öncülle, tümel olumsuz bir büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz bir sonuç verir.

[659] Altıncısı, tümel olumlu bir küçük öncülle, tikel olumsuz bir büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz bir sonuç verir. [Örneğin: Her B, C'dir. Ve bazı B'ler, A değildir. Şu sonuç çıkar: Bazı C'ler, A değildir.] Büyük öncülünün döndürülmesiyle [sonucun] açıklanması mümkün değildir, çünkü küçük öncül birincide olumsuz olur ve kıyas iki tikelden oluşacağından dolayı küçük öncülün döndürülmesi ile açıklanmaz, bilakis onun açıklaması hulf ve iftiraz iledir. Olumsuz olan büyük öncülün konusunun, küçük öncülün konusundan farklı olma ihtimalinden dolayı bu modun sonuç çıkarma işlemine bir itiraz mümkün olabilir. [Çünkü büyük öncülün konusunun, küçük öncülün konusu olmaksızın *yokluk bildiren* olması caizdir].

[660] Şeyh [İbn Sînâ *Şifâ*'da] şöyle dedi: Bu iki şekil [yani ikinci ve üçüncü şekil], her ne kadar birinci şekle ircâ edilebilir olsalar da [ve birinci şekil, (aslında) her ikisine de muhtaç olmasa da] ancak her ikisi de bir "özellik"e sahiptir ve o da bazı önermelerinde tabiî yükleme bulunması ve zihne öncelikle gelenin, iki tarafından birinin yüklem, diğerinin konu olmasıdır. Öyle ki döndürülmeleri durumunda tabiî olmaz ve zihne öncelikle gelmezler; [bu da] tıpkı yüklem, "genel" veya "sıfat"; konu da "zât" olduğu zamanki gibidir. Örneğin: İnsan, canlıdır –veya- kâtiptir. Yine şu sözümüze bakalım: Hiçbir ateş soğuk ve ağır değildir.

[٦٥٥] بيانها بعكس الصغرى والخلف. ولا ينتجان الكلي لجواز كون الأصغر أعمّ من الأكبر كقولنا: كل إنسان حيوان. وكل إنسان ناطق. أو لا شيء من الإنسان بفرس. وإذا لم تنتجا كليا لم ينتجه الباقي لكونهما أخص من الباقي.

[٦٥٦] الثالث من موجبتين. والصغرى جزئية. تنتج: موجبة جزئية[١] بما مرّ وبالافتراض.

[٦٥٧] الرابع من موجبتين. والكبرى جزئية. تنتج: موجبة جزئية بما مرّ وبعكس الكبرى وجعلها صغرى ثم عكس النتيجة.

[٦٥٨] الخامس من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى. تنتج: سالبة جزئية بما مرّ.

[٦٥٩] السادس من موجبة كلية صغرى [١٠٧أ] وسالبة جزئية كبرى. تنتج: سالبة جزئية. ولا يمكن برهانه بعكس الكبرى لأنه يصير الصغرى في الأوّل سالبة. ولا ينعكس الصغرى لصيرورة القياس عن جزئيتين، بل يمكن بيانه بالخلف والافتراض. ويمكن الطعن في إنتاج هذا الضرب لجواز أن يكون موضوع الكبرى لكونها سالبة مخالفا لموضوع الصغرى.

[٦٦٠] قال الشيخ[٢]: هذان الشكلان وإن كانا راجعين إلى الأول، لكن لهما خاصية وهي أن بعض القضايا كان الحمل الطبيعي فيها والسابق إلى الذهن أن يكون أحد طرفها محمولا والآخر موضوعا حتى لو عُكِسَ كان غيرَ طبيعي وغير سابق إلى الذهن كما إذا كان المحمول عاما أو صفة والموضوع ذاتا كقولنا: الإنسان حيوان أو كاتب. وقولنا: لا شيء من النار ببارد وثقيل.

---

١ ع١، ط – جزئية.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١١٩–١٢٠.

Şayet onun tabiîliği ve zihinde önce gelmesi terkedilirse onun düzeni, bu iki şekilden biri ile olur. Şayet [küçük öncülü döndürülerek] birincisine ircâ edilirse öncüldeki yüklemleme, tabiî olmaz. Onların zikredilmesi, bir fayda verir. Aynı şekilde o ikisinin modlarından bazıları da, birinci şekle ircâ edilemezler ve onlar da ikinci şeklin dördüncü modu, üçüncü şeklin altıncı modu ve bu ikisinin bazı modlarıdır. Eğer birinci şekle ircâ edilirse bu durumda birincinin sonucu, onun sonucunun döndürmesi olur. O zaman da bu iki şeklin faydası tamamlanmış olur. Bundan da anlaşılmış olur ki, tüm bu faydaların kendisinde de bulunması sebebiyle dördüncü şeklin hazfedilmesinin tabiîlikten uzak olmasından başka bir açıklaması yoktur.

[661] ***Dördüncü şekle gelince***, onun sonuç vermesinin şartı, onda iki zayıf şeyin yani olumsuzlama ve tikelliğin bir araya gelmemesidir. Ancak küçük öncülün tikel olumlu olması müstesnadır; bu durumda büyük öncülün tümel olumsuz olması gerekir. Şayet [tikellik ve olumsuzluk] bir araya gelirse, ihtilaf ortaya çıkar. Örneğin: Hiçbir insan, at değildir. Ve hiçbir eşek insan değildir. - veya- hiçbir kişneyen insan değildir. Bu mod, sonuç vermediği zaman diğer üç mod da sonuç vermez; zira bu mod, onlardan daha özeldir. Bu üç mod da iki tikel olumsuzdan, tikel olumsuz ve tümel olumsuz olan küçük ve büyük öncülden oluşur. Keza, şayet büyük öncül "bazı konuşanlar/düşünenler, insandır. -veya- bazı canlılar, insandır." sözlerimizle değiştirilirse ve tikel olumlu ile beraber olan tümel olumsuz sonuç vermezse tikel olumlu ile beraber olan tikel olumsuz da sonuç vermez. Aynı şekilde iki tikel olumludan oluşan da sonuç vermez. Örneğin: Bazı canlılar, insandır. Ve bazı cisimler, canlıdır. -veya- bazı atlar, canlıdır. Tikel olumsuz küçük öncülle, tümel olumlu büyük öncülden oluşan da sonuç vermez. Örneğin: Bazı canlılar, insan değildir. Ve her konuşan/düşünen, canlıdır. -veya- her at, canlıdır. Ve o zaman da tikel olumsuz ve tikel olumludan oluşan [kıyas] da sonuç vermez. Aynı şekilde tümel olumlu olan bir küçük öncül ve tikel olumsuz olan büyük öncülden oluşan [kıyas] da sonuç vermez. Örneğin: Her insan, konuşan/düşünendir.

فلو تُرك على طبعها وسبقها إلى الذهن، كان انتظامها إلى أحد هذين الشكلين. ولو ردّ إلى الأول، لصار الحمل في المقدمة غير طبيعي. فإذن[١] اشتمل ذكرهما على فائدة وأيضا بعض الضروب منهما لا يرتدّ إلى الشكل[٢] [١٠٧ب] الأول وهو الضرب[٣] الرابع من الشكل[٤] الثاني والضرب[٥] السادس من الشكل الثالث وبعض ضروبهما. وإن ارتد إلى الأوّل لكن يكون نتيجة الأول عكس نتيجته. فحينئذ قد كملت فائدة هذين الشكلين. ومن ذلك تعرف أن حذف الشكل الرابع لا وجه له إلا بعده عن الطبع لحصول هذه الفوائد فيه أيضا.

[٦٦١] وأمّا الشكل الرابع، فيُشترط لإنتاجه أن لا يجتمع فيه خسّتان أعني السلب والجزئي في مقدّمة أو في مقدّمتين إلا إذا كانت الصغرى موجبة جزئية، فإنه يجب أن يكون الكبرى سالبة كلية وذلك لأنه لو اجتمعتا، يلزم الاختلاف كقولنا: لا شيء من الإنسان بفرس. ولا شيء من الحمار بإنسان أو لا شيء من الصهّال بإنسان. ومتى لم ينتج هذا الضرب[٦]، لم ينتج ثلاثة أضرب أخرى لكونه أخص منها وهي ما تكون من سالبتين جزئيتين ومن سالبة جزئية وسالبة كلية صغرى وكبرى. وكذا لو بُدّلت الكبرى بقولنا: بعض الناطق إنسان أو بعض الحيوان إنسان، ومتى لم تنتج السالبة الكلية [١٠٨أ] مع الموجبة الجزئية، لم تنتج السالبة الجزئية مع الموجبة الجزئية. وكذا من موجبتين جزئيتين كقولنا: بعض الحيوان إنسان. وبعض الجسم حيوان[٧] أو بعض الفرس حيوان. وكذا من سالبة جزئية صغرى وموجبة كلية كبرى وقولنا: بعض الحيوان ليس بإنسان. وكل ناطق حيوان أو كل فرس حيوان. وحينئذ لا تنتج من سالبة جزئية وموجبة جزئية. وكذا من موجبة كلية صغرى وسالبة جزئية كبرى كقولنا: كل إنسان ناطق.

---

١ ط: فإذًا.
٢ م، أ، ط، ع٢ – الشكل.
٣ م، أ، ط، ع٢ – الضرب.
٤ م، أ، ط، ع٢ – الشكل.
٥ م، أ، ط، ع٢ – والضرب.
٦ ع١: ومتى لم ينتج هذا الضرب من هذا الشكل.
٧ م: وبعض الجسم مركب حيوان.

Ve bazı canlılar, insan değildir -veya- bazı taşlar, insan değildir. Bunlar, on moddur. Ve aynı şekilde, küçük öncülün olumlu olduğu yerde büyük öncül tümel olumsuz olmazsa, ihtilaf gerekli olur. Örneğin: Bazı canlılar, insandır. Ve her at, canlıdır. -veya- her konuşan/düşünen, canlıdır. Bu duruma göre sonuç veren beş mod vardır: Tümel olumlu ile beraber üçü, tikel olumlu ile beraber tümel olumsuz, tümel olumsuz ile beraber tümel olumlu.

[662] Birinci [mod], iki tümel olumludan oluşur. Tikel olumlu bir sonuç verir. Örneğin: Her B, C'dir. Ve her A, B'dir. O halde bazı C'ler, A'dır. Küçük terimin, büyük terimden daha genel olma ihtimalinden dolayı tümel sonuç vermez. Örneğin: Her insan, canlıdır. Ve her konuşan/düşünen, insandır. [Bu kıyastan elde edilen: "Her canlı, konuşan/düşünendir." sonucu doğru olmaz.]

[663] İkincisi, iki olumludan oluşur. Büyük öncülü tikeldir. Tikel olumlu bir sonuç verir.

[664] Üçüncüsü, iki tümelden oluşur. Küçük öncülü olumsuzdur. Tümel olumsuz bir sonuç verir.

[665] Dördüncüsü, iki tümelden oluşur. Büyük öncülü olumsuzdur. Küçük terimin, büyük terimden daha genel olma ihtimalinden dolayı tümel değil de tikel olumsuz bir sonuç verir. Bundan dolayı daha özel olanın, daha genel olanın her bir ferdinden olumsuzlanması imkânsızdır. Örneğin: Her insan, canlıdır. Ve hiçbir at, insan değildir.

[666] Beşincisi, tikel olumlu küçük öncül ile, tümel olumsuz büyük öncülden oluşur. Tikel olumsuz bir sonuç çıkar.

[667] [Bu beş modun] tamamının [sonuçları] her iki öncülünün yer değiştirmesi, her ikisinin döndürülmesi, onlardan birinin döndürülmesi, hulf veya iftiraz ile olur.

[668] Bilmen gereken şey şu: Tikel olumsuz, döndürülemeyen tümel olumlu ile beraber bir sonuç vermez. Sen [onu] iki "özellik"teki gibi döndürebilirsen sonuç elde edebilirsin. Çünkü döndürülmesiyle o, eğer küçük öncülse ikinci şekle, büyük öncül ise üçüncü şekle ircâ edilir. Aynı şekilde küçük öncül, iki "hâssa"dan biri olarak tümel olumsuz olursa, iki öncülün yer değiştirilmesi sonra da sonucun döndürülmesi sayesinde büyük öncülle birlikte sonuç verir.

وبعض الحيوان ليس بإنسان أو بعض الحجر ليس بإنسان. فهذه عشرة أضرب. وأيضا إذا لم يكن الكبرى سالبة كلية حيث تكون الصغرى موجبة، يلزم الاختلاف كقولنا: بعض الحيوان إنسان. وكل فرس حيوان أو كل ناطق حيوان. فإذن[1] المنتج خمسة أضرب: الموجبة الكلية مع الثلاثة والموجبة الجزئية مع السالبة الكلية والسالبة الكلية مع الموجبة الكلية[2].

[٦٦٢] الأوّل من موجبتين كليتين. تنتج: موجبة جزئية نحو[3]: كل ب ج. وكل أ ب. فبعض ج أ. ولا ينتج كليا لجواز كون الأصغر أعم [١٠٨ب] من الأكبر كقولنا: كل إنسان حيوان. وكل ناطق إنسان.

[٦٦٣] الثاني[4] من موجبتين والكبرى جزئية. تنتج: موجبة جزئية.

[٦٦٤] الثالث من كليتين والصغرى سالبة. تنتج: سالبة كلية.

[٦٦٥] الرابع من كليتين والكبرى سالبة. تنتج: سالبة جزئية لا كلية لجواز كون الأصغر أعمّ من الأكبر. فيمتنع سلب الأخص عن كل أفراد الأعم كقولنا: كل إنسان حيوان. ولا شيء من الفرس بإنسان.

[٦٦٦] الخامس من موجبة جزئية صغرى وسالبة كلية كبرى. تنتج: سالبة جزئية.

[٦٦٧] بيان الكل إما بتبديل المقدمتين أو عكسهما أو عكس أحدهما أو بالخلف أو الافتراض.

[٦٦٨] ويجب أن تعلم أن السالبة الجزئية إنّما لا تنتج مع الموجبة الكلية حيث لم تنعكس. فإن انعكست كما في الخاصتين، أنتجت. إذ بعكسها يرتدّ إلى الشكل الثاني إن كانت صغرى وإلى الثالث إن كانت كبرى. وأيضا الصغرى إن كانت سالبة كلية وهي إحدى الخاصتين أنتجت مع الكبرى الموجبة الجزئية بتبديل المقدمتين ثم [١٠٩أ] عكس النتيجة.

---

١ ط: فإذا.
٢ ع٢ – مع الثلثة والموجبة الجزئية مع السالبة الكلية والسالبة الكلية مع الموجبة الكلية.
٣ م، ع٢، أ، ط – نحو.
٤ ع٢ – الثاني.

Uyarı

[669] [İmâm Necmüddin Nahcuvânî gibi] bazıları, birinciye dört mod daha eklemişlerdir. Onlar da şu sözlerimiz gibidir: [Birincisi:] Hiçbir C, B değildir. Ve B olmayan her şey, A'dır. O halde her C, A'dır. [İkincisi:] Hiçbir C, B değildir. Ve B olmayan hiçbir şey, A değildir. O halde hiçbir C, A değildir.

[670] Üçüncü ve dördüncü [mod], tikel olumsuz küçük öncül ile zikredilen büyük öncülden oluşur.

[671] Diğer şekilleri de, bu metoda dayanarak, bazı modlar ekleyerek ziyadeleştirdiler. Daha önce geçtiği gibi bizim bahsimiz, orta terimin tekrar ettikleri ile alakalıdır. Bunun örnekleri bu kabilden değildir, bu yüzden burayı geçelim. Aynı şekilde küçük öncülün olumlu olması şart koşulan modlarda birinci, üçüncü ve dördüncüde kıyas, küçük öncül, ancak bileşik olumsuz olduğu zaman sonuç verir. İşte bu, onu zımnında bulunduran olumlu vasıtasıyla olur. Ve aynı şekilden bir kıyas, her iki öncülü de nitelik bakımından ittifak ettikleri ve onlardan biri bileşik olduğu zaman sonuç verir, ancak bunların örnekleri, sonuçlarına nisbetle kıyas değildir, çünkü o [sonuçlar], kıyastaki [her iki öncülün] bütün[ün]den gerekli olan şeyler değildir, bilakis onların kıyaslarının gerektirdikleridir.

Üçüncü Bahis: Öncüllerin Ciheti Bakımından Sonuç Vermesinin Şartları ve Cihetlerden Oluşan Kıyasın Sonucunun Ciheti Hakkında Açıklama

[672] ***Birinci şekle gelince***, onun sonuç vermesi için küçük öncülünün *fi'iliye* olması şart koşulmuştur, eğer böyle olmaz[da küçük öncül *mümkine* olur] ise orta terimin, bilfiil küçük terim için sabit olmama ihtimali olur. Bu durumda da küçük terim, orta terimin altında olmaz. Hal böyle iken de hüküm, orta terimden küçük terime geçmez. Bundan dolayı da büyük terimin, bazen küçük terim için sübûtu, bazen de ondan olumsuzlanması muhtemel olur. Böylece farklılık gerekli olur. Bu ihtimal, [harici, hakîki ve zihnî olmak üzere] üç itibarda da geçerlidir.

تنبيه

[٦٦٩] قد زاد بعضهم[١] في الأوّل أربعة أضرب أخرى. وهي قولنا: لا شيء من ج ب. وكل ما ليس ب أ. فكل ج أ. ولا شيء من ج ب. ولا شيء مما ليس ب أ. فلا شيء من ج أ.

[٦٧٠] والثالث والرابع من الصغرى السالبة الجزئية مع الكبرى المذكورتين.

[٦٧١] وزاد في الأشكال الباقية أضرب أخرى على هذا النهج. وقد مرّ أن كلامنا فيما يتكرّر الوسط. وليس أمثال ذلك من هذا القبيل، فلنتجاوز عنها. وأيضا قد ينتج القياس في الأوّل والثالث والرابع في الضروب التي اشترط فيها كون الصغرى موجبة إذا كانت الصغرى سالبة مركبة. وذلك بواسطة الموجبة التي تضمنها. وكذا ينتج القياس في الشكل الثاني إذا كانت المقدمتان متفقتين في الكيف وإحداهما مركبة، لكن لا يكون أمثال هذه قياسا بالنسبة إلى تلك النتائج؛ لأنها ما لزمت من المجموع، بل هي مستلزمات لقياساتها.

البحث الثالث في شرائط الإنتاج بحسب جهة المقدمات وبيان جهة [١٠٩ب] النتيجة في المختلطات

[٦٧٢] أمّا الشكل الأوّل، فيُشترط لإنتاجه[٢] فعلية الصغرى وإلا لجاز أن لا يكون الأوسط ثابتا للأصغر بالفعل. فلا يندرج الأصغر تحت الأوسط. فلم يتعدَّ الحكم من الأوسط إلى الأصغر. فجاز ثبوت الأكبر للأصغر تارة وسلبه عنه أخرى فيلزم الاختلاف. وهذا الاحتمال قائم في الاعتبارات الثلاث.

---

١ وقال المؤلف في شرح القسطاس صاحب لقول 'قد زاد بعضهم' 'الإمام نجم الدين النحجواني' (انظر: السمرقندي، شرح القسطاس، شهيد علي باشا:١٧٩٨، و. ١٥٠ب)

٢ أ: لإنتاج.

[673] *Hâricî* olanlara gelince iki ayrı şeyden biri için bilfiil, diğeri için de bi'l-imkân ortaya çıkan bir sıfatın varlığı dolayısıyla çelişki bulunabilir ve bu tür, bu sıfata bilfiil sahip olan şeye zâtî zorunlulukla yüklenir. Ve [bu sıfat bütününde] ayrı olursa, devamlı olmaksızın vasıf şart koşulur; bundan dolayı da *mümkine* olan küçük öncül, bazen zorunlu olan büyük öncülle, bazen de *meşrûte-i hâssa* ile sonuç vermeyen bir kıyas oluşturur. Çünkü hariçte birçok şahıs vardır ve onlar ömürleri boyunca, başka bir işi yapabilme imkânları olmakla beraber sadece tek bir iş yaparlar. Sıfatlar da aynı şekildedir [yani iki ayrı şeyden biri için bilfiil, diğeri için de bi'l-imkân sabit olan sıfatlar bulunabilir.] Örneğin Zeyd'in [bir şeye] binmesi gibi. [Çünkü Zeyd'in eşeğe binme ihtimali olmasına karşın ömrü boyunca] sadece ata bindiği sabit olduğu zaman "Her eşek, imkân-ı hâss ile Zeyd'in bineğidir. Ve Zeyd'in her bineği, zorunlu olarak attır. [O halde] Zeyd'in hiçbir bineği, zorunlu olarak anıran değildir. [Bu da] birincide olumlunun, ikincide olumsuzun imkânsızlığı ile beraberdir. Büyük öncül "Zeyd'in her bineği, devamlı olmaksızın Zeyd'in bineği olduğu müddetçe zorunlu olarak Zeyd'in bineği olan attır. Ve Zeyd'in hiçbir bineği, devamlı olmaksızın Zeyd'in bineği olduğu müddetçe zorunlu olarak Zeyd'in bineği at değildir" sözümüzle değiştirildiği zaman büyük öncül, birincide olumlunun, ikincide olumsuzun imkânsızlığı ile beraber *meşrûte* olur. Her iki örnekte olumsuzlamanın imkânsızlığına rağmen olumlu olan büyük öncülün ve olumlamanın imkânsızlığına rağmen olumsuz olan büyük öncülün doğruluğu açıktır. Böylece, sonuç vermeyen bir duruma sebep olan farklılık ortaya çıkmış oldu. [Küçük öncül olan mümkine-i hâssa ile büyük öncül olan zarûre-i zâtiye ve meşrûte-i hâssa'dan oluşan] bu iki modal kıyas sonuç vermediği zaman modal kıyasların hiçbiri sonuç vermez. [İki tümel olumlu olan] bu iki mod hakkındaki iki modal kıyas, küçük öncül olan *mümkine*den oluşturulan modal kıyasların en özelidir. [Çünkü zorunluluk, basitlerin en özelidir. Meşrûte-i hâssa da bileşiklerin en özelidir]. Bundan dolayı, o ikisinin sonuç vermemesi, bütününün sonuç vermemesini gerektirmektedir.

[674] Şeyh [İbn Sînâ], mümkine olan küçük öncülün, zarûriye ile zarûriye, zorunsuzluk ile mümkine-i hâssa, zorunluluk ve zorunsuzluk olasılığı olanla ise, ki bunlar zorunlu olmayan basitlerdir, mümkine-i âmme sonucunu verdiğini iddia etmiştir. İmâm [Râzî] ve müteahhirûndan bir grup bilgin, [bu meselede] Şeyh'in görüşünü kabul ettiler. Birincisine birkaç yönden delil getirildi:

[٦٧٣] وأما في الخارجيات، فقد يوجد النقض لوجود صفة حصلت لأحد المتباينين بالفعل وللآخر بالإمكان، فيُحمل ذلك النوع على ما له تلك الصفة بالفعل بالضرورة الذاتية. ويُشترط الوصف لا دائما إن فارقت فتتألف الصغرى الممكنة مع الكبرى الضرورية تارة ومع المشروط الخاصة أخرى قياسا مع عدم الإنتاج. لأنه قد يوجد في الخارج أشخاص ما عملوا من الحِرَف في مدة عمرهم إلا حرفة واحدة مع إمكان كون الحِرَف الأخرى حرفة لهم. وكذلك في الصفات كَرُكُوبِ زيد مثلا إذا ثبت للفرس بالفعل فقط [١١٠أ] فيصدق: كل حمار مركوب زيد بالإمكان الخاص. وكل مركوب زيد فرس بالضرورة. ولا شيء من مركوب زيد بناهق بالضرورة مع امتناع الإيجاب في الأوّل والسلب في الثاني. وإذا بُدّلت الكبرى بقولنا: وكل مركوب زيد هو فرس مركوب زيد بالضرورة مادام مركوب زيد[١] لا دائما. ولا شيء من مركوب زيد هو فرس مركوب زيد بالضرورة[٢] مادام مركوب زيد لا دائما، يصير الكبرى مشروطَة مع امتناع الإيجاب في الأوّل والسلب في الثاني. وصدق الموجبة الكبرى مع امتناع السلب في المثالين والسالبة الكبرى مع امتناع الإيجاب ظاهر. فقد حصل الاختلاف الموجب للعقم. وإذا لم ينتج هذان الاختلاطان، لا ينتج شيء من الاختلاطات. لأنّ هذين الاختلاطين في هذين الضربين أخص الاختلاطات المنعقدة من الممكنة الصغرى. فعقمهما يوجب عقم الكل.

[٦٧٤] وزعم الشيخ[٣] أن الصغرى الممكنة تنتج مع الضرورية ضرورية ومع اللاضروريات ممكنة خاصة ومع المحتمل للضرورة واللاضرورة، وهو البسائط غير [١١٠ب] الضرورية ممكنة عامة. وتابعه الإمام وقوم من المتأخرين. واستدل على الأوّل بوجوه:

---

١ ع٢: ما دام مركوب زيد هو لا فرس مركوب زيد بالضرورة.
٢ ع٢ – لا دائما، ولا شيء من مركوبِ زيدٍ هو فرس مركوب زيد بالضرورة.
٣ ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ١٩٩

[675] Bir: Şayet mümkine-i âmme olan sonucun çelişiği doğru olursa bu mümkünün bilfiil olduğu farzedilir ve küçük öncül yapılır [ve kıyasın] zarûriye olan büyük öncülü ile beraber ikinci şekilde küçük öncülle çelişik zorunlu bir sonuç elde edilir; ve mümkün bir önermeyi fiili bir önerme olarak farzetmemiz imkânsızı sonuç olarak doğurmaz. Çünkü mümkünün ne vukuunun farzedilmesinden ne de nefsü'l-emrde doğru büyük öncülden imkânsızlık gerekmez. Dolayısıyla onun lüzumu sonucun çelişiğindendir ve imkânsız olur.

[676] İki: Onu bilfiil farzettikten sonra sonucun çelişiğini küçük öncülle bir araya getiririz, üçüncü [şekil] den [bir kıyas olur ve] büyük öncülün çelişiği bir sonuç elde edilir; ve zikredilen imkânsızlık gerekli olur.

[677] Üç: [Şayet sonucun çelişiği doğru olursa] küçük öncülün *fiiliye* olduğu farzedilir. O zaman da sonucun çelişiği lâzım gelir ve böylece iki çelişiğin bir arada bulunması gerekli olur. Ve [bu da] ne *mümkine* olması sebebiyle küçük öncülün *fiiliye*, ne de büyük öncülün doğru farzedilmesiyle gerekli olur. Dolayısıyla onun hakkında bir şüphe vardır ve bu da [onun lüzumunun] sonucun çelişiği[ile ilgili olması]dir.

[678] Dört: Şayet küçük öncülün *fiiliye* olduğu farzedilirse o zaman küçük terim orta terim altında bulunacağından dolayı sonucun kesin olarak *zarûriye* olması gerekir. Bu durumun nefsü'l-emr'de de aynı şekilde olması gerekir, çünkü *zorunsuz* olursa küçük öncülün *fiiliye* olması şeklindeki mümkün takdir, *zorunsuzluklar*ın *zorunlu* olarak değişmesini gerektirecektir ki, bu imkânsızdır. [Çünkü mümkün takdir, imkânsızı gerektirmez. Bunlar Şeyh'in zikrettikleridir].

[679] Onlar üçünü şöyle cevapladılar:

[680] Bir: Mümkünlerin bir araya gelmesinden imkânsızlık gerekli olabilir, tıpkı mümkünün taraflarının mümkün olmalarına rağmen bir araya gelmeleriyle imkânsızlığı gerektirmeleri gibi. O zaman da sonucun çelişiğinin imkânsızlığı gerekli olmaz.

[681] Bu cevap zayıftır, çünkü bütün, imkânsızı gerektirdiği zaman imkânsız olur. Ve o zaman da zorunlu olarak onun bazı parçaları ya nefsü'l-emr'de, ya da diğer bazı parçalarının sübûtu ve büyük öncülün ilkinde doğru olması takdirine göre imkânsız olması gerekir. Dolayısıyla bilfiil vuku'un imkânsızlığı gerekli olur. Ve o zaman da sonucun çelişiği olan *mümkine*nin imkânsızlığı gerekli olur. Çünkü imkânsızın imkânı imkânsızdır.

[٦٧٥] فأ- لو صدق نقيض النتيجة وهو الممكنة العامة فيفرضه بالفعل ويجعله صغرى لينتج مع الكبرى الضرورية ضروريةً في الشكل الثاني مناقضة للصغرى، ولا يلزم المحال من فرضنا الممكنة فِعلِية؛ لأن الممكن لا يلزم من فرض وقوعه المحال ولا من الكبرى الصادقة في نفس الأمر. فيكون لزومه من نقيض النتيجة فيكون محالا.

[٦٧٦] ب- نضمّ نقيض النتيجة بعد فرضه بالفعل إلى الصغرى لينتج نقيض الكبرى من الثالث، ويلزم المحال المذكور.

[٦٧٧] ج- يفرض الصغرى فعلية، وحينئذ يلزم ما يناقض نقيض النتيجة ويلزم اجتماع النقيضين ولم يلزم من فرض الصغرى فعلية لكونها ممكنة ولا من الكبرى الصادقة. فيكون من المشكوك فيه، وهو نقيضُ النتيجةِ.

[٦٧٨] د- لو فرضت الصغرى فعلية، يلزم النتيجة ضرورية قطعا لاندراج الأصغر حينئذ تحت الأوسط. فيجب أن يكون [١١١أ] في نفس الأمر أيضا كذلك، لأنها لو كانت لا ضرورية، كان التقدير الممكن وهو كون الصغرى فعلية مستلزما لانقلاب اللاضروري ضروريا وهو محال.

[٦٧٩] وأجابوا عن الثلاثة:

[٦٨٠] الأول بأن الممكنات قد يلزم من اجتماعها محال كما أن طرفي الممكن مع إمكانهما يلزم من اجتماعهما محال. فحينئذ لا يلزم امتناع نقيض النتيجة.

[٦٨١] وهذا الجواب ضعيف، لأن المجموع إذا كان مستلزما للمحال يكون محالا. وحينئذ يلزم بالضرورة أن يكون بعض أجزائه محالا إما في نفس الأمر أو على تقدير ثبوت البعض الآخر والكبرى صادقة في الأوّل، فيلزم امتناع الوقوع بالفعل. وحينئذ يلزم امتناع الممكنة التي هي نقيض النتيجة؛ لأن إمكان المحال محال.

İkinci ve üçüncü hakkında da aynı şeyleri söyleyebiliriz, bilakis Şeyh'in cevabı şöyle olur: *Fiiliye* olan küçük öncülün zorunlu olan büyük öncülle beraber olduğunu kabul etmiyoruz. Bilakis, iki zorunludan ikinci şekilde zorunlu sonuç çıkar. Onun hakkındaki inceleme daha sonra yapılacaktır.

[682] İki: Mümkine olan küçük öncülün üçüncü şekilden bir kıyasta sonuç vereceğini kabul etmiyoruz. Bunun açıklaması da daha sonra yapılacaktır.

[683] Üç: Küçük öncül, şayet *fiiliye* farzedilirse büyük öncülün doğru kalıp sonuç vereceğini kabul etmiyoruz, bilakis zikredilen örnekte olduğu gibi, fertlerinin fazlalaşmasıyla yanlış olması muhtemeldir. Çünkü eşeği Zeyd'in bineği farzettiğimiz zaman, büyük öncül doğru olarak kalmaz. Zira o zaman "Zeyd'in her bineği, attır." doğru olmaz. Sonuç çıkmadığı zaman iki çelişiğin bir araya gelmesi de gerekmez.

[684] Dört: Bunun cevabı da aynen yukarıdaki gibidir.[Küçük öncülü *fiiliye* olarak farzettiğimizde büyük öncülün *zorunlu* bir sonuç vermesi için doğru olarak kaldığını kabul etmiyoruz].

[685] [Şeyh, zorunsuzlardan büyük öncül olan] ikinci kısımdaki sonucun, zikredilen yönlerden aynıyla mümkine-i hâssa olduğu, ancak hulfî kıyasın orada farklı olduğu hakkında delil getirmiştir, çünkü orada *mümkine* olan küçük öncül, *zorunsuzlar*'ın en geneli olması sebebiyle *mümkine-i hâssa* olan büyük öncülle beraber bulunur ve sonucun çelişiği de muhalif ve uygun olan iki zorunludan biri olur. Böylece onlardan her biri, ikinci şekilden bir kıyastan küçük öncülün çelişiğini elde etmek için nitelik bakımından büyük öncülün cüzlerinden farklı olan şeyle; üçüncü şekilden bir kıyasta büyük öncülün çelişiğini elde etmek için de küçük öncülle bir araya getirilir. Üçüncü kısmı da aynı yönlerden, ayrıca bir yorum daha ekleyerek açıklamıştır: Büyük öncül zorunluluk ve zorunsuzluk ihtimallerini barındırdığında ya zorunlu olarak ya da zorunsuz olarak doğru olur. Zarûriye olarak doğru olursa sonuç zarûriye olur, aksi durumda mümkine-i hâssa olur. Her iki takdire göre de imkân-ı 'âmm lâzım/gereken olur. Bunlar onun [Şeyh'in] zikrettikleridir.

وكذلك نقول في الثاني والثالث، بل جواب الشيخ أن يقول لا نسلم أن الصغرى الفعلية مع الكبرى الضرورية، بل من الضرورتين تنتج في الثاني ضرورية وسيجيء البحث عنه.

[٦٨٢] وعن الثاني لا نسلم أن الصغرى الممكنة تنتج في الثالث و سيجيء أيضا.

[٦٨٣] وعن الثالث لا نسلم أن الصغرى لو فُرِضَت فعلية، [١١١ب] لبقيت الكبرى صادقة حتى ينتج، بل يجوز أن يكذب لازدياد[١] الأفراد حينئذ كما في المثال المذكور. فإنّا إذا فرضنا الحمار مركوب زيد، لا يبقي الكبرى صادقة. لأنه حينئذ لا يصدق: كل مركوب زيد فرس. وإذا لم ينتج، لا يلزم اجتماع النقيضين.

[٦٨٤] وجواب الرابع بمثل ذلك.

[٦٨٥] واحتج على أن النتيجة في القسم الثاني ممكنة خاصة بالوجوه المذكورة بعينها إلا أن قياسَ الخلفِ يختلف فيه، لأنه يوجد فيه الصغرى الممكنة مع الكبرى الممكنة الخاصة لكونها أعمّ اللاضروريات ويكون نقيض النتيجة إحدى الضرورتين المخالفة والموافقة. فيضمّ كل واحدة[٢] منهما إلى ما يخالفها في الكيف من جزئي الكبرى لينتج في الثاني نقيض الصغرى، وإلى الصغرى لينتج من الثالث نقيض الكبرى. وكذا بين القسم الثالث بتلك الوجوه وبوجه آخر وهو أن الكبرى إذا كانت محتملة للضرورة واللاضرورة فإما أن يصدق ضرورية أو لا ضرورية. فلو صدقت ضرورية، كانت النتيجة ضرورية وإلا فممكنة خاصة. وعلى التقديرين يكون [١١٢أ] الإمكان العام لازما. هذا ماذكروه.

---

١ ط، ع٢، أ: لأزياد.
٢ ع٢: واحد.

[686] Bu şeklin sonucunun ciheti hakkındaki belirleyici kural şudur: Eğer büyük öncül meşrute-i âmme ve hâssa, örfiye-i amme ve hâssa olmaz da [diğer dokuz önermeden biri olursa kıyasın (cihet olarak) sonucu] büyük öncüle tâbi olur. Eğer bu dördünden biri olursa [kıyasın sonucu], büyük öncül zorunlu *[meşrûte]* değilse sonuç, hangi zorunluluk olursa olsun, zorunluluk kaydı dışında küçük öncüle tâbi olur. [Eğer büyük öncül *zorunlu (meşrûte)* olur ve büyük öncülde iki ʻâmmeden biri olan devamsızlık kaydı da yoksa] sonuç, aynı şekilde zorunluluk ve devamsızlık ve zorunsuzluk olan varlık kaydı dışında küçük öncüle tâbidir. Eğer büyük öncülde devamsızlık kaydı varsa ve küçük öncülde de varlık kaydı yoksa o [devamsızlığı] onunla [küçük öncülle] bir araya getiririz. Böyle bir durumda ortaya çıkan şey, sonucun ciheti olur.

[687] Birincisine gelince, büyük terim, belirli bir cihet ile orta terimin fertlerinin tamamına yüklem olur ve küçük terim de onların tamamından olursa bu durumda da büyük terim, bu cihet ile küçük terime yüklem olur.

[688] [Zeynüddin] Keşşî, zorunlu olan küçük öncülün, dâime olan olumsuz büyük öncülle beraber olduğu durumda bu kaideye karşı çıkmış ve sonucun, aranılan şeyin elde edilmesi için büyük öncülün döndürülmesiyle ikinci şekilden kıyas kurularak zarûriye olduğunu iddia etmiştir. Sonucun çelişiğini büyük öncülle bir araya getirerek ikinci şekilden bir kıyas kurmuş ve küçük öncülün çelişiği bir sonuç elde etmiştir.

[689] Onun cevabı şöyledir: İkinci[şekil]de zarûriyenin dâime ile bir araya gelerek zarûriye bir sonuç vermesi ve ikinci şekilde mümkinenin dâime ile bir araya gelerek mümkine bir sonuç vermesi kabul edilmemektedir.

[690] İkincisine gelince, orta terimin vasfı, büyük terim için devamlı olduğu zaman büyük terimin [daima] küçük terim için sübûtu, orta terimin küçük terim için sübûtuna göredir. [İki meşrûtede olduğu gibi] eğer büyük terim, zorunlu olarak orta terim için dâimi olursa ve orta terim de [zâtî bir zorunlulukla] küçük terim için zorunlu olursa, büyük terim de aynı şekilde [zâtî bir zorunlulukla] -ister onun zâtiyesi veya vasfıyesi veya vaktiyesi olsun orta terim için zorunlu olur. Zorunluluk yalnızca küçük öncülden diğerine geçmez. Çünkü zorunluya ait dâimenin zorunlu olması gerekmez. Örneğin: Her yer kaplayan, zorunlu olarak cisimdir. Her cisim, cisim olduğu müddetçe heyûlâ ve sûretten oluşur. [Kelamcıların "parçalanamayan cüz [atom]"den oluştuğunu kabulleri gibi] cismin her ikisinden de oluşmama ihtimalinden dolayı büyük öncül, örfiyedir.

[٦٨٦] وأما الضابط في جهة نتيجة هذا الشكل، فهو أن النتيجة تتبع الكبرى إن كانت الكبرى غير الوصفيات أعني المشروطتين والعرفيتين. وإن كانت إحدى الأربعة، تتبع الصغرى في غير قيد الضرورة أيّة ضرورة كانت إن لم يكن في الكبرى ضرورة، وإن كانت تتبعها فيها أيضا وفي غير قيد الوجود إن لم يكن في الكبرى قيد الوجود. أما إذا كان تتبعها فيه أيضا وإن لم يكن في الصغرى قيد الوجود، نضمّه إليها. فيكون الحاصل جهة النتيجة.

[٦٨٧] أما الأوّل، فلأن الأكبر إذا كان محمولا على جملة أفراد الأوسط بجهة معينة، وكان الأصغر من جملتها، فكان الأكبر محمولا على الأصغر بتلك الجهة.

[٦٨٨] وخالَف الكشي هذه القاعدة في الصغرى الضرورية مع الكبرى السالبة الدائمة فزعم كون النتيجة ضرورية بعكس الكبرى لينتج من الثاني المطلوب. ويضمّ نقيض النتيجة مع الكبرى لينتج الثاني نقيض الصغرى. [١١٢ب]

[٦٨٩] وجوابه: منع[١] إنتاجِ الضرورية مع الدائمة في الثاني ضروريةً والممكنة مع الدائمة في الثاني ممكنةً.

[٦٩٠] وأمّا الثاني، فلأن وصف الأوسط إذا كان مستديما للأكبر، كان ثبوت الأكبر للأصغر بحسب ثبوت الأوسط للأصغر. وإن كان مستديما له بالضرورة فإن كان الأوسط ضروريا للأصغر، كان الأكبر أيضا ضروريا له بحسب ضرورة الأوسط للأصغر ذاتيه كانت أو وصفيته أو وقتية. وإنّما لا تتعدّى الضرورة من الصغرى وحدها، لأن الدائم للضرورة لا يجب أن يكون ضروريا كقولنا: كل متحيز جسم بالضرورة. وكل جسم مؤلف من الهيولى والصورة مادام جسما. والكبرى عرفية لجواز أن لا يكون الجسم مؤلفا منهما،

---

١ م: مع.

Eğer [cisim,] daima filozofların görüşlerindeki gibi o [heyûlâ ve sûret] ikilisinden oluşursa, "vücud" kaydı, yani "devamsızlık" ve "zorunsuzluk" yalnızca küçük terimden sonuca geçmez. Çünkü büyük terim, her ne kadar orta terimin devamıyla dâimi olsa da, ancak bu, onun daima küçük terim için sübûtunu nefyetmez. Örneğin: Her insan, devamlı olmaksızın gülücüdür. Ve her gülücü olan, insan için canlılığın devamıyla beraber gülücü olduğu müddetçe canlıdır. Ve [ister küçük öncülde olsun, isterse de olmasın devamsızlık/lâ-devâm/] vücud, büyük öncülden ona [sonuca] geçer; çünkü küçük öncül ve büyük öncüldeki devamsızlık, vücuda dair sonuç veren bir kıyası ortaya çıkaracak bir düzende olur. Ve zorunluluk, büyük terimin zorunluluğunun orta terimle kayıtlı olma ihtimalinden dolayı sadece büyük terimden [sonuca] geçmez. Dolayısı ile [her ne zaman orta terim sabit olmazsa büyük terimin de orta terim dolayısıyla olan zorunluluğu tahakkuk etmeyeceği için] orta terimin yokluğu esnasında sabit olmaz. Örneğin: Her insan, gülücüdür. Ve her gülücü olan, gülücü olduğu müddetçe zorunlu olarak hareketlidir. Ve "Her insan, [zâtiye, vasfiye ve vaktiye olan] zorunlulardan bir şeyle zorunlu olarak hareketlidir" gerekli olmaz.

[691] [Zeynüddin] Keşşî şunu iddia etti: Zorunlunun, olumsuz büyük öncül olan örfiye-i âmme ile beraberliğinden, zorunlu sonucu elde edilebilir; [(bu zorunlu sonuç da) büyük öncülünün] döndürülüp [ikinci şekle ircâ edilmesi] ve [sonucun çelişiğinin, -ki o da mümkine-i âmmedir-, büyük öncülle bir araya getirip ikinci şekilden bir kıyasla küçük öncülün çelişiğinin elde edildiği] hulf ile elde edilir. Sen onun cevabını öğrenmiştin.

[692] Denilirse ki: Meşrûte olan büyük öncül, dâime olan küçük öncülle beraber olduğunda zorunlu bir sonuç verir, çünkü büyük terimin zorunluluğu, dâime olan orta terimin vasfının devamıyla küçük terimin zâtına ait bir dâime olursa büyük terimin zorunluluğunun devamının küçük terimin zâtını gerektirmesi gerekir. Keza, küçük öncül, "mutlaka-i 'âmme veya iki vücudiyeden biri olur [ve büyük öncül de zorunlu olur]sa büyük terimin zorunluluğunun küçük terimin bazı vakitlerinde olması gerekir. [Dolayısıyla sonuç da "vaktiye" olarak çıkar.]

[693] Deriz ki: Küçük terime ait bu zorunluluk, orta terimin vasfının şartıyladır: yoksa ne mutlak olarak [onun zâtı, zarûre-i zâtiye olmasını], ne de onun vasfı bakımından [meşrûte olmasını] gerektirmez. Muteber olan onlardan birinin olmasıdır ve daha önce geçtiği gibi, aynı şekilde zorunlu olarak vaktiyeyi gerektirmez. Ayrılması muhtemel vasıf şartıyla zorunlu olanın zorunlu olması gerekmez. Evet, şayet küçük öncül mutlaka-i 'âmme veya iki vücudiyeden biri olursa sonucun, mutlaka ve vaktiye, yani zorunludan olan vaktiye-i örfiye olması gerekir.

وإن كان مؤلفا منهما دائما على مذهبهم، وإنّما لا يتعدّى قيد الوجود أعني اللادوام واللاضرورة من الصغرى وحدها إلى النتيجة؛ لأن الأكبر وإن كان دائما بدوام الأوسط لكن ذلك لا ينافي ثبوته للأصغر دائما كقولنا: كل إنسان ضاحك لا دائما. وكل ضاحك حيوان مادام [١١٣أ] ضاحكا مع دوام الحيوانية للإنسان.

وتعدّي الوجود[١] من الكبرى إليها بين لانتظام الصغرى واللادوام[٢] الذي في الكبرى قياسا مُنتجا للوجود[٣]. ولا تتعدّى الضرورة من الكبرى وحدها لجواز أن تكون ضرورة الأكبر مقيدة بالأوسط، فلم يثبت عند انتفاء الأوسط. كقولنا: كل إنسان ضاحك. وكل ضاحك متحرك بالضرورة مادام ضاحكا. ولا يلزم: كل إنسان متحرك بالضرورة بشيء من الضرورات.

[٦٩١] وزعم الكشي أن الضرورية مع الكبرى السالبة العرفية العامة تنتج ضرورية بالعكس والخلف. وقد عرفتَ جوابه.

[٦٩٢] فإن قيل: الكبرى المشروطة مع الصغرى الدائمة تنتج ضرورية؛ لأن ضرورية الأكبر لما كانت دائمة بدوام وصف الأوسط الدائم لذات الأصغر، لزم دوام ضرورة الأكبر لذات الأصغر. وكذا إذا كانت الصغرى مطلقة عامة أو إحدي الوجوديتين، يلزم ضرورة الأكبر في بعض أوقات الأصغر.

[٦٩٣] قلنا: هذه الضرورة للأصغر بشرط وصف الأوسط لا مطلقا ولا بحسب [١١٣ب] وصفه. والمعتبر أحدهما ولا يلزم أيضا ضرورة وقتية لما مرّ أن الضروري بشرط الوصف الجائز الانفكاك لا يجب أن يكون ضروريا. نعم لو كانت الصغرى مطلقة عامة أو احدي الوجوديتين، يلزم النتيجة مطلقة وقتية أي وقتية عرفية عن الضرورة.

---

١ م: اللادوام.
٢ ع٢، ط: والوجود.
٣ م: للادوام.

[694] Sen dersen ki: Zorunlu, vaktiye ile beraber olduğunda sonuç vermez. Ne zaman bu cihet sahibi kıyas sonuç vermezse zorunlu, en özelleri vaktiye olan yedisiyle beraber olduğunda da sonuç vermez. Çünkü "Her yazma işinde zorunlu olarak parmaklar hareket eder" in doğruluğu sebebiyle yanlış olan "Hiçbir yazma işinde, belirli bir vakitte parmaklar hareketli değildir"e rağmen "Her yazma işi, insanî arazlardan bir arazdır. Ve hiçbir insanî arazda da belirli bir vakitte parmaklar hareketli değildir ve o da parmakların sakinliği olan vakittir." [öncülü] doğru olur.

[695] Derim ki: Sonucun yanlış olduğunu kabul etmiyoruz, çünkü yazma işinin olmadığı vakit, ondan onun lâzımlarının tamamının olumsuzlanması doğru olur, hatta daha önce öğrendiğin gibi, bizzat kendisinin ondan olumsuzlanması da doğru olur. Tümel olumlunun doğruluğu, daha önce öğrendiğin gibi, onun yanlışlığını gerektirmez. Bunlar anlaşıldıysa, [sonucun ciheti hakkındaki] burhânın tamamından olmak üzere [öğrenmen gereken] bir şey de, sonuç cihetinden bizim zikrettiklerimize zaid şeyin lüzumunun olmadığıdır. Bunun açıklaması ise madde(içerik)de çelişkiden bahsederek olur veya düz döndürmede zikrettiğimiz açıklama iledir. Ancak biz onu, çokluğu ve araştırmacı nezdindeki açıklığı nedeniyle terk ettik.

[696] ***İkinci şekle gelince***, ciheti bakımından sonuç vermesinin iki şartı vardır: Bunlardan her biri, iki şeyden biri olmalıdır: ***Birincisi***, devamın, küçük öncül hakkında doğrulanması, [Yani küçük öncül zorunlu veya dâime olabilir] veya büyük öncül olumsuz olarak döndürülebilenlerden olması. [Bu olumsuz da zorunlu, dâime, meşrûte-i 'âmme ve hâssa ve 'örfiye-i âmme ve hâssadır.]. ***İkincisi***, [ister büyük öncül, ister küçük öncül olsun] mümkinenin, zarûre-i zâtiye ile veya meşrûte olan büyük öncülle beraber kullanılmasıdır.

[697] Birincisine gelince, şayet böyle olmasaydı [zarûriye ve dâime olan] on bir küçük öncülün, [olumsuz olarak döndürülemeyen] yedi büyük öncülle bir araya gelmesi kalırdı. Küçük öncüllerin en özeli, meşrute-i hâssa ve vaktiye, büyük öncüllerin en özeli, vaktiyedir. Bir şeye ait mübayin mufarık hâssanın, bu şeye ait başka bir sıfat olma ihtimalinden dolayı her iki [özelden de] sonuç çıkmaz. Bir şeyin, yine kendisine ait başka bir sıfata mufarık ve ondan ayrı bir hâssası bulunması muhtemel olduğundan bu iki [en özel]den sonuç çıkmaz.

[٦٩٤] فإن قلت: الضرورية مع الوقتية لا تنتج. ومتى لم ينتج هذا الاختلاط، لم تنتج الضرورية مع السبع التي أخصها الوقتية، إذ يصدق: كل كتابة عرض من الأعراض الإنسانية. ولا شيء من الأعراض الإنسنية فيه حركة الأصابع في وقت معين وهو وقت كونه ساكن الأصابع مع كذب قولنا: لا شيء من الكتابة فيها حركة الأصابع في وقت معين. لصدق قولنا: كل كتابة فيها حركة الأصابع بالضرورة.

[٦٩٥] قلت: لا نسلم أن النتيجة كاذبة؛ لأن وقت عدم الكتابة يصدق سلب جميع لوازمها عنها، بل سلب نفسها عنها كما عرفت. وصدق الموجبة الكلية لا يوجب كذبها كما عرفت. وإذا عرفتَ ذلك، فمن تمام [١١٤أ] البرهان بيان عدم لزوم الزائد على ما ذكرنا من جهة النتيجة. وطريقه الإتيان بالنقض في الموادّ أو البيان الذي ذكرناه في العكس المستوي. وإنّما تركناها لكثرتها وظهورها عند المحصل.

[٦٩٦] وأمّا الشكل الثاني، فشرط إنتاجه بحسب الجهة أمران: كل واحد منهما أحد الأمرين: الأوّل صدق الدوام على الصغرى أو كون الكبرى مما تنعكس سالبة. والثاني استعمال الممكنة مع الضرورية الذاتية أو مع الكبرى المشروطة.

[٦٩٧] أما الأوّل، فلأنه لولاه[١]، لبقي اختلاط إحدى عشرة صغرى مع السبعة كبرى. وأخص الصغريات المشروطة الخاصة والوقتية، وأخص الكبريات الوقتية. وهما لا تنتجان معها لجواز أن يكون لشيء خاصة مفارقة مباينة لصفة أخرى لذلك الشيء.

---

١ م: لو لولاه.

Dolayısıyla bu sıfatın bu hâssadan, bir şart ve vakit ile olumsuzlanması ve bu şeye bazen herhangi bir vakitte yüklenmesi, bazen de bu şeyden ayrı olan şeye yüklenmesi, birincide olumsuzun, ikincide de olumlunun imkânsızlığına rağmen geçerli olur. [Ay'ın hâssası olan tutulma ve Ay'ın sıfatı olan aydınlatma göz önüne alınarak şöyle] örneklendirilebilir: Hiçbir tutulan, bir şartta ve vakitte aydınlatan değildir. Her Ay, herhangi bir vakitte aydınlatır -veya- Her Güneş, herhangi bir vakitte aydınlatır. Bu da birinci hakkında olumsuzun, ikinci hakkında olumlunun imkânsızlığı ile beraber olur. Şayet orta terim, ma'dûle/yokluk bildiren yapılırsa küçük öncül olumlu, büyük öncül olumsuz olur. Evet, tek bir vakit iki vakitle bir araya gelirse hulf ile dâime bir sonuç verir, ancak bu, vaktiye hakkındaki zaid bir şarttır.

[698] İkincisine gelince, şayet [mümkine; ister büyük öncül, ister küçük öncül olsun zorunlu veya meşrûte olan büyük öncülle beraber] olmazsa, geriye mümkine olan küçük öncülün zorunlu olan on öncülle ve iki meşrute ile, mümkine olan büyük öncülün de zorunlu olmayan on iki öncülle beraber olması kalırdı ki, onlardan da bir sonuç çıkmaz.

[699] Mümkine olan küçük öncülün en özelleri vaktiye olan yedi öncülle beraber olmasına gelince, birinci şartta onların sonuç vermediği geçmişti. Dolayısıyla geriye mümkinenin, dâime ve iki örfiye ile beraber olması kalmaktadır.

[700] Mümkine olan büyük öncüle gelince, birinci şartta, on bir öncülle beraber sonuç vermediği geçmişti. Geriye dâime olan küçük öncül ile mümkine olan büyük öncülün beraberliğinden oluşan tek bir kıyas kaldı. Bu cihet sahibi kıyasların en özeli, mümkinenin dâime ile oluşturduğu kıyastır. Çünkü dâime, örfiye-i âmme ve hâssadan daha özeldir, zira bu şekilde kıyas [nitelik bakımınından aynı olan] iki müttefikeden oluşacağı için devamsızlık kaydının bir dahli yoktur; dâime, mümkine olan küçük ve büyük öncülle beraber olursa sonuç vermez; sebebi de bir şeyi kendinden olumsuzlamanın imkânsızlığına rağmen [bir şeyden] dâime olarak olumsuzlananın mümkün olma, imkân ile olumsuzlananın da dâime olma ihtimalidir. Daha özelin sonuç vermemesi, daha genelin sonuç vermemesini gerektirir.

فيصح سلب تلك الصفة عن تلك الخاصة بالشرط والوقت وحملها على ذلك الشيء بالتوقيت تارة وعلى ما يباين ذلك الشيء أخرى مع امتناع السلب في الأوّل والإيجاب في الثاني كقولنا: لا شيء من المنخسف بمضيء بالشرط أو الوقت [١١٤ب]. وكل قمر مضيء بالتوقيت أو كل شمس مضيء بالتوقيت مع امتناع السلب في الأوّل والإيجاب في الثاني. ولو جعل الأوسط معدولا، صارت الصغرى موجبة والكبرى سالبة. نعم لو اتحد الوقت في الوقتيتين، أنتج دائمة بالخلف لكنه شرط زائد على الوقتية.

[٦٩٨] وأما الثاني، فلأنه لولاه، بقي اختلاط الصغرى الممكنة مع العشرة غير الضرورية والمشروطتين والكبرى الممكنة مع اثنتي عشرة وهي غير الضرورية وشيء منها غير منتج.

[٦٩٩] أما الصغرى الممكنة مع السبعة التي أخصّها الوقتية، فقد مر عدم إنتاجها في الشرط الأوّل، فبقيت الممكنة مع الدائمة والعرفيتين.

[٧٠٠] وأما الكبرى الممكنة، فقد مرّ عدم إنتاجها مع إحدى عشرة في الشرط الأوّل. فبقي واحد وهو الصغرى الدائمة مع الكبرى الممكنة. وأخص هذه الاختلاطات هو الممكنة مع الدائمة؛ لأن الدائمة أخص من العرفية العامة والعرفية الخاصة أيضا، إذ لا مدخل لقيد اللادوام في هذا الشكل لصيرورة [١١٥أ] القياس عن متفقتين والدائمة لا تنتج مع الممكنة صغرى وكبرى لجواز كون المسلوب دائما ممكنا وكون المسلوب بالإمكان دائما مع امتناع سلب الشيء عن نفسه. وعقم الأخص يوجب عقمَ الأعم[1].

---

١ ع١ + ابدا.

[701] Bu şeklin sonucunun ciheti hakkındaki belirleyici kural şudur: Şayet devâm, büyük öncül hakkında doğru olursa [,yani büyük öncül dâime ve zarûre-i zâtiye olursa] sonuç dâime olur, [devamın büyük öncül hakkında doğrulanmaması gibi] aksi bir durumda [sonuç] [vücud kaydı] büyük öncülde olsun olmasın vücud kaydına itibar etmeksizin ve büyük öncülde zarûre-i vasfiye bulunmazsa zorunluluk kaydına itibar etmeksizin küçük öncüle tâbi olur. Sonucun kontrol edilmesi, daha önce mutlakalarda öğrenildiği gibi, hulf, döndürme ve iftiraz ile yapılır. Bu şekil, iki zorunludan bir zorunlu sonuç vermez: Bu da bir sıfatın bir tür için bilfiil ortaya çıkıp, mümkün olmakla beraber başka bir tür için ortaya çıkmama ihtimalinden dolayıdır. Birinci tür, ikincisinden zorunlu olarak olumsuzlanır ve bilfiil bu sıfata sahip olan şeye, bu sıfatın ikinci türden zorunlu olarak olumsuzlanmasının imkânsızlığı ile beraber yüklenir. Daha önce zikredilen örnek şöyle idi: Hiçbir eşek, zorunlu olarak at değildir. Ve Zeyd'in her bineği, zorunlu olarak attır. [Bu da] "Hiçbir eşek, zorunlu olarak Zeyd'in bineği değildir." şeklindeki yanlışı ile beraberdir. Doğrusu şöyledir: Bazı eşekler, imkân ile Zeyd'in bineğidir. Şayet orta terim ma'dûle/yokluk bildiren yapılırsa küçük öncül olumlu, büyük öncül de olumsuz olur. Bundan da, zorunlu olarak, bu cihet sahibi kıyasların vasfiye ve vaktiyeyi sonuç vermediği öğrenilir.

[702] [İmâm Râzî gibi] bilginler "iki öncülden biri zorunlu ise, sonuç zorunlu olur." diyerek delil getirdiler. Çünkü diğer öncül, zorunlu, zorunsuz veya [zorunlu ve zorunsuzun] her ikisine de muhtemel ola[n zorunlunun dışındaki cihet sahibi basit önermeler ola]bilir. Eğer birincisi [zorunlu] olursa orta terimin, iki taraftan biri için sübûtunun ve diğer taraftan da olumsuzlanmasının zorunlu olması gerekir. Dolayısıyla iki taraf arasında zâtî uyuşmazlığın olması gerekir. Böylece sonucun da zorunlu olması gerekir. İkincisi [aynı şekilde zorunsuz] olursa sonucu da zorunlu olur. Çünkü o zaman orta terimin zorunluluğu, zorunlu taraf için zorunlu ve zorunsuzluk tarafından olumsuzlanması da zorunlu olur. Böylece iki zorunludan oluşan bileşik kısma ircâ edilir ve aranılan şey de sonuç olarak elde edilir. Eğer üçüncü [ikinci öncül, zorunlu veya zorunsuzluğu muhtemil] olursa zorunlu veya zorunsuz olarak doğrulanabilir. Her iki takdirde de sonucun zorunlu olması gerekir.

[٧٠١] والضابط في جهة نتيجة[١] هذا الشكل أنه لو صدَق الدوام على كبراه، تكون النتيجة دائمة وإلا يتبع الصغرى في غير قيد الوجود سواء كان في الكبرى أو لم يكن وغير قيد الضرورة إن لم يكن في الكبرى ضرورة وصفية. والبيان بالخلف والعكس والافتراض كما عرف في المطلقات. وإنّما لم ينتج هذا الشكل الضرورية من الضروريتين لجواز حصول صفة بالفعل لنوع وعدم حصولها لنوع آخر مع إمكانه له. فيسلب النوع الأوّل من الثاني بالضرورة وتحمل على ما له تلك الصفة بالفعل مع امتناع سلب تلك الصفة عن النوع الثاني بالضرورة. كقولنا: لا شيء من الحمار بفرس بالضرورة في المثال المذكور. وكل مركوب زيد فرس بالضرورة مع كذب: لا شيء من الحمار بمركوب زيد بالضرورة. [١١٥ب] لصدق: بعض الحمار مركوب زيد بالإمكان. ولو جعل الأوسط معدولا، صارت الصغرى موجبة والكبرى سالبة. ويُعلم من ذلك عدم إنتاج هذا الإختلاط ضرورة وصفية ووقتية.

[٧٠٢] احتجوا بأن إحدى المقدمتين إن كانت ضرورية كانت النتيجة ضرورية؛ لأنّ الأخرى لا يخلو من أن تكون ضرورية أو لا ضرورية أو محتملة لهما. فإن كان الأوّل، يلزم أن يكون الأوسط ضروري الثبوت لأحد الطرفين وضروري السلب عن الطرف الآخر. فيلزم المنافاة الذاتية بين الطرفين. فيلزم النتيجة ضرورية. وإن كان الثاني، ينتج أيضا ضرورية؛ لأنه حينئذ تكون ضرورة الأوسط ضرورية لطرف الضرورية وضروري السلب عن طرف[٢] اللاضرورية، فيرجع إلى القسم المركب من الضروريتين، وينتج المطلوب. وإن كان الثالث فلا يخلو من أن يصدق ضرورية أولا ضرورية. وعلى التقديرين يلزم النتيجة ضرورية.

---

١ ع١: النتيجة.

٢ ط – الآخر فيلزم المنافاة الذاتية بين الطرفين فيلزم النتيجة ضرورية وإن كان الثاني ينتج أيضا ضرورية لأنه حينئذ تكون ضرورة الأوسط ضرورية لطرف الضرورية وضروري السلب عن الطرف.

[703] [Birincisinin cevabı şöyledir:] Birinci durum geçersizdir, çünkü uyuşmazlık, ancak küçük terimin ve büyük terimin zâtı arasında ortaya çıkar. Ve aranılan şey de, küçük terimin zâtı ile büyük terimin vasfı arasındadır. Birincisi, ikincisini gerektirmez: Bu da iki zât arasında uyuşmazlığın ve daha önce çelişikte geçtiği gibi küçük terimin zâtı ve büyük terimin vasfı arasında imkân olma ihtimalinden dolayıdır. Evet, bundan da sonucun dâime olması gerekli olur. Çünkü o zaman büyük terimin vasfı, bilfiil küçük terimin zâtı için sabit olmaz, aksi durumda büyük öncül tümel olarak kalmaz ve o zaman da olumsuz dâime olarak sonuç verir. Keza ikincisi de, yukarıda zikrettiğimiz aynı sebeplerle geçersizdir. Vasfın bir dahli olacak şekilde küçük öncül zorunlu ve büyük öncül de meşrûte olduğu zaman sonucun zorunlu olması gerekir. Çünkü uyuşmazlık, o zaman küçük terimin zâtı ve büyük terimin vasfı arasında olur. Eğer vasfın bir dahli olmazsa zorunlu olan küçük öncül meşrûte ile beraber olduğunda ne zarûre-i zâtiye, ne vasfiye ve ne de vaktiye bir sonuç verir; zira sonucu yanlış olmasına rağmen şu sözümüz doğrudur: "Zorunlu olarak hiçbir eşek, Zeyd'in bineği at değildir. Ve Zeyd'in her bineği, Zeyd'in bineği olduğu müddetçe Zeyd'in bineği attır." "[O halde] hiçbir eşek, zarûre-i zâtiye, vasfiye ve vaktiye ile Zeydin bineği değildir." Şayet orta terim, ma'dûle/yokluk bildiren yapılırsa küçük öncül olumlu, büyük öncül de olumsuz olur. Büyük öncül vaktiye yapılırsa zorunlu olan küçük öncülün vaktiye olan büyük öncülle bir araya gelmesinden zarûre-i zâtiye, vasfiye ya da vaktiye şeklinde bir sonuç çıkmayacağı bilinir. Nasıl olursa olsun meşrûte olan küçük öncülün zarûre-i zâtiye ile bir araya gelmesinden zarûre-i zâtiye, vasfiye veya vaktiye bir sonuç çıkmamasına gelince sonucu da doğru olan şu sözlerimizin doğruluğu sebebiyledir: "Her kâtip zenci, devamlı olmaksızın kâtip zenci olduğu müddetçe parmakları hareketli zencidir. Ve bilfiil hiçbir beyaz, zorunlu olarak parmakları hareketli zenci değildir: [O halde]: Her kâtip zenci, imkân ile bilfiil beyazdır." Şayet küçük öncül vaktiye yapılırsa vaktiye olan küçük öncülün, zarûre-i mutlaka olan büyük öncülle beraberliğinden zarûre-i zâtiye, vasfiye veya vaktiye bir sonucun elde edilmediği de bilinir. Eğer orta terim ma'dûle yapılırsa küçük öncül olumsuz, büyük öncül de olumlu olur. Varlık sonuca geçmez; çünkü: "Her insan, devamlı olmaksızın hareketlidir. Ve hiçbir sakin at, devamlı olmaksızın sakin at olduğu müddetçe hareketli değildir" öncülleri doğru olan şu sözümüz ile beraber doğru olur: Hiçbir insan, zorunlu olarak sakin at değildir. Ve bu, "devamsızlık"a nisbetle iki öncülün nitelik ve nicelik bakımından sonuç çıkarmanın şartlarını kapsamaması sebebiyledir.

[٧٠٣] والأوّل باطل، لأن المنافاة إنّما حصلت بين ذات الأصغر وذات الأكبر[١]. [١١٦أ] والمطلوبة هي بين ذات الأصغر ووصف الأكبر. والأوّل لا يستلزم الثانية لجواز أن يكون بين الذاتين منافاة وبين ذات الأصغر ووصف الأكبر إمكان كما مر من النقض. نعم يلزم من ذلك كون النتيجة دائمة؛ لأنه حينئذ لا يثبت وصف الأكبر لذات الأصغر بالفعل وإلا لما بقيت الكبرى كلية، وحينئذ تنتج سالبة دائمة. وكذا[٢] الثاني باطل بعين ما ذكرنا. أما إذا كانت الصغرى ضرورية والكبرى مشروطة بحيث يكون للوصف مَدخل، فيلزم النتيجة ضرورية؛ لأنّ المنافاةَ حينئذ تقع بين ذات الأصغر ووصف الأكبر. وإن لم يكن للوصف مَدخل، لا تنتج الصغرى الضرورية مع المشروطة ضرورية ذاتية ولا وصفية ولا وقتية لصدق قولنا: بالضرورة لا شيء من الحمار بفرس مركوب زيد. وكل مركوب زيد هو فرس مركوب زيد مادام مركوب زيد مع كذب: لا شيء من الحمار بمركوب زيد بالضرورة ذاتية ووصفية ووقتية. ولو جُعِلَ الأوسط معدولا، صارت الصغرى موجبة والكبرى سالبة. ولو جُعِلَت الكبرى وقتية [١١٦ب] علم عدم إنتاج الصغرى الضرورية مع الكبرى الوقتية ضرورة ذاتية أو وصفية أو وقتية. وأمّا عدمُ إنتاجِ الصغرى المشروطة كيف كانت مع الضرورة الذاتية ضرورة ذاتية أو وصفية أو وقتية فلصدق قولنا: كل زنجي كاتب زنجي متحرك الأصابع مادام زنجيا كاتبا لا دائما. ولا شيء من الأبيض بالفعل بزنجي متحرك الأصابع بالضرورة مع صدق قولنا: كل زنجي كاتب هو أبيض بالفعل بالإمكان. ولوجعلت الصغرى وقتية، عُلم عدم إنتاج الصغرى الوقتية مع الكبرى الضرورية المطلقة ضرورة ذاتية أو وصفية أو وقتية. وإن[٣] جعل الأوسط معدولا، صارت الصغرى سالبة والكبرى موجبة. وإنّما لا يتعدّى الوجود إلى النتيجة؛ لأنه يصدق: كل إنسان متحرك لا دائما ولا شيء من الفرس الساكن بمتحرك ما دام فرسا ساكنا لا دائما مع صدق قولنا: لا شيء من الإنسان بفرس ساكن بالضرورة. وذلك لعدم اشتمال المقدمتين بالنسبة إلى اللادوام على شرائط الإنتاج في الكيف والجهة.

١ ع١: بين وذات الأكبر ذات الأصغر.
٢ ع١: وكذلك؛ ع١ ± وكذا.
٣ ع١: ولو؛ ع١ ± وإن.

[704] İmâm [Râzî] şunu iddia etti: İster genel, ister özel olsun mümkine olan küçük öncül, olumsuz olarak döndürülebilen altı önermeyle beraber mümkine-i âmme bir sonuç verir. Ve şu delillendirmeyi yaptı: Büyük öncüller olumsuz olursa, bu durumda orta terimin ve büyük terimin bir araya gelemeyeceğine delâlet bakımından ortak olurlar. Mümkine olan küçük öncül, küçük terimin orta terimle birleşme ihtimaline delâlet ettiği zaman nefyedenin imkânı aracılığıyla ortadan kalkmanın (intifâ) imkânına delil getirme babından, onun [küçük terimin] büyük terimden bu durumda hali olmasının muhtemel olduğuna hükmetmek gerekir. [Dolayısıyla büyük terimin küçük terimden intifası mümkündür. Altı büyük öncül] olumlu olursa büyük terimin orta terimden ayrılmadığına delâlet konusunda ortak olurlar. Biz, [varlığının olumsuz mümkine olmasından dolayı] küçük öncül hakkında, küçük terimin orta terimden müstağni olma ihtimali ile hüküm verirsek, aynı şekilde küçük terimin büyük terimden müstağni olma ihtimaliyle de hüküm vermemiz gerekir; çünkü lâzımdan müstağni olmanın imkânı melzûmdan müstağni olmanın imkânına delildir. ["Hiçbir C bi'l-imkân B değildir. Ve her A, altı cihetten hangisi ile olursa olsun B'dir" doğru olursa B, A'nın lâzımı olur ve C'den ayrılması imkân dâhilinde olur. Bu durumda da aynı şekilde A'nın da C'den ayrılması imkân dâhilinde olur. Böyle bir durumda da "Hiçbir C, bi'l-imkân A değildir" doğru olur. Bu da zaten kıyastan elde edilmek istenilenin kendisidir.]

[705] [Zeynüddin] Keşşî, mümkine olan küçük öncülün, ancak altı olumsuzla sonuç vereceğini kabul etmiştir; [ancak sonucu da] büyük öncülünün döndürülüp [küçük öncülü mümkine ve büyük öncülü de döndürülebilen] birinci şekle ircâ edilmesi ve hulf ile kontrol edilmesi gerekir. Daha önce geçtiği gibi mümkine olan küçük öncül, zorunlu olan büyük öncül ile veya iki meşrute ile beraber olmadığı müddetçe [hem İmâm Râzî'nin, hem de Keşşî'nin görüşleri] geçerli değildir.

[706] Dâime ve iki örfiyenin mümkine ile olan beraberliği hakkında İmâm [Râzî]'ın söylediklerine gelince, onlar da geçersizdir, çünkü nefyedenin imkânı ile ortadan kalkmanın imkânı hakkındaki istidlâl, şayet uyuşmazlık zorunlu olursa geçerli olur. [Zorunlu] olmadığı [ancak dâime ve iki örfiye'de olduğu gibi ittifakiye olduğu] zamana gelince, böyle değildir. Bu durumda, daha önce geçtiği gibi, bir şeyden olumsuzlanmanın varlığının onun için dâime-i mümkine ve aksi olma ihtimalinden dolayı büyük terimin küçük terim dolayısıyla zorunlu olması muhtemeldir. Orta terimin ondan [büyük terimden] ayrılma ihtimalinden dolayı orta terim, üçünde de büyük terimi gerektirmez.

[٧٠٤] وزعم الإمام[١] أن الصغرى الممكنة عامة كانت أو خاصة [١١٧أ] تنتج مع الست المنعكسة السوالب ممكنة عامة. واحتج بأن الكبريات إن كانت سالبة فهي مشتركة في الدلالة على أن الأوسط والأكبر لا تجتمعان. فإذا دلت الصغرى الممكنة على جواز اتصاف الأصغر بالأوسط، وجب الحكم بجواز خلوّه عن الأكبر في تلك الحالة استدلالا بإمكان المنافي على إمكان الانتفاء. وإن كانت موجبة، فهي مشتركة في الدلالة على أن الأكبر لا ينفكّ عن الأوسط. فلما[٢] حكمنا في الصغرى بجواز خلوّ الأصغر عن الأوسط، وجب أيضا في تلك الحالة بجواز خلُوّه عن الأكبر استدلالا بجواز الخلوّ عن اللازم على جواز الخلوّ عن الملزوم.

[٧٠٥] وحسب الكشي أن الصغرى الممكنة لا تنتج إلا مع سوالبها بعكس الكبرى ليرتدّ إلى الأوّل وبالخلف. وكلاهما ليس بصحيح إلا في الصغرى الممكنة مع الكبرى الضرورية أو المشروطتين كما مرّ قبل.

[٧٠٦] أما ما قال الإمام[٣] في الثلاثة الباقية، وهي الدائمة والعرفيتان مع الممكنة فغير صحيح، لأن الاستدلال بإمكان المنافي على إمكان الانتفاء إنّما يصحّ أن لو كانت المنافاة ضرورية. أما إذا لم يكن، [١١٧ب] فلا. فجاز أن يكون الأكبر ضروريا للأصغر كما عرفتَ من جواز كون المسلوب عن الشيء دائما ممكنا له وبالعكس. والأكبر ليس بملزوم في الثلاثة للأوسط لجواز انفكاك الأوسط عنه.

---

١ فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٦٩.
٢ ط، ع١: فإذا.
٣ فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٦٨.

[707] Sen, aynı şekilde, mümkine olan küçük öncülün, birinci [şekil] de sonuç vermeyeceği ve hulfün tam olarak gerçekleşmediği şeklindeki Keşşî'nin cevabını öğrenmiştin.

[708] Denilmiştir ki: Zorunlu ve dâimenin; [döndürmesi olmayan] yedi öncülün en özeli olan vaktiye ile oluşturdukları cihet sahibi bir kıyas sonuç vermezse ikisinin yedi öncülden herhangi bir şeyle oluşturduğu kıyas da sonuç vermez. Bunun açıklaması şöyledir: Orta ve büyük terimden her biri küçük terimin zâtı için dâime, zâtı mevcut olduğu müddetçe de küçük terim dolayısıyla zorunlu olması muhtemeldir. Küçük terim, belirli bir vakitte yok olur. O zaman da "küçük terim, imkân[-ı 'âmm] ile büyük terim değildir." şeklindeki sözümüzün yanlışlığına rağmen bu vakitte konunun yokluğundan dolayı zorunlu olarak orta terim, onun [küçük terim] için sabit olmaz.

[709] Şeyh, bunun için şöyle bir örnek zikretti: "Her renk, zorunlu olarak siyahın tutulmasıdır." Semavi cirimlerin hiçbir rengi, zorunlu olarak vakt-i terbi' olan belirli bir vakitte, siyah değildir" [öncülleri] "Her tutulma rengi, zorunlu olarak semavi bir cirmin rengidir" şeklindeki sözümüzün doğruluğu ile beraberdir. Bundan dolayı da cihet sahibi olan önermelerin en geneli mümkineyi sonuç olarak vermez. Aynı şey, daha önce zikrettiğimiz örnek hakkında da doğrudur: "Her yazma işi, kendisinde parmakların hareket ettiği şeydir. Hiçbir insani araz, kendisinde parmakların sakinliği olduğu belirli vakitte parmakların hareket ettiği bir şey değildir" [öncülleri] "Her yazma işi, zorunlu olarak insani arazlardan bir arazdır." şeklindeki sözümüzün doğruluğu ile beraberdir.

[710] Onun cevabı: Büyük öncül, "devamsızlık"ın yanlışlığından dolayı yanlıştır.

Uyarı

[711] Mümkine olan küçük öncülün hâssa olan büyük öncülle beraberliğinden mutlaka-i 'âmme bir sonuç çıkacağını zannetme! Eğer böyle olursa [onun çelişiği olan "Bazı C'ler, daima A'dır." şeklindeki] "dâime" doğru olur. Dâime olan küçük öncülden ve hâssa olan büyük öncülden birinci şekilden bir kıyas düzenlenir ve sonucun da dâime ve devamsızlık olması gerekir. ["Bazı C'ler, daima A'dır. Hiçbir A, devamlı olmaksızın A olduğu müddetçe B değildir." Şu sonuç çıkar: "Bazı C'ler, devamlı olmaksızın devamlı B değildir."] Bu da muhaldir. Zira mutlaka-i 'âmme,

[٧٠٧] وقد عرفت جواب الكشي أيضا في أن الصغرى الممكنة لا تنتج في الأوّل وأن الخلف لا يتم.

[٧٠٨] وقيل إن اختلاط الضرورية والدائمة لا تنتج مع الوقتية التي هي أخص السبع[١] فلم يكن اختلاطهما مع شيء من السبعة[٢] منتجا. بيان ذلك أنه يجوز أن يكون الأوسط والأكبر كل واحد منهما دائما لذات الأصغر وضروريا له ما دامت ذاته موجودة. والأصغر ينعدم في وقت معين. وحينئذ لا يثبت الأوسط له بالضرورة ذلك الوقت لعدم الموضوع مع كذب قولنا: الأصغر ليس بأكبر بالإمكان.

[٧٠٩] وذكر الشيخ لذلك مثلا وهو قولنا[٣]: كل لون كسوف سواد بالضرورة. ولا شيء من ألوان أجرام السماوية بسواد بالضرورة في وقت معين وهو وقت التربيع مع صدق قولنا: كل لون كسوف لون جرم سماوي بالضرورة. فلا تنتج الممكنة التي أعم الموجهات. وكذا يصدق في مثالنا المذكور: كل كتابة هي [١١٨أ] شيء فيه حركة الأصابع. ولا شيء من الأعراض الإنسانية بشيء فيه حركة الأصابع في وقت معين وهو وقت كونه ساكن الأصابع مع صدق قولنا: كل كتابة عرض من الأعراض الإنسانية بالضرورة.

[٧١٠] وجوابه: إن الكبرى كاذبة لكذب اللادوام.

تنبيه

[٧١١] لا تظن أن الصغرى الممكنة مع الكبرى الخاصة تنتج مطلقة عامة. وإلا لصدقت دائمة ويَنْتَظِمُ قياس في الشكل الأوّل من الصغرى الدائمة والكبرى الخاصة. وتلزم النتيجة دائمة ولادائمة. وذلك محال، لأن المطلقة العامة

١ أ، ط، ع٢: السبعة.
٢ ط، أ: السبعة.
٣ ع٢ – الأصغر ليس بأكبر بالإمكان، وذَكَرَ الشيخ لذلك مثلا وهو قولنا.

yalnızca büyük öncülün [doğruluğundan] gerekli olur. Çünkü o zaman büyük terimin, daima zâtlar [arasındaki bir] şey için ortaya çıkması mümkün değildir, aksi durumda onların zikrettiği gibi kıyas doğru olur. Dâime doğru olmadığı zaman mutlaka-i ʿâmme doğru olur, ancak onun [mümkine olan küçük öncül ile hâssa olan büyük öncülün oluşturduğu bir] kıyasın sonucu olduğu söylenemez, çünkü sen kıyasta sonucun [öncüllerden] bazısının değil de bütününün ortaya konulmasından çıkacağını öğrenmiştin.

[712] ***Üçüncü şekle gelince***, ciheti bakımından onun sonuç vermesinin şartı, birincide geçtiği gibi, iki ayrı şeyden her birinin bir hâssası olup, bu hâssalardan birinin de mufarık olan diğerinin kendisi için ortaya çıktığı şey için mümkine olma ihtimalinden dolayı küçük öncülünün fiiliye olmasıdır. Bundan dolayı da mümkine-i hâssa olan küçük öncül, zarûre-i zâtiye, vasfiye veya vaktiye olan büyük öncülden oluşan kıyas, onlardan herhangi birini sonuç vermemekle beraber gerekli olur. Çünkü "Her zenci kâtip, imkân ile beyazdır. Ve her zenci kâtip, zorunlu olarak zencidir. Veya: Hiçbir zenci kâtip, zorunlu olarak, zenci olmayan değildir." doğru olur. [Meşrûte-i hâssa olan büyük öncül] birincisi hakkında olumlama, ikincisi hakkında olumsuzlamanın imkânsızlığı ile beraberdir. Büyük öncül "Her zenci kâtip, devamlı olmaksızın zenci kâtip olduğu müddetçe parmakları hareketli zencidir." veya "Hiçbir zenci kâtip, devamlı olmaksızın zenci kâtip olduğu müddetçe parmakları hareketli zenci değil değildir" sözlerimiz ile değiştirildiğinde birincide olumlama, ikincide olumsuzlama imkânsız olur. Vaktiyenin hükmü de aynıdır. Bu cihet sahibi kıyaslardan sonuç çıkmadığı zaman, öğrendiğin gibi, onların dışındakilerden de sonuç çıkmaz.

[713] Bu şeklin sonucunun ciheti hakkındaki belirleyici kural şudur: Büyük öncül [iki meşrûte ve iki örfiye olan] vasfiyelerden değilse sonuç, birinci şekildeki gibi büyük öncül gibidir. Eğer onlardan biri olursa sonuç, [devamsızlık ve zorunsuzluk olan] vücud kaydı dışında küçük öncülün döndürmesine tâbi olur, büyük öncül o devamsızlıkla kayıtlı olduğu zaman müstesna; [sonuç, o zaman da aynı şekilde devamsızlık kaydı dışında küçük öncülün döndürmesine tâbi olur. Eğer küçük öncülün döndürmesinde devamsızlık kaydı yoksa o, onunla bir araya getirilir. Böylece de bu hazfetme ve bir araya getirmeden sonra sonucun ciheti ortaya çıkar]. Bunların açıklaması, [küçük öncülünün döndürülüp birinci şekle ircâ edilmesi şeklindeki] döndürme, hulf ve iftiraz iledir.

إنّما تلزم من مجرّد الكبرى، لأن الأكبر حينئذ لا يمكن أن يحصل لشيء من الذوات دائما وإلا لصدَق القياس كما ذكروه. وإذا لم يصدق الدائمة، يصدق المطلقة العامة، لكن لا تقال لها نتيجة القياس لما عرفتَ من أن النتيجة إنّما يكون أن لو لزم من مجموع ما وُضِع في القياس لا من البعض.

٥ [٧١٢] وأمّا الشكل الثالث، فشرط إنتاجه بحسب الجهة فعلية الصغرى كما في الأوّل لجواز أن يكون لكل من المتباينين خاصة ويكون أحدهما ممكنة لما حصلت [١١٨ب] له الأخرى المفارقة. فيلزم القياس من الصغرى الممكنةِ الخاصةِ والكبرى الضرورة الذاتية أو الوصفية أو الوقتية مع عدمِ الإنتاجِ في شيء منها، لأنه يصدق قولنا: كل كاتب زنجي أبيض بالإمكان. وكل كاتب زنجي

١٠ زنجي بالضرورة أو لا شيء من الكاتب الزنجي بلا زنجي بالضرورة مع امتناع الإيجاب في الأوّل والسلب في الثاني. وإذا بُدّلت الكبرى بقولنا: وكل كاتب زنجي زنجي متحرك الأصابع ما دام كاتبا زنجيا لا دائما أو لا شيء من الكاتب الزنجي بلا زنجي متحرك الأصابع مادام كاتبا زنجيا لا دائما، يمتنع الإيجابُ في الأوّل والسلب في الثاني. وكذا حكم الوقتية. وإذا لم ينتج هذه الاختلاطات، لم

١٥ ينتج سواها كما عرفتَ.

[٧١٣] والضابط في جهة نتيجته أن الكبرى إن كانت غير الوصفيات الأربع، كانت النتيجة كالكبرى كما في الشكل الأوّل. وإن كانت إحدى الأربع ، تتبع النتيجة عكس الصغرى في غير قيد الوجود إلا إذا كانت الكبرى مقيدة به. وبيان الكل بالعكس والخلف والافتراض.

Fazladan lüzumun olmamasının açıklaması içerikte çelişki iledir. [Bazı mantıkçıların] bu şeklin sonucunun [cihetinin] herhangi bir fark olmaksızın birinci[şekil]deki ile aynı olduğunu iddia etmeleri hatadır. Çünkü bu, birinci kısımda geçerlidir. [Büyük öncülün dört vasfiyeden biri olduğu] ikincisine gelince [onun sonucunun ciheti] birinci şeklin ikinci kısmına nadiren uygunluk gösterir

[714] [Zeynüddin] Keşşî, ikinci kısımda sonucun ya mutlaka, ya da vücudiye-i lâ-daime olduğunu iddia etmiştir. Oysa böyle değildir, çünkü o hîniyye-i mutlaka-i lâ-daime olabilir.

[715] ***Dördüncü şekle gelince***, ciheti bakımından sonuç vermesinin üç şartı vardır:

[716] Bir: İster olumlu, ister olumsuz olsun asla mümkineyi kullanmamaktır. Olumsuza gelince, ikinci şartta geçeceği gibi, bu şekilde kullanılan olumsuzun döndürülmüş olması gerektiğindendir. Olumluya gelince, küçük öncülü ister olumlu, ister olumsuz olsun, eğer büyük öncül ise birinci şekilde zikredilen örnekte geçtiği gibi küçük öncülün büyük öncülle değiştirilmesiyle bir sonuç vermez. Eğer o küçük öncül olursa zorunlu ile beraber yine sonuç vermez. Örneğin: Her zenci, imkân ile beyazdır. Ve her kâtip zenci, zorunlu olarak zencidir. Veya birincide olumlamanın, ikincide olumsuzlamanın imkânsızlığı ile beraber "Hiçbir zenci olmayan, zorunlu olarak zenci değildir." olur. Ne de olumlu olan meşrûte-i hâssa ve olumlu olan vaktiye ile beraber sonuç verir. Örneğin "Parmakları hareketli her zenci, imkân ile beyazdır. Ve her kâtip zenci, devamlı olmaksızın kâtip olduğu müddetçe parmakları hareketli zencidir" önermeleri olumlamanın imkânsızlığı ile beraberdir. Olumsuz meşrûte ile beraber kullanılmamasına gelince o, ikinci şartta açıklayacağımız gibi, sadece iki hâssadan olumsuz mutlaka-i 'âmme gerektiği içindir. Olumsuz vaktiye'ye gelince, bu şekle dâhil değildir; bu da, ikinci şartta öğrenileceği gibi, orada kullanılan olumsuzun döndürülmesinin gerekliliğinden dolayıdır.

[717] İki: Döndürülemeyen en özelin oluşturduğu cihet sahibi kıyasın sonuç vermemesinden dolayı kullanılan olumsuzun döndürülmesidir; [bu da] vaktiyenin; zorunlu ve meşrûte-i hâssa ile oluşturduğu kıyastır. Önermelerin en özeli olan vaktiye, ister küçük veya büyük öncül olsun olumsuz vaktiyedir.

وبيان [١١٩أ] عدم لزوم الزائد بالنقض في الموادّ. وأخطأ من زعم أن النتيجة في هذا الشكل كهي في الأوّل من غير فرق؛ لأن ذلك في القسم الأوّل صحيح. وأما في الثاني، فقلّما يوافق القسم الثاني من الشكل الأوّل.

[٧١٤] وزعم الكشي أن النتيجة في القسم الثاني إمّا مطلقة أو وجودية لا دائمة وليس كذلك؛ لأنه قد يكون حينية مطلقة لا دائمة.

[٧١٥] وأمّا الشكل الرابع، فشرط إنتاجه بحسب الجهة ثلاثة أمور:

[٧١٦] أحدها أن لا تُستعمل الممكنة أصلا موجبة كانت أو سالبة. أما السالبة، فلما يأتي في الشرط الثاني أن السالبة المستعملة في هذا الشكل يجب أن تكون منعكسة. وأما الموجبة، فلأنها لو كانت كبرى سواء كانت صغراها موجبة أو سالبة، لا تنتج بما مرّ من الأمثلة المذكورة في الشكل الأوّل مبدلا الصغرى بالكبرى. وإن كانت صغرى، فلا تنتج مع الضرورية كقولنا: كل زنجي أبيض بالإمكان. وكل زنجي كاتب زنجي بالضرورة أو لا شيء من اللازنجي بزنجي بالضرورة مع امتناع الإيجاب في الأوّل والسلب في الثاني [١١٩ب] ولا مع المشروطة الخاصة والوقتية الموجبتين كقولنا: كل زنجي متحرك الأصابع أبيض بالإمكان. وكل زنجي كاتب زنجي متحرك الأصابع ما دام زنجيا كاتبا لا دائما مع امتناع الإيجاب. وأما مع السالبة المشروطة، فلأنه يلزم من مجرّد الخاصتين سالبة مطلقة عامة كما سنبحث في الشرط الثاني. وأما السالبة الوقتية، فلا يدخل في هذا الشكل لوجوب انعكاس السالبة المستعملة فيه كما تعرف في الشرط الثاني.

[٧١٧] الثاني انعكاس السالبة المستعملة فيه لعُقْم خلط أخصّ غير المنعكسة وهي الوقتية مع الضرورية والمشرطة الخاصة والوقتية التي هي أخصّ القضايا كانت الوقتية السالبة صغرى أو كبرى.

[718] Küçük öncül olan vaktiyenin zarûre-i hâssa olan büyük öncülle beraber oluşturduğu kıyasa gelince, Ay için tutulma gibi bir şeye ait ayrılabilen hâssa, devamlı olmaksızın zorunlu olarak belirli bir vakitte ondan olumsuzlandığı, sonra da bu şey, zorunlu olarak faslına yüklendiği zaman, faslının hâssasından olumsuzlanması mümkün değildir. Şayet faslı hâssasına zorunlu olarak yüklenirse olumsuz vaktiye, büyük öncül olur ve şeyi faslından olumsuzlamak mümkün olmaz. [Olumsuz vaktiyenin] meşrûte-i hâssa ile beraber olmasına gelince vaktiye, büyük öncül olduğu zaman, akabinde de tutulmayı ışık vermeyen Aya yüklemek gibi bir şeye ait ayrılabilen hâssa, ayrılabilen hâssanın gerektirdiği diğer hâssasına yüklendiği ve diğeri de şeyden herhangi bir zamanda olumsuzlandığında bu şeyi hâssasından olumsuzlamak imkânsız olur. Vaktiye küçük öncül [ve iki hâssadan biri de büyük öncül] olduğu zaman, *sadece* iki hâssanın doğruluğundan [olumsuz mutlaka-i ʿâmmenin] çelişiğinin [hâssa] ile beraberliğinin, ikinci şekilde öğrenildiği üzere, birinci şekilde küçük öncül olan daime ve büyük öncül olan hâssadan oluşan kıyasın doğruluğunu gerektirmesinden dolayı, tümel olumsuz mutlaka-i amme gerekli olur.

[719] Sen dersen ki: Biz bunu kabul ediyoruz, ancak o, tikel olumlu mutlaka-i âmme bir sonuç verir; [bu sonuç da] [hâssa olan] büyük öncülün, [devamsızlıkla] değiştirilen küçük öncülün zımnındaki olumlu mutlaka ile beraber, tikel olumlu mutlaka-i âmmeye döndürülen tümel mutlakayı sonuç veren bir kıyas şeklinde düzenlenmesiyle elde edilir. Şeyh [İbn Sînâ], ikinci şekilde olumlulardan olumsuz ve [olumsuzlardan olumlu] sonuç çıkardı.

[720] Derim ki: Sonucun, kıyasta konulan şeylerin bazısından değil de, ancak tamamından gerekli olduğu geçmişti.

[721] Vaktiyenin iki âmme ile beraber olmasına gelince, ikinci örnekte geçtiği gibi büyük öncülün bir vasıfla değiştirilmesiyle sonuç vermez. Örneğin: Hiçbir Ay, herhangi bir vakitte tutulmaz. Olumsuzun imkânsızlığı ile beraber: Her yokluk sahibi, yokluk sahibi olduğu müddetçe zorunlu olarak Ay'dır. [Vaktiyenin] olumlu vaktiye ile beraber olmasına gelince, küçük öncül olduğu zaman "Işık veren hiçbir Ay, vakitli olarak tutulan değildir." ve "Her Ay, herhangi bir vakitte ışık veren Ay'dır." Ve "Her ay, vakitli olarak ışık veren aydır." sözlerimizin doğruluğu sebebiyledir. Büyük öncül olduğu zaman her ikisinde de olumsuzluğun imkânsızlığı ile beraber "Her ışık veren Ay, herhangi bir vakitte tutulur." ve "Hiçbir Ay, herhangi bir vakitte ışık veren Ay değildir." doğru olur.

[٧١٨] أما الصغرى الوقتية مع الكبرى الضرورية الخاصة، فإن الخاصةَ المفارقةَ للشيء إذا سلب عنه وقتا معينا بالضرورة لا دائما كالمنخسف من القمر ثم حمل ذلك الشيء على فصله بالضرورة، لم يمكن سلب فصله عن خاصته. ولو حمل فصله على خاصته بالضرورة، صارت الوقتية السالبة كبرى [١٢٠أ] ولا يمكن سلب الشيء عن فصله. وأمّا مع المشروطة الخاصة، إذا كانت الوقتية كبرى فإن الخاصة المفارقة للشيء إذا حملت على خاصته الأخرى المستلزمة لها المفارقة كالمنخسف على القمر اللامضيء وسلبت الأخرى عن الشيء بالتوقيت، يمتنع سلب ذلك الشيء عن خاصته. وأما إذا كانت الوقتية صغرى، فيلزم من مجرّد صدق الخاصتين سالبة كلية مطلقة عامة لاستلزام نقيضها معها صدق القياس من الصغرى الدائمة والكبرى الخاصة في الشكل الأوّل كما عرفت في الشكل الثاني.

[٧١٩] فإن قلت: سلمنا ذلك لكنه ينتج موجبة جزئية مطلقة عامة لانتظام الكبرى مع الموجبة المطلقة التي تتضمنها الصغرى بالتبديل قياسا منتجا لمطلقة كلية منعكسة إلى موجبة جزئية مطلقة عامة. وقد استنتج الشيخ[١] من الموجبات سالبة وبالعكس في الشكل الثاني.

[٧٢٠] قلت[٢]: قد مرّ أن النتيجةَ إنّما تكون أن لو لزم[٣] من جميع ما وضع في القياس لا من البعض.

[٧٢١] وأما الوقتية مع العامتين [١٢٠ب]، فلا ينتج لما مرّ في المثال الأوّل مبدلا الكبرى بالوصف كقولنا: لا شيء من القمر بمنخسف بالتوقيت. وكل ذي محو قمر بالضرورة ما دام ذا محو مع امتناع السلب. وأما مع الوقتية الموجبة إذا كانت صغرى، فلصدق قولنا: لا شيء من القمر المضي بمنخسف بالتوقيت. وكل قمر قمر[٤] مضيء بالتوقيت. وإذا كانت كبرى، فإنه يصدق: كل قمر مضيء منخسف بالتوقيت. ولا شيء من القمر بقمر مضيء بالتوقيت مع امتناع السلب فيهما.

---

١ ع٢، أ – الشيخ.
٢ م – قلت.
٣ ط، أ، ع١، ع٢: لزم.
٤ ع٢، أ، م – قمر.

[722] Üç: Olumsuz küçük öncül, daime olmalı veya onun büyük öncülü olumsuz olarak döndürülebilmelidir. Şayet böyle olmamış olsaydı, ikinci şartta geçtiği üzere küçük öncül dördünden, büyük öncül de yedisinden oluşurdu. Cihet sahibi bileşimlerin en özeli iki şartta geçtiği üzere küçük öncül dördünden ve büyük öncül yedisinden olurdu. Onlardan oluşan cihet sahibi bileşimlerin en özeli, küçük öncülü meşrûte-i hâssa, büyük öncülü de vaktiye olan kıyastır ki, sonuç vermez. Çünkü tür, Ay için tutulmak ve ışık vermek gibi, ayrı olan, ayrılabilen iki hâssaya sahip olduğu zaman onlardan birinin ikincisinden, devamlı olmaksızın vasfı bakımından zorunlu olarak olumsuzlanması geçerli olur ve bu türün birincisinden olumsuzlanma imkânsızlığı ile beraber ikincinin, herhangi bir vakitte, bu türe yüklenmesi de geçerlidir. Bu üç durum, ciheti bakımından bu şeklin sonuç vermesi hakkında şart koşulmaktadır.

Uyarı

[723] [İkinci ve üçüncü şart hakkında] zikredilen bu örneklerde, olumsuzlamanın imkânsızlığının açıklanması gibi olumlamanın imkânsızlığının da açıklanması mümkün değildir ki diğer şekillerde olduğu gibi, [sonuç vermeyecek bir] ihtilaf tam olarak ortaya çıksın. [Mantıkçılar, bunun mümkün olduğunu iddia ettiler. Çünkü bu örneklerde olumlamanın imkânsızlığının açıklaması] cihet sahibi önermelerin en geneli olan olumlu mümkinenin imkânsızlığı geçerli olacağından büyük terim, zorunlu olarak küçük terimden olumsuzlanırsa ancak geçerli olur, ancak bu imkânsızdır, çünkü o, şayet olumsuz zorunlu olarak doğru olur ve akabinde de şayet küçük öncül olumlu olursa onunla [olumsuz zorunlu ile] beraber onun büyük öncülünün döndürmesini nefyeden şeyi sonuç olarak verir. Eğer [küçük öncül] olumsuz olursa bu zorunlu olumsuzun döndürmesi, büyük öncülle beraber küçük öncülün devamsızlığını nefyeden şeyi sonuç olarak verir, hatta bunun tamamlanması hakkında daha önce sonucun, öncüllerin daha zayıf olanına tâbi olduğu şeklinde geçen kuraldan yardım alınabilir.

[٧٢٢] الثالث أن تكون الصغرى السالبة دائمة أو كبراها مما تنعكس سالبة. لأنه لولا ذلك، يكون الصغرى من الأربع لِمَا مرّ من الشرط الثاني والكبرى من السبعة. وأخصُّ الاختلاطات منها ما تكون الصغرى مشروطة خاصة والكبرى وقتية وهو عقيم؛ لأن النوع إذا كانت له خاصتان مفارقتان مباينتان كالمنخسف والمضيء للقمر، يصح سلب إحداهما عن الثانية بالضرورة بحسب الوصف لا دائما، وحمل الثاني على النوع بالتوقيت [١٢١أ] مع امتناع سلب ذلك النوع عن الأولى. فهذه أمور ثلاثة يشترط في إنتاج هذا الشكل بحسب الجهة.

تنبيه

[٧٢٣] لا يمكن في هذه الأمثلة بيان امتناع الإيجاب كما بين امتناع السلب حتى يتم الاختلاف كما في سائر الأشكال؛ لأن ذلك إنّما يصحّ أن لو كان الأكبر مسلوبا عن الأصغر بالضرورة، ليصحَّ امتناع الممكنة الموجبة التي هي أعمّ الموجهات، لكن ذلك محال، لأنه لو صدقَت سالبة ضرورية فلو كانت الصغرى موجبة، تنتج معها ما ينافي عكسها[١] الكبرى. وإن كانت سالبة، فعكسُ تلك السالبة الضرورية تنتج مع الكبرى ما ينافي لادوام الصغرى بل في إتمام ذلك يُستعان بما مرّ من أن النتيجة تتّبع أخس المقدمتين.

١ م، ع١: عكسه.

[724] [Bu dördüncü şeklin] sonucunun ciheti hakkındaki belirleyici unsura gelince, olumlu sonuç –ki ilk iki moddan lâzım gelir- eğer küçük öncül vasıf olan zorunluluk ve devamdan ari olursa küçük öncülün döndürmesine; aksi durumda onun vücud kaydı olmaksızın büyük öncülün döndürmesine tâbi olması gerekir. Büyük öncül vasfiye, küçük öncülde de vücud kaydı olduğu zaman onunla devam bir araya getirilebilir; bunun nedeni de bu iki modun [önermelerinin yerlerini] değiştirme ile birinci şekle ircâ edilmesidir; orada her ne ortaya çıkıyorsa netice onun döndürmesi olur. Ve eğer devam büyük öncül hakkında doğrulanırsa olumsuz sonuç, dâime olur, aksi durumda küçük öncül olumlu ve zorunlu olmaksızın büyük öncül de zorunlu ve vasfiye olmadığı zaman vücud kaydı olmaksızın küçük öncülün döndürmesi olur; bunun nedeni, olumsuz sonuç verenin son üç mod olması ve onlardan her birinin de küçük öncülün döndürülmesiyle ikinci şekle ircâ edilmesidir. Sen ise, ikinci[şekil]de sonucun büyük öncülün devamına, zikredilen sûrette de küçük öncüle tâbi olduğunu öğrenmiştin. Olumlu değil de olumsuz küçük öncülün devamsızlığı geçer. Çünkü olumsuzun devamsızlığı gerektirendir; dolayısıyla devamsızlık kaydı büyük öncülle beraber, olumlunun devamsızlığından farklı olarak sonuç verir, çünkü o[nun devamsızlık kaydı], olumsuz olur ve büyük öncülle beraber, iki olumsuzdan bir kıyas oluşacağından [-ki büyük öncül, aynı şekilde olumsuzdur-] bir sonuç vermez. Söz de olumsuzun sonuç vermesi hakkındandır.

[725] Bil ki, meşrûtenin vasfının zorunlulukta bir dahli olmadığı zaman bu şekilde zorunlu ile beraber zorunlu bir sonuç vermez, dâime bir sonuç verir. Çünkü "Zeyd'in bineği olan hiçbir at, zorunlu olarak eşek değildir." ve "Zeyd'in her bineği, devamlı olmaksızın Zeyd'in bineği olduğu müddetçe Zeyd'in bineği attır." sözlerimiz doğru olur. Ve "Bazı eşekler, zorunlu olarak değil de dâime olarak Zeyd'in bineği değildir" sözleri doğru olmaz. Şayet küçük terim ma'dûle/yokluk bildiren yapılırsa kıyas, zorunlu sonucunu vermemekle beraber iki olumludan oluşur.

[٧٢٤] وأما الضابط في جهة النتيجة، فهو أن النتيجة الموجبة وهي إنّما تلزم من الضربين الأولين يتبع عكس الصغرى إن عريت الصغرى عن الضرورة والدوام الوصفيين وإلا تبعت عكس الكبرى دون قيد وجوده. ويضم معه قيد الوجود إذا كانت الكبرى وصفية وفي الصغرى قيد الوجود،[١] [١٢١ب] ولمية[٢] ذلك أن هذين الضربين يرتدّان إلى الأول بالتبديل وما تحصل ثمّة تكون النتيجة ههنا عكسه. والنتيجة السالبة تكون دائمة إن صدق الدوام على الكبرى وإلا يكون لعكس الصغرى بدون الوجود إذا كانت الصغرى موجبة وبدون الضرورة إن لم يكن في الكبرى ضرورة وصفية، ولميّة ذلك[٣] أنّ المنتج للسلب هو الضروب الثلاثة الأخيرة وكل منها يرتدّ إلى الثاني بعكس الصغرى. وقد عرفتَ أنّ النتيجة في الثاني تتبع دوام الكبرى وتتبع الصغرى على الوجه المذكور. وإنّما يتعدّى لادوام الصغرى السالبة دون الموجبة؛ لأنّ لادوام السالبة موجب، فتنتج مع الكبرى قيد اللادوام بخلاف لادوام الموجبة، فإنه تكون سالبا. فلا تنتج مع الكبرى لصيرورة القياس عن سالبتين لأنّ الكلامَ في منتج السلب.

[٧٢٥] واعلم أن المشروطة إذا لم تكن لوصفها مدخل في الضرورة، لم ينتج في هذا الشكل مع الضرورية ضرورية بل دائمة. فإنه يصدق من المثال المذكور: لا شيء من فرس مركوب زيد حمار بالضرورة. وكل مركوب زيد فرس مركوب زيد ما دام مركوب زيد لا دائما. ولا يصدق: بعض الحمار ليس بمركوب زيد بالضرورة بل دائما. ولو جعل الأصغر معدولا، صار القياس عن موجبتين مع عدم الإنتاج ضرورية[٤].

---

١ قال المؤلف في شرح القسطاس: ويضم معه اللادوام إن كانت الكبرى وصفية والصغرى مقيدة باللادوام [شهيد علي باشا:١٧٩٨/ ١٦٣/ب]

٢ أ،ع٢: أنه؛ م: وكمية ذلك.

٣ ع١ – هذين الضربين يرتدّان إلى الأول بالتبديل وما تحصل ثمة تكون النتيجة ههنا عكسه. والنتيجة السالبة تكون دائمة إن صدق الدوام على الكبرى وإلا يكون لعكس الصغرى بدون الوجود إذا كانت الصغرى موجبة وبدون الضرورة إن لم يكن في الكبرى ضرورة وصفية، ولميّة ذلك؛ م، ع٢: وكمية ذلك.

٤ م، ع١ – واعلم أن المشروطة إذا لم تكن لوصفها مدخل في الضرورة، لم ينتج في هذا الشكل مع الضرورية ضرورية بل دائمة. فإنه يصدق من المثال المذكور: لا شيء من فرس مركوب زيد حمار بالضرورة. وكل مركوب زيد فرس مركوب زيد مادام مركوب زيد لا دائما. ولا يصدق: بعض الحمار ليس بمركوب زيد بالضرورة بل دائما. ولو جعل الأصغر معدولا، صار القياس عن موجبتين مع عدم الإنتاج ضرورية.

Tamamlama

[726] İtibarlar [hâricî, hakîki ve zihnî olarak] üç tane oldukları zaman bunlardan oluşan bileşim, üçün kendiyle çarpımından dokuz kısımdır: Üç tanesinin –her itibarın kendi içinde eşleştirilmeleri- hükmünü yukarıda cihet sahibi kıyasa ait bilgileri ele alırken öğrenmiştin. Çünkü yukarıda geçen bilgiler, her itibarın kendiyle oluşturduğu kıyaslar için de umumidir. Dolayısı ile geriye altı kısım kalmaktadır ve o da her itibarın ona muhalif olan şeyle beraber oluşturduğu cihet sahibi kıyastır.

[727] [Dört şekilde] bu altı kısmın sonucunun itibarları hakkındaki belirleyici unsur şudur: Sonuç olumlu olursa onun itibarı, bu kıyasta cihet sahibi olarak bir araya gelen en özel iki itibar gibidir. Eğer olumsuz olursa onun itibarı, bu kıyasta olumsuz öncülün itibarı gibidir. Bu da şekillerle şöyle açıklanmıştır:

[728] ***Birinci şekle gelince***, küçük öncül hâricî ve büyük öncül de olumlu hakîki olursa, sonucun hâricî olması gerekir. Çünkü büyük öncül, orta terimin kendisi için hasıl olduğu her şey için büyük terimin de hasıl olduğuna delâlet etmiştir; ancak küçük terim de bunların arasında yer alır. Küçük terim, hariçte sabittir, dolayısıyla büyük terimin hariçte onun [küçük terim] için de sübûtu gerekir ve böylece de hâriciye olarak doğru olur. Eğer büyük öncül olumsuz hakîki olursa sonucun olumsuz hakîki olması gerekir. Bu, açıktır, çünkü büyük öncül bu manaya delâlet eder ve o da, daha önce öğrendiğin gibi, ondan daha özel olması sebebiyle olumsuz hâriciyi gerektirir. Küçük öncül hakîki ve büyük öncül de olumlu hârici olduğu zaman hiçbir sonuç çıkmaz. Çünkü sonucunun yanlışlığına rağmen "Her anka, hakiki olarak canlıdır" ve "Her canlı, harici olarak anka olmayandır" doğrudur. Eğer büyük öncül olumsuz olursa büyük öncülün ona delâlet etmesinden dolayı olumsuz hârici bir sonuç verir. Küçük öncül hakiki, büyük öncül de zihnî ve akabinde de olumlu olursa sonucun hakîki olması gerekir. Çünkü büyük öncül, küçük terimin orta terim altında bulunmasından dolayı büyük terimin küçük terimin tabiatı için ortaya çıkmasına delâlet eder. Küçük terim, hakîkiyenin konusudur. Bundan dolayı da hariçte, tabiatı dolayısıyla kendisi için hasıl olan şeyle beraber mümkün olur. Böylece sonucun da hakîkiye olması doğru olur.

تتمة

[٧٢٦] إذا كانت الاعتبارات ثلاثة، كان الخلط بينها على تسعة أقسام من ضرب الثلاثة في نفسها وحكم ثلاثة منها وهي خلط كل اعتبار مع نفسه قد عرفت مما مرّ من الاختلاطات، لأنّ ما مرّ من أحكام الاختلاطات عام لخلط كل اعتبار مع نفسه. فبقيت ستة أقسام وهي خلط كل اعتبار مع ما يخالفه.

[٧٢٧] والضابط في اعتبار النتيجة في هذه الستة أن النتيجة إن كانت موجبة تكون اعتبارها كأخص الاعتبارين المختلطين في ذلك القياس. [١٢٢أ] وإن كانت سالبة، تكون اعتبارها كاعتبار المقدمة السالبة في ذلك القياس[١]. وبين ذلك في الأشكال.

[٧٢٨] – أما الشكل الأوّل: فإذا كانت الصغرى خارجية والكبرى موجبة حقيقية، تلزم النتيجة خارجية؛ لأنّ الكبرى دلّت على أن الأكبر حاصل لكل ماحصل له الأوسط. لكن الأصغر من جملتها[٢]. والأصغر ثابت في الخارج، فيلزم ثبوت الأكبر له أيضا في الخارج، فيصدق خارجية. وإن كانت الكبرى سالبة حقيقية، تلزم النتيجة سالبة حقيقية. وذلك ظاهر، إذ الكبرى دلت على هذا المعنى وتلزمها السالبة الخارجية لكونها أخصّ منها كما[٣] عرفت[٤]. وإذا كانت الصغرى حقيقية والكبرى موجبة خارجية، لا تنتج شيئا لصدق: كل عنقاء حيوان حقيقيا. وكل حيوان لا عنقاء خارجيا، مع كذب النتيجة. وإن كانت الكبرى سالبة، تنتج سالبة خارجية لدلالة الكبرى عليها[٥]. وإذا كانت الصغرى حقيقية والكبرى ذهنية فإن كانت موجبة، تلزم النتيجة حقيقية؛ لأن الكبرى دلت على حصول الأكبر [١٢٢ب] لطبيعة الأصغر لكون الأصغر مندرجًا تحت الأوسط. والأصغر موضوع الحقيقية. فتكون ممكنا في الخارج مع ما تحصل له بطبيعة، فيصدق النتيجة حقيقية.

---

١ ع١ + حالة الإيجاب؛ ع١ + ~~وإن كانت سالبة تكون إعتبارها كإعتبار المقدمة السالبة في ذلك القياس~~.
٢ أ﴾﴿ الأصغر من جملتها؛ ع٢ + الأكبر من جملتها.
٣ م، أ، ع٢: لما.
٤ ع١ + ~~المعنى وتلزمها السالبة الخارجية لكونها أخص منها كما عرفت~~.
٥ م، ع١: لدلالة الكبرى عليها؛ أ، ط، ع٢: صدق الأصغر أو لم يصدق.

Eğer büyük öncül olumsuz olursa, daha önce öğrendiğin gibi, büyük öncülün ona delâlet etmesinden dolayı olumsuz zihnîye olması doğru olur. Eğer küçük öncül zihniye, büyük öncül de olumlu hakîki olursa sonuç vermez. Zira "Her boşluk, maddidir." sonucunun yanlışlığına rağmen şu sözlerimiz doğrudur: Her boşluk, zihni olarak buuddur. Ve her buud, hakiki olarak maddîdir. Olumsuz olduğu zaman, büyük öncülün ona delâlet etmesinden dolayı olumsuz hakîki bir sonuç verir. Hârici, zihnî ile cihet sahibi bir kıyas kurduğu zaman da durum aynıdır. Çünkü zihnî büyük öncül olursa, daha önce geçtiği gibi, olumlu hârici ve olumsuz zihnî bir sonuç verir. Eğer küçük öncül olur ve akabinde hârici de olumlu olursa, daha önce zikredilen çelişkiye göre sonuç vermez. Eğer olumsuz olursa, daha önce geçtiği gibi olumsuz hârici bir sonuç verir.

[729] ***İkinci şekle gelince***, küçük öncül olumlu ve hâricî, büyük öncül de hakîki olduğu zaman olumsuz hakîki bir sonuç verir. Aksi durumda olumlu hakîki [sonuç] doğru olur ve büyük öncülle beraber, küçük öncülle çelişen olumsuz hâriciyi gerektiren olumsuz hakîkiyi sonuç verir. Eğer hakîki olursa ve büyük öncül de hâricî olursa, olumsuz hâriciyi gerektirir. Aksi durumda büyük öncülün döndürülmesi ve hulf ile olumlu hârici [bir sonuç] doğru olur. Onun döndürmesi büyük öncülle beraber bir araya getirilerek cihet sahibi bir kıyas kurulur. Eğer küçük öncül tümel olursa, birinci şekilden büyük öncülün çelişiği olan olumlu hârici bir sonuç elde edilir. Eğer küçük öncül olumsuz ve hârici olursa, olumlu hakîki olan büyük öncülle beraber olumsuz hârici bir sonuç verir. Aksi durumda büyük öncülle beraber bu olumsuzun çelişiği, küçük öncülün çelişiği olan şeyi sonuç olarak verir. Eğer hakîki olursa, olumlu hârici olan büyük öncülle beraber olumsuz hakîki bir sonuç verir. Aksi durumda olumsuz hârici [bir sonuç] doğru olur. Bundan dolayı da onun döndürmesi, büyük öncülün çelişiğini gerektiren şeyi sonuç olarak elde etmek için küçük öncülle bir araya getirilir. Hakîkinin ve hâricinin zihnî ile bir araya gelmesiyle oluşan cihet sahibi kıyası da böyle açıklarız.

وإن كانت الكبرى سالبة، يصدق سالبة ذهنية لدلالة الكبرى عليه كما عرفت. وإن كانت الصغرى ذهنية والكبرى موجبة حقيقية، فلا ينتج لصدق قولنا: كل خلاء بعد ذهنيا. وكل بعد مادي حقيقيا مع كذب: كل خلاءٍ مادي. وإذا كانت سالبة، تنتج سالبة حقيقية لدلالة الكبرى عليها.[١] وكذا إذا اختلط الخارجية مع الذهنية، فإن الذهنية إن كانت كبرى، تنتج خارجية موجبة وذهنية سالبة[٢] كما مر[٣]. وإن كانت صغرى فإن كانت الخارجية موجبة، لا ينتج بالنقض المذكور قبل ذلك. وإن كانت سالبة، تنتج سالبة خارجية كما مرّ[٤] .

[٧٢٩] - وأما الشكل الثاني: فإذا كانت الصغرى موجبة فإن كانت خارجية والكبرى حقيقية، تنتج سالبة حقيقية. وإلا لصدقت موجبة حقيقية وينتج مع الكبرى سالبة حقيقية[٥] مستلزمة لسالبة خارجية[٦] مناقضة للصغرى. وإن كانت حقيقية والكبرى خارجية، [١٢٣أ] تلزم سالبة خارجية. وإلا لصدقت موجبة خارجية بعكس الكبرى والخلف[٧]. فتضم عكسها مع الكبرى. إن كانت الصغرى كلية لينتج من الأول موجبة خارجية مناقضة للكبرى[٨]. وإن كانت الصغرى سالبة وان كانت خارجية، تنتج مع الكبرى الموجبة الحقيقية سالبة خارجية. وإلا لأنتج[٩] نقيض تلك السالبة مع الكبرى ما تناقض للصغرى. وإن كانت حقيقية، تنتج مع الكبرى الموجبة الخارجية سالبة حقيقية[١٠]. وإلا لصدقت موجبة خارجية[١١]. فتضمّ عكسها[١٢] إلى الصغرى[١٣] لتنتج ما تستلزم نقيض الكبرى[١٤]. وكذا نبين في خلط الحقيقية مع الذهنية والخارجية مع الذهنية.

---

١ ع١ – عليها؛ م، ع١: لدلالة الكبرى عليها؛ أ، ط، ع٢: أمكن الأصغر أولا.
٢ أ، ط، ع٢ – موجبة وذهنية سالبة.
٣ م – كما مر.
٤ م، ع١: كما مر؛ أ، ط، ع٢: وجد الأصغر أم لا.
٥ ع١ ± خارجية.
٦ ع١: حقيقية؛ ع١ ± خارجية.
٧ أ، ط، ع٢ – بعكس الكبرى والخلف.
٨ م، ع١ – فتضم عكسها مع الكبرى ان كانت الصغرى كلية لينتج من الأول موجبة خارجية مناقضة للكبرى.
٩ ع١ ± لينتج.
١٠ م، ع١: حقيقية؛ ع١ ± خارجية.
١١ أ، ط: خارجية؛ ع١، م، ع٢: حقيقية؛ ع١ ± خارجية.
١٢ ع١، م – عكسها.
١٣ م، ع١: الكبرى.
١٤ م، ع١: الصغرى.

[730] ***Üçüncü şekle gelince***, küçük öncülü döndürülerek birinci şekle ircâ edilir ve sonucun itibarından bizim zikrettiğimiz şeyler gerekli olur.

[731] ***Dördüncü şekle gelince***, olumlu sonuç veren, öncüllerinin yerinin değiştirilmesiyle birinci şekle ircâ edilir ve sonucun itibarından bizim zikrettiğimiz şeyler ortaya çıkar. Olumsuz sonuç veren, küçük öncülünün döndürülmesiyle ikinci şekle ircâ edilir ve aranılan şey ortaya çıkar.

[732] Bu, benden öceki fikirlerin kendisine dokunmadığı güzel bir konudur. Onu iyi kavra, çünkü muğalatanın ve onun benzeri şeylerin halledilmesinde sana yardımcı olacak.

Sonsöz

[733] Şayet konu, Fârâbî'nin görüşüne göre alınırsa, mümkün mümkün olarak, olumsuz zorunlu da olumsuz zorunlu olarak döndürülür ve birinci ve üçüncü[şekil]de mümkün olan küçük öncül, bütünü ile beraber, küçük terimin büyük öncülün konusu altında olmasından dolayı herhangi bir fark olmaksızın fiiliye olan küçük öncül gibi sonuç verir. İkinci şekilde zarûre-i zâtiye hepsiyle beraber hulf ile zorunlu bir sonuç verir. Dördüncü [şeklin] ilk iki modunda mümkine olan küçük öncül, mümkine-i âmme bir sonuç verir. Eğer küçük öncül olmaksızın büyük öncülde olursa, öncüllerin yerlerinin değiştirilmesiyle mutlaka-i 'âmme bir sonuç verir. Üçüncü modda mümkine olan büyük öncül, zarûre-i zâtiye ile beraber, öncüllerin yerlerinin değiştirilmesiyle zarûre-i zâtiye bir sonuç verir. Diğer iki modda eğer olumsuz, zorunlu olursa, sonuç, zorunlu olur. Belkide önceki mantıkçıların bu açıklamaları yaparken "konu"dan muradı da, Fârâbî'nin görüşüdür. Allah en doğrusunu bilir.

İkinci Kısım: İktirânî Şartlı Kıyaslar

[734] Şartlı önermeler, bazen *fıtrî* [bedîhî], bazen de burhânla aranılan şey [kesbî] olur. Yüklemli [kıyaslardan] şartlı sonuç çıkarılması zordur. Bundan dolayı mantıkçıya, şartlı kıyaslara daha dikkatli bakmak düşer.

[٧٣٠] - وأما الشكل الثالث: فبعكس الصغرى يرتدّ إلى الأوّل ويلزم ما ذكرنا من اعتبار النتيجية.

[٧٣١] - وأما الشكل الرابع: فالمنتج للإيجاب يرتدّ بالتبديل إلى الأوّل ويظهر ما ذكرنا من اعتبار النتيجة. والمنتج للسالب يرتدّ إلى الثاني بعكس الصغرى ويحصل المطلوب.

[٧٣٢] وهذا باب حسن ما مسَّه الأفكار من قبلي، فافهمه، فإنه يُعِينُك في حلّ المغالطات والشبهات.

خاتمة

[٧٣٣] لو أخذ الموضوع كما هو رأي الفارابي، انعكست الممكنة ممكنة والسالبة الضرورية سالبة[١] ضرورية، وتنتج الصغرى الممكنة في الأوّل [١٢٣ب] والثالث مع الكلّ كالصغرى الفعلية من غيرِ فرقٍ لاندراج الأصغرِ حينئذ تحت موضوع الكبرى. وتنتج الضرورة الذاتية في الشكل الثاني مع الكل ضرورية بالخلف. والصغرى الممكنة في الضربين الأوّلين من الرابع تنتج ممكنة عامة. وإن كانت في الكبرى دون الصغرى تنتج مطلقة عامة بالتبديل والكبرى الممكنة في الضرب الثالث، تنتج مع الضرورة الذاتية ضرورة ذاتية بالتبديل. وفي الآخرين إن كانت السالبة ضرورية تكون النتيجة ضرورية. ولعلّ مرادَ المتقدمين من الموضوع حيث قالوا بهذه الجملة ما ذهب إليه الفارابي. والله تعالى أعلم بالصواب[٢].

القسم الثاني في الأقيسة الشرطية الاقترانية

[٧٣٤] القضايا الشرطية قد تكون فطرية وقد تكون مطلوبة بالبرهان. واستنتاج الشرطية من الحمليات متعسر.[٣] فيجب على المنطقي أن ينظر في الأقيسة الشرطية.

---

١ أ، ع٢ – سالبة.
٢ ط، ع٢ – والله تعالى أعلم بالصواب؛ م، أ – تعالى؛ أ، ع١ – بالصواب.
٣ أ، ع٢: عسر.

[735] Muallim [Aristoteles] onu *Ta'lîm [Birinci Analitikler]*'de zikretmemiştir. [Buna dayanarak] bazıları şunu iddia etmişlerdir: O, yüklemli kıyaslar aracılığıyla onların da bilineceğine güvenerek bunu terk etmiştir. Bu, her ikisi arasındaki hükümlerde karşıtlıkların ve farklılıkların çokluğundan dolayı geçersiz[bir iddia]dir.

[736] Şeyh [İbn Sînâ] şöyle dedi: Belki Muallim onu zikretmiştir, ancak Arapçaya nakledilmemiş olabilir.

[737] *Mu'teber*'in yazarı [Ebu'l-Berekât] ise ona şöyle itiraz etti: Şayet zikretseydi, Arapçaya nakledilirdi.

[738] Oysa [Ebu'l-Berekât'ın zikrettiği gibi] Aristoteles'in böyle bir kitabı yazmış olması, onun Arapçaya nakledilmiş olmasını gerektirmez.

[739] Şeyh [İbn Sînâ] *Şifâ*'da şöyle dedi: Biz, bu konuda on sekiz yıl boyunca bir kitapla amel ettik; ondan faydalandıktan sonra bize, şartlılar hakkında büyük âlim Fârâbî'ye nisbet edilen bir kitap ulaştı. Sanki bu kitap, açıklığının azlığı, hatalarının çokluğu, burhânının zayıflığı ve sonuç vermeyeni sonuç veren, sonuç vereni de sonuç vermeyen olarak almasından dolayı ona nisbet edilmiş bir kitap gibidir.

[740] Ben derim ki: İnşâallah daha sonra açıklayacağımız gibi, belki de Muallim, onu, sonuç vermesinin kesin olmayışından dolayı hazfetmiştir.

[741] Sen daha önce şartlı kıyaslar ile kastedilenin ya sırf şartlılardan, ya da onlardan ve yüklemlilerden oluşan kıyaslar olduğunu öğrenmiştin. Bundan dolayı da onun beş kısmının olması gerekir: Ya iki bitişik şartlıdan, ya iki ayrık şartlıdan, ya bir yüklemli ile bir bitişik şartlıdan, ya bir yüklemli ile bir ayrık şartlıdan, ya da bir bitişik şartlı ile bir ayrık şartlıdan oluşur.

Birinci Kısım: İki Bitişik Şartlıdan Oluşan Kıyas

[742] O da üç kısımdır: Çünkü her ikisi arasındaki ortaklık, ya her birinde de *tam bir cüz* olarak veya tam bir cüz olmayarak, ya da onlardan birinde tam, diğerinde tam olmayarak bulunur. Son iki kısmı Şeyh [İbn Sînâ] zikretmemiştir, bunlar müteahhirûn bilginlerinin ürettiklerindendir. İleride müteahhirûnun bu konudaki görüşünün yanlış olduğu öğrenilecektir.

[٧٣٥] والـمعلّم ما ذكرها في 'التعليم'[١]. وزعم بعضهم أنه إنما[٢] تركها اعتمادا على العلم بالقياسات الحملية في العلم بها. وذلك باطل لكثرة المغايرة والاختلاف في الأحكام [١٢٤أ] بينهما.

[٧٣٦] وقال الشيخ[٣] لعلّ المعلّم ذكرها ولم ينقل إلى العربية.

[٧٣٧] واعترض عليه صاحب المعتبر[٤] بأنه لو ذكرها، لـنُقِل إلى العربية.

[٧٣٨] وذلك غير لازم.

[٧٣٩] وقال الشيخ في الشفاء[٥] إنّا قد عملنا[٦] في هذا الباب كتابا في مدة ثماني عشرة سنة، فبعد استخراجه وقع إلينا كتاب في الشرطيات منسوب إلى الفاضل الفارابي، وكأنه منحول عليه لقِلّة وضوحه وكثرة خطئه وضعف براهينه وجعل ما هو عقيم منتجا وما هو منتج عقيما.

[٧٤٠] وأقول: لعلّ الـمُعلّم إنما حذَفَها لكونها غير يقيني الإنتاج كما سنبين بعد إن شاء الله تعالى.

[٧٤١] وقد عرفت مما مر أنّ المراد بالأقيسة[٧] الشرطية ما تتركب من الشرطيات الصرفة[٨] أو منها ومن الحمليات فتلزم أن تكون أقسامها خمسة، لأنه إما أن تتركب من متصلتين أو منفصلتين أو حملية ومتصلة أو حملية ومنفصلة أو متصلة ومنفصلة.

القسم الأوّل ما يتركب من المتصلتين

[٧٤٢] وهو ثلاثة أصناف: لأنّ المشتركَ بينهما إما جزء تام من كل واحدة منهما أو غير تام أو تام [١٢٤ب] من إحداهما غير تام من الأخرى. والقسمان الأخيران ما ذكرهما الشيخ بل هما من مخترعات المتأخرين. وستعلم بعد ذلك فساد قولهم فيهما.

---

١ انظر: أرسطو، كتاب التحليل الاولى، (عند منطق أرسطو-٧)، حققه وقدم له: عبد الرحمن بدوي، الكويت-بيروت، ١٩٨٠.
٢ م – إنما.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب المختصر الأوسط في المنطق، ص.١٢١-١٢٢/ طرحان والد صلطان: ٢١٣، و. ٤١ ء.
٤ انظر: أبو البركات البغدادي، الكتاب المعتبر، ص. ١٥٥.
٥ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٥٦-٣٥٧.
٦ أ، ع١: علمنا؛ ع١ ± عملنا.
٧ ع١: من؛ ع١ ± با.
٨ ط، أ، ع٢: إمّا صرفة.

[743] Birincisine gelince, [orta terim] her ikisinde de tam bir cüz olarak bulunur. Burada iki yol vardır:

[744] **Birinci yol:** İki lüzumiye [birbirini gerektiren]den oluşur. Burada da dört şekil meydana gelir: Orta terim küçük öncülde tâlî, büyük öncülde mukaddem ise birinci şekildir. Eğer bunun aksi ise, dördüncü; her ikisinde de tâlî ise ikinci; her ikisinde de mukaddem ise üçüncü [şekil] dir. Sonuç vermesinin şartları, modlarının sayısı, sonucun ciheti, niteliği, niceliği ve bütün [şekiller]de kendiliğinden açık olmayan [modlarının] sonuç çıkarma işinin açıklaması, yüklemlilerde olduğu gibidir. Bu, onların söyledikleridir. Ancak sen, bunun bozuk olduğunu, biz, sonuç vermeyen *lüzumiyeler*in modlarının çoğunu açıklarken öğrendin.

[745] Şeyh [İbn Sînâ], iki lüzumiyeden oluşan birinci şekil hakkında ortaya bir şüphe attı: "Her ne zaman iki tek ise, sayı olur. Ve her ne zaman iki sayı ise, çift olur" doğru öncülleri yanlış olan "Her ne zaman iki tek ise, çift olur" sonucu ile beraber olur.

[746] Şeyh, bunun çözümünü şöyle açıkladı: Küçük öncül, yanlıştır, çünkü ikinin tek olması, imkânsız bir şeydir. Bundan dolayı da onun muhali gerektirmesi caizdir ve o da onun tek olması takdirine göre sayı olmamasıdır. Şeyh, şöyle dedi: Bununla beraber biz, bu takdire dayanarak onun sayı olduğunu da kabul etmiyoruz, çünkü ne sayılardan bir şey *tek ikidir*, ne de *tek iki olan şey sayıdır*.

[747] Bu tartışmalıdır: Çünkü bu görüş, mukaddemi imkânsız olan tüm şartlıların sıhhatine halel getirmektedir. Oysa Şeyh, birçok yerde bu tür şartlıların doğruluğunu açıkça ifade etmiştir. Bu ifadelerinden "Her ne zaman şey boşluk ise buuddur" sözümüz doğrudur, sözünü zikredebiliriz. Evla olan, büyük öncülün doğruluğunun tümel olduğunu kabul etmemektir, çünkü sayı olduğu her durumda çift olması gerekmemektedir. Çünkü bu durumların arasında 'tek' olması da vardır ve bu durum, çift olmasına münafidir.

[٧٤٣] أما الأوّل، وهو أن يكون جزء تاما منهما، ففيه مسلكان:

[٧٤٤] – الأوّل: ما يتركب من لزوميتين. وينعقد فيه الأشكال الأربعة: لأنّ الأوسط[١] إن كان تاليا في الصغرى، مقدّما في الكبرى فهو الشكل الأول. وإن كان بالعكس فهو الرابع. وإن كان تاليا فيهما فهو الثاني. و إن كان مقدّما فيهما[٢] فهو الثالث. وشرائط الإنتاج وعدد الضروب وجهة النتيجة وكيفيتها وكميتها وبيان إنتاج ما لا يتبين بنفسه في كل كما في الحمليات. هذا ما قالوه. وقد عرفت فساد ذلك فما بينا أنّ أكثر الضروب في اللزوميات غير منتج.

[٧٤٥] وشكّك الشيخ[٣] على الشكل الأوّل في اللزومتين بأنه يصدق قولنا: كلما كان الاثنان فردا كان عددا. وكلما كان الاثنان عددا كان زوجا مع كذب قولنا: كلما كان الاثنان فردا كان زوجا.

[٧٤٦] وذكر الشيخ[٤] [١٢٥أ] في حله أن الصغرى كاذبة، لأنّ كون الاثنين فردا أمر ممتنع فجاز أن يلزمه المحال وهو أن لا يكون على تقدير كونه فردا عددا. قال بل يجب أن لا نسلم كونه عددا على هذا التقدير، لأنه ليس شيء من الأعداد هو اثنان فرد فليس مما هو اثنان فرد بعدد.

[٧٤٧] فيه نظر: لأن ذلك يقدح في جميع الشرطيات التي تكون المقدم فيها أمرا ممتنعا مع أنه صرّح بصدقها في كثير من المواضع ومن جملتها حيث قال يصدق قولنا: كلما كان الشيء خلاء فهو بعد. والأولى أن يُمنع صدق الكبرى كلية، إذ لا يلزمه كونه زوجا على جميع أوضاع كونه عددا؛ لأنّ من جملة هذه الأوضاع كونه فردا. وهذا الوضع ينافي كونه زوجا.

---

١ ع١: الوسط؛ ع١ ± الأوسط.
٢ م، أ، ع٢ – فيهما.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٩٦–٢٩٧.
٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٩٧.

[748] Bir grup bilgin, bu şeklin sonuç vermesini bir başka açıdan eleştirerek şöyle demişlerdir: Bu şekil, şayet büyük öncül, küçük öncülün mukaddeminin takdirine göre doğru olarak kalırsa sonuç verir, ancak bu, men edilmiştir, çünkü nefsü'l-emr'de doğru olsa bile büyük öncülün yanlışlığının küçük öncülün mukaddeminin takdiri hakkında olma ihtimali vardır, zira "Her ne zaman şey siyah ve beyaz ise, siyahtır." Ve "Her ne zaman şey siyah ise, beyaz değildir." Veya "Elbette şey siyah olmadığı zaman, beyazdır." sözümüz doğrudur. [Bu da] şu sözümüzün imkânsızlığı ile beraberdir: "Her ne zaman şey siyah ve beyaz ise, birincide beyaz değildir." Yine şu sözümüze bakalım: "Elbette şey siyah ve beyaz değilse, ikincide beyazdır." Bu, büyük öncülün yanlışlığının küçük öncülün mukaddeminin takdiri hakkında olmasıyla gerçekleşen durumdur. Mantıkçılar bunun cevabı konusunda bocalamaktadırlar.

[749] Bunun cevabı: Nefsü'l-emr'deki doğru büyük öncül, şayet küçük öncülün mukaddeminin doğruluğunun takdirine göre yanlış olursa küçük öncülün mukaddemi, büyük öncülün mukaddeminin tâlîsini istilzamı nefyeder, ancak büyük öncülün mukaddeminin tâlîsini istilzam etmesi, onun için tabiîdir ve bir şeyin tabiatının gereğine-gerektirdiği şeye münafi olan, bu şeyin kendisine de münafi olur. Bundan dolayı küçük öncülün mukaddemi, büyük öncülün mukaddemini nefyeden olur. O zaman da büyük öncülün mukaddemi tâlînin ya aynı olur, ya da olmaz. Eğer olursa, küçük öncülün yanlışlığı gerekli olur, çünkü mukaddem, tâlîsi için nefyeden olmaz, aksi takdirde nefsü'l-emr'de olumsuzlanması ile beraber lüzum gerekli olur. Çünkü uyuşmazlık, lüzumun olumsuzlanması için melzûmdur. Ve o zaman da mukaddemin hilafı gerekli olur. Eğer olmazsa, orta terim tekrar etmez. Bu da hulf'tur.

[750] Şeyh, üçüncü [şekil] hakkında ortaya bir şüphe attı: Zeyd'in yemesi ile 'Amr'ın içmesi gibi her iki işten biri diğeri ile bağlantılı olmazsa "Her ne zaman o ikisinin bütünü sabit olursa, birincisi sabit olur ve her ne zaman o ikisinin bütünü sabit olursa, ikincisi sabit olur" sözlerimiz doğru olur. [Bunlar da] yanlış olan şu sonuç ile beraberdir: Bazen Zeyd yediği zaman, elbette 'Amr'ın içmesi gerekir.

[٧٤٨] وقوم قَدَحُوا[١] في إنتاج هذا الشكل على وجه آخر بأن قالوا: إنّما ينتج هذا الشكل أن لو بقيت الكبرى صادقة على تقدير مقدّم الصغرى، لكن ذلك ممنوع لجواز كذب الكبرى على تقدير مقدّم الصغرى وإن كانت صادقة في نفس الأمر، إذ يصدق قولنا: كلما كان الشيء سوادا وبياضا [١٢٥ب] فهو سواد. وكلما كان الشيء سوادا فهو ليس ببياض أو ليس البتة إذا كان الشيء سوادا فهو بياض مع امتناع قولنا: كلما كان الشيء سوادا وبياضا فهو ليس ببياض في الأول. وقولنا: ليس البتة إذا كان الشيء سوادا وبياضا فهو بياض في الثاني. وذلك لكذب الكبرى على تقدير مقدم الصغرى. والمنطقيون تحيروا في جواب ذلك.

[٧٤٩] وجوابه: إنّ الكبرى الصادقة في نفس الأمر لو كذبت على تقدير صدق مقدم الصغرى، لكان مقدم الصغرى منافيا لاستلزام مقدّم الكبرى لتاليها، لكن استلزام مقدّم الكبرى لتاليها طبيعي له، وما يكون منافيا لمقتضى طبيعة شيء يكون منافيا له. فيكون مقدم الصغرى منافيا لمقدّم الكبرى. وحينئذ لا يخلو من أن يكون مقدّم الكبرى عين تالي الصغرى أو لا يكون. فإن كان، يلزم كذب الصغرى، إذ المقدّم لا يكون منافيا لتاليه وإلا يلزم اللزوم مع سلبه في نفس الأمر؛ لأنّ المنافاة ملزوم لسلب اللزوم. [١٢٦أ] وحينئذ يلزم خلاف المقدّم. وإن لم يكن، فلا يكون الوسط مكرّرا. هذا خلف.

[٧٥٠] وشكك الشيخ أيضا على الثالث بأنّ كل أمرين لم يكن لأحدهما تعلّق بالآخر كأكل زيد وشرب عمرو[٢] ويصدق كلما ثبت مجموعهما ثبت الأوّل وكلما ثبت مجموعهما ثبت الثاني مع كذب قولنا: قد يكون إذا أكَل[٣] زيد يلزم[٤] البتة أن يشرب عمرو.

---

١ ع١: قدح قوم.
٢ ع١: وكان بينهما ملازمة إذ يصدق
٣ م: لكل.
٤ م – يلزم.

[751] [*Keşf*'in yazarı gibi] bazıları, birincinin, ikinciyle veya onun melzumuyla beraber farzedilmesi durumunda ikincinin onun lâzımı olacağına dayanarak bu tikelin yanlışlığını kabul etmedi. Dolayısıyla o, bazı durumlarda *lâzım* olur. Biz, bunun bozukluğunu açıkladık.

[752] Bazı müteahhirûn bilginler şöyle iddia etti: Tikel mülâzemet, bu burhâna göre çelişik olsalar da nasıl olursa olsun iki şey arasında sabittir. Buna öylesine inandılar ki üzerine birçok hüküm bina ettiler. Sen bunun çözümünü daha önce, üçüncü[şekil]de iki olumlunun olmamasıyla öğrenmiştin.

[753] **İkinci yol:** Sırf *ittifakiyeler*den ve *lüzumiyeler*le beraber olan bileşimlerden oluşan kıyaslardır.

[754] Şeyh, *Şifâ*'da açıkça şunu ortaya koydu: Olumlu ittifakiyenin doğruluğu mukaddemin doğruluğuna dayanmaz, tâlînin doğruluğuna dayanır. Şayet mukaddem yanlış olursa, tâlînin ona uygunluğu, tâlînin, yanlış mukaddemin farz edilmesiyle beraber kendinde var olduğu anlamına gelir; tâlînin mukaddemin varlığıyla beraber var olduğu anlamına gelmez. [Mukaddemin yanlışlığının takdiri hakkında olan] bu şey de o zaman daima yanlış olur. [Şeyh] sonra şöyle dedi: "Her ne zaman insan konuşan/düşünen olmayansa, bu durumda insan konuşan/düşünendir" sözümüz doğru olur. Yani birincisi doğru olarak farzedilirse, ikincisi kendi zâtında doğru olur.

[755] Onun sözünden anlaşılan şudur: Uyuşmazlığın olmaması, ittifakiyede mukaddem ve tâlî arasında şart değildir.

[756] Sonra [Şeyh] şöyle dedi: "Her ne zaman insan konuşan/düşünen ise, bu durumda her eşek anırandır" dediğimiz zaman biz, mukaddem ile farz etmeyi, tâlî ile de uygunluğu kastediyoruz. Burada sanki şöyle demiş oluruz: "Her ne zaman insanın, konuşan/düşünen olduğunu farzetsek, bunun ya nefsü'l-emr'de doğru olduğunu, ya varsayımsal olarak doğru olduğunu ya da öyle olmasının beklendiğini farzetmiş oluruz. Zira bu "Her eşek, anırandır"a uygundur. Şayet "Her eşek, anırandır" yerine "Her insan, gülücüdür" ile değiştirilmiş olsaydı, bu varsayım onun tâlîsini gerekli kılardı ve her ikisi de varsayıma o tâlînin tâbi olması noktasında birleşmiş olurlardı.

[٧٥١] ومَنَعَ بعضهم[١] كذب هذه الجزئية بناء على أنه إذا فرض الأوّل مع الثاني أو مع ملزومه لزمه الثاني. فيكون لازما على بعض الأوضاع. وقد بيّنا فسادَ ذلك .

[٧٥٢] وزعم بعض المتأخرين أن الملازمة الجزئية ثابتة بين أي أمرين كانا وإن كانا نقيضين بهذا البرهان واعتقد في ذلك حتى بنى عليه كثيرا من الأحكام. وحل ذلك قد عرفت فيما سلف من عدم الموجبتين في الثالث.

[٧٥٣] -المسلك الثاني: في القياسات المركبة من الاتفاقيات الصرفة والمختلطة مع[٢] اللزوميات.

[٧٥٤] قد نصّ الشيخ في الشفاء[٣]: إن الاتفاقية الموجبة لا يتوقف صدقها على صدق المقدّم، بل على صدق التالي [١٢٦ب]. فلو كان المقدّم كاذبا، تكون معنى موافقة التالي إيّاه أن التالي موجود في نفسه مع كون المقدم الكاذب مفروضا لا أن التالي موجود مع وجود المقدم. فإن ذلك حينئذ كاذب دائما. ثم قال[٤] يصدق قولنا: كلما كان الإنسان غير ناطق فالإنسان ناطق. أي الأوّل لو كان مفروضا على أنه حق، يكون الثاني في نفسه حق.

[٧٥٥] فعُلِمَ من كلامه أن عدم المنافاة ليس بشرط بين المقدّم والتالي في الاتفاقية.

[٧٥٦] ثم قال[٥]: إذا قلنا: كلما كان إنسان ناطقا فكل حمار ناهق، عنَيْنا بالمقدم الفرض وبالتالي الموافقة. فكأنا قلنا: كلما فرضنا أن الإنسان ناطق إما فرضا على أنه حق في نفس الأمر أو حق بحسب الفرض أو منتظر موقوف، فإنه يوافقه: أنّ كل حمار ناهق. ولو كان بدل كل حمار ناهق كل إنسان ضاحك، كان الفرض يلزمه التالي ويشتركان في أنّ الفرضَ يتبعه هذا التالي.

---

١ انظر لمصدر هذه المعرفة: الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٣١٩-٣٢٠.
٢ م: من.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٦٥-٢٦٨.
٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٧٢.
٥ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٧٢.

[757] Ve [Şeyh] şöyle dedi: Bu olmamış olsaydı bizim, hulfî kıyası kendimizle kıyaslamamız mümkün olmayacaktı, çünkü biz, ancak orada meşkûk olanın çelişiğini alıp mevcut olan hakikati ona ilave etme yoluyla kıyası gerçekleştiriyoruz. Ve "belki biz, başka bir doğrunun kendisiyle beraber doğrulanmamış olduğu hakikatin çelişiğini aldık" da demiyoruz.

[758] Sonra [Şeyh] şöyle dedi: Bu grubun tâlînin çelişiğini istisna edip, onunla mukaddemin çelişiğini sabit kılmalarının senin aklını çelmemesi gerekir. Çünkü tâlînin çelişiği o zaman farzedilen olmaz, bilakis kendi zâtında veya hasım nezdinde doğru olur, aksi takdirde seçmeli kıyas tamamlanmaz.

[759] [*Keşf*'in yazarı gibi] eğer şöyle dersen: [Şeyh'in] bu söz[ü] tartışmalıdır: Çünkü o, [ittifakiyenin mukaddemi ve tâlîsi arasında] bir uyuşmazlığın olmamasını şart koşmazsa, iki yanlış arasındaki mülâzemet asla doğru olmaz. Çünkü o zaman tâlînin çelişiği ve mukaddemin aynı arasında, tâlînin çelişiğinin mukaddemin farzedilmesiyle beraber doğru olmasından dolayı bir uygunluk olur, ancak tâlînin çelişiğinin mukaddemle beraberliği, mukaddem ve tâlî arasındaki mülâzemetin geçersizliğini gerektirir. Çünkü bu, Şeyh'in zikrettiği gibi, mülâzemeti geçersiz kılan durumlardandır. Ve aynı şekilde Şeyh, olumlu ittifakiyenin olumlu lüzumiyeden daha genel olduğuna hükmetmiştir. Şayet tâlînin çelişiği mukaddeme uygunsa tâlî, ona yanlışlığından dolayı ona uygun olmaz. Tâlî, mukaddeme uygun değilse, onun için *lâzım* da olmaz.

[760] Ben derim ki: Biz; şayet tâlînin çelişiği mukaddeme uygun olursa tâlînin, onun lâzımı olmayacağını kabul etmiyoruz. Ancak tâlînin çelişiği, mukaddemin farz edilmesine değil varlığına uygun olursa, bu şekilde olur. Şeyh'in sözüyle kastedilen, daha önce geçtiği gibi budur. Bu açıklamaya göre tâlînin çelişiğinin mukaddeme uygun olması, mukaddem ve tâlî arasındaki mülâzemeti nefyetmez. Şeyh'in sözü her ne kadar ittifakiyenin daha genel olduğuna işaret ediyorsa da ancak onun *ittifakiye* ile muradının burada *mutlak olarak bitişik şartlı* olduğunun söylenmesi caizdir.

[٧٥٧] وقال[١] لولا هذا لما يمكننا أن نقيس قياس الخلف مع أنفسنا، فإنّا إنّما نقيسه بأن نَأخذ [١٢٧أ] نقيض المشكوك فيه ونضيف إليه الحقّ الذي كان موجودا. ولا نقول عسى أنّا أخذنا نقيضَ الحقّ لم يصدق معه الصادق الآخر.

[٧٥٨] ثم قال[٢] ويجب[٣] أن لا يغريك[٤] أن القوم يستثنون[٥] نقيض التالي ويثبتون به نقيض المقدّم، لأنّ نقيض التالي حينئذ لا يكون مفروضا، بل حقا في نفسه أو عند الخصم وإلا لا يتم القياس الاستثنائي.

[٧٥٩] فإن قلت في هذا الكلام نظَر[٦]: لأنّه لو لم يشترط عدم المنافاة، لما صدقت الملازمة عن الكاذبين البتة، لأنه حينئذ يكون بين نقيض التالي وعين المقدّم موافقة لصدق نقيض التالي مع فرض المقدّم، لكنّ مصاحبة نقيض التالي للمقدّم يوجب بطلان الملازمة بين المقدّم والتالي؛ لأنّ ذلك من الأوضاع التي تبطل الملازمة كما ذكره الشيخ. وأيضا قد حكم الشيخ[٧] تكون الموجبة الاتفاقية أعمَّ من الموجبة اللزومية. فلو كان نقيض التالي موافقا للمقدّم، لا يكون التالي موافقا له[٨] لكذبه. وإذا لم يكن التالي موافقا للمقدّم، لا يكون لازما له.[٩] [١٢٧ب]

[٧٦٠] قلت: لا نسلم أنّه لو كان نقيض التالي موافقا للمقدم، لما كان التالي لازما له. وإنّما يكون كذلك أن لو كان نقيض التالي موافقا لوجود المقدم، لا لفرضه. والمراد هذا كما مرّ من كلام الشيخ. فاتفاق نقيض التالي للمقدم على هذا التفسير لا تنافي الملازمة بين المقدم والتالي. وكلام الشيخ وإن كان مشعرا بكون الاتفاقية أعم، لكن يجوز أن يقال إن مراده بالاتفاقية ههنا المتصلة مطلقا.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٦٩.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٦٩.
٣ م + أن القوم.
٤ ع٢: يعرفك.
٥ ع٢، ط، أ: يستثنوا.
٦ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٣٢٣-٣٢٤.
٧ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٨٦.
٨ أ، ع٢: إياه له؛ ط – له.
٩ ط، م، ع١: له.

[761] Bir grup, *ittifakiye*yi Şeyh'in görüşünden daha özel olduğu şeklinde açıkladı ve o da şudur: Tâlînin varlığı, mukaddemin varlığı ile beraber uygunluk gösterir. Aynı şekilde onlar, [Şeyh'in] *ikinci şekilde bitişik şartlılardan oluşan kıyaslar* hakkındaki şu sözlerine dayanarak bunu Şeyh'e isnat ettiler: İki öncül, eğer ittifakiye olursa ve büyük öncül de olumsuz olursa, bunda meçhul bir şeyin açıklaması olmaz. Onlar şöyle dediler: Bu telif, ancak kastedilen, özellik bildiren ittifakiye olduğu zaman mümkündür, çünkü o, şayet *genel* olursa küçük öncülle büyük öncülün doğruluk üzerinde birleşmeleri imkânsız olur. Çünkü [yapısı itibariyle olumlu olan] küçük öncül orta terimin doğruluğunu, [yapısı itibariyle olumsuz olan] büyük öncül de onun [orta terimin] yanlışlığını gerektirir.

[762] Sen bunları öğrendiğine göre şimdi biz şöyle deriz: Şeyh, *Şifâ*'da [konuyu] şöyle anlattı: İki *ittifakiye*den oluşan birinci şeklin, kıyas olmaması daha evladır, çünkü büyük terim, olumluda varlığı, olumsuzda da yokluğu bilinen olduğu zaman [böyle bir] kıyasın oluşturulmasından herhangi bir fayda elde edilmez. Çünkü o zaman onun varlığı veya yokluğu, âlemde bulunan her bir şeyin bilgisiyle beraber bilinir. Küçük öncül, lüzumiye olduğunda da aynıdır. Küçük öncül ittifakiye ve büyük öncül de olumlu lüzumiye olduğu zaman kıyas, aynı şekilde herhangi bir fayda vermez. Çünkü orta terimin mevcut olduğu bilinip büyük öncülün doğruluğu da bilindiği zaman her ikisinde de büyük terimin doğru olduğunu bilmen gerekir. Ve o zaman da büyük terimin doğruluğunun her şey ile beraber olduğunu bilirsin. Küçük terimin dâhil edilmesi, kendisine itibar edilen bir fayda sağlamaz.

[763] Ve [Şeyh] şöyle dedi: Büyük öncül olumsuz lüzumiye olduğu zaman, olumlu ittifakiye ile beraber olumsuz lüzumiye bir sonuç verir. Çünkü küçük terim, şayet büyük terimi gerektirir ve akabinde de küçük terimin orta terimle beraber olduğu farzedilirse orta terime büyük terim gerekli olur ve bundan dolayı da büyük öncülün yanlışlığı gerekli olmuş olur.

[764] Bu tartışmalıdır. Çünkü melzûmun herhangi bir şey ile beraber farzedilmesi lâzımının da ona lüzumunu gerektirmez, aksi takdirde şeylerin tamamı arasındaki mülâzemet sabit olur. Ve aynı şekilde "Her ne zaman insan canlı ise, cisimdir" sözümüzün doğruluğuyla beraber "Her ne zaman insan canlı ise, taş cisimdir" ve "Hiçbir zaman 'taş cisim ise, insan da cisim olacak' değildir" doğru olur. [Bu doğruluk] doğruluğu ile beraberdir.

[٧٦١] وقوم فسّروا الاتفاقية بأخص مما ذهب إليه الشيخ وهو أن يكون وجود التالي موافقا مع وجود المقدم. وأسندوا ذلك إلى الشيخ أيضا استدلالا من قوله في فصل القياسات التي من المتصلات في الشكل الثاني: أنّ المقدّمتين إن كانتا اتفاقيتين والكبرى سالبة، فلا يكون في ذلك بيان شيء مجهول. قالوا إن هذا التأليف لا يمكن إلا إذا كان المرادُ اتفاقية خاصة؛ لأنها لو كانت عامّة، يمتنع اجتماع الصغرى مع الكبرى على الصدق؛ لأنّ الصغرى يوجب صدق الأوسط [١٢٨أ] والكبرى كذبه.

[٧٦٢] وإذا عرفت ذلك، فنقول: إن الشيخ ذكر في الشفاء[١] أنّ الشكل الأوّل المركب من الاتفاقيتين أولى أن لا تكون قياسا، لأن الأكبر إذا كان معلوم الوجود في الموجبة والعدم في السالبة، فلا[٢] فائدة في تأليف القياس؛ لأنه حينئذ عُلِمَ وجوده أو عدمه مع كل شيء وجد في العالم. وكذا إذا كانت الصغرى لزومية، وأما إذا كانت الصغرى اتفاقية والكبرى لزومية موجبة، فلا يكون القياس أيضا مفيدا، لأنّ الأوسط لمّا علم كونه موجودا، وعُلِمَ صدق الكبرى، فلا بدّ وأن تعلم صدق الأكبر منهما. وحينئذ تعلم صدق الأكبر مع كلّ الأشياء. فلم يكن إدخال الأصغر مفيدا شيئا يُعتدّ به.

[٧٦٣] وقال[٣]: الكبرى إذا كانت سالبة لزومية، تنتج مع الموجبة الاتفاقية سالبة لزومية؛ لأنّ الأصغر لو استلزم الأكبر، فإذا فرض الأصغر مع الأوسط، يلزم الأكبر للأوسط، فيلزم كذب الكبرى.

[٧٦٤] وفيه نظر: لأنّ فرض الملزوم مع شيء لا يوجب لزوم لازمِه [١٢٨ب] إيّاه؛ وإلا لثبتت الملازمة بين جميع الأشياء، وأيضا يصدق: كلما كان الإنسان حيوانا فالحجر جسم. وليس البتة إذا كان الحجر جسما كان الإنسان جسما مع أنه يصدق: كلما كان الإنسان حيوانا فهو جسم.

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٩٧-٢٩٨.
٢ ط – قياسا لأن الأكبر إذا كان معلوم الوجود في الموجبة والعدم في السالبة فلا.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٢٩٨-٢٩٩.

[765] İkinci şekle gelince, daha önce öğrendiğin üzere onda orta terimin sübûtu ve yokluğu gerekli olduğundan dolayı bu şeklin *iki ittifakiye*den oluşması mümkün değildir. Küçük öncül olumlu lüzumiye olduğu zaman, olumsuz ittifakiye olan büyük öncül ile beraber sonuç vermez. Çünkü "Her ne zaman insan taş ise, cansızdır" ve "Hiçbir zaman 'insan cisim ise cansız olacak' değildir" doğru olur. Doğru olan ise lüzumdur. Büyük öncül "Hiçbir zaman beş çift ise, insan da cansız olacak' değildir" sözümüzle değiştirildiği zaman, doğru olan *olumsuzlamadır.* Küçük öncül ittifakiye, büyük öncül de olumsuz lüzumiye olduğu zaman da aynıdır. Çelişki, açıktır. Küçük öncül olumsuz lüzumiye olduğu zaman da aynıdır. Olumsuz ittifakiye olduğu zaman, sonucun olumsuz ittifakiye olması gerekir. Çünkü büyük öncül, o zaman yokluk bildirir.

[766] Üçüncü şekle gelince, büyük öncül ister olumlu, ister olumsuz olsun iki ittifakiyeden, *ittifakiye* bir sonuç çıkar. Eğer küçük öncül lüzumiye, büyük öncül de olumlu ve olumsuz ittifakiye olursa, büyük terimin varlığının ve yokluğunun bilinmesi dolayısıyla, aynı şekilde ittifakiye sonuç elde edilir. Küçük öncül ittifakiye olduğu zaman, herhangi bir sonuç çıkmaz. Büyük öncül olumlu olduğu zaman ise doğru olan lüzumun ve ittifakın olumsuzlanması olmasına rağmen "Her ne zaman boşluk mevcutsa, insan mevcuttur." ve "Her ne zaman boşluk mevcutsa, soyut olan buud mevcuttur." sözümüz doğru olur. Büyük öncülü "Her ne zaman boşluk mevcutsa, buud mevcuttur" sözümüze dönüştürdüğümüz zaman doğru olan, olumlu lüzum ve ittifaktır. Büyük öncül olumsuz lüzum olduğu zaman da aynıdır. Çelişki, açıktır.

[767] Dördüncü şekle gelince, ister sırf ittifakiyelerden, ister karışıklardan oluşmuş olsun herhangi bir sonuç vermez.

[768] ***İkinci kısım:*** *Ortaklık [küçük öncül ve büyük öncülün] her ikisinde tam olmayan bir cüz olarak bulunur.* Burada da dört yol vardır: Çünkü ortaklık, orada ya iki öncülün mukaddemleri veya tâlîleri veya küçük öncülün tâlîsi ile büyük öncülün mukaddemi arasında veya bunun tersi olur. Ortaklıkların vaz' edilmesi bakımından her yolda dört şekil oluşur.

[٧٦٥] وأما الشكل الثاني، فلا يمكن تركيبه من اتفاقيتين لما عرفت من أنه يلزم ثبوت الأوسط وعدمه. أما إذا كانت الصغرى موجبة لزومية، فلا تنتج مع الكبرى السالبة الاتفاقية؛ لأنه يصدق: كلما كان الإنسان حجرا فهو جماد وليس البتة إذا كان الإنسان جسما فهو جماد. والحق اللزوم. وإذا بدّلت الكبرى بقولنا: ليس البتة إذا كانت الخمسة زوجا فالإنسان جماد، يكون الحق هو السلب. وكذا إذا كانت الصغرى اتفاقية، والكبرى سالبة لزومية، والنقض ظاهر. وكذا إن كانت الصغرى سالبة لزومية، أما إذا كانت سالبة اتفاقية، فيلزم النتيجة سالبة اتفاقية؛ لأنّ الأكبر حينئذ يكون معدوما.

[٧٦٦] وأما الشكل الثالث، فمن الاتفاقيتين تنتج اتفاقية سواء كانت الكبرى موجبة أو سالبة. [١٢٩أ] وكذا إن كانت الصغرى لزومية والكبرى اتفاقية موجبة وسالبة، تنتج اتفاقية للعلم بوجود الأكبر وعدمه. وأما إذا كانت الصغرى اتفاقية، فلا ينتج شيئا. أما إذا كانت الكبرى موجبة، فإنه يصدق قولنا: كلما كان الخلاء موجودا فالإنسان موجود. وكلما كان الخلاء موجودا فالبعد المجرّد موجود، مع أن الحق سلب اللزوم والاتفاق. وإذا بدّلت الكبرى بقولنا: كلما كان الخلاء موجودا فالبعد موجود، يكون الحق إيجابا لزوما واتفاقا. وكذا إذا كانت الكبرى سالبة لزومية، والنقض ظاهر.

[٧٦٧] وأما الشكل الرابع، فغير منتج شيئا سواء كان من الاتفاقيات صرفة أو ممتزجة.

[٧٦٨] - القسم الثاني: ما كانت الشركة فيه في جزء غير تامّ منهما، وفيه أربعة مسالك: لأنّ الاشتراك فيه إما بين مقدمي المقدمتين أو بين تاليها أو بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى أو بالعكس. وتنعقد الأشكال الأربعة في كل مسلك منها بحسب وضع المتشاركين: [١٢٩ب]

[769] Birinci yol: Ortaklık, [küçük ve büyük öncülden] her ikisinin mukaddemleri arasında olur. Onlar şöyle dediler: "Her ne zaman A, B ise, C de D'dir." ve "Her ne zaman bazı B'ler H ise, V de Z'dir." doğru olduğu zaman şu sonuç çıkar: Bazen her ne zaman A, H olduğunda C, D olursa, her ne zaman her A, H ise, V de Z'dir. Onlar bu kıyasın sonucunu hulf(î kıyas) ve üçüncü şekille açıkladılar. Hulf(î kıyas)'e gelince, onlar şöyle dediler: Şayet sonuç doğru olmazsa onun çelişiği doğru olur ve o da "Hiçbir zaman her A, H olduğunda C de D olacak değil ise, her ne zaman her A, H olduğunda, V de Z'dir." Biz, onu, nefsü'l-emr'de doğru olan "Her ne zaman her A, H olduğunda her A B ise, her ne zaman her A, H ise, V de Z'dir" bitişik şartlı önermesine bitiştiririz. Çünkü her ne zaman onun "Her ne zaman her A, H ise, her A da B'dir" olan mukaddem'i doğru olursa, "Her ne zaman her A, H ise, her A da B'dir ve her A da H'dir" ve "Her ne zaman her A, B ise, ve her A, H ise, bu durumda bazı B'ler H'dir" doğru olur. Büyük öncül şu sözümüzdür: "Her ne zaman bazı B'ler H ise, V de Z'dir." Şu sözlerimiz gerekli olur: "Her ne zaman her A, H ise, her A da B'dir. Her ne zaman her A, H ise, V de Z'dir." [Bu da] ikinci şekilden bir sonuç verir: "Elbette her ne zaman her A, H değilse, her A da B değildir olduğunda her ne zaman her A, H ise, C de D'dir" olur. Şu sözümüzün doğruluğundan dolayı bu geçersizdir: "Her ne zaman her A, H olduğunda her A da B ise her ne zaman her A, H ise, C de D'dir." Bu, mukaddemin, kıyasın küçük öncülüyle beraber tâlîsini de gerektirmesi sebebiyledir.

[770] Üçüncü şekle gelince onlar, ikinci olarak doğru olan bu öncülle, birinci olarak doğru olan öncülden, üçüncü şekilden aranılan şeyi sonuç veren bir kıyas düzenlediler. Keza, onlar, bu kısımdaki dört şeklin modlarının tamamını bu iki yolla açıkladılar. Sen, iki burhânın da bozuk olduğunu öğrenmiştin. Birincisine gelince o, ancak iki yabancı öncülle tamamlanır. Sen bunun gibilerinin kıyas olarak isimlendirilmediğini de öğrenmiştin. Keza ikincisi de üçüncü[şekil]de ancak zikredilen öncüllerle sonuç vermiştir. Onun [bu şekilde] kabulünü takdir edecek olduğumuzda, üçüncü şeklin şartlılarda sonuç vermediğini ve aynı şekilde çelişkinin mevcut olduğunu açıkladık, çünkü "Her ne zaman her insan konuşan/düşünen ise, her insan da idrak edendir" ve "Her ne zaman bazı konuşanlar/düşünenler cansız ise, bu durumda her insanın idrak eden olması imkânsızdır" sözlerimiz doğru olur. Ve "Bazen her insan cansız olduğunda her insan idrak eden ise her ne zaman her insan cansız ise, her insanın idrak eden olması imkânsızdır." sözlerimiz doğru olmaz. [Çünkü] her insanın idrak eden olması imkânsızdır.

[٧٦٩] – المسلك الأوّل: ما كان الاشتراك بين مقدمَيْها. قالوا: إذا صدق: كلما كان أ ب فج د. وكلما كان بعض ب ه فو ز. ينتج: قد يكون إذا كان كلما كان كل أ ه فج د فكلما كان كل أ ه فو ز. وبينوا ذلك بالخلف وبالشكل الثالث. أما الخلف، فقالوا: لو لم يصدق النتيجة، لصدَق نقيضها وهو: ليس البتة إذا كان كل أ ه فج د فكلما كان كل أ ه فو ز. فنضمه إلى المتصلة[1] الصادقة في نفس الأمر وهي قولنا: كلما كان كل أ ه فكل أ ب فكلما كان كل أ ه فو ز. لأنه كلما صدَق مقدّمها وهو: كلما كان كل أ ه فكل أ ب، يصدق: كلما كان كل أ ه فكل أ ب وكل أ ه. وكلما كان كل أ ب وكل أ ه فبعض ب ه. والكبرى هي قولنا: كلما كان بعض ب ه فو ز. يلزم قولنا: كلما كان كل أ ه فكل أ ب. فكلما كان كل أ ه فو ز. أنتج من الثاني: ليس البتة إذا كان كلما كان كل أ ه فكل أ ب فكلما كان كل أ ه فج د. فذلك باطل لصدق قولنا: كلما كان كل أ ه فكل أ ب. فكلما كان كل أ ه فج د [١٣٠ظ] لاستلزام مقدّمها مع صغرى القياس تاليها.

[٧٧٠] وأما الشكل الثالث، فنظموا[2] هذه المقدّمة الصادقة ثانيا مع الصادقةِ أوّلا قياسا منتجا للمطلوب من الشكل الثالث. وكذا بينوا جميع ضروب الأشكال الأربعة في هذا القسم بهذين الطريقين. وأنت عرفت أنّ كُلاّ من البرهانين فاسد. أما الأوّل، فلأنه إنّما يتم بمقدمتين أجنبيتين. وقد عرفتَ أنّ أمثال ذلك لا يسمى قياسا. وكذا الثاني إنّما أنتج في الثالث بالمقدمتين المذكورتين. وعلى تقدير تسليمه، قد بينا أنّ الشكل الثالث غير منتج في الشرطيات وأيضا النقض موجود، إذ يصدق قولنا: كلما كان كل إنسان ناطق فكل إنسان مدرك. وكلما كان بعض الناطق جمادا فيمتنع أن يكون كل إنسان مدركا ولا يصدق قولنا: قد يكون إذا كان كلما كل إنسان جمادا فكل إنسان مدرك فكلما كان كل إنسان جمادا فيمتنع أن يكون كل إنسان مدركا.

---

١ ع١: المقدمة؛ ع١ ± المتصلة.
٢ م، ع٢، أ، ط: فضمّوا.

[771] İkinci yol: Orta terim her ikisinin tâlîsi arasında ortak olur. Onlar şöyle dedi: "Bazen C, D olduğunda, her A da B'dir." ve "Bazen V, Z olduğu zaman, bazı B'ler de H'dir." sözlerimiz doğru olduğu zaman şu sonuç çıkar: "Bazen, her ne zaman C, D olmaz ise her A, H olmadığında bazı B'ler H olursa her ne zaman V, Z değilse her A da H değildir." Çünkü o, "Her ne zaman hiçbir A, H olmadığında bazı B'ler H olursa her ne zaman V, Z değilse her A da H'dir" sözümüz doğru olur; [bu da] onun mukaddeminin, kıyasın büyük öncülüyle beraber, büyük terim olan tâlîsini üretmesi sebebiyledir. Aynı şekilde "Her ne zaman hiçbir A, H olmadığı zaman bazı B'ler de H değil ise her zaman C, D olmadığında her A da H olmaz" doğru olur. Bu, "Hiçbir A, H olmadığında her A da B olmaz" şeklindeki mukaddemi küçük öncül ve küçük terim olan tâlî ile elde etmek içindir. Aranılan şeyin üçüncü [şekilden bir kıyas] olması gerekir. Onlar, bu kısımdaki şekillerin modlarını bu yolla açıkladılar. Sen, daha önce bu yolun bozuk olduğunu öğrenmiştin.

[772] Üçüncü yol: Ortaklık, küçük öncülün tâlîsi ve büyük öncülün mukaddemi arasındadır. Örneğin: "Bazen C, D olduğu zaman, her A da B'dir." Ve "Her ne zaman bazı B'ler H olduğu zaman, her V de Z'dir." Şu sonuç çıkar: "Her ne zaman C, D olduğunda, her A da H'dir." Bundan dolayı da "Bazen her A, H olduğu zaman, her V de Z'dir" olur. Bu, onun bu durumda sonucun mukaddeminin doğruluğuna göre doğru olması sebebiyledir. Şu sözümüze bakalım: "Bazen C, D olduğunda bazı B'ler H'dir." Çünkü o zaman "C, D'dir."; tikel olarak "Her A, B'dir"i, tümel olarak da "Her A, H'dir"i gerektirir. Bundan dolayı da üçüncü [şekil]den "Bazen C, D olduğu zaman, her A da B'dir ve her A, H'dir. Ve her zaman her A, B olduğunda ve her A da H olduğunda bazı B'ler H'dir" doğru olur. Bundan da [şu sonuç çıkar:] "Bazen C, D olduğu zaman, bazı B'ler de H'dir" olur; çünkü sonucun mukaddemi küçük öncülle beraber onu sonuç olarak ortaya çıkarır ve o da [bu sonuçta] kıyasın büyük öncülü ile beraber [birinci şekilden bir sonuç vermekte]dir: "Bazen C, D olduğu zaman, her V de Z'dir. Her ne zaman sonucun mukaddemi doğru olursa, bu önerme doğru olur; onların her ikisi sonucun tâlîsini sonuç olarak verir ve o da şu sözümüzdür: "Bazen her A, H olduğu zaman, her V de Z'dir." O da aranılan şeydir zaten. Sen, ondaki bozukluğu öğrenmiştin, dolayısıyla bunu tekrar etmiyoruz.

[٧٧١] – المسلك الثاني: ما يكون الأوسط مشتركا بين تاليهما. قالوا: إذا صدق قولنا [١٣٠ب]: قد يكون إذا كان ج د فكل أ ب. وقد يكون إذا كان و ز فبعض ب ه. ينتج: قد يكون إذا كان ليس كلما كان ج د فكل أ ه فبعض ب ه فليس كلما كان و ز فكل أ ه؛ لأنه يصدق قولنا: كلما كان ليس البتة إذا كان كل أ ه فبعض ب ه فليس كلما كان و ز فكل أ ه لإنتاج مقدمها مع كبرى القياس تاليها الذي هو الأكبر. وأيضا يصدق: كلما كان ليس البتة إذا كان كل أ ه فبعض ب ه فليس كلما كان ج د فكل أ ه لإنتاج لازم مقدمها، وهو قولنا: ليس البتة إذا كان كل أ ه فكل أ ب مع الصغرى تاليها الذي هو الأصغر. ويلزم من الثالث المطلوب. وبينوا ضروب الأشكال في هذا القسم بهذا الطريق. وقد عرفت مما مرّ فساد هذا الطريق.

[٧٧٢] – المسلك الثالث: ما كان الاشتراك فيه بين تالي الصغرى ومقدم الكبرى. كقولنا: قد يكون إذا كان ج د فكل أ ب. وكلما كان بعض ب ه فكل و ز. ينتج: كلما كان ج د فكل أ ه. فقد يكون إذا كان كل أ ه فكل و ز. وذلك لأنه حينئذ [١٣١أ] يصدق على تقدير صدق مقدّم النتيجة. قولنا: قد يكون إذا كان ج د فبعض ب ه؛ لأنه حينئذ يكون ج د مستلزما لكل أ ب جزئيا ولكل أ ه كليا. فيصدق: قد يكون إذا كان ج د فكل أ ب وكل أ ه. وكلما كان كل أ ب وكل أ ه فبعض ب ه من الثالث. فقد يكون إذا كان ج د فبعض ب ه[1] لإنتاج مقدّم النتيجة مع الصغرى إيّاه، وهو مع كبرى القياس ينتج: قد يكون إذا كان ج د فكل و ز. فكلما صدَق مقدّم النتيجة صدقت هذه القضية، وهما تنتجان تالي النتيجة وهو قولنا: قد يكون إذا كان كل أ ه فكل و ز. وهو المطلوب. وقد عرفتَ ما فيه من الفساد فلا نُعيدها.

١ أ، ط، ع١، ع٢ – لأنه حينئذ يكون ج د مستلزما لكل أ ب جزئيا ولكل أ ه كليا. فيصدق: قد يكون إذا كان ج د فكل أ ب وكل أ ه. وكلما كان كل أ ب وكل أ ه فبعض ب ه من الثالث. فقد يكون إذا كان ج د فبعض ب ه.

[773] Dördüncü yol: Ortaklık, küçük öncülün mukaddemi ve büyük öncülün tâlîsi arasındadır. Örneğin: "Her ne zaman her A, B olursa, C de D olur. Bazen V, Z olursa, her H de Z'dir." Şu sonuç çıkar: "Her ne zaman hiçbir A, H olmadığında, C de D değilse, her ne zaman V, Z olmadığında her A da H değildir." Çünkü sonucun mukaddemi, küçük öncülle beraber "Her A, H olduğu zaman her A B'dir, olacak değildir" sözümüzü sonuç olarak verir. O da şu sözümüzü gerektirir: "Her A, H olduğunda her H B'dir, olacak değildir." Onun lüzumunun açıklamasına gelince, o da şöyledir: Şayet onun bazısı olan "Bazen her A, H olduğu zaman, her H de B'dir" sözümüz doğru olursa, bu durumda "Her zaman her A, H olduğunda, her A, H'dir ve Her H, B'dir." ve "Her zaman her A, H olduğunda ve her H, B olduğunda ve her A da B'dir" doğru olur ve şu sonuç çıkar: "Her zaman her A, H olursa, her A da B'dir. " Bu, onunla beraber çelişiğinin doğruluğunun imkânsızlığından dolayı hulf[î kıyas]'tur ve o da büyük öncülle beraber sonucun tâlîsini sonuç olarak verir ki, o da aranılan şeydir. Öğrendiğin gibi, biz, bunun bozukluğunu açıklamıştık.

[774] Üçüncü kısım: Ortaklık, iki öncülden birinde tam bir cüzle, diğerinde ise tam bir cüzle değildir. Bu, şayet iki öncülden birinin taraflarından biri şartlı olursa ve diğer öncül de onun taraflarından biri ile ortak olursa ancak tasavvur edilir. Bu şartlı ya bitişik, ya da ayrık şartlı olabilir. Her iki takdirde de o, ya küçük öncülün tâlîsi veya onun mukaddemi veya büyük öncülün tâlîsi veya onun mukaddemidir. Böylece ortaya sekiz kısım çıkar ve bu kısımların her birinde de dört şekil oluşur.

[775] [Bu şeklin sonuç vermesi hakkındaki] belirleyici unsur, iki işten biridir: Bir: Her iki ortak, tâlîsi bitişik olan şartlının olumlu olmasıyla beraber sonuç veren bir oluşumu kapsar. Eğer parçası bitişik şartlı olan ortaklık onun tâlîsi olursa sonuç, tümel; olmazsa tikel olur.

[776] [Mukaddemi] bitişik şartlı bir cüz olan [ve ortaklığında onun tâlîsi olduğu] birinci şeklin birinci modunun örneği şöyledir: "Her zaman C, D olduğunda, her zaman A, B olursa, V de Z'dir. Ve her ne zaman V, Z olursa K da T'dir." Şu sonuç çıkar: "Her zaman C, D olduğunda, her ne zaman A, B olursa K da T'dir."

[٧٧٣] - المسلك الرابع : ما يكون الاشتراك بين مقدم الصغرى وتالي الكبرى. كقولنا: كلما كان كل أ ب فج د. وقد يكون إذا كان و ز فكل ه ز. ينتج: كلما كان ليس البتة إذا كان كل أ ه فج د فليس كلما كان و ز فكل أ ه؛ لأنه ينتج مقدّم النتيجة مع الصغرى قولنا: ليس البتة إذا كان كل أ ه فكل أ ب. ويلزمه قولنا: ليس البتة إذا كان كل أ ه كل ه ب. أما بيان لزومه، فلأنه لو صدق بعضه وهو قولنا: قد يكون إذا كان كل أ ه فكل ه ب، فيصدق: كلما كان كل أ ه فكل أ ه وكل ه ب. وكلما كان كل أ ه وكل ه ب فكل أ ب. ينتج: كلما كان كل أ ه فكل أ ب. هذا خلف[١] لامتناع صدق نقيضه معه وهو ينتج مع الكبرى تالي النتيجة. وهو المطلوب. وقد بينا فساد ذلك كما عرفت.

[٧٧٤] -القسم الثالث: ما كانت الشركة في جزء تام من إحدى المقدمتين [١٣١ب] غير تام من الأخرى. وذلك إنّما يتصور أن لو كان أحد طرفي إحدى المقدّمتين شرطية وهي المقدّمة[٢] الأخرى مشاركان في أحد طرفيها. وتلك الشرطية إما متصلة أو منفصلة. وعلى التقديرين، فهي إما تالي الصغرى أو مقدّمها أو تالي الكبرى أو مقدّمها. فتحصل ثمانية أقسام. وينعقد الأشكال الأربعة في كل واحد من هذه الأقسام.

[٧٧٥] والضابط فيه أحد الأمرين: أحدهما اشتمال المتشاركين على تأليف منتج مع إيجاب المتصلة الشرطية التالي. والنتيجة حينئذ كلية إن كان المتشارك من المتصلة الشرطية الجزء تاليها وإلا فجزئية.

[٧٧٦] مثال الضرب الأوّل من الشكل الأوّل من متصلة الجزء: كلما كان ج د، فكلما كان أ ب فو ز، وكلما كان و ز فح ط، ينتج: كلما كان ج د، فكلما كان أ ب فح ط.

---

١ أ، ط، ع١، ع٢ – أما بيان لزومه، فلأنه لو صدق بعضه وهو قولنا: قد يكون إذا كان كل أ ه فكل ه ب، فيصدق: كلما كان كل أ ه فكل أ ه وكل ه ب. وكلما كان كل أ ه وكل ه ب فكل أ ب. ينتج: كلما كان كل أ ه فكل أ ب. هذا خلف.

٢ م، ع١: وهي والمقدمة؛ ط: هي والمقدمة.

[777] Cüzün ayrık şartlı olmasının örneği: "Her ne zaman C, D olursa, bu durumda daima ya A, B'dir, ya da H, Z'dir. Ve her ne zaman H, Z olursa K da T'dir." Şu sonuç çıkar: "Her ne zaman C, D olursa, bu durumda her ne zaman A, B olmaz ise K da T değildir."

[778] İki: [İki ortak arasındaki] telifin sonucunun veya onun döndürmesinin tümel bir sonuç vermesi, birinci takdire göre bir parçası tümel bitişik şartlının mukaddemi olan basit bitişik şartlıyla beraberliğine bağlıdır. İkinci takdire göre birincisi olur veya oluşturulan kıyasın sonucu tâlîsi bir parçası olumsuz bitişik şartlı olan basit tâlî ile beraber elde edilir.

[779] Birincisinin örneği şöyledir: "Her ne zaman bazen H, T olduğunda A, B olursa C de D olur. Bazen V, Z olduğunda H de T olur." "Her ne zaman V, Z ise, A da B'dir" sözümüz olan telifin sonucunu alıp onu, üçüncü şekilden şu sonucu elde etmek için basit [öncülle] bir araya getiririz: "Bazen H, T olduğunda, A da B'dir." Bu durumda o zaman "Her ne zaman V, Z olduğunda, A da B olursa, bazen H, T olduğunda A da B'dir. Her ne zaman bazen H, T olduğunda, A da B ise, bu durumda C de D'dir." Şu sonuç çıkar: "Her ne zaman V, Z olduğunda A da B ise, bu durumda C de D'dir."

[780] İkincisinin örneği ise şöyledir: "Her ne zaman bazen A, B olduğunda H, T ise, bu durumda C de D'dir. Bazen H, T olduğunda, V de Z'dir." Telifin sonucunun döndürmesini alıp, basit [öncülle] bir araya getiririz. Şöyle olur: "Bazen H, T olduğu zaman, V de Z'dir. Her ne zaman V, Z ise, A da B'dir." Şu sonuç çıkar: "Bazen H, T olduğu zaman, A da B'dir." O da "Bazen A, B olduğu zaman, H de T'dir"i gerektirir. Bundan dolayı da "Her ne zaman V, Z olduğunda A, B ise, bu durumda bazen A, B olduğunda H de T'dir. Her ne zaman bazen A, B olduğunda H, T ise, C de D'dir" doğru olur ve şu sonuç çıkar: "Her ne zaman V, Z olduğunda A, B ise, C de D'dir."

[781] Üçüncünün örneği: " C D olduğu zaman A B ise H de T olabilir, olacak değildir. Ve Her ne zaman V, Z ise, H de T'dir." Biz "Bazen A, B olduğu zaman V de Z'dir"i alıp onu basitle beraber bir araya getirip şu sonucu elde ederiz: Bazen A B olduğu zaman, H de T'dir. O da olumsuz bitişik şartlının tâlîsidir. Sonra bu mülâzemeti olumsuzla bir araya getirip ikinci[şekil]den bir sonuç elde ederiz: "Bazen A, B olduğunda V, Z ise C de D'dir, olacak değildir." Biz bu üç kısmın bozukluğunu ikinci kısımda açıkladık. Şimdi burada tekrar etmeyelim. [Böylece sen, iki bitişik şartlıdan oluşan ikinci şekilden bir kıyasın küçük öncülü olumlu olduğunda sonuç vermeyeceğini öğrenmiş oldun.]

[٧٧٧] ومثاله من منفصلة الجزء: كلما كان ج د فدائما إما أ ب أو ه ز. وكلما كان ه ز فـح ط. ينتج: كلما كان ج د فكلما لم يكن أ ب فـح ط.

[٧٧٨] والأمر الثاني إنتاج نتيجة [١٣٢أ] التأليف أو عكسها بكليته مع المتصلة البسيطة مقدّم المتصلة الكلية الشرطية الجزء من الثالث على التقدير الأوّل. والأوّل على التقدير الثاني أو إنتاج نتيجة التأليف مع البسيطة لتالي المتصلة السالبة الشرطية الجزء.

[٧٧٩] مثال الأول: كلما كان قد يكون إذا كان ه ط فـأ ب فـج د. وقد يكون إذا كان و ز فـه ط[1]. فنأخذ نتيجة التأليف وهي قولنا: كلما كان و ز فأ ب ونضمه مع البسيطة لينتج من الثالث قولنا: قد يكون إذا كان ه ط فـأ ب. فحينئذ يصدق: كلما كان و زفـأ ب فقد يكون إذا كان ه ط فـأ ب. وكلما كان قد يكون إذا كان ه ط فـأ ب فـج د. ينتج: كلما كان كلما كان و ز فـأ ب فـج د.

[٧٨٠] ومثال الثاني: كلما كان قد يكون إذا كان أ ب فـه ط فـج د. وقد يكون إذا كان ه ط فـو ز. فنأخذ عكس نتيجة التأليف ونضمه مع البسيطة هكذا: قد يكون إذا كان ه ط فـو ز. وكلما كان و ز فـأ ب. ينتج: قد يكون إذا كان ه ط فـأ ب[2]. ويلزمه: قد يكون إذا كان أ ب فـه ط. فيصدق: كلما كان و ز فـأ ب [١٣٢ب] فقد يكون إذا كان أ ب فـه ط. وكلما كان قد يكون إذا كان أ ب فـه ط فـج د. ينتج: كلما كان و ز فـأ ب فـج د.

[٧٨١] مثال الثالث: ليس البتة إذا كان ج د فقد يكون إذا كان أ ب فـه ط. وكلما كان و ز فـه ط. فنأخذ قد يكون إذا كان أ ب فـو ز ونضمه مع البسيطة لينتج: قد يكون إذا كان أ ب فـه ط. وهو تالي المتصلة السالبة، ثم نضمّ هذه الملازمة مع السالبة لينتج من الثاني: ليس البتة إذا كان قد يكون إذا كان أ ب فـو ز فـج د. وهذه الأقسام الثلاثة قد بيّنا فسادها في القسم الثاني. فلا نكرّرها.

---

١ ع١ >< وقد يكون إذا كان و ر فه ط، كلما كان قد يكون إذا كان ه ط، فأ ب، فج د.
٢ م – قد يكون إذا كان ه ط فو ز، وكلما كان ور فأ ب، ينتج: قد يكون إذا كان ه ط فأ ب.

[782] Bil ki, bu kısımların hükmü, yüklemli ve şartlıdan oluşanın hükmü gibidir, ancak orada ortaklık yüklemli iken, burada şartlıdır. Burada telifin sonucu, şartlı kıyastan iken, orada yüklemli kıyastandır. Her kısmın sonuç vermesinin şartları ve modlarının sayısı oradan öğrenilebilir. Allah en iyi bilendir.

İkinci Kısım: İki Ayrık Şartlıdan Oluşan Şartlı Kıyas

[783] O da üç kısımdır: Çünkü orta terim; ya onlardan her birinde tam bir cüzdür, ya da onlardan her birinde tam bir cüz değildir, ya da onlardan birinde tamdır, diğerinde tam bir cüz değildir.

[784] Bir[inci kısım]: Orta terim, onların her birinde tam bir cüzdür ve bu kısımda küçük öncül büyük öncülden *tabiî* olarak ayrılmaz, vaz'î olarak ayrılır. Eğer iki ayrık şartlı da hakîkiye olursa onlardan her birinin, diğer tarafı gerektiren orta terimin çelişiğini gerektirdiğinden dolayı her iki tarafı olumlu bitişik şartlı ve taraflarından birinin aynı, diğerinin de çelişiği olan olumsuz bitişik şartlı bir sonuç verirler. Keza iki mâni'atü'-l cem'i ve en genel manada açıklarsak iki mâni'tü'l-huluvvu da sonuç olarak verirler. O zaman mâni'atü'l-cem' ve huluvvun doğruluğu sebebiyle aynı şekilde iki hakîkiyenin de doğru olması gerekir.

[785] Sen dersen ki: Bu, iki yönden geçersizdir: Bir: Bu açıklamalar, yabancı öncüllerle[yapılmış]dir, çünkü onun terimlerinden biri, kıyasın terimlerinden farklıdır. İki: Sonuçlar, küçük ve büyük terimden ortaya çıkmamakta, bilakis onlardan biri veya diğerinin çelişiği ile çıkmaktadır. [Sonuç da, ancak küçük terim ve büyük terime kıyasla ifade edilir.]

[786] Derim ki: *Yabancı öncül* ile kastedilen, terimlerinin ikisiyle de kıyasın terimlerine muhalefet edendir, yoksa terimlerinden biri bakımından muhalefet eden değildir. Bunun benzerini Şeyh, bu fasılda yapmış ve *Şifâ*'nın o kısmında şöyle demiştir: "Daima ya H, Z olur, ya da C, D olur. Ve ya C, D olur, ya da A, B olmaz" doğru olduğu zaman şu sonuç çıkar: "Ya H, Z olmaz, ya da A, B olmaz." Çünkü "Her ne zaman H, Z ise, C de D değildir" ve "Her ne zaman C, D olmadığında, A da B olmaz." Bundan dolayı da "Her ne zaman H, Z ise, A da B değildir." Ondan da şu gerekli olur: "Ya H, Z değildir, ya da A, B değildir."

[٧٨٢] واعلم أنّ حكم هذه الأقسام حكم المؤلف من الحملي والشرطي[١] إلا أنّ المشاركة ثَمَّة[٢] حملي وههنا شرطي، ونتيجة التأليف[٣] ههنا من قياس شرطي، وثَمَّة من قياس حملي. فشرائط الإنتاج وعدد الضروب في كل شكل من كل قسم تعرف من ثَمَّة. والله أعلم.[٤]

القسم الثاني ما يتركب من المنفصلتين

[٧٨٣] وهو ثلاثة أقسام: لأنّ الأوسط إما جزء تامّ من كل واحدة منهما أو غير تامّ من كل واحدة منهما أو تامّ من إحداهما [١٣٣أ] غير تامّ من الأخرى.

[٧٨٤] الأول: أن يكون الأوسط جزءا تامّا من كل واحدة منهما ولا يتميز الصغرى عن الكبرى في هذا القسم بالطبع، بل بالوضع. فإن كانت المنفصلتان حقيقيتين، أنتجتا متصلتين موجبتين من الطرفين لاستلزام كل واحد منهما نقيض الأوسط المستلزم للطرف الآخر، وسالبتين من عين أحد الطرفين ونقيض الآخر ومانعتي الجمع كذلك، ومانعتي الخلوّ أيضا إن فسرنا بالمعنى الأعم. ولزم حينئذ صدق الحقيقيتين كذلك لصدق مانعة الجمع ومانعة الخلو[٥].

[٧٨٥] فإن قلت: هذا باطل من وجهين: أما الأول، فلأنّ هذه البيانات بمقدمات أجنبية، لأنها خالفت بأحد حدّيها حدود القياس. والثاني: أن النتائج ما حصلت من الأصغر والأكبر، بل أحدهما ونقيض الآخر.

[٧٨٦] قلت: المراد بالمقدمة الأجنبية ما يخالف بحدّيها حدود القياس لا بأحد حدّيها. وقد فعل الشيخ مثل ذلك في هذا الفصل حيث قال في الشفاء[٦] إذا صدَق: دائما [١٣٣ب] إما أن يكون ه ز و إما أن يكون ج د وإما أن يكون ج د أو لا يكون أ ب. ينتج: إمّا أن لا يكون ه ز أو لا يكون أ ب. لأنه: كلما كان ه ز لم يكن ج د. وكلما لم يكن ج د لا يكون أ ب فكلما كان ه ز لا يكون أ ب. ويلزم منه: إما أن لا يكون ه ز أو لا يكون أ ب.

---

١ ط، ع٢: والمتصل.
٢ ع١: ثم.
٣ ط، ع٢: القياس.
٤ ع١، ع٢، م: والله أعلم.
٥ م – أيضا فسرنا بالمعنى الأعم ولزم حينئذ صدق الحقيقيتين كذلك لصدق مانعة الجمع ومانعة الخلو.
٦ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٢١.

[787] *Keşf*'in yazarı [Efdaluddîn Hûnecî] şöyle cevapladı: *Harici öncül* ile kastedilen, iki terimi kıyasın terimlerinden farklı olandır, aksi durumda hulfî kıyas ile açıklama geçersiz olur. [Zira sonucun çelişiği, hulf(î kıyas) ile açıklamada kullanılır.] Çünkü sonucun çelişiği, konusuyla kıyasın büyük öncülüne, yüklemiyle de küçük öncülüne muhalefet eder.

[788] Bu tartışmalıdır. Çünkü *farklı olan* ile kastedilen bir veya iki terimi kıyasın terimlerinden olmayandır; yoksa iki teriminden biriyle öncüllerden birinden, diğeriyle de diğer öncülden farklı olan kastedilmemektedir.

[789] Şeyh, *Şifâ*'da şöyle bir açıklama yaptı: İki hakîkiyeden sonuç çıkmaz. Çünkü her iki taraf [birbirine] mugayir olursa her iki öncül de yanlış olur. Çünkü örneğin, küçük öncül; ancak iki tarafının dışında üçüncü bir kısım olmadığı zaman doğru olur. Akabinde büyük terim, küçük terime mugayir olursa üçüncü bir kısım gerekli olur ve iki öncül de yanlış olur. Eğer [büyük ve küçük terim] birlikli olurlarsa, bir şeyin kendi kendisiyle *'inâd*ı sonuç olarak çıkar.

[790] Müteahhirûndan bir grup bilgin onu şöyle cevapladı: Biz, her iki tarafın eşit olma ve orta terimin de onlardan birinin çelişiği olma ihtimalinden dolayı bu ikisinin mugayir olduklarında her iki öncülün de yanlış olduğunu kabul etmiyoruz. Örneğin: "Daima şey insan olabilir, ya da insan olmayabilir. Ve daima ya şey insan olmayabilir, ya da konuşan olmayabilir." Onların birlikli olmalarının takdiri, bir şeyin kendi kendisiyle *'inâd*ını gerektirmez, belki onun lüzumu, kendi kendisini gerektirir. Bu da imkânsız değildir.

[791] Derim ki: Bu [sözler], onların Şeyh'in sözünü anlamadıklarına delildir. Çünkü o, *Şifâ*'da onu şöyle açıklığa kavuşturmuştur: İki hakîkiye, hakîkiye sonuç vermez, çünkü iki taraf birbirine mugayir olursa, küçük terim ve büyük terim arasında hakîki bir uyuşmazlığın olması mümkün değildir, aksi durumda küçük terim, orta terimi ve büyük terimi beraberce nefyeden olur. Büyük terim de, orta terimi ve küçük terimi beraberce nefyeden olur. Bu da her iki öncülün yanlış olmasını gerektirir, çünkü o zaman küçük terimin doğruluğundan, orta terimin ve büyük terimin yanlışlığı, onun yanlışlığından da her ikisinin doğruluğu gerekli olur. Keza büyük terimin doğruluğundan ve yanlışlığından da bu gerekli olur. Eğer farklı olmazlarsa, aynı şekilde hakîkiye bir sonuç vermezler, ancak bir şeyin kendi kendisiyle *'inâd*ı gerekli olur. Böylece de Şeyh'in sözünün doğruluğu, onların itirazlarının geçersizliği ortaya çıkmış oldu.

[٧٨٧] وأجاب صاحب الكشف[١] بأنّ المراد بالمقدمة الخارجية ما يخالف بحدّيها حدود القياس وإلا لَبَطَل البيان بقياس الخلف؛ لأنّ نقيض النتيجة تخالف بموضوعه كبرى القياس وبمحموله صغراه.

[٧٨٨] وفيه نظر: إذ المراد بالمخالف ما لا يكون حدّه أو حدّاه من حدود القياس لا ما يكون بأحد حدّيْه مغايرا لإحدى المقدّمتين وبالآخر الأخرى[٢].

[٧٨٩] وذكر الشيخ في الشفاء[٣] أن الحقيقيتين لا تنتجان؛ لأنّ الطرفين إن تغايرا، كذبت المقدمتان؛ لأن[٤] الصغرى مثلا إنما يصدق إذا لم يكن قسم ثالث خارج عن طرفيها. فإذا كان الأكبر مغايرا للأصغر، لزم قسم ثالث وكذبت المقدمتان. وإن اتحدا، أنتج عناد الشيء لنفسه.

[٧٩٠] وأجاب [١٣٤أ] قوم من المتأخرين[٥] بأنه لا نسلم أنهما إن تغايرا، كذبت المقدّمتان لجواز أن يكون الطرفان متساويين والأوسط نقيض أحدهما. كقولنا: دائما أن يكون الشيء إنسانا أو لا إنسانا ودائما إما أن يكون الشيء لا إنسانا أو ناطقا. وتقدير اتحادهما لا يلزم عناد الشيء بنفسه، بل لزومه لنفسه. وهذا غير محال.

[٧٩١] قلت: هذا دل على أنهم ما فهموا كلام الشيخ[٦]. فإنه صرّح في الشفاء[٧] أن الحقيقيتين لا تنتجان حقيقية؛ لأن الطرفين إن تغايرا، فلا يمكن أن يكون بين الأصغر والأكبر منافاة حقيقية وإلا لكان الأصغرُ منافيا للأوسط والأكبر معًا، والأكبر للأوسط والأصغر معًا. ذلك يوجب كذب المقدمتين، لأنه حينئذ يلزم من صدق الأصغر كذب الأوسط والأكبر ومن كذبه صدقُهُما. وكذا من صدق الأكبر وكذبه. وإن لم يتغايرا، فلا تنتج أيضا حقيقية وإلا يلزم عناد الشيء لنفسه. فظهر صحّة كلام الشيخ وفساد اعتراضهم.

---

١ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٣٥٦-٣٥٧/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ١١١ ء-ب.
٢ ع٢ – الأخرى.
٣ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣١٩.
٤ م: أن.
٥ مثلا انظر: الأرموي، مطالع الأنوار، ص. ٨٩؛ و أيضا انظر: شمس الدين الشهرزوري، رسائل الشجرة الإلهية في علوم الحقائق الربانية-١، تحقيق: محمد نجيب كركون، استانبول-بيروت ٢٠٠٧-١٤٢٨، ص. ٣١٥.
٦ أ – [٧٧٥] الجزء تاليها وإلا فجزئية..... [٧٩١] قلت: هذا دلّ على أنهم ما فهموا كلام الشيخ.
٧ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣١٩.

[792] Onlardan birinin tikel olmasına gelince, tikel bitişik şartlı bir sonuç verir. Ama ister tümel, ister tikel olsun olumsuz olduğu zaman, farklılıktan ötürü mukaddemi belirli taraftan olan bir sonuç vermez. [Belki mukaddemi ya olumlunun tarafına, ya da olumsuzun tarafına ait olan tikel olumsuz bir bitişik şartlıyı sonuç olarak verir.] Olumlunun tarafından olmasına gelince o, muânidinin her iki tarafla olmasıyla beraber şu sözlerimizi doğrular: "Daima ya şey insandır, ya da konuşan/düşünen olmayandır. Ve şey ya konuşan/düşünen olmayan ya da insan olmayan olacak değildir." Büyük öncül "Şey ya konuşan/düşünen ya da at olmayan olacak değildir."sözümüzle değiştirildiği zaman doğru olan, küçük öncülün, büyük öncülü gerektirmesidir. Olumsuz tarafından olmasına gelince, "Şey ya konuşan/düşünen ya da insan olacak değildir. Ve daima şey ya insandır, ya da konuşan/düşünen olmayandır" teanüdle beraber doğru olur. Küçük öncül "Şey ya hayvan olmayan, ya da insan olmayan olacak değildir." sözümüzle değiştirildiği zaman kıyas, telazüm ile beraber doğru olur, hatta mukaddemi ya olumlunun, ya da olumsuzun tarafı olan tikel olumsuz bir sonuç verir. Çünkü ne bu taraftan, ne de diğerinden doğru olmazsa küçük terimin büyük terime eşit olması gerekir ve olumsuz, hakiki olumluya dönüşür. Bu da *hulf*tur.

[793] Olumlu hakîkiye ile beraber mâni'atü'l-cem' ve huluvv olduğu zaman ve akabinde eğer her ikisi tümel olurlarsa, hakîkiye ile beraber mâniatü'l-cem' varsa mâni'atü'l-cem'in tarafının, mâni'atü'l-huluvv varsa hakîkiyenin tarafının öncülünü oluşturduğu iki tarafı tümel olumlu bitişik şartlı gerekli olur. Bunun beyanı ise zahirdir. Sonucun mukaddemi, bizim zikrettiğimizin hilafına olamaz, aksi durumda küçük terimin büyük terime olan eşit olmasından ötürü hakîki olmayana dönüşür.

[794] Eğer onlardan biri tikel olursa, açıkladığımız gibi, mukaddemi zikrettiğimiz şey olan tikel olumlu olan bitişik şartlı bir sonuç verir. Tikel hakîkiye, tümel de mâni'atü'l-cem' olursa, "Cisimlerde olduğu gibi, bazen ya şey büyüyen olur, ya da cansız olur. Ve daima ya şey cansız olur, ya da mâni'atü'l-cem' olarak büyüyen olur" şeklindeki sözlerimizin doğruluğundan dolayı ne *'inâd*, ne de *lüzum* olarak bir sonuç çıkmaz. Doğru olan ise *lüzum*dur. Büyük öncül "Ya şey cansızdır, ya da nefis sahibidir" sözümüze dönüştürüldüğü zaman doğru olan, *'inâd*dır. Eğer hakîki olmayan olumsuz olursa ve her ikisi de tümel olursa, mukaddemi hulf ile bizim zikrettiğimiz tümel olan olumsuz bitişik şartlıyı gerektirir.

[٧٩٢] أما إذا كان إحداهما جزئية، تنتج متصلة جزئية [١٣٤ب]. وإذا كانت سالبة كلية كانت أو جزئية، لا تنتج نتيجة مقدّمها من طرف معين للاختلاف. أمّا من طرف الموجبة، فإنه يصدق قولنا: دائما إما أن يكون الشيء إنسانا أو لا ناطقا. وليس البتة إما أن يكون الشيء لا ناطقا أو لا إنسانا مع معاندة الطرفين. وإذا بدّلت الكبرى بقولنا: وليس البتة إما أن يكون الشيء لا ناطقا أولا فرسا، يكون الحق استلزام الأصغر للأكبر. وأما من طرف السالبة، فإنه يصدق: ليس البتة إما أن يكون الشيء ناطقا أو إنسانا ودائما إما أن يكون الشيء إنسانا أو لا ناطقا مع التعاند. وإذا بدّلت الصغرى بقولنا: وليس البتة إما أن يكون الشيء لا حيوانا أو لا إنسانا، يصدق القياس مع التلازم، بل تنتج سالبة جزئية مقدّمها إما طرف الموجبة وإمّا طرف السالبة؛ لأنها لو لم يصدق، لا من هذا الطرف ولا من ذلك فإنه[1] يلزم مساواة الأصغر للأكبر، وتنقلب السالبة موجبة حقيقية. هذا خلف.

[٧٩٣] وإن كانت مع الموجبة الحقيقية مانعة الجمع أو مانعة الخلوّ، فإن كانتا موجبتين كليتين، [١٣٥أ] يلزم متصلة موجبة كلية من الطرفين مقدّمها طرف مانعة الجمع. إن كانت مع الحقيقية مانعة الجمع وطرف الحقيقية إن كانت مانعة الخلوّ، والبيان ظاهر. ولا يكون مقدم النتيجة خلاف ما ذكرنا وإلا انقلب غير الحقيقية لمساواة الأصغر للأكبر حينئذ.

[٧٩٤] وإن كانت إحداهما جزئية، أنتج متصلة موجبة جزئية مقدّمها ما ذكرنا. إذا كانت الجزئية حقيقية والكلية مانعةَ الجمع، فإنه لا ينتج شيئا لا عنادا ولا لزوما لصدق قولنا: قد يكون إما أن يكون الشيء ناميا أو جمادا كما في الأجسام. ودائما إما أن يكون الشيء جمادا أو ناميا مانعة الجمع. والحق اللزوم. وإذا بدّلت الكبرى بقولنا: دائما إما أن يكون الشيء جمادا أو نفسا، يكون الحق عنادا. وإن كان غير الحقيقية سالبة وهما كليتان، يلزم متصلة سالبة كلية مقدمها ما ذكرنا بالخلف،

---

١ أ، ط، ع٢، م – فإنه؛ ع١ ± لا.

Çünkü orta terimin çelişiği, hakîkiye olan tarafın aynına eşittir. Lâzımın eşiti, lâzımdır; eşit olanın lâzımı da lâzımdır. Bundan dolayı da olumsuz olan yanlış olur ve sonucun mukaddemi, orta terimin çelişiğinin mâni'atü'l-cem'in tarafından daha özel, mâni'atü'l-huluvvun tarafından da daha genel olma ihtimalinden dolayı zikrettiğimiz şeyin hilafına olmaz. Dolayısı ile doğru olan, tümel olumludur; böylece de olumsuz doğru olmaz. Eğer olumsuz hakîkiye olursa, herhangi bir sonuç vermez. Mâni'atü'l-cem' ile beraber olmasına gelince, olumsuz hakîkiyenin doğruluğunun bazen mâni'atü'l-cem'in taraflarından biri ve diğer tarafın çelişiği arasında, bazen de onun taraflarından biri ve diğer tarafa eşit lâzım arasında olma ihtimalinden dolayı, farklılık gerekli olur. Mâni'atü'l-huluvv ile beraber olmasına gelince, olumsuz hakîkiyenin doğruluğunun mâni'atü'l-huluvvun taraflarından biri ile diğer tarafın çelişiği arasında ve onun taraflarından biri ile diğer tarafa eşit olan lâzım arasında olma imkânından dolayıdır. Biz, *lâzım*ı müsavi ile kayıt altına aldık; [bununla] özelin, genelin fertlerinin bazısından olumsuzlanma ihtimalinden dolayı mukaddemi lâzım, tâlîsi melzûm olan tikel olumsuzun doğru olduğunun zannedilmemesi amaçlanmıştır. Eğer onlardan biri tikel olursa, tikelin hakîkiye, olumsuzun da mâni'atü'l-cem' olması hariç, mukaddemi zikredildiği gibi olan, tikel olumsuz bitişik şartlı olan bir sonuç verir, çünkü o, ne 'inâd ve ne de lüzumdan herhangi bir şeyi sonuç olarak verir. Çünkü "Elbette ya şey taş olan, ya da a'ma olmayan değildir, mâni'atü'l-cem' olarak." ve canlı hakkında olduğu gibi "Bazen ya şey a'mâ olmayandır, ya da gören olmayandır" sözlerimiz taşın "gören olmayandır"ı gerektirmesiyle beraber doğrudur. Küçük öncül "Elbette ya şey görücü olan, ya da a'ma olmayan değildir."e dönüştürüldüğü zaman, doğru olan, *'inâd*dır.

[795] Her iki ayrık şartlı da mâni'atü'l-cem' olduğu zaman, ne bitişik şartlı ve ne de ayrık şartlı bir sonuç verir. Çünkü "Daima ya şey insandır, ya da canlı olmayandır" ve "Daima ya şey canlı olmayandır, ya da at olmayandır" sözümüz doğru olur. Doğru olan, *'inâd*dır. Büyük öncül "Daima ya şey canlı olmayandır, ya da konuşan/düşünendir"e dönüştürüldüğü zaman doğru olan, *lüzum*dur. Denilmiştir ki, üçüncü [şekil]de tarafların çelişiğinden, orta terimi de orta terimin aynı olan tikel olumlu bitişik şartlı gerekli olur. Ancak bu, geçersizdir, çünkü üçüncü [şeklin] sonuç verme takdirine göre bu, bu kıyasın sonucu olamaz.

لأنّ نقيضَ الأوسط يساوي عين طرف الحقيقية. ومساوي اللازم لازم ولازم المساوي لازم[1]. فكذبت السالبة ولا يكون مقدّم النتيجة خلاف ما ذكرنا لجواز كون نقيض [١٣٥ب] الأوسط أخصّ من طرف مانعة الجمع، وأعمّ من مانعة الخلوّ. فيكون الحق موجبة كلية حينئذ، فلا يصدق السلب. وإن كانت السالبة حقيقية، لا ينتج شيئا. أما مع مانعة الجمع، فلجواز صدق السالبة الحقيقية بين أحد طرفي مانعة الجمع ونقيض الطرف الآخر تارة وبين أحد طرفيها واللازم المساوي للطرف الآخر أخرى فيلزم الاختلاف. وأما مانعة الخلوّ، فلإمكان صدق السالبة الحقيقية بين أحد طرفي مانعة الخلوّ ونقيض الطرف الآخر وبين أحد طرفيها واللازم المساوي للآخر. وإنّما قيدنا اللازم بالمساوي كيلا يظنّ صدق السالبة الجزئية مقدمها اللازم وتاليها الملزوم لجواز سلب الخاص عن بعض أفراد العام. وإن كانت إحداهما جزئية، أنتج سالبة جزئية متصلة مقدّمها ما ذكر إلا إذا كانت الجزئية حقيقية والسالبة مانعةَ الجمع، إذ هو لا ينتج شيئا عنادا كان أو لزوما. فإنه يصدق: ليس البتة إما أن يكون الشيء حجرا أو لا أعمى مانعة الجمع، [١٣٦أ] وقد يكون إما أن يكون الشيء لا أعمى أو لا بصيرا كما في الحيوان مع أن الحجر يستلزم كونه لا بصيرا. وإذا بدّلت الصغرى بقولنا: ليس البتة إما أن يكون الشيء بصيرا أو لا أعمى، يكون الحق هو العناد.

[٧٩٥] وإذا كانت المنفصلتان مانعتي الجمع، لا تنتج متصلة ولا منفصلة. إذ يصدق قولنا: دائما إما أن يكون الشيء إنسانا أو لا حيوانا. ودائما إما أن يكون الشيء لا حيوانا أو فرسا. والحق العناد. وإذا بدّلت الكبرى بقولنا: دائما إما أن يكون الشيء لا حيوانا أو ناطقا، كان الحق اللزوم. قيل: يلزم متصلة موجبة جزئية من نقيض الطرفين من الثالث والأوسط عين الأوسط، وذلك باطل لأنه على تقدير إنتاج الثالث لا يكون هذا نتيجة هذا القياس.

---

١ ط – ولازم المساوي لازم.

[796] Her ikisinin de mâni'atü'l-huluvv olmasına gelince, "Daima ya dört mevcuttur, ya da on mevcut değildir. Ve daima ya eğer on mevcut değilse, dördün varlığı beşin varlığını ne gerektirici ne de nefyedici olmamakla beraber beş mevcuttur." sözlerimizin doğruluğundan dolayı ne *lüzum* olarak ve ne de *'inâd* olarak bir sonuç gerekli olmaz. Denilmiştir ki: Üçüncü[şekil]den bir tikel olumlu bitişik şartlı gerekir ve orta terim de orta terimin çelişiği olur. Biz, üçüncü [şeklin] sonuç vermesinin bozukluğunu açıklamıştık. Eğer onlardan biri olumsuz olursa, iki mâni'atü'l-cem''de mukaddemi olumsuz tarafından, iki mâni'atü'l-huluvv'da mukaddemi olumlu taraftan tikel olumsuzu gerektirir; aksi durumda olumsuz yanlış olur ve iki mâni'atü'l-cem'de olumsuz tarafın olumlu taraftan daha genel olma ve iki mâni'atü'l-huluvv'da daha özel olma ihtimalinden dolayı zikredilenlerin aksine onun mukaddemi gerekli olmaz.

[797] Eğer iki ayrık şartlıdan biri mâni'atü'l-cem', diğeri mâni'atü'l-huluvv olursa mukaddemi, döndürmesi geçerli olmaksızın mâni'atü'l-cem'den olan tümel bitişik şartlı gerekli olur, aksi durumda her ikisi de o zaman küçük ve büyük terimin eşitliği dolayısıyla iki hakîkiyeye dönüştürülür. Eğer onlardan biri tikel ve mâni'atü'l-cem' olursa tikel olumlu gerekli olur. Eğer mâni'atü'l-huluvv olursa "Daima ya şey felektir, ya da ağırdır. Ve bazen şey ya ağırdır, ya da unsurlarda olduğu gibi mâni'atü'l-huluvv olarak hafiftir" şeklindeki sözlerimizin doğruluğundan dolayı bir sonuç elde edilmez. Burada doğru olan *'inâd*dır. Küçük öncül "Daima ya şey ateştir, ya da ağırdır" sözümüze dönüştürüldüğü zaman, doğru olan *lüzum*dur. Denilmiştir ki, küçük terimin ve büyük terimin çelişiklerinden olan tikel bitişik şartlı bir sonuç elde edilir. Bunun bozukluğu daha önce öğrenilmişti. Onlardan biri olumsuz olursa sonuç çıkmaz. Çünkü bir şeyin çelişiğinden daha özel olan, çelişiği ve eşit lâzımıyla beraber doğru olmayabilir. Bundan dolayı da olumlu mâni'atü'l-cem', olumsuz mâni'atü'l-huluvv bazen küçük terimin büyük terimle olan uyuşmazlığı, bazen de nasıl olursa olsun eşitlikleri ile beraber doğru olur. Bundan dolayı da ihtilaf gerekli olur. Keza, bir şeyin çelişiğinden daha genel olan, şeyin çelişiği ve eşit lâzımı ile beraber doğru olabilir. Böylece olumlu mâni'atü'l-huluvv ve mâni'atü'l-cem', bazen uyuşmazlık, bazen de eşitlik ile doğru olurlar.

[٧٩٦] وأما إذا كانتا مانعتي الخلوّ، فلا يلزم النتيجة أيضا لا لزوما ولا عنادا لصدق قولنا: دائما إما أن يكون الأربعة موجودة أو لم تكن العشرة موجودة. ودائما إمّا إن لم تكن العشرة موجودة أو الخمسة موجودة مع أنّ وجودَ الأربعة لا تستلزم [١٣٦ب] وجود الخمسة ولا ينافيه. وقيل إنه يلزم متصلة موجبة جزئية من الثالث والأوسط نقيض الأوسط. وقد بيّنا فساد إنتاج الثالث. وإن كانت إحداهما سالبة، تلزم سالبة جزئية مقدمها طرف السالبة في مانعتي الجمع وطرف الموجبة في مانعتي الخلوّ، وإلا لكذبت السالبة ولا يلزم مقدمها بخلاف ما ذكر لجواز كون طرف السالبة أعمَّ من طرف الموجبة في مانعتي الجمع، وأخصّ في مانعتي الخلوّ.

[٧٩٧] وإن كانت المنفصلتان إحداهما مانعة الجمع والأخرى مانعة الخلوّ، لزمت متصلة كلية مقدمها من مانعة الجمع من غير عكس وإلا لانقلبتا حقيقيتين لتساوي الأصغر والأكبر حينئذ. وإن كانت إحداهما جزئية، فإن كانت مانعة الجمع، يلزم موجبة جزئية. وإن كانت مانعة الخلوّ، لا ينتج شيئا لصدق قولنا: دائما إما أن يكون الشيء فلَكا[١] أو ثقيلا وقد يكون إما أن يكون الشيء ثقيلا أو خفيفا مانعة الخلوّ كما في العناصر والحق هو العناد. وإذا بُدّلت الصغرى بقولنا: دائما إما أن يكون الشيء نارا أو [١٣٧أ] ثقيلا يكون الحق هو اللزوم. وقيل تنتج متصلة جزئية من نقيضي الأصغر والأكبر. وقد عرفت فيما مرّ فساد ذلك. وإن كانت إحداهما سالبة، لم ينتج شيئا؛ لأنّ الأخص من نقيض الشيء قد يكذب مع نقيضه ومع لازمه المساوي. فيصدق مانعة الجمع موجبة مع مانعة الخلوّ سالبة مع منافاة الأصغر للأكبر تارة ومع مساواته إيّاه أخرى. فيلزم الاختلاف. وكذا الأعم من نقيض الشيء قد يصدق مع نقيض الشيء ولازمه المساوي. فيصدق مانعة الخلوّ موجبة ومانعة الجمع سالبة مع المنافاة تارة والمساواة أخرى.

١ ع٢ – فلكا؛ م: فلكيا.

[798] Böylece zikrettiklerimizden şu ortaya çıkmaktadır: Bu kısımların sonuç vermesi için (i) iki öncülden birinin olumlu, (ii) diğerinin tümel olması ve (iii) olumsuzun tarafları arasında farzedilmek üzere olumsuzun, olumluya münâfî olması şartı koşulmuştur. Bunun sebebi olumsuz olumluyu nefyettiğinden küçük ve büyük terim arasında eşitliğin imkânsız olmasıdır. Aksi durumda olumsuzlama, olumlu taraflar arasında doğru olurdu. Çünkü eşit olandan olumsuzlanan, olumsuzlanmıştır. O zaman da olumlunun da, olumsuzun da yanlış olması gerekir. Aralarında eşitlik olmadığı zaman, ya her ikisi arasında eşitlik olur, ya da genellik vardır. Her iki takdire göre, tikel olumsuz bitişik şartlı doğru olur. Allah en iyisini bilir.

[799] İkinci kısım: Orta terim, onların her birinde tam cüz olarak bulunmaz. Onun sonuç vermesinin [dört] şartı [vardır:] İki öncülün olumlu olması, her ikisinde huluvvun men'i['nin doğru olması], onlardan birinin tümel olması ve ortaklığın da sonuç veren bir telifi kapsayıcı olmasıdır. Sonuç, [onun ortak olmayan tarafları arasında bir şey] olursa ve [eğer her iki taraf ortak olursa] bir veya birden çok olan telifin sonucundan, aksi durumda teliflerin sonuçlarından mâni'atü'l-huluvv olur.

[800] Bu kısmın beş yolu vardır: Çünkü ya iki öncülden birinin tek bir cüzü diğer öncülün tek bir cüzüyle veya cüzlerinin tamamıyla ortak olur, ya da her bir cüz diğer öncülün bir cüzüyle ortak olur, ya da her bir cüz diğer öncülün her bir cüzüyle veya bir cüz diğer öncülün bütün cüzlerine, geri kalanların ise her biri diğer öncülün her bir cüzüyle ortak olur.

[801] Her yolda dört şekil ortaya çıkar. Küçük öncül, büyük öncülden ortak olan iki cüz itibariyle ayrılır.

[802] Birinci [yolun] örneği: "Her A ya B'dir, ya da C'dir. Ve ya her C, D'dir, ya da her H, Z'dir." Şu sonuç çıkar: "Her A, ya B'dir, ya da D'dir, ya da her H, Z'dir." Sonuç üç parçadır. Onun açıklaması da şöyledir: Vakıa, telifin sonucunu ve diğer ikisinden birini sonuç olarak veren kıyastan hali değildir.

[803] İkincinin örneği: "Her A ya B'dir, ya da C'dir. Ve her C, ya D'dir, ya da H'dir." Şu sonuç çıkar: "Her A ya B'dir, ya D'dir, ya da H'dir." [(Bu sonuç da) küçük öncülün] ortak olmayan cüzünden ve iki sonuca ait iki sonuç veren kıyasın birinden hali olmaması sebebiyle[böyle]dir.

[٧٩٨] فقد ظهر[١] مما ذكرنا أنه يشترط في إنتاج هذه الأقسام إيجاب إحدى المقدمتين وكلية إحداهما وكون السالبة منافية للموجبة إذا فرضت بين طرفي الموجبة. ولميّة[٢] هذا أنّ السالبة لمّا كانت منافية للموجبة، يمتنع أن يكون بين الأصغر و الأكبر مساواة[٣]. وإلا لصدَق السلب بين طرفي الموجبة. لأنّ المسلوب من المساوي مسلوب. وحينئذ [١٣٧ب] يلزم كذب الموجبة وكذا كذب السالبة. وإذا لم يكن بينهما مساواة، فإما أن يكون بينهما مساواة[٤] أو عموم. وعلى التقديرين يصدق السلب المتصل الجزئي. والله أعلم[٥].

[٧٩٩] القسم الثاني: أن يكون الأوسط جزءا غيرَ تام من كل واحدةٍ منهما. وشرط إنتاجه إيجاب المقدمتين ومنع الخلو فيهما وكلية إحداهما واشتمال المتشاركين على تأليف منتج. والنتيجة مانعة الخلوّ من عين ما لا يشارك إن كان ومن نتيجة التأليف واحدة كانت أو أكثر وإلا فمن نتائج التأليفات.

[٨٠٠] وهذا القسم خمسة مسالك: لأنه إمّا أن يشارك جزء واحد من إحدى المقدمتين، جزءا واحدا من الأخرى أو جميعَ أجزاء الأخرى أو كل واحدٍ واحدًا من الأخرى أو كل واحدٍ كل واحدٍ من الأخرى أو واحد جميع أجزاء الأخرى والباقي كل واحدٍ منه واحدًا من الأخرى.

[٨٠١] وينعقد الأشكال الأربعة في كل مسلكٍ منها. ويميز الصغرى عن الكبرى باعتبار الجزأين المتشاركين.

[٨٠٢] مثال الأول قولنا: كل أ إما ب وإما ج. وإما كل ج د وإما [١٣٨أ] كل ه ز. ينتج: كل أ إما ب وإما د وإما كل ه ز. والنتيجة ثلاثة أجزاء. برهانه أنّ الواقع لا يخلو عن القياس المنتج لنتيجة التأليف وعن أحد الآخرين.

[٨٠٣] مثال الثاني: كل أ إما ب وإما ج. وكل ج إما د وإما ه. ينتج: كل أ إما ب وإما د وإما ه لعدم الخلوّ عن الجزء الغير المشارك وأحد القياسين المنتجين للنتيجتين.

---

١ ع٢: ذكر.
٢ م: كمية.
٣ م: منافاة.
٤ م، ع١، ط، أ: منافاة.
٥ ط، ع٢، م – والله أعلم.

[804] Üçüncünün örneği: "Ya her A, B'dir, ya da her C, D'dir. Ya her B, H'dir, ya da her D, Z'dir." İki sonuç çıkar. Bir: "Ya her A, B'dir. Ve ya her B, H'dir. Ve ya her C, Z'dir." İki: "Ya her A, H'dir. Ve ya her C, D'dir. Ve ya her D, Z'dir."

[805] Dördüncünün örneği: "Ya her A, B'dir ve ya her B, C'dir. Ve ya her C, A'dır ve ya Her B, D'dir." Şu sonuç çıkar: "Ya bazı B'ler D'dir. Ve ya A, D'dir. Ve ya her B, A'dır. Ve ya bazı C'ler D'dir." Sonuç, telifin sonuçlarından oluşan dört cüzdür.

[806] Beşincinin örneği: "Ya her A, B'dir ve ya her C, D'dir. Ve ya her D, H'dir ve ya her D, A'dır." İki sonuç çıkar. Bir: "Ya her A, B'dir ve ya her C, H'dir ve ya her C, A'dır." İki: "Ya bazı B'ler D'dir. Ya Her C, A'dır. Ya Her D, H'dir." Sonuç, onlardan biriyle ortak olan cüzden ve iki telifin iki sonucundan oluşmuştur. Açıklamalar hepsinde aynıdır. Telifin sonucunun teliften daha genel olma ihtimalinden dolayı bu beş kısımda *cem'in men'i* gerekmez. Bundan dolayı telif olmaksızın, diğer cüzlerle doğru olur. Mesela birinci örnekteki "Daima ya her insan anıran olmayandır, ya da anırandır. Ve daima ya her anıran gülendir, ya da her cansız gülen değildir" sözümüzde durum böyledir. Çünkü müşterek olmayan bir şey, telif olmaksızın telifin sonucuyla beraber doğru olur. Evet, sonucun cüzlerinin çelişiğinden mâni'atü'l-cem' sonucu çıkar, ancak bu, bizzat olmaksızın mâni'atü'l-huluvvun ona çevrilmesi yoluyla olur. Bu yolların tek tek tümevarım yoluyla araştırılması sonucunda şu bilgiler elde edilir: Bu bazen iki öncülden birinin cüzlerinin herhangi bir terimde ortak olması yönüyle ve iki öncülden her birinin cüzleriyle ortak olması yönüyle gerçekleşebilmektedir, bazen de herhangi ikisinden herhangi bir cüzün ortak olmaması yönüyle gerçekleşebilmektedir. Böylece sonucun tek mi yoksa birden fazla mı, sonucun cüzlerinin üç tane mi yoksa üçten fazla mı olduğu bilinir.

[807] Şeyh, ikinci şekilde ondan yüklemli bir sonuç elde etmiştir. Örneğin: "Her A ya B'dir, ya da C'dir. Ve hiçbir D, ya B değildir, ya da C değildir." Şu sonuç çıkar: "Hiçbir A, D değildir." Sen, iki ayrık şartlının, iki yüklemliye benzediğini öğrenmiştin, gerçekte de [Şeyh] o ikisinden [,yani yüklemliden yüklemli] sonuç elde etmiş olmaktadır [,yoksa iki şartlıdan değil.]

[٨٠٤] مثال الثالث: إما كل أ ب وإما كل ج د. وإما كل ب ه وإما كل د ز. ينتج نتيجتين إحداهما: إما كل أ ب وإما كل ب ه وإما كل ج ز. الثانية: إما كل أ ه وإما كل ج د وإما كل د ز.

[٨٠٥] مثال الرابع: إما كل أ ب وإما كل ب ج. وإما كل ج أ وإما كل ب د. أنتج: إما بعض ب د وإما كل أ د وإما كل ب أ وإما بعض ج د. والنتيجة أربعة أجزاءٍ من نتائج التأليفات.

[٨٠٦] مثال الخامس: إما كل أ ب وإما كل ج د. وإما كل د ه وإما كل د أ. ينتج نتيجتين إحداهما: إما كل أ ب وإما كل ج ه وإما كل ج أ. الثانية: إما بعض ب د وإما كل ج أ وإما كل د ه. والنتيجة مركبة [١٣٨ب] من الجزء المشارك لأحدهما ومن نتيجتي التأليفين. والبرهان في الجميع ما مر. ولا يجب منع الجمع في الأقسام الخمسة لاحتمال كون نتيجة التأليف أعمَّ من التأليف. فيصدق بدون التأليف مع أجزاء أخر. كقولنا في المثال الأوّل: دائما إما أن يكون كل إنسان لا ناهقا أو ناهقا[١]. ودائما إما أن يكون كل ناهق ضاحكا أو كل جماد ليس بضاحك. فإنه يصدق ما هو غير المشترك مع نتيجة التأليف بدون التأليف. نعم يلزم من نقائض أجزاء النتيجة مانعة الجمع، لكن يكون ذلك بواسطة انقلاب مانعة الخلوّ إليها لا بالذات. ويُعرف من استقراء هذه المسالك أنها قد تقع بحيث يشارك أجزاء إحدى المقدمتين معا في حد وبحيث يشارك أجزاء كل واحدة منهما وقد تقع بحيث لا يشارك شيء من أجزائهما وتعرف أن النتيجة فيها أهي واحدة أو أكثر وأجزاء النتيجة هل هي ثلاثة أو أكثر.

[٨٠٧] واستنتج الشيخ[٢] من الشكل الثاني حملية كقولنا: كل أ إما ب وإما ج. ولا شيء من د إما ب [١٣٩أ] وإما ج. ينتج: لا شيء من أ د. وأنت تعلم كون المنفصلتين شبيهتين بالحمليتين، بل بالحقيقة هما هما.

---

١ ع١ – أو ناهقا.

٢ إبن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٥٠.

[808] Üçüncü kısım: Orta terim, ikisinden birinde tam cüz iken diğerinde tam cüz değildir.

[809] Oradaki sonuç, ortak olmayan cüzden ve daha önce geçtiği gibi vakıanın bu cüzden ve sonuç veren kıyastan hâli olmamasından dolayı iki şartlı arasındaki telifin sonucundan olan mâni'atü'l-huluvv'dan oluşur.

Üçüncü Kısım: Bir Yüklemliyle Bir Bitişik Şartlıdan Oluşan Şartlı Kıyas

[810] Orada dört yol vardır: Çünkü yüklemliye ortak olan ya bitişik şartlının tâlîsi veya mukaddemidir ve nasıl olursa olsun yüklemli, ya küçük, ya da büyük öncül olur. Her bir kısımda, iki ortaklıktan dolayı dört şekil oluşur.

[811] Birinci yol: Ortaklık, bitişik şartlının tâlîsindedir ve yüklemli de büyük öncül olur.

[812] İki: Yüklemli küçük öncül olur ve her ikisi, mukaddemi bitişik şartlının mukaddemi, tâlîsi de birincide yüklemlinin büyük öncül olması, ikincide küçük öncül olmasına riayet etmek şartıyla tâlî ve yüklemli arasındaki telifin sonucudur.

[813] Her ikisinin sonuç çıkarma işinde de bitişik şartlının olumlu olması ve her iki ortağın zikredilen kurallarda cari olarak sonuç veren telifi kapsaması veya telifin sonucunun yüklemli ile beraberliğinin, eğer bitişik şartlı olumsuz ise olumsuzun tâlîsi bir sonuç vermesi gerekir.

[814] Olumlunun birinci yolundaki birinci şeklin örnekleri şöyledir: "Eğer her A, B ise, her C de D'dir. Ve her D de H'dir." Şu sonuç çıkar: "Eğer Her A, B ise, her C de H'dir." Çünkü mukaddem farzedildiği zaman tâlî, yüklemli ile beraber doğru olur. Her ne zaman ikisi doğru olursa sonuç da gerekli olur. Bundan dolayı da mukaddemin takdirine göre sonucun doğru olması gerekir ki, o da aranılan şeydir. Diğer iki yolda da tümel ve tikel bitişik şartlıdan olan diğer modları ona kıyas et.

[٨٠٨] القسم الثالث: أن يكون الأوسط جزءا تاما من إحداهما غير تام من الأخرى.

[٨٠٩] والنتيجة فيه مانعة الخلو من الجزء الغير المشارك ومن نتيجة التأليف بين الشرطيتين لعدم خلو الواقع عن ذلك الجزء وعن القياس المنتج لها كما مر من قبل.

القسم الثالث ما يتركب من الحملية والمتصلة

[٨١٠] وفيه أربعة مسالك: لأن المشارك للحملية إما تالي المتصلة أو مقدمها وكيف كان فالحملية إما صغرى[١] أو كبرى. وتنعقد الأشكال الأربعة في كل منها بحسب المتشاركين[٢].

[٨١١] الأول: أن يكون المشارك تالي المتصلة والحملية كبرى.

[٨١٢] والثاني: أن تكون الحملية صغرى وهما ينتجان متصلة مقدمها مقدم المتصلة وتاليها نتيجة التأليف بين التالي والحملية بشرط أن يراعى فيها كون الحملية كبرى في الأوّل وصغرى في الثاني.

[٨١٣] ويشترط في إنتاجهما إيجاب المتصلة واشتمال المتشاركين على تأليف منتج مرعيا فيه [١٣٩ب] الرعاية المذكورة أو إنتاج نتيجة التأليف مع الحملية تالي السالبة إن كانت المتصلة سالبة.

[٨١٤] مثال الشكل الأوّل في المسلك الأوّل من الموجبة: إن كان كل أ ب كل ج د. وكل د ه. أنتج: إن كان كل أ ب فكل ج ه. لأنه إذا فرض المقدم، يصدق التالي مع الحملية. وكلما صدقا، تلزم النتيجة. فيلزم على تقدير المقدم صدق النتيجة وهو المطلوب. وقِس عليه باقي الضروب من المتصلة الكلية والجزئية في المسلكين.

---

١ م: الصغرى.
٢ ط – بحسب المتشاركين.

Olumludan olan [birinci yolun birinci şeklinin örneği şöyledir]: "Elbette A, B olduğunda her C, D değildir, olacak değildir. Ve her D, H değildir." Şu sonuç çıkar: "A, B olduğunda her C, H değildir, olmaz." Çünkü telifin sonucu olarak farzedilen: "Her C, H değildir" sözümüz doğru olduğu zaman, "Her C, H değildir." ve "Her D, H değildir" de doğru olur. Her ikisi de doğru olduğu zaman, "Her C, D değildir" de doğru olur ve o da *tâlî*dir. Bundan dolayı ikincinin, mukaddemin farzedilen sonucunu istilzamı lâzım gelir ki, o da aranılan şeydir.

[815] Şeyh, *Şifâ*'da küçük öncül olan olumsuzun modlarının tamamını olumsuz lüzumiyenin olumluya ircâ edilmesine dayanarak bir başka yolla açıkladı. Bu da şu örnekte söylenildiği gibidir: Küçük öncül doğru olduğu zaman "Her ne zaman A, B ise, her C de D'dir. Ve her D, H'dir" doğru olur. O ikisinin verdiği sonuç şudur: "Her ne zaman A, B ise, her C de H'dir. Ve o da "A, B olduğunda her C, H değildir, olmaz "ı gerektirir ki, o da sonuçtur.

[816] Biz, şartlıların birbirini gerektirmesinde bu ircânın geçersizliğini açıkladık.

[817] Şeyh [bu iki yolun sonuç vermesi hakkında] bir şüphe ortaya attı [ve şöyle dedi:] Bu karineler, şayet yüklemlinin doğruluğu, [bitişik şartlının] mukaddemin[in] doğruluğunun takdirine göre olursa ancak sonuç verir. [Şayet doğru olmazsa, telifin sonucu, mukaddemin doğruluğunun takdirine göre doğru olur. Bundan dolayı da sonuç ortaya çıkmaz,] ancak [yüklemlinin bunun hakkında doğru olması da] gerekmez. Çünkü "Her ne zaman boşluk mevcutsa, bazı buudlar, zâtıyla kâimdir" doğru olur ve sonra nefsü'l-emr'de birinci ve ikinci[şekil]de mukaddemin yüklemliyle uyuşmaması ile beraber "Hiçbir buud, zâtıyla kâim değildir" veya "Zâtıyla kâim olanlardan hiçbiri, buud değildir" önermeleri doğru olur. [Çünkü boşluğun mevcut olduğu doğrulanırsa, iki yüklemli de yanlış olur, çünkü o zaman zâtıyla kâim bir buud bulunur.] Şayet beraber[ce her ikisinin doğruluğu] farzedilirse, kıyas yanlış bir sonucu gerektirir ve o da şöyledir: "Her ne zaman boşluk mevcutsa, bazı buudlar buud değildir."

[818] [Şeyh] birincisini şöyle cevapladı: Biz, sözü, kendisinde beraberce doğru oldukları karineye özgü kılıyoruz. İkincisini de şöyle cevapladı: [Biz, yüklemlinin doğruluğunu mukaddemle beraber farzettiğimizde bu sonuç, zorunlu olarak gerekir, yani] iki öncülden olan lâzım doğrudur [,çünkü yüklemlinin mukaddemle beraber gerçekleşmesi imkânsızdır] ve imkânsızın imkânsız bir sonucu doğurması mümkündür.

ومن السالبة: ليس البتة إذا كان أ ب فليس كل ج د. وكل د ه. ينتج: ليس البتة إذا كان أ ب فليس كل ج ه. لأنه إذا صدقت نتيجة التأليف فرضا وهي قولنا: ليس كل ج ه، يصدق: ليس كل ج ه، وكل د ه. وإذا صدقا، يصدق: ليس كل ج د وهو التالي. فيلزم الثاني استلزام المقدم للنتيجة المفروضة. وهو المطلوب.

[٨١٥] وبين الشيخ في الشفاء جميع الضروب السالبة الصغرى بطريق آخر بناء على ارتداد السالبة اللزومية إلى الموجبة كما يقال في هذا المثال: إذا صدقت الصغرى، يلزمه [١٤٠أ]: كلما كان أ ب فكل ج د وصدق كل د ه. وهما ينتجان: كلما كان أ ب فكل ج ه. ويلزمه: ليس البتة إذا كان أ ب فليس كل ج ه. وهو النتيجة.

[٨١٦] وقد بيّنا بطلان هذا الارتداد في تلازم الشرطيات.

[٨١٧] وأورد الشيخ[١] شكا بأن هذه القرائن إنّما ينتج أن لو بقي صدق الحملية على تقدير صدقِ المقدمِ وذلك غيرُ لازمٍ، إذ يصدق: كلما كان الخلاء موجودا، فبعض البعد قائم بذاته. ثم يصدق في نفس الأمر ولا شيء من البُعْد بقائم بذاته أو لا شيء مما يقوم بذاته بعد في الثاني والأوّل مع منافاةِ المقدم للحملية. ولو فرضا معا، يوجب القياس نتيجة كاذبة وهي قولنا: كلما كان الخلاء موجودا فبعض البعد ليس ببُعْدٍ.

[٨١٨] وأجابَ[٢] عن[٣] الأوّل بأنّا نخص الكلام بالقرينة التي تصدقان فيها معا، وعن الثاني بأن اللازم عن المقدمتين حق والمحال جاز أن يستلزم المحال.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٢٦.
٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٢٦.
٣ أ، ع٢، م: من.

[819] *Keşf*'in yazarı birincisine şöyle itiraz etti: Mukaddemin yüklemliye uymaması mukaddemin doğru olduğu varsayımına dayalı olarak yüklemlinin de doğru olmasını gerektirmez. [Bu ihtimalin imkânsızlığı hakkında] bir delil getirilmelidir. İkincisine ise şöyle itiraz etti: Burada belirli bir çürütme ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca bundan kıyasın aslı hakkında ortaya çıkan men'in sakıt olması da gerekmez. Sonra şöyle dedi: Aksine onun cevabı şöyledir: Bu kıyastan, mukaddem ve kıyastan ortaya çıkan huluvv'un yokluğunun zorunluluğu nedeniyle mukaddemin çelişiği ve telifin sonucundan ayrık şartlı bir mâni'atü'l-huluvv lâzım gelir. Çünkü yüklemli, nefsü'l-emrde doğrudur. Şayet onunla beraber tâlî de doğru olursa kıyas, doğru olur. Ama eğer [yüklemli ile beraber] doğru olmazsa, tâlî'nin yokluğundan dolayı mukaddem'in çelişiği doğru olur. Sonra bir şey bu ayrık şartlıyı, zikredilen bitişik şartlıya ircâ eder veya bu ayrık şartlıyı, aranılan şeyin bizzat kendisi haline getirir.

[820] Bil ki, bu söz, isabetli değildir, çünkü birinci hakkında Şeyh'in sözünün anlamı kendi ifadesiyle şöyledir: Biz, şöyle deriz: Küçük öncül büyük öncülle beraber mukaddemin takdirine göre doğrulandığı zaman, bu ikisinden bir sonuç gerekli olur. Doğrulanmadığı zaman çelişkiye düştüğümüze dair bir itiraz yöneltilemez. Ve o zaman birinci itiraz düşer/geçersiz olur, aynı şekilde ikincisi de. Çünkü [Şeyh'in] cevab[ı], bu men'in kaynaklarının tamamını kapsar [zira bu kıyasın sûreti, kesin olarak sonuç verir. Şayet imkânsız gerekli olursa, ancak onun maddesinin değişiminden dolayıdır. *Keşf*'in yazarının] cevab[ın]a gelince, geçersizliği açıktır, çünkü tâlînin yüklemli ile beraber doğruluğu, imkânsızdır. Dolayısıyla da sonucu gerektirmemesi caizdir. Şayet bu kabul edilirse, bu durumda biz şunu kabul etmiyoruz: Tâlî yüklemli ile beraber doğru olmazsa, mukaddemin yanlışlığı gerekir; bu da doğruluğun olmamasının, o zaman yüklemlinin ortadan kalkmasıyla olma ihtimalinden dolayıdır. Şayet bu kabul edilirse, bitişik şartlının ayrık şartlıya lüzumunu kabul etmeyiz, böyle bir şey, ancak ayrık şartlı, mukaddemin doğruluğunun takdirine göre kalırsa, gerekli olur. Doğrusu ise, bunun hilafınadır. Çünkü şayet biz, mukaddemin doğruluğunu farzedersek, iki tikel arasında bir huluvv gerekli olur, çünkü o zaman yüklemlinin yanlışlığı gerekli olur. Dolayısıyla ne [mukaddemin] çelişik[i], ne de [telifin] sonuç[u] doğru olur.

[٨١٩] واعترض صاحب الكشف[١] على الأوّل بأنّ عدمَ منافاته إيّاها لا يقتضي صدقها على تقدير صدقه، فلا بُدّ من دليل، وعلى الثاني بأنّه دفع نقض [١٤٠ب] معين ولا يلزم منه سقوط المنع الوارد على أصل القياس. وقال بل جوابه أنه يلزم هذا القياس منفصلة مانعة الخلوّ من نقيض المقدم ونتيجة التأليف ضرورة عدم الخلوّ الواقع عن نقيض المقدّم والقياس لأنّ الحملية صادقة في نفس الأمر. فلو صدق معها التالي، صدق القياس. وإن لم يصدق، صدق نقيض المقدّم لانتفاء التالي. ثم إنّ شيئا يردّ هذه المنفصلة إلى المتصلة المذكورة أو يجعل هذه المنفصلة نفس المطلوب.

[٨٢٠] واعلم أن هذا كلام غير سديد، إذ معنى كلام الشيخ في الأوّل هو أنه قال نحن نقول إذا صدقت الصغرى مع الكبرى على تقدير المقدّم، لزمت منهما النتيجة، فحيث لا يصدق لا يرد علينا نقضا. وحينئذ سقط الاعتراض الأوّل. وكذا الثاني، لأنّ الجواب عام في جميع موارد هذا المنع. وأمّا الجواب، فظاهر البطلان، لأن صدق التالي مع الحملية ممتنع، فجاز أن لا يلزم النتيجة. ولئن سُلّم[٢] ذلك، لكن لا نسلم أنّ التالي لو لم يصدق مع الحملية، يلزم كذب المقدّم لجواز أن يكون عدمُ الصدق بانتفاء الحملية حينئذ. ولئن سُلّم ذلك، يكن لا نسلّم[٣] لزوم المتصلة [١٤١أ] للمنفصلة. وإنّما يلزم ذلك أن لو بقيت المنفصلة على تقدير صدق المقدّم والحق خلاف ذلك؛ لأنّا لو فرضنا صدق المقدم، يلزم الخلوّ بين الجزئيين، لأنه حينئذ يلزم كذب الحملية، فلا يصدق النقيض ولا النتيجة.

---

١ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص.٣٧١-٣٧٢/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ١١٥ ب.

٢ م: سلمنا.

٣ م، ع١ – أن التالي لو لم يصدق مع الحملية، يلزم كذب المقدم لجواز أن يكون عدم الصدق بانتفاء الحملية حينئذ. ولئن سلم ذلك يكن لا نسلم.

[821] Üçüncü yol: Ortaklık, bitişik şartlının mukaddeminde olur ve yüklemli de küçük öncül olur.

[822] Dördüncüsü: [Ortaklık, bitişik şartlının mukaddeminde olur ve] yüklemli büyük öncül olur.

[823] Sonuç, her ikisinde de bitişik şartlı olur; mukaddemi, daha önce geçtiği üzere yüklemlinin durumunun gözetildiği önceki telifin sonucu oluşturur. Tâlîsini ise bitişik şartlı oluşturur.

[824] Şeyh, *Şifâ*'da, bu iki yolun modlarının tafsilatını çok uzattı ve genel-geçer bir kural da zikretmedi; *Keşf*'in yazarı [Hûnecî] de aynı şekilde davrandı. Ancak biz, Allah onları bâki kılsın, zamanın âlimlerinden [*Metâli*'in yazarının] sözlerinde güzel kurallar bulduk. Biz, onu ilave görüşlerimizle beraber açıklayacağız.

[825] Biz deriz ki: Eğer [yüklemli ve bitişik şartlının mukaddeminin] ortaklık[ı], daha önce zikredildiği gibi, yüklemlinin [küçük ve büyük öncül olarak] durumuna riayet şartıyla sonuç veren bir telif[i] kapsarsa her ikisinin de sonuçları ya başlangıçta elde edilir, ya da tümel bitişik şartlının tikel mukaddemi tümel yapıldıktan sonra elde edilir, çünkü tikel mukaddem, tümel kuvvetindedir. Zira bütün parçasının lâzımını gerektirir ve bu kıyas her iki yolun her bir yolundaki her bir şeklin her bir modundan oluşarak mukaddemi tümel olan tikel bir sonuç verir. Bu kıyasların sonuçları üçüncü şekille kontrol edilir ve [böyle bir kıyasta] orta terim bitişik şartlının mukaddemi olur. Veyahutta sonucu, ikinci şekilde oluşturulan hulf[î bir kıyas] ile kontrol edilir; bu durumda da orta terim bitişik şartlının tâlîsi olur. Eğer yüklemli ve bitişik şartlının mukaddemi sonuç veren bir kıyas oluşturmazlarsa yüklemlinin telifin sonucu veya o[telifin sonucu]nun tümel olarak [düz] döndürmesiyle beraberliği bitişik şartlının mukaddemini sonuç olarak vermesi gerekir. Ve bu kısımda bitişik şartlının tümel olması gerekir, çünkü birinci [şekil]den bir kıyasta büyük öncül olur. Oluşturulan telifin sonucu birinci şekil ile kontrol edilir; böyle bir telifte de orta terim bitişik şartlının mukaddemi olur ve sonuç da mukaddemi tümel olan bir tümel olur. Sonuç veren bir kıyasın sonucunun döndürülmesi ile üçüncü şekil de kontrol edilir. Orta terim de (yukarıdaki tümel sonucun) döndürülmüş hali olur ve bu durumda ise sonuç tikel olur.

[826] Üçüncü yolda birinci şeklin birinci modunun örneği şöyledir: Ortaklık şöyle bir sonuç verir: "Her C, B'dir. Ve her ne zaman her B, A ise, V de Z'dir." Şu sonuç çıkar: "Bazen her C, A olduğu zaman, V de Z'dir."

[٨٢١] المسلك الثالث: ما يكون المشارك مقدّمَ المتصلةِ والحمليةِ صغرى.

[٨٢٢] والرابع ما يكون الحملية كبرى.

[٨٢٣] والنتيجة فيهما متصلة مقدّمها نتيجة التأليف مرعيا فيه وضع الحملية كما مرّ، وتاليها المتصلة.

[٨٢٤] والشيخ طَوَّلَ في الشفاء[١] بتفصيل ضروب هذين المسلكين وما ذكر ضابطا شاملا، وكذا صاحب الكشف[٢]. وقد وجدنا من كلام بعض أفاضل الزمان[٣] أدام الله إياههم ضابطا حسنا، فنبيّنه مع ما زاد عليه رؤيتنا.

[٨٢٥] فنقول: المتشاركان إن اشتملا على تأليف منتج بشرط رعاية وضع الحملية كما ذكر إنتاجهما إما ابتداء أو بعد جعلِ المقدمِ الجزئي للمتصلة[٤] الكلية كليا، إذ الجزئي المقدّم في قوة كلية؛ لأنّ الكل مستلزم للازم جزئه أنتج القياس من كل ضرب في كل شكلٍ [١٤١ب] من كل مسلك من المسلكين نتيجة جزئية كلي[٥] المقدّمِ. والبرهان من الثالث والأوسط مقدّم المتصلة أو بالخلف من الثاني والأوسط تالي المتصلة. وإن لم يشتملا، وجب كون الحملية مع نتيجة التأليف أو مع عكسها بكلية مُنتجا لمقدّم المتصلة. والمتصلة يجب كونها في هذا القسم كلية، لأنها حينئذ يصير كبرى في الأوّل. والبرهان حيث المنتج نتيجة التأليف من الأوّل والأوسط مقدّم المتصلة والنتيجة كلية كلي المقدّم. وحيث المنتج عكسها من الثالث. والأوسط ذلك العكس. والنتيجة جزئية.

[٨٢٦] مثال الضرب الأوّل من الشكل الأوّل في المسلك الثالث. والمتشاركان منتج: كل ج ب. وكلما كان كل ب أ فو ز. ينتج: قد يكون إذا كان كل ج أ فو ز.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٣٧-٣٤٧.
٢ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٣٧١-٣٨٠/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ١١٥ ب-١١٨ ء.
٣ انظر: أرموي، مطالع الأنوار، ص. ٩٤-٩٦.
٤ ع٢: المتصلة.
٥ ع١: كلية.

[827] Üçüncü şekilden olan[burhân]a gelince, bitişik şartlının mukaddemi farzedildiğinde, o, yüklemli ile beraber doğru olur. Beraberce doğru olduklarında, telifin sonucu doğru olur. Mukaddem doğru olduğunda, telifin sonucu doğru olur, ancak mukaddem doğru olduğunda, onun tâlîsi de doğru olur. Şu sonuç çıkar: Bazen telifin sonucu doğru olduğu zaman, bitişik şartlının tâlîsi doğru olur. Ve o da aranılan şeydir.

[828] [Yukarıda zikredilen örnekte] hulf[î kıyas ile açıklamaya] gelince, sonuç doğru olmadığı zaman "Her C, A olduğu zaman V, Z'dir, olmaz." Onu büyük öncülle bir araya getirip ikinci[şekil]den bir sonuç elde edilir: "Her B, A olduğu zaman, her C, A'dır olmaz." Bu, geçersizdir. Çünkü "Her B, A'dır." doğru olduğunda, yüklemli de doğru olur ve o da "Her C, A'dır"; böylece "Her C, B'dir" lâzım gelir.

[829] Bununla Şeyh, *Şifâ*'da, iki ortakla sonuç veren modların tamamını açıklamıştır. Bizim için ise, her iki açıklama da tartışmalıdır, çünkü biz, bundan önce, bu iki modda üçüncü ve ikinci şeklin, sonuç vermesinin bilinmediğini açıklamıştık. Her yolun her şeklinin modlarını buna kıyas et.

[830] İki ortağın sonuç vermemesinin ve sonuç verenin telifin sonucu olmasının örneği şöyledir: "Her C, B'dir. Bazı B'ler A değilse V, Z'dir, olmaz." bileşiminden şu sonuç çıkar: "Hiçbir C, A değilse V de Z'dir, olmaz." Çünkü "Her ne zaman hiçbir C, A değilse, her C de B'dir. Ve hiçbir C, A değildir. Ve her ne zaman böyle olursa, bazı B'ler A değildir." Bundan dolayı "Her ne zaman hiçbir C, A değilse, bazı B'ler A değildir. Ve bazı B'ler A değilse V de Z'dir, olmaz." Şu sonuç çıkar: "Hiçbir C, A değilse V, Z'dir, olmaz." Ve o da aranılan şeydir.

[831] Sonuç verenin, sonucun döndürmesi olduğu örnek de şöyledir: "Hiçbir C, B değildir. Ve her ne zaman hiçbir C, A değilse V de Z'dir." Şu sonuç çıkar: "Bazen bazı B'ler A ise, V de Z'dir." Çünkü, "Her ne zaman her A, B olduğunda" ki bu sonucun döndürmesidir; "Hiçbir C, B değildir. Ve her A, B'dir." Ve her ne zaman böyle olursa "Hiçbir C, A değildir." olur. Biz, onu büyük öncülle bir araya getirip şu sonucu elde ederiz: "Her ne zaman A, B ise, V de Z'dir." Bu, büyük öncül, mukaddeminin döndürmesini gerektirmesi ise küçük öncül yapılır ve sonuç şöyle olur: "Bazen bazı B'ler A olduğu zaman, V de Z'dir". Aranılan da budur. Diğer modları, buna kıyas ederek oluştur.

[٨٢٧] أما من الثالث، فلأنه كلما فرض مقدم المتصلة، يصدق هو مع الحملية. وكلما صدَقا معا، صدقت نتيجة التأليف. فكلما صدَق المقدم، صدقت نتيجة التأليف، لكن كلما صدق المقدم، صدق تاليه. ينتج: قد يكون إذا صدقت نتيجة التأليف، صدق تالي المتصلة. وهو المطلوب.

[٨٢٨] وأمّا الخلف، فلأنه [١٤٢أ] إذا لم يصدق النتيجة، صدق: ليس البتة إذا كان كل ج أ فو ز. فنضمه مع الكبرى لينتج من الثاني: ليس البتة إذا كان كل ب أ فكل ج أ. وذلك باطل، لأنه: كلما صدَق كل ب أ[١] والحملية صادقة وهي: كل ج ب يلزم كل ج أ.

[٨٢٩] وبهذا بين الشيخ في الشفاء[٢] جميع الضروب المنتج المتشاركين. ولنا في البرهانين نظر، إذ قد بينا قبلُ أنّ الشكل الثالث والثاني في هذين الضربين غيرُ معلومِ الإنتاج. وقِس على ذلك سائر الضروب كل شكل من كل مسلك.

[٨٣٠] مثال ما لا يكون المتشاركان منتجا والمنتج نتيجة التأليف: كل ج ب. وليس البتة إذا كان بعض ب ليس أ فو ز. ينتج: ليس البتة إذا كان لا شيء من ج أ فو ز. إذ: كلما كان لا شيء من ج أ فكل ج ب. ولا شيء من ج أ. وكلما كان كذلك فبعض ب ليس أ فكلما كان لا شيء من ج أ فبعض ب ليس أ. وليس البتة إذا كان بعض ب ليس أ فو ز. ينتج: ليس البتة إذا كان لا شيء من ج أ فو ز. وهو المطلوب.

[٨٣١] مثال ما يكون المنتج عكس النتيجة: لا شيء من ج ب. وكلما كان لا شيء من [١٤٢ب] ج أ فو ز. ينتج: قد يكون إذا كان بعض ب أ فو ز، لأنه: كلما كان كل أ ب، وهو عكس النتيجة: فلا شيء من ج ب. وكل أ ب. وكلما كان كذلك، فلا شيء من ج أ. فنضمه مع الكبرى لينتج: كلما كان أ ب فو ز. فتجعل هذه كبرى واستلزام مقدمها لعكسه صغرى لينتج: قد يكون إذا كان بعض ب أ فو ز، وهو المطلوب. وقس عليه سائر الضروب.

---

١ م: لأنه لو صدق كل ب أ.

٢ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٣٧-٣٤٨.

Dördüncü Kısım: Bir Yüklemli ve Bir Ayrık Şartlıdan Oluşan Kıyas

[832] Yüklemliler burada ancak ayrık şartlının cüzleri sayısınca olabilir. Ve her teliften oluşan sonuç ya tek bir yüklemlidir, ya da değildir. İki yolu vardır:

[833] Birinci yol: "Bölünen kıyas [Kıyas-ı mukassem]" olarak isimlendirilir. Onun için aynı şekilde [İbn Sînâ tarafından] "tam tümevarım" da denir. Orada her yüklemli, ayırmanın cüzlerinden bir cüzle beraber, ya tek bir şekilde, ya da farklı şekillerde aranılan yüklemliyi sonuç veren bir kıyas oluşturur. Ve o zaman da ayırmanın cüzlerinin, sonucun bir tarafında, yüklemlilerin de diğer tarafında ortak olması gerekir. Eğer telifler tek bir şekildense her kıyastaki orta terim, diğerinde onun dışındakidir, aksi durumda her iki önerme de yüklemlilerin tarafından ve ayıranların tarafından iki tarafla birlik oluşturur. Eğer [telifler] tek bir şekilden oluşmazsa, orta terimin birlik oluşturması caizdir. Eğer ayrık şartlı küçük öncül olursa, birinci şekilde orta terim onun cüzlerinin yüklemleri, yüklemlilerin konuları olur; dördüncü[şekil]de ise tersidir. Eğer ayrık şartlı büyük öncül olursa, bunun tersi [birinci şekilde, orta terim, onun cüzlerinin konuları ve yüklemlilerin yüklemleri olur ve dördüncü şekilde onun cüzlerinin yüklemleri, yüklemlilerin konuları olur.] İkinci şekilde [orta terim,] ayıranın cüzlerinin ve yüklemlilerin beraberce yüklemleri olur. Üçüncü [şekil]de, ayrık şartlı ister küçük öncül, ister büyük öncül olsun, onun konuları olur. [Bu, telifler, tek bir şekilden oluştuğu zamandır.]

[834] [Bu kıyasın] sonuç vermesinin şartı, *men'u'l-huluvv*un ayrık şartlı hakkında doğru olması, ayrık şartlının olumlu olması, her şekilde ortaklığın sonuç veren bir telifi kapsamıdır.

[835] Birinci şeklin birinci modunun örneği: "Daima ya her A, B'dir, ya da her A, C'dir. Ve her B, D'dir ve her C, D'dir." Şu sonuç çıkar: "Her A, D'dir."

القسم الرابع ما يتركب من الحملية والمنفصلة

[٨٣٢] والحمليات فيه لا يخلو من أن يكون بعددِ أجزاء الانفصال. والنتيجة من كل تأليف حملية واحدة أو لم يكن. فهذا مسلكان:

[٨٣٣] المسلك الأوّل وهي المسمى بـ'القياس المقسم[١]' وقال[٢] له 'الاستقراء التام' أيضا. ويتألف فيه كل حملية مع جزء من أجزاء الانفصال قياسا منتجا للحملية المطلوبة إما من شكل واحد أو أشكال مختلفة. وحينئذ يلزم أن يكون أجزاء الانفصال مشتركة[٣-٤] في طرف من النتيجة والحمليات في طرف آخر. والأوسط في كل قياس غيره في الآخر إن كانت التأليفات من شكل واحد وإلا اتحدت قضيتان بطرفيهما من [١٤٣أ] الحمليات ومن أجزاء الانفصال. وإن لم يكن من شكل واحد، جاز اتحاد الوسط. فالمنفصلة إن كانت صغرى، كانت الأوسط محمولات أجزائها وموضوعات الحمليات في الشكل الأوّل وبالعكس في الرابع. وبعكس ذلك إن كانت المنفصلة كبرى، ومحمولات أجزاء الانفصال والحمليات جميعا في الثاني. وموضوعاتها في الثالث سواء كانت المنفصلة صغرى أو كبرى.

[٨٣٤] وشرط الإنتاج صدق منع الخلوّ على المنفصلة، وكون المنفصلة موجبة، واشتمال المتشاركين في كل شكل على تأليف منتج[٥].

[٨٣٥] مثال الضرب الأول من الشكل الأول[٦]: دائما إما كل أ ب أو كل أ ج. وكل ب د وكل ج د. ينتج: كل أ د.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٤٩.

٢ انظر: ابن سينا، كتاب المختصر الأوسط، ص. ١٣١/ طرحان والده صلطان: ٢١٣، و. ٤٤ ب؛ ابن سينا، كتاب النجاة، ص. ٨٤.

٣ ع٢ – مشتركة.

٤ ع٢ – ~~قياسا منتجا~~.

٥ م، أ، ع٢: وكون المنفصلة موجبة واشتمال المتشاركين في كل شكل على تأليف منتج؛ ع١: واشتمال المتشاركين في كل شكل على تأليف منتج وكون المنفصلة موجبة؛ ط: واشتمال المتشاركين في كل شكل على تأليف منتج.

٦ ط + المنفصلة موجبة.

[836] O[nun sonucunun kontrol edilmesi] şöyle açıklanabilir: [Ayrık şartlının mâni'atü'l-huluvv olmasıyla ve yüklemlilerin de nefsü'l-emr'de doğru olmasıyla] ayırmanın cüzlerinden birinin doğru olması gerekir. Bundan dolayı da [bu cüz] ona ait ortak yüklemli ile beraber doğru olur ve aranılan şey sonuç olarak elde edilir. [Daha önce zikredildiği gibi bu kıyasta] bütünüyle cüzlerinin tamamından hâli olma ihtimalinden dolayı mâni'atü'l-cem'i sonuç vermez; ancak cüzleri, mâni'atü'l-huluvv'da gerekli olan şeylerin çelişikleri olması müstesnadır, bu durumda zâtı bakımından sonuç veren mâni'atü'l-huluvva dönüştüğünden sonuç vermesi gerekli olur.

[837] Eğer denilirse ki: Bölünen kıyas [Kıyas-ı mukassem] şayet yüklemliler beraberce doğru olarak kalırlarsa ancak sonuç verir. Bu, [nefyedici olduğundan] zorunlu değildir. [Bundan dolayı da onun bazısının doğruluğundan diğer bazısının yanlışlığı gerekli olur. O zaman da ayrık şartlıdan olan doğru cüz, yanlış olan yüklemli cüz ile ortak olma ihtimalinden dolayı aranılan şey ortaya çıkmaz.] Çünkü "Daima ya her A, B'dir, ya da her A, B değildir" ve "Her B, C'dir ve B olmayan her şey C'dir" doğru olduğu zaman, onların [iki yüklemin] çelişiğinin döndürmesi, düz döndürme ile diğerinin nefyedeni olarak döndürülür. ["Her B, C'dir" şeklindeki birinci yüklemli, *ters döndürme* ile "C olmayan her şey, B olmayandır" sözümüze döndürülür. Bu da düz döndürme ile "B olmayan bazı şeyler, C olmayandır" sözümüze döndürülür. İkinci yüklemli de "B olmayan her şey, C'dir" önermesidir. Bu da hulf'tür. Keza ikinci yüklemli *ters döndürme* ile "C olmayan her şey B'dir" sözümüze döndürülür. Ve bu da "Bazı B'ler, C olmayandır" sözümüze döndürülür. Böylece birinci yüklemli "Her B, C'dir" olur. Bu da hulf'tür.] Çünkü "C" varlık bildiren bir iş olduğu zaman onun doğruluğunun *yokluklara* ve *imkânsızlıklara* şamil olan "B olmayan her şey" hakkında olması imkânsızdır. Eğer yokluk bildiren olursa bir işin yokluğu olması gerekir. Bu iş hakkında eğer "B" doğrulanırsa birinci yüklemli yanlış olur, aksi durumda bir şeyin çelişiğinin kendine yüklenmesinin imkânsızlığından dolayı ikinci [yüklemli] yanlış olur. Bunun, "Her mevcut; ya vaciptir, ya da vacip değildir. Ve her vacip, imkân-ı 'âmm ile mümkündür. Ve vacip olmayan her şey, imkân-ı 'âmm ile mümkündür [;çünkü vacip olmayan her şey, ya imkânsızdır, ya da mümkündür. Her ikisi de, imkân-ı 'âmm ile mümkündür.]" sözlerimizin doğruluğuyla nakzedilmiş olduğu söylenemez.

[٨٣٦] برهانه: أنه لا بُدّ من صدق أحد أجزاء الانفصال. فيصدق مع الحملية المشاركة له وينتج المطلوب. ولا تنتج مانعة الجمع لجواز خلوّ جميع أجزائها جميعا، إلا إذا كانت أجزاؤها نقائضَ ما يجب أن تكونَ في مانعة الخلوّ، فيلزمها النتيجة لانقلابها إلى المانعة الخلوّ المنتجة بالذات.

٥ [٨٣٧] فإن قيل: إنّما ينتج القياس المقسم أن لو بقيت الحمليات [٢١٤٣ب] صادقة معا. وذلك غير واجب، لأنه إذا صدَق: دائما إما كل أ ب أو كل أ ليس ب. وكل ب ج وكل ما ليس ب ج، ينعكس عكس نقيض كل منهما بعكس المستوي إلى منافي الأخرى. ولأنّ 'ج' إذا كان أمرا وجوديا، يمتنع صدقه على كل ما ليس 'ب' الشامل للمعدومات والممتنعات. وإن كان عدميا، لا بدّ وأن يكون عدم أمر.

١٠ فذلك الأمرُ إن صدَق عليه 'ب'، كذبت الحملية الأولى وإلا كذبت الثانية لامتناع حمل نقيض الشيء عليه. لا يقال هذا منقوض بصدق قولنا: كل موجود إما واجب أو ليس بواجب. وكل واجب ممكن بالإمكان العام. وكل ما ليس بواجب ممكن بالإمكان العام[١].

١ م: بالإمكان العام وكل ما ليس بواجب ممكن.

[838] Çünkü biz, şöyle deriz: İkinci[yüklemli]nin doğruluğunu kabul etmiyoruz. Çünkü iki tarafı zorunlu olan şey, imkân-ı 'âmm ile ne vaciptir, ne de mümkündür ve imkân-ı âmm ile mümkün olan imkânsız, sadece yokluğun zorunluluğu olan şeydir.

[839] Onun cevabı şöyledir: Biz, sadece, öncüllerin doğruluğu takdirine göre sonucun lüzumunu iddia ediyoruz. Şayet bazı maddelerde doğru olmazsa, bizi nakzedecek bir şey olmaz, çünkü mukaddemin yokluğu, mülâzemet iddiasını nakzetmez. Her iki bozukluk, ayrık şartlının iki çelişiğin zâtı olup, iki yüklemlinin *ters döndürme* ile döndürüldüğü yerde gerekir. Allah en iyisini bilir.

[840] İkinci yol: İki sınıftır:

[841] Birinci sınıf: Yüklemliler, ayrışmanın cüzleri sayısınca olup, her biri, sonuç veren bir ortaklıkla ayrışmanın cüzlerinden biriyle ortak olur, ancak teliflerin sonuçları, farklıdır. Bundan dolayı da teliflerin sonuçlarından mâni'atü'l-huluvv bir sonuç elde edilir. Eğer iki sonuç birlikli olursa, [onlardan birini] sonucun tek bir cüzü yaparız.

[842] İkinci sınıf: Yüklemlilerin ayrışmanın cüzlerinin sayısınca olmamasıdır. [Bu da iki kısımdır: Yüklemliler, ayrışmanın sayısınca olmadığı zaman, ya yüklemliler ayıranların cüzlerinden fazla, ya da eksik olurlar.] Eğer yüklemliler fazla olursa, şüphesiz ayrışmanın bir cüzü -fazla olan sadece bir yüklemli dahi olsa- iki yüklemliye ortak olur. Aksi takdirde tek yüklemlinin kıyasta bir dahli olmazdı. Ve o zaman da [kıyas, ayrık şartlı] mâni'atü'l-huluvv bir sonuç verir ve [sonucun] cüzlerinden bir cüz, [ayrışmanın cüzlerinden] bir cüzün iki yüklemliye iştiraki sebebiyle telifin sonuçlarından olan iki sonuçtan oluşur. Eğer yüklemli eksik olursa, örneğin iki cüzü olan ayrık şartlı ile beraber [tek bir] yüklemli gibi, eğer [yüklemli] iki cüzde de ortak olursa, iki sonuçtan olan ayrık şartlı mâni'atü'l-huluvv bir sonuç verir. Eğer sadece tek bir cüzde ortak olursa, telifin sonucundan ve ortak olmayan cüzden olan mâni'atü'l-huluvv bir sonuç elde edilir.

[843] Şeyh [*Şifâ*'da] şöyle dedi: Tek bir yüklemli küçük öncül olduğu zaman, sonuç vermez. [Fakat daha önce] sen onun bozukluğunu öğrenmiştin.

[٨٣٨] لأنّا نقول: لا نسلم صدق الثانية؛ لأنّ ما يكون طرفاه ضروريا لا يكون واجبا ولا ممكنا بالإمكان العام والممتنع الذي يمكن بالإمكان العام ما يكون ضروري العدم فقط.

[٨٣٩] جوابه: أنّا لا ندعي إلا لزوم النتيجة على تقدير صدق المقدّمات. فلو لم يصدق في بعض المواد، لا يكون نقضا علينا، إذ انتفاء المقدّم [١٤٤أ] لا يكون نقضا على دعوى الملازمة. والفسادان إنّما يلزمان فيما كانت المنفصلة ذات نقيضين والحمليتان منعكستين بعكس النقيض. والله أعلم[١].

[٨٤٠] المسلك الثاني: وهو صنفان:

[٨٤١] فأ- أن يكون الحمليات بعددِ أجزاء الانفصال يشارك كل واحد منها واحدا من أجزاء الانفصال مشاركة منتجة، لكن يكون نتائجُ التأليفاتِ متخالفة. فتنتج مانعةَ الخلوّ من نتائج التأليفات. فإن اتحدت نتيجتين، جعلنا جزءا واحدا من النتيجة.

[٨٤٢] ب- ما لا يكون الحمليات بعددِ أجزاء الانفصال. فإن زادت الحمليات، شارك لا محالة جزء من الانفصال حمليتين. إن زادت حملية واحدة وإلا لما[٢] كان لحملية[٣] واحدة مدخل في القياس. وحينئذ ينتج مانعة الخلوّ ويكون جزء من أجزائها مركبا من نتيجتين من نتائج التأليفات بسبب اشتراك جزء لحمليتين. وإن نقصت الحمليات مثلا كحملية مع منفصلة ذات جزأين فإن شاركت الجزأين، أنتجت منفصلة مانعةَ الخلوّ من النتيجتين. وإن لم يشارك إلا جزءا واحدا، أنتجت مانعة الخلوّ من نتيجة التأليف والجزء [١٤٤ب] الغير المشارك.

[٨٤٣] وقال الشيخ[٤] الحملية الواحدة إذا كانت صغرى، لا تنتج. وقد عرفت فساده.

---

١ م – والله أعلم.
٢ ع٢ – لما.
٣ ع٢: الحملية.
٤ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٥٣.

[844] Bu [anlatılanlar], onun [her iki sınıfının] tamamı, ayrık şartlı mâni'atü'l-huluvv olduğu zamandır.

[845] [Ayrık şartlının] mâni'atü'l-cem' olduğu zamana gelince, onun sonuç vermesinin şartı, teliflerin sonuçlarından her bir sonucun, kendisine ortak olan yüklemli ile beraber ayrık şartlıdan ortak tarafı sonuç veren olmasıdır. [İşte] o zaman birinci kısımda olduğu gibi, eğer cüzlerinin tamamı yüklemlilerle ortak olursa, sonucun, teliflerin sonuçlarından mâni'atü'l-cem' olması gerekir, aksi durumda ikinci kısımda olduğu gibi, telifin sonuçları ve ortak olmayan taraftan [sonucun mâni'atü'l-cem' olması] gerekli olur.

[846] Onun açıklaması şöyledir: Ortak taraf, yüklemliden ve bitişik şartlıdan oluşan bir kıyasa ait telifin sonucunun lâzımı olduğu zaman teliflerin sonuçları veya sonuçlar ve ortak olmayan taraf arasında uyuşmazlık gerekli olur, çünkü lâzıma münafi olan, melzûma da münafidir.

[847] Birincinin örneği: "Daima ya bazı B'ler A'dır, ya da bazı C'ler D'dir mâni'atü'l-cem' olarak. Ve her C, B'dir ve her H, C'dir." Şu sonuç çıkar: "Daima ya her C, A'dır, ya da her H, D'dir mâni'atü'l-cem' olarak." Çünkü "Her C, A'dır.", ona ortak olan yüklemli ile beraber üçüncü[şekil]den "Bazı B'ler A'dır" sonucunu verir. Çünkü "Her ne zaman her D, A ise, her C de A'dır. Ve her C, B'dir" yüklemli ve bitişik şartlıdan oluşan kıyas, "Her ne zaman her C, A ise, bazı B'ler de A'dır"ı gerektirir. Ve aynı şekilde "Her H, D'dir" sonucunu verir; bu da birbiri ile uyuşmayan "Bazı C, D'dir. Bazı B, A'dır"ın "Bazı C, D'dir" ile beraber olmasının ortaklığı iledir. Bundan dolayı da "Her C, A'dır" ve "Her H, D'dir" arasında uyuşmazlık ortaya çıkar. [Çünkü iki lâzım arasındaki cem'in imkânsızlığı, iki melzûm arasındaki cem'in imkânsızlığını gerektirir. Zaten] o da aranılan şeydir.

[848] İkincinin örneği: "Daima ya bazı B'ler A'dır, ya da her C, D'dir mâni'atü'l-huluvv olarak. Ve her C, B'dir." [Yukarıda yapılan] açıklamaya göre şu sonuç çıkar: "Daima ya her C, A'dır, ya da her C, D'dir."

[849] Eğer ortak taraf ortak yüklemli ile birlikte bu telifin sonucunu sonuç olarak verirse - ki bu ancak, şayet her iki ortak, sonuç veren bir telif ile olursa mümkündür- o zaman bu, mukaddemi telifin sonucu, tâlîsi de diğer taraf olan tikel olumsuz bitişik şartlı bir sonuç verir. Ve [sonuç da] teliflerin sonuçlarından gerekli olmaz.

[٨٤٤] هذا كلّه إذا كانت المنفصلة مانعة الخلو.

[٨٤٥] أما إذا كانت مانعة الجمع، فشرط إنتاجه كون كل نتيجة من نتائج التأليفات مع الحملية المشاركة لها منتجة للطرف المشارك من المنفصلة. وحينئذ تلزم النتيجة مانعة الجمع من نتائج التأليفات إن كانت الأجزاء كلها مشاركة للحمليات كما في القسم الأوّل وإلا فمن[1] نتائج التأليفات والطرف الغير المشارك كما في القسم الثاني.

[٨٤٦] برهانه: إن الطرف المشارك إذا كان لازما لنتيجة التأليف بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل، يلزم المنافاة بين نتائج التأليفات أو بين النتائج والطرف الغير المشارك، إذ المنافي للازم يكون منافيا للملزوم.

[٨٤٧] مثال الأوّل: دائما إما بعض ب أ أو بعض ج د مانعة الجمع. وكل ج ب وكل ه ج[2]. ينتج: دائما إما كل ج أ أو كل ه د مانعة الجمع، لأنّ كل ج أ[3] ينتج مع الحملية المشاركة له: بعض ب أ من الثالث. إذ: [١٤٥أ] كلما كان كل د أ فكل ج أ. وكل ج ب. وهو القياسُ المركب من الحملي والمتصلي يلزم: كلما كان كل ج أ فبعض ب أ. وكذلك ينتج: كل ه د مع مشاركة: بعض ج د وبعض ب أ مع بعض ج د متنافيان. فيلزمُ المنافاة بين كل ج أ وكل ه د. وهو المطلوب.

[٨٤٨] مثال الثاني: دائما إما بعض ب أ أو كل ج د مانعة الجمع. وكل ج ب[4]. ينتج: دائما إما كل ج أ أو كل ج د بالبرهان المذكور.

[٨٤٩] وإن كان الطرف المشارك مع الحملية المشاركة[5] منتجا لنتيجة التأليف – وذلك إنّما يكون أن لو كان المتشاركان على تأليف منتج – فتنتج متصلة جزئية سالبة مقدّمها نتيجة التأليفِ وتاليها الطرف الأُخرى. ولا يلزم من نتائج التأليفات.

---

١ ع٢: ولا في.
٢ ع١ >< وكل ج ب، وكل ه ج، دائما إما بعض ب آ، أوبعض ج د مانعة الجمع.
٣ ع٢ – ج آ.
٤ ع١ – وكل ج ب.
٥ ع١، ط: المشاركة له.

[Tikel bitişik şartlının lüzumu olan] birincisine gelince, şayet telifin sonucu diğer tarafı gerektirirse, sonuç veren tarafın bu tarafı istilzamı gerekir. Bundan dolayı da ayrık şartlı yanlış olur. Zikredilenin hilafına; onun mukaddemi gerekli olmaz [çünkü] telifin sonucunun diğer taraftan daha genel olma ihtimali vardır. İkincisine gelince, [teliflerin sonuçları, 'inâdu'l-cem' olan birbirini iten bitişik şartlıların cüzlerinin lâzımlarıdır. Ve] bazen birbirini iten iki tarafın lâzımlarının telazumu, bazen de onların ikisinin birbirini itmesi ihtimali sebebiyledir. İçerik bakımından bunun tahkiki açıktır. Bunların tamamı, ayrık şartlı olumlu olduğu zamandır. Ayrık şartlı olumsuz olduğunda hükmü, mâni'atü'l-cem' ise, sonuç verme ve şartlarında olumlu mâni'atü'l-huluvv gibidir, bunun tersi de geçerlidir. Sadece tikel bitişik şartlı bundan müstesnadır. Sonuç olumsuz olur, aksi takdirde ayrık şartlı yanlış olur.

[850] Mâni'atü'l-cem'e gelince, ortak olanların, mâni'atü'l-huluvv'un olumlu olmasında olduğu gibi, olumlu olarak sonuç veren bir telif üzere bulunmasından dolayı, ortak tarafın telifin sonucunu istilzamı gerekir. Diğer taraf ortak değilse telifin sonucu ve onun arasında, ortak ise onun sonucu ile telifin sonucu arasında cem' imkânsız olursa iki taraf arasında da cem'in imkânsız olması gerekir. Çünkü lâzımla beraber bir araya gelmenin imkânsızlığı bunun melzûmla beraber de imkânsızlığını gerektirir. Bundan dolayı da ayrık şartlı yanlış olur.

[851] Mâni'atü'l-huluvva gelince, telifin sonucu, mâni'atü'l-cem'de olduğu gibi, olumlu olduğu yerde ortak tarafı sonuç olarak verdiği için, şayet telifin sonucu ve diğer taraf arasında veya kendi sonucu arasında *huluvv* imkânsız olursa her iki taraf arasında *huluvv*un imkânsızlığı gerekir. Çünkü *huluvv*un melzûm ile beraber imkânsızlığı, onun lâzımla beraber imkânsızlığını gerektirir. İki yanlıştan birinin lâzımının diğerini istilzam ihtimalinden dolayı tikel olumsuz bitişik şartlı da gerekli olmaz.

[852] Olumlu hakîkiyeye gelince, olumsuz(hakîkiye)un aksine o, mâni'atül cem' ve mâni'atül huluvvu gerektirmesinden dolayı onların olumlu olarak netice verdiği şekilde netice verir. Olumsuz bunun hilâfınadır, çünkü iki olumsuzundan daha geneldir ve daha özel olanın lâzımının, daha genel olanın lâzımı olması gerekmez. İster olumlu, ister olumsuz olsun iki ayrık şartlıdan her biri; içerdiği cüzlerin diğerinin cüzlerinin çelişiği olması durumunda, diğerinin sonuç verdiği şekilde sonuç verir. Çünkü o diğerine ircâ edilir.

أما الأوّل، فلأنه لو استلزمت نتيجة التأليف الطرف الآخر[1]، يلزم استلزام الطرف المنتج لذلك الطرف. فكذبت المنفصلة. ولا يلزم مقدّمها بخلاف ما ذكر لجواز كون نتيجة التأليف أعمّ من الطرف الآخر. وأما الثاني، فلجواز تلازم لازمي المتعاندين تارة وتعاندهما أخرى. وتحقيق ذلك في المواد [١٤٥ب] ظاهر. هذا كلّه إذا كانت المنفصلة موجبة. أما إذا كانت سالبة، فحكمها إذا كانت مانعة الجمع كحكم مانعة الخلوّ إذا كانت موجبة في الإنتاج وشرائطه وبالعكس إلا في إنتاج المتصلة الجزئية والنتيجة تكون سالبةً وإلا كذبت المنفصلة.

[٨٥٠] أما في مانعة الجمع، فلكون المشاركان[2] على تأليف منتج كما في مانعة الخلوّ حيث كانت موجبة تلزم استلزام الطرف المشارك لنتيجة التأليف. فلو امتنع الجمع بين نتيجة التأليف وبين الطرف الآخر إن كان غير مشارك أو بين نتيجته إن كان مشاركا، يلزم امتناع الجمع بين الطرفين؛ لأنّ امتناع الاجتماع مع اللازم يوجب امتناعه مع الملزوم. فكذبت المنفصلة.

[٨٥١] وأما في مانعة الخلوّ، فلأنّ نتيجة التأليف إذا كانت منتجة للطرف المشارك كما في مانعة الجمع، حيث كانت موجبة. فلو امتنع الخلوّ بين نتيجة التأليف والطرف الآخر أو بين نتيجته، يلزم امتناع الخلوّ بين الطرفين؛ لأنّ امتناع الخلوّ مع الملزوم يوجب امتناعه مع اللازم. ولا يلزم المتصلة [١٤٦أ] الجزئية السالبة لجواز استلزام لازم أحد الكاذبين للآخر.

[٨٥٢] وأمّا الحقيقية الموجبة، فينتج حيث تنتج مانعة الجمع ومانعة الخلوّ موجبتين لاستلزامها إياهما بخلاف السالبة؛ فإنها أعم من سالبتيهما ولازم الأخص لا يجب كونه لازما للأعم. وكل واحدة من المنفصلتين موجبة وسالبة تنتج حيث تنتج صاحبتها إذا كان أجزاؤها نقايض أجزاء صاحبتها لارتدادها إلى صاحبتها.

---

١ م – ولا يلزم من نتائج التأليفات أما الأوّل فلأنه لو استلزمت نتيجة التأليف الطرفَ الآخر.
٢ ع١، ع٢، ط: المشاركين.

Uyarı

[853] Ayrışmanın cüzlerinin konusu tek olduğu ve taksimin ortaya çıkması da bütün değil tek tek olduğu zaman, birinci ve üçüncü [şekil]de yüklemli ile beraber sonuç verir. Orta terim, cüzlerin konusu olur. Birinci[ve ikinci şekil]de orta terim beraberce cüzlerin yüklemi olur; sonuç da cins ve nitelik bakımından büyük öncül gibi olur. Ancak kıyas, yüklemli kıyasa benzer olur.

[854] Birincinin örneği şöyledir: "Her C, B'dir. Ve her B ya D'dir, ya da H'dir." Şu sonuç çıkar: "Her C, ya D'dir, ya da H'dir." [Bu] "C"nin cüzlerin konusu altında kabul edilmesiyle ayıranın cinsi bakımından büyük öncül gibidir.

[855] İkincinin örneği şöyledir: "Her sayı ya tektir, ya da çifttir. Tek olan ya da çift olan her şey, birlerden oluşur." Büyük öncül gibi şu sonuç çıkar: "Her sayı bu durumda bileşiktir."

[856] Bu kısmın sonuç vermesinin şartı, mâni'atü'l-cem'in cüzlerinin yanlış olma ihtimalinden dolayı ayrık şartlı hakkında mâni'atü'l-huluvvun doğru olmasıdır.

[857] Bu durumda bunun açıklaması ortadadır. Ayrışmanın ortaya çıkmasını 'tek tek' ile kayıt altına aldık; zira şayet [tek tek değil de] bütün olsa kıyas, zikredilen kısma ircâ edilir. Örneğin: "Her C, B'dir. Ve ya her B, D'dir, ya da her B, H'dir." Ve o da iki cüze sahip olanın iki cüzüne de ortak olan tek bir yüklemliden oluşan kıyastır.

[858] Şeyh, *Şifâ*'da şöyle dedi: Küçük öncülde ayrık şartlının cüzleri, iki terimden birinde ortak olduğu zaman, yüklemliler de büyük öncülün yerinde olup o da herhangi bir terimde ortak olmazsa ayrık şartlının olumlu olması şart koşulur. [Ayrık şartlının] büyük öncül olmasına gelince, ister olumlu, ister olumsuz olsun cüzlerinin olumlu olması şartıyla sonuç verir.

[859] Bu tartışmalıdır: Çünkü ister küçük, ister büyük öncül; ister mâni'atü'l-cem' ister mâni'atü'l-huluvv; ister cüzleri olumlu ister olumsuz olsun olumsuzun, zikredilen şartlara göre sonuç verdiği açıklandı.

تنبيه

[٨٥٣] إذا كان موضوع أجزاء الانفصال واحدا ومورد التقسيم كل واحد واحد، لا الكل ينتج مع الحملية في الأوّل والثالث. والوسط موضوع الأجزاء وفي الأوّل والوسط محمولات الأجزاء جميعا، وتكون النتيجة كالكبرى في الجنس والكيف. لكنّ القياس يكون أشبه بالقياس الحملي.

[٨٥٤] مثال الأوّل: كل ج ب. وكل ب إما د وإما ه. ينتج: كل ج إما د وإما ه كالكبرى في جنس الانفصال لاندراج 'ج' تحت موضوع الأجزاء.

[٨٥٥] مثال الثاني: كل عدد إما فرد أو زوج. وكل ما هو فرد أو زوج فهو مركّب من الآحاد. ينتج [١٤٦ب] كالكبرى: كل عدد فهو مركّب.

[٨٥٦] وشرط إنتاج هذا القسم صدق منع الخلوّ على المنفصلة لجواز كذب أجزاء مانعة الجمع. وحينئذ لا يلزم النتيجة.

[٨٥٧] وبيانه ظاهرإذ ذاك وإنّما قيدنا مورد الانفصال بكل واحدٍ واحد، إذ لو كان الكل، لكان القياس يرجع إلى الأقسام المذكورة. كقولنا: كل ج ب. وإما كل ب د أو كل ب ه. وهو القياس المركب من حملية واحدة مشاركة لجزئي ذات الجزأين.

[٨٥٨] وقال الشيخ في الشفاء[١] إذا كانت المنفصلة في الصغرى مشتركة الأجزاء في أحد الحدّين، والحمليات مكان الكبرى وهي لا تشترك في حدّ اشترط[٢] إيجاب المنفصلة. وأما إذا كانت كبرى، أنتجت سواء كانت موجبة أو سالبة بشرط أن يكون موجبة الأجزاء.

[٨٥٩] فيه نظر: إذ قد بين أن السالبةَ مانعة الجمع كانت أو مانعة الخلوّ صغرى كانت أو كبرى موجبةَ الأجزاء أو سالبتها ينتج بالشرائط المذكورة.والله اعلم.

---

١ ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٥٣.
٢ ع١، ع٢: اشتراط.

Beşinci Kısım: Bir Bitişik Şartlı Ve Bir Ayrık Şartlıdan Oluşan Kıyas

[860] Üç yolu vardır:

[861] Birinci yol: Orta terim, her iki öncülde de tam bir cüz olur. Ayrık şartlının mukaddeminin tâlîsinden [tabiî olarak] ayrılmamasından dolayı ortaklık, bitişik şartlının mukaddemi ve tâlîsine göredir. Dolayısı ile bitişik şartlı küçük öncül olduğu zaman birinci şekil ikinci şekilden, üçüncü şekil de dördüncü şekilden ayırt edilmez. [Çünkü ortaklık bitişik şartlının tâlîsinde olursa biz, onu ayrık şartlının mukaddemi yaparız. Kıyas da birinci şekil gibi olur. Eğer onu ayrık şartlının tâlîsi yaparsak kıyas, ikinci şekil gibi olur. Ortaklık bitişik şartlının mukaddeminde olursa biz, onu ayrık şartlının mukaddemi yaparız. Kıyas da üçüncü şekil gibi olur. Eğer biz, onu ayrık şartlının tâlîsi yaparsak kıyas, dördüncü şekil gibi olur. Ayrık şartlı] büyük öncül olursa birinci [şekil], üçüncü [şekil]den, ikinci [şekil] de dördüncü[şekil]den ayırt edilmez. [Ortaklık bitişik şartlının mukaddemi olursa biz, onu ayrık şartlının tâlîsi yaparız. Kıyas da birinci şekil gibi olur. Eğer biz, onu, ayrık şartlının mukaddemi yaparsak kıyas, üçüncü şekil gibi olur. Ortaklık bitişik şartlının tâlîsi olursa biz, onu ayrık şartlının tâlîsi yaparız. Kıyas da ikinci şekil gibi olur. Bunun tersi olursa, kıyas, dördüncü şekil gibi olur.] Böyle olduğu zaman bu yol, şekiller itibariyle değil de, bitişik şartlının küçük öncül veya büyük öncül olması bakımından kısımlara ayrılır. Her iki takdirde de orta terim, onun ya mukaddemi ya da tâlîsi olur. Böylece dört kısmı olur. Tamamında sonuç vermesinin şartı, iki öncülden birinin olumlu ve birinin de tümel olmasından başka, eğer bitişik şartlı olumlu olursa tâlîsiyle mâni'atü'l-cem'e ortak olur. Eğer her ikisi olumlu olursa mukaddemiyle de mâni'atü'l-huluvva ortak olur. Her ikisi de olumsuz olursa bunun tersi olur ve sonuç, cins ve nitelik bakımından ayrık şartlı gibi olur. Çünkü lâzımla bir araya gelmesi imkânsız olan şeyin, melzûmla bir araya gelmesi de imkânsızdır. Melzûmla tek kalan şey, lâzımla tek kalamaz. Melzûmla bir araya gelmesi mümkün olan şeyin lâzımla bir araya gelmesi de mümkündür. Lâzımla tek kalan şey, melzûmla da tek kalır.

[862] Bitişik şartlı olumsuz olduğu zaman [kıyasın sonuç verme şartı, olumsuz bitişik şartlının] ya tümel olması ya da mukaddeminin mâni'atü'l-cem' ve tâlîsinin de mâni'atü'l-huluvv ile ortak olmasıdır. Sonuç, tümel mâni'atü'l-huluvv ile beraber, nicelik ve nitelik bakımından bitişik şartlı gibi olan mâni'atü'l-cem'dir. Ve eğer bitişik şartlı tümel olursa, aynı şekilde nicelik ve nitelik olarak bitişik şartlı gibi mâni'atü'l-huluvv gerekli olur. Bunun dışında sonuç, tikel olumsuz olan mâni'atü'l-huluvvdur.

القسم الخامس فيما يتركب من المتصلة والمنفصلة

[٨٦٠] وفيه ثلاثة[١] مسالك:

[٨٦١] الأوّل أن يكون الأوسط [١٤٧أ] جزءا تامّا من المقدمتين. والنظر إلى مشاركة مقدّم المتصلة وتاليها لعدم تميز مقدّم المنفصلة عن تاليها. فحينئذ إذا كانت المتصلة صغرى، لم يميز الشكل الأوّل عن الثاني، والثالث عن الرابع. وإن كانت كبرى، لم يميز الأوّل عن الثالث، والثاني عن الرابع. وإذا كان كذلك، فانقسام هذا المسلك لا يكون باعتبار الأشكال بل بكون المتصلة صغرى أو كبرى. وعلى التقديرين، كون الوسط إما مقدّمها أو تاليها. فإذن الأقسام أربعة. وشرط الإنتاج في الجميع بعد إيجاب إحدى المقدّمتين وكلية إحداهما أن المتصلة إن كانت موجبة تشترك بتاليها مانعة الجمع وبمقدّمها مانعة الخلوّ إن كانتا موجبتين، وبالعكس إن كانتا سالبتين والنتيجة كالمنفصلة جنسا وكيفا؛ لأنّ ما يمتنع اجتماعه مع اللازم يمتنع اجتماعه مع الملزوم. وما يخلو مع الملزوم لا يخلو مع اللازم. وما يجوز اجتماعه مع الملزوم يجوز اجتماعه مع اللازم. وما يخلو مع اللازم يخلو مع الملزوم.

[٨٦٢] وإن كانت المتصلة سالبة، فإما أن تكون كلية أو تشارك بمقدّمها [١٤٧ب] مانعة الجمع وبتاليها مانعة الخلو، والنتيجة مع المانعة الخلوّ الكلية مانعة الجمع كالمتصلة كمّا وكيفا، ويلزم أيضا مانعة الخلوّ كالمتصلة كما وكيفا[٢] إن كانت المتصلة كلية، وفي غير ذلك تكون النتيجة سالبة جزئية مانعةَ الخلوّ[٣].

---

١ ع١، ع٢: ثلث.
٢ م – ويلزم أيضا مانعة الخلوّ كالمتصلة كما وكيفا.
٣ ع٢ – كالمتصلة كما وكيفا إن كانت المتصلة كلية وفي غير ذلك يكون النتيجة سالبة جزئية مانعة الخلوّ.

[863] Bütününün açıklaması şöyle yapılabilir: Olumsuz bitişik şartlının çelişiğini elde etmek için sonucun çelişiği alınıp kendisinden gereken bitişik şartlı ile ayrık şartlıdan gereken şey bir araya getirilir.

Uyarı

[864] Zikrettiğimiz şeylerden bir şartın ortadan kalkması sebebiyle iki olumlu, kıyasın terimlerine uygun olan bir sonuç vermediğinde kıyas, eğer mâni'atü'l-huluvv olan ayrık şartlı ise orta terimin çelişiğinin ikisini de gerektirmesi sebebiyle bitişik şartlının tarafının çelişiğinden ve ayrık şartlının tarafının aynından tikel bitişik şartlı bir sonuç verir. Eğer ayrık şartlı mâni'atü'l-cem' olursa orta terimin onları gerektirmesinden dolayı bitişik şartlının tarafının aynından ve ayrık şartlının tarafının çelişiğinden olan tikel bitişik şartlı bir sonuç verir. Olumlu hakîkiye, onların iki sonucunu da verir, olumluda ise böyle değildir. Bu açıklamalar, üçüncü[şekil]dendir. Biz, onun zayıflığını açıklamıştık.

[865] Şeyh [*Şifâ*'da] şöyle dedi: Tikel hakîkiye büyük öncül olduğu zaman, tâlîsi ortak tümel olumlu bitişik şartlı ile sonuç vermez. Örneğin: "Her ne zaman A, B olduğunda, C de D'dir. Bazen ya C, D'dir, ya da V, Z'dir hakiki olarak." *Keşf*'in *yazarı* şöyle dedi: Bu, şu sonucu vermesi sebebiyle bozuktur: "Bazen ya A, B'dir, ya da V, Z'dir mâni'atü'l-cem' olarak." Çünkü yüklemlide lâzımın münafisi, melzûmun da münafisidir. Orta terimin çelişiği, küçük terimin çelişiğini ve büyük terimin aynını gerektirip, bu, üçüncü[şekil]den, mukaddemi küçük terimin çelişiği, tâlîsi de büyük terimin aynı olan tikel olumlu bitişik şartlı bir sonuç verir. Böyleyken Şeyh'in söylediği gibi nasıl olur? Şeyh, terimler konusunda, sonucun kıyasla olan uyumuna dikkat etmemiştir.

[866] Biz deriz ki: Bu, geçersizdir, çünkü lâzım genel olduğunda, bir şeyin yüklemlide kendisiyle uyuşmazlığından aynı şeyin melzûm ile uyuşmazlığı gerekli olmaz. Çünkü "Her ne zaman şey akıl ise, hareket eden değildir. Ve –cisimlerde olduğu gibi- bazen şey ya hareketli değildir, ya da sakin değildir hakiki olarak" sözümüz "Her ne zaman şey akıl olursa, sakin değildir" sözümüzün doğruluğu ile beraber doğru olur. Daha önce açıklandığı üzere üçüncü şeklin sonuç vermesi zayıftır.

[٨٦٣] بيان الكل بأن يؤخذ نقيض النتيجة ويضمّ ما يلزم منه من المتصلة مع ما يلزم من المقدمة المنفصلة لتنتج نقيض المتصلة السالبة.

تنبيه

[٨٦٤] حيث لم تنتج الموجبتان نتيجة موافقة لحدود القياس بانتفاء شرط مما ذكرنا ينتج القياس إن كانت المنفصلة مانعة الخلوّ متصلة جزئية من نقيض طرف المتصلة وعينِ طرف المنفصلة لاستلزام نقيض الأوسط إياهما. وإن كانت المنفصلة مانعةَ الجمع، أنتج متصلة جزئية من عين طرف المتصلة ونقيض طرف المنفصلة لاستلزام الأوسط إياهما. والحقيقية الموجبة تنتج نتيجتهما دون السالبة. وهذه البيانات بالثالث وقد بينا ضعفه.

[٨٦٥] قال الشيخ[١] إذا كانت الحقيقية الجزئية كبرى، لم تنتج مع المتصلة الموجبة [١٤٨أ] الكلية المشاركة التالي. كقولنا: كلما كان أ ب فج د. وقد يكون إما ج د وإما و ز حقيقية. وقال صاحب الكشف[٢] هذا فاسد لإنتاجه: قد يكون إما أ ب وإما و زمانعة الجمع؛ لأنّ منافي اللازم في الحملية مناف للملزوم كذلك. كيف ونقيض الأوسط مستلزم لنقيض الأصغر وعين الأكبر. وذلك ينتج من الثالث متصلة موجبة جزئية مقدّمها نقيض الأصغر وتاليها عين الأكبر. والشيح لم يُرَاعِ موافقةَ النتيجةِ للقياس في الحدود.

[٨٦٦] نقول: هذا باطل، لأنّ اللازم إذا كان عاما، لا يلزم من منافاة الشيء[٣] إيّاه في الحملية منافاته للملزوم إذ يصدق قولنا: كلما كان الشيء عقلا فهو لا متحرك. وقد يكون إما أن يكون الشيء لا متحركا أو لا ساكنا حقيقية كما في الأجسام مع صدق قولنا: كلما كان الشيء عقلا فهو لا ساكن. وضعف إنتاج الشكل الثالث قد مرّ.

---

١ انظر: ابن سينا، كتاب الشفاء: القياس، ص. ٣٠٩-٣١٠.
٢ انظر: أفضل الدين الخونجي، كشف الأسرار، ص. ٣٩٨-٣٩٩/ طوپكاپي: ٣٣٥٤، و. ١٢٣ ب.
٣ ع١: شيء.

[867] Ve Şeyh şöyle dedi: Tâlîsi ortak tümel olumlu bitişik şartlı bir öncülle tümel olumsuz mâni'atü'l-huluvv bir öncül sonuç vermez. Örneğin: "Her ne zaman A, B ise, C de D'dir. Ve mâni'atü'l-huluvv olarak ya C, D'dir, ya da V, Z dir, olmaz."

[868] Bu tartışmalıdır: Çünkü o, şu sonucu verir: "Ya A, B'dir, da da V, Z'dir mâni'atü'l-huluvv olarak, olmaz." aksi durumda onun "Bazen ya A, B olabilir, ya da V, Z olabilir mâni'atü'l-huluvv olarak" şeklindeki çelişiği doğru olur. Ve o zaman da olumsuz yanlış olur, çünkü melzûmla beraber *huluvv*un imkânsızlığı, lâzımla beraber imkânsızlığını da gerektirir. [Bundan dolayı da V-Z ve C-D arasında *huluvvun men'i* gerekli olur. Takdir edilen, *huluvvun men'i*nin olumsuzudur. Bu da hulf'tur.]

[869] Şeyh, ona şöyle delil getirdi: "Her ne zaman bu, araz ise, bir yere sahiptir" birincisinde birbirini gerektirme, ikincisinde birbirini itme olmak üzere aşağıdaki iki önermeyle beraber doğru olur: "Ya bir yeri vardır, ya da cevher olmaz, olacak değildir." ve "Ya bir yeri vardır, ya da her miktar, sonludur, olacak değildir."

[870] Zamanımızın değerli bilginlerininin bazıları[ndan olan *Metâli*'in yazarı (Urmevî)] onu şöyle cevapladı: [Olumsuz mâni'atü'l-huluvv olan] sonuç, birinci kıyasta, araz ve cevher olmayan arasındaki *huluvvun men'i*nin yokluğu ile zorunlu olarak doğrudur. İkinci kıyasta büyük öncül, eğer *birbirini iten taraflar* olarak alınırsa, söz konusu şey araz ise aralarında huluvvun imkânsızlığı sebebiyle "Bazen ya o bir yere sahiptir, ya da her miktar sonlu olmaz, mâni'atü'l-huluvv olarak." sözümüzün doğruluğundan dolayı yanlış olur. Eğer *ittifakiye* olarak alınırsa bu şey, araz olduğu zaman, aynı şekilde yanlış olur. Eğer araz olmazsa iki tikelin de yanlış olması gerekir ve sonuç, olumsuz mâni'atü'l-huluvv olarak doğru olur. [Bunlar, onun zikrettikleridir.]

[871] Bu tartışmalıdır: ["Bazen ya o bir yere sahiptir, ya da her miktar, sonlu değildir" şeklinde] zikredilen tikel, 'inâdiye olması lüzumunun –ki bu her birinin yekdiğerinin çelişiğini gerektirmesidir- yokluğundan dolayı, 'inâdiye olmaz. Doğrusu zikredilen bu tikel, *ittifakiye*dir. [Bu tikel, '*inâdiye*yi doğrulamazsa onun çelişiği, *'inâdiye*yi doğrular.] O zaman da büyük öncül, *'inâdiye* olarak doğru olur, fakat onun cevabı şöyledir: Sonuç; birinci kıyasta doğru iken ikinci kıyasta zikredilen tikel olumlu 'inâdiye olarak doğru da olabilir, doğru da olmayabilir. Doğru olduğu zaman çelişiğinin yanlışlığından dolayı büyük öncül yanlış olur, aksi durumda sonucun çelişiği, her ikisinin de birbirini gerektirmesinden dolayı yanlış olur, çünkü 'bir yere sahip olan şey, araz'a eşittir. Bundan dolayı da sonuç doğru olur.

[٨٦٧] وقال الشيخ: المتصلة الموجبة الكلية المشاركة التالي لا ينتج مع مانعة الخلوّ السالبة الكلية. كقولنا: كلما كان أ ب فج د. وليس البتة [١٤٨ب] إما ج د وإما و ز مانعة الخلوّ.

[٨٦٨] وفيه نظر: لأنه ينتج: ليس البتة إما أ ب وإما و ز مانعة الخلوّ وإلا لصدق نقيضه وهو قولنا: قد يكون إما أن يكون أ ب وإما و ز مانعة الخلوّ. وحينئذ كذبت السالبة، لأنّ امتناع الخلوّ مع الملزوم يوجب امتناعه مع اللازم.

[٨٦٩] واحتج الشيخ بأنه يصدق: كلما كان هذا عرضا فله محل مع قولنا: ليس البتة إما له محل أو لا يكون جوهرا. ومع قولنا: ليس البتة إما له محل أو لا يكون كل مقدار متناهيا مع التلازم في الأول والتعاند في الثاني.

[٨٧٠] وأجاب بعض فضلاء الزمان[١] أنّ النتيجة صادقة مع القياس الأوّل ضرورة انتفاء منع الخلوّ بين العرض واللاجوهر. والكبرى في القياس الثاني إن أُخذت على أنها عنادية، كذبت لصدق نقيضها عنادية وهو قولنا: قد يكون إما أن يكون له محل أو لا يكون. كل مقدار متناهيا مانعة الخلوّ لامتناع الخلوّ بينهما، إذا كان ذلك الشيء عرضا. وإن أخذت على أنها اتفاقية، كذبت أيضا إن كان ذلك [١٤٩أ] الشيء عرضا. وإن لم يكن عرضا، يلزم كذب الجزئين وصدقت النتيجة مانعة الخلو سالبة.

[٨٧١] وفيه نظر: إذ الجزئية المذكورة ليست بعنادية لانتفاء لازمه كونها عنادية وهي استلزام نقيض كل منهما عين الآخر بل اتفاقية. وحينئذ صدقت الكبرى عنادية بل جوابه: إنّ النتيجة صادقة في القياس الأوّل وفي الثاني لا يخلو من أن يصدق الموجبة الجزئية المذكورة عنادية أو لم يصدق، فإذ صدقت كذبت الكبرى لصدق نقيضها وإلا فكَذِبَ نقيض النتيجة لكونهما متلازمين، إذ ما له المحل مساو للعرض فيصدق النتيجة.

١ انظر: أرموي، مطالع الأنوار، ص. ١٠٠.

[872] İkinci yol: Orta terim, [bitişik şartlı ve ayrık şartlının]her ikisinde de tam olmayan bir cüz olur [ve bundan da on altı kısım meydana gelir. Çünkü ayrık şartlı ya mâni'atü'l-cem', ya da huluvv olur ve her iki takdirde de ya olumlu, ya da olumsuz olur. Dört takdire göre bitişik şartlı ya küçük öncül, ya da büyük öncül olur. Sekiz takdire göre, onların her biri ya onun mukaddemi, ya da tâlîsi olur. Buna göre de onların her bir kısmında dört şekil ortaya çıkar. Ve her bir kısım iki sonuç verir. Bir:] Bitişik şartlının ortak olmayan tarafından ve iki ortaktan oluşan telifin sonucundan meydana gelen ayrık şartlıdan ve ayrık şartlının ortak olmayan tarafından bitişik şartlı bir sonuç verir. Örneğin: "Her ne zaman A, B ise, her C de D'dir. Ve ya her D, H'dir, ya da V, Z'dir." Şu sonuç çıkar: "Her ne zaman A, B ise, ya her C, H'dir, ya da V, Z'dir."

[873] [İki:] Ayrık şartlının ortak olmayan tarafından ve telifin sonucuyla bitişik şartlının ortak olmayan tarafından meydana gelen bitişik şartlıdan ayrık şartlı bir sonuç verir. Bunlar da şu sözlerimizdir: "Ya V, Z'dir, ya da her ne zaman A, B ise, her C de H'dir." Bu, iki ortak ve iki öncülde şartların toplanması durumunda gerçekleşir. Sen hem bundan haberdarsın, hem de bitişik şartlının küçük öncülde veya büyük öncülde; ortaklığın mukaddeminde veya tâlîsinde olması durumunda modları hakkında ayrıntılı söz söyleyebilme kudretine sahipsin. Dolayısı ile onun ayrıntılarından bahsederek sözü uzatmaya gerek yoktur.

[874] Üçüncü yol: Orta terim, onlardan birinde tam bir cüz olurken, diğerinde tam bir cüz olmaz. Eğer tam cüz bitişik şartlıda ise kıyas, yüklemliden ve ayrık şartlıdan oluşan gibidir ve bitişik şartlı, yüklemlinin yerini alır. Ayrık şartlıda ise yüklemli ve bitişik şartlıdan oluşan [kıyas] gibidir ve ayrık şartlı, yüklemlinin yerini alır. Ve sana da artık, bu kısımlar hakkındaki şartlar ve sonuç gizli kalmaz. Allah en iyisini bilir.

Tamamlama

[875] Şartlı kıyaslar arasındaki ortak konularda, bazen şartlı kıyaslardan, kıyaslar ister sadece şartlılardan oluşsun, ister farklı -veya tersi- olsun yüklemli bir sonuç elde etmek mümkün olabilir.

[876] Birincisine gelince, orada birçok yol vardır:

[٨٧٢] المسلك الثاني أن يكون الأوسط جزءا غيرَ تامّ منهما، أنتج متصلة من الطرف الغير المشارك من المتصلة ومن منفصلة حاصلة من نتيجة التأليف من المتشاركين ومن الطرف الغير المشارك من المنفصلة كقولنا: كلما كان أ ب فكل ج د. وإما كل د ه وإما و ز. ينتج: كلما كان أ ب فإما كل ج ه وإما و ز.

٥ [٨٧٣] ومنفصلة من الطرف الغير المشارك من المنفصلة ومن متصلة حاصلة من الطرف [١٤٩ب] الغير المشارك من المتصلة ومن نتيجة التأليف وهي قولنا: إما و ز وإما كلما كان أ ب فكل ج ه. وذلك عند استجماع الشرائط في المتشاركين وفي المقدمتين. وأنت خبير بذلك وقادر على تفصيل القول في ضروبه إذا كانت المتصلة صغرى أو كبرى والاشتراك في مقدّمها أو تاليها، فلا يطول الكلام ١٠ بتفصيلها.

[٨٧٤] المسلك الثالث أن يكون الأوسط جزءا تامّا من أحدهما غيرِ تامّ من الأخرى. فإن كان التام من المتصلة[١]، يكون القياس كالمؤلف من الحملي والمنفصل، والمتصلة تكون مكان الحملي. وإن كان من المنفصلة يكون كالمركب من الحملي والمتصلة وتكون المنفصلة مكان الحملي ولا يخفى عليك الشرائط ١٥ والنتيجة في الأقسام. والله أعلم.[٢]

تتمة

[٨٧٥] في المباحث المشتركة بين الأقيسة الشرطية قد يمكن استنتاج الحملية من الأقيسة الشرطية كانت من محض الشرطيات أو مختلطة وبالعكس.

[٨٧٦] أمّا الأوّل ففيه مسالك:

---

١ ط – ..[٨٦٥]وقد يكون إما ج د وإما و ز حقيقية ..... فإن كان التام من المتصلة.

٢ م، ط – والله أعلم.

[877] Birinci yol: İki bitişik şartlıdan oluşan kıyas hakkında: Ortaklık her birinde tam bir cüz ve tam olmayan bir cüz olarak bulunur. Onun sonuç vermesinin şartı da iki öncülün, tam olan cüze nisbetle sonuç veren bir telifi kapsaması ve her ikisi de nitelik bakımından farklı ise iki ortak arasındaki telifin sonucunun çelişiğinin olumlu tarafla beraber, olumsuz tarafı sonuç olarak vermesidir; aksi durumda [her iki öncül de nitelik bakımından aynı olursa,] diğer öncülün tarafının çelişiğini sonuç olarak verir.

[878] Onun açıklaması, sonucun çelişiği, birinci [şekil]de büyük öncülün çelişiğini sonuç olarak elde etmek için olumlu tarafa birleştirilen hulf [î kıyas] ile [yapılmakta]dır.

[879] İkincisi ise onun zıddıdır.

[880] Birinci şekilde [(nitelikleri) farklı olanların] örneği: "Her ne zaman her C, B ise, H de Z'dir. Ve H, Z olduğu zaman her B, A değildir, olmaz." Şu sonuç çıkar: "Her B, A'dır." Aksi durumda "Her C, A değildir" olur. Dolayısı ile de küçük öncülle beraber şu sonuç çıkar: "Bazen her B, A değildir olduğu zaman, H de Z'dir." [Bu da] yüklemli ve bitişik şartlıdan oluşan kıyastır ve büyük öncülün çelişiğine döndürülebilir.

[881] [Birinci şekilde (nitelikleri) ittifak halinde olan] ikincinin örneği: "Her ne zaman her C, B ise, H de Z'dir. Ve her ne zaman H, Z ise, hiçbir B, A değildir." Şu sonuç çıkar: "Bazı C'ler, A değildir." Aksi durumda "Her C, A'dır" olur. Bundan dolayı da küçük öncülle beraber "Bazen bazı B'ler A olduğu zaman, H de Z'dir" sonucu elde edilir. Ve "Bazen H, Z olduğu zaman, bazı B'ler de A'dır." sözümüze döndürülür ki, o da büyük öncülün zıttıdır.

[882] Bu tartışmalıdır: [Zira] daha önce geçtiği gibi, şeyin, çelişiği gerektirme ihtimali vardır.

[883] [İki bitişik şartlıdan oluşan] ikinci [yol]: Ortaklık her birinde de tam bir cüz değildir. Onun sonuç vermesinin şartı ise, bitişik şartlı olumsuz ise her bitişik şartlının tâlîsi veya [bitişik şartlı] olumlu ise tâlîsinin çelişiği taraflarından ortaya çıkan telifin sonucunun çelişiğini sonuç olarak vermesidir. Sonra da her iki tâlînin sonuçlarının, aranılan yüklemliyi sonuç veren telifi kapsamasıdır.

[٨٧٧] المسلك الأوّل في القياس المؤلف [١٥٠أ] من المتصلتين والشركة في جزءٍ تام منهما وغير تام. وشرط إنتاجه اشتمال المقدمتين على تأليف منتج بالنسبة إلى الجزء التام، وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بين المتشاركين مع طرف الموجبة لطرف السالبة إن كانتا مختلفتين في الكيف وإلا لنقيض طرف المقدمة الأخرى.

[٨٧٨] برهانه بالخلف يضم[١] نقيض النتيجة إلى الطرف الموجبة لينتج في الأوّل نقيض الكبرى.

[٨٧٩] وفي الثاني ضدّها.

[٨٨٠] مثال الأوّل في الشكل الأوّل: كلما كان كل ج ب فه ز. وليس البتة إذا كان ه ز فليس كل ب أ. ينتج: كل ج أ وإلا فليس كل ج أ. فينتج مع الصغرى: قد يكون إذا كان ليس كل ب أ فه ز بالقياس المؤلف من الحملي والمتصلة وانعكس إلى نقيض الكبرى.

[٨٨١] مثال الثاني: كلما كان كل ج ب فه ز. وكلما كان ه ز فلا شيء من ب أ. ينتج: بعض ج ليس أ وإلا: فكل ج أ. فينتج مع الصغرى: قد يكون إذا كان بعض ب أ فه ز. وينعكس إلى قولنا: قد يكون إذا كان ه ز فبعض ب أ وهو ضد الكبرى.

[٨٨٢] وفيه نظر [١٥٠ب] لجواز استلزام الشيء للنقيض كما مرّ.

[٨٨٣] الثاني[٢] منهما والشركة في جزء غير تام منهما. وشرط إنتاجه إنتاج نقيض نتيجة التأليف الحاصلة من طرفي كل متصلة إما تاليها إن كانت المتصلة سالبة أو لنقيض تاليها إن كانت موجبة. ثم اشتمال نتيجتي التاليتين على تأليف منتج للحملية المطلوبة.

---

١ ع٢: يضمه.
٢ ع٢: والمسلك الثاني.

[884] İki olumlunun örneği: "Her ne zaman C, B ise, B de A'dır. Ve her ne zaman A, D ise, her D de H'dir." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Onun [sonucunun] açıklaması şöyledir: Küçük öncül "Her C, A'dır"ı gerektirir. Çünkü "Bazı C'ler, A değildir" küçük öncülün mukaddemi ile beraber, yüklemliden ve bitişik şartlıdan oluşan kıyasla tâlîsinin çelişiğini sonuç olarak verir. Dolayısı ile "Her ne zaman her C, B ise, bazı B'ler de A değildir" doğru olur. Bu da hulf'tur. Büyük öncül, daha önce açıkladığımız gibi, "Her A, H'dir"i gerektirir. Ve her ikisi de bizzat "Her C, H'dir"i sonuç olarak verir ki, o da aranılan şeydir. Sen, bir şeyin çelişiği gerektirmesinden bunun bozuk olduğunu öğrenmiştin.

[885] İki olumsuzun örneği: "Her C, B olduğunda her B, A değildir, değildir." " Ve her A, D olduğunda her D, H değildir, değildir." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Onun [sonucunun] açıklaması şöyledir: Küçük öncül "Her C, A'dır"ı gerektirir. [Çünkü şayet "Her C, A değildir" doğru olursa, "Her ne zaman her C, B ise, her C de B'dir. Ve her C, A'dır" doğru olur. Her ne zaman doğru olursa, "Her B, A değildir"i ve "bundan dolayı da "Her ne zaman her C, B ise, her B de A değildir"i gerektirir. Ve küçük öncül "Her ne zaman her C, B olmadığında her B de A değildir" olur. Bu da hulftur.] Aksi durumda onun çelişiği, onun mukaddemi ile beraber, çelişiğini gerektiren olarak düzen alır. Büyük öncül aynı şekilde "Her A, H'dir"i gerektirir. Ve her ikisi de "Her C, H'dir"i sonuç olarak verir.

[886] İki ayrık şartlıdan oluşan üçüncü [yol]: Ortaklık, onlardan birinde tam bir cüz ve aynı şekilde tam olmayan cüz olarak bulunur. Sonuç vermesinin şartı, iki öncülden birinin tümel olması, nitelik bakımından farklı olması ve cins bakımından aynı olması ve iki ortak arasındaki telifin sonucunun çelişiği olumlu tarafla beraber mâni'atü'l-huluvvda olumsuz tarafı, mâni'atü'l-cem''de aksini sonuç olarak vermesidir. Onun [sonucunun] açıklaması şöyledir: Yüklemli ve bitişik şartlıdan ve sonra da bitişik şartlı ve ayrık şartlıdan oluşan kıyastan olan hulf[î kıyas] iledir. Onun mâni'atü'l-huluvv olan iki ayrık şartlıdaki örneği şöyledir: "Daima ya her C, B'dir, ya da H, Z'dir. Ve daima ya C, Z değildir, ya da bazı B'ler A'dır." Şu sonuç çıkar: "Hiçbir C, A değildir." Aksi durumda "Bazı C'ler A'dır" olur ve o da "Her ne zaman her C, B ise, bazı B'ler A'dır"ı gerektirir ve olumlu ile beraber, olumsuzun çelişiğini sonuç olarak verir. [Ayrık şartlının] her ikisininde mâni'atü'l-cem' olması durumundaki örneği ise şöyledir: "Daima ya hiçbir C, B değildir, ya da H, Z'dir. Ve daima ya H, Z'değildir, ya da her B, A'dır." Şu sonuç çıkar: "Bazı C'ler A'dır." Aksi durumda "Hiçbir C, A değildir" olur ve o da "Her ne zaman her B, A ise, hiçbir C, B değildir"i gerektirir ve olumlu ile beraber, olumsuzun çelişiğini sonuç olarak verir.

[٨٨٤] مثال الموجبتين: كلما كان كل ج ب فب أ. وكلما كان أ د فكل د ه. ينتج: كل ج ه. برهانه: إنّ الصغرى يستلزم: كل ج أ؛ لأنّ بعضَ ج ليس أ. ينتج مع مقدّم الصغرى نقيض تاليها بالقياس المؤلف من الحملي والمتصل، فيصدق: كلما كان كل ج ب فبعض ب ليس أ. هذا خلف. والكبرى يستلزم: كل أ ه لما بينا. وهما ينتجان بالذات: كل ج ه. وهو المطلوب. وقد عرفتَ فساد ذلك من استلزام الشيء للنقيض.

[٨٨٥] مثال السالبتين: ليس كلما كان كل ج ب فليس كل ب أ. وليس كلما كان كل أ د فليس كل د ه. [١٥١أ] ينتج: كل ج ه. برهانه: إن الصغرى يستلزم: كل ج أ. وإلا انتظم نقيضه مع مقدّمها مستلزما لنقيضها. والكبرى يستلزم: كل أ ه كذلك. وهما ينتجان: كل ج ه.

[٨٨٦] الثالث من المنفصلتين والشركة في جزء تام منهما وغير تام. وشرط الإنتاج كلية إحدى المقدمتين واختلافهما بالكيف واتحادهما بالجنس وإنتاج نقيض نتيجة التأليف بين المتشاركين مع طرف الموجبة لطرف السالبة في مانعتي الخلوّ وبالعكس في مانعتي الجمع. برهانه: الخلف من القياس المؤلف من الحملي والمنفصل ثم من المتصل والمنفصل. مثاله والمنفصلتان مانعتا الخلوّ دائما إما كل ج ب وإما ه ز. وليس دائما إما ج ز أو بعض ب أ. ينتج: لا شيء من ج أ. وإلا: فبعض ج أ. ويلزمه: كلما كان كل ج ب فبعض ب أ. وينتج مع الموجبة نقيض السالبة. مثاله وهما مانعتا[١] الجمع: دائما إمّا لا شيء من ج ب وإما ه ز. وليس دائما [١٥١ب] إما ه ز وإما كل ب أ. ينتج: بعض ج أ. وإلا: فلا شيء من ج أ. ويلزمه: كلما كان كل ب أ فلا شيء من ج ب. وأنتج مع الموجبة نقيض السالبة.

١ م: مانعة.

[887] Onlardan [iki ayrık şartlıdan olan] dördüncü [yol]: Ortaklık, tam olmayan bir cüz olarak bulunur. Sonuç vermesinin şartı, [mâni'atü'l-huluvv] olumsuz ise, mâniatü'l-huluvvun tarafları arasındaki telifin sonucunun çelişiğinin onlardan birinin çelişiğiyle beraber diğerinin aynını sonuç vermesi; [mâni'atü'l-huluvv] olumlu ise onun çelişiğini sonuç olarak vermesi; [mâni'atü'l-huluvv] olumsuz ise mâni'atü'l-cem'in tarafları arasında onlardan birinin aynı ile diğerinin çelişiğini sonuç olarak vermesi veya olumlu ise onun aynını sonuç olarak vermesi ve sonra da iki telifin sonuçlarının, aranılan yüklemliyi sonuç veren telifi kapsamasıdır.

[888] Onun iki olumsuzdan oluşanının örneği şöyledir: "Devamlı olmaksızın ya her C B değildir, ya da her B A değildir mâni'atü'l-huluvv olarak. Ve devamlı olmaksızın ya her A, D'dir, ya da her D H dir mâni'atü'l-cem' olarak." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Onun [sonucunun] açıklaması şöyledir: Birincisi [olan küçük öncül] "Her C, A'dır"ı gerektirir. Aksi durumda onun çelişiği, mukaddeminin çelişiği ile beraber, "Her ne zaman her C, B ise, her B, A değildir" şeklindeki çelişiğini gerektiren bitişik şartlıyı sonuç olarak veren kıyas içinde düzen alır. İkincisi [olan büyük öncül] "Her A, H'dir"i gerektirir. Aksi durumda onun çelişiği, onun mukaddeminin aynıyla beraber, "Her ne zaman her A, D ise, her D de H değildir" şeklindeki çelişiğini gerektiren bitişik şartlıyı sonuç veren kıyasta düzen alır; o ikisi de şu sonucu verir: "Her C, H'dir."

[889] İki olumludan oluşanın örneği şöyledir: "Daima ya her C, B değildir, ya da her B, mâni'atü'l-huluvv olarak A'dır. Ve daima ya her A, D'dir, ya da her D H değildir mâni'atü'l-huluvv olarak." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Onun [sonucunun] açıklaması şöyledir: Birincisi [olan küçük öncül] "Her C, A'dır"ı gerektirir. Aksi durumda onun çelişiği mukaddeminin çelişiğiyle beraber, onun zıttını gerektiren bitişik şartlıyı sonuç veren bir kıyasta düzen alır. Bunun örneği de: "Her ne zaman her C, B ise her B de A değildir" sözümüzün "Daima her C, B değildir, ya da her B, A değildir mâni'atü'l-huluvv olarak"ı gerektirmesidir ki, bu küçük öncülün zıttıdır. İkincisi [olan büyük öncül] "Her A, H'dir"i gerektirir. Aksi durumda onun çelişiği, mukaddeminin aynı ile beraber, iki taraf arasındaki lüzumu sonuç olarak veren bir kıyasta düzen alır. Onun örneği de: "Her ne zaman her A, D ise, her D de H'dir" sözümüzdür. [Yukarıdakilerin] her ikisi de "Her C, H'dir"i sonuç olarak verir.

[٨٨٧] الرابع منهما والشركة في جزء غير تام منهما. وشرط إنتاجه إنتاج نقيض نتيجة التأليف بين طرفي مانعة الخلوّ مع نقيض أحدهما لعين الآخر إن كانت سالبة ولنقيضه إن كانت موجبة وبين طرفي مانعة الجمع مع عين أحدهما لنقيض الآخر إن كانت سالبة أو لعينه إن كانت موجبة ثم اشتمال نتيجتي التأليفين على تأليف منتج للحملية المطلوبة.

[٨٨٨] مثاله من سالبتين: ليس دائما إما ليس كل ج ب وإما ليس كل ب أ مانعة الخلو. وليس دائما إما كل أ د وإما كل د ه مانعة الجمع. ينتج: كل ج ه. برهانه: إن الأولى يستلزم: كل ج أ. وإلا انتظم نقيضه مع نقيض مقدّمها قياسا منتجا للمتصلة المستلزمة لنقيضها وهي قولنا: كلما كان كل ج ب فليس كل ب أ. والثانية [١٥٢أ] تستلزم: كل أ ه. وإلا انتظم نقيضه مع عين مقدّمها منتجا للمتصلة المستلزمة لنقيضها وهي قولنا: كلما كان كل أ د فليس كل د ه. وهما ينتجان: كل ج ه.

[٨٨٩] مثاله من موجبتين: دائما إمّا ليس كل ج ب أو كل ب أ مانعة الخلوّ. ودائما إما كل أ د أو ليس كل د ه مانعة الجمع. ينتج: كل ج ه. برهانه: إنّ الأولى يستلزم: كل ج أ. وإلا انتظم نقيضه مع نقيض مقدّمها منتجا للمتصلة المستلزمة لضدّها وهي قولنا: كلما كان كل ج ب فليس كل ب أ المستلزمة لدائما ليس كل ج ب أو ليس كل ب أ مانعة الخلوّ وهي ضدّ الصغرى. والثانية تستلزم: كل أ ه. وإلا انتظم نقيضه مع عين مقدمها منتجا للزوم بين طرفيها وهو قولنا: كلما كان كل أ د فليس كل د ه. وهما ينتجان: كل ج ه.

[890] Bu tartışmalıdır: Sen onu daha önce öğrenmiştin.

[891] Bir bitişik şartlı ve ayrık şartlıdan oluşan beşincisi: Ortaklık, onlarda tam bir cüz olarak ve tam olmayan bir cüz olarak bulunur. Oradaki belirleyici kural şudur: Eğer ayrık şartlı; aranılan yüklemliyi sonuç vermesi için iki mâni'atü'l-cem'de zikredilen şartlara göre mâni'atü'l-cem' olursa bitişik şartlının lâzımı olan mâni'atü'l-cem' ile mâni'atü'l-cem' olması ve eğer ayrık şartlı; aranılan yüklemliyi sonuç olarak vermede zikredilen şartlara göre mâni'atü'l-huluvv olursa bitişik şartlının lâzımı mâni'atü'l-huluvvun mâni'atü'l-huluvv ile beraber olmasıdır.

[892] [Ayrık şartlının mâni'atü'l-cem' olduğu] birincinin örneği şöyledir: "Daima ya hiçbir C, B değildir, ya da H, Z'dir mâni'atü'l-cem' olarak. Ve H, Z olduğunda her B de A değildir, olmayabilir." Şu sonuç çıkar: "Bazı C'ler A'dır." Çünkü bitişik şartlı için "Daima mâni'atü'l-cem' olarak ya H, Z'dir, ya da her B, A'dır, değildir." sözümüz gerekli olur. Kıyas da şartlarıyla iki mâni'atü'l-cem'den oluşan kıyasa ircâ edilir ve aranılan yüklemli sonuç elde edilir.

[893] [Ayrık şartlının mâni'atü'l-huluvv olduğu] ikincinin örneği de şöyledir: "Her ne zaman her C, B değilse, H de Z'dir. Ve mâni'atü'l-huluvv olarak ya H, Z dir, ya da bazı B'ler A'dır, daima değildir." Şu sonuç çıkar: "Hiçbir C, A değildir." Çünkü bitişik şartlı "Daima ya her C, B'dir, ya da H, Z'dir mâni'atü'l-cem' olarak"ı gerektirir. Kıyas da mâni'atü'l-huluvvdan oluşan kıyaslara ircâ edilir ve aranılan yüklemli sonuç olarak elde edilir.

[894] Onlardan [bir bitişik şartlı ve bir ayrık şartlıdan oluşan yolun] altıncısı*:* Ortaklık, her ikisinde de tam bir cüz olarak bulunmaz. Oradaki belirleyici kural şudur: Her bir öncül, bir yüklemliyi gerektirir; bu yüklemli kendisi ve diğer öncülün gerektirdiğiyle beraber, aranılan yüklemliyi sonuç veren bir kıyasta düzen alır.

[895] Bunun örneği şöyledir: "Her ne zaman her B, C ise her B de A değildir, değildir. Ve mâni'atü'l-cem' olarak daima ya her A, D'dir, ya da her D, H'dir, değildir." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Çünkü bitişik şartlı "Her C, A'dır"ı gerektirir. Ayrık şartlı da "Her A, H'dir"i gerektirir. Her ikisi de[bitişik şartlı "Her C, A'dır" ı gerektirdiğinde] aranılan şeyi sonuç olarak verir.

[٨٩٠] وفيه نظرعرفته.

[٨٩١] الخامس من المتصلة والمنفصلة والشركة في جزء تام منهما وغير تام منهما. والضابط فيه أن يكون مانعة الجمع اللازمة للمتصلة[١] مع مانعة الجمع إن كانت المنفصلة مانعة [١٥٢ب] الجمع على الشرائط المذكورة في مانعتي الجمع لإنتاج الحملية المطلوبة، وأن تكون مانعة الخلوّ اللازمة للمتصلة مع مانعة الخلوّ إن كانت المنفصلة مانعة الخلو على الشرائط المذكورة في إنتاج الحملية المطلوبة.

[٨٩٢] مثال الأوّل: دائما إما لا شيء من ج ب أو ه ز مانعة الجمع. وقد لا يكون إذا كان ه ز فليس كل ب أ. ينتج: بعض ج أ. لأنه تلزم للمتصلة قولنا: ليس دائما إما ه ز أو كل ب أ مانعة الجمع. ويرجع القياس إلى القياس المركب من مانعتي الجمع بشرائطه وينتج الحملية المطلوبة.

[٨٩٣] مثال الثاني: كلما كان ليس كل ج ب فه ز. وليس دائما إما ه ز أو بعض ب أ مانعة الخلوّ. ينتج: لا شيء من ج أ. لأنه يلزم للمتصلة قولنا: دائما إما كل ج ب أو ه ز مانعة الجمع. فيرجع القياس إلى المركب من مانعتي الخلوّ، وينتج الحملية المطلوبة.

[٨٩٤] السادس منهما والشركة في جزء غير تام منهما. والضابط فيه أن تستلزم كل مقدمة حمليةً تنتظم منها ومن التي تستلزمها المقدمة الأخرى [١٥٣أ] قياس منتج للحملية المطلوبة.

[٨٩٥] مثاله: ليس كلما كان كل ج ب فليس كل ب أ. وليس دائما إما كل أ د وإما كل د ه مانعة الجمع. ينتج: كل ج ه؛ لأنّ المتصلةَ تستلزم: كل ج أ. والمنفصلة: كل أ ه. وهما تنتجان المطلوب.

---

١ ع١: من المتصلة.

[896] Bir yüklemli ve bir bitişik şartlıdan oluşan yedinci [yol]: Oradaki belirleyici kural da şudur: Eğer [bitişik şartlı] mukaddemi dolayısıyla tümel ise bitişik şartlının tarafları ile onun tâlîsinin mukaddemi veya tâlîsi arasındaki telifin sonucunun çelişiğini sonuç olarak vermesi ve telifin sonucu ile yüklemlinin, sonuç veren bir telifi kapsamasıdır ki lâzım olan yüklemliden ve [kıyasın bir parçası olan] yüklemliden aranılan yüklemli lâzım gelsin.

[897] Onun örneği şöyledir: "Her ne zaman her C, B ise her B de A değildir, değildir. Ve her A, H'dır." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Çünkü bitişik şartlı "Her C, A'dır"ı gerektirir ve o da yüklemli ile beraber aranılan şeyi sonuç olarak verir.

[898] Bir yüklemli ve bir bitişik şartlıdan oluşan sekizinci [yol]: Oradaki belirleyici kural şudur: Ayrık şartlı, yüklemliyle beraber aranılan yüklemliyi sonuç olarak verecek bir yüklemliyi gerektirir. Dolayısıyla da o zaman mâni'atü'l-huluvvda olumsuz ayrık şartlının tarafları ile onun taraflarından birinin çelişiği arasındaki telifin sonucunun çelişiğinin diğer tarafın aynını sonuç olarak vermesi, onun taraflarından birinin aynı ile de olumsuz mâni'atü'l-cem'de diğer tarafın çelişiğini sonuç olarak vermesi gerekir.

[899] [Mâni'atü'l-huluvv olan] birincisinin örneği şöyledir: "Daima olmaksızın ya her C, B değildir, ya da her B, A değildir mâni'atü'l-huluvv olarak. Ve her A, H'dir." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Çünkü ayrık şartlı, daha önce geçtiği gibi, "Her C, A'dır"ı gerektirir. Yüklemli ile bir araya getirilerek ["Her C, H'dir" şeklindeki] aranılan şey sonuç olarak elde edilir.

[900] Mâni'atü'l-cem' olan] ikincisinin örneği: "Daima ya her C, B'dir, ya da her B, A'dır, değildir mâni'atü'l-cem' olarak. Ve her A, H'dir." Şu sonuç çıkar: "Her C, H'dir." Çünkü ayrık şartlı, daha önce geçtiği gibi, "Her C, A'dır"ı gerektirir.

[901] Sen, artık bunların tamamını, şekillerin keyfiyetini, modların niceliğini biliyorsun. İkinci bir araştırma ile sana düşen, yüklemli kıyaslardan şartlıları sonuç olarak elde etmektir. Örneğin: "Her C, B'dir. Ve her B, A'dır." O şu sonucu verir: "Her ne zaman her D, C ise, her D de A'dır." Çünkü birinci yüklemli "Her ne zaman D, C ise, her D de B'dir"i gerektirir. İkincisi "Her ne zaman her D, B ise, her D de A'dır"ı gerektirir. Ve her ikisi de aranılan şeyi sonuç olarak verir.

[٨٩٦] السابع من الحملية والمتصلة. والضابط فيه إنتاج نقيض نتيجة التأليف بين طرفي المتصلة مع مقدّمها لتاليها أو مع تاليها إن كانت كلية لمقدّمها واشتمال نتيجة التأليف مع الحملية على تأليف منتج حتى يلزم من الحملية اللازمة والحملية الحملية المطلوبة.

[٨٩٧] مثاله: ليس كلما كان كل ج ب فليس كل ب أ. وكل أ ه. ينتج: كل ج ه. إذ المتصلة تستلزم: كل ج أ. وهو مع الحملية تنتج المطلوب.

[٨٩٨] الثامن من الحملية والمنفصلة. والضابط فيه استلزام المنفصلة حملية تنتج مع الحملية الحملية المطلوبة. فحينئذ ينبغي أن ينتج نقيض نتيجة التأليف بين طرفي المنفصلة السالبة مع نقيض أحد طرفيها عين الآخر في مانعة الخلوّ ومع عين أحد طرفيها نقيض الآخر [١٥٣ب] في مانعة الجمع السالبة.

[٨٩٩] مثال الأوّل: ليس دائما إما ليس كل ج ب وإما ليس كل ب أ مانعة الخلوّ. وكل أ ه. ينتج: كل ج ه؛ لأن المنفصلة تستلزم: كل ج أ كما مر. وهي مع الحملية ينتج المطلوب.

[٩٠٠] مثال الثاني: ليس دائما كل ج ب وإما كل ب أ. وكل أ ه. ينتج: كل ج ه؛ لأنّ المنفصلةَ تستلزم: كل ج أ كما مرّ.

[٩٠١] وأنت عالم بجميع ذلك وبكيفية الأشكال وكمية الضروب. فعليك بالاستقراء الثاني استنتاج الشرطيات من الأقيسة الحملية كقولنا: كل ج ب. وكل ب أ. فإنه ينتج: كلما كان كل د ج فكل د أ، لأنّ الحملية الأولى تستلزم: كلما كان كل د ج فكل د ب. والثانية تستلزم: كلما كان كل د ب فكل د أ. وهما تنتجان المطلوب.

Uyarı

[902] Bu yönlerin kıyasîliği, ancak terimlerden bazısının değişmesinden ve bazı öncüllerin bizzat sonuç veren lâzımlarına döndürülmesi sebebiyle bir orta terim vasıtasıyla olur. Kıyas terimi bunları içinde bulundurursa kıyas olurlar, aksi takdirde kıyas değil, kıyasın gerekenleridirler.

Ek

[903] İki öncülden iki veya daha fazla kıyas oluşabilir. Bu iki veya daha fazla orta terim itibarıyla, ortaklığın tam ve tam olmaması bakımından olur. Birincisi itibariyle sonuç, gerekli olur. İkincisi itibariyle de aynı şekilde [sonuç gerekli] olur. Örneğin: "Her ne zaman her C, B ise, her D de T'dir. Ve her ne zaman her D, T ise, her B de A'dır." Şu sonuç çıkar: "Her ne zaman her C, B ise, her B de A'dır." Aynı şekilde şu sonuç çıkar: "Her ne zaman her C, B ise, her C de A'dır." Sen benzerlerini buna kıyas et.

Sonsöz

[904] Orta terimi tekrar etmeyen birçok [kesin iktirânî] kıyaslar vardır, ancak en çok vaki olanı "nisbet kıyası"dır ki o da nisbeti birbirine nisbet edilenlerin biriyle küçük öncülde veya hem küçük öncülde, hem de büyük öncülde diğerine yüklem olacak şekilde almaktır. Böyle bir kıyas, bizâtihi kullanılan öncüllerin zâtı gereği ve bizzat bu öncüller dolayısıyla değil de bunların dışındaki yabancı öncüller vasıtasıyla sonuç verir.

[905] [Bizzat sonuç veren] birincisine gelince, onun konusu küçük terim, yüklemi de büyük terim ile beraber olan küçük öncüldeki nisbettir. Örneğin: "Zeyd, Bekir'in babasıdır. Ve Bekir Halid'in kardeşidir." Şu sonuç çıkar: "Zeyd, Halid'in kardeşinin babasıdır. [Çünkü Zeyd, Bekir'in babası olmaya nisbet edilendir ve Bekir de Halid'in kardeşi olmaya nisbet edilendir. Dolayısıyla da Zeyd, babalık bakımından Halid'in kardeşine nisbet edilen olur.] Ve bu da açıktır, çünkü bir şeye nisbet edilene nisbet edilen, aynı nisbetle o şeye müntesiptir. Örneğin: "Zeyd, Bekir'in babasıdır. Ve Bekir, âlimdir. Bu durumda Zeyd, âlimin babasıdır. Örneğin: "A, B'ye eşittir. B de C'ye eşittir." Bu durumda A, C'nin eşit olduğu şeye eşittir. A, B'nin cüzüdür. B de C'nin cüzüdür. Bu durumda A, C'nin cüzünün cüzüdür. A, B'nin melzûmudur. Ve B de C'nin melzûmudur.

تنبيه

[٩٠٢] قياسية هذه الوجوه إنّما هي بوسط لتغير بعض الحدود وانقلاب بعض المقدمات إلى لوازمها المنتجة بالذات؛ فإنّ تناولها حدّ القياس فذاك وإلا فهي مستلزمات لا قياسات.

تذنيب

[٩٠٣] قد يتركب [١٥٤أ] من مقدمتين قياسان أو أكثر باعتبار وسطين أو أكثر بأن يكون الاشتراك في جزء تام وغير تام. فيلزم باعتبار الأوّل نتيجة وكذا باعتبار الثاني كقولنا: كلما كان كل ج ب فكل د ط. وكلما كان كل د ط فكل ب أ. ينتج: كلما كان كل ج ب فكل ب أ. وينتج أيضا: كلما كان كل ج ب فكل ج أ. وعلى هذا فقِسْ أمثال ذلك.

خاتمة

[٩٠٤] في القياسات التي لا يكون أوساطها متكرّرة وهي كثيرة لكن أكثرَها وقوعا هو قياس النسبة[١] وهو أن تجعل النسبة مع أحد[٢] المنتسبين محمولا على الآخر في الصغرى أو في الصغرى والكبرى. وهذا القياس ينتج قولا بالذات وقولا آخر لا بالذات.

[٩٠٥] أما الأوّل، فيكون موضوعه أصغر ومحموله النسبة التي في الصغرى مع الأكبر كقولنا: زيد أب لبكر وبكر أخ لخالد. ينتج: زيد أبو أخي خالد. وذلك ظاهر؛ إذ المنتسب إلى المنتسب منتسب بتلك النسبة وكقولنا: زيد أب لبكر وبكر عالم. فزيد أبوعالم. وكقولنا: أ مساوٍ لب وب مساو لج فأ مساو لمساوي[٣] ج. وأ جزء لب و ب جزء لج فأ جزء لجزء ج [١٥٤ب]. و أ ملزوم لب. وب ملزوم لج.

---

١ ع٢: بنسبة.
٢ ع٢ – أحد.
٣ م: والأول مساوي مساو لمساوي.

Bu durumda A, C'nin melzûmunun melzûmudur. Buna göre, yine örneğin: "İnci, kutudadır. Kutu, sandıktadır. İnci, sandıkta bulunandadır. İnsan, nutfedendir. Ve nutfe, unsurlardandır. Bu durumda insan, unsurlardan oluşan şeydendir. Renk, cisimdedir. Ve her cisim cevherdir. Bu durumda renk, cevher olan şeydedir."

[906] İkincisine gelince ve o da bizzat olmaksızın [sonuç veren] şeydir. Bundan dolayı onun konusu küçük terim, yüklemi de büyük terimdir. Örneğin: "A, C'ye eşittir ve C'nin melzûmudur. İnci, sandıktadır. İnsan, unsurlardandır. Renk, cevherdedir." Bunlar, bizzat [çıkan sonuçlar] olmaz, çünkü şayet bunlar kıyasın zâtı dolayısıyla [ortaya çıkan sonuçlar] olursa, kıyaslardan farklı olmazlar. Oysa böyle değildir, çünkü biz "A, B'den farklıdır. Ve B de C'den farklıdır" dediğimiz zaman sonuç elde edilmez. Veya biz şöyle deriz: "A, B'nin yarısıdır. Ve B de C'nin yarısıdır." Ve aynı şekilde şayet biz "İnsan, nutfedendir. Ve nutfe, akıcıdır" dersek [ondan "İnsan akıcıdır." sonucu çıkmaz]. Zikredilen söz gerekli olduğunda ise [sonuç] ancak *garîb öncüller* vasıtasıyla gerekli olur, ancak bu, ilimlerde, bizzat gerekli olanlardan daha faydalıdır. Allah, en iyi bilendir.

Kıyasın İkinci Kısmı: Seçmeli Kıyas

[907] O, [ister bitişik, ister ayrık olsun] bir şartlı ve ister yüklemli olsun, ister şartlı olsun onun cüzlerinden biri veya cüzlerinden birinin çelişiği olan diğer bir öncülden oluşur.

[908] Onun sonuç vermesinin üç şartı vardır:

[909] Üç şeyden birincisi: Ya şartlının tümel olması, ya seçmelinin tümel olması, ya da seçmelinin halinin şartlının hali olması. Çünkü şartlı, eğer tümel olursa sonucun lüzumu açıktır. Eğer tümel olmazsa geriye kalan iki işten birinin [tikel ve şahsî] olması gerekir. [Eğer tikel olursa şartlının ve seçmelinin durumlarının aynı olması için seçmelinin varlığının tümel olması gerekir. Seçmelinin tümel olması ile kastedilen şey, bütün zamanlarda ve mukaddemle beraber birleşmesi mümkün konuların tamamında vuku bulmasıdır. Bu durum zaten şartlılar incelenirken geçmişti. Çünkü tikel şartlı, bazen mukaddemin tabiatı bakımından vuku bulabilir. Aksi durumda şartlının durumunun seçmelinin durumu ile aynı olmama ihtimali olur.

فـأ ملزوم ملزومِ ج. وعلى هذا وكقولنا: الدري في الحقةِ. والحقة في الصندوق. فالدرّة فيما في الصندوق. والإنسان من نطفة. والنطفة من العناصر. فالإنسان مما هو[1] من العناصر. واللون في الجسم. وكل جسم جوهر. فاللون فيما هو الجوهر.

[٩٠٦] وأما الثاني وهو ما ليس بالذات فيكون موضوعه الأصغر ومحموله الأكبر كقولنا: أ مساو لـــج وملزوم لـــج. والدرّة في الصندوق. والإنسان من العناصر. واللون في الجوهر. وإنّما لم تكن تلك بالذات لأنها لو كانت لذات هذه القياسات، لما تختلف عنها. وليس كذلك، لأنّا إذا قلنا: أ مخالف لـــب. وب مخالف لـــج. لا ينتج. أو نقول: أ نصف لـــب. و ب نصف لـــج. وكذا لو نقول الإنسان من النطفة. والنطفة مائع بل حيث يلزمه القول المذكور[2] فإنما يلزم بتوسط مقدّمات غريبة، لكنه أنفع في العلوم من الذي يلزم بالذات. والله أعلم[3].

القسم الثاني من القياس هو القياس الاستثنائي

[٩٠٧] وهو مركب من شرطية وقضية أخرى هي إما أحد جزأيها أو نقيض أحد جزأيها [١٥٥أ] حملية كانت أو شرطية.

[٩٠٨] وشرط إنتاجه أمور ثلاثة:

[٩٠٩] أولها أحد الأمور الثلاثة وهو إما كون الشرطية كلية أو كون الاستثنائي كليا أو كون حال[4] الاستثناء حال[5] الشرطية؛ لأن الشرطية إن كانت كلية، فلزوم النتيجة ظاهر. وإن لم تكن كلية، فيجب أحد الأمرين الباقيين وإلا لجاز أن يكون حال الشرط غيرَ حال الاستثناء.

---

١ م، أ، ط، ع٢ – هو.
٢ م: المذكورة.
٣ أ، ع٢ – والله أعلم.
٤ أ، ط، ع٢، م: زمان.
٥ أ، ط، ع٢، م: زمان.

[910] İkincisi: Şartlı, *ittifakiye* olmamalıdır. Çünkü ittifakiye olan şartlıdan bir şeyi istisna etmek, başka bir şey vermez. Eğer o [ittifakiye] bitişik şartlı olursa ne onun tâlîsini bilmek vaz'a veya ittisâle dayanır, aralarında ilişki olmadığından dolayı ne de tâlînin ortadan kaldırılmasıyla mukaddem ortadan kalkar, ne de aynı şekilde ittifakiye gerekli olur. [İttifakiye ya hâss, ya da 'âmm olur.] Hâss olmasına gelince, bitişik şartlının tarafları ile beraber doğruluğunun imkânsızlığı sebebiyledir. 'Âmm olmasına gelince, taraflarının doğru olma ihtimalinden dolayı aynı şekildedir. Dolayısı ile mukaddemin çelişiği de gerekli olmaz. İttifakiye ayrık şartlı olduğunda da durum aynıdır.

[911] [Bir grup bilgin tarafından] denilmiştir ki, [ittifakiye ayrık şartlı olursa] iki taraftan birinin tayini veya iki taraftan birinin çelişiğinin tayini olan bir şey verir.

[912] Üç: [Şartlı] olumlu olmalıdır; zira olumsuz olması durumunda farklılık ortaya çıkar. Bu da açıktır.

[913] *Keşf*'in yazarı [Hûnecî] ve müteahhirûndan bir grup bilgin şunu iddia etti: Tikel şartlı, sonuç vermez, çünkü istisnanın devamı takdir edildiğinde, sonuca dair bir kesinlik [yakîn] ortaya çıkmaz; bu da şartlının vaz' bakımından ebedi olarak sabit olmaması ihtimalinden dolayıdır. Ki biz onun bozukluğunu şartlıları incelerken açıklamıştık.

[914] Bunlar anlaşıldıysa şimdi biz şöyle deriz: Eğer şartlı, bitişik şartlı olursa, [Mukaddem ve tâlî arasındaki] lüzum tahakkuk edeceğinden dolayı, mukaddeminin aynının istisnası, tâlîsinin aynını; tâlîsinin çelişiğinin istisnası mukaddeminin çelişiğini sonuç verir; fakat aksi durumda (tâlî daha) genel olarak tahakkuk edeceğinden dolayı [tâlînin aynını istisna etmek mukaddemin aynını; mukaddemin çelişiğini istisna etmek, tâlînin çelişiğini] sonuç olarak vermeyecektir.

[915] Eğer ayrık şartlı ve hakîkiye ise, hangisi olursa olsun birinin aynını istisna etmek diğerinin çelişiğini sonuç olarak verir; bunun tersi de geçerlidir. Eğer mâni'atü'l-cem' olursa, her iki taraf arasında huluvvun mümkün olmasından dolayı döndürülmeksizin hangisi olursa olsun birinin aynını istisna etmek diğerinin çelişiğini sonuç olarak verir. Eğer mâni'atü'l-huluvv olursa, her ikisinin bir araya gelme ihtimalinden dolayı aksi mümkün olmaksızın, hangisinin olursa olsun birinin çelişiğini istisna etmek diğerinin aynını sonuç olarak verir. Bunların hepsi açık şeylerdir.

[٩١٠] الثاني كون الشرطية غيرَ اتفاقية؛ لأن استثناء شيء منها لا يفيد شيئا آخر، لأنها إن كانت متصلة، لا يتوقف العلم بتاليها على الوضع أو الاتصال ولا يلزم من رفع التالي رفع المقدم لعدم العلاقة بين الرفعين ولا يلزم أيضا اتفاقيا. أما الخاصة، فلامتناع صدق المتصلة مع طرفيها. وأما العامة، فلجواز صدق الطرفين فلا يلزم نقيض المقدم. وكذا إن كانت الاتفاقية منفصلةً.

[٩١١] وقيل يفيد شيئا وهو تعيين أحد الطرفين أو تعيين نقيض أحد الطرفين.

[٩١٢] الثالث [١٥٥ب] كونها موجبة للاختلاف عند كونها سالبة. وذلك ظاهر.

[٩١٣] وزعم صاحب الكشف وقوم من المتأخرين: إن الشرطية الجزئية غير منتجة، لأنه على تقدير دوام الاستثناء لا يحصل اليقين بالنتيجة لجواز أن تكون الشرطية بحسب وضع غير ثابت أبدا. وذلك قد بينا فساده في تحقيق الشرطيات.

[٩١٤] وإذا عرفت هذا، فنقول: الشرطية إن كانت متصلة، أنتج استثناء عين مقدمها عين تاليها واستثناء نقيض تاليها نقيض مقدمها تحقيقا للزوم ولا ينعكس تحقيقا للعموم.

[٩١٥] وإن كانت منفصلة وإن كانت حقيقية أنتج استثناء عين أيّهما كان نقيض الآخر وبالعكس. وإن كانت مانعة الجمع، أنتج استثناء عين أيّهما كان نقيض الآخر من غير عكس لجواز الخلوّ بين طرفيها. وإن كانت مانعة الخلوّ أنتج استثناء نقيض أيّهما كان عين الآخر من غير عكس لجواز اجتماعهما وكل ذلك ظاهر.

[916] İmâm [Râzî] *Mulahhas*'ta şöyle dedi: Bitişik şartlıda tâlî, mutlaka-i 'âmme olursa, onun çelişiğinin istisnasını sonuç olarak vermez. Örneğin: "Her ne zaman bu insansa, ıtlâk-ı âmm ile bilfiil gülücüdür." Biz "Ancak o, gülücü değildir" dediğimiz zaman onun "insan olmaması" gerekmez, çünkü "gülücü olmayanların bazıları, zorunlu olarak insandır." Tâlînin nefyinde devama itibar edilmesine gelince, sonuç verir ve bu da bir şey değildir, çünkü mutlaka-i 'âmme olan tâlînin çelişiği, ancak "dâime" olabilir. Dolayısıyla tâlînin çelişiğinin istisnası da, ancak devamla beraber olabilir. "Devam"ın itibarı, çelişiğin istisnasına fazladan bir kayıt değildir.

Uyarı

[917] Biz, şartlıların ciheti bölümünde mukaddemin ve tâlînin cihetlerinin zâtı bakımından beraber ortaya çıkabileceklerini açıklamıştık. Dolayısı ile o zaman sana düşen, sonucun hangi cihetten olduğunu ve sonuç elde etmek maksadıyla tâlînin çelişiğinin nasıl istisna edilmesi gerektiğini bilmek için mukaddem ve tâlînin cihetine dikkat etmendir.

Sonsöz

[918] Bir grup bu kıyasın sonuç verdiğini kabul etmedi ve dedi ki: Ya mukaddem, ya da tâlînin çelişiği olan istisna edilenin, imkânsız olması muhtemeldir. Dolayısı ile her ikisine göre mülâzemetin nefyedilmemesi de muhtemeldir, çünkü imkânsızın, imkânsızı gerektirmesi muhtemeldir. Ve sen, bu kabul etmemenin zararlı olmadığını biliyorsun, çünkü bu kıyasa tutunan, ya tâlînin ispatını, ya da mukaddemin ortadan kaldırılmasını istiyordur ve onun için bu amaç, ancak birincide mukaddemin sübûtu, ikincide de -ister nefsü'l-emr, ister karşı taraf nezdinde- tâlînin yokluğu şartıyla ortaya çıkar. Ve o zaman da bu men, onu sonuç olarak vermez, çünkü şart tahakkuk ettiğinde men def edilmiş olur ve aksi durumda da kıyas yoktur. Allah en iyisini bilir.

[٩١٦] قال الإمام في الملخص[١] إن كان التالي في المتصلة [١٥٦أ] مطلقا عاما، لم ينتج استثناء نقيضه كقولنا: كلما كان هذا إنسانا فهو ضاحك بالفعل بالإطلاق العام. فإذا قلنا: لكنه ليس بضاحك لم يلزم أنه ليس بإنسان، لأن بعض ما ليس بضاحك إنسان بالضرورة. وأما إن أُعتبر الدوام في نفي التالي أنتج وهذا ليس بشيء، لأن نقيض التالي الذي هو مطلقة عامة إنما تكون دائمة. فاستثناء نقيض التالي لا يكون إلا مع الدوام. فاعتبار الدوام لا يكون قيدا زائدا على استثناء النقيض.

تنبيه

[٩١٧] قد بينا في فصل جهات الشرطيات أنّ المقدمَ والتالي قد يقعان من ذوات الجهات. فحينئذ يجب عليك رعاية جهةِ المقدمِ والتالي لتعرف أنّ النتيجة[٢] على أيّة جهة، وكيف ينبغي استثناء نقيض التالي لينتج[٣] .

خاتمة

[٩١٨] مَنَعَ قوم من إنتاج هذا القياس وقالوا المستثنى وهو إما المقدم أو نقيض التالي جاز أن يكون ممتنعا فجاز أن لا ينفى الملازمة على تقديرهما، إذ المحال جاز أن يستلزم المحال. وأنت تعلم أن هذا المنع غير ضارّ لأن المتمسك بهذا القياس [١٥٦ب] يريد إما إثبات التالي أو انتفاء المقدّم، ولا يحصل له هذا الغرض إلا بشرط ثبوت المقدم في الأوّل وعدم التالي في الثاني إمّا في نفس الأمر أو عند الخصم. وحينئذ لا ينتجه هذا المنع لأنّ الشرطَ إذا تحققَ اندفع المنع وإلا فلا قياس. والله أعلم[٤].

---

١ فخر الدين الرازي، كتاب الملخص، ص. ١٨٧/ لاله لي:٢٥٥٤، و ٥٤ ء.
٢ ع٢: نتيجة.
٣ ع١ – لينتج.
٤ ط – والله أعلم.

ÜÇÜNCÜ BÂB: KIYASIN TÂBİLERİ

Birçok yoldan ele alınabilir:

Birinci Meslek: Basit ve Bileşik Kıyas

[919] [İster iktirânî, ister seçmeli olsun] her kıyasta, ne eksik, ne de fazla iki öncül bulunur. Eksik olan tarafa gelince, açıktır. Fazla olan tarafa gelince, çünkü aranılan şey, ancak bilinenler ile elde edilir. Eğer bu aranılan şeyin tümelliği ona nisbet edilirse, iki öncül ortaya çıkar: Birincisi, bu nisbete; ikincisi de seçmeli olan bilinene delâlet eder. Eğer nisbet, aranılan şeyin cüzüne olursa [yani aranılan şeyin cüzlerinden her biri bu bilinenlere nisbet edilirse] her nisbet dolayısıyla bir öncül ortaya çıkar. Eğer her ikisi arasında ortak bir terim olursa bu durumda kıyas tamam olur, aksi durumda bilinen kıyas olmaz; aranılanı sonuç olarak veren kıyasın tamamlayıcısı olan kıyasların öncülü olur. Eğer onun cüzlerinden biri sadece ona nisbet edilirse de böyledir, çünkü bazen o, onu sonuç verenin öncülü olur. Öncüller çoğalıp bütüne ihtiyaç duyulduğunda artık tek bir kıyas değil, aranılan şey için sonuç veren kıyasları tamamlayan düzenlenmiş kıyaslar vardır. Onlardan her ikisi, bir sonuç veren kıyas olur ve işte bunlar da *bileşik kıyaslar* olarak isimlendirilir. Eğer onların sonuçları açıkça zikredilirse *mevsûle* olarak isimlendirilir. Örneğin: "Her C, B'dir. Ve her B, A'dır. O halde her C, A'dr. Ve her A D'dir. O halde her C, D'dir. Ve her D, H'dir. O halde her C de H'dir." [Eğer onun sonucu açıkça zikredilmez ise] *mefsûle* ve *matviyye* olarak isimlendirilir. Örneğin: "Her C, B'dir. Ve her B, A'dır. Ve her A, D'dir. Ve her D, H'dir. O halde her C, H'dir." Her kıyas, bir sonuç verir. Dolayısı ile [düz ve ters gibi] her iki döndürmede de olduğu gibi lâzımlarını da sonuç olarak verir ve tard ve döndürmede hüküm, tikeller hakkındadır.

الباب الثالث فصل في توابع القياس

وفيه مسالك:

الأول: [القياس البسيط والمركب]

[٩١٩] كل قياس فيه مقدمتان لا أَزْيَد ولا أَنْقَص. أما طرف النقصان، فظاهر. وأما طرف الزيادةِ، فلأنّ المطلوب إنّما يكتسب من المعلوم. فإن كانت لكلية[١] ذلك المطلوب إليه نسبة ، حصلت مقدمتان: إحداهما دالة على تلك النسبة، والثانية على ذلك المعلوم وهو الاستثنائي. وإن كانت النسبة إليه لجزئي المطلوب، حصلت بسبب كل نسبة مقدمة. فإن كان بينهما حد مشترك، فقد تَمّ القياس وإلا لم يكن المعلوم قياسا[٢]، بل تكون مقدمة لقياسات متممة[٣] للقياس المنتج للمطلوب. وكذا إن كان لأحد جزئيه نسبة إليه فقط، فإنه ربّما كانت مقدمة لما ينتجه. فإذا كثرت المقدمات، واحتيج إلى الكل فهناك قياسات مترتبة [١٥٧أ] متممة[٤] للقياسات المنتج للمطلوب لا قياس واحد. ويكون كل اثنين منها قياسا منتجا لنتيجة، ويسمى 'قياسات مركبة.' فإن صرّحت نتائجها، سميت 'موصولة.' كقولنا: كل ج ب. وكل ب أ، فكل ج أ. وكل أ د فكل ج د. وكل د ه فكل ج ه. وإلا فـ'مفصولة' و'مطوية.' كقولنا: كل ج ب. وكل ب أ. وكل أ د. وكل د ه. فكل ج ه. وكل قياس ينتج نتيجة؛ فقد ينتج لوازمها كالعكسين والحكم على الجزئيات في الطرد والعكس.

---

١ أ: الكلية.
٢ ع٢: قياس.
٣ م، أ، ط، ع٢: منتجة.
٤ م، أ، ط، ع٢: منتجة.

İkinci Meslek: Hulfî Kıyas

[920] O şöyle tasvir edilmiştir: İki çelişikten birinin sübûtuna, diğer çelişiğin geçersizliğine delâlet etmesiyle delâlet eden sözdür. Bu tarif, [ağyarını] mâni değildir, çünkü ona hakîkiyeden oluşan seçmeli girebilir. [Örneğin: "Daima ya A, B'dir, ya da A, B değildir. Ancak A, B'dir." Şu sonuç çıkar: "A, B değil değildir."] ve o [hulfî kıyas] da [ikinci şeklin birinci modunun] (sonuç çıkarma işinde söylendiği gibi) iki kıyastan oluşur: Birincisi, iktirânî. İkincisi, seçmeli. Örneğin: "Her C, B'dir. Hiçbir A, B değildir. O halde hiçbir C, A değildir." *Çünkü* şayet "Hiçbir C, A değildir" doğru olmazsa, "Bazı C'ler A'dır" doğru olur. Şayet "Bazı C'ler A'dır." doğru olursa, "Her C, B'dir" doğru olmaz. Şu sonuç elde edilir: Şayet "Hiçbir C, A değildir" doğru olmazsa, "Her C, B'dir" doğru olmaz. Bu, iktirânî kıyastır. Sonra biz, bu sonucu alırız ve şöyle deriz: "Ancak her C, B'dir" doğrudur. O da "Hiçbir C, A değildir"in doğru olduğu sonucunu verir. Bu da *seçmeli* kıyastır. Onun düzeni şöyle denilmesidir: Şayet sonuç doğru olmazsa onun çelişiği doğru olur. Şayet çelişiği doğru olursa sonuç veren doğru öncül yanlış olur. Şayet sonuç doğru olmazsa doğru öncül yanlış olur, ancak o doğrudur. Bundan da 'sonucun doğru olduğu sonucu' çıkar. Eğer sen hulfî kıyası, *düz* [kıyas]a döndürmek istersen, sonucun çelişiğini gerektiren imkânsızın çelişiğini, doğru öncüle bitiştirirsin ki böylece asla râci olsun. Bu da hulf[î kıyasın] *düz* (müstakîm) kıyasa döndürmesi olarak isimlendirilir ve hulf[î kıyasın] döndürmesidir, çünkü o, öncülün doğruluğu sebebiyle sonucun çelişiğini geçersiz kıldığı gibi, sonucun çelişiğinin veya zıddının doğruluğu sebebiyle öncülü geçersiz kılabilir; bunu da diğerini nefyeden şeyi sonuç olarak elde etmek için iki öncülden biri ile bir araya gelerek yapar; işte bu *kıyasın döndürmesi* olarak isimlendirilir. [Çünkü "Bazı C'ler A'dır." doğru olduğu zaman, biz onu "Hiçbir A, B değildir" sözümüzle bir araya getiririz. Şu sonuç elde edilir: "Bazı C'ler, B değildir." Ve o da "Her C, B'dir" sözümüzün çelişiğidir.] Kıyas bir sonuç verdiği gibi, aynı şekilde sonuç da tümel olarak döndürülen iki öncülden biri ile beraber diğer öncülü sonuç olarak verir. Bu da, [öncülü] tümel olarak döndürmek için olumlunun iki tarafının eşit olduğu yerlerde mümkün olur ve *devr kıyası* olarak isimlendirilir. Sonucu, kıyasın iki öncülünden biri kılan şey ise *musâdere ['ale'l-matlûb]* olarak isimlendirilir.

الثاني في قياس الخلف

[٩٢٠] رَسَمُوهُ بأنه 'القول الدال على ثبوت أحد النقيضين لدلالته على بطلان النقيض الآخر.' وهذا التعريف غير مانع، إذ دخل فيه الاستثنائي المركّب من الحقيقة وهو مركب من قياسين: أحدهما اقتراني، والثاني استثنائي كما نقول في إنتاج قولنا: كل ج ب، ولا شيء من أ ب، لقولنا: لا شيء من ج أ. إنه لو لم يصدق: لا شيء من ج أ، لصدق: بعض ج أ. ولو صدَق: بعض ج أ، لمَا صدَق: كل ج ب. أنتج لو لم يصدق: لا شيء من ج أ، لمَا صدَق: كل ج ب. وهذا قياس اقتراني. ثم نأخذ [١٥٧ب] هذه النتيجة، ونقول: لكنه صدق: كل ج ب. أنتج أنه صدَق: لا شيء من ج أ. وهذا استثنائي. نظمه أن يقال لو لم يصدق النتيجة، لصدق نقيضها. ولو صدَق نقيضها، كذبت المقدمة الصادقة أنتج. لو لم يصدق النتيجة لكذبت المقدمة الصادقة، لكنها صادقة. أنتج أن النتيجة صادقة. فإن أردت ردّ قياس الخلف إلى المستقيم، ضممت نقيض المحال الذي لزم لنقيض النتيجة إلى المقدمة الصادقة ليرجع إلى الأصل. وهذا يسمى بردّ الخلف إلى المستقيم وللخلف عكس، لأنه كما يبطل نقيض النتيجة لصدق المقدمة فكذا يبطل المقدمة لصدق نقيض النتيجة أو ضدّها بأن يضمّ مع إحدى المقدمتين لينتج ما ينافي الأخرى ويسمى 'قياس العكس.' وكما ينتج القياس نتيجة، فكذا النتيجة تنتج مع عكس إحدى المقدمتين كليا المقدمة الأخرى. وذلك إنّما يمكن فيما يتساوى طرفا الموجبة لينعكس كلية ويسمى 'قياس الدور'، وما تجعل النتيجة إحدى مقدمتي القياس يسمى [١٥٨أ] 'مصادرة.'

Üçüncü Meslek: Öncüllerin Elde Edilmesi

[921] Aranılan şeyin taraflarını koy ve her birinin konularının tamamını ve yükleme ister bir vasıtayla, ister vasıtasız olsun onların yüklemlerinin tamamını talep et. Aynı şekilde birinden olumsuzlanan şeylerin veya birisinin kendisinden olumsuzlandığı şeylerin tamamı talep edilir. Sonra her iki tarafın [yani konuların ve yüklemlerin] onlara olan nisbetine bak. Eğer [aranılan şeyin] konu[su]nun yüklemleri arasında [aranılan şeyin] yüklemi [ni]n konusu olan şeyi bulursan, birinci şekilden aranılan şeyi ortaya çıkarırsın. Söz, diğer şekillerde de aynıdır.

Dördüncü Meslek: Tahlîl

[922] Aranılan şeyi ortaya koy ve onu sonuç olarak veren sözü araştır. Orada aranılan şeyin tümelliğinin ve tikelliğinin herhangi bir şeye nisbetinin olması gerekir, aksi durumda onun için sonuç veren olmaz. Eğer aranılan şeyin tümelliği için nisbet olursa bu durumda *seçmeli kıyas* olur. Eğer onun tikelliği için olursa, nisbete sahip olan cüzün mahkûmun aleyh (üzerine hüküm verilen) mi yoksa mahkûmun bih (kendisiyle hüküm verilen) mi olduğuna bak ki ya küçük öncül ya büyük öncül sana beyan olsun. İki öncülden birini bilirsen ondan [aranılan şeyin tarafı olmayan] diğer cüzü, aranılan şeyin diğer cüzüne birleştir. Eğer aralarında bir nisbet ortaya çıkarsa [o] birinci[nisbet] ile beraber [dört şekilden oluşan] teliflerden biri ile telif edilir; bu da *[birleştirilen] aracı [taraf]* olur ve sen öncülleri, şekli ve sonucu ayırabilirsin, aksi durumda kıyas, basit değil de bileşik olur. O zaman da öncelikle aranılan şeyin cüzlerini vaz‘ ettiğin gibi iki cüzü de vaz‘ et ve öncüller, şekil ve sonuç netleşene kadar yaptığın gibi bu iki cüzle işlem yap.

Beşinci Meslek: Tümevarım (İstikrâ)

[923] Hükmü, cüzler[in]deki sübûtu dolayısıyla tümel hakkında da ispat etmektir. Eğer tikellerin nicelikleri bilinirse *kesinlik [yakîn]* ifade eder ve *tam tümevarım* olarak isimlendirilir ve o da *kıyas-ı mukassim* [olarak isimlendirilen şey]dir. Aksi durumda istikrâ konusu olmayanın halinin istikrâ konusu olanın halinin hilafına olma ihtimalinden dolayı tümevarım, ancak zann ifade eder.

الثالث في اكتساب المقدمات

[٩٢١] ضَعْ طرَفَيْ المطلوب، واطْلُبْ جميع موضوعات كل واحد منهما، وجميع محمولاته سواء كان الحمل بوسط أو بغيره. وكذلك يُطلب جميع ما يسلب عن أحدهما أو يُسلب أحدهما عنه. ثم انظر إلى نسبة الطرفين إليهما. فإن وجدت من محمولات الموضوع ما هو موضوع المحمول، حصلت المطلوب من الشكل الأوّل. وكذا القول في سائر الأشكال.

الرابع في التحليل

[٩٢٢] ضع المطلوب، وانظر إلى القول الذي جُعِلَ منتجا له. فلا بد وأن يكون فيه لكلية المطلوب أو لجزؤه نسبة إلى شيء وإلا لمَا كان منتجا له. فإن كانت لكلية المطلوب نسبة فهو القياسُ الاستثنائي. وإن كانت لجزءه، فانظر إلى الجزء الذي له النسبة أَهو محكوم عليه أو به ليحصل لك إما الصغرى أو الكبرى. وإذا عرفت إحدى المقدمتين، فضم الجزء الآخر منها إلى الجزء الآخر من المطلوب. فإن حصلت بينهما نسبة، تألّفت مع الأولى على أحد التأليفات فهو الوسط [١٥٨ب] ويميز لك المقدمات والشكل والنتيجة، وإلا فالقياس مركب لا بسيط. فحينئذ ضع الجزئين كما وضعت جزئي المطلوب أولا واعمل بهما كما عملت بهما إلى أن يتبين لك المقدمات والشكل والنتيجة.

الخامس الاستقراء

[٩٢٣] وهو إثبات الحكم على[١] الكلي بواسطة ثبوته في الجزئيات. فإن علم حصر الجزئيات، يفيد اليقين ويُسمّى 'استقراء تامّا' وهو 'القياس المقسِّم' وإلا فلا يُفيد إلا الظن لجواز أن يكون حال غير المستقرأ بخلاف حال المستقرأ.

١ ط، أ، م، ع٢ – على.

Altıncı Meslek: Analoji (Temsîl)

[924] Bir şeyin, benzerine, sabit olan bir hükmünde katılmasıdır. Birincisi *fer'* ve *kıyas edilen* olarak isimlendirilir, ikincisi *asıl* ve *kendisi üzerine kıyas edilen* olarak isimlendirilir. Benzeme yönü de *câmi* ve *illet* olarak isimlendirilir. Bu, ortaya çıkış bakımından gökyüzünün eve benzetilmesi gibidir: O, ev gibi farklı şeylerden oluşmuş ve şekil almıştır. Bu da *kesinlik [yakîn]* ifade etmez, ancak ortak illetin sübûtundan, *fer'*in alıcılığından (kâbiliyye), şartların bir araya toplanmasından ve engellerin ortadan kaldırılmasından sonra *kesinlik* ifade edebilir, fakat bu öncüllerin [bu şekildeki] sübûtu, cidden çok zordur.

Yedinci Meslek: Burhân

[925] İki yolu vardır:

[926] ***Bir:*** Maddeleri (içerikleri); tasdîk için ve tasdîkin dışındakiler için oluşturulmaları bakımından kıyasların sınıfları noktasındadır ve bunlar beş sınıftır; çünkü [kıyas] kesinlikle bir şey vermek durumundadır ve onun verdiği de ya *tasdîk*in dışındakiler için olur ki ona *Şi'rî* denilir, ya da *tasdîk* için olur. Eğer [*tasdik* için olur ve tasdîk] *kesin [câzim]* olmazsa ona *Hatâbe* denilir. Aksi durumda [eğer *tasdîk* kesinlik ifade ederse] o zaman da kaçınılmaz olarak ya gerçek/doğru oluşuna itibar edilmeyip bununla beraber insanların genelinin veya hasmın itirafına itibar edilir ve gerçekte de böyle olursa *Cedel* olur; (insanların geneli ve hasım nezdinde itirafına) itibar edilir, ama gerçekte böyle olmaz ise *Didişme* (şeğab*)* olur. Ya da gerçek oluşuna itibar edilir de kendinde de böyle olursa *Burhân* olur; aksi halde (kendinde böyle değilse) *Safsata* olur ve o, didişme ile birlikte tek bir sınıf kabul edilir.

[927] *Burhân*, nefsü'l-emr'de doğru, kabulu zorunlu öncüllerden, yani kendi zâtında zorunlu, mümkün veya vücudî olması fark etmeksizin tasdîkleri zorunlu olan öncüllerden oluşur. Zira burhân ile talep edilen, zorunlu, mümkün veya vücudî bir önerme olabilir. Dolayısıyla onların her birinin öncülleri, *muhtalitât* (cihetle karışık kıyaslarda) öğrenildiği gibi, bu bakımlardandır.

السادس التمثيل

[٩٢٤] وهو إلحاق شيء بشبيهه في حكم ثابت له. والأوّل يسمى 'فرعا' و'مقيسا'، والثاني 'أصلا' و'مقيسا عليه'، ووجه المشابهة 'جامعا' و'علّة.' وذلك كإلحاق السماء بالبيت في الحدوث لكونه مؤلّفا ومتشكّلا كالبيت. وذلك لا يفيد اليقين إلا بعد ثبوت علية المشترك، وقابلية الفرع واجتماع الشرائط، وارتفاع الموانع، لكن ثبوت هذه المقدمات عسير جدا.

السابع في البرهان

[٩٢٥] وفيه مسلكان:

[٩٢٦] - الأوّل: في أصناف القياسات من جهة [١٥٩أ] موادّها وإيقاعها للتصديق وغيره وهي خمسة، لأنها لا بد وأن تكون مفيدة، فإفادتها[١] إما لغير التصديق هو[٢] الشعرية[٣] أو للتصديق. فإن لم يكن جازما فهو الخطابة وإلا فلا يخلو إما أن لا يعتبر فيه كونه حقا وهو الجدل إن اعتبر مع ذلك عموم اعتراف الناس أو الخصم وكان كذلك، والشغب إن أُعتبر ولا يكون كذلك، وإن أُعتبر كون التصديق حقا فإن كان كذلك في نفسه فهو البرهان وإلا فهو السفسطة وهي مع الشغب صنف واحد.

[٩٢٧] فالبرهان إنّما يتألف من مقدمات صادقة في نفس الأمر، واجبة القبول أي يكون التصديق بها ضروريا سواء كانت في أنفسها ضرورية أو ممكنة أو وجودية، إذ المطلوب بالبرهان قد يكون قضية ضرورية وممكنة ووجودية. فتكون مقدمات كلٍ منها بحسَبه كما علم في المختلطات.

---

١ ع١: فإفادة.
٢ ط: وهي.
٣ ع١: الشعر.

[928] Mütekaddimûndan biri [Aristoteles] şöyle dedi: Burhân'da sadece zorunlu önermeler kullanılır. Onun kastettiği, bizim zikrettiklerimizdir. Burhân, kesin tasdîki ortaya çıkaran yakînî öncüllerden oluştuğu için onu şöyle tanımladı: *Yakînî neticeyi elde etmek için yakînî olan (öncüllerden) oluşan kıyastır*. *Yakîn,* bir şeyin, çelişiği ihtimali olmaksızın itikadıdır. Kıyas, onun (burhânın) sûreti; yakînî olanlar da onun maddesidir. Elde edilen yakîn de onun gayesidir. Yakînî netice için ondaki sûretin de neticesi yakînî olan bir sûret olması gerekir. Yakînî olanların ve olmayanların sınıflarını açıklayacağız.

[929] *Cedelî* kıyasa gelince o, ister gerçek, ister batıl olsun hasmı ilzâm ya da (hasmın) ilzâmını def için [kullanılan] meşhur öncüllerden veya hasım nezdinde kabul edilmiş öncüllerden oluşan kıyastır. O zaman onun sûretinin, tümevarım, analoji ve şekillerin sonuç vermeyen modları gibi nefsü'l-emr'de sonuç verici olmasa bile (hasım nezdindeki) kabul bakımından sonuç verici olması caizdir.

[930] *Hatâbî* kıyas da ister sahih, ister fasit olsun ikna ve galip bir zan için, *maznûnât* ve meşhur olmayan *makbûlât*tan oluşur. Dolayısı ile de orada tümevarım, analoji ve sonuç vermeyen modların kullanımı caizdir.

[931] *Şi'rî* kıyas ise doğru ya da yanlış olsun, nefsin bir şeye rağbet ettirme veya bir şeyden uzaklaştırmak sûretiyle etkilenimi için *muhayyel* öncüllerden oluşur.

[932] *Didişme*, (delilleri saptırarak tartışma) meşhûrâta benzeyen öncüllerden oluşan kıyastır.

[933] *Safsata*, yakîniyyâta benzeyen vehmî öncüllerden oluşan kıyastır. Birincisi *cedel*in; ikincisi (bu,) *burhân*ın mukabilidir.

[934] *Yakîniyyât*'a gelince, altı kısımdır:

[935] *Evveliyât* (Aprioriler): Aklın, sadece taraflarını tasavvur etmekle -bu taraflar sonradan elde etmekle dahi olsa- başka bir şeye ihtiyaç duymaksızın kesin olarak hükmettiği önermelerdir.

[٩٢٨] ومن قال من المتقدّمين[١]: أنّ البرهان لا يستعمل إلا القضايا الضرورية. أراد به ذكرنا. ولما كان البرهان من مقدمات يقينية موقعة للتصديق الجازم، فعرَّفُوه[٢] بأنه 'قياس مؤلف [١٥٩ب] من يقينيات لإنتاج يقيني.' واليقين هو اعتقاد الشيء بدون احتمال نقيضه.' والقياس صورته واليقينيات مادته. واليقين المستفاد غايته. ويجب كون الصورة فيه يقينية الإنتاج لينتج اليقيني. وسنبين أقسام اليقينيات وغيرها.

[٩٢٩] وأما القياس الجدلي، فهو قياس مؤلف من المشهورات أو المسلمة عند الخصم حقة كانت أو باطلة لإلزام الخصم أو دفع الالزام. وحينئذ يجوز أن تكون صورتها منتجة بحسب التسليم. وإن لم ينتج في نفس الأمر كالاستقراء والتمثيل والضروب الغير المنتجة من الأشكال.

[٩٣٠] والقياس الخطابي مؤلف من المظنونات والمقبولات التي ليست بمشهورة صحيحة كانت أو فاسدة للإقناع والظن الغالب. ولهذا جاز استعمال الاستقراء والتمثيل والضروب العقيمة فيها.

[٩٣١] والقياس الشعري مؤلف من المقدّمات المخيلة صادقة كانت أو كاذبة لانفعال النفس بالترغيب والترهيب.

[٩٣٢] والشغب قياس مؤلف من مقدمات [١٦٠أ] مشبهة بالمشهورات.

[٩٣٣] والسفسطة قياس مؤلف من مشبهة باليقينيات وهي الوهميات. فالأول في مقابلة الجدل والثاني في مقابلة البرهان.

[٩٣٤] وأما اليقينيات فست:

[٩٣٥] الأوليات: وهي القضايا التي جَزَمَ العقل بها بمجرّد تصوّر طرفيها وإن كانا بالكسب.

---

١ انظر: ارسطو، كتاب انولوطيقا الاواخر، حققه و قدم له: عبد الرحمن بدوي، الكويت- بيروت ١٩٨٠، ص. ٣٣٣.
٢ انظر: ارسطو، كتاب انولوطيقا الاواخر، ص. ٣٤١/٣٤٨.

[936] *Mahsûsât* (Duyulurlar): Kesinliğin ya müşâhedât (gözlemler) gibi zahirî (dışsal) kuvvelerden ya da vicdâniyyât gibi batınî (içsel) kuvvelerden elde edildiği önermedir. Onlardan oluşan kıyastan *tümel bir görüş* ortaya çıkmaz; aksine bunlar, evvelî tasavvurlar ve tasdîklerden bazısının ortaya çıkışının ilkeleridir. Bundan dolayı [şöyle denilmiştir]: *Kim bir duyusunu kaybederse, bu duyu dolayısıyla faydalandığı ilimleri kaybeder*.

[937] *Mücerrebât* (Tecrübe/Deney/Deneyimler): Yüklemin konu üzerine terettüp etmesi ya da etmemesi gözleminin tekrarıyla kesinliğine hükmedilen önermedir. Buna gizli bir kıyas eşlik eder. O da şudur: 'Şayet rastlantısal olsaydı, daima veya çoğu zaman olmazdı.'

[938] *Hadsiyyât* (Kesin İç Görüş): Eserin (tesirin sonucunun) değil de karînelerin gözlenmesi sebebiyle -ki böylece mücerrebât hariçte kalır- nefste ortaya çıkan *hads* aracılığıyla kesinliğin oluştuğu önermelerdir. Örneğin: Ay ışığını, konumları bakımından teşekkülünün farklılığından dolayı Güneş'ten alır. [Bazıları tecrübe ve hads arasında farkı şöyle açıkladı: Tecrübe, hads olmaksızın insanın fiillerine dayanır.] Hads, ilkelerden, aranılan şeylere (matlûblara) süratli intikaldir.

[939] *Mutevâtirât* (İttifakla Rivayet): Yakîni ortaya çıkaran tanıklıkların çokluğu ile kesinliğin oluştuğu önermelerdir.

[940] *Kıyası Fıtrî Önermeler:* Kesinliği, akılda karar kılmış şeyler vasıtasıyla ortaya çıkan önermelerdir. Örneğin: Dört, iki eşit parçaya bölünür olduğu akılda karar kılmış olması bakımından çifttir. Şöyle ki bir sayının çiftliği hakkında bir şüpheye düşüldüğünde akıl, sayının iki eşit parçaya bölünüp bölünemediğine bakar.

[941] Bu altısından her birinin, yakîni gerektiren gizli bir nedeni vardır. En açık olanın nedeni, en kapalı olan nedendir; bunun tersi de söz konusudur. Onlardan her biri, bazen zorunlu, bazen mümkün ve bazen de vücudî olabilir. İşte bunlar burhânın, kendilerinden veya onlardan elde edilenlerle oluştuğu ilk ilkeleridir. Altının ilk üçü, hatta dördü, kendileriyle yakînin meydana geldiği kişilerden başkalarına delil olmaz. [Burhânlardaki] asıl/temel olan, evveliyyât ve kıyası fıtrî önermelerdir.

[942] Yakînî olmayanlara gelince, aynı şekilde onlar da altı kısımdır:

[٩٣٦] والمحسوسات: وهي التي تكون الجزم مستفادا إما من قوى ظاهرة وهي المشاهدات أو باطنة وهي الوجدانيات ولا تحصل من القياسات المؤلفة منها رأي كلي، بل هي مبادئ حصولِ بعضِ التصورات والتصديقات الأولية فلذلك 'مَن فقَدَ حسّا، فَقَدَ العلوم التي تستفاد من ذلك الحسّ.'

[٩٣٧] والمجرَّبات: وهي التي تكون الجزم بتكرّر مشاهدة ترتّب المحمول على الموضوع أو لا ترتبه مع قياس خفي وهو أنه لو كان إتفاقيا، لما كان دائما أو أكثريا.

[٩٣٨] والحدسيات: وهي التي تكون الجزم بتوسّط حدس النفس بسبب مشاهدة القرائن دون الأثر ليخرج المجرّبات كقولنا: نور القمر مستفاد من الشمس لاختلاف تشكّلاته بحسب أوضاعِه منها، والحدس هو سرعة [١٦٠ب] الانتقال من المبادئ إلى المطالب.

[٩٣٩] والمتواترات: وهي التي تكون الجزم بكثرة الشهادات الموقعة لليقين.

[٩٤٠] والقضايا الفطري القياس هي التي تكون الجزم بواسطة[1] مستقرة في العقل كقولنا: الأربعة زوج بما تقرّر في العقل انّها منقسمة بمتساويين وذلك لأنه إذا شكّ في زوجية عدد يرجع العقل إلى أنه هل ينقسم بمتساويين أم لا؟

[٩٤١] ولكل من هذه الستة علة خفية موجبة لليقين وكل ما هو أجلى فعلّته أخفى وبالعكس وكل منها قد تكون ضرورية و ممكنة و وجودية فهذه هي مبادئ أولى للبرهان يتألف البرهان منها أو مما تستفاد منها والثلاثة التي هي قبل السادسة بل الأربعة لا تكون حجة على غير مَن حصل له اليقين بها. والعمدة هي الأوليات والقضايا الفطري القياس.[2]

[٩٤٢] وأما غير اليقينيات فهي أيضا ستة:

---

١ ع٢، آ + أنها منقسم بمتساويين.
٢ ع١: القياسات.

[943] *Meşhûrât* (Yaygın önermeler): Aklın, insanların genel bir fayda, incelik veya hamiyet saikiyle olan kabullerini vasıta edinerek hakkında hüküm verdiği âdetler, kurallar (şerâi', hukuk) ve âdâpla ilgili önermelerdir.

[944] *Musellemât* (Ön kabuller): Herhangi bir ilimde veya hasım nezdinde (doğruluğu) müsellem olan olan önermelerdir.

[945] *Makbûlât* (Otoritelerin bilgileri): Kendisine güvenilen bir şahıstan alınıp kabul edilenler.

[946] *Maznûnât* (Zanna dayalı olanlar): Tercih edilen (daha ağır basan) inanç lehine hakkında hüküm verilenlerdir.

[947] *Muhayyelât* (Hayale dayalı olanlar): Sıkılma (kabz) ve rahatlama (bast) şeklinde nefsin kendilerinden etkilendiği önermelerdir.

[948] *Vehmiyât* (Vehme dayalı olanlar): Vehim gücünün, kendileriyle duyulur olmayan işler hakkında duyulur olan hükümlerle hükümde bulunduğu yanlış önermelerdir; çünkü vehim, duyum sahasına tâbidir ve bu yüzden de hata yapabilir.

[949] ***İki: Burhân'ın Kısımları***

[950] O, iki kısımdır, çünkü burhânda orta terimin, kaçınılmaz olarak hükmün tasdîkinin nedeni (illeti) olması gerekir. Eğer orta terim ister yüklemleme, ister lüzum, ister 'inâd, isterse de bunların nefyi olsun nefsü'l-emr'de büyük terimin küçük terime nisbetinin nedeni olursa bu burhân, *niçin burhânı (burhân-ı lime)* olarak isimlendirilir. Çünkü o, o zaman hem tasdîkin nedenini hem de hükmün nedenini verir. Dolayısı ile mutlak olarak nedeni veren olur. Eğer [orta terim] tasdîkin nedeni olursa ama zikredilen nisbetin nedeni olmazsa *varlık burhânı* (*burhân-ı inne)* olarak isimlendirilir; çünkü o, hükmün *varlığına (inniyetine)* delâlet eder, yani onun *niçinliğine [limmiyetine]* değil kendideki *sübûtuna* delâlet eder. *Burhân-ı inne*de orta terim, bazen büyük terimin küçük terime nisbeti dolayısıyla *nedenli [ma'lûl]* olabilir. Örneğin: Bu adamın, damarları dışında safrası çürümüş, çünkü o, gün aşırı ateşlenmektedir. Her ikisi de tek bir nedenin nedenlileridir. Örneğin: Bu adam, çok etkili bir ateşli titremeye tutulmuş. Çünkü o, gün aşırı ateşlenmektedir. Ateşli titreme ve gün aşırı ateşlenme tek bir nedenin nedenlileridir ve o da damarların dışında safranın çürümesidir. Bazen [büyük ve orta terimin] her ikisi göreli de olabilir. Örneğin: "Bu şahıs, babadır. Çünkü oğlu vardır." Orta terim, eğer nedenli olursa ve [büyük terimden] daha çok bilinirse [bu burhân] birinci örnekteki gibi *delil* olarak isimlendirilir.

[٩٤٣] المشهورات: وهي القضايا التي يحكم العقل بها بواسطة اعتراف الناس بها إمّا لمصلحة عامة أو رقّة أو حمية من عادات وشرائع وآداب.

[٩٤٤] والمسلّمات: وهي التي تكون مسلّمة في علم [١٦١أ] أو عند الخصم.

[٩٤٥] والمقبولات: وهي التي يقبل من شخص للاعتقاد فيه.

[٩٤٦] والمظنونات: وهي التي يحكم فيها للاعتقاد الراجح.

[٩٤٧] والمخيلات: وهي التي يتأثر النفس عنها بقبض أو بسط.

[٩٤٨] والوهميات: وهي قضايا كاذبة يحكم بها الوهم في أمور غير محسوسة بأحكام المحسوسات، إذ هو تابع للحس فقد يُخطأ[١].

[٩٤٩] المسلك الثاني: في أقسام البرهان.

[٩٥٠] وهو قسمان، لأن الأوسط في البرهان لا بد وأن تكون علة لتصديق الحكم. فإن كان ذلك علّة لنسبة الأكبر إلى الأصغر في نفس الأمر سواء كان بالحمل أو اللزوم أو العناد أو بنفي، هذه يسمى بالبرهان 'برهان لِم.' لأنه حينئذ يُعطي علة التصديق وعِلةَ الحكم. فيكون معطيا للعلّة مطلقا. وإن كان علّة للتصديق ولا تكون علّة للنسبة المذكورة يسمى 'برهان إنّ'، لأنه دلّ على إنّية الحكم أي ثبوته في نفسه دون لميته. والأوسط في 'برهان إنّ' قد يكون معلولا لنسبة الأكبر إلى الأصغر. كقولنا: هذا الشخص متعَفِّن الصفراء خارج العروق. لأنه محموم غبا. وقد تكون كلاهما [١٦١ب] معلولَيْ علّة واحدة. كقولنا: هذا الشخص له قشعريرة ناخسة. لأنه محموم غبّا. والقشعريرة وحمي غب معلولا علّة واحدة، وهي الصفراء المتعفنة خارج العروق. وقد يكونان متضايفين. كقولنا: هذا الشخص أب. لأن له ابنا. والوسط إن كان معلولا، وهو أعرف يسمى 'دليلا' كما في المثال الأوّل.

١ ع١: يخطئ؛ ع١ ± يخيط.

Uyarı

[951] Nedenli orta terim, şayet nedenlinin nedenle eşitliği bilinirse bir şey ifade eder, çünkü tek bir nedenli için nedenin birden çok olması caizdir. Ölüm için boğazlamak, boğulma ve helak edici hastalık türlerinin nedenler olmaları gibi. Yine Batlamyûs'un *Kitabu'l-Macestî*'sinde zikrettiği üzere, "hâricü'l-merkez" ve "tedvîr" (felekleri) esaslarından her birinin Güneş'in hareket nedenleri olmaları gibi. Şayet onların eş (nedenler) olduğu bilinmezse neticenin yakînîliği de ortaya çıkmaz. *Niçin burhânı*nda ise orta terim, dört nedenin her birinde vuku bulur.

[952] Fail nedene gelince, şu sözümüzdeki gibidir: "Bu odun, yanmıştır, çünkü ona ateş dokunmuştur." Lüzumda ise şu sözümüzdeki gibidir: "Arz, iki ışık arasında aracı olursa, Ay tutulur. Ancak Arz aracıdır. O halde Ay, tutulmuştur." Lüzumlar ve 'inâdlardaki istisna, orta terim gibidir.

[953] Maddî illete gelince, şu sözümüzdeki gibidir: "Beden, farklı cüzlerden oluşan cisimdir. Çünkü o, unsurlardandır." [Unsurlar da farklı parçalardan oluşan cismin maddesidirler.]

[954] Sûrî illete gelince, şu sözümüzdeki gibidir: "Su, basittir. Çünkü o, kürevîdir." [Kürevî sûrette basit bir sûrettir.]

[955] Gâî illete gelince, şu sözümüzdeki gibidir: Değirmenler geniştir. Çünkü onlar, iyice öğütmek içindir. [Öğütmek de geniş olan değirmenin amacıdır.]

[956] Bu kısımlarda [orta terim] büyük terime döndüştürüldüğü zaman burhân, *burhân-ı inne* olur. Bundan dolayı da orada orta terim, dört nedenden her biriyle bulunur.

[957] Bil ki, "*niçin burhânı*nda orta terimin neden olması gerekir" sözümüzle onun mutlak olarak büyük terim için neden olması kastedilmez; büyük terimin küçük terime nisbeti için neden olması kastedilir. "Taş merkezi talep eder; çünkü onun bir ağırlığı vardır" sözünde olduğu gibi her ne kadar ikisinden birinin nedenlisi olsa da bu böyledir. Zira ağırlık, talep edenin tabiatının nedenlisi olmakla beraber, onun talep edici olmasının nedenidir.

تنبيه

[٩٥١] الوسط المعلول إنّما يفيد أن لو علم تساوي المعلول مع العلّة، إذ يجوز تعدّد العلل لمعلول واحد كالذّبح والتحنيق وأنواع الأمراض المهلكة للموت وكل واحد من أصلي التدوير والخارج المركز لحركة الشمس كما ذكر بطلميوس في كتاب المجسطى. فلو لم يعلم تساويها، لا يحصل اليقين بالنتيجة. وأما الوسط في 'برهان لِمَ' فقد تقع كل واحدة من العلل الأربع.

[٩٥٢] أما الفاعلية فكقولنا: هذه الخشبة محرّقة، لأنّ النار ماسّتها. وفي اللزومية فكقولنا: إن كانت الأرض متوسّطة بين النيرين كان القمر منكسفا، لكن الأرض متوسطة، فالقمر منكسف. والاستثناء في اللزوميات [١٦٢أ] والعناديات كالحدّ الأوسط.

[٩٥٣] وأما المادية فكقولنا: البدن جسم مختلف الأجزاء، لأنه من العناصر.

[٩٥٤] والصورية فكقولنا: الماء بسيط، لأنه كري.

[٩٥٥] والغائية فكقولنا: الطواحن عريضة، لأنّها لجودة المضغ.

[٩٥٦] وفي هذه الأقسام إذا بُدّلت بالأكبر، يصير البرهان 'برهان إنّ'. فيقع الوسط فيه كل واحد من المعلولات الأربع.

[٩٥٧] واعلم أنّ ما قلنا: إنّ الوسط في 'برهان لِمَ' يجب أن يكون علّة لا يُعنى به كونُه علّة للأكبر مطلقا، بل كونه علّة لنسبة الأكبر إلى الأصغر، وإن كان معلولا لأحدهما كقولنا: الحجر طالب للمركز، لأنّ له ثِقلا. والثِقل علة لكونه طالبا مع أنه معلول لطبيعة الطالب.

Sonsöz

[958] Onlar [mütekaddimûn] dediler ki: Yakînî olmalarından sonra burhânın öncüllerinin şartları şunlardır: Tasdîkin illeti olabilmeleri için akılda sonuçlardan daha önce (bilinir) olmaları; münasip yani yüklemlerinin konuları için *zâtî* ve *öncelikli* olmaları ve *tümel zorunlu* olmalarıdır.

[959] Onlar *zâtî* ile burada, cüzden daha genel olanı kastediyorlar, çünkü o *zâtî arazları* kapsamaktadır ve onlar da konunun mahiyetine eklenen şeylerdir. İnsan için "gülmek", sayı için "çift" olmak gibi.

[960] Onlar onu, 'konunun tanımındada ortaya çıkan veya tanımında konunun ortaya çıktığı şey' olarak tarif ettiler. Birincisine gelince o, konunun tanımında ortaya çıkan şey, hakiki tanımdır ve o da *kurucu unsur*dur. [İnsanın tanımında "canlı" ve "konuşan/düşünen"i almak gibi.] İkincisi, konunun tanımında, ona özgü ve onunla ilişkili olması itibariyle zorunlu bir tanım olarak ortaya çıkan şeydir ve o da *zâtî araz*dır. Bazıları [zâtîyi] bu [tariften] daha genel olarak almışlardır; buna göre zâtî, konunun tanımında vaki olan ya da konunun veya cinsinin veya arız olduğunun veya cinsinin arız olduğu şeyin, kendisinin tanımında vaki olduğu şeydir.

[961] Onlar, *öncelikli* ile orta terim olmaksızın yüklem olan şeyi kastediyorlar: Yakın cins ve fasıl ve hakîki zâtî arazın *tür*e yüklenmesi gibi. *Tümel* ile kastettikleri yüklemin, bütün zamanlarda, bütünü hakkında söylenmesidir. *Zorunlu* ile kastettikleri de *zâtî*den, *vasfiye*den ve *vaktiye*den daha genel olandır.

[962] Bu şartlar tartışmalıdır: Çünkü birinci açıklama [yani konunun tanımında geçen veya bu konunun kendi tanımında geçtiği açıklama] vasıtasıyla zâtî, burhânda ifade edilen, cihet sahibi kıyaslarda sabit olan önermelerin birçoğunu dışarıda bırakır. [Çünkü yüklemlerin çoğu, ne onun konusunun tanımında, ne de onun konusu onun tarifinde ortaya çıkar. Örneğin: "İnsan yürüyendir. Pamuk beyazdır."] İkinci açıklama ile de orada burhânî kıyaslarda kullanılan önermeler hakkında fazladan bir şart yoktur, çünkü bu açıklamadan önermelerin yüklemlerinden olan bir şey hariç tutulmaz. "Daha evla, tümel" ve "zorunlu" kaydı, aynı şekilde faydası burhânda sabit olan şeylerin birçoğunu hariç tutar: uzak cinsin yüklenmesi ve tikelin, mümkünün vücudînin sonuç vermesi gibi.

خاتمة

[٩٥٨] قالوا شرائط مقدمات البرهان بعد كونِها يقينية كونها أقدم عند العقل من النتائج لتكون علّة للتصديق وأن تكون مناسبة أي تكون محمولاتها ذاتية لموضوعاتها أولية وأن تكون ضرورية كلية.

[٩٥٩] وأرادوا بالذاتي ههنا أعمّ من الجزء، فإنه شامل للأعراض الذاتية وهي [١٦٢ب] التي تلحق الموضوع لماهيته كالضحك للإنسان والزوجية للعدد.

[٩٦٠] وعَرَّفُوه بـ'أنه الذي يقع في حدّ الموضوع أو يقع الموضوع في حدّه.' أما الأوّل، وهو الذي يقع في حدّ الموضوع حدّا حقيقيا فهو المقوم[١]. والثاني ما يقع في حد الموضوع حدا اضطراريا باعتبار تخصّصه وتعلّقه به وهو العرض الذاتي. وعَرَّفَ بعضهم بأعمّ من ذلك وهو الذي يقع في حدّ الموضوع أو يقع الموضوع أو جنسه أو معروضه أو معروض جنسه في حدّه.

[٩٦١] وأرادوا بالأولى ما يكون محمولا بلاوسط كحمل الجنس والفصل القربين والعرض الذاتي الحقيقي على النوع، وبالكلي كون المحمول مقولا على الكل في جميع الأزمنة، وبالضروري أعمّ من الذاتية والوصفية والوقتية.

[٩٦٢] وفي هذه الشرائط نظر: لأنّ الذاتي بالتفسير الأوّل يخرج كثيرا من القضايا التي ثبت[٢] في المختلطات إفادتها في البرهان، وبالتفسير[٣] الثاني ليس فيه زيادة شرط على القضايا المستعملة في الأقيسة البرهانية، إذ لا يخرج شيء من محمولات [١٦٣أ] القضايا عن هذا التفسير. وقيد الأولى والكلي والضروري يخرج أيضا كثيرا مما ثَبَتَ فائدته في البرهان كحمل جنس البعيد وإنتاج الجزئي والممكنة والوجودية.

---

١ ع٢، أ: المقدم.
٢ م: ثلث.
٣ ع٢ – الأوّل يخرج كثيرا من القضايا التي ثلث في المختلطات أفادتها في البرهان وبالتفسير.

Muhtemeldir ki bu şartlar, önermeler hakkında sözün özü beyan edilmezden evvel, 'mantığın sahibi' [Aristoteles] öncesi kişilerin kail olduğu şartlardır. Ve sen burhânlarda önermelerin cihetleri, onlardan oluşan cihet sahibi kıyasların keyfiyeti ve sonuç vermelerine dair bilginin tüm bu zorlama yorumlardan müstağni kıldığını bilirsin. Her hâlükârda doğruyu en iyi Allah bilir.

Sekizinci Meslek: İlimlerin Cüzleri

[963] İlimlerin cüzleri üç tanedir: Konular, ilkeler, meseleler.

[964] *Konu*'ya gelince, her bir ilim, zâtî arazları bu ilimde araştırılan şey veya şeylere sahiptir. Geometri için miktar, matematik için sayı ve tıp için insan bedeni, uzuvları, ilaçlar ve gıdalar gibi. Bundan dolayı bu şey veya şeylerin, bu ilmin konusu olduğu söylenir, çünkü bu ilmin meselelerinin konuları, onlara veya onların türlerine veya onların zâtî arazlarına râcidir. Zâtî araz da daha önce açıklanmıştı.

[965] *İlkeler* ise, bir ilmin araştırmalarının kendi üzerine bina edildiği şeylerdir. Bunlar ya *tasavvurlar*dır ki bunlar ilmin konusunun, cüzlerinin, eğer varsa daha tâlî kısımlarının ve onun zâtî arazlarının tarifini içerir; ya da *tasdîkler*dir ki bunlar da kendilerinden o ilmin kıyaslarının oluşturulduğu veya kendilerine ulaşılan öncüllerdir. Bu öncüller ya *yakîni* olur [ya da olmaz yakînî olan da] evveliyât gibi ya genel olur; ki bunlar [bir şeyin, aynı anda iki yerde bulunamaması gibi] yaygın olarak bilinen temeller [usûl müteârafe] veya bir ilme ya da birkaç ilme has temeller [usûl hâssa] olarak adlandırılır: Örneğin "bir şeye eşit nicelikler birbirine eşittir." önermesi bu türdendir. Zira bu önerme geometri ve matematik ilimlerine özgü bir önermedir. Ya da [bu öncüller] *yakînî olmaz* ve onları öğrenci ya güçlü bir zan ve müsamaha yolu ile kabul eder [ya da onu şüphe ile kabul eder, aksi durumda inkâr eder] ve başka bir ilimde o, açıklanmış olabilir. Bu *vaz' edilmiş usûller* (postulat) olarak isimlendirilir. Bazen de yukarıda zikredilen tasavvurlarla beraber hepsi *vaz'lar* olarak isimlendirilir. Eğer muhatap ona, şüphe ve inkâr ile yaklaşırsa o zaman *musâderât* (hipotez) olarak isimlendirilir. Bunlar da herhangi bir ilimde hiçbir şekilde açıklığa kavuşturulamayabilir veya bizâtihi ilgili olduğu ilimde ya da başka bir ilimde açıklığa kavuşturulur.

ولعل هذه الشرائط إنّما ذهب اليها[1] من تقدم على 'صاحب المنطق' قبل تلخيص القول في القضايا. وأنت تعرف أنّ معرفة جهات القضايا وكيفية اختلاطها وإنتاجها مغنية في البراهين عن هذه التعسفات. والله أعلم بالحقيقة[2].

الثامن في أجزاء العلوم

[٩٦٣] أجزاء العلوم ثلاثة: موضوعات، ومبادئ، ومسائل.

[٩٦٤] أما الموضوع، فلِكُلِّ علم شيء أو أشياء يُبحث في ذلك العلم عن أعراضها الذاتية كالمقدار للهندسة، والعدد للحساب، وبدن الإنسان وأجزائه والأدوية والأغذية للطب. فيقال لذلك الشيء أو الأشياء موضوع ذلك العلم، إذ موضوعات مسائل ذلك العلم يرجع إليها أو إلى أنواعها أو أعراضها الذاتية. والأعراض الذاتية قد مرّ ذكرُها.

[٩٦٥] وأما المبادئ، فهي الأشياء التي يبنى مباحث العلم عليها وهي إما تصورات وهي تعريف موضوع ذلك العلم [١٦٣ب] وأجزائه وجزئياته إن كانت، وتعريف أعراضِها الذاتية وإما تصديقات وهي المقدمات التي تؤلّف منها قياساته أو ينتهي إليها وهي إما يقينية وإما عامة كالأوليات ويسمى 'أُصولا متعارفة' أو 'خاصة' بعلم أو علمين. كقولنا: المقادير المساوية لشيء واحد متساوية، فإنها خاصة بالهندسة والحساب. وإمّا غير يقينية وهي إمّا أن يسلّمها المتعلم على سبيلِ غلبة الظنّ والمسامحة. وقد بين في علم آخر ويسمى 'أصولا موضوعة' وقد يسمى هذه مع التصورات المذكورة 'أوضاعا.' وإن أخذها على الشكّ والإنكار يسمى 'مصادرات.' وهي قد لا يتبين في شيء من العلوم أصلا أو قد يتبين في ذلك العلم بعينه أو في علم آخر.

---

١ م، ط، أ، ع٢: بها.
٢ ع٢: بالصواب.

[966] *Meseleler*'e gelince, ilmin kapsadığı ve bu ilimde kendisi hakkında burhân istenilen önermelerdir. Bu meselelerin konularının, ya ilmin konusu, ya türü, ya da arazları şeklinde olduğu daha önce geçmişti. Meselelerin yüklemlerine gelince, konuları için kurucu bir unsur olmamaları gerekir, çünkü kurucu unsur, burhânsız bilinir, ancak konu hakikati bakımından değil de bazı yönlerden tasavvur edilen olursa bu durumda burhânla bilinen bir şey olabilir. [Çünkü bazı kurucu unsurların, delil ile talep edilmesi caizdir.]

Dokuzuncu Meslek: İlimlerin Birbiriyle Tedâhulleri, Münasebetleri ve Ayrılıkları

[967] Bu meslek, onların konularının tedâhulleri, münasebetleri ve ayrılıklarıyla alakalıdır.

[968] Eğer onların konuları mütedâhil olursa, yani onların bazısı, bazısından daha genel olursa, ilimler *mütedâhil* (girişimli) olarak isimlendirilir: Bu genellik, ister geometri ve cisimler için miktar ve ta'lîmî cisimler gibi cins olsun; ister mukayyedin yanında mutlak gibi 'itibârî olsun farketmez. [Çünkü iki ilimden birinin konusu mutlak/herhangi bir yönden kayıt altına alınmamış, diğerinin konusu kayıtlı olabilir.] Örneğin: Yuvarlak ve hareketli yuvarlak için küre ve hareketli küre gibi. Bu kısma girenlerden kimisinde örneğin mûsikî ve matematik gibi, araz olması bakımından iki ilimden birinin konusu, diğerinin konusuna özgü olabilir. Zira birincisinin konusu, telifi gerektiren sayısal nisbetlerin kendisine arız olması bakımından "nağme"dir. Sayısal nisbet, matematiğin konusu olan sayıya özgü arazdır. Konuları bakımından ayrılmakla beraber birincisi, ikincisinin altında kabul edilebilir. Çünkü nağmelerde sayısal nisbetler araştırıldığı zaman, bir nevi sayının araştırılıyor olması kaçınılmazdır. Adeta nağmeler, hususi sayılar olarak farzedilir. Bundan dolayı matematiğin konusu olan sayının altında kabul edilmiştir. Özellik ve genellik bakımından ilimler, konusu daha genel olanda son bulacak şekilde düzenlenebilir. İlk felsefe yani "ilmi ilâhî"den daha özeli tabiat, ondan da daha özeli tıp ilmidir. Çünkü bu ilmi[ilâhî'ni]n konusu, "mevcut olması bakımından mevcut"tur ki bu da eşyanın en kapsamlısıdır ve bu ilimde birlik, çokluk, vacip, mümkün, kadîm, hâdis, illet, nedenli, basît, mürekkep ve bunların dışındakiler gibi varlığın zâtî eklentileri araştırılır.

[٩٦٦] وأما المسائل، فهي القضايا التي يشتمل العلم عليها ويطلب البرهان عليها في ذلك العلم. وموضوعات تلك المسائل قد مر أنها إما أن يكون موضوع العلمِ أو نوعه أو عرضه. وأما محمولاتها فتجب أن لا تكون مقوّمة لموضوعاتِها، [١٦٤أ] إذ المقوّم يعلم بغير البرهان اللهم إلا أن لا يكون الموضوع متصوّرا بحقيقته بل بوجه من الوجوه.

التاسع في تداخل العلوم وتناسبها وتباينها

[٩٦٧] وهي تتعلق بتدخل موضوعاتها وتناسبها وتباينها[١]

[٩٦٨] فإن كانت موضوعاتها متداخلة أي تكون بعضها أعمّ من البعض يسمى العلوم 'متداخلة' سواء كان العموم جنسا كالمقدار والجسم التعليمي للهندسة والمجسّمات أو اعتباريا كالمطلق مع المقيد مثل الكرة، والكرة المتحركة للأُكُرِ، والأُكُرِ[٢] المتحركة. ومن هذا القسم ما يكون موضوع أحدهما من حيث أعراض خاصة لموضوع الآخر كالموسيقى والحساب، فإنّ موضوع الأوّل النّغم من حيث يعرض لها نسبة عددية مقتضية للتأليف. والنسب العددية أعراض خاصة للعدد الذي هو موضوع علم الحساب. فيندرج الأوّل تحت الثاني مع تباين موضوعيهما. وذلك لأنّ النغم إذا بحث فيها عن النِّسَب[٣] العددية فلا بدّ وأن تُعتبر فيها ضرب من العدد فكأنها فرضت عددا مخصوصا [١٦٤ب] فيندرج تحت العدد الذي هو موضوع الحساب. وقد يترتب العلوم في الخصوص والعموم إلى أن ينتهي إلى ما موضوعه أعمّ. كالطبّ الأخص من الطبيعي الأخص من الفلسفة الأولى أي الإلهي، لأنّ موضوع هذا العلم هو الموجود من حيث هو الموجود، وهو أعمّ الأشياء. ويُبحث في ذلك العلم عن لواحقه الذاتية كالواحد والكثير والواجب والممكن والقديم والحادث والعلة والمعلول والبسيط والمركب وغيرها.

---

١ ط – وهي تتعلق بتدخل موضوعاتها وتناسبها وتباينها.
٢ ع٢ – والأكر.
٣ م: النغم.

[969] Eğer konular, girişimli olmaz da bazısının bazısına nisbeti, tek olursa, tek bir şeyin, iki itibar ile iki ilmin konusu olmasında olduğu gibi *mütenâsib ilimler* olarak isimlendirilir. Âlemdeki cirimlerin şekilleri bakımından hey'et ilminin, tabiatları bakımından tabiî ilimlerden olan semâ ve âlemin konusu olması gibi. Bundan dolayı bazı meseleler, burhânları bakımından farklılıkları olmakla beraber birleşebilirler. Dünya'nın yuvarlak olması ve semanın ortasında olması gibi. Birincisinin burhân'ı *innî*, ikincisininki ise *limmî*dir.

[970] Veya konular ayrı olur, ancak araştırmada ortak olabilirler veya tek bir cins altında kabul edilebilirler. İki farklı yönden olmasına karşın tıp ve ahlâkın insanın kuvvelerini inceleme ortaklıkları gibi. Geometrinin ve matematik ilminin konuları, nicelik (cinsinin) altında kabul edilir. Eğer böyle olmayıp, bizzat ve cins bakımından farklı olurlarsa *ayrı* olarak isimlendirilirler. Tabiat ve matematik gibi. Özel bir ilim hakkında konulan usullerin çoğu, genel [bir ilim için] de geçerli olur: Cismin heyûlâ ve sûretten mürekkep olması gibi, çünkü o, tabiatın ilkelerindendir ve *umur-ı âmme*nin problemlerindendir. Nedenlerin dört olması da aynıdır. Genelin ilkeleri, özelde de geçerli olabilir: Cismin parçalanamayan parçalardan oluşmasının imkânsızlığı gibi, çünkü o, heyûlânın ispatına ait umur-ı âmme ilkelerinden ve tabiat ilminin de meselelerindendir; ancak devri [batılı] gerektirmeyen bir yönden.

[971] Burhânın [bir ilimden diğerine] nakli iki yönden yapılabilir: [Bir:] bir ilimde mesele olan vaz' edilmiş asılların (postulatların) başka bir ilimde burhân ile açıklanması ve ondan kabul edilip alınması. [Örneğin: Tabiat ilminde, burhânlarla cismin heyûlâ ve sûretten oluştuğunu açıklamak gibi. İki:] Burhânı genel bir ilimden özel bir ilme nakletmek. Geometrik burhânları, optiğin meselelerine, matematiğin burhânlarını mûsikînin meselelerine nakletmek gibi. Çünkü her ikisinde de meseleler, şayet görme işinin ışığından ve nağmeden soyutlanırsa, aynıyla geometri ve matematikten olurlar.

[٩٦٩] وإن لم يكن الموضوعات متداخلة، فإن كانت نسبة بعضها إلى بعض واحدا[١] يسمى 'علوما متناسبة' كما يكون شيء واحد موضوعا لعلمين باعتبارين. ككون[٢] أجرام العالم من حيث الشكل موضوعة للهيئة، ومن حيث الطبيعة للسماء والعالم من الطبيعي. ولذلك قد يتّحد بعض المسائل فيها مع اختلافهما بالبراهين ككون الأرض مستديرة، وفي وسط السماء. والبرهان من الأوّل 'إني'، ومن الثاني 'لمّي.'

[٩٧٠] أو يكون [١٦٥أ] الموضوعات متباينين، لكن يشتركان في البحث[٣] أو يندرجان تحت جنس واحد كالطبّ والأخلاق المشتركين في البحث عن القوى الإنسانية، لكن من جهتين مختلفتين. والهندسة والحساب المندرج موضوعاتها تحت الكم. وإن لم يكن كذلك، بل كانت متخالفة بالذات والجنس يسمى 'متباينة' كالطبيعي والحساب. وأكثر الأصول الموضوعة في العلم الخاص يصح في العام كتركّب الجسم من الهيولى والصورة، فإنه مبادئ الطبيعي، ومن مسائل الأمور العامة. وكذا كون العلل أربعا. وقد يصح مبادئ العام في الخاص كامتناع تألّف الجسم من أجزاء لا يتجزى، فإنه من مبادئ الأمور العامة لإثبات الهيولى، ومن مسائل الطبيعي، لكن على وجه لا يلزم الدور.

[٩٧١] وأمّا نقل البرهان، فعلى وجهين بأن يبين الأصول الموضوعة في علم بالبرهان الذي قَبِلَ عليها في العلم الذي هي مسائله. وبأن ينقل البرهان من العلم العام إلى الخاص. كنقل البراهين [١٦٥ب] الهندسية إلى مسائل المناظر والحساب إلى مسائل الموسيقى؛ لأنّ المسائل فيهما لو جُرّدت عن نور البصر والنغم كانت بعينها من الهندسة والحساب.

---

١ ط، ع١: واحدة؛ ع٢: واحد.
٢ ط، أ، ع١، ع٢: لكون.
٣ ط: البعض.

Onuncu Meslek: Tanım Burhân İle Elde Edilmez

[972] Anaksâgurâtîs ve mutekaddimûndan bir grubun [tanımın, burhân ile elde edilebileceği görüşlerinin] tersine, tanım burhân ile elde edilmez. Onlar, onu iktirânî [kıyas], bölme ve zıtla istidlâl ile açıklamışlardır. İktirânîye gelince, geçerli değildir, geçerli olursa tanımlanan küçük, tanım da büyük terim olur. Aralarındaki orta terim, küçük terime tam veya eksik tanım, ya da diğer yüklemlerden bir yüklem gibi yüklenir. Birincisi, tek bir şey için iki tam tanımı gerektirir. İkinci takdire göre de eğer büyük terim tam tanım olarak orta terime yüklenirse veya orta terim onun tanımı olursa birincisinden tek bir şeyin iki farklı şeyin tanımı olması gerekir; ikincisinden de büyük öncülün aranılan şeyin aynı olması gerekir. Eğer onun eksik tanımı veya diğer yüklemler gibi bir yüklem olarak yüklenirse birincisinden onun küçük terimin bir parçası olması gerekir, çünkü parçanın parçası parçadır. [Büyük terim, küçük terimin] parça[sı] olduğu zaman da tam tanım olmaz. İkincisinden ise orta terimin kendisi için sabit olduğu şey için sübûtu gerekir ve bundan küçük terimin tanımı olması lâzım gelmez. Üçüncü takdire göre, eğer büyük terim, orta terime onun tam veya eksik tanımı olarak; veya orta terimin kendisi için sabit olduğu şeyin tanımı veya bu şeyin yüklemi olarak yüklenirse birinci durumdan imkânsız gerekir, ikinci ve dördüncüden onun küçük terimin tanımı olması gerekmez; üçüncüden de büyük öncülün aranılan şeyin aynı olması gerekir.

[973] Sen dersen ki: Biz, burhânın tanımlananı küçük terim ve tanımı da büyük terim yapmasının mümkün olmadığını kabul ediyoruz, ancak bu bütünün "B"nin cins ve faslı olduğunu, ve "B"nin cins ve faslı olan her şeyin "B"nin tanımı olduğu, bu bütünün de "B"nin tanımı olduğu sonucunu vermesi niçin caiz olmasın?

[974] Derim ki: Şayet cins ve fasıl bilinirse, *burhân*a neden ihtiyaç olsun?

العاشر الحد لا يكتسب بالبرهان

[٩٧٢] خلافا لأنكساقراطيس وقوم من المتقدمين[١]. فإنّهم برهنوا عليه بالاقتراني والقسمة والاستدلال بالضدّ. أمّا الاقتراني، فغير صحيح، وإلا لكان المحدود أصغر، والحدّ أكبر، فالوسط بينهما إمّا إن حمل على الأصغر على أنه حد تام له أو ناقص أو محمول كسائر المحمولات. والأوّل يوجب أن يكون لشيء واحدٍ حدّان تامان. وعلى التقدير الثاني إن حُمل الأكبر على الأوسط على أنه حد تام له أو لمّا[٢] كان الأوسط حدا له، يلزم من الأوّل كون الشيء الواحد حدا لمختلفين، ومن الثاني كون الكبرى عين المطلوب. وإن حمل على أنه حد ناقص له أو محمول كسائر المحمولات، يلزم من الأوّل كونه جزءا للأصغر، لأنّ جزء الجزء جزء. وإذا كان جزءا، لا يكون حدّا تامّا. ومن الثاني ثبوته لما ثبت له الأوسط ولا يلزم من [١٦٦أ] ذلك كونه حدّا للأصغرِ. وعلى التقدير الثالث إن حمل الأكبر على الأوسط على أنه حد تام له أو ناقص أو حد لما ثبت له الأوسط أو محمول لما ثبت له الأوسط، يلزم من الأول المحال المذكور، فمن الثاني والرابع لا يلزم أن يكون حدّا للأصغر، ومن الثالث يلزم كون الكبرى عين المطلوب.

[٩٧٣] فإن قلت: سلمنا أن البرهان لا يمكن أن يجعل[٣] المحدود أصغرَ والحد أكبر، لكن لم لا يجوز أن يقال هذا المجموع جنس وفصل لب، وكل ما هو جنس وفصل لب فهو حد لب. ينتج: هذا المجموع حدّ لب.

[٩٧٤] قلت: لو علم الجنس والفصل فما الحاجة إلى البرهان؟

---

١ يبدو أن الاسم 'أنكساقراطيس' غير صحيح (أيضا ذكر الشيخ في كتابه كتاب الأوسط في المنطق – ص. ٢٤٥/ طرحان والد صلطان: ٢١٣، وز ٨٦ ب– ٨٧ه). والصحيح عندنا هو الاسم 'كسانقراطيس' الذي ذكره الفارابي في كتابه المسمى 'البرهان' (أنظر: كتاب البرهان، ص. ٣١)

٢ ع١: كما.

٣ م، أ، ط، ع٢: لا يمكن بجعل.

[975] Bölme yoluna gelince, o da şöyle denilmesi gibidir: İnsan ya cevherdir, ya da arazdır. Ancak o, araz değildir. O halde cevherdir. Cevher ya canlıdır, ya da canlı değildir. Ancak o, canlı değildir. O halde o, canlıdır. Canlı ya uçandır, ya sürünendir, ya da yürüyendir. Ancak o, uçan ve sürünen değildir. O halde o, yürüyendir. Yürüyen ya konuşan/düşünendir, ya da konuşan/düşünen değildir. İkincisi geçersizdir. O halde o, konuşan/düşünendir. Sonra bu cüzler bir araya toplanır ve kıyas oluşur. Böylece bu bütün, insan mefhumuna delâlet eden ayrıntılı söz olur ve böyle olan her şey de insan için tanım olur. Bu, öyleyse insan için tanımdır. Bundan dolayı da bölme ile ilgili yol, bütünün cüzlerine ve tümelin tikellerine bölünmesinden oluşur.

[976] Bu tartışmalıdır: Bu yolun faydası, zâtın arazdan ayrılmasına dayanır, çünkü her ikisi de fark olmaksızın bölmeden ortaya çıkar. Şayet ayrım ortaya çıkarsa, artık bölmeye ihtiyaç duyulmaz. Evet, bölme ister zâtî olsun, ister arazî olsun yüklemi tafsilatlandırmada bir fayda sağlar. Bu, tarif hakkındaki faydalardan bir türdür.

[977] Zıttı ile istidlâl yoluna gelince, siyahın görmeyi hapseden bir renk olduğu bilindiği zaman, beyazın da görmeyi dağıtan bir renk olduğu bilinir. Bu, zayıftır, çünkü her şey için bir zıt yoktur. Bu ittiradın varsayımsal olarak kabul edilip edilmediği bilinmemektedir. İstikrâ da kesinlik ifade etmez.

On Birinci Meslek: Bilimsel Sorular (Metâlib)

[978] O, yerlerini başkasının alamayacağı *asıl* ve yerlerini başkasının alabileceği *tâlî* olanlar olarak bölünebilir. *Asıl* olanlara gelince, dört tanedir: (1) Nedir, (2) [Var] mıdır, (3) Hangi[si], (4) Niçin.

[979] *Nedir?* bilimsel sorusuna gelince, onunla ya ismin mefhumunun mahiyeti bilinmek istenilir. Örneğin: Boşluk nedir? İsmin icmâlen delâlet ettiği şey ayrıntılandırılarak cevap verilir. Ya da onunla mevcut bir şeyin mahiyeti bilinmek istenilir. Tahkik için tanımla, esneklik ve mecburiyet sebebiyle de tasvir ile o nedir? sorusunun cevabında söylenen sözün sınıflarıyla cevap verilir. Birincisi, *isim*; ikincisi, *hakikat* bakımından tariftir. Şayet şeyin varlığı doğru olursa, birincisi aynıyla ikinci olur.

[٩٧٥] وأما طريق القسمة، فكما يقال: الإنسان إما جوهر أو عرض، لكنه ليس بعرض، فهو جوهر. والجوهر إما حيوان أو غير حيوان، لكنه ليس غير حيوان، فهو حيوان. والحيوان إما طائر أو زاحف أو ماش، لكنه ليس بطائر ولا زاحف، فهو ماش. والماشي إما ناطق أو غير ناطق. والثاني باطل فهو ناطق. ثم تجمع هذه الأجزاء وتركّب قياسا [١٦٦ب] هكذا هذا المجموع قول مفصل دال على مفهومِ الإنسانِ وكل ما كان كذلك فهو حَدّ للإنسان فهذا إذن حَدّ للإنسان فهذا الطريق بالقسمة مركّب من قسمة الكل إلى أجزائه ومن قسمة الكلي إلى جزئياته.

[٩٧٦] وفيه نظر: لأنّ فائدة هذا الطريق موقوفة على امتياز الذاتي عن العرض، إذ كلاهما تحصل من القسمة من غير فرق. ولو حصل الامتياز، فلا حاجة إلى القسمة. نعم القسمة تفيد تفصيل[١] المحمولات ذاتيه كانت أو عرضيه، وهذا نوع من الفائدة في التعريفات.

[٩٧٧] وأما طريق الاستدلال بالضدّ، فكما إذا علم أنّ السواد لون قابض للبصر، علم أنّ البياض لون مفرّق للبصر. وذلك ضعيف، إذ ليس لكل شيء ضدّ. وتقدير تسليم اطراد ذلك غير معلوم والاستقراء لا يفيد اليقين.

الحادي عشر في المطالب

[٩٧٨] وهي تنقسم إلى أمّهات لا يقوم غيرُها مقامها، وإلى فروع تغني غيرها عنها. أمّا الأمّهات فأربع: مطلب ما، وهل، وأي، ولم.

[٩٧٩] – أما مطلب ما: [١٦٧أ] فإما يطلب به ماهية مفهومِ الاسم. كقولنا: ما الخلاء؟ ويجاب بتفصيل ما دلّ عليه الاسم إجمالا، أو يطلب ماهية شيء موجود، ويجاب بأصناف المقول في جواب ما هو بالحدّ تحقيقا وبالرسم توسّعا واضطرارا. والأوّل هو التعريف بحسب الاسم، والثاني بحسب الحقيقة. والأوّل يصير بعينه الثاني لوصحّ وجود الشيء.

---

١ أ: تحصيل.

[980] *[Var] mıdır?* bilimsel sorusuna gelince, o da ya basittir: Herhangi bir yönden kayıt altına almaksızın bir şeyin varlığı bilinmek istenilir. Örneğin: Zeyd mevcut mudur? Ya da bileşiktir: Onunla şeyin varlığının *şu halde* olduğu bilinmek istenilir. Örneğin: Zeyd odada mevcut mudur? Talep eden, *[var] mıdır?* bilimsel sorusu ile çelişiğin taraflarından birini bilmek ister.

[981] *Hangi[si]?* bilimsel sorusuna gelince, onunla ya şey'iyyet manasında ya da ondan daha özelinde ortaklık bilindikten sonra birbirinden ayırd etme talep edilir. Örneğin: O hangi şeydir? O hangi canlıdır? *Nedir?* sorusu ona ihtiyaç duyurmadığından dolayı onun *tâlî* olanlardan olduğu da söylenmiştir, çünkü onun cevabı ortak olanı ve [kendisi dışındakilerden] ayrı olanı beraberce kapsamaktadır.

[982] *Niçin?* bilimsel sorusuna gelince, onunla orta terim olan tasdîkin illeti talep edilir ve nefsü'l-emrde hüküm ya mutlak olarak talep edilir: "Hareket niçin mevcuttur?" gibi, ya da belirli bir halde talep edilir: "[Hareket] niçin hızlıdır, niçin doğudandır?" gibi. Aynı şekilde onun da tâlî olduğu söylenmiştir, çünkü *nedir?* bilimsel talebi ona ihtiyaç duyurmamaktadır, çünkü onun yerini alabilmektedir. Örneğin: İllet olan şey nedir? Bundan dolayı da bu *asıl* olanlar *nedir?* ve *[var] mıdır?* ile sınırlandırılmıştır. *Nedir?* tasavvur için, *[var] mıdır?* tasdîk içindir.

[983] Tâlî olanlara gelince, *nasıl, nerede, ne zaman, kaç, kim?* soruları gibidir. Çünkü onlarla, [yukarıda] zikredilen bilimsel taleplere kıyasla ancak "tikel bilgiler" talep edilir ve onların faydaları kadar da kapsamlı faydaya sahip değildirler. Herhangi bir niteliğe sahip olmayan bir şey hakkında "nasıl" ile bir soru sorulmaz. Diğerlerinde de aynı durum geçerlidir. [Çünkü onların tamamı] "hangi[si]?" bilimsel sorusu altına dâhil edilebilir: "O, hangi niteliktedir? [[Nasıl?] Hangi mekândadır? [Nerede?] Hangi zaman? [Ne zaman?], Hangi miktar? [Ne kadar?]" soruları gibi. Eğer konuya herhangi bir nisbeti olmaksızın "Zeyd siyah mıdır, odada mıdır, şu anda mıdır? sorularında olduğu gibi "nasıl, nerede ve ne zaman?" [sorularının cevabı da] bilinirse, bu durumda aynı şekilde "bileşik olan [var] mıdır?" sorusunun altına dâhil edilebilirler. Ama eğer bunlar bilinmiyorsa bu sorunun altına girmezler. Bu durumda ana soruların dışında bilimsel sorular bulunmaması için "Hangi?" sorusunun ana soru haline getirilmesi gerektiği bilinir. İsmin anlamının anlaşılmasından sonra geldiğinden dolayı "Nedir?" sorusunun birinci kısmı diğer sorulardan önce gelir. İkinci kısmı ise basit "… mı? … mi?" sorusundan sonra gelir. Çünkü var olan bir şeyin hakikati hakkında soru sorma onun varlığını bildikten sonra gelir.

[٩٨٠]- وأما مطلب هل: فهو إما بسيط: يطلب به وجود الشيء مطلقا. مثل: هل زيد موجود؟ أو مركب: يطلب به وجود الشيء بحال كذا. مثل: هل زيد موجود في الدار؟ والطالب بمطلب هل يطلب أحد طرفي النقيض.

[٩٨١] - وأما مطلب أي: فهو الذي يطلب به التميز بعد العلم بالمشاركة إما في معني الشيئية أو أخصّها كقولنا: أيّ شيء هو، وأيّ حيوان هو؟ وقيل هو من الفروع للاستغناء بـ'ما' عنه، إذ يشتمل جوابه على المشترك والمميز جميعا.

[٩٨٢]- وأما مطلب لِمَ: فقد يطلب به علة التصديق وهي الحدّ الأوسط، وقد يطلب عليه الحكم في نفس الأمر إمّا مطلقا كقولنا: لم كانت الحركة موجودة؟ أو بحال كذا كقولنا: لم كانت [١٦٧ب] سريعة أو شرقية؟ وقيل هو أيضا من الفروع، لأنّ مطلب ما يغني عنه، إذ يقوم مقامه كقولنا: ما الذي هو العلة؟ فعلى هذا تنحصر الأمّهات في ما وهل. فما للتصور، وهل للتصديق.

[٩٨٣] وأما الفروع فمثل 'كيف'، و'أين'، و'متى'، و'كمْ' و'مَن'. لأنّها تطلب علوما جزئية بالقياس إلى المطالب المذكورة ولا يعمّ فائدتها. فإنّ ما لا كيفية له لا يسأل عنه بـ'كيف'. وكذا أخواتها وهي تدخل تحت مطلب 'أيّ' كما يقال على 'أيّ كيفية هو' وفي 'أيّ مكان'، و'أيّ زمان'، و'أيّ مقدار؟' ويدخل أيضا تحت 'هل المركب.' وإذا عُلم ذلك الكيف، والأين، والمتى دون نسبة إلى الموضوع كما يقال: هل زيد أسود، وهل هو في الدار، وهل هو الآن؟ وعلى هذا وإذا لم يعلم لم يندرج، وحينئذ علم أنه يجب جعل أيّ من الأمّهات لِئَلاَّ يوجد مطالب خارجة عما عُدّ من الأمهات. والقسم الأوّل من مطلب 'ما' مقدّم على الباقي لتأخرها عن فهم معنى الاسم والقسم الثاني متأخّر عن هل البسيط، لأنّ طلب الحقيقة [١٦٨أ] الموجودة متأخّر عن العلم بوجودها.

On İkinci Meslek: Araştırma ve Tartışma Metodolojisi

[984] Kitaplarının eklerinde "cedel" kısmını eklemek önceki[mantıkçı]lerin adetlerinden idi. Zamanımızda ise *hilâf ilmi* ona ihtiyaç duyurmadığından ben onun[*cedel*in] yerine *araştırmanın âdâbı, düzeni, sözün karşıdakine yönlendirilmesi ve düzenlenmesi* hakkında bir kanun ortaya koydum ve o da mantığın idrak ve düşünme hakkında olması gibi *takrîrin ve tahrîrin korunması* hakkındadır; onunla meramımızın yolu kısalır ve sözün de en kayda değeri ortaya konulur. Her ne kadar o, muhakkikler nezdinde yürürlükte olsa da, bir düzen içine alınmamış, kurallarla bağlanmamıştı. Bundan dolayı ben, onun dağınıklığını ve onun hakkında nakledilenleri bir düzene sokmak istedim. Karşılıksız Olarak Veren Bilgi Sahibi'nden de doğrunun ilhamını vermesini istedim.

[985] O, iki kısım olarak düzenlenmiştir: Birinci Kısım: Araştırmaya Giriş ve Âdâbı; İki: Yanlış ve sebepleri.

Birinci Kısım: Araştırmaya Giriş ve Âdâb

[986] Bir giriş ve iki yoldan oluşur.

Giriş: İlimlerin Kısımları ve Araştırmanın Niteliği

[987] Her ilimdeki tartışma/soruşturma ya lafızlarla, ya manayla, ya da her ikisiyle de bağlantılı olabilir. Birincisine gelince, lugat, nahv, sarf, aruz ve benzeri ilimler bu türdendir. İkincisine gelince, metafizik, fizik, matematik, tıp, ahlâk ve bunların benzerleri gibi *akledilenlerin kısımlarıdır*. Üçüncüye gelince, tefsîr, hadîs, usûl-i fıkıh, fıkıh gibi ilimler bu türdendir. Bu ilimlerin her birinin terimleri ve kabul görmüş önermeleri vardır ve bir ilimde araştırmacıya düşen, ister bilinen [yakînî] olsun, ister zannedilen [yakîni olmayan] olsun onları kabul etmektir. Çünkü her ilmin delilleri kuvvet ve mertebe bakımından bir amaca sahiptir ve onu terk edip onu aşması oldukça zordur ve hedeflenen amaç da onların bilinmesiyle ortaya çıkar: Örneğin fıkıh: Delilleri büyük ölçüde galip bir zanladır ve onlardan fıkıhta aranılan amaç ortaya çıkarılır ve o da yapılacak işin gerekliliğinin bilinmesidir.

الثاني عشر في البحث والمناظرة[1]

[٩٨٤] قد كان من[2] عادة الأقدمين تذنيب كتبهم المنطقيةِ بإيراد قسم الجدل. ولمّا صار 'علم الخلاف' في زماننا مغنيا عنه، فقد أودعت مكانه قانونا في آداب البحث وترتيبه وتوجيه الكلام وتهذيبه وهي في صيانة التقرير والتحرير، كالمنطق في الرؤية والتفكّر، وبها تقصر[3] سبيل المرام، وتخلص عقيلة الكلام، وهي وإن كانت مرعية عند المحققين، لكنها ما كانت منظومة في سلك ومضمومة في عقد. فأردت نظم منثورها، وجمعَ مأثورها. وإلتمست إلهام الصوابِ من الحكيم الوهّاب.

[٩٨٥] وهو مرتّب على قسمين: **الأوّل في تمهيد البحث وآدبه**. والثاني في الغلط وأسبابه.

أما القسم الأوّل، [في تمهيد البحث وآدبه]

[٩٨٦] ففيه: مقدمة ومسلكان.

أما المقدمة في أقسام العلوم وكيفية البحث فيها

[٩٨٧] كل علم يقع فيه البحث إما أن يكون متعلّقا بالألفاظ أو بالمعنى أو بهما جميعا. أمّا الأوّل، فاللغة والنحو والتصريف والعروض وأمثال [٢١٦٨ظ] ذلك. وأما الثاني، فأقسام المعقولات كالالهي والطبيعي والرياضي والطبّ والأخلاق وما أشبه ذلك. وأمّا الثالث، فكالتفسير والحديث وأصول الفقه والفقه. وفي كل واحد من هذه العلوم اصطلاحات ومسلمات يجب على الباحث في ذلك العلم تسليمها فيه سواء كانت معلومة أو مظنونة. وذلك لأنّ أدلاّءَ كل علم لها غاية في القوة والمرتبة يَتَعَسَّرُ التجاوز عنها فوقها، ويحصل الغرض المقصود من ذلك العلم بها كالفقه مثلا فإنّ قصارى أدلائه الظن الغالب، ويحصل منه[4] الغرض المطلوب من الفقه، وهو العلم بوجوب العمل.

---

١ أ ± مبحث المناظرة.
٢ م: في.
٣ ع٢: تخلص.
٤ ع١: فيه.

Bundan dolayı da o zaman her ilimde ancak kolayca erişilebilen şey talep edilir. Örneğin nahiv ve fıkıh ilminde *burhân* talep edilmez, zannın ortaya çıkması ve daha evla ve daha güzel olanın alınmasıyla yetinilir. Muallilin burhânı gerekli görüp kendine vazife edinmesi ise müstesnadır; zira bu durumda kendisinden burhân istenilir. İlimlerin delilleri, zayıflık ve kuvvetlilik bakımından derece derecedir: En altta nahiv ve sarfın delilleri, lugat ile ilgili olanın, sonra fıkhın delilleri, sonra usûl-i fıkhın ve hilâfın, sonra hikmetin, sonra mantığın, sonra astronomi, sonra kuvvet ve mertebe bakımından delillerin en yücesine sahip olan geometrinin delilleri gelir.

Birinci Yol: Araştırmanın Düzeni, Soruların ve Cevapların Yönlendirilmesi

[988] Derim ki: Araştırmanın, kendisinde olumlama ya da olumsuzlama ile hüküm verilmiş olan bir şeyde vaki olacağı açıktır ve bunlar da *tarifler ve meselelere* bölünebilir. Çünkü iki şey arasındaki hüküm onlardan birisinin diğeri için tarif edici olması şeklindeyse yukarıdakilerden *birincisi (tarifler),* değilse *ikincisi (meseleler, problemler)* olur. Onlardan her birinin, açıklama ve aranılma bakımından kendilerine özgü yolları vardır.

[989] *Tarifler*e gelince, mantıkta onun dört kısım olduğu öğrenilmişti: Tam ve eksik tanım, tam ve eksik tasvir. Sen, her kısma ait şartları öğrenmiştin: Tam tanım, yakın cins ve yakın fasıldan oluşur. Eksik [tanım], yakın fasıl ve onun dışındaki[uzak cins]lerden oluşur. Tam tasvir, yakın cins ve hâssadan oluşur. Eksik [tasvir], hâssa ve onun dışındaki [uzak cins ve fasıl]lerden oluşur. Genel şartlar: Tanımlayan, tanımlanandan farklıdır. Tarifin kapsamına girenleri bir araya getirmesi ve kapsamına girmeyenleri de dışarıda bırakması, muttarid ve mün'akis olması için tanımlayan doğruluk ve yanlışlık bakımından tanımlanan ile eşittir. O[tanımlayan], o[tanımlana]ndan daha açıktır. Bilgi bakımından da ona dayanmaz. Genel olanın varlığı, özelden öncedir. (Tarifte) fayda sağlamayan tekrarlar olmamalıdır.

[990] [İster bir kısmına has olsun, ister olmasın] bu şartlardan birinde bir karışıklık ortaya çıktığı zaman tarif, bozuk olur. Özel [şartlar] hakkındaki karışıklık, ancak telif [edilen tarif]in cüzlerinin, onun dışındaki şeylerle karışmasıyla ortaya çıkar: Genel araz ve cinsin faslının cins ve hâssa ile, faslın cüzlerinin fasıl ile karıştırılması veya yakın olanın uzak olan ile karıştırılması gibi.

فحينئذ لا يطلب في كل علم إلا ما هو متيسّر فيه. فلا يطلب مثلا في علم النحو والفقه 'البرهان'، بل يُقتصر على حصول الظن والأخذ باللأولى والأحسن اللهم إلا أن يلتزم المعلِّل ذلك ويتقلّده، فإنه حينئذ يطلب مطالبه البرهان. ودلائل العلوم قد يترتّب في الضعف والقوة أدناها مرتبة دلائل [١٦٩أ] النحو والتصريف، وما يتعلق باللغات ثم دلائل[١] الفقه ثم أصول الفقه والخلاف ثم الحكمة ثم المنطق ثم الهيئة ثم الهندسة وهي أعلى الدلائل قوة ومرتبة.

المسلك الأول في ترتيب البحث وتوجيه الأسئلة والأجوبة

[٩٨٨] أقول: لا خفاء في أنّ البحث إنما يقع فيما فيه حكم ما إما بنفي أو بإثبات، وهو ينقسم إلى التعريفات، وإلى المسائل. لأنّ الحكمَ بين الشيئين إن كان بأن[٢] أحدهما معرِّف للآخر فهو الأوّل، وإلا فهو الثاني. ولكل منهما طرق مخصوصة في البيان والمطالبة.

[٩٨٩] أما التعريفات، فقد علم من المنطق أنها أربعة أقسام: حدّ تامّ و ناقص ورسم تامّ وناقص. وعرفت الشرائط الخاصة بكل قسم: ككون الحدّ التام مركّبا من الجنس والفصل القريبين. والناقص من الفصل القريب وغيره. والرسم التام من الجنس القريب والخاصة. والناقص من الخاصة وغيره. والشرائط العامة: ككون المعرِّف مغايرا للمعرَّف، [١٦٩ب] ومساويا له في الصدق والكذب ليكون جامعا ومانعا، مطردا و منعكسا، وكونه أجلى منه، وغير متوقف في المعرفة عليه. وكون العام مقدما على الخاص. وعدم تكرير بلا فائدة.

[٩٩٠] فإذا وقع الخلل في شيء منها، فسد التعريف. والخلل في المختصة إنّما يكون[٣] بالتباس أجزاء التأليف[٤] بغيرها كما يلتبس العرض العام أو فصل الجنس بالجنس والخاصة، وأجزاء الفصل بالفصل، أو يلتبس القريب بالبعيد.

---

١ ع٢ – دلائل.
٢ ع١، م، أ، ط: لأن.
٣ ع٢ – إنّما يكون.
٤ ع٢: التعريف.

[991] Özel olmayan [genel şartlar] hakkındaki karışıklıklar, doğruluk bakımından eşitliğin olmaması, bilgi bakımından eşitlik ve bileşimdeki bozukluk dolayısıyla ortaya çıkar Bu kısımlar ayrıntılarıyla mantıkta öğrenilmişti.

[992] Sâil, [ister genel olsun, ister özel olsun] bu şartların sıhhatini/geçerliliğini/tam olarak yerine getirilip getirilmediğini talep edebilir. Nakz [hükmün delilden farklı olması], tanımlayanın tanımlananın yokluğu ile beraber bulunmasıyla veya tersiyle veya başka bir bozukluğun açıklanmasıyla ortaya çıkar. Tıpkı Şeyh'in "konum"u "cüzlerinden bazısının bazısına nisbeti vasıtasıyla cisme arız olan biçimdir." şeklinde tanımlayan kimseyi zikredip "o zaman insanın ayaktaki konumunun onun ters çevrilmiş konumu gibi olması gerekir. Oysa böyle değildir" demesi gibi. [Çünkü iki farklı konum vadır, hatta *konum*un tarifinde "onun cüzlerinden bazısının bazısına veya harici şeylere nisbeti vasıtasıyla cisme arız olan biçimdir." denilmesi gerektiğini söyledi. Bu da tıpkı, onların "soğuk"un tarifinde "sıcaklığın olmaması" demeleri gibidir. Onlar, ona "soğuk"un "duyulur nitelik" ve "yokluk"un "duyulur olmayan" olmasıyla itiraz ettiler]. Nakz, tarifin bozukluğunu ortaya çıkarmada en kuvvetli yoldur.

[993] İsim bakımından olan tanımların cevabı, zât bakımından olanlardan çok daha kolaydır. Çünkü meydana gelen, hakikatte teknik terime ve itibara ircâ edilir ve şöyle denilir: Biz, bu ismin mefhumuyla, sadece bu manayı kastediyoruz: "Cins"in "şunun hakkında söylenen tümel" şeklinde tanımlanması gibi. Şayet onun tanım olduğuna itiraz edilirse, bu durumda şöyle denilir: "Cins" ile kastedilen bu manadan başka bir şey değildir. Zât bakımından tanıma gelince, onun cevabı gerçekten zordur. [İsmî tanımda] zikredilen cevap, onda bir fayda vermez: Örneğin şayet "felek"in tarifi hakkında "unsurlarla çevrili kürevî canlıdır." denilirse, ardından da şayet onun tanımına itiraz edilirse, biz, "felek" ile bunun dışında bir şeyi kastetmiyoruz denilmesi mümkün olmaz. Çünkü inayetin bu kısımda dahli yoktur.

[994] Meselelere gelince, derim ki: Hakkında araştırmanın ortaya çıktığı önermeler, her yönden delile muhtaçtır, aksi durumda hakkında araştırma ortaya çıkmazdı, dahası ya nefsü'l-emr'de, ya da sâil nezdinde ona ihtiyaç duyulduğundan onun için delil gerekli olur. Her delil de en az iki öncülden oluşur. [Öncüllerin ikiden] çok olması tarafına gelince, belirli bir sayı ile sınırlandırılamaz.

[٩٩١] وفي غير المختصة باختلال أحوال المؤلف[١] من عدم المساواة في الصدق[٢] والمساواة في المعرفة وفساد التأليف. وقد عرف هذه الأقسام بالتفصيل في المنطق.

[٩٩٢] فللسائل أن يطلب صحة هذه الشرائط. ويورد النقض بوجدان المعرِّف مع فقدان المعرَّف أو بالعكس، أو يبين فسادا آخر. كما ذكر الشيخ على مَن عرّف 'الوضع' بأنه هيئة يعرض للجسم بواسطة نسبة بعض أجزائه إلى البعض' بأنه حينئذ يلزم أن يكون وضع الإنسان [١٧٠أ] عند قيامه كوضعه مقلوبا، وليس كذلك، والنقض أقوى الطرق في إظهار فساد التعريف.

[٩٩٣] والجواب عن الحدود التي تكون بحسب الاسم أسهل بكثير من التي تكون بحسب الذات، لأنّ حاصله يرجع بالحقيقة إلى الاصطلاح والاعتبار. فيقال لا نَعْني بمفهوم هذا الاسم سوى هذا المعنى. كما يحدّ الجنس بأنه 'الكلي المقول على كذا.' فلو أُعترض على كونه حدا، فيقال ليس المراد بالجنس سوى هذا المعنى. وأما إذا كان الحدّ بحسب الذات، فجوابه صعب. والجواب المذكور لا يفيد فيه. كما لو قيل في تعريف الفلك 'أنه حيوان كري محيط بالعناصر.' فلو اعترض على حدّيته، فلا مجال أن يقال لا نعني بالفلك سوى ذلك، لأنّ العناية لا مدخل لها في هذا القسم.

[٩٩٤] وأما المسائل، فأقول القضايا التي تقع فيها البحث لا يكون مما يستغني عن الدليل من جميع الوجوه وإلا لما وقع البحث فيها بل مما يحتاج إليه إمّا في نفس الأمر أو عند السائل، [١٧٠ب] فلا بدّ له من دليل. وكل دليل أدناه أن يكون مركّبا من مقدمتين. وأما في جانب الكثرة، فلا حصر في عدد معين.

---

١ ع٢: المعرف.
٢ ع١، أ م، ط: العموم.

[995] Mu'allil, araştırma konusuna başladığı zaman iddia edilen şey hakkında delil ikame etmeden önce ona düşen, tartışma konusunun sûreti ve tarafların farklı görüşleri ortaya çıkana kadar *araştırma konularının tahrîri, sözlerin ve görüşlerin takrîri*ni yapmaktır. Sâil'e ise, sözler ve görüşlerden nakledilen şeylerin sıhhatini talep etmek düşer, çünkü araştırma konusu hakkındaki karışıklık bundan ortaya çıkabilir. Mu'allil, çekişme konusu olmayanı tartışma konusu olan yerine koyduğu zaman araştırma esnasında bu [tartışma konusu] olmayan nezdinde kabul edilmiş öncülleri tartışma konusu olan nezdinde kabul edilmiş öncüller hakkında kullanır ki, bu tarafların görevleri hakkında karışıklığı gerektiren bir durumdur.

[996] [Mu'allil] iddia edilen şey hakkında delil ikame etmeye yöneldiğinde sâil, ya onun herhangi bir şeyini men eder, ya da asla men etmez. Eğer men etmezse, açıktır. Eğer men ederse, ya delilin tamamından önce men eder bu durumda ancak delilinin öncüllerinden bir öncülü men eder; ya da delilin tamamlanmasından sonra men eder. [Sâil] onun delilinin öncüllerinden bir öncülü men ederse, bu durumda ya mücerret men' ile yetinir, ya da yetinmez. Eğer yetinmezse, ya müstened [kendisine dayanılan], ya da onun dışında bir şey getirir. Bu üç kısımdır. İlk ikisi münâkaza [delilin öncülünü men etmek], üçüncüsü de gasb [münâzır delil tamamlamadan tam bir delil getirmek] olarak isimlendirilir. Çünkü onun ortaya çıkması, şeyin illetini açıklamaya ircâ edilir. Bir şeyin illetini açıklama, mu'allil'in görevidir, bundan dolayı da mu'allil'in görevini üstlenmek gasb olur ve o da muhakkikler nezdinde kabul gören bir şey değildir. Çünkü mu'allil, bir şeyin illetini açıklamada olduğu müddetçe men eden, sadece kabul edebilir veya men yapabilir. Delilin geçerliliği veya bozukluğunun ortaya çıkması ve tartışmanın kesilmesi için yapabileceği en fazla şey müstenedi getirmektir. İster öncülün yokluğuna dair delil niteliğinde olsun, ister delilden başka bir şey olsun, bunun dışında bir şeye kalkışırsa, araştırmada, tarafların görevleri birbiri ile karışması gerekir ki, bu da sözün uzamasına, aranılan şeye ulaşmamaya sebep olur. Evet, o, delilin ikamesini öncülün ortadan kalkmasına doğru yönlendirebilir, ancak bu, mu'allil onun hakkında delil ikame etmeyi bütünüyle yaptıktan sonradır.

[٩٩٥] فإذا شرع[١] المُعَلِّلُ في البحث، فيجب عليه قبل إقامة الدليل على ما ادَّعاه تحرير المباحث وتقرير الأقوال والمذاهب حتى يتعين صورة النزاع وخلاف القوم فيه. وللسائل أن يطلب صحة ما نُقِلَ من الأقوال والمذاهب، إذ رّبما يقع الخلل في البحث من ذلك؛ لأنّ المعلِّلَ مثلا إذا وَضَعَ غير المنازع مقام المنازع، فقد يستعمل في أثناء البحث مقدمات[٢] مسلمة عند ذلك الغير على أنها مسلمة عند المنازع، و يلزم الخَبْط.

[٩٩٦] وإذا انتهض بإقامة الدليل على المدّعى[٣]، فإمّا أن يمنعه[٤] السائل في شيء أو لا يمنعه أصلا. فإن لم يمنعه، فظاهر. وإن منعه، فإما إن منع قبل تمام دليله وهو إنّما يكون على مقدّمة من مقدّمات دليله أو بعد تمام دليله. فإن منع مقدمة من مقدمات دليله، فإمّا أن [١٧١أ] يقتصر بمجرّد المنع أو لم يقتصر. فإن لم يقتصر، فإمّا إن أتى بالمستند أو بغيره. فهذه ثلاثة أقسام ويسمى الأوّلان 'مناقضة' والثالث 'غَصْبًا' لأنّ حاصله يرجع إلى التعليل. والتعليل منصب المعلِّل، فيكون غَصْبا لمنصب المعلِّلِ وهو غير مسموع عند المحققين؛ لأنّ المعلِّلَ مادام في التعليل، فليس للمانع إلا التسليم أو المنع، وغايته المستند حتى يتبين صحة دليله أو فساده. وينقطع البحث. أما إذا تعرّض لغير[٥] ذلك سواء كان دليلا على انتفاء تلك المقدّمة أو غير دليل، يلزم الخبط في البحث وتطويل الكلام وعدم الوصول إلى المطلوب. نعم قد يتوجّه إقامة الدليل على انتفاء تلك المقدّمة، لكن بعد فراغ المعلِّلِ عن إقامة الدليل عليها.

---

١ أ: شرح.
٢ ع٢: المقدمة.
٣ ع١ ± المدعا.
٤ ع٢، م، أ، ط: منَعه.
٥ ع١، ع٢، م، أ: بغير.

[997] *Müstened*, men'in kendisine dayandığı şeydir. [O da üç şekilde yapılır:] [i] Biz bunu kabul etmiyoruz, niçin şöyle olması mümkün olmasın? veya [ii] bunun lüzumunu kabul etmiyoruz, bu ancak şöyle olursa gerekli olur veya [iii] hal şöyle şöyle iken bunu nasıl kabul edelim ki?! Bu, delilin tamamından önce yapılan men hamleleridir.

[998] [Sâil'in] o[mu'allil'in delilinin][tamamı]ndan sonra men etmesine gelince, [mu'allil'in] delilin[i] kabul edebilir de, etmeyebilir de. Eğer birincisi olursa bu durumda bu, hükmün sûret (şekil) bakımından ondan farklı olmasına, ya da olmamasına dayanır. Eğer [hüküm ondan sûret olarak farklı] değilse bu, cevabı hak etmeyen bir büyüklenme ve 'inâd olur. Eğer öyle ise *icmâli nakz* olarak isimlendirilir. Çünkü onun ortaya çıkması, icmâli olarak onun delilinin öncüllerinden bir şeyin men' edilmesiyle ifade edilebilir. Eğer ikincisi olursa, medlûlün men edilmesi gerekir. Bu da ya başka bir delile dayanarak olur, ya da dayanmaksızın olur. Eğer [başka bir delile dayanmaksızın olur]ise, aynı şekilde o da kabul görmeyen bir büyüklenme olur. Eğer [başka bir delile dayanarak] olursa mu'âraza olarak isimlendirilir. Sonra bu delil, mu'allil'in delilinin aynı olmaktan veya olmamaktan da hali değildir. Eğer [aynı] olursa – bu da ancak genel delillerden olduğunda olur- *[mu'âraza bi'l-] kalb* olarak isimlendirilir. Eğer [mu'allil'in delilinin aynı] olmazsa, bu durumda ya onun delilinin (kıyasının) sûreti (şekli) onun sûreti gibi olur, ya da olmaz. Eğer olursa, *mu'âraza bi'l-misl* olarak isimlendirilir, olmazsa *mu'âraza bi'l-gayr* olarak isimlendirilir. Zikrettiklerimizden öğrenilen şudur: *Nakz*, ya *tafsîli* olur ki bu da [yukarıda] zikredilen *münâkaza*'dır, ya da *icmâli* olur. Sizin zikrettiklerinizden *icmâli nakz*'ın [tartışmacıya doğru] yönlendirilmesinin şöyle yapılacağı söylenebilir: "Zikrettiğiniz delil, şu formda hükmün ondan sonra gelmesinden-gecikmesinden ötürü öncüllerinin tamamına bakıldığında doğru değildir."

[999] Mu'âraza'ya gelince, onun yapılışı da şöyledir: *Eğer [sizdeki delil] medlûlün sübûtuna delâlet ederse de bizde de onu nefyedecek/çürütecek şöyle şöyle deliller vardır*.

[1000] [Sâil] delil ortaya koymaya başladığı zaman men' eden [sâil] mu'allil, mu'allil de men' eden [sâil] olur. Mu'âraza ve icmâli nakz da delilin öncüllerinde sabittir. Bu öncüllere nisbetle mu'âraza ve icmâli nakz, delilin tamamına nisbetle ise mu'âraza yolu ile münâkaza ve icmâl yolu ile tafsîli olur. Bunlar sâil[in yaptığı hamleler] dolayısıylsa ortaya çıkan şeylerdir.

[٩٩٧] والمستند هو ما يكون المنع مبنيا عليه. كما يقال 'لا نسلّم لم لا يجوز أن يكون كذا أو لا نسلم لزوم ذلك. وإنّما يلزم أن لو كان كذا أو لا نسلّم كيف هذا والحال كذا.' [١٧١ب] هذا إن منع قبل تمامِ الدليل.

[٩٩٨] أمّا إن منع بعده فلا يخلو من أن[١] لا يسلّم الدليل أو يسلمه. فإن كان الأوّل، فإما أن يكون ذلك بناء على تخلّف الحكم عنه في شيء من الصور أو لم يكن. فإن لم يكن، فذلك مكابرة وعناد لا يستحق الجواب. وإن كان، يسمى 'نقضا إجماليا' لأنّ حاصله يرجع إلى منع شيء من مقدمات دليله على الإجمال. وإن كان الثاني، فلا بدّ وأن يمنع المدلول. فإما أن يكون ذلك بناء على دليل آخر أو لم يكن. فإن لم يكن، فهو أيضا 'مكابرة' لا يُسمع. وإن كان، يسمى 'معارضة'. ثم ذلك الدليل لا يخلو من أن يكون عين دليل المعلِّلِ أو لم يكن. فإن كان وهو إنّما يكون إذا كان من الدلائل العامة يسمى 'قَلْبًا.' وإن لم يكن، فإما أن يكون صورته مثل صورته أو لم يكن. فإن كان، يسمى 'معارضة بالمثل' وإلا فـ'معارضة بالغير.' فعلم مما ذكرنا أنّ النقض إما 'تفصيلي' وهو المناقضة المذكورة أو 'إجمالي.' وتوجيه [١٧٢أ] الإجمالي أن يقال ما ذكرتم من الدليل ليس بصحيح بتمام مقدماته لتخلف الحكم عنه في تلك الصورة.

[٩٩٩] وأما المعارضة، فطريقها أن يقال ما ذكرتم فإن دلّ على ثبوت المدلول، ولكن عندنا ما ينافيه وهو كذا وكذا.

[١٠٠٠] وإذا شرع في الدليل، يصير المانع معللا والمعلِّل مانعا. والمعارضة والنقض الإجمالي ثابتان أيضا في مقدّمات الدليل. وذلك بالنسبة إلى تلك المقدمة تكون معارضة ونقضا إجماليا، وبالقياس إلى مجموع الدليل مناقضة على سبيل المعارضة، وتفصيليا على طريق الإجمال. هذا من طرف السائل.

١ ط – يكون.

[1001] Mu'allil tarafında olan[durum]a gelince, onun delilinin öncüllerinden herhangi bir öncül men' edilirse ona düşen hemen ya delil, ya da tenbîh[ve ayrıntı]den bir tür getirmektir. Örneğin şöyle demesi gibi: "Âlem, değişkendir. Çünkü biz, orada olaylardan ve farklı şeylerden olan değişiklikler müşahede ediyoruz." İkinci bir delil ile geldiği zaman, bu delilin de aynı şekilde en az iki öncülden oluşması gerekir. Bu durumda o zaman ya sâil onun öncüllerinden bir şey hakkında men' de bulunur, ya da bulunmaz. Eğer men' ederse, zikredilen münâkaza, mu'âraza ve nakz gibi kısımları onun hakkında da kullanabilir. Keza üçüncü, dördüncü hatta daha fazla delil getirse de [tartışmanın] ya men' eden'in ilzâm'ı veya mu'allil'in ifham'ı ile son bulması gerekir Çünkü mu'allil men', mu'âraza veya nakz ile susturulduğunda ifhâm ortaya çıkar, aksi durumda onun delilinin ister hak olsun, ister batıl olsun kabulu zorunlu şeyde bitmesi veya bitmemesi hali değildir. Eğer birincisi olursa [sâil'in] ilzâm[ı] gerekir. Eğer ikincisi olursa [mu'allil'in] ifhâm[ı] gerekir, çünkü o zaman ya [delil getirme konusunda] teselsül meydana gelir, ya da mu'allil delili getirmede aciz kalır. [İlânihaye delil getirme anlamına geleceğinden dolayı] birincisi geçersizdir, çünkü başlangıç tarafındandır. [Yani illet tarafındandır, çünkü iddia edilen şeyin sübût bulması bir delile, bu delil de bir başka delile ilâ gayrinihâye ihtiyaç duyar ve başlangıç tarafından teselsülün imkânsızlığı hakkında burhân vardır.] Dolayısıyla ikinci durum belirgin olur ve [mu'allil'in] ifhâm'ı gerekir. Teselsülün kabulü ile de, aynı şekilde [mu'allil'in] ifhâm'ı gerekir, çünkü [mu'allil] sonsuzun ispatına güç yetiremez.

Uyarı

[1002] Sâil soru sorduğu zaman, mu'allil'in [ilk] tedbiri, cevap vermede acele etmemek, hatta sâil'den men'inin yönünü ve tahkikini istemektir, çünkü [sâil'in sorusu] bazen [gelişi güzel olup belli bir] yöne sahip olamayabilir; dolayısı ile böyle olursa [sorusu] kesintiye uğrar veya bozuk olduğu ortaya çıkar veya yönlendirme ve ayrıntılandırma durumunda cevabı hatırlar.

[1003] Men' iki kısımdır: Mu'allil'e zarar veren kısım ki bu açıktır. Ona zarar vermeyen kısım: Ya men edilen öncülün ortadan kalkması onun davasını ispat eder bundan dolayı o öncülün sübûtu ve yokluğu arasında müterediddit olur ve her takdirde iddia ettiği sabit olur. Ya da [mu'allil'e zarar vermemesi] men'in cevabının, daha önce zikrettiği şeyden gerekecek yönde olması ile olur.

[١٠٠١] أما من طرف المعلِّل، فإذا منع مقدّمة من مقدمات دليله، يلزم عليه دفعه إما بدليل أو بنوع من التنبيه. كما يقول[١] 'العالم متغير؛ لأنّا نشاهد التغيرات فيه من الحوادث والأثار المختلفة.' وإذا أتى بدليل ثان، فلا بدّ وأن يكون ذلك الدليل أيضا مركّبا أقلّه من مقدمتين. فحينئذ إما أن منع السائل على شيء من مقدماته أو لم يمنع. فإن منع، فالأقسام [١٧٢ب] المذكورة من المناقضة والمعارضة والنقض بعينها يأتي فيه. وكذا إن أدّى بدليل ثالث ورابع، فصاعدا، ولا بدّ من الانتهاء إما إلى إلزام المانع أو إفحام المعلِّل؛ لأنّ المعلِّل إن انقطع[٢] بالمنع[٣] أو المعارضة أو النقض، فقد حصل الإفحام وإلا فلا يخلو من أن ينتهي أدلّته إلى ما هو ضروري القبول حقا كان أو باطلا أو لا ينتهي. فإن كان الأوّل، يلزم 'الإلزام.' وإن كان الثاني، يلزم 'الإفحام'، لأنه حينئذ إما أن يتسلسل أو عجز المعلِّل عن إقامة الدليل. والأوّل باطل، لأنه من طرف المبدأ. فتعين الثاني، ويلزم الإفحام. وبتقدير تسليم التسلسل، يلزم الإفحام أيضا، لأنه لا يتمكن من إثبات غير المتناهي.

تنبيه

[١٠٠٢] إذا سأل السائل، فتدبير المعلِّل أن لا يستعجل[٤] في الجواب، بل يطلب عن السائل توجيه المنع وتحقيقه، إذ ربّما لا يتمكن من التوجيه، فينقطع أو يظهر فساده أو يتذكر جوابه عند [١٧٣أ] التوجيه والتفصيل.

[١٠٠٣] إذ المنع على قسمين: قسم يضر المعلِّل وذلك ظاهر. وقسم لا يضره إمّا بأن يكون انتفاء المقدّمة الممنوعة مثبتا لدعواه فيتردّد في ثبوت تلك المقدمة وانتفائها، ويثبت على كل تقدير ما ادّعاه أو بأن يكون المنع على وجه يلزم جوابه مما ذكر[٥] قبله.

---

١ أ، ع٢: يقال.
٢ أ – ~~ما هوضروريّ القبول~~.
٣ أ – بالمنع.
٤ ع١ – ~~يتعجل~~.
٥ ع٢: ذكرنا؛ ع١ – ذكرتا.

Örneğin mu'allil "Bu, şunun illeti değildir, çünkü ondan sonradır. [Sonra olan bir şeyin de illet olması caiz değildir.] dediği zaman bunun [sâil tarafından] men'i 'şart olması niçin mümkün olmasın' demesi gibi. Dolayısı ile o [sâil], onu "bir şart olarak niçin caiz olmasın?" ile men' etti. Onun cevabı yani "ondan sonra geldiği" sözü ilk başta zikredilmiştir.

[1004] Keza cevap da iki kısımdır: Ona fayda veren kısım ve ona fayda vermeyen kısım ki bu da ya men' edilen şeyi ispat etmemesiyle, ya da eğer ispat etmişse de başka bir yerde zarar vermesi dolayısı ile olur. Örneğin, 'bu, şunun parçası değildir' diye iddiada bulunup men' ettiği ve ondan sonra geliyor olmasını da buna delil gösterdiğinde, bu delilde onun diğerinin şartı olduğunu açıklamaya ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç, orada (ikinci aşamada) ona zarar verir.

[1005] Sâil de [mu'allil'den] cevabı[nı]n yönü ve ayrıntısını talep etmelidir. Çünkü [o] bazen [bu şekilde ya] onun bozukluğunu [ya da onun herhangi bir yöne sahip olmadığını] ortaya çıkarabilir. Men'in müstened ile beraber olduğu zamana gelince, müstened, hakkında cevap verilmesi fayda vermeyen bir şeydir, çünkü müstened'in def edilmesi, men'in def edilmesini gerektirmez, çünkü müstened'in gayesi, ya nefsü'l-emr'de, ya da sâil'in iddiasında men edilen öncülün ortadan kalkmasını gerektirmesidir. Melzûmun yokluğu, lâzımın yokluğunu gerektirmez.

[1006] Bundan dolayı ehli tahkîk şöyle demiştir: Müstened'e ne cevap verilir, ne de hakkında araştırma yapılır. İnceleme yapan bir grup "müstened'in def'i bir fayda vermediğine ve hakkında araştırma yapmak caiz de olmadığına göre müstened bâki kalarak men' hakkında cevap vermek nasıl mümkün olur?" şeklinde bir şaşkınlık yaşamaktadırlar. Onu cevaplama yolu şöyledir: Cevap, müstenedin ortakları (kasîm, paydaşları) arasında gidip gelmektir; zira müstenedin, en azından ondan yoksunluk anlamında muhakkak bir ortağı olmalıdır ve amaca uygun nefyin veya ispatın takdirine göre açıklama yapılır. Bu da [müstened'in] üç kısmından hâlî değildir. Çünkü cevap veren, ya onun ortaklarının sınırlandırmasına güç yetirebilir ya da yetiremez. Eğer güç yetiremez ise cevap vermesi mümkün olmaz. Eğer yetirebilirse ya amaca uygun her bir yönünün takdirine göre açıklamaya güç yetirebilir, ya da yetiremez. Eğer yetiremez ise, onun için cevap vermek mümkün değildir. Eğer yetirirse, cevabı tamam olur.

كما إذا قال المعلِّل مثلا هذا ليس بعلّة لذلك، لأنه متأخّر عنه، فمنعه بأنه لم لا يجوز أن يكون شرطا؟ فإنّ جوابه وهو كونه متأخّرا مذكور أوّلا.

[١٠٠٤] وكذا الجواب على قسمين: يفيده، وقسم لا يفيده إما بأن لا يكون مثبتا لما مَنَعَ أو إن كان مثبتا، لكن يضرّه في موضع آخر. كما إذا ادعى أن هذا ليس بجزء لذلك، ومَنَعَ واستدلّ عليه بكونه متأخرا وهو يحتاج في هذا الدليل إلى أن يتبين أنه شرط له، فهذا الاحتجاج يضرّه ثمة.

[١٠٠٥] فللسائل أن يطلب توجيه الجواب وتفصيله، لأنه ربما يتبين فساده. وأما إذا كان المنع مع المستند، فلا يفيد الجواب عن المستند، لأنّ دفع المستند لا [١٧٣ب] يوجب اندفاع المنع[١]، إذ المستند غايته أن يكون ملزوما لانتفاء المقدمة الممنوعة إما في نفس الأمر أو في زعم السائل. وانتفاء الملزوم لا يوجب انتفاء اللازم.

[١٠٠٦] ولهذا قال المحققون: المستند لا يجاب عنه ولا يبحث عليه. وتحير قوم من المحصّلين أنه إذا لم يُفد دَفع المستند ولا يجوز البحث عليه، فكيف يمكن الجواب عن المنع مع بقاء المستند؟ وطريق جوابِه أن يردّد بين المستند وبين قسيماته، إذ لا بدّ له من قسيم[٢] أدناه عدمه وتبين على كل تقدير ما يناسب الغرض من نفي أو إثبات. وذلك لا يخلو عن ثلاثة أقسام؛ لأنّ المجيب إما أن يقدر على حصر قسيماته أو لا. فإن لم يقدر، يتعذّره الجواب. وإن قدر، فإمّا أن يتمكّن من البيان على كل تقدير على وجه يناسب الغرض أو لا. فإن لم يتمكّن، فلا يمكنه الجواب. وإن يمكن، فقد تَمَّ جوابه.

---

١ م – ~~مع المستند فلا يفيد الجواب عن المستند لأن دفع~~.
٢ م – قسم له.

Doğru olan, birincisinin ikincisine ircâ edilmesidir; çünkü her şeyin, kendisi ve çelişiği arasında veya iki şey ile bu iki şeyin yokluğu, ya da birçok iş ile bunların yokluğu arasında tekrarlanması yoluyla iki kısım veya birkaç kısımda sınırlandırılması mümkündür; ancak o *beyân* ve *takrîb*e güç yetiremeyebilir. Birincinin örneği, [Allah'ı] görmenin cevazı hakkında görmenin illetinin söylenilmesi gibidir. Bizim gördüğümüz şey, ya vücuddur, ya da hudûstur. İkincisi batıldır, çünkü ademî olan vücudî olanın illeti olmaz. Öyleyse birincisi belirginleşir. Şayet men' edilir ve "biz bu sınırlandırmayı kabul etmiyoruz; illetin niçin yer kaplayan veya onun dışında bir şey olması caiz olmasın?" denilirse burada, yer kaplamadan, yoğunluktan, imkândan, oluşumdan, şekillerden, renklerden, büyüklükten, küçüklükten, yakınlıktan, uzaklıktan ve bunların dışındaki keyfiyetlerden birçok kısım vardır. Dolayısı ile onun sınırlandırılması ancak zikrettiğimiz gibi, "ru'yetin illeti ya vücuddur, ya hudûstur, veya ne biri ne de diğeridir" şeklinde söylenmesi yoluyla olur; ancak onun üçüncü hakkındaki *takrîb*i de imkânsızdır. *Takrîb*e güç yetirebilmenin örneği mu'allil'in şöyle demesidir: Âlemin hudûsu sabit olduğu zaman onun bir mucibinin olması gerekir; aksi takdirde âlem ondan sonra gelmezdi. Şayet "bunu kabul etmiyoruz; bir mûcib bulunup, bir şartın eksikliği sebebiyle âlemin ondan sonraya kalmış olması neden caiz olmasın?" denilirse şöyle cevaplanabilir: O'ndan sonra gelirse bir şartın eksikliğinden olabilir de, olmayabilir de. Birincisi ortadan kalkmıştır, öyleyse ikinci ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile sonradan gelme şayet şartın ortadan kalkması dolayısı ile ise bu şartın hudûsu başka bir şartın hudûsuna ihtiyaç duyar. Söz bu minvalde dönüp dolaşır ve teselsül gerekli olur.

İkinci Yol: Araştırmanın Kısımları ve Hatadan Kaçınmak İçin Onlara Uyma

[1007] Bil ki, araştırmanın üç parçası vardır: İlkeler (mebâdî), Araçlar (evsât) ve Temel Dayanaklar (mekâtı'). İlkeler: İddialar, araştırma konuların tahrîri, görüşlerin takrîridir. Araçlar: Kendileriyle iddialar hakkında akıl yürütmenin yapıldığı deliller ve ispatlardır. Temel Dayanaklar: Delillerin ve ispatların kendisinde son bulduğu şeylerdir. Zannî ilimler hakkında temel dayanak olan zorunlular ve zanniler, devr ve teselsül,

والحق أنّ الأوّل راجع إلى الثاني، لأنّ كل شيء يمكن حصره في قسمين أو [١٧٤أ] أقسام بأن يردّد بينه وبين نقيضه أو بين الأمرين وعدمهما أو أمور وعدمها، لكنه قد لا يقدر على البيان والتقريب. مثال الأوّل كما قيل في جواز الرؤية علّة الرؤية. فما نراه إما الوجود أو الحدوث. والثاني باطل، لأنّ العدمي لا يكون علّة الوجودي. فتعين الأوّل. فلو منع وقيل لا نسلم الحصر لم لا يجوز أن تكون العلّة هو التحيز أو غيره، فههنا أقسام كثيرة من التحيز والكثافة والإمكان والتركّب والأشكال والألوان والعظم والصغر والقرب والبُعْد وغير ذلك من الكيفيات. فيَتَعَذّر حصرها إلا بالطريق الذي ذكرنا بأن يقال علّة الرؤية إما الوجود أو الحدوث أو لا هذا ولا ذاك، لكن يتعذّره[١] التقريب على الثالث. مثال الذي يتمكن من التقريب كما إذا قال المعلِّل إذا ثبت حدوث العالم، يلزم أن لا يكون إلا له موجبا وإلا لما تخلّف العالم عنه. فلو قيل لا نسلم لم لا يجوز أن يكون موجبا، ويتخلّف العالم عنه لفوات [١٧٤ب] شرط، فيجاب بأنه لو تخلّف عنه، فلا يخلو من أن يكون لفوات شرط أو لا. والأوّل مُنْتَفٍ، فتعين الثاني. وذلك لأنّ التخلف لو كان بانتفاء شرط، فيحتاج حدوث ذلك الشرط إلى حدوث شرط آخر. ويعود الكلام، ويلزم التسلسل.

المسلك الثاني في أجزاء البحث ومراعاتها عن الخَبْط

[١٠٠٧] اعلم أن للبحث أجزاء ثلاثة: المبادئ والأوساط والمقاطع. فالمبادئ هي الدعاوى وتحرير المباحث وتقرير المذاهب. والأوساط هي الدلائل والحجج التي تستدلّ بها على الدعاوى. والمقاطع هي التي تنتهي الأدلّة والحجج إليها مثل الضروريات والظنيات المقطوعة عليها في العلوم الظنية ومثل الدور والتسلسل،

---

١ ع١: يتعذره عليه.

iki çelişiğin bir araya getirilmesi, çelişiğin çelişiğe yüklenmesi, bir şeyin bizâtihi kendisinden olumsuzlanması, en büyük olanın en küçüğe eşitliği ve tercih ettirici sebep olmaksızın rüçhaniyet ve bunlar gibi. Dillerde mecazın lüzumu, ortaklık, gizleme, özelleştirme, ortadan kaldırma, nakil, eksiklik-fazlalık ve lafzın ıtlak edilmesi caiz olmayan şeye ıtlakı vb.

[1008] Bu parçaların her birinde, araştırmada kendilerinden hatanın meydana geldiği karışıklıklar ve belirsizlikler ortaya çıkabilir. Araştırmacıya düşen, doğru yolu ortaya çıkarmak ve yanlışın kapısını kapatmak için onların hallerini araştırmaktır. Bu parçalar, iddianın aslına özgü değildirler, bilakis haklarında delilin ikame edildiği her öncüle nisbetle gerçekleşen şeylerdir.

[1009] *İlkeler*e gelince: Onlarda iddiaların, görüşlerin ve terimlerin belirsizliği/kapalılığı sebebiyle karışıklıklar ortaya çıkabilir. Bundan dolayı da *iddiaların tahkîki* ve *görüşlerin tayini* gerekir, çünkü bazen araştırma esnasında mu'allil'e zarar veren şeyler ortaya çıkabilir: Bu da onun iddiasını veya onun iddiasının ve görüşünün lâzımlarından olan bir lâzımı nefyetmesiyle ortaya çıkabilir. Bazen de onun delili, iddia edilen şeyi sonuç verici olmaz ve onun [delilinin] sonuç verici olduğu zannedilir. Dolayısı ile iddialar, güvenli bir şekilde tahakkuk ettiği ve görüşler de belirli olduğu zaman, onlar hakkında inceleme kolaylaşır ve ister sâil, ister cevap veren [olarak mu'allil] olsun hasma karşı koymaya güç yetirilebilir. Ve araştırmada ortaya çıkan lafızların delâleti açık olmadığı, ya da açık olup muallil başka bir şeyi kastettiğinde açıklama istenilir. Açıklamadan sonra sâil'e düşen, onun delilinden, bu açıklama ile bu mananın gerekli olup olmadığını incelemektir. Eğer gerekli olursa, ondan onun iddiası gerekli olur mu, olmaz mı? Çünkü bazen şey, kendisinde aranılan şeyin ortaya çıktığı bir açıklama ile açıklanır, ancak onun delilinden bu açıklama ile bu şey gerekli olmaz. Bazen onun delilinden gerekli olur, ancak ondan, aranılan şey ortaya çıkmaz.

واجتماع النقيضين، وحمل النقيض على النقيض، وسلب الشيء عن نفسه، ومساواة الأعظم للأصغر، والتَّرَجُّح بلا مرجّح وما يجري مجراها. وفي اللغات لزوم المجاز والاشتراك والإضمار والتخصيص [١٧٥أ] والنّسْخ والنّقْل والزّيادة والنقصان وإطلاق اللفظ على ما لا يجوز إطلاقه وأمثال ذلك.

٥ [١٠٠٨] وفي كل واحد من هذه الأجزاء قد يقع اختلالات وإبهامات ينشأ منها الغلط في البحث. فيجب على الباحث أن يتفحّص أحوالها ليظهر[١] طريق الحق ويسد باب الغلط. وهذه الأجزاء لا يختصّ بأصل الدعوى بل هي متحققة بالنسبة إلى كل مقدّمة يقام الدليل عليها.

[١٠٠٩] أما المبادئ، فقد يقع الخلل فيها بسبب إبهام الدعاوى والمذاهب

١٠ والاصطلاحات. فيجب تحقيق الدعاوى وتعيين المذاهب، إذ ربّما يقع للمعلِّل في أثناء البحث ما يضرّه بأن يكون منافيا لدعواه أو للازم من لوازم دعواه أو لمذهبه. وربّما لا يكون دليله منتجا لِمَا ادّعاه ويظنّ كونه مُنتَجا. فإذا كانت الدعوى محققة محفوظة والمذاهب معينة، يسهل الاطلاع على ذلك والاقتدار[٢] على دفع الخصم سائلا أو مجيبا. ويجب [١٧٥ب] استفسار الألفاظ التي تقع في

١٥ البحث إذا لم تكن ظاهرة الدلالة أو يكون، لكن المعلِّلَ أراد به شيئا آخر. وبعد التفسير يجب على السائل أن ينظر أنه هل يلزم من دليله هذا المعنى بهذا التفسير أو لم يلزم. وإن لزم، فهل يلزم منه ادّعاؤه أو لم يلزم؟ إذ ربّما يُفسَّر الشيء بتفسير يحصل منه المطلوب، لكن لا يلزم ذلك الشيء من دليله بهذا التفسير، وربّما يلزم من دليله، ولكن لا يحصل منه المطلوب.

---

١ ع١: فيظهر.
٢ ط: والاقدار.

[1010] Araçlar: Onlar, farklı sınıflarıyla iddialar hakkında ikame edilen delillerdir: Mantıkta öğrendiğin gibi kendisinde mukaddemin aynının istisna edildiği *seçmeli kıyas*a ircâ edilebilir. Çünkü delilin, aranılan şeyin melzûmu olması gerekir, aksi durumda delil olmaz. Melzûmu olduğu ve [mu'allil ve] delil getiren de onu ispat ettiği zaman [deliller] mukaddemin istisnası ile beraber seçmeli [kıyas] olur. Dolayısı ile o zaman araştırma iki makamda ortaya çıkar: Birincisi, melzûmun subûtu. İkincisi, lüzumun beyanı. Her birinde de basit ve bileşik olan kesin ve seçmeli kıyaslar, tüme-varım ve analojiden olan delillerin sınıfları kullanılabilir. Aranılan şeyin lüzumu ortaya çıkana ve men'in hangi öncül hakkında murad edildiği açıklığa kavuşana kadar kıyası ayrıntıları ile açıklamak ve öncüllerini de bilfiil zikretmek gerekir. Sonra da mümkünse cevaplanır. Ama hasmı körleştirip hataya düşürmek isteniliyorsa o zaman başka. Bu durumda sâil'e düşen, bozukluğu ve varsa men'i ortaya çıkarmak için onun öncüllerinin açıklamasını bilfiil talep etmektir. [İki yönden] herhangi birinde basit olduğu zannedilse de müsamaha göstermemek gerekir; çünkü birçok karışıklık, bazen, kolay bir şeyden ortaya çıkar.

Uyarılar

[1011] [Her delil, mukaddemi istisna edilen seçmeli kıyasa ircâ edilir. Bu seçmeli de bazen doğrudan, bazen de hulfî (bir kıyas) olur. Doğrudan olan, iddia edilenin çelişiğinin farzedilmesi ve iptal edilmesi yolu ile değil de kendisiyle iddia edilenin ispat edildiği şeydir. Hulfî [kıyas] ise, çelişik ve onun iptali yolu ile iddia edilenin ispat edildiği şeydir. Hulfî delil de üç duruma dikkat etmek gerekir: İddia edilenin çelişiğini almak, vaki olmayan iddianın çelişiğinin melzûmunu almak, lâzımın nefyini almak. Özellikle] hulfî kıyasta tedbiri gerektiren şey, çelişiğin alınması esnasındadır. Keza her konu, çelişiğin alınmasına ihtiyaç duyabilir, çünkü bazen çelişik olmayan çelişik olanın yerine konulabilir. [Bu] onlar[dan olan İmâm Râzî'n]ın şöyle demeler(s)i gibidir: "Varlık, mahiyetlerden bir şeyin cüzü değildir, çünkü şayet onun cüzü olursa, zâtîlerden daha genel olur ve dolayısı ile mevcut bütün mahiyetlerin cinsi olur. Ve onun [mevcut mahiyetler] için mevcut ayrımlar gerekli olur. Bundan dolayı da varlık, aynı şekilde onun için [yani bu fasılların] cins[i] olur ve onun fasılları için de mevcut başka [fasıllar] gerekli olur.

[١٠١٠] وأما الأوساط، فهي الدلائل التي يقام على الدعاوى بأصنافها المختلفة كما عرفت في المنطق يرجع إلى القياس الاستثنائي المستثنى فيه عين المقدم. وذلك لأنّ الدليل لا بدّ وأن يكون ملزوما للمطلوب وإلا لما كان دليلا. وإذا كان ملزوما والمستدلّ يثبته، فيكون[١] استثنائيا مع استثناء المقدّم. فحينئذ يقع البحث في مقامين: أحدهما ثبوت[٢] الملزوم، والثاني بيان اللزوم. وقد يُستعمل في كل [١٧٦أ] منها أصناف الدلائل من الأقيسة الاقترانية والاستثنائية والاستقراء[٣] والتمثيل بسيطة ومركبة. فيجب أن يفصل الأقيسة وتذكر مقدّماتها بالفعل حتى يظهر لزوم المطلوب ويبين ما يرد من المنع أنه على أي مقدّمة. ثم يجاب إن أمكن اللهم إلا أن يراد تعمية الخصم وتغليطه[٤]. فحينئذ على السائل أن يطلب بيان مقدّماتها بالفعل ليظهر الفساد. والمنع إن كان ويجب أن لا يسامح في شيء وإن كان يظنّ[٥] سهلا، إذ رُبّما يقع الخلل الكثير من شيء يسير.

تنبيهات

[١٠١١] مما يجب الاحتياط له[٦] قياس الخلف عند أخذ النقيض. وكذا كل موضع يحتاج إلى أخذ النقيض، إذ ربّما يوضع غير النقيض مقام النقيض. كما قالوا 'ليس الوجود جزءا لشيء من الماهيات، إذ لو كان جزءا لها، لكان أعم الذاتيات، فكان جنسا لجميع الماهيات الموجودةِ، ولها فصول موجودة.' فكان الوجود أيضا جنسا لها ويجب لفصولها أخرى موجودة،

---

١ م: فيكون ...
٢ م: ثبوت ...
٣ ع٢ – والاستقراء.
٤ ط: وتغليظه.
٥ ع٢ ، أ – يظن.
٦ ع٢: له.

Bundan dolayı da mahiyetlerin sonsuz şeylerden oluşması gerekli olur. Bu, ancak tümel olumsuzun çelişiğinin tümel olumlu olarak alınmasıyla gerekli olur. Bunun örneği, Allah ona rahmet etsin İmâm'ın sözlerinde çokça ortaya çıkar. Bazen tâlînin nefyinin açıklanmasında mülâzemete zarar veren şey kullanılır ki, o da lüzumu nefyeden her öncüldür; bu öncül de, mulazemetin men'i için *müstened* olur. [Bu] tıpkı şöyle denilmesi gibidir: "Şayet insan canlı ise, ya canlıdır, ya da cisimdir zorunlu mâni'atü'l-huluvv olarak." Bu, geçersizdir, aksi durumda cisim olmasının ortadan kalkmasından, onun canlı olması gerekir. Bu da imkânsızdır.

[1012] Şöyle denilebilir: Biz "İnsan, şayet canlı ise ya canlıdır, ya da cisimdir"in mâni'atü'l-huluvv olarak doğrulandığını kabul etmiyoruz. Ancak şayet onun cisim olmasının ortadan kalkması, onun canlı olmasını gerektirirse, doğru olur. [Oysa] bu, böyle değildir. Çünkü onun canlı olması, cisim olmasını gerektirir. Bundan dolayı da cisim olmasının ortadan kalkması, canlı olmasının ortadan kalkmasını gerektirir.

[1013] Delilden, delilin sonuç olarak vermediği bir şey sonuç olarak elde edilebilir ve şöyle denilebilir: Daha sonra geleceği gibi, illet olmayan şey, illet yerine konulmuştur. İster delilin öncüllerinden bir öncül hakkında, ister aranılan şeyin aslı hakkında olsun her delilin tamamlanmasından sonra, ondan iddia edilen şeyin gerekli olup olmadığının araştırılması gerekir, çünkü nice delil vardır ki tam olur ve ondan iddia edilen gerekli olmaz. Delilde bir veya birden fazla ilzam edici öncül kullanılabilir ki onlar da sadece hasım nezdinde sübût bulurlar. Bu, zannî olanlarda ve cedelî olanlarda caizdir, çünkü onların amacı, galip bir zan ve hasmı ilzâmdır, zannîlerde ise böyle değildir; çünkü onlarda iddia, hasım nezdinde ve onun dışında bir şeyde değil de, ancak nefsü'l-emr'de sabit olur.

[1014] Temel Dayanaklar: Onlar hakkında da dikkatli olmak gerekir, çünkü bazen *devr*in ortaya çıktığı zannedilir, hâlbuki böyle olmayabilir. Bir şeyin, başka bir şeyin müteallakına, onun da ona dayanması gibi ki, bundan dolayı devr olduğu zannedilir. Örneğin "cins"in "fasl"a, "tür"ün de "cins"e dayanması ve böylece de "cins"in "tür"e dayandığının zannedilmesi gibi. Dolayısı ile "devr"in olduğu vehmine kapılınır. [Birde] "cins"in kendi "türler"inden birine ve her "tür"ün de ona ["türler"in bir cüzü olmasından dolayı tabiî cinse] dayandığının söylenmesi gibidir. [Bilmen gereken şu: "Cins", "fasl"a dayandığı zaman, şüphe ortadan kalkar.] Bazen "devr", ortaya çıkar ama imkânsız olmaz.

فيلزم [١٧٦ب] تركّب الماهيات من أمور غير متناهية. فهذه إنّما لزم لأنه أخذ نقيض السالبة الكلية الموجبة الكلية. ومثل ذلك وقع كثيرا في كلام الإمام رحمه الله. وقد يُستعمل في بيان نفي[١] التالي ما يضرّ الملازمة وهو كل مقدمة ينافي اللزوم، فيصير تلك المقدمة مستندا لمنع الملازمة. كما قيل 'لو كان الإنسان حيوانا فهو إما حيوان أو جسم، مانعة الخلوّ ضرورة.' وذلك باطل، وإلا يلزم من انتفاء كونه جسما كونه حيوانا. وذلك محال.

[١٠١٢] فيقال[٢]: لا نسلم أنّ الإنسان لو كان حيوانا[٣]، يصدق أنه إمّا حيوان أو جسم مانعة الخلوّ. وإنما يصدق أن لو كان انتفاء كونه جسما مستلزما لكونه حيوانا. وليس كذلك؛ لأنّ كونَه حيوانا يستلزم كونه جسما. فانتفاء كونه جسما يستلزم انتفاء كونه حيوانا.

[١٠١٣] وقد يستنتج من دليل ما لا يكون الدليل منتجا له ويقال: وضع ما ليس بعلّة علّة كما يجيء. فبعد تمام كل دليل سواء كان على مقدمة من مقدمات الدليل أو على [١٧٧أ] أصل المطلوب يجب أن ينظر أنه هل يلزم منه ما ادّعاه أو لم يلزم، إذ رُبّ[٤] دليل يتمّ ولا يلزم منه المدعى. وقد يُستعمل في الدليل[٥] مقدمة أو مقدمات إلزامية وهي التي تكون ثبوتها عند الخصم فقط. وذلك يجوز في الظنيات والجدليات، إذ غايتها غلبة الظنّ وإلزام الخصم دون العقليات، إذ الدعوى فيها إنّما يكون ثبوتها في نفس الأمر لا عند الخصم وغيره.

[١٠١٤] وأما المقاطع، فيجب الاحتياط فيها، إذ ربّما يُظَنّ وقوع الدور ولا يكون كذلك. كما يتوقف الشيء على متعلق شيء آخر والآخر عليه، فيُظَنّ الدور، كتوقف الجنس مثلا على الفصلِ، وتوقف النوع على الجنس فيظن أنّ الجنس متوقف على النوع، فيوهم الدور، كما يقال الجنس موقوف على أحد أنواعه، وكل نوع موقوف عليه. وربّما يقع دور، ولا يكون محالا،

١ ع٢، أ: في نفي بيان.
٢ ع١: فنقول.
٣ ع١ –~~لكان~~.
٤ ع٢ – رب.
٥ ع٢ – في الدليل.

Örneğin "babalık" ve "oğulluk" gibi iki göreli[yi ele alalım]. Örneğin "iki çelişikten birinin sübûtunun, diğerinin yokluğu ile beraber" olması gibi. Bu[beraberlikleri]ndan dolayı da onlardan her birinin diğerine dayandığı zannedilir. [Haddizâtında *devr* iki kısımdır: Birincisi, iki işten her biri diğerine sonra gelme durumu ile dayanır. Ma'lûlun illetine dayanması böyledir. Bu, bir şeyin bizzat kendisini öncelemesini gerektireceğinden dolayı imkândır. İkincisi, iki işten her biri diğerine, sonralama ile dayanmaz, ancak onların beraber olması gerekir: "Babalık" ve "oğulluk" gibi] ve bunların örnekleri *beraberlik devri* olarak isimlendirilir.

[1015] Bazen de *teselsül*ün ortaya çıktığı zannedilir, [hâlbuki] böyle değildir. [Bu tıpkı] "şayet bir yerde ortaya çıkma varlık bildiren bir iş olursa, araz olmasından dolayı bir yerde ortaya çıkar, dolayısı ile ortaya çıkmanın ortaya çıkması olur." denilmesi gibidir. Söz, dönüp-dolaşıp onun ortaya çıkmasına gelir ve teselsül gerekli olur. Ortaya çıkma, zâtı bakımından ortaya çıkma olur, yoksa başka bir şeyle ortaya çıkma olmaz. Varlığın varlığı, lüzumun lüzumu, birliğin birliği, kıdemin kıdemi, hudûsun hudûsu vb. de aynıdır. Bu da tıpkı *"birin, ikinin yarısı olması, ikinin yarısının, üçün üçte biri olması, üçün üçte birinin de dördün dörtte birliğini gerektirmesine" benzer*. Bu, böyle sonsuza kadar gider, dolayısı ile teselsül ortaya çıkıyor zannedilir. Bazen ise teselsül bulunur, ama ma'lûl tarafından olduğu gibi, muhal olmaz.

[1016] İki çelişiğin bir araya getirilmesine gelince, ikisinin bir araya getirildiği zannedilip aslında böyle olmayabilir. Cihet bakımından aynı oldukları zannedilen iki önermede olduğu gibi. Örneğin: "Her C, B'dir. Her C, B değildir." O ikisinin ciheti açıklandığı zaman, çelişkinin olmadığı ortaya çıkar.

[1017] Çelişik, çelişiğe yükleniyor zannedilir, [hâlbuki] böyle değildir. Örneğin: "Bazı mevcutlar, ma'dûmdur." Onun manası şöyledir: Bütün hakkında mevcut olduğu doğru olan bazı şeyler, bütünde ma'dûmdur; ikisinden [yani konu ve yüklemden] birinin *devam* ile kayıtlanması müstesna.

[1018] Ve bir şey, bizzat kendisinden olumsuzlanıyor zannedilir veya onun lâzımı bizzat kendisinden olumsuzlanıyor zannedilir. Bu, ya zannedildiği gibi olmaz, ya da olur ama imkânsız olmaz. Birincisine gelince, şu sözümüzdeki gibidir: Bazı mevcutlar mevcut değildir. Onun manasının ne olduğu geçti. İkincisine gelince, bu, şeyin hariçte olması gibidir

مثل المتضايفين كالأبوة والبنوة، ومثل ثبوت أحد النقيضين مع عدم الآخر. فيظن توقف كل منهما على الآخر ويسمى أمثال ذلك 'دور المعية'.[1] [١٧٧ب]

[١٠١٥] وربّما يظن وقوع التسلسل ولا يكون كذلك، كما قيل لو كان الحصول في المحلّ أمرا وجوديا، لكان حاصلا في المحلّ لكونه عرضا فيكون للحصول حصول، ويعود الكلام في حصوله، ويلزم التسلسل. والحصول يكون حاصلا بذاته لا بحصول[2] آخر. وكذا وجود الوجودِ، ولزوم اللزومِ، ووحدة الوحدةِ، وقِدم القِدمِ، وحدوث الحدوثِ وأمثال ذلك. وكما أنّ الواحدَ يلزمه[3] كونه نصف الاثنين ولنصف الاثنين ثلث الثلاثة ولثلث الثلاثة كونه رُبع الأربعة. وعلى هذا إلى غيرالنهاية، فيظنّ التسلسل. ورُبّما يقع التسلسل ولا يكون محالا كما يكون من طرف المعلول.

[١٠١٦] وأما اجتماع النقيضين، فقد يُظَنّ اجتماعهما ولا يكون كذلك كما في القضيتين[4] المتحدة الجهتين[5]. كقولنا: كل ج ب. ليس كل ج ب. فإذا استفسر جهتاهما، ظهَر عدم التناقض.

[١٠١٧] وقد يظن حمل النقيض على النقيض ولا يكون كذلك. كقولنا: بعض الموجود معدوم. فإنّ معناه: بعض ما صدق عليه أنه موجود في الجملة فهو[6] معدوم [١٧٨أ] في الجملة اللهم إلا أن يقيدَ أحدهما بالدوام.

[١٠١٨] وقد يُظنّ سلب الشيء عن نفسه أو سلب لازم عن نفسه. وذلك إما أن لا يكون كما ظنّ أو يكون ولا يكون محالا. أما الأوّل، فكقولنا: بعض الموجود ليس بموجود. وقد مرّ معناه. أمّا الثاني، فكما يكون ذلك الشيء في الخارج،

---

١ ع٢: اكمعية.
٢ ط: لحصول.
٣ ع١: يلزم.
٤ ع١ – القضيتين.
٥ ع١: جهته أو كما أو كيفا.
٦ ط: هو.

ve bundan dolayı da doğru olur. Çünkü hariçte olmayan şey, ister bizzat kendisi, ister lâzımı olsun hariçte olan şey kendisi hakkında doğrulanmaz. Mantıkta geçtiği gibi, her ikisinin ondan olumsuzlanması doğrudur.

[1019] Dillere ve onlarla ilgili şeylere gelince, onlara bağlı olarak araştırmanın sona ermesinin çoğunluğu nakil, mecazın lüzumu, ortaklık, gizleme ve daha önce bunların dışında zikredilenler dolayısı iledir. Sâil nakledilen şeyin sıhhatini talep eder. Mecazın, ortaklığın ve bunlardan başkalarının lüzumu ise, asıl ortaya konarak iptal edilir. Asıl ise, engel kabilinden herhangi bir şey arız olmadıkça bir şeyin daha uygun olduğunu ifade eder. Bundan dolayı şöyle derler: Asıl; kullanım itibariyle, mecaz değil hakikattir, çünkü ona, mecazın faydalarından "sözü yumuşatma, sözün tatlılığı, çeşitli edebiyat sanatları, vezne ve kafiyeye riayet gibi herhangi bir engel arız olmadıkça lafzın mecaz olarak kullanılması caiz değildir. Aksi takdirde bu, anlamayı bozar, yaygın kullanımın ortadan kalkması ve kullanımda tercih edilenin dışarıda bırakılması gibi olumsuz bir sonuç doğurur.

[1020] Soru hakkındakilere gelince, mutlak olarak lafız bulunduğu zaman onun, daha önce geçtiği gibi, hakikate yüklenmesi gerekir. [Hakîkat olan asıl,] yalın bir karine veya lafzı hakikatten uzaklaştıracak, ifadeye bağlı bir karîne bulunduğu zaman onun mecaza yüklenmesi gerekir. Yalın olmasına gelince, *"Senin Rabb'in geldi."* (Fecr, 22) de ki gibi [ya] akıl bakımından bilinen gibidir, çünkü akıl, bunun hakikatte cari olmasını reddeder ya da vakıanın hususiliği sebebiyle konuşulanın mecaz olduğu bilinir. İfadeye bağlı karineye gelince, kullanılanın mecaz olduğunun bağlamdan anlaşılması gibidir. [Bu,] "Ben atan aslan gördüm" denilmesi gibidir. Bundan dolayı da o zaman şeyin asıl olması, bir sebep dolayısıyla ortadan kalkmasına münafi değildir. Onlar mugalataya düşüp, aslı, mecazın, müşterekin ve diğerlerinin mutlak olarak imkânsız olması anlamında kullanırlar. [Bu,] örneğin, "bu lafzı bu mana hakkında kullanmak caiz değildir. Çünkü bu lafız bu mana için vaz' edilmemiştir. Lafzın hakikat yoluyla bu manada kullanılması geçersiz olduğu gibi mecazen kullanılması da geçersizdir; çünkü asıl olan, bu lafzın yokluğudur." denilmesi gibidir. Sâil, aslın mecazın imkânsızlığını gerektimediğini, bundan dolayı da herhangi bir sebeple onun vukuunun caiz olduğunu söyleyebilir.

فيصدق؛ لأنّ ما لا يكون في الخارج لا يصدق عليه شيء في الخارج[1] سواء كان نفسه أو لازمه، فيصدق سلبهما عنه كما مرّ في المنطق.

[١٠١٩] وأما اللغات وما يتعلّق بها، فأكثر الانتهاءات[2] فيها النقل ولزوم المجاز والاشتراك والإضمار وغيرها كما سلف. وللسائل أن يطلب صحة النقل.

٥ وأما لزوم المجاز والاشتراك وغيرهما، فيبطلونها[3] بالأصل وهو عبارة كون الشيء أولى ما لم يعارضه شيء. فيقولون الأصل في الاستعمال الحقيقة دون المجاز، لأنه ما لم يعارضه شيء من فوائد[4] المجاز كتلطيف الكلام وعذوبته وأصناف البديع ورعاية الوزن والقافية لا يجوز استعمال اللفظ مجازا وإلا يلزم اختلال الفهم وترك الاصطلاح [١٧٨ب] وترجيح المرجوح، هذا في الاستعمال.

[١٠٢٠] وأمّا في الاستفهام، فإذا وجد اللفظ مطلقا، وجب حمله على الحقيقة

١٠ لما مرّ. أمّا إذا وجدت قرينة خالية أو مقالية يصرفه عن الحقيقة، وجب حمله على المجاز[5]. أمّا الخالية[6]، فكما علم بحسب العقل مثل ﴿جَاءَ رَبُّكَ﴾[7] إذ العقل يأبى عن إجرائه على الحقيقة أو علم بسبب خصوص الواقعة أنه تكلّم بالمجاز. وأمّا المقالية، فكما علم بسياق الكلام أنه تكلّم بالمجاز. كما يقال 'رأيت أسدا يرمي'. فحينئذ كون الشيء أصلا لا ينافي انتفاءه لسبب وهم قد يغالطون

١٥ ويستعملون الأصل في امتناع المجاز والاشتراك وغيرهما مطلقا. كما يقال مثلا لا يجوز استعمال هذا اللفظ في هذا المعنى، لأنه ما وضع له، فاستعماله فيه بطريق الحقيقة باطل وكذا بطريق المجاز، إذ الأصل عدمه. فللسائل أن يقول الأصل لا يوجب امتناع المجاز، فجاز وقوعه لسبب[8].

---

١ ع٢ – لا يصدق عليه شيء في الخارج.
٢ ع٢، أ: الامهات.
٣ ع٢: فيطلب بها.
٤ ع٢: جوانبه.
٥ ع٢ + لما مر.
٦ ع٢ – أما الخالية.
٧ الفجر، ٢٢/٨٩.
٨ ع١: بسبب.

Sonsöz

[1021] Zamanımızda cedelciler arasında gerek kendiliğinde ve gerekse de men‘ eden nezdinde imkânsız olan herhangi bir işin farzedilmesi takdirine göre sabit olan işlerin men‘i de meşhur oldu; bu da onlar tarafından *takdîri men‘* olarak isimlendirildi. Şöyle denilmesi gibi: Şayet: “Her ne zaman A, B ise C de D’dir. Ve her ne zaman C, D ise H de Z’dir” denilirse, şu sonuç çıkar: “Her ne zaman A, B ise H de Z’dir”. Onlar ise bunun üzerine şöyle diyorlar: Biz [onun, onların zikrettiği gibi sonuç verdiğini] kabul etmiyoruz, ve şayet büyük öncül, sonucun melzûmunun takdirine göre doğru olarak kalırsa, ancak sonuç elde edilir. Çünkü o, imkânsızdır ve imkânsızın imkânsızı gerektirmesi de caizdir. Keza onlar, aslın, lâzımın ortadan kalkma takdirine göre yanlış olma ihtimalinden dolayı, lâzımın ortadan kalkma takdirine göre ters döndürmeyi de men‘ ettiler. Yine onlar, şeyin kendi çelişiğini ve iki çelişiği gerektirmesinin imkânsızlığını men‘ ettiler. Onlar onu *birleşme* olarak isimlendirdikleri bozuk bir cevapla cevapladılar ki o da *takdîr*i, men edilen öncülün doğruluğu ile beraber almaktır. [Bu da] büyük öncülün nefsü’l-emr’de doğru olduğunun ve bundan dolayı da ona bitiştirildiğinin söylenmesi gibidir. Şayet sonucun melzûmu doğru olursa, onun tâlîsi de doğru olur. Döndürmede de aynıdır. Bu, zayıftır, çünkü o aynıyla, delilsiz olarak men‘ edilen şeyin tekrarıdır.

[1022] [Men‘ eden] birisi şöyle diyebilir: Biz, onun “şayet takdir edilen ona [yani doğru öncüle] birleşirse, aranılan şeyin tahakkuk edecek”ini kabul ediyoruz. Ancak onun böyle olduğunu niçin söylüyorsunuz? Bu ancak şayet doğru öncül bu takdire göre kalırsa öyle olabilir ve o da sözün başıdır. Oysa bizim onu başka bir yönden cevaplamamız mümkündür ki, o da şöyle demektir: Mülâzemet ile kastedilen, melzûmun tabiatının lâzımı gerektirmesi ve o zaman men‘in de sakıt olmasıdır, çünkü men‘ varid olana kadar herhangi bir şeyin takdirine gerek yoktur, dahası melzûmun tasavvuru yeterlidir; böylece de kıyasın manası şöyle olur: A-B, C-D’yi, C-D, H-Z’yi gerektirir. O halde A-B, H-Z’yi gerektirir. Çünkü gerektirenin gerektireni, gerektirendir. Bunun hakkında mantıkta başka bir cevap geçmişti ve keza döndürmede de.

خاتمة

[١٠٢١] اشتهر بين الجدليّين في هذا الزمان [١٧٩أ] منع الأمور الثابتة على تقدير فرض أمر، إذا كان ذلك الأمر ممتنعا إما في نفس الأمر أو عند المانع[١] ويسمونه 'منع التقدير'. كما لو قيل: كلّما كان أ ب فج د. وكلما كان ج د فه ز. ينتج: كلما كان أ ب فه ز. فيقولون: لا نسلّم وإنّما ينتج أن لو بقيت الكبرى صادقة على تقدير ملزوم النتيجة؛ لأنه محال، والمحال جاز أن يستلزم المحال. وكذا منعوا عكس النقيض على تقدير انتفاء اللازم لجواز كذب الأصل على تقدير انتفاء اللازم. وكذا منعوا امتناع استلزام الشيء لنقيضه وللنقيضين. وأجابوا عنه بجواب فاسد سموه بالضم وهو أخذ التقدير مع صدق المقدمة الممنوعة. كما يقال الكبرى صادقة في نفس الأمر، فالمنضم إليها، لو صدَق ملزوم النتيجة، لصدق تاليها. وكذا في العكس وهذا ضعيف، لأنه بعينه إعادة ما منع من غير دليل.

[١٠٢٢] فلقائل أن يقول: سلّمنا أنه لو كان المقدّر منضما إليها، لتحقق المطلوب. أما لم قلتم[٢] أنه كذلك؟ وإنّما يكون كذلك أن لو بقيت المقدمة الصادقة على هذا التقدير [١٧٩ب] وهو أوّل الكلام، ويمكننا أنّ نجيبه بوجه آخر وهو أن نقول: المراد بالملازمة اقتضاء طبيعة الملزوم للازم، وحينئذ سقط المنع، إذ لا حاجة إلى تقدير شيء حتى يرد المنع بل يكفي تصور الملزوم، فيصير معنى القياس هكذا 'أ ب مقتض لج د' و'ج د لـه ز' فـ'أ ب مقتض لـه ز'؛ لأنّ مقتضي المقتضي مقتض. وقد مرّ جواب آخر لذلك في المنطق، وكذا في العكس.

---

١ ع٢، أ < > إما عند المانع أو في نفس الأمر.
٢ ع٢ – لم قلتم؛ أ: م م.

[1023] Deriz ki: Aslın melzûmu, lâzımı gerektiren olursa onun lâzımının çelişiği, onun çelişiğini gerektiren olur, aksi durumda o, onun lâzımını gerektiren olmaz; takdir edilen ise onun hilafınadır ve kıyastan aranılan şey, küçük terimin yokluğunun ispatı veya lâzımın çelişiğinin yokluğu olursa bunu başka bir yolla şöyle cevaplamak mümkündür: Takdir, vakıanın hilafını gerektirir, ya da gerektirmez. Eğer gerektirmezse bizim zikrettiğimiz gerçekleşir, aksi durumda takdir ortadan kalkar ki aranılan şey de budur. Veya şöyle söylenir: Şayet büyük öncül, küçük terimin takdirine göre ve mulazemet de, lâzımın çelişiğinin takdirine göre sabit dururs sonuç ve melzûmun çelişiği gerekli olur, ancak lâzım geçersiz olur, dolayısı ile büyük öncül ve mulazemet vakıada sabit olduğu halde toplamın ortadan kalkması gerekir, böylece de küçük öncülün ve lâzımın çelişiğinin ortadan kalkması gerekir ki aranılan şey de budur.

[1024] Bazıları, *takdîri men'in*, gelip-gitme ikileminin bulunduğu yerlerde de varid olduğunu ortaya koymuşlardır. [Onlar şöyle] dedi: Gelip-gitme ikileminden sonra sizin "böyle olursa, şöyle olur. Eğer [böyle] olmazsa şöyle olur" sözünüz iki seçenekten birinin sabit olduğuna dair bir takdirdir. Onlardan biri takdir edildiği zaman vakıanın onun hilafına olması caizdir, dolayısı ile bir şey, çelişiği ile beraber farzedilmiştir, bundan dolayı da imkânsızı gerektirmesi caiz olur. Şayet onun hilafının vaki olması veya olmaması hali değildir şeklinde cevaplanırsa birincisi geçersiz olur, çünkü şayet böyle olursa, vakıada olan takdirin hilafınadır ve böylece de aranılan şey olan ikincisi ortaya çıkar. Onlar şöyle dediler: Aynı şekilde bu, gelip-gitme ikilemidir. Soru, aynıyla onun hakkında da ortaya çıkmaktadır.

[1025] Bil ki, bu *[takdîri] men'*, mugalâtadır, sırf inâddır. Bunun takdiri şudur ki, şeylerin takdiri iki kısımdır: *Birincisi,* bir şeyin, mülâzemetin mukaddeminde olduğu gibi tahakkuk etmiş olarak değil, farzedilen olarak takdiridir. Dolayısı ile bu kısımda vakıanın onun hilafına olması caizdir. *İkincisi,* bir şeyin tahakkuk etmiş, vakıa olarak takdir edilmesidir. Nitekim şöyle denilir: Gelip gitme ikileminde de söylenildiği gibi 'şayet vakıa şu olursa o zaman vakıanın onun hilafına olması mümkün değildir, çünkü bu, vakıa olan şeyin takdiridir; vakıa olarak şeyin takdiri değildir ki onun hilafı caiz olsun. Allah en iyi bilendir.

[١٠٢٣] نقول: لما كان ملزوم الأصل مقتضيا للازم، وجب أن يكون نقيض لازمه مقتضيا لنقيضه وإلا لما كان هو مقتضيا للازمه[١]، والمقدّر خلافه، ويمكن جوابه بطريق آخر إذا كان المطلوب من القياس إثباتَ عدمِ الأصغرِ أو انتفاء نقيض اللازم وهو أن يقال: لا يخلو من أن يكون التقدير مستلزما لخلاف الواقع أو لا. فإن لم يكن، يتم ما ذكرنا وإلا فينتفي التقدير وهو المطلوب أو يقال: لو ثبت الكبرى على تقدير الأصغر والملازمة على تقدير نقيض اللازم، تلزم النتيجة ونقيض [١٨٠أ] الملزوم، لكن اللازم باطل، فيلزم انتفاء المجموع والكبرى والملازمة ثابتة في الواقع، فيلزم انتفاء الأصغر ونقيض اللازم وهو المطلوب.

[١٠٢٤] وأورد بعضهم 'مَنْعَ التقدير' على شقّ الترديد في مواقعه. وقال قولكم بعد الترديد إن كان كذا، فكذا، وإن لم يكن، فكذا تقدير لثبوت أحد الشقّين. وإذا قدّر أحدهما، جاز أن يكون الواقع خلافه، فقد فرض الشيء مع نقيضه، فجاز أن يستلزم المحال. فلو يجاب[٢] بأنه لا يخلو من أن يكون خلافه واقعا أو لم يكن، والأوّل باطل، لأنه لو كان كذلك، لما كان الواقع هو التقدير بخلافه، فتعين الثاني وهو المطلوب. فيقولون: هذا أيضا شق ترديدي. فالسؤال بعينه وارد عليه.

[١٠٢٥] واعلم أن هذا المنعَ مغالطة وعناد محض. وتقدير ذلك أنّ تقدير الأشياء على قسمين: أحدهما تقدير الشيء على أنه مفروض، لا أنه محقق كما في مقدّم الملازمات. فجاز في هذا القسم أن يكون الواقع خلافه. والثاني [١٨٠ب] تقدير الشيء على أنه محقق واقع حيث يقال لو كان الواقع هو هذا كما يقال في شق الترديد، وحينئذ لا يمكن أن يكون الواقعُ خلافه، لأنّ ذلك تقدير الشيء الواقع لا تقدير الشيء واقعا حتى يجوز خلافه. والله أعلم[٣].

---

١ ع٢: هي مقتضي اللازمة.
٢ ع١: أجيب.
٣ م، ع١ – والله أعلم.

İkinci Kısım: Yanlış ve Sebepleri

[1026] Yanlış yapanların fiileri, ya delilin dışında, ya da delilin kendisi ile ilgili bir iş olur.

[1027] Birincisi, bi'l-araz yanlışı gerektirir ve o da ya hasımlardan her birinin diğerini ilzâm etmek için kullandığı *genel* şeyler olur, ya da [mu'allil ve sâil'den] her birine *özgü* olur.

[1028] [Genel olan] birincisi: Hasmı utandırarak olur. Bunun yolları da, aşağılamak, iftira atmak, sözünü [gereksizce ve küstahça] reddetmek, [konuyla ilgilenmek yerine] onun [sûreti ve siretiy]le alay etmek, sözünü yerli-yersiz kesmek, onu ilave şeyler veya eksik şeyler söylemeye ya da tevilde bulunmaya sevk ederek yalan söylemesine yol açmak, zihnini bulandıracak şeyler söylemek, mananın ince olduğuna veya filanca ilme istinad ettiğine dayanarak kapalı ifadeler ve mübalağa yoluyla onu şaşırtıp cesaretini kırmak, soruyla hiçbir ilgisi olmayan konulardan bahsetmek, fuzuli bilgilerle, hezeyan, ibareyi değiştirerek sözü tekrarlama, laf kalabalığı ederek baskın gelmeye çalışma gibi konuşmayı karıştırarak sözlerinin anlaşılmasını engelleyecek konuları zikretmek, hasmı ilgisiz alanlara çekmeye çalışmak ya da delil getirmeye sevk etmek bu kabildendir.

[1029] Sâil'e özgü olan şeyler ise şunlardır: İstidlâl yapanın kullandığı lafızların ve manaların açıklanmasını istemek, müstened olmayanı müstened, nakz olmayanı nakz olarak ortaya çıkarmak, öncüllerde gasp ve özellikle tereddüdlü durumlarda takdîri men'.

[1030] Mu'allil'e özgü olan şeyler de şunlardır: Men'in yönünü ve mefhumunu, 'hangi şeyi söylüyor?', 'hangi öncüle dayanarak?', 'ben bunu ne zaman söyledim?' 'söylemedim', 'tekrar et' vb. ifadeleri söyleyerek talep etmek.

[1031] Bil ki, bu ve bunun gibiler, ilimlerle bağlantısı olmayan şeylerdir ve onlara ilimden nasibi olmayıp, nefsine cedel ve düşüncesizlik galebe çalanlar tutunur; ancak bazen bu [türden karşı koymalar/cevaplar], saçma davranışların def edilmesinde, hakkı inkâr edip batılda ısrar eden inatçıların ilzâmında fayda sağlayabilir, *"iyilik seni kurtarmadığında kurtuluşun şerde olabilir."*

القسم الثاني في الغلط وأسبابه

[١٠٢٦] أفعال المغالطين إما أن يكون في أمور خارجة عن الدليل، أو نفس الدليل.

[١٠٢٧] والأوّل يقتضي المغالطة بالعرض وهو إما أن يكون عاما يستعمله كل واحد من الخصمين في إلزام الآخر أو خاصا بكل واحد منهما.

[١٠٢٨] والأوّل كتخجيل الخصم بالسّفاهة، والتّشنيع عليه، وردّ قوله، والاستهزاء به، وقطع كلامه، وسوقه إلى الكذب بزيادة أو نقصان أو تأويل، وإيراد ما يحيره، ويجبنه من إغلاق العبارة والمبالغة في أنّ المعنى دقيق وأنّ هذا موقوف على العلم الفلاني أو ذكر ما لا مدخل له في المطلوب أو ما يمنع عن الفهم كخلط الكلام بالحشو والهذيان والتكرار بتغيير العبارة والغلبة بالإكثار[١] [١٨١أ] وجلبه إلى لا مدخل له فيه وسَوْقه إلى الاستدلال.

[١٠٢٩] وما يختص بالسائل كقوة[٢] الاستفسار من الألفاظ والمعاني التي[٣] يستعمل المستدلّ وإيراد غير المستند مستندا وغير النقض نقضا والغصب في المقدّمات ومنع التقدير سيما على الشقّ الترديدي.

[١٠٣٠] وما يختص[٤] بالمعلِّل أن يطلب توجيه المنع ومفهومه بأن يقول أيش[٥] يقول، وعلى أي مقدّمة، وأنا متى قلت هذا، وما قلت، اَعِدْ وأمثال ذلك.

[١٠٣١] واعلم أنّ هذه وأمثالها مما لا تعلق لها بالعلوم[٦] ويتمسّك بها مَن لا حظّ له من العلوم[٧] وغلب على نفسه والجدل والسفاهة، ولكن رُبّما يفيد ذلك في دفع السفهاء وإلزام المعاندين الجاحدين للحق[٨] المُصرّين على الباطل 'وفي الشرّ نجاة حين لا ينجيك إحسان'.[٩]

---

١ أ، ع٢: بالانكار.
٢ م: كثرة.
٣ م: أكبر.
٤ م: يخص.
٥ ع٢، أ: أي شيء.
٦ ع٢، م: بالمعلوم.
٧ ع٢: بالمعلوم.
٨ ع٢: من.
٩ هذا بيت من نونية الفِبْنُدُ الزَّمانِي وهو شاعر جاهلي من شعراء عربية .وأما مطلع القصيدة فهو : 'أفيدوا القوم إن الظلـــم لا يرضاه ديـان.' انظر: حاتم سالح الضامن، **شعر الفند الزماني**، بغداد ١٤٠٧/١٩٨٦، ص. ٢٦

[1032] Delilin bizzat kendisine ait olan[yanlış]lara gelince, ondaki genel sebep bir şey ve benzeri arasını ayıramamaktır, çünkü şayet böyle olmasaydı, yanlış mümkün olmazdı.

[1033] Yanlışa gelince, ya içerik bakımından, ya sûret bakımından, ya da her iki bakımdan olur.

[1034] Onun basit sebepleri on iki kısım olarak belirlenmiştir, çünkü yanlış, ya lafız bakımından, ya da mana bakımından ortaya çıkar. Birincisi de ya lafızların müfredlerinde veya mürekeplerinde ortaya çıkar.

[1035] Müfred olanlarında ortaya çıkan[yanlışlar]a gelince, üç tanedir:

[1036] Çünkü ya lafzın içeriği bakımından olur ve ki bu lafzın medlûlâtının çeşitli olmasındandır. Ortaklık, mecaz, dereceli anlam ve lafızların benzeşmesi bu kısma girer.

[1037] Ya da lafzın sûreti bakımındandır: Muzari ve ukûd lafızlarında olduğu gibi sîga ortaklığı bu türdendir. Fâil ve mef'ûl arasında ortak olan 'muhtar' sîgası da böyledir. Örneğin fâil veznindeki kâbil [kabul eden] kelimesine bakıldığında kabul işinin onun fiili olduğu zannedilir.

[1038] Ya da onun arazları bakımındandır: "'İrâb, binâ, 'icâm [noktalama], tahfîf ve teşdîd" gibi.

[1039] Mürekkep olanlarda ortaya çıkana gelince, aynı şekilde üç tanedir:

[1040] Çünkü o, ya terkîbin kendisiyle ilgili olur ki bu, terkipte ortaklığın ortaya çıkmasıdır. Örneğin: "Zeyd'in vurması." Çünkü mastar, bazen fâile, bazende mef'ûle izafe edilebilir. Örneğin: "Kâtip, herhangi bir şey yazdığı zaman, yazdığı gibidir." Zamirin "kâtip"e ve "şey"e dönmesi caizdir. Örneğin: "Akıllı, herhangi bir şey seçtiği zaman, muhtar olan odur."

[1041] Ya da terkîbin varlığı ve yokluğu ile ilgilidir: Mevcut olan terkîbin yok zannedilmesi gibi. Örneğin: "Beş, çift ve tektir. Ve her ne zaman çift ve tek olursa, bu durumda çifttir." Örneğin: "Heyûlâ ve sûret, cisimdir." "Onlardan biri cisimdir." zannedilir

[١٠٣٢] وأما الذي في نفس الدليل، فالسبب العام فيه عدم التمييز بين الشيء وبين ما يشبهه، لأنه لو لم يكن ذلك، لما أمكنت المغالطة.

[١٠٣٣] أما الغلط: فإما أن يكون بسبب المادة [١٨١ب] أو الصورة أو بهما جميعا.

[١٠٣٤] وأسبابه البسيطة ينحصر في اثني عشر قسما، لأن الغلط إمّا أن يقع من اللفظ أو من المعنى. والأوّل إما في مفردات الألفاظ أو مركباتِها.

[١٠٣٥] أما الذي يقع في المفردات، فثلاثة:

[١٠٣٦] لأنّه إما أن يكون من مادةِ اللفظِ وهو إنّما يكون لكون مدلولاته مختلفة ويدخل فيه الاشتراك والمجاز والتشكيك وتشابه الألفاظ.

[١٠٣٧] أو من صورته كاشتراك الصيغة مثل المضارع وألفاظ العقود وكالمختار المشترك بين الفاعل والمفعول والقابل الذي على وزن الفاعل، فيُظنّ أنّ القبول فعل له.

[١٠٣٨] أو يكون من عوارضه كالإعراب والبناء والإعجام والتخفيف والتشديد.

[١٠٣٩] وأمّا الذي يقع في المركبات، فأيضا ثلاثة:

[١٠٤٠] لأنّه إما أن يتعلق بنفس التركيب وهو أن يقع في التركيب اشتراك كقولنا: ضرب زيد، إذ المصدر قد يضاف إلى الفاعل، وقد يضاف إلى المفعول. وكقولنا: الكاتب إذا كتب شيئا فهو كما كتب،[١] [١٨٢أ] فإنّ الضمير يجوز عوده إلى الكاتب، و إلى الشيء. وكقولنا: العاقل إذا اختار شيئا فهو مختار.

[١٠٤١] وإما يتعلق بوجود التركيب أو عدمه. كما يظنّ التركيب الموجود معدوما[٢]. كقولنا: الخمسة زوج وفرد. وكلّما[٣] كانت[٤] زوجا وفردا فهو زوج[٥]. وكقولنا: الهيولى والصورة جسم. فيظن أنّ أحدهما جسم

---

١ م – فهو.
٢ ع٢: معدوم.
٣ ع١: وكل ما.
٤ ع١، ع٢: كان.
٥ ع٢: فرد.

ve [bu tür şeyler de] *terkîbin ayrıntılandırılması* olarak isimlendirilir veya yok *mevcut* zannedilir. Örneğin: Zeyd, şair ve maharetli bir doktordur. Onun "maharetli bir şair" olduğu zannedilir. Örneğin: İnsan ve at, canlıdır. İkisinin oluşturduğu bütün, bütün olması bakımından "canlıdır" zannedilir ve [bu tür de] *ayrı olanların terkîbi* olarak isimlendirilir. Bu altı kısım, lafızlarla ilgilidir.

[1042] Mana bakımından olan yanlışa gelince, o da ya aranılan şeye nisbetle olur veya olmaz, ya da önermenin taraflarından biriyle veya beraberce her iki tarafıyla ilgili olur. Taraflarından biriyle olana gelince, onun ortaya çıkması, taraf olmayanın taraf olarak alınmasıyladır ve *yüklemenin itibarının kötü olması* olarak isimlendirilir ve onun altında sınıflar vardır: "Melhûku lâhık yerine almak" ve tersi gibi ki "lâhıkı melhûk ile değiştirmek" olarak isimlendirilir. Örneğin: Kâtip, parmakların hareketini gerektirendir. Bu sözden "kâtib"in "zât"ının gerektirdiği zannedilir. Ve şöyle denilmesi gibi: Yüklem konuya münafi olduğunda, aynı şekilde konu da yükleme münafi olur. Zorunlu, zorunlu olarak döndürülür, konunun yerine onun eklentisi alınır, yüklemin yerine eklendiği şey alınır, zât ile olan yerine araz ile olan alınır; örneğin: "geminin oturanı, hareketlidir ve her hareketli mekânından hareket eder." sözümüz gibi. Bilfiil olan yerine bilkuvve olan alınır; şeyle beraber olan, şeyin sebebi yerine alınır; özel olan genel olanla; kayıtlı olan kayıtlı olmayanla değiştirilir; cihet, mekân, zaman ve üç itibar değiştirilir; 'bazı' bütün yerine alınır. [Temistiyûs'un] sözlerinde olduğu gibi: "Felek, herhangi bir şeyin bu'du değildir, aksi durumda şayet en uzun çap üzerinde hareket ederse, boşluk gerekli olur ve bundan dolayı da ademî olmaz." Bazı mukaddemler mukaddem olarak alınır ve tersi; tıpkı tikel hükmün tümel olarak alınması gibi.

[1043] Önermenin taraflarının ikisi ile ilgili olanına gelince, bu durumda onlardan her biri, diğerinin yerini almış zannedilir ve *aksini vehmettirme* olarak isimlendirilir. Cihette bulunan her şeyin mevcut olduğuna dayanarak, her mevcudun cihette bulunduğuna hükmetmek gibi. Ve yine şöyle denilmesi gibi: "Beyaz, hakiki bir renk değildir, aksine karda olduğu gibi şeffaf cisimlerinin yüzeyinin ışığının bazısının bazısına aksetmesiyle ortaya çıkar." Bu sebep ne zaman bulunursa beyazın da bulunacağı bilindiğinde, beyazın bulunduğu yerde bu sebep dolayısıyla bulunduğu zannedilir. Bu iki kısım, manadan ortaya çıkar ve bozukluk kendisindedir, aranılan şeye nisbetle değildir.

ويسمى تفصيل المركب، أو يظنّ المعدوم موجودا. كقولنا: زيد شاعر وطبيب ماهر. فيظنّ أنه شاعر ماهر. وكقولنا: الإنسان والفرس حيوان. فيظنّ أن مجموعهما من حيث المجموع حيوان ويسمى تركيب المفصل. فهذه ستة أقسام يتعلق بالألفاظ.

[١٠٤٢] وأما الغلط الذي يكون لأجل المعنى، فإما أن يكون بالنسبة إلى المطلوب أو لم يكن. فإما يتعلق بأحد طرفي القضية أو بهما جميعا. أمّا الذي يتعلق بأحد الطرفين، فحاصله يرجع إلى أخذ غير الطرف طرفا ويسمى 'سوء اعتبار[١] الحمل' وتحته أصناف مثل 'أخذ الملحوق مكان اللاحق وبالعكس' [١٨٢ب] ويسمى 'تبديل اللاحق بالملحوق.' كقولنا: الكاتب موجب لتحرك الأصابع. فيظنّ أنّ ذات الكاتب موجبة. وكما قيل إنّ المحمول إذا كان منافيا للموضوع، كان الموضوع أيضا منافيا للمحمول. فينعكس الضرورية ضرورية، وأخذ بدل الموضوع لاحقه، وبدل المحمول ملحوقه، وأخذ ما بالعرض مكان ما بالذات. كقولنا: جالس السفينة متحرك. وكل متحرك ينتقل من مكانه. وأخذ ما بالقوة مكان ما بالفعل، وأخذ ما مع الشيء مكان ما به الشيء، وتبديل الخاص بالعام والمقيد بالمطلق، وتغيير الجهة والمكان والزمان والاعتبارات الثلاث، وأخذ البعض مكان الكل. كقولهم: الفلك ليس بعد شيء وإلا لو تحرّك على القطر الأطول[٢] للزم الخلاء فلا يكون عدميا. فقد أخذ بعض المقدم مقدّما وبالعكس كما يؤخذ الحكم الجزئي كليا.

[١٠٤٣] وأمّا الذي يتعلق بطرفي القضية جميعا، فهو ظنّ كل منهما مقام الآخر ويسمى 'إيهام العكس.' كما يحكم أنّ كل موجود في الجهة بناء على أنّ كل [١٨٣أ] ما في الجهة موجود. وكما قيل: البياض ليس بلون حقيقي بل هو يرد من انعكاس ضوء سطوح الأجسام الشفّافة بعضها إلى بعض كما في الثلج. فإذا علم أنّ هذا السبب متى وُجد، وُجد البياض، ظنّ البياض حيث يوجد يكون بهذا السبب، فهذان القسمان نشأ من المعنى ويكون الفساد في نفسها لا بالنسبة إلى المطلوب.

---

١ ع٢: سواء وغبار.
٢ ع٢: الأول.

[1044] Aranılan şeye nisbetle olana gelince, dört kısımdır. Çünkü kıyas, sonuç veren bir modda olabilir de, olmayabilir de. Eğer olursa, bu durumda sonucu ya iki öncülden birinin aynı olur, ya da olmaz. Eğer olursa, *musâdere 'ale'l-matlûb* olarak isimlendirilir. Örneğin: "Her insan, beşerdir. Ve her beşer, konuşan/düşünendir." Büyük öncül ve sonuç [aslında] aynıdır. Eğer olmazsa takdir şudur: Kıyas, aranılan şeye nisbetle bir şey ifade etmez, bundan dolayı onun sonucu, aranılan şeyden farklıdır, aksi durumda herhangi bir şey ifade eder ve o zaman da onun öncüllerinden bir şeyde, öncülün bizzat kendisi hakkında fazladan bir terkîp hali olabilir de, olmayabilir de. Eğer olmazsa, *illet olmayanı illet olarak alma* olarak isimlendirilir. Eğer olursa, *birçok meseleyi bir meselede ele almak* olarak isimlendirilir. Eğer kıyas sonuç veren modda olmazsa, sûreti bakımından bozuk olur. Dolayısı ile basit sebepler, on iki kısım olarak belirlenmiştir. Altısı lafızlar hakkında, altısı da mana hakkındadır. Onlardan başka kısımlar da oluşturulabilir, yani ondan olan basitlerinin bilgisi. Bu düzene göre bahsettiklerimize örnek teşkil etmesi için, faziletli bilginlerin görüşlerinden alıntılara düzeltilmiş ekler, ıstılahlar ve garip cevaplar ekleyerek kendimizin ortaya koyduğu bir takım yanlışlar zikredelim.

[1045] **Bir: Lafız Ortaklığı:** Vâcib[u'l-vucûd], birdir. Çünkü birden fazla olursa, bizzat vâcibin iki manadan birinden ayrılması imkânsız da olabilir, olmayabilir de. Birincisi, vâcib'in birliğini gerektirir. İkincisi, vâcibin varlığının mümkün ve imkânsız olmasını gerektirir.

[1046] **Çözümü**: Eğer "ayrılmak" ile bu belirli olmaksızın vâcibin tahakkuku kastedilirse, biz; 'şayet ayrılma caiz olursa vâcib, vâcib olmaz'ı kabul etmiyoruz. Eğer "vucûb" olmaksızın bu belirlemenin tahakkuku kastedilirse biz; 'ayrılma şayet imkânsız olursa, vâcib bir olur'u kabul etmiyoruz.

[1047] **İki: Aynı Konu [Lafız Ortaklığı] Hakkında:** İki vâcibin bulunması imkânsızdır, aksi durumda o ikisinin bütünü, ya vâcip olurdu, ya da mümkün olurdu. Her ikisi de geçersizdir. Birincisine gelince, [bu] bütünün her birine muhtaç olması sebebiyledir, bundan dolayı da vâcib olamaz. İkincisine gelince, şayet mümkün olursa, onun yokluğunun farzedilmesinden imkânsızlık gerekmez. İkincisi geçersizdir, çünkü bütünün yokluğu, ancak onlardan birinin yokluğu veya her ikisinin yokluğu ile olur. Bu da imkânsızdır.

[١٠٤٤] وأما الذي يكون بالنسبة إلى المطلوب، فهو على أربعة أقسام؛ لأنّ القياس لا يخلو من أن يكون على هيئةِ ضرب منتج أو لا. فإن كان، فإما أن يكون نتيجته عين إحدى المقدمتين أو لا. فإن كانت، يسمى 'مصادرة على المطلوب'. كقولنا: كل إنسانٍ بشر. وكل بشر ناطق. فالكبرى والنتيجة واحدة. وإن لم يكن والتقدير كون القياس غير مفيد بالنسبة إلى المطلوب، فيكون نتيجته مغايرة للمطلوب وإلا لكان مفيدا، وحينئذ لا يخلو من أن يكون في شيء من مقدمتيه تركيب زائد على نفس تلك المقدّمة أو لا. فإن لم يكن، يسمى أخذ ما ليس بعلّة علّة. وإن كان، يسمى جمع المسائل في [١٨٣ب] مسئلة. وإن لم يكن القياس على هيئة ضرب منتج، يكون فساد من جهة الصورة، فانحصرت الأسباب البسيطة في اثني عشر قسما: ستة منها في الألفاظ، وستة في المعنى. وقد يتألف منها أقسام أُخرى، يعني معرفة بسائطها عنها. ولنذكر على هذا الترتيب عدة من المغالطات التي اخترعناها مع ما اقتبسنا من آراء الفضلاء بزيادة تنقيحات واصطلاحات وأجوبة غريبة[١] ليكون مثلا لما ذكرنا[٢].

[١٠٤٥] فأ- اشتراك اللفظ: الواجب واحد. لأنه لو تعدّد، فلا يخلو من أن يكون الواجب بالذات ممتنع الانفكاك عن أحد المعنيين أو لا. والأوّل يوجب وحدة الواجب. والثاني جواز كون الواجب ممكنا أو ممتنعا.

[١٠٤٦] حلّه: إن[٣] أريد بالانفكاك تحقق الواجب بدون ذلك المعين، فلا نسلم أنه لو جاز الانفكاك، لصار الواجب غير واجب. وإن أريد تحقق ذلك المعين بدون الوجوب، فلا نسلّم أنه لو امتنع الانفكاك، لكان الواجب واحدا.

[١٠٤٧] ب- أيضا فيه امتنع أن يوجد واجبان وإلا لكان [١٨٤أ] مجموعهما إما واجبا أو ممكنا. وكلاهما باطل. أما الأوّل، فلأن المجموع محتاج إلى كل واحد منها، فلا يكون واجبا. وأما الثاني، فلأنه لو كان ممكنا، لما لزم من فرض انتفائه[٤] محال. والثاني[٥] باطل، لأنّ انتفاء المجموع إنما يكون بأن ينتفي أحدهما أو كلاهما. وذلك محال.

---

١ ع٢ – المغالطات التي اخترعناها مع ما اقتبسنا من آراء الفضلاء بزيادة نتيجاتٍ واصطلاحات وأجوبة غريبة.
٢ ط + والله اعلم؛ ع١+ والله الموفق والمعين.
٣ ع٢: أن لو.
٤ م، ط، أ: وقوعه.
٥ ط، أ، م: والتالي.

[1048] **Çözümü:** *Bütün* lafzı, beraberce alınan iki şey ve her ikisinden oluşan bütünün içtimai hey'etle beraber olanı arasında ortaktır. Eğer "bütün" ile birincisi kastedilirse biz, onun vâcib olmadığını kabul etmiyoruz. Eğer onunla ikincisi kastedilirse biz, içtimai hey'etin yokluğuyla onun da yok olması ihtimalinden dolayı "bütün"ün yokluğunun imkânsız olacağını kabul etmiyoruz.

[1049] **Üç: Mecâz:** Vâcib, zâtı bakımından gerektiren değildir, aksi durumda birinci ma'lûlu, zorunlu olarak onun lâzımı olur, bu durumda o zaman birinci ma'lûlün yokluğunun caiz olması veya olmaması hali değildir. Eğer [yokluğu caiz] olmazsa, bizzat vâcibin, kendisi dışındakinin ma'lûlü olması gerekir. Eğer olursa, vâcibin varlığı ve yokluğunun ihtimal dâhilinde olması gerekir. [Oysa bu imkânsızdır. *Yokluğu ihtimal dâhilinde* olursa, vâcibin de yokluğu ihtimal dâhilinde olur.] Çünkü lâzımın yokluğunun cevazı, melzûmun yokluğunun cevazını gerektirir.

[1050] **Çözümü:** Aslında *cevâz* lafzı, ancak vakıada ortaya çıkması geçerli olan şey için kullanılırdı, sonra varlık ve yokluğun mecâzi olarak "zât"a nisbetinin eşit olması hakkında kullanıldı. Eğer *yokluğun cevâzı* ile birinci kastedilirse biz; 'şayet yokluğun cevazı olmazsa, bizzat vâcib olmaz'ı kabul etmiyoruz. Çünkü bizzat vucûb ikinci mana ile *cevâzın karşıtı* hakkındadır. Eğer onunla ikincisi kastedilirse biz; 'lâzımın taraflarının onun zâtına nisbetinin eşitliğinden, melzûmun taraflarının melzûmun zâtına nisbetinin eşitliğini gerektirdiğini kabul etmiyoruz.'

[1051] **Dört: Teşkîk [Dereceli Varlık]:** Vâcibin varlığı, mahiyetinden mücerred değildir, aksi durumda kaçınılmaz olarak o olması bakımından varlığının mücerred olmasını da olmamasını da gerektirmesi gerekir ya da o ikisinden bir şeyi gerektirmez. Hepsi de geçersizdir, çünkü birincisi, mümkünlerin varlığının da aynı şekilde mücerred olmasını gerektirir. İkincisi, vâcibin varlığının mücerred olmamasını gerektirir. Üçüncüsü, [o olması bakımından] vücud, [o ikisinden bir şeyi gerektirmez ise on]un [için varlığının] mücerred olma[sı] ya da mücerred olmama[sının kendisi dışında] ayrı bir şeyden olmasını gerektirir, dolayısı ile vâcibin [kendisi dışında] ayrı bir şeyden olması gerekir ki bu imkânsızdır.

[١٠٤٨] حلّـه: لفـظ المجمـوع مشـترك بيـن المأخوذيـن معـا وبيـن المجمـوع المركـب منهمـا مـع الهيئـة الاجتماعيـة. فـإن أريـد بالمجمـوع الأوّل، فـلا نسـلم أنـه ليس بواجب. وإن أريد به الثاني، فلا نسلم امتناع انتفاء المجموع لجواز أن ينتفي بانتفاء الهيئة الاجتماعية.

[١٠٤٩] ج- المجاز: الواجب غير موجب بالذات وإلا لكان معلوله الأوّل لازما له بالضرورة، فحينئذ لا يخلو من أن يكون معلوله الأوّل جائز العدم أو لم يكن. فإن لم يكن، يلزم كون الواجب بالذات معلولا لغيره. وإن كان، يلزم كون الواجب جائز الوجود[١] والعدم، لأنّ جواز عدم اللازم يوجب جواز عدم الملزوم.

[١٠٥٠] حلّه: لفظ الجواز في الأصل إنّما كان لما يصح وقوعه في الواقع ثم أُستعمل[٢] [١٨٤ب] في مساواة نسبة الوجود والعدم إلى الذات مجازا. فإن أريد بجواز العدم الأوّل، فلا نسلّم أنه لو لم يكن جائز العدم، لكان واجبا بالذات؛ لأنّ الوجوبَ بالذات في مقابلة الجواز بالمعنى الثاني. وإن أريد به الثاني، فلا نسلّم أنه يلزم من مساواةِ نسبة طرفي اللازم إلى ذاته مساواة نسبة طرفي الملزوم إلى ذات الملزوم.

[١٠٥١] د- التشكيك: وجود الواجب غير مجرّد عن الماهية وإلا فلا يخلو من أن يكون الوجود من حيث هو مقتضيا للتّجرد أو اللا تجرّد أو غير مقتض لشيء منهما. والكل باطل، لأن الأوّل يوجب أن يكون وجود الممكنات أيضا مجرّدا. والثاني كون وجود الواجب غير مجرّد. والثالث يقتضي أن يكون تجرّد الوجود ولا تجرّده لمنفصل، فيلزم أن يكون تجرّد الواجب لمنفصل. وذلك محال.

---

١ ع١ + الوجود.
٢ م، ع١: يستعمل.

[1052] **Çözümü**: Bu ikilem, ancak varlık için şayet vâcib ve mümkün arasında ortak bir mana olursa geçerli olur. Oysa böyle değildir, çünkü *vücud lafzı*, vâcibin ve mümkünün varlığına teşkîk ile söylenir; dolayısıyla vâcibin varlığının tecerrüdü, mümkünün varlığının da bitişmeyi gerektirmesi caiz olur.

[1053] **Beş: Lâhıkı Melhûk ile Değiştirmek:** Bileşik, varlığı imkânsız olandır, çünkü şayet bulunursa, o tam bir illete sahip olur. Bu açıktır, tâlî ise geçersizdir, çünkü şayet o tam illete sahip olur ve akabinde de onun her cüzü, onun tam illetinin cüzü olursa, tam illetinin ona dayanması gerekir, çünkü cüzlerin bütünü, aynıyla odur ve [bu durumda] devr gerekli olur. Eğer onun her cüzü, illetin de cüzü olmazsa bu durumda onun bazısı illetin dışında olur, ancak ma'lûl, tam illetiyle beraber başka bir şeye ihtiyaç duymaz, çünkü o, ihtiyaç duyulan şeylerin bütünüdür, bundan dolayı da bileşik olanın bu cüzden müstağni olması gerekir. Ki o da imkânsızdır.

[1054] **Çözümü:** Tam illete muhtaç olan, bütünün varlığıdır, yoksa bütünün bizzat kendisi değil, dolayısı ile tam illette bütünün girişi, devri gerektirmez ve bir başka yönden "şekk"in şöyle takriri de mümkündür: 'şayet bileşik bulunursa ve cüzlerinin hepsine ihtiyaç duyarsa, bir şeyin kendi kendisine ihtiyaç duyması gerekir', çünkü onun her cüzü, odur, aksi durumda bazısından müstağni olur. Bunun cevabı şöyledir: [Cüzlere] muhtaç olan, onun [mürekkebin] varlığıdır [yoksa mürekkeb değildir. Çünkü o, tek tek her birine ihtiyaç duyar, yoksa bütüne değil. Ki o da kendisidir]. Dolayısı ile imkânsızlık gerekli olmaz.

[1055] **Altı: Zât İle Olanı Araz İle Olan Yerine Alma:** "Her mevcut kadîmdir. Çünkü onun melzûmu kadîmdir." Şöyle ki Vâcib Teâlâ'nın vücudu, onun varlığı ve yokluğu gibi iki işten birini gerektirir, çünkü her ne zaman Vâcib Teâlâ'nın vücudu farzedilirse, zorunlu olarak o ikisinden biri gerekli olur; şayet gerekli olmazsa, [Vâcib'in varlığının] takdirine göre, iki çelişiğin ortadan kalkması caiz olur ve [bu] takdîr gerçekleşmiştir, dolayısı ile vakıada iki çelişiğin ortadan kalkmasının ihtimali gerekli olur. [Oysa] bu imkânsızdır. Mulazemetle kastedilen "lâzım'ın varlığı"nın "melzûmun varlığı"nın takdirine göre olmasının dışında bir şey değildir. Ve [Vâcib'in varlığı] onlardan birini gerektiriyorsa yokluğunu gerektirmiyordur ki aksi durumda kesinlikle mevcut olmazdı, bu durumda o, varlığını gerektiren olur. Melzûm kadîmdir; aynı şekilde lâzım da.

[١٠٥٢] حلّه: هذا الترديد إنّما يصح أن لو كان للوجود معنى واحد مشترك بين الواجب والممكن. وليس كذلك، إذ لفظ الوجودِ مقول على وجود الواجب والممكنِ بالتشكيك، فجاز أن يقتضي وجود [١٨٥أ] الواجب التجرّد ووجود الممكن الاقتران.

٥ [١٠٥٣] ه- تبديل اللاحق بالملحوق: المركّب ممتنع الوجود، لأنه لو وجد، لكان له علة تامّة وهو ظاهر، والتالي باطل، لأنه لو كان له علّة تامّة، فكلّ أجزائه إن كان جزءا لعلته التامّة، يلزم توقف علته التامة عليه، إذ مجموع الأجزاء هو بعينه، ويلزم الدور. وإن لم يكن كل أجزائه جزءا لها، فيكون بعضها خارجا عنها، لكنّ المعلول لا يحتاج مع علّته التامّة إلى شيء آخر، لأنّها جملة ما يحتاج إليه،
١٠ فيلزم استغناء المركّب عن ذلك الجزء. وإنه محال.

[١٠٥٤] حله: المحتاج إلى العلة التامّة وجود المجموعِ لا نفس المجموع، فدخول المجموع في العلةِ التامّة لا يوجب الدور، ويمكن تقريرُ الشك بوجه آخر وهو أن يقال لو وجد المركّب، فإن كان محتاجا إلى كل أجزائه، لزم احتياج الشيء إلى نفسه، إذ كل أجزائِه هو وإلا استغنى[١] عن البعض. وجوابه: إنّ المحتاجَ
١٥ وجوده، فلا يلزم المحال.

[١٠٥٥] و- أخذ ما بالذات مكان ما بالعرض: كل موجود قديم؛ لأنّ ملزومه قديم. وذلك لأنّ وجود الواجب [١٨٥ب] تعالى يستلزم أحد الأمرين من وجودِه وعدمِه، لأنّه كلما فرض وجوده تعالى، يجب أحدهما بالضرورة، لأنّه لو لم يجب، لجاز ارتفاع النقيضين على هذا التقدير والتقدير واقع، فيلزم جواز ارتفاع
٢٠ النقيضين في الواقع، وذلك محال. وليس المراد بالملازمة سوى وجوب اللازم على تقدير وجود الملزوم. وإذا كان مستلزما لأحدهما وهو غير مستلزم لعدمه وإلا لما وجد قطّ، فيكون مستلزما لوجودِه. والملزوم قديم، فكذا اللازم.

---

١ ع١ – وإلا لا يستغنى.

[1056] **Çözümü:** Mülâzemet; şayet lâzımın vucûbu, melzûmun, zâtı bakımından nefsü'l-emr'de vücûbu değil, varlığı takdir edilirse gerçekleşir, ancak iki çelişikten birinin vucûbu zâtı dolayısıyladır, yoksa mukaddemin farzedilmesi sebebiyle değildir, dolayısı ile mulazemet tahakkuk etmez.

[1057] **Yedi: Aynı şekilde [Zât ile Olanı Araz ile Olan Yerine Alma]:** İki çelişiğin bir araya getirilmesi mümkündür, çünkü onun tam illeti ya tahakkuk etmiş ya da etmemiştir. Eğer etmişse, onun varlığı gerekli olur. Ve onun varlığı da onun imkânını gerektirir. Eğer [onun tam illeti] tahakkuk etmemişse ve tahakkuk ettiği zaman da onun varlığı zorunlu olursa, bu durumda onun yokluğunun, illetinin yokluğu sebebiyle olması gerekir. Şöyle deriz: İlletin yokluğu, yokluğun illetidir. Bundan dolayı da onun [iki çelişiğin bir arada olmasının] yokluğu, onun [illetinin] yokluğu iledir. Yokluğu başkasıyla olan her şeyin varlığı mümkündür ve o da aranılan şeydir.

[1058] **Çözümü:** Biz; 'şayet onun illeti tahakkuk etmemişse, yokluğunun illetinin yokluğu sebebiyle olacağını' kabul etmiyoruz. Çünkü onun ve illetinin nefsü'l-emrde zât bakımından imkânsız olmaları mümkündür.

[1059] **Sekiz: Bilkuvve'yi Bilfiil Yerine Alma:** Cüz mevcuttur, çünkü cisim, sonsuz bölünmez, aksi durumda iki hasredici arasında sonsuz şeyin sınırlanması gerekir. Ve her ne zaman sonsuza bölünmezse bölünmeyen bir şeyde son bulur ki o da aranılan şeydir.

[1060] **Çözümü:** Eğer *bölünme* lafzı ile *bilfiil bölünme* kastedilirse, onun ortadan kalkması, farzedilen veya vehmedilen bölme ihtimalinden dolayı cüzün varlığını gerektirmez. Eğer *bilkuvve* kastedilirse biz, sınırlamanın imkânsızlığını kabul etmiyoruz.

[1061] **Dokuz: Şeyle Beraber Olan Şeyi Şeyin Sebebi Yerine Alma:** İki çelişiğin bir araya gelmesi veya ortadan kalkması vakıadır, aksi durumda iki çelişikten biri, diğerinin yanlışlığı ile beraber doğru olurdu ki bu imkânsızdır, çünkü ikisinden birinin doğruluğu, diğerinin yanlışlığına dayanır; şayet yanlış olmazsa doğruluğu imkânsız olur. Keza diğerinin yanlışlığı da onun doğruluğuna dayanır, aksi durumda mümkün olmaz ve böylece devr gerekli olur. Onlardan birinin doğruluğu diğerinin yanlışlığı ile beraber olması imkânsız olursa onların bir araya gelmesi veya ortadan kalkması sabit olur.

[١٠٥٦] حله: الملازمة إنّما تتحقّق أن لو لزم وجوب اللازم على تقدير الملزوم من وجود الملزوم لا من وجوبه في نفس الأمر بحسب ذاته، لكن وجوب أحد النقيضين لذاته لا بسبب فرض المقدم، فلا تتحقق الملازمة.

[١٠٥٧] ز- أيضا في ذلك: اجتماع النقيضين ممكن، لأنه لا يخلو من أن يكون علّتُه التامّة متحققة أو لا. فإن كانت، يلزم وجوده. ووجوده مستلزم لإمكانه. وإن لم تكن متحققة ومتى كانت متحققة كان وجوده ضروريا، فيلزم أن يكون عدمه لعدم علّته. أو نقول: عدم العلة علة العدم. فيكون [١٨٦أ] عدمه لعدمها. وكل ما عدمه بالغير كان وجوده ممكنا و هو المطلوب.

[١٠٥٨] حلّه: لا نسلّم أنه لو لم يكن علّته[١] متحققة، لكان عدمه لعدم علّته[٢] لجواز أن يكون هو وعلّته ممتنعين في نفس الأمر بحسب الذات.

[١٠٥٩] ح- أخذ ما بالقوة مكان ما بالفعل: الجزء موجود، لأن الجسم غير منقسم إلى غير النهاية وإلا للزم انحصار ما لا يتناهى بين الحاصرين. وكلما لم ينقسم إلى غير النهاية، فينتهي إلى شيء لا ينقسم وهو المطلوب.

[١٠٦٠] حله: إن أريد بلفظ[٣] الانقسام الانقسام بالفعل، فانتفاؤه لا يوجب وجود الجزء لجوازِ القسمةِ الفرضية أو الوهمية. وإن أُريد بالقوة، فلا نسلّم امتناع الانحصار.

[١٠٦١] ط- أخذ ما مع الشيء مكان ما به الشيء: اجتماع النقيضين أو ارتفاعهما واقع وإلا لصدق أحد النقيضين مع كذب الآخر، وذلك محال، لأنّ صدق أحدهما موقوف على كذب الآخر، إذ لو لم يكذب، يمتنع صدقه، وكذا كذب الآخر موقوف على صدقه وإلا لما أمكن، فيلزم الدور. وإذا كان صدق أحدهما [١٨٦ب] مع كذب الآخر محالا، ثبت إما اجتماعهما أو ارتفاعهما.

---

١ ع٢، أ: العلة.
٢ ع٢: لعلة م علة.
٣ ط، م، أ، ع٢ – بلفظ.

[1062] **Çözümü:** Onlardan birinin doğruluğu ve diğerinin yanlışlığı, ancak beraberce olur, bundan dolayı da onlardan bir şey, diğerine dayanmaz ve devr de gerekmez.

[1063] **On: Mutlak Olanı Mukayyet Olanla Değiştirerek Alma:** "Her kim 'İnsan taştır' derse insanın cisim olduğunu söylemiş olur. Ve her kim 'insanın cisim olduğunu' söylerse doğru söylemiştir." Bu durumda şu sonuç çıkar: "Her kim insanın taş olduğunu söylerse, doğru söylemiştir."

[1064] **Çözümü:** "Her kim onun cisim olduğunu söylerse doğru söylemiştir" sözüyle bunu söyleyenin bütün söylediklerinde doğru olduğu kastediliyorsa, büyük öncülün doğruluğunu kabul etmiyoruz. Eğer onun bu sözde doğru olduğu kastediliyorsa, sonuç şu sözümüz olur: Her kim derse ki "insan, taştır, bu durumda o, cisim olmaklığı bakımından doğru söylemiştir." Bu, haktır.

[1065] **On Bir: Bunun Aynı [Mutlak Olanı Mukayyet Olanla Değiştirerek Alma]:** Şey yok olduğu zaman, onun yokluğu ya onun varlığının bir anında, ya da onun dışındaki bir anda ortaya çıkar. Birincisi geçersizdir, aksi durumda çelişiklerin bir araya getirilmesi gerekir. İkincisine gelince, ya iki an arasında bir zaman olur ya da olmaz. Birincisi geçersizdir, aksi durumda bu zamanda iki çelişiğin ortdan kalkması gerekir. İki an arasında bir zaman olmadığında, anların birbiri ardına gelmesi gerekli olur, bu durumda da zaman, parçalanamayan cüzlerden oluşur ve zamanın kendisiyle örtüşmesinden dolayı hareket de aynı şekilde olur. Keza, hareketin kendisiyle örtüşmesinden dolayı mesafe için de aynı şey geçerlidir. Böylece cüz gerekli olur.

[1066] **Çözümü:** Yokluğun başı şayet varlığın bir "an"ında değilse, ondan sonra başka bir an'da olması gerekmez ki sizin zikrettiğiniz gerekli olsun, hatta yokluğun başlangıcı, varlığın kendisinde bulunduğu an olan o zamanın başlangıcındadır. Bundan dolayı da [varlığın *an*ı dışında bir *an*daki yokluğun vukuu olan] mukayyet mutlak ile değiştirilerek alınmıştır.

[1067] **On İki: Aynı şekilde [Mutlak Olanı Mukayyet Olanla Değiştirerek Alma]:** Vâcib iki olmaz, aksi durumda onlardan biri vâcib olmazdı, çünkü onların arasında mülâzemet ya olur, ya da olmaz. Eğer olursa melzûmun lâzıma ihtiyaç duyması gerekir, çünkü onun ortadan kalkması esnasında o, imkânsızdır. Eğer aralarında mülâzemet yoksa onlardan birinin diğerinden ayrılması caiz olur. Ayrılma, ancak onlardan birinin yokluğu ile gerçekleşir, böyle bir durumda da onlardan birinin yokluğu mümkün olmuş olur.

[١٠٦٢] حلّـه: صـدق أحدهمـا وكـذب الآخـر إنّمـا يكونـان معـا، فـلا يتوقـف شـيء منهمـا علـى الآخـر، فـلا يلـزم الـدور.

[١٠٦٣] ي- أخـذ المطلـق بـدل المقيـد: كل مـن قـال بـأنّ الإنسـان حجـر فهـو قائل بأنّه جسم وكل من قال بأنه جسم فهو صادق. ينتج كل من قال بأن الإنسان حجر فهو صادق.

[١٠٦٤] حلتـه: إن أراد بقولـه كل مـن[١] هـو قائـل بأنـه جسـم فهـو صـادق أنـه صادق في جميع أقواله، فلا نسلم صدق الكبرى. وإن أراد أنه صادق في هذا القول، فيكون النتيجة قولنا: كل مَن قال بأن الإنسان حجر فهو صادق في أنه جسم. وذلك حق.

[١٠٦٥] يأ- أيضا في ذلك[٢] الشيء إذا صار معدوما، فعدمه إما أن يحصل في آن وجوده أو في آن غيره. والأوّل باطل وإلا يلزم اجتماع النقيضين. وأما الثاني، فإما أن يكون بين الآنين زمان أو لا. والأوّل باطل وإلا[٣] يلزم ارتفاع النقيضين في ذلك الزمان. وإذا لم يكن بين الآنين زمان، يلزم تتالي الآنات، فيكون الزمان [١٨٧أ] مركّبا من أجزاء لا يتجزى، فيكون الحركة كذلك لانطباقه عليها، وكذا المسافة لانطباق الحركة عليها، ويلزم الجزء.

[١٠٦٦] حلّـه: أول العدم لو لم يكن في آنِ الوجود، لا يلزم أن يكون في آن آخر بعده حتى يلزم ما ذكرتم بل يكون ابتداءُ العدمِ في زمان ابتداء ذلك الزمان الآن الذي كان الوجود فيه، فقد أخذ المقيد بدل المطلقِ.

[١٠٦٧] يب- أيضا في ذلك: الواجب لا يكون اثنين، وإلا لكان أحدهما غير واجب، لأنّه لا يخلو من أن يكون بينهما ملازمة أو لا. فإن كانت، تلزم افتقار الملزوم إلى اللازم، إذ هو ممتنع عند انتفائه. وإن لم يكن بينهما ملازمة، جاز انفكاك أحدهما عن الآخر. والانفكاك إنّما يتحقق بانتفاء أحدهما، فيكون عدم أحدهما ممكنًا.

---

١ م – قال.
٢ ع١: أيضا في عكس ذلك.
٣ ع٢ – وإلا.

[1068] **Çözümü:** [İki şey arasındaki] mülâzemetin ortadan kalkmasının manası, lâzıma tâbi olmaksızın mukaddemin sübûtunun cevazıdır, yoksa onlardan birinin sübûtunun diğerinin ortadan kalkmasıyla beraber olma cevazı ile değildir. Birincisi, ikincisinden daha geneldir, bundan dolayı da onu gerektirmemektedir.

[1069] **On Üç: Aynı şekilde [Mutlak Olanı Mukayyet Olanla Değiştirerek Alma]:** İmkânsızlar ve yokluklar hariçte mevcuttur, aksi durumda onların yokluğu hariçte ya sabittir, ya da değildir. [Her iki durumda da imkânsız gerekli olur.] Eğer sabit olmazsa, onun çelişiği, yani varlık sabit olur. Böyle bir durumda da imkânsızlar ve ma'dûmlar için yokluk halinde varlık tahakkuk etmiş olur ki bu iki çelişiğin bir araya gelmesi demektir. Eğer sabit olursa, sabitin menfi ile kıyamının imkânsızlığı sebebiyle aynı şekilde sübûtu gerekir ve aynı zamanda iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekli olur. İmkânsızların ve yoklukların yokluk takdirinden iki çelişiğin bir araya gelmesi lâzım gelir. Bu lâzım ya nefsü'l-emrde sabit olur, ya da olmaz. Hangi takdire göre olursa olsun imkânsızların ve yoklukların varlığının hariçte olması gerekli olur.

[1070] **Çözümü:** Varlık sahibi olarak sabitin menfi ile kıyamı imkânsız olur. Ancak mahiyeti, ademîliği olan sabite gelince, onun menfi ile kıyamının imkânsızlığını kabul etmiyoruz.

[1071] **On Dört: [Mutlak Olanı Mukayyet Olanla Değiştirerek Alma]:** İnsan canlı değildir, çünkü "İnsan, konuşan/düşünen olması bakımından konuşan/düşünendir. Ve konuşan/düşünen olması bakımından hiçbir konuşan/düşünen de canlı değildir" doğru olur. Şu sonuç çıkar: İnsan, canlı değildir.

[1072] **Çözümü:** Küçük öncül, yüklemlemeye dâhil olmayan fazladan bir kayıt sebebiyle yanlıştır. [Çünkü insan, mutlak olarak konuşan/düşünendir, yoksa konuşan/düşünen olması bakımından konuşan/düşünen değildir.]

[1073] **On Beş: Parçayı Bütün İle Değiştirmek:** Cüz, mevcuttur, çünkü dâimi sukûnun çelişiği olan en az hareket, bölünebilmekten veya bölünememekten hali değildir. Bölünmesi caiz değildir, aksi durumda en az hareket olmazdı; en az, onun cüz'ü olurdu. Bu, hulf'tur. Eğer bölünmezse, hareketli, bu miktar hareket ile mesafe üzerinde hareket ettiği zaman, bu miktar bir hareketle katedilen bu miktarda mesafenin bölünebilmesi caiz değildir, aksi durumda onun yarısına olan hareket, onun bütününe olan hareketin yarısı olur, böylece de bu hareket bölünebilen olur. Bu da hulftur. Eğer bölünmez ise, cüz sabit olur.

[١٠٦٨] حلّـه: انتفاء الملازمة معناه جواز ثبوت المقدم غير مستتبع للازم لا جواز ثبوت أحدهما مع انتفاء الآخر. والأوّل أعمُّ من الثاني، فلا يستلزمه.

[١٠٦٩] يج- أيضا في ذلك: الممتنعات والمعدومات موجودة في الخارج، وإلا فلا يخلو من أن يكون [١٨٧ب] عدمها ثابتا في الخارج أو لا. فإن لم يكن ثابتا، يكون نقيضه وهو الوجود ثابتا. فيلزم تحقق الوجود للممتنعات والمعدومات حالة العدم وهو اجتماع النقيضين. وإن كان ثابتا، يلزم أيضا ثبوتها لامتناع قيام الثابت بالمنفي، ويلزم أيضا اجتماع النقيضين. فعلى تقدير عدم الممتنعات والمعدومات لزم اجتماع النقيضين. فلا يخلو من أن يكون اللازم ثابتا في نفس الأمر أو لا. وعلى أي تقدير يلزم وجود الممتنعات والمعدومات في الخارج.

[١٠٧٠] حلّـه: الثابت الذي يكون وجوديا يمتنع قيامه بالمنفي. أما الثابت الذي يكون ماهيته عدميته، فلا نسلّم امتناعَ قيامِه بالمنفي.

[١٠٧١] يد- الإنسان ليس بحيوان، إذ يصدق الإنسان ناطق من حيث هو ناطق. ولا شيء من الناطق من حيث هو الناطق بحيوان. ينتج: الإنسان ليس بحيوان.

[١٠٧٢] حلّـه: إن الصغرى كاذبة بسبب زيادةِ قيد لا مدخل له في الحمل.

[١٠٧٣] يه- تبديل الجزء بالكل: [١٨٨أ] الجزء موجود، لأنّ أقلّ الحركة الذي هو نقيض السكون الدائم لا يخلو من أن يكون منقسما أو لا، لا جائز أن يكون منقسما، وإلا لما كان هو أقلّ الحركة، بل الأقلّ جزؤه، هذا خلف. وإن لم يكن منقسما، فالمتحرك إذا تحرك بهذا المقدار من الحركة على المسافة، فالمقدار المقطوع من المسافة بهذا المقدار من الحركة لا يجوز أن يكون منقسما، وإلا لكانت الحركة إلى نصفه نصف الحركة إلى كله، فتكون هذه الحركة منقسمة، هذا خلف. وإذا لم يكن منقسما، ثبت الجزء.

[1074] **Çözümü:** Biz, "en az hareketin gerçekleştiğini" kabul etmiyoruz. Çünkü her hareket, sonsuza bölünebilir.

[1075] **On Altı: Aynı şekilde [Parçanın Bütün İle Değiştirilmesi]:** Cinsin varlığının hariçte olması imkânsızdır, çünkü o, bizzat kendine dayanır ve bizzat kendi kendisine dayanan şeyin de hariçte olması imkânsızdır. Çünkü bu durumda o, zorunlu olarak türlerinden birine dayanır, ancak onun türlerinden her biri de bütünün parçaya ihtiyacı olması sebebiyle ona ihtiyaç duyarlar. Şu halde onun, kendine dayanması gerekir.

[1076] **Çözümü:** Cins, türlerinden birinin faslına ihtiyaç duyar, yoksa türlerinden birine değil. Cinse muhtaç olan, türleridir; türlerinin fasılları değil. Bundan dolayı da [kendi kendisine] dayanması gerekmez.

[1077] **On Yedi: İllet Olmayanı İllet Olarak Almak:** Her mevcut, zâtı bakımından vâciptir, çünkü her mevcut, imkân-ı 'âmm ile mevsuftur, imkân-ı 'âmm da zâtı bakımından vâciptir. Onunla mevsuf olanın vâcip olması daha evladır. İmkân vâciptir, dedik; çünkü onun yokluğu farzedilirse, imkânsız gerekli olur. Çünkü onun yokluğu, ya imkânsız olur, ya da olmaz. Eğer (yokluğu imkânsız) olursa imkân-ı 'âmm, yokluğunun imkânsızlığı gibi zorunlu olarak vacip olur. Eğer olmazsa, ya vâcip, ya da mümkün olur. Her iki takdirde de imkân-ı 'âmm ile mümkün olur. Bu takdire göre de onun yokluğu, onun varlığını gerektirir. Bu da imkânsızdır. Yokluğu farzedilen her soyut iş, imkânsızı gerektirir, bundan dolayı da o, zâtı bakımından vâcip olur, böylece imkân-ı 'âmm'da [zâtı bakımından] vâcip olur.

[1078] **Çözümü:** İmkân[-ı 'âmm]ın vâcip olarak tahakkuk etmesinden, mevsufunun da aynı olması gerekmez. Şayet varlık bildiren sıfat olursa, [böyle bir durum] ancak gerekli olur.

[1079] **On Sekiz: Aynı şekilde [İllet Olmayanı İllet Olarak Alma]:** Her ne zaman dört mevcutsa üç de mevcuttur. Ve her ne zaman üç mevcutsa iki eşit parçaya bölünen değildir. Ve her ne zaman iki eşit parçaya bölünen değilse tektir. Şu sonuç çıkar: Her ne zaman dört mevcutsa tektir.

[1080] **Çözümü:** Kıyasın büyük öncülündeki zamir, "üç"e aittir, buna göre büyük öncülün manası "Her ne zaman üç mevcutsa üç tektir" olur. Bu durumda o zaman şu sonuç çıkar: "Her ne zaman dört mevcutsa üç tektir." Yoksa [çıkarılabilecek sonuç] bundan başka bir şey değildir.

[١٠٧٤] حلّـه- لا نسلّم أقلّ الحركة متحققة. فإنّ كل حركة تنقسم إلى غير النهاية.

[١٠٧٥] يو- أيضا فيه: الجنس يمتنع وجوده في الخارج، لأنه يتوقف على نفسه، وما يتوقف على نفسه يمتنع في الخارج. وذلك لأنه موقوف على أحد أنواعه ضرورة، لكن كل واحد من أنواعه مفتقر إليه لافتقار الكل إلى الجزء، فيلزم توقفه على نفسه.

[١٠٧٦] حلّـه- الجنس يحتاج إلى فصل أحد أنواعه لا إلى أحد أنواعه. [١٨٨ب] والمحتاج إلى الجنس أنواعه لا فصول أنواعه[١]، فلا يلزم التوقف.

[١٠٧٧] يز- وضع ما ليس بعلّة علّة: كل[٢] موجود واجب لذاته، إذ كل موجود موصوف بالإمكان العامّ، والإمكان العامّ واجب لذاته. فالموصوف به أوْلى أن يكون واجبا. وإنّما قلنا: إنّ الإمكان واجب، لأنه لو فرض عدمه، يلزم المحال. وذلك لأن عدمه لا يخلو من أن يكون ممتنعا أو لم يكن. فإن كان كان الإمكان العامّ واجبا ضرورة، امتناع عدمه. وإن لم يكن، فإما أن يكون واجبا أو ممكنا. وعلى التقديرين يكون ممكنا بالإمكان العامّ. فعلى تقدير عدمه يلزم وجوده، وذلك محال. وكل أمر مجرد فرض عدمه يستلزم المحال، فهو واجب لذاته، فالإمكان العامّ واجب.

[١٠٧٨] حلّـه- لا يلزم من كون الإمكان واجبَ التحقق كون موصوفه كذلك، وإنّما يلزم أن لو كان صفة وجودية.

[١٠٧٩] يح- أيضا في ذلك: كلما كانت الأربعة موجودة فالثلاثة موجودة. وكلما كانت الثلاثة موجودة فهي غير منقسمة بمتساويين. [١٨٩أ] وكلّما كانت غير منقسة بمتساويين فهي فرد[٣]. ينتج: كلّما كانت الأربعة موجودة فهي فرد.

[١٠٨٠] حلّـه- الضمير في كبرى القياس راجع إلى الثلاثة، فيكون معنى الكبرى: كلّما كانت الثلاثة موجودة فالثلاثة فرد. فحينئذ ينتج: كلّما كانت الأربعة موجودة فالثلاثة فرد، لا غيرَ.

---

١ م – لا فصول أنواعه.
٢ ع٢: إذ كل.
٣ ع٢ – وكلما كانت غير منقسة بمتساويين فهي فرد.

[1081] **On Dokuz: Aynı şekilde [İllet Olmayanı İllet Olarak Alma]:** "Çift, sayıdır. Ve her sayı ya çifttir, ya da tektir." Şu sonuç çıkar: "Çift, ya çifttir, ya da tektir." Bundan dolayı da çiftin ve tekin bölünmesi gerekir. O da imkânsızdır.

[1082] **Çözümü:** Bundan onun bölünmesi gerekmez, bu ancak, şayet ayrık şartlının cüzlerinden her biri doğru ise gerekli olur. Oysa öyle değildir.

[1083] **Yirmi: Aynı şekilde [İllet Olmayanı İllet Olarak Alma]:** Kelime; isim, fiil ve harfe bölünmez, aksi durumda üçünden her biri üçe bölünür ki bu geçersizdir. Mulazemete gelince, kelime, onlardan birine eşittir, çünkü kelime hakkında doğru olan her şey, onlardan biri hakkında da doğru olur ve tersi de geçerlidir. İki eşitten birinin bölünmesi, diğerinin bölünmesini gerektirir.

[1084] **Çözümü:** Kelimeye eşit olan, rastgele onlardan birisidir, ve o[-rastgele onlardan birisi de] "üç"e bölünür ve orada da bir bozukluk olmaz.

[1085] **Yirmi Bir: Problemlerin Toplanması:** İki çelişiğin bir araya gelmesi vakidir, çünkü şayet bir kimse "Bu saatte benim her sözüm yanlıştır" dese ve o saatte bu sözün dışında bir şey söylemese söylediği bu söz nefsü'l-emrde ya yanlıştır, ya da doğrudur. Her iki takdirde de iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekir. Doğru olduğu zamana gelince, bu saatte onun her sözünün yanlış olması gerekmektedir ve (doğru olan) bu söz, bu saatte onun tarafından konuşulan şeydir ve böylece de onun yanlış olması gerekir. Takdir, onun doğru olduğudur, bundan dolayı da iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekir. Yanlış olduğu zamana gelince, aynı şekilde iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekir, çünkü o zaman onun sözlerinin bazılarının, bu saatte doğru olması gerekir, ancak bu saatte, başka bir söz kendisinden sadır olmamıştır, bundan dolayı da onun doğru olması gerekir, farzedilen ise yanlışlığıdır. Böylece de bir araya gelmeleri gerekli olur. Bu yanlış, meşhurdur. Birçok ulema, onun çözümü konusunda şaşkınlık yaşamışlardır ve çok mürekkep harcamışlardır ve onlardan ikna olacak bir şey de ortaya çıkmamıştır.

[١٠٨١] يط- أيضا في ذلك: الزوج عدد. وكل عدد إما زوج أو فرد. ينتج: أنّ الزوج إما زوج أو فرد. فيلزم انقسام الزوج والفرد. وهو[١] محال.

[١٠٨٢] حلّـه- لا يلزم من ذلك انقسامه، وإنّما يلزم ذلك أن لو لزم أن يكون كل واحد من جزأي المنفصلة صادقا، وليس كذلك.

[١٠٨٣] ك- أيضا في ذلك: الكلمة غير منقسة إلى الاسم والفعل والحرف، وإلا انقسم واحد من الثلاثة إلى[٢] الثلاثة. وذلك باطل. أمّا الملازمة، فلأنّ الكلمة مساوية لأحدها، لأنّ كل ما صدَق عليه الكلمة صدق عليه أحدها وبالعكس. وانقسام أحد المتساويين يوجب انقسام الآخر.

[١٠٨٤] حلّـه- المساوي للكلمة أحدها لا على التعيين وهو منقسم [١٨٩ب] إلى[٣] الثلاثة ولا فسادَ فيه.

[١٠٨٥] كأ- جمع المسائل[٤]: اجتماع النقيضين واقع، لأنّه لو قال قائل كل كلامي في هذه الساعة كاذب ولم يقل تلك[٥] الساعة غير هذا الكلام، فلا يخلو مِن أن يكون هذا الكلام صادقا أو كاذبا في نفس الأمر[٦]. وعلى التقديرين يلزم اجتماع النقيضين. أما إذا كان صادقا، فيلزم كذب كل كلامه في تلك الساعة. وهذا الكلام مما يتكلم به في تلك الساعة، فيلزم كذبه. والتقدير أنه صادق، فيلزم اجتماع النقيضين. وإن كان كاذبا، يلزم أيضا اجتماع النقيضين، لأنه حينئذ يلزم أن يكون بعض أفراد كلامه صادقا في تلك الساعة، لكن ما وجد عنه[٧] في تلك الساعة سوى هذا الكلام، فيلزم صدقه، والمفروض كذبه، فيلزم الاجتماع. وهذه المغالطة مشهورة. تحير جميع العلماء[٨] في حلّها وسوّدوا فيه أوراقا، وما وقع شيء منها مقنعا.

---

١ ع١: ذلك.
٢ م، أ، ع٢: على.
٣ أ، ع٢: على.
٤ ع٢ – جمع المسائل.
٥ أ، ع٢: هذه.
٦ أ: في نفس؛ ط، م، ع١ – في نفس الأمر.
٧ ع١: منه.
٨ ع١: كثير من العلماء؛ أ، ع٢: جميع العقلاء.

[1086] **Çözümü:** Kendisinden haber verilen, ancak haber verenin iradesiyle belirginleşir. Eğer 'her sözüm' ile bu sözün dışında kalanları kastederse, iki çelişiğin bir araya gelmesi gerekmez, çünkü o zaman bu sözün doğruluğundan ve yanlışlığından, diğer sözün doğruluğu ve yanlışlığı gerekli olur, onun doğruluğu ve yanlışlığı gerekmez ki iki çelişiğin bir araya gelmeleri gereksin. Şayet "bu söz" ve onun dışındakiler kastedilirse bu durumda o, bu sözle konuşmuş sonra şöyle demiş gibidir: Bu söz, yanlıştır. Bu durumda bu sözde her biri diğeriyle bağlantılı olan iki haberi bir araya toplamıştır, iki haberin her birinin doğruluğu, diğerinin yanlışlığını gerektirir ve onlardan her birinin yanlışlığı, diğerinin doğruluğunu gerektirir, burada bir uyuşmazlık (münâfât) yoktur, çünkü doğru ve yanlış o zaman tek bir şey hakkında ortaya çıkmış olmaz.

[1087] **Yirmi İki: Aynı şekilde [Problemlerin Toplanması]: "**Yalnızca insan, gülendir. Ve her gülen, canlıdır." Şu sonuç çıkar: "Yalnızca insan, canlıdır." Hâlbuki böyle değildir.

[1088] **Çözümü:** Küçük öncül "İnsan, gülendir." ve "İnsan olmayan hiçbir şey, gülen değildir" sözümüzden oluşur. İkincisinin sonuç elde etmede bir dahli yoktur, çünkü birinci (şekilde) olumsuz küçük öncül, sonuç verici değildir.

[1089] **Yirmi Üç:** Kıyas, sonuç veren bir modda olmadığı zaman – mantıkta kıyasın şartları öğrenilmişti- sonuç verme şartlarından bir şart varsayılmak sûretiyle gerçekleşir. Bu sebeple birçok yanlış çıkar. Örneğin: "Zeyd, insandır. İnsan, tümeldir." Şu sonuç çıkar: "Zeyd, tümeldir."

[1090] **Çözümü:** Onun bozukluğu, büyük öncülün tümel olmamasından dolayıdır. Örneğin: "İnsan, tüylüdür. Her tüy biterek büyür. O halde insan biterek büyür." Bu, orta terimin tekrar edilmemesi sebebiyledir.

[1091] Kendileriyle her aranılan şeyi ispat etmenin mümkün olduğu genel yanlışlara gelince, bunlar da birçoktur. *Hilâf*ın problemlerinin birçoğu da bu kabildendir. Bunların (aksine) çevrilmesi mümkündür, aranılan şeyi ispat ettikleri gibi çelişiğini de ispat ederler. Biz, kitabın sonunda onlardan bir kaçını ele alacağız.

[١٠٨٦] حلّـه- المخبر عنه إنّما يتعين بإرادة المخبر. فإن أراد بقوله كل كلامي غير هذا الكلام، فلا يلزم اجتماع[١٩٠أ] النقيضين، لأنه حينئذ يلزم من صدق هذا الكلام وكذبه كذب كلام آخر وصدقه لا صدقه وكذبه حتى يلزم الاجتماع. وإن أراد هذا الكلام وغيره، فيكون كأنه تكلّم بهذا الكلام. ثم قال ثانيا: إنّ هذا الكلام كاذب، فقد جمع في هذا الكلام خبرين كل منهما متعلق الآخر، فصدق كل من الخبرين يوجب كذب الآخر وكذب[١] كل منهما صدق الآخر ولا منافاة، إذ ليس الصدق والكذب حينئذ واردين على شيء واحد.

[١٠٨٧] كب- أيضا في ذلك: الإنسان وحده ضحاك. وكل ضحاك حيوان. ينتج: أنّ[٢] الإنسان وحده حيوان. وليس كذلك.

[١٠٨٨] حلّـه- الصغرى مركبة من قولنا: الإنسان ضحاك. ولا شيء من غير الإنسان بضحاك. والثانية لا مدخل لها في الإنتاج، إذ الصغرى السالبة في الأوّل غيرُ منتجة[٣].

[١٠٨٩] كج- فيما[٤] إذا لم يكن القياس على ضرب منتج وقد عُلِمَ من المنطق أقسامه[٥] وهو إنّما يكون بفرض شرط من شرائط الإنتاج ويقع بسبب ذلك أغلاط كثيرة مثل قولنا: زيد إنسان[١٩٠ب]. والإنسان كلي. حتى ينتج: زيد كلي.

[١٠٩٠] [حلّـه] وفساده لعدم كون الكبرى كلية. وكقولنا: الإنسان له شعر. وكل شعر ينبت. فالإنسان ينبت. وذلك لعدم تكرّر الوسط.

[١٠٩١] أما المغالطات العامّة التي يمكن بها إثبات كل مطلوب[٦]، فكثيرة. وأكثر 'مسائل الخلاف' يكون من هذا القبيل وهي التي يمكنها القلب فهي كما يثبت المطلوب، فكذا يثبت نقيضه. فنذكر عدة منها خاتمة للكتاب.

---

١ م – كل من الخبرين يوجب كذب الاخر وكذب.
٢ ع١ – أن.
٣ ع٢: منتج.
٤ ع٢ – فيما.
٥ ع١: أقسام.
٦ م: كل معلوم مطلوب.

[1092] **Bir**: Şayet iddia edilen, [nefsü'l-emr'de] ortaya çıkan bir işin ortadan kalkmasını gerektirmiyorsa onun varlığı gerekli olur. [Buradaki şartlı öncülün] mukaddem[i] ve tâlîsi doğrudur; mülâzemet ilişkisi ise şöyle açıklanabilir: Şayet hariçte vaki olan bir işin ortadan kalkmasını gerektirmezse onun vukuunu gerektirir. Çünkü eğer vakıada yokluğu sabit olursa varlığı yokluğunun ortadan kalkmasını gerektirir, dolayısı ile de vaki olmuş bir işin ortadan kalkmasını gerektirir. Oysa takdir edilen bunun aksinedir. Şimdi buradaki birbirini gerektirme durumu sabit olduğuna göre şöyle denilebilir: Vakıanın ortadan kalkmasını gerektirmeyen iddia olarak mukaddem doğrudur. Çünkü eğer onun varlığı vaki olmuş bir işin ortadan kalmasını gerektirirse bu gerektirme durumunu gerektirir. [Yukarıdaki şartlı önermenin] tâlî[si] ise geçersizdir. Çünkü onun varlığı eğer vakıanın ortadan kalkmasının gereğini gerektirirse vakıanın ortadan kalkmasının gereğinin yokluğu, onun yokluğunu gerektirir. Biz ise vakıanın ortadan kalkmasını gerektirmeyişinin onun varlığını gerektirdiğini açıklamıştık. Bu ise hulftur.

[1093] **Çözümü**: Biz; [iddia edilen şeyin] varlığının şayet yokluğunu ortadan kaldırmayı gerektirirse takdir edilenin karşıtı bir durumun gerekli olacağını kabul etmiyoruz. Çünkü bu gerektirme onun yokluğunun takdirine göredir, yoksa nefsü'l-emr'e göre değildir. Asıl takdir edilen ise onun nefsü'l-emr'deki gerektirme durumunun yokluğudur. Bundan dolayı şayet yukarıdaki şartlı önermenin mukaddemi mutlak olarak veya takdirlere göre gerektirmenin yokluğu olarak alınırsa mukaddemin ispatı dahi mümkün olmaz.

[1094] **İki**: İddia edilen, gerçekleşmiştir, çünkü onun melzûmu, gerçekleşmiştir. Zira eşyadan bir şeyin varlığı, şayet gerçekleşen işlerin tamamına bitişerek iddia edilenin melzûmu olursa onun varlığı, zorunlu olarak gerektiren olur. "Bu bütün her ne zaman sabit olursa, gerektirici olduğu da sabit olur" şeklindeki bu mülâzemet nefsü'l-emrde doğrudur. Bu durumda bir şeyin varlığının melzûm olması demek olan lâzımın vakıada gerçekleşmesi gerekir. Aksi durumda onun istilzamının yokluğu gerçekleşir ve gerektirmesinin yokluğu, gerçekleşen işlerin cümlesinden olur. Bu takdir, gerçekleşen işlerin tamamını kapsar, dolayısı ile onun istilzamının yokluğunu da kapsar. Her ne zaman bu takdir sabit olursa, bu şeyin varlığının istilzamı sabit olmaz. Böylece bu takdir, onun istilzamı için gerektiren olmaz. Biz, onun istilzamının nefsü'l-emr'de olduğunu açıkladık. Bu da hulftür.

[١٠٩٢] فأ- لو كان المدعى غير مستلزم لارتفاع أمر واقع، يلزم وجوده، والمقدم حق فالتالي مثله بيان الملازمة أنه لو لم يكن مستلزما لارتفاع أمر واقع في الخارج، يلزم وقوعه، إذ لو كان عدمه[١] ثابتا في الواقع، لكان وجوده مستلزما لرفع عدمه، فيكون مستلزما[٢] لارتفاع أمر واقع، والتقدير بخلافه. وإذا ثبتت الملازمة فنقول: المقدم وهو كون المدعى غير مستلزم لارتفاع الواقع حق. وذلك لأنّ وجودَه لو كان مستلزما لارتفاع أمر واقع، لكان مستلزما لهذا الاستلزام، [١٩١أ] والتالي باطل، لأنّ وجوده لو كان مستلزما لاستلزام[٣] رفع الواقع، لكان عدم استلزام رفع الواقع مستلزما لعدمه. وقد بينا أنّ عدم استلزامه رفع الواقع مستلزم لوجوده. هذا خلف.

[١٠٩٣] حلّه: لا نسلّم أنّ وجوده لو كان مستلزما لرفع عدمه، يلزم خلاف المقدّر؛ لأنّ هذا الاستلزام حينئذ يكون على تقدير عدمه لا في نفس الأمر. والمقدّر عدم الاستلزامِ في نفس الأمر. ولو أخذ المقدم عدم الاستلزام مطلقا أو على التقادير لا يمكن إثبات المقدّم.

[١٠٩٤] ب- المدّعى واقع، لأنّ ملزومَه واقع. وذلك لأنّ وجود شيء من الأشياء لو كان ملزوما للمدّعى منضمّا إلى جملة الأمور الواقعة، لكان وجوده مستلزما بالضرورة. فهذه الملازمة وهي قولنا: كلّما ثبت هذا المجموع، ثبت كونه مستلزما صادقة في نفس الأمر. وحينئذ يلزم أن يكون اللازم وهو كون وجودِ ذلك الشيء ملزوما واقعا في الواقع وإلا لكان عدم استلزامه واقعا. فيكون عدم استلزامه من جملة الأمور [١٩١ب] الواقعة. هذا التقدير مشتمل على جملة الأمور الواقعة، فيكون مشتملا على عدمِ استلزامِه. وكلما ثبت هذا التقدير، لا يثبت استلزام وجود ذلك الشيء. فهذا التقدير لا يكون مستلزما لاستلزامه. وقد بينا استلزامه[٤] في نفس الأمر. هذا خلف.

---

١ ع٢: عليه.
٢ ع٢ – لرفع عدمه فيكون مستلزما.
٣ ط – لارتفاع أمر واقع فكان مستلزما لهذا الاستلزام والتالي باطل لأن وجوده لو كان مستلزما لاستلزام.
٤ ط: استلزامه له.

[1095] **Çözümü:** Biz; "şayet bizim 'Her ne zaman bu varsayım sabit olursa o takdirde istilzam sabit olmaz' sözümüz doğru olursa, bu varsayımın, onun istilzamını gerektirici olmaması gerekir"i kabul etmiyoruz. Bu bağlamda en fazla söylenecek şey, bu varsayımın onun diğerini istilzam etmesini ve etmemesini gerektirdiğini söylemektir. Buradan da onun hem istilzam eden hem de etmeyen olduğu yönünde bir sonuç çıkmaz. Muhalin iki çelişiği gerektirmesi caizdir. Dolayısıyla zikrettiğiniz gerçekleşemez.

[1096] **Üç:** Varlığı veya yokluğu, iddia edilenin müstelzimi olan şey, kaçınılmaz olarak ya nefsü'l-emr'de sabittir ya da değildir; hangisi olursa olsun iddia edilen, zorunlu olarak o şeyin varlığının veya yokluğunun lüzumunu gerektirir.

[1097] **Çözümü:** Senin "şayet bu haysiyetteki şey mevcut olmazsa" sözün, var olmasına rağmen bu haysiyetteki şeyin bütününü nefyetmektir ve bütünün ortadan kalkması belirli bir parçanın ortadan kalkmasını gerektirmez, dolayısı ile de onun ortadan kalkmasının, şeyin bu haysiyetle olmasının ortadan kalkması dolayısıyla olması mümkündür.

[1098] **Dört:** Yokluğu, imkânsızı, varlığı da iddia edileni gerektiren şey, yok olması caiz olmaksızın vakıada sabit olmaktan veya olmamaktan hali değildir, aksi durumda imkânsız gerekli olur, bundan dolayı da mevcut olur ve onun varlığı, iddia edilenin melzûmu olur ve böylece de iddia edilen gerekli olur.

[1099] **Çözümü:** Daha önce geçen gibidir, çünkü şeyin bu haysiyet ile ortadan kalkmasından, onun ortadan kalkmasının bunun aksiyle olması ihtimalinden dolayı bu haysiyet dışındaki varlığının ortadan kalkması gerekmez.

[1100] **Beş:** İddia edilenden daha özel olan şey vakıada ya gerçekleşmiş olur ya da gerçekleşmemiş olur. Eğer gerçekleşmiş olursa iddia edilenin sübûtu gerekli olur. [Çünkü özel olanın sübûtu, genel olanın sübûtubu gerektirir.] Eğer sabit olmazsa iddia edilenin, [nefsü'l-emr'de] bütün hakkında sabit olması gerekir, çünkü şayet asla sabit olmazsa,

[١٠٩٥] حلّـه- لا نسلّم أنّه لو صدق قولنا: 'كلّما ثبت[١] هذا التقدير[٢] لا يثبت الاستلزام'، يلزم أن لا يكون هذا التقدير مستلزما لاستلزامه. غاية ما في الباب أن يكون التقدير مستلزما لاستلزامه ولعدم استلزامه. ولا يلزم من ذلك أن يكون مستلزما وغيرَ مستلزم. والمحال جاز أن يستلزم النقيضين، وحينئذ لا يتم ما ذكرتم.

[١٠٩٦] ج- الشيء الذي يكون وجوده وعدمه مستلزما للمدعى لا يخلو مِن أن يكون ثابتا في نفس الأمر أو لم يكن. أيّا ما كان يلزم المدعى[٣] ضرورة لزومه لوجوده وعدمه.

[١٠٩٧] حلّـه- قولك[٤] لو لم يكن الشيء الذي بهذه الحيثية موجودا، نفي لمجموع من الشيء بهذه الحيثية مع وجوده. وانتفاء المجموع لا يوجب انتفاء [١٩٢أ] جزء معين، فجاز أن يكون انتفاؤه بانتفاء كون الشيء بهذه الحيثية.

[١٠٩٨] د- الشيء الذي يكون عدمه مستلزما للمحال ووجوده مستلزما للمدعى لا يخلو مِن أن يكون ثابتا في الواقع أو لم يكن، لا جائز أن يكون معدوما، وإلا يلزم المحال، فيكون موجودا ووجوده ملزوم للمدعى[٥] فيلزم المدعى[٦].

[١٠٩٩] حلّـه- مثل ما مرّ، إذ لا يلزم من انتفاء الشيء بهذه الحيثية انتفاء وجوده دون هذه الحيثية لجواز أن يكون انتفاؤه بعكس[٧] ذلك.

[١١٠٠] ه- الشيء الذي هو أخص من المدعى لا يخلو من أن يكون واقعا في الواقع أو لم يكن. فإن كان واقعا، يلزم ثبوت المدعى.[٨] وإن لم يكن ثابتا، يجب أن يكون المدعى[٩] ثابتا في الجملة، لأنّه لو لم يكن ثابتا أصلا،

---

١ أ – هذا.
٢ أ: التفسير.
٣ ع١: المدعا.
٤ ع٢ – قولك.
٥ ع١: للمدعا.
٦ ع١: للمدعا.
٧ أ – بعكس.
٨ ع١: المدعا.
٩ ع١: المدعا.

özel olanın ona eşit olması gerekir, çünkü her ne zaman [daha özel olan] sabit olursa, iddia edilen de sabit olur. Ve her ne zaman sabit olmazsa, asla sabit olmaz. Bundan dolayı da özel olan, özel olmaz. Bu da hulftür.

[1101] **Çözümü:** Daha önce geçtiği gibidir, çünkü daha özel olan şey, mevcut olmadığı zaman bu; şeyin daha özel olmasının ortadan kalkması sebebiyle olabilir.

[1102] **Altı:** İddia edilen, sabit bir işten ayrılmaz, çünkü yokluk, her ikisini de kapsamaktan veya kapsamamaktan hali değildir. Eğer kapsarsa, imkânsız bir şey gerekli olur ve o da sabit olanın yokluğudur. Ve onun kabulünün takdirine göre, ayrılık ikisi arasında sabit olmaz. Eğer kapsamazsa iddia edilen gerekli olur, aksi durumda onun yokluğu sabit olur. Dolayısı ile de her ne zaman yokluğun şumûlunun çelişiği sabit olursa, iddia edilenin yokluğu sabit olur. Böylece de "Her ne zaman iddia edilen sabit olursa, yokluğun şumûlu sabit olur." sözümüze döndürülür. Bu da imkânsızdır.

[1103] **Çözümü:** İddia edilenin bu takdire göre ortadan kalkmasından yokluğunun onun lâzımı olması gerekmez ki ters döndürülsün.

[1104] **Yedi:** Şayet iddia edilen sabit olmazsa şeylerin tamamının ortadan kalkması gerekir. Çünkü şayet bu takdire göre şeylerin tamamı ortadan kalkmazsa, bu takdire göre şeylerin ortadan kalkmasının çelişiğinin sübûtu gerekir. Her ne zaman bu takdir sabit olursa şeylerin yokluğunun çelişiği gerekir. Ve ters döndürme ile de "Şayet şeylerin tamamı ortadan kalkarsa, iddia edilenin sübûtu gerekir" sözümüze döndürülür. Ve o da imkânsızdır.

[1105] **Çözümü:** Önceden geçene benzemektedir, çünkü bu takdire göre şeylerin tamamının ortadan kalkmasının yokluğundan, bu takdirle şeylerin ortadan kalkmasının çelişiğinin lüzumu gerekli olmaz ki ters döndürmeyle döndürülsün.

يلزم أن يكون الأخصّ مساويا له، لأنّه كلما ثبت، ثبت[1] المدعى[2]. وكلّما لم يثبت، لم يثبت. فلا يكون الخاصّ خاصا. هذا خلف.

[١١٠١] حله- أيضا كما مرّ، لأنّ الشيء الأخصّ[3] إذا لم يكن موجودا، جاز أن يكون ذلك بانتفاء كون الشيء أخصّ.

[١١٠٢] و- المدّعى[4] لا يفترق [١٩٢ب] أمرا ثابتا، لأنّ العدم لا يخلو مِن أن يكون شاملا لهما أو لم يكن. فإن كان شاملا، يلزم المحال وهو عدم الثابت وبتقدير تسليمه لا يكون الافتراق ثابتا بينهما. وإن لم يكن شاملا، لزم المدعى[5]، وإلا لثبت عدمه. فكلّما ثبت نقيض شمول العدم، ثبت عدم المدعى. فينعكس إلى قولنا: كلّما ثبت المدعى، ثبت شمول العدم، وذلك محال.

[١١٠٣] حله- لا يلزم من انتفاء المدعى[6] على ذلك التقدير لزوم عدمه إياه حتي ينعكسَ بعكس النقيض[7].

[١١٠٤] ز- لو لم يكن المدعى[8] ثابتا، يلزم انتفاء جميع الأشياء، لأنّه لو لم ينتف جميع الأشياء على هذا التقدير، يلزم ثبوت نقيض انتفاء الأشياء على ذلك التقدير. فكلّما[9] ثبت هذا التقدير، يلزم[10] نقيض انتفاء الأشياء[11]. وينعكس بعكس النقيض إلى قولنا: لو انتفى جميع الأشياء، يلزم ثبوت المدعى[12] وهو محال.

[١١٠٥] حله- يمثل ما مرّ، إذ لا يلزم من عدم انتفاء جميع الأشياء على هذا التقدير لزوم نقيض انتفاء الأشياء لهذا التقدير حتّى ينعكسَ بعكس النقيض.[13]

---

١ ع٢ – ثبت.
٢ ع١: المدعا.
٣ ع١ – لأن الشيء.
٤ ع١: المدعا.
٥ ع١: المدعا.
٦ ع١: المدعا.
٧ أ – النقيض.
٨ ع١: المدعا.
٩ أ، ع٢: فكما.
١٠ م – يلزم.
١١ ع١ – على ذلك التقدير فكلّما ثبت هذا التقدير يلزم نقيض انتفاء الأشياء.
١٢ ع١: المدعا.
١٣ أ، ع٢ + قال المصنف ادام الله ظلال جلاله.

[1106] Güç ve kuvvet ancak Allah'a aittir. Bu, kalbim başka ilimlerin elde edilmesi ve düşüncemin de onlara yoğunlaşmasına karşın mantık ve cedele ait inceleme alanları hakkında elimizden gelenlerdir. Geri kalan kısımlarını yazmak için zamanın bize mühlet vermesini ve tamamlanmasında yardımcımızın da Allah'ın yardımı olmasını umuyoruz. O, başarıya ulaştıran ve yardım sunanların en hayırlısıdır. Hamd; âlemlerin Rabb'ine, selam da nebîlerin sonuncusu Muhammed'e olsun. Âlemlerin Rabb'ine hamdolsun.

[١١٠٦] ولا حول [١٩٣أ] ولا قوة إلا بالله العلي العظيم[١]. وهذا آخر ما أمكننا في هذا الأوان من الأبحاث المنطقية والجدلية مع اشتغال القلب واستيعاب الفكر بتحصيل علوم[٢] أخرى. ونرجو أن يمهلنا[٣] الزمان إلى نظم باقي أقسامه ويصاحبنا التوفيق من الله تعالى في إتمامه، إنه خير موفق ومعين.

٥ والحمد لله ربّ العالمين وصلى الله على محمد خاتم النبيين. والحمد لله رب العلمين.[٤] [١٩٣ب]

١ أ، ع٢، ط – ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم.
٢ ع٢: الآخر.
٣ أ: يمهل؛ ع٢ – يمهلنا.
٤ م – ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم. وهذا آخر ما أمكننا في هذا الأوان من الأبحاث المنطقية والجدلية مع اشتغال القلب وإستيعاب الفكر بتحصيل علوم أخرى ونرجو أن يمهلنا الزمان إلى نظم باقي أقسامه ويصاحبنا التوفيق من الله تعالى في إتمام إنه خير موفق ومعين. والحمد لله ربّ العلمين وصلى الله على محمد خاتم النبيين والحمد لله رب العلمين؛ أ، ع٢، ط – وصلى الله على محمد خاتم النبيين والحمد لله رب العلمين.

***Kıstâsu'l-Efkâr*'ın Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, No.1673**'te kayıtlı bulunan yazma nüshasının başı ve sonundan görüntüler.

2a vr.

بسم الله الحمد لله

بسم الله الرحمن الرحيم رب وفق

الحمد لله الذي تحيرت العقول في ادراك
هويته واعترفت النهى بكمال الوهيته وشهدت
الحوادث على وجوب ازليته والسلام على
ذوي الانفس القدسية والشيم المرضية
خصوصا على خير البرية وصاحب الآيات الالهية
محمد وعلى آله واصحابه الطاهرين وبعد
فهذا الكتاب جامع لقوانين المنطق اوردت فيه
جملا وافية واصولا كافية من مقالة العلماء
المتقدمين والفضلاء المتأخرين مشحونة
بزيادات شريفة واعتراضات غريبة مشيرا الى
مواضع الخلاف ومعينا لما هو احرى بالقبول
والاعتراف فالمرجو ممن سلك محجة الانصاف
وبعد عن طريق الاعتساف ان يمعن في دقايقها
ويتأمل في حقايقها وان لا يميل الى جانب تعصبا
ولا يرفض جانب الحق تقلدا والا فالله
بيني وبينه وكفى به عليما وسمته قسطاس
الافكار في تحقيق الاسرار وهو مرتب على
مقدمة ومقالتين الاولى في التصورات
والثانية في التصديقات اما المقدمة
ففيها فصلان الاول في ماهية المنطق ووجه

193

ولا قوة الا بالله العلي العظيم وهذا آخر
ما امكننا في هذا الاوان من المباحث
المنطقية والجدلية مع اشتغال القلب
واستيعاب الفكر بتحصيل علوم
اخرى ونرجو ان يمهلنا الزمان الى نظم
باقي اقسامه ويصاحبنا التوفيق
من الله تعالى في اتمامه انه خير موفق
ومعين والحمد لله رب العالمين وصلى الله
على محمد خاتم النبيين والحمد لله رب العالمين

فرغ من تتميمه بعون الله
وحسن توفيقه الداعي لكافة
المسلمين بالخير محمد بن
كمال المحمولي في ليلة الاحد
السادس من شهر الله المبارك
ذي القعدة سنة ثمان وخمسين
وسبعمائة اسالك اللهم
التمتع به وبمثله انك ولي الاجابة

193a vr.

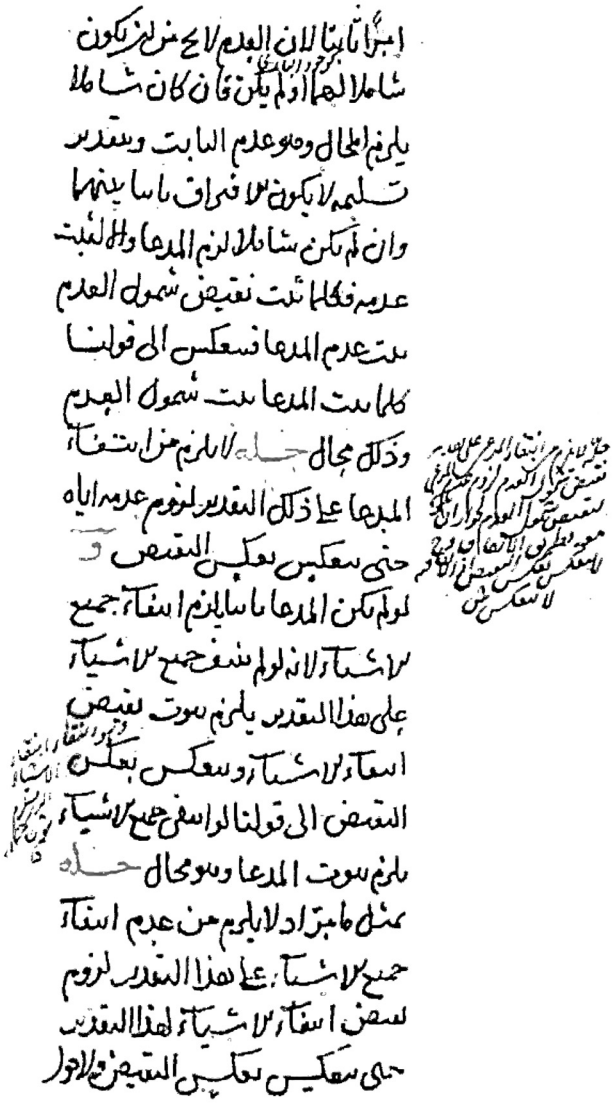

امرًا ثابتًا لان العدم لا يخ من ان يكون
شاملا لهما او لم يكن فان كان شاملا
يلزم المحال وهو عدم الثابت وبتقدير
تسليمه لا يكون الافتراق ثابتا بينهما
وان لم يكن شاملا لزم المدعا والا لثبت
عدمه فكلما ثبت نقيض شمول العدم
ثبت عدم المدعا فينعكس الى قولنا
كلما ثبت المدعا ثبت شمول العدم
وذلك محال جـ لا يلزم من انتفاء
المدعا على ذلك التقدير لزوم عدمه اياه
حتى ينعكس بعكس النقيض و
لو لم يكن المدعا ثابتا يلزم انتفاء جميع
الاشياء لانه لو لم ينتف جميع الاشياء
على هذا التقدير يلزم ثبوت نقيض
انتفاء الاشياء وينعكس بعكس
النقيض الى قولنا لو انتفى جميع الاشياء
يلزم ثبوت المدعا وهو محال جـ
بمثل ما مر اذ لا يلزم من عدم انتفاء
جميع الاشياء على هذا التقدير لزوم
نقيض انتفاء الاشياء لهذا التقدير
حتى ينعكس بعكس النقيض ولا حول

جـ لا يلزم من انتفاء المدعى على تقدير نقيض شمول العدم لزوم عدم المدعى لنقيض شمول العدم لجواز ان يكون معه بطريق الاتفاق وح لا ينعكس بعكس النقيض اذ الاتفاقية لا تنعكس ش

وهو انتفاء انتفاء الاشياء الذي يستلزم ثبوت كما ذكر

DİZİN

A

Âdâb 42, 59, 500
aks 326
Allah 15, 31, 43, 51, 59, 62, 74, 130, 134, 138, 144, 146, 148, 168, 174, 178, 196, 206, 216, 218, 252, 294, 308, 322, 384, 408, 418, 428, 436, 450, 464, 468, 488, 514, 520, 528, 560
Anaksâgoras 166
Anaksâgurâtîs 494
Analoji 476, 518
anka 102, 192, 380
apaçık 64, 66, 68, 72, 74, 86
Aprioriler 478
Araçlar 514, 518
Arap 94, 96, 306
Arapça 11, 13, 26, 94, 174
Aristoteles 20, 26, 32, 35, 37, 46, 47, 66, 142, 386, 478, 488
asıl 17, 38, 43, 106, 180, 190, 224, 232, 234, 238, 242, 246, 248, 252, 254, 256, 258, 260, 270, 294, 476, 480, 496, 498, 524
ayrık 25, 100, 106, 124, 142, 170, 172, 180, 250, 270, 272, 274, 276, 278, 282, 292, 296, 300, 302, 304, 386, 404, 406, 408, 414, 416, 420, 426, 432, 434, 436, 438, 440, 442, 444, 446, 450, 454, 456, 458, 460, 464, 466, 550
Ayrık Şartlı 408, 432, 444
ayrım 45, 74, 78, 338, 496

B

Bahs 37, 38, 41, 42, 43, 47, 49, 58
Bârî 102, 124, 218, 236, 246
bedîhî 68, 72, 74, 224, 326, 384
betim 78, 88, 130, 146, 150, 152, 154
beyân 514
bilfiil 106, 124, 176, 180, 188, 196, 206, 212, 214, 216, 220, 230, 234, 238, 240, 242, 244, 246, 260, 262, 264, 266, 268, 282, 314, 316, 322, 346, 348, 350, 362, 364, 468, 518, 542
Bilgi 64, 66, 500, 502
bilgin 49, 64, 78, 166, 184, 202, 252, 292, 296, 328, 336, 348, 390, 410, 466
bi'l-imkân 33, 240, 242, 260, 348, 366
birinci akledilirler 76
Birinci Analitikler 386
Birinci şekil 292, 326, 328, 346, 380
Bitişik Şartlı 444
Bölme 496
burhân 21, 24, 25, 26, 27, 116, 238, 268, 476, 478, 482, 492, 494, 502
burhân-ı inne 482, 484
Büyük öncül 294, 326, 328, 330, 336, 348, 350, 352, 364, 366, 370, 374, 376, 378, 398, 402, 412, 454

C

câzim 100, 476
Cedel 30, 44, 45, 49, 476
Cedelî 478
cihet 24, 25, 33, 72, 176, 178, 204, 214, 222, 228, 234, 282, 328, 346, 354, 358, 360, 362, 368, 370, 372, 376, 380, 382, 486, 522, 534
cins 24, 32, 74, 78, 116, 118, 120, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 152, 158, 160, 162, 166, 168, 188, 190, 192, 194, 300, 302, 304, 308, 442, 444, 454, 486, 490, 492, 494, 502, 504, 518, 520, 548

Ç

Çelişki 178, 200, 218, 226, 228, 234, 236, 398

D

Dâime 220, 230, 366, 368
Delâlet 84, 92
delîl 37, 78, 84, 482, 490, 504, 506, 508, 510, 518
devr 68, 70, 142, 472, 514, 520, 540, 542, 544
Didişme 476, 478
döndürme 24, 29, 34, 78, 104, 142, 176, 238, 242, 244, 246, 248, 250, 254, 256, 258, 260, 264, 266, 270, 290, 296, 310, 362, 370, 434, 436, 558
Dördüncü şekil 294, 342, 372, 384, 398
Duyulurlar 480
duyum 70, 110, 482

E

Ebu'l-Berakât el-Bağdâdî 28, 102, 168, 254, 386
eşadlı 98
eşit-anlamlılık 98, 102, 148
evsât 514
Evveliyât 478

F

Fârâbî 16, 20, 26, 35, 43, 47, 57, 188, 226, 228, 328, 384, 386
Farsça 11, 53, 94, 174, 306
fasıl 22, 24, 25, 35, 50, 51, 64, 74, 76, 78, 84, 102, 110, 116, 118, 120, 124, 126, 130, 134, 136, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 150, 152, 158, 160, 172, 182, 192, 196, 204, 224, 226, 238, 252, 270, 298, 308, 322, 486, 494, 502
Fecr 524
fer' 198, 200, 476
fıtrî 384, 480
Fıtrî 480
fiiliye 260, 350, 352, 370, 384
filozoflar 27, 37, 122
Furfûryûs 134

G

Gâî 142, 166, 484
Gâşiye 168
geometri 488, 490, 492
girişimlilik 104, 136, 206

H

Hadsiyyât 480
hakîki 80, 88, 104, 110, 134, 136, 138, 144, 148, 152, 194, 218, 258, 270, 276, 346, 380, 382, 410, 412, 486
hassa 24, 78, 114, 120, 124, 126, 134, 136, 138, 144, 146, 148, 152, 158, 220, 228, 230, 232, 240, 242, 246, 250, 262, 264, 268, 286, 344, 348, 352, 354, 358, 368, 370, 372, 374, 376, 502
Hatâbe 476
Hatâbî 478
heyûlâ'da 142
Hikmetü'l-Meşrikıyye 160
hîniyye 82, 230
hulf 72, 74, 238, 240, 248, 310, 314, 324, 332, 334, 336, 340, 344, 356, 360, 362, 366, 370, 382, 384, 390, 400, 404, 410, 412, 428, 430, 434, 448, 452, 454, 472, 546
Hûnecî 20, 24, 25, 26, 28, 29, 32, 33, 47, 48, 78, 86, 90, 94, 232, 252, 310, 410, 428, 466
Hükemâ 126, 132, 140

I

ıstılah 70, 120, 200

İ

Îsâgûcî 26, 50, 57, 114
İbn Sînâ 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 47, 49, 66, 90, 94, 202, 242, 252, 254, 336, 340, 348, 374, 386, 388, 432
îkâ 66
ikinci akledilirler 76
İkinci şekil 294, 334, 358, 382, 398
iktirani 310, 316, 318, 322, 324, 326, 384, 462, 470, 472, 494
ilkeler 21, 24, 25, 32, 72, 76, 80, 488, 514, 516
İlk Felsefe 76
iltizam 84, 86, 88, 150, 170, 184
İmâm 28, 29, 86, 96, 114, 122, 124, 130, 138, 144, 154, 158, 172, 174, 176, 178, 198, 212, 228, 242, 244, 248, 252, 276, 318, 338, 346, 348, 362, 366, 468, 518
İmâm Râzî 86, 198, 362, 366, 518
İmkân 210, 212, 214, 216, 258, 548
imkân-ı 'âmm 104, 268, 352, 434, 436, 548
İmkân-ı Ehas 210
imkân-ı hâs 210, 214
İmkân-ı Hâss 210
İmkân-ı hînî 212
İmkân-ı intişârî 212
İmkân-ı İstikbâlî 210
İmkân-ı Vaktî 212
'inâd 234, 280, 282, 302, 412, 416, 482
'İnadiye 274
intizâ' 66
İstidlâl 216, 326, 366, 494, 496, 530
istikrâ 32, 37, 132, 328, 474, 496
istisnai 322
İşârât 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 44, 45, 47, 48, 49, 58, 72, 112, 138, 140, 146, 148, 158, 194, 200, 208, 258
iştikak 102
itikad 66
ittifakiye 272, 274, 366, 394, 396, 398, 448, 466
İzafet 130, 144, 162, 226, 272

K

kategori 112, 158
Kategoriler 22, 132
kesbî 70, 320, 384
kesinlik 100, 172, 290, 466, 474, 476, 496
Keşf 78, 80, 86, 90, 94, 114, 222, 232, 248, 252, 256, 258, 266, 310, 316, 318, 392, 394, 410, 426, 428, 446, 466
Keşşî 20, 28, 30, 32, 47, 48, 252, 354, 356, 366, 368, 372
Kıstasu'l- Efkâr 62
kıyas 11, 22, 25, 35, 36, 37, 78, 148, 248, 308, 310, 314, 316, 320, 322, 324, 326, 328, 330, 332, 334, 336, 340, 342, 346, 348, 350, 354, 358, 360, 368, 370, 374, 378, 382, 386, 394, 396, 400, 402, 404, 408, 410, 412, 422, 424, 426, 428, 430, 432, 434, 436, 438, 442, 444, 446, 450, 452, 454, 456, 458, 462, 464, 468, 470, 472, 474, 476, 478, 480, 494, 496, 518, 536, 552
Kipli 204, 214
Konular 488
konuşan/düşünen 84, 102, 110, 112, 120, 124, 138, 140, 142, 144, 148, 162, 188, 226, 280, 328, 338, 342, 344, 392, 400, 412, 486, 496, 546
Kudemâ 64, 118
kurucu 24, 128, 140, 144, 166, 486, 490

küçük öncül 244, 314, 324, 328, 334, 338, 342, 344, 348, 352, 356, 358, 360, 362, 364, 366, 372, 374, 376, 378, 380, 382, 384, 396, 398, 410, 412, 414, 422, 424, 430, 432, 444, 454, 552
küçük terim 202, 242, 324, 326, 328, 338, 346, 350, 354, 356, 366, 368, 378, 380, 396, 402, 408, 410, 462, 464, 494
Kürevî 484

L

Lüzum 124, 278, 314

M

Maddî 142, 166, 204, 382, 484
ma'dûle 182, 184, 196, 198, 200, 202, 250, 254, 256, 258, 334, 360, 362, 364, 378
ma'dûm 194, 198, 210, 212, 218, 236, 246, 248, 256, 264, 266, 522
Mahsûsât 480
mahsûse 182, 280
Maide 176
Makbûlât 482
makbûlâttan 478
mani'atu'l-huluvv 35, 434, 436, 438, 440, 442, 444, 446, 448, 458
mani'atü'l-cem' 270, 274, 276, 296, 300, 302, 306, 408, 412, 414, 416, 420, 438, 450, 454, 456, 460, 466
mani'atü'l-huluvv 270, 274, 276, 300, 304, 414, 416, 418, 422, 434, 448, 454, 456, 460, 466, 520
mantık 16, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 62, 72, 74, 76, 80, 94, 132, 190, 218, 236, 238, 258, 502, 504, 518, 524, 526, 552, 560
Mantıkçı 21, 31, 32, 33, 35, 42, 48, 76, 78, 94, 120, 138, 144, 158, 218, 324, 372, 376, 384, 390, 500
mantıkî 106, 108, 126, 128, 130
matematik 70, 488, 490, 492, 500
matlûb 32, 324, 472, 536
maznûnât 478, 482
mebâdî 31, 32, 41, 44, 514
Mecâz 538
mekâtı' 514
melzûm 122, 270, 278, 298, 304, 396, 446, 512, 518, 526, 528, 538, 540, 544
men' 276, 506, 508, 510, 512, 526, 528, 530
Meşhûrât 482
meşrûte 206, 220, 228, 230, 240, 242, 244, 260, 262, 348, 354, 356, 358, 360, 364, 370, 372, 374, 376
Metafizik 76
Metâli 23, 24, 25, 29, 30, 86, 178, 238, 256, 280, 316, 428, 448
Metâlib 496
mod 292, 294, 324, 328, 334, 336, 338, 340, 342, 344, 346, 348, 378
mu'allil 38, 506, 508, 510, 512, 514, 516, 518, 530
Muallim 66, 386
muânid 172, 272, 300, 412
mu'âraza 508, 510
mugalata 242
muhakkikûn 66
muhassal 182, 196, 200, 202, 250, 258
muhayyel 478, 482
mukaddem 32, 170, 272, 274, 278, 280, 284, 286, 288, 292, 294, 298, 320, 388, 390, 392, 394, 400, 422, 426, 428, 430, 466, 468, 534, 554
Mulahhas 23, 24, 25, 86, 96, 114, 130, 144, 178, 198, 212, 242, 248, 276, 318, 468
musâdere 472, 536
Musellemât 482

mutabakat 84, 86, 88, 126, 150, 170, 184
Mu'teber 28, 102, 386
Mutevâtirât 480
Mutlaka-i 'âmme 220
muttarid 502
muvâtaat 102
Mücerrebât 480
mühmel 186
mümkine-i âmme 220, 228, 240, 262, 348, 350, 366, 384
Mümkün 54
Münâzara 43
Münharifât 186
münharife 184, 186
Münteşire 220, 230
müstened 508, 512, 520, 530
müşâhedât 480
Müteahhirûndan 62, 64, 76, 92, 94, 138, 140, 150, 178, 194, 196, 228, 242, 25, 290, 386, 410
mütebayin 100
Müteellih 112, 134
Mütekaddimûn 76, 242, 478
müveccehe 204

N

nakz 508, 510, 530
Nasîruddin et-Tûsî 158
nefsü'l-emr 204, 224, 244, 288, 350, 390, 392, 400, 424, 434, 468, 476, 478, 482, 520, 542
niceliği belirsiz 182, 186, 196, 282
Nicelik 160, 184
nisbet kıyası 462

O

orta terim 202, 260, 292, 312, 324, 326, 328, 330, 336, 338, 350, 354, 360, 362, 364, 366, 368, 380, 388, 390, 408, 416, 428, 432, 442, 444, 462, 482, 484, 486, 494, 498

Ö

Örfiye-i âmme 220, 230, 242

P

Porphyrios 26, 112

R

Râzî 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 32, 35, 40, 47, 48, 57, 174, 178, 198, 212, 242, 244, 248, 252, 276, 318, 338, 348, 366, 468

S

Safsata 476, 478
Sâil 504, 506, 508, 510, 512, 524, 530
seçmeli 25, 35, 36, 37, 284, 290, 316, 322, 324, 394, 470, 472, 474, 518
sezgi 68, 70
Sûrî 142, 166, 484

Ş

Şartlı kıyaslar 25, 322, 384, 450
şeğab 476
şekil 238, 240, 310, 314, 316, 320, 324, 326, 328, 332, 334, 336, 340, 350, 354, 362, 368, 372, 378, 384, 388, 390, 392, 398, 400, 402, 404, 406, 414, 416, 418, 422, 424, 428, 430, 432, 438, 442, 444, 446, 450, 452, 474, 476
Şerhu'l-İşârât 27
Şeyh 66, 72, 90, 92, 94, 96, 108, 112, 114, 120, 128, 134, 138, 140, 142, 144, 146, 148, 158, 160, 168, 178, 184, 188, 194, 196, 202, 208, 210, 212, 222, 242, 252, 254, 256, 258, 264, 266, 268, 278, 280, 282, 298, 314, 316, 324, 332, 336, 340, 348, 350, 352, 368, 374, 386, 388, 390, 392, 394, 396, 408, 410, 420, 424, 426, 428, 430, 436, 442, 446, 448, 504

Şeyhu'r-Reîs 328
şey'iyyet 104, 140, 498
Şifâ 21, 22, 26, 27, 30, 34, 35, 66, 90, 92, 94, 96, 114, 120, 128, 134, 136, 138, 140, 144, 146, 178, 184, 192, 210, 212, 222, 282, 316, 340, 386, 392, 396, 408, 410, 424, 428, 430, 436, 442, 446
Şi'rî 476, 478

T

Tabiat 40, 492
Tahlîl 474
Tahsîl 196
takrîbe 514
tâlî 32, 80, 82, 170, 272, 274, 278, 286, 288, 290, 298, 300, 388, 392, 394, 402, 406, 422, 426, 468, 488, 496, 498, 540, 554
Ta'lîm 26, 386
tam örtüşme 102, 110, 112, 116
tanım 24, 78, 88, 92, 130, 150, 152, 154, 158, 160, 168, 310, 486, 494, 496, 502, 504
tasavvur 21, 22, 64, 66, 68, 70, 76, 80, 98, 114, 136, 150, 156, 198, 248, 322, 404, 478, 490, 498
tasdîk 64, 66, 68, 70, 74, 80, 476, 498
tazammun 84, 86, 90, 120, 150, 174, 176
tecrübe 70, 480
temsîl 37, 78, 476
teselsül 68, 70, 122, 124, 134, 320, 322, 510, 514, 522
Teşkîk 538
tevâtür 70
Tikel 24, 102, 104, 196, 230, 246, 248, 262, 280, 282, 298, 330, 332, 336, 338, 340, 342, 344, 392, 412, 440, 446, 466
Tümel 24, 74, 102, 106, 108, 116, 122, 134, 184, 188, 240, 246, 248, 260, 264, 272, 280, 292, 298, 300, 328, 330, 332, 334, 336, 344, 358, 486
tümevarım 25, 37, 328, 420, 432, 474, 478
tür 24, 31, 51, 52, 53, 70, 78, 82, 88, 98, 102, 116, 118, 120, 124, 126, 128, 130, 134, 136, 138, 146, 148, 162, 166, 170, 190, 192, 194, 204, 250, 308, 348, 362, 376, 388, 434, 510, 520, 534

U

udûl 196, 198, 200, 204, 254, 258
umur-u âmme 492
unsur 164, 204, 380, 404, 490
Urmevî 20, 24, 25, 26, 29, 30, 32, 34, 35, 47, 48, 86, 178, 448
ustukus 160, 164

Ü

Üçüncü şekil 294, 338, 370, 384, 398, 400
ümmî 216, 240, 260

V

Vâcibü'l-Vücûd'un 66
vaktiye 208, 210, 220, 230, 240, 244, 262, 282, 354, 356, 358, 360, 362, 364, 368, 370, 372, 374, 376, 486
Varsayım 336
vasfîye 240, 246, 354, 356, 362, 364, 370, 372, 378, 486
Vehmiyât 482
vucûdiye-i lâ-dâime 220, 232
Vucûdiye-i lâ-zarûriye 220

Y

yakîn 466, 474, 476, 478, 480, 488, 500
yakîniyyât 70, 478
yaygın 70, 488, 524
Yüklemli kıyaslar 322

Z

zan 70, 478, 488, 520
zarûre-i mutlaka 218, 220, 228, 282
zâtî 24, 76, 78, 112, 114, 116, 118, 120, 140, 146, 148, 166, 168, 206, 208, 210, 216, 218, 348, 354, 362, 486, 488, 490, 496
Zihnî 194, 198, 224, 268
Zorunlu 210, 216, 226, 246, 260, 288, 358, 364, 366, 368, 486, 534